Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

´Og bygger Skoler op de Fattige til Gavn´

- en fortælling om Frederik IVs ´Kongelige Skoler´ eller rytterskoler, deres forhistorie samt lidt om den enevældige kongemagt og samfundet især på landet i begyndelsen af 1700-tallet.

Første bind

Tiden hun æder med skarpen Tand, saa Lidet monne hun levne.

Ældre, men udateret fotografi af rytterskolen i Næsby (Antvorskov Rytterdistrikt)

Om børns undervisning fra reformationen i 1536 til begyndelsen af 1720´erne, hvor rytterskolerne blev opført og om den inspiration, som dannede forhistorie for det kongelige skoleprojekt, herunder tidligere almueskoler og pietismen. Desuden fortælles om Frederik IVs hof og dagliglivet især i landsbyerne, hvor disse skoler blev opført samt forsøgt tegnet et mindre billede af samfundet for 300 år siden med de betydelige ændringer, der fandt sted i løbet af 1700-tallets Danmark. Dette bind indeholder også beskrivelser af rytterskolerne i Københavns Rytterdistrikt (ikke hovedstaden, men de omkringliggende landsbyer), Kronborg Rytterdistrikt, Frederiksborg Rytterdistrikt, Antvorskov Rytterdistrikt og Vordingborg Rytterdistrikt.

af Finn Thorshøj (©)

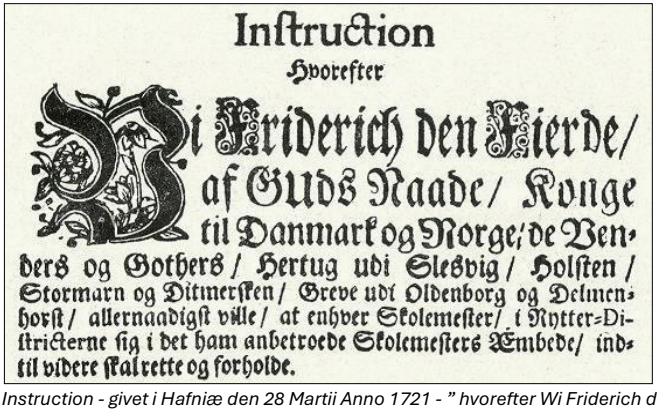

Instruction

Hvorefter

Wi Friderich den Fierde/ af Guds Naade/ Konge til Danmark og Norge/ de Venders og Gothers/ Hertug udi Slesvig/ Holsten/ Stormarn og Ditmersken/ Greve udi Oldenborg og Delmenhorst/ allernaadigst ville/ at enhver Skolemester/ i Rytter=Districterne sig i det ham anbetroede Skolemesters Embede/ indtil videre skal rette og forholde.

Instruction - givet i Hafniæ den 28 Martii Anno 1721 - " hvorefter Wi Friderich den Fierde /af Guds Naade / Konge til Danmark og Norge / de Venders og Gothers / hertug udi Slesvig / Holsten / Stormarn og Ditmarsken / Greve udi Oldenborg og Delmenhorst / allernaadigst ville / at enhver Skolemester / i Rytter=Districterne sig i det ham anbetroede Skolemesters Embede / indtil videre skal rette og forholde." Indholdet af Instructionen vender vi naturligvis tilbage til.

Forord

Med gennemførelsen af Reformationen i 1536 opstod der en statskirke, hvor der blev lagt stor vægt på, at almuens børn fik tilegnet sig den ´lutherske børnelærdom`, som var vigtig på en tid, hvor kirke og religion spillede en helt afgørende rolle for alle landets indbyggere, uanset om man var landets enevældige konge eller et fattigt og måske endda også forældreløst barn på landet, og dem var der ret mange af i 1700-tallet.

I København og i langt de fleste købstæder blev der hurtigt oprettet latinskoler, mens egentlige skolebygninger i landsognene med ganske få undtagelser ikke forekom. Først med skolelovene af 1814 blev der gennemført et undervisningskrav for alle børn både i by og på land, som medførte, at der også i alle landdistrikterne blev opført det nødvendige antal skoler, men inden da var der alligevel opført relativ få landsbyskoler i enkelte landdistrikter. Det mest omfattende skoleprojekt inden 1814-skolelovene var uden sammenligning Frederik IVs opførelse af ikke færre end 241 ´Kongelige Skoler´ i en række udvalgte landsbyer på krongodset. I dag er disse skoler bedst kendt som rytterskolerne. Dette kongelige skoleprojekt rejser naturligvis en række spørgsmål, fx:

- Hvordan foregik undervisningen på landet på et tidspunkt, hvor der stort set endnu ikke eksisterede egentlige skolebygninger?
Hvem forestod undervisningen, og hvad lærte børnene?
- Hvordan var undervisningen i købstædernes latinskoler, og hvordan var livet i købstæderne?
- Hvordan foregik livet 1700-tallets landsbyer? Hvordan boede man?
- Hvordan forløb bøndernes og de øvrige landsbybeboeres dagligdag?
- Hvilke arbejdsopgaver havde de voksne, og hvilke funktioner blev varetaget af børnene?
- Hvordan var landsbyfællesskabets holdning til skolerne?

- Hvad var årsagen til, at den enevældige kongemagt pludselig opførte disse landsbyskoler i begyndelsen af 1700-tallet?
- Hvilken rolle spillede prinse- og prinsesseskolerne for kongens skoleplaner, og hvilken betydning havde den pietistiske fromhedsbevægelse for denne beslutning?
- Hvordan var rytterskolerne indrettede? Hvor lå de, og hvem underviste børnene?
- Hvad var hensigten med undervisningen, og hvordan foregik den daglige undervisning? Hvem sikrede, at skoleholderne varetog deres opgave tilfredsstillende, og hvilket udbytte fik børnene reelt af undervisningen?
- Hvad var hensigten med den tvungne konfirmation, som Christian VI indførte i 1736, og hvilken betydning fik konfirmationen, som dengang spillede en meget anderledes rolle end i vore dage?
- Hvordan gik det med det første forsøg i 1739 på at indføre en egentlig skolereform i Danmark?
- Hvilken betydning fik oprettelsen af rytterskolerne for den umiddelbare eftertid og for vor tid?
Disse og endnu flere spørgsmål søges besvaret med denne bog.

Bogen endte dog med at blive noget mere omfattende end oprindelig planlagt, især fordi der også er lagt vægt på også at beskrive skoleforholdene fra reformationen i 1536 og til 1720´erne, hvor rytterskolerne blev opført. Det er imidlertid en vigtig forudsætning for at kunne forstå grunden til det kongelige skoleprojekt. Af samme grund er der også lagt vægt på at skildre livsvilkårene i 1700-tallets landsbyer, hvor skolerne blev opført. Det samme gælder også i nogen grad for en omend noget kortere beskrivelse af forholdene i samfundets øverste klasser som fx godsejerne, der oftest var adelige samt om livet ved det enevældige hof. Også de betydelige ændringer i den danske samfundsopfattelse - fra pietisme til rationalisme -, der fandt sted i løbet af 1700-tallet, og som naturligvis også fik konsekvenser for skolepolitikken, har det været magtpålæggende af beskrive.

Bogen er opdelt i 3 dele:

1:
En orientering om degneundervisningen på landet og i købstædernes latinskoler siden reformationen og om inspirationen til Frederik IVs beslutning om at opføre rytterskolerne herunder bl.a. betydningen af den pietistiske fromhedsbevægelse, og opførelsen bl.a. af de ´prinse- og prinsesseskoler´, der blev oprettet af Frederik IVs søskende, prins Carl og prinsesse Sophie Hedevig, og den inspiration bl.a. også disse skolebyggerier medvirkede til, at Frederik IV i 1721 besluttede at fejre sin 50-års fødselsdag med opførelsen af de´ Kongelige Skoler´, som i dag er bedre kendt som rytterskolerne, men mere korrekt burde hedde ´rytterdistriktsskoler´.
En vigtig, men mere indirekte inspirationskilde til opførelsen af rytterskolerne var også godsejer Carl Adolph von Plessen, som udover at være overkammerherre hos prins Carl og siden ungdomsårene var en meget nær ven af det kongelige søskendepar, og som i høj grad var meget interesseret i undervisningen af almuens børn på sine godser.
Plessen, som i høj grad også var grebet af den nye frihedsbevægelse, pietismen, opførte også en række skoler på sine 7 godser, men har - i det mindste efter denne bogs forfatters mening - ikke helt fået den plads i den danske skolehistorie, han fortjener.

Bogens fyldigste beskrivelse gælder naturligvis rytterskolernes forhistorie, deres indretning og gennemførelsen af den praktiske undervisning. Det samme gælder også for skoleholderne og deres arbejdssituation. Desuden er det forsøgt at give et indtryk af den enevældige kongemagt bl.a. med en samtidig beskrivelse både af kongen selv, af de folk, som omgav ham og en orientering om den politiske forvaltning under enevælden samt om ændringen af adelens forhold. Også datidens pengesystem, mål og vægt m.m. vil blive omtalt.
Da det er umuligt at vurdere rytterskolernes betydning uden samtidig at kende til vilkårene for børnene på landet, er beskrivelsen af dagliglivet i landsbyerne derfor et forsøg på at give et lidt mere grundlæggende indblik i datidens samfundsopfattelse, som naturligvis dannede baggrund for den indstilling, som bønderne havde til det kongelige krav om, at deres børn nu pludselig skulle modtage skoleundervisning og dermed ikke længere i samme omfang som tidligere kunne deltage med den arbejdskraft, som en barsk hverdag og generationers traditioner havde klare forventninger om. Barndomsbegrebet, som vi kender det i dag, var fuldstændig ukendt i 1700-tallet, og det prægede naturligvis også datidens landsbybørn på en måde, det kan være svært at forestille sig i vor tid.

2:
Den anden del af bogen, som af praktiske grunde er delt i to bind, omfatter en kortere eller lidt længere præsentationer af de mange rytterskoler, som blev opført i de 12 rytterdistrikter. Kildermaterialet om skolernes historie er meget forskellig fra skole til skole, og det har derfor været nødvendigt at udelade en grundigere beskrivelse af enkelte skoler, dels af hensyn til anvendeligheden af beskrivelserne om disse skoler, som også gerne skulle fungere som ´byggesten´ til en større samlet forståelse af rytterskolernes indretning og funktion, både fra den tid, de blev opført, men også i tiden derefter. Af de i alt 241 rytterskoler bliver således omkring 180 af dem beskrevet nøjere, nogle lidt grundigere end andre. En anden grund til at fravælge længere beskrivelser af enkelte skoler har også været hensynet til omfanget af denne bog, som med sine i alt 847 sider alligevel endte med at blive langt mere omfattende end først forventet. Alle 241 rytterskoler er dog omtalt og i det mindste beskrevet kortfattet.

En oftest fyldigere beskrivelse af samtlige 241 rytterskoler og af den lokalitet, hvor de blev opført, - som stort set er udeladt i denne bog, findes på forfatterens mangeårige webside på www.thorshoj.dk, som udover at være den mest omfattende, private webside om dansk skolehistorie, normalt også bliver ajourført jævnligt.
Med gennemførelsen af skolelovene i 1814 forsvandt rytterskolernes ´særstilling´, og skolerne indgik derefter som ´almindelige´ almueskoler eller landsbyskoler, men mange af rytterskolerne var i brug helt frem til slutningen af 1800-tallet; nogle endda endnu længere, så enkelte af rytterskolerne var i brug som skoler i mere end 200 år.

I forbindelse med gennemgangen af de enkelte rytterskoler er der også medtaget en række ´lokale´ litteraturhenvisninger og links af særlig interesse for den pågældende rytterskole samt tilsvarende oversigter over litteratur og links efter beskrivelserne af de enkelte rytterdistrikter.

3:
Den sidste del af bogen indeholder både den afsluttende konklusion med en vurdering af

rytterskolernes betydning og en kortere oversigt over bogens indhold samt en præsentation af den anvendte litteratur og yderligere links til relevante websteder. Desuden er medtaget to centrale bilag; dels instruktionen for rytterskolerne fra 1721 både for skoleholderne og for sognepræsterne, som havde den umiddelbare tilsynspligt, og dels en komplet gengivelse af Luthers lille Katekismus - i dette tilfælde en udgave fra 1813 (med en udgivelse fra 1856).
Forfatteren takker de mange brugere af websiden, som gennem tre årtier i talrige tilfælde også har bidraget med opmuntring, supplerende informationer, vigtige rettelser og andet materiale, som i mange tilfælde også er kommet denne bog til gode. De mange henvendelser, som jeg har modtaget i årenes løb, har været af uvurderlig betydning for hele projektet. Samtidig takkes museer, biblioteker og især en række lokalarkiver for stor hjælpsomhed og udvist tålmodighed.
Eventuelle fejl og mangler, som nok er helt uundgåelige, skyldes naturligvis alene forfatteren.

En kort præsentation: Jeg hedder Finn Thorshøj og er oprindeligt uddannet lærer (Københavns Dag- og Aftenseminarium). Som sådan har jeg arbejdet især i folkeskolen og med voksenkurser gennem næsten 40 år, inden jeg gik på pension i 2015. Foruden lærereksamen har jeg også en håndværkeruddannelse som portrætfotograf (svendebrev fra daværende fotografmester Peter Nissen, Esbjerg) og historiker (afsluttet bifagseksamen med mere i historie fra Københavns Universitet). Gennem nogle år var jeg også ansat som timelærer ved Danmarks Pædagogiske Universitet i Vordingborg, tidligere Lærerhøjskolen, hvor jeg bl.a. har stået for en lang række IT-kurser for lærere og skole-IT-vejledere.
Ud over dette har jeg været medforfatter og redaktør på bogen ´Computer ABC for lærere´ (Teknisk Forlag, 1995). Fotografiet herover er fra skolestuen i Prins Carls Skole i Store Torøje på Sydøstsjælland (se side 80), som jeg har beskæftiget mig med i mange år, og som tidligere ´nøgleholder´ til skolen, der blev opført i 1719, har jeg desuden gennem flere årtier haft den store fornøjelse at præsentere det daværende skolemuseum for rigtig mange besøgende fra nær og fjern. I de senere år har jeg også haft mulighed for at gøre det samme for besøgende på det lille skolemuseum, som er indrettet i den enestående velbevarede rytterskole i Lille Heddinge på Stevns (se bind 2, side 49).

I mere end tre årtier har jeg desuden arbejdet på beskrivelser af især landsbyskolerne og dansk skolehistorie i 1700-tallet på min webside (www.thorshoj.dk eller www.thorshøj.dk), som normalt opdateres jævnligt. Ud over dette har jeg i årenes løb holdt adskillige foredrag forskellige steder især om rytterskolerne og 1700-tallet samt skrevet en række artikler til aviser, forskellige tidsskrifter, lokalhistoriske årbøger o.a. om forskellige lokalstoriske emner og ældre skolehistorie.

Den oprindelige skolestue fra 1722 i Lille Heddinge Rytterskole, som i dag er indrettet som skolemuseum, var i brug som skole, indtil den blev nedlagt i 1892 efter 170 års uafbrudt undervisningsbrug. Sidst i 1900-tallet blev den gamle skolestue i en årrække anvendt bl.a. af Østsjællands Museum til oplysning for både børn og voksne om, hvordan skolegangen foregik ´i gamle dage´, - mere præcist i 1892. Den bevarede skolestue indgår stadig i skolemuseets udstilling og viser således, hvordan en skolestue så ud for omkring 125 år siden. Rytterskolen i Lille Heddinge blev fredet allerede i 1918 som den første af i alt fem fredede rytterskoler. I dag er det Stevns Bibliotekerne, som står for museet, hvor der lægges stor vægt både på formidlingen af skolehistorien og herunder naturligvis især at fortælle om rytterskolernes historie, - som også jeg bidrager lidt til -, men derudover også, at rytterskolen i Lille Heddinge fungerer som en populær kulturinstitution bl.a. med studiekredse, forskellige mødeaktiviteter, foredrag m.m. til glæde både for lokalsamfundet og for museets besøgende. (Foto: Stevns Bibliotekerne. Maleriet af rytterskolen tilhører skolemuseet.)

Omkring år 1700 har der formentlig boet omkring 650.000 mennesker i selve kongeriget, og tre årtier senere menes folketallet at være vokset til omkring 710.000. Omtrent 80% af befolkningen boede på landet i de henved 5000 landsbyer, ca.10% boede i selve hovedstaden, der dengang var en meget lille by indesluttet bag det senere nedlagte voldsystem, mens de resterende ca. 10% af befolkningen boede i de 67 mindre og direkte små købstæder rundt om i landet. Omkring år 1700 omfattede Danmark både ´kongeriget Danmark´ og hertugdømmerne Slesvig og Holsten syd for Kongeåen. Dertil kom, at Danmark gennem adskillige hundrede år var i rigsfællesskab med Norge, som i praksis indebar, at den enevældige danske konge indtil 1814 regerede både Danmark og Norge.

Indtil indførelsen af enevælden i 1660 *(se side 34)* var Danmark et såkaldt valgkongedømme, hvor den politiske magt formelt og reelt - alt afhængig af den stadige magtkamp mellem kongemagten og adelsvældet - lå hos Rigsrådet, som bestod af de mest indflydelsesrige adelsslægter i Danmark. Kongevalgene blev dog i høj grad bestemt af, hvem der havde arvet kongemagten i Norge. Norge havde nemlig ingen magtfuld adelstand og var derfor et såkaldt arvekongedømme. Formelt kunne det danske rigsråd vælge frit, hvem man ønskede som konge, men ville man bevare samhørigheden med Norge, - og det ville man -, faldt valget på den, som havde arvet kongemagten i Norge, men som rigsrådet naturligvis søgte at afpresse så meget som muligt med de ´håndfæstninger´ dvs. de politiske kontrakter eller overenskomster, der siden 1282 var blevet indgået mellem kongemagten og adelen. Hvor den reelle magt lå, afhang derfor af den stadige magtkamp mellem kongen og adelsslægterne. Med statsomvæltningen i 1660 blev Danmark også et valgkongedømme med Frederik III som den første enevældige konge over både Danmark og rigsfællesskabet med Norge.

Illustration i en dansk slægtsbog fra omkring år 1600, hvor Gud giver sværdet til adelsmanden, sceptret og Kronen til kongen, Bibelen til den gejstlige og plejlen til bonden. Plejlen var det redskab, som bønderne anvendte til tærskning af kornet. Samfundet var statisk, som man mente, Gud oprindeligt havde skabt det til alles bedste (Det Kgl. Bibliotek).

Samfundsopfattelsen omkring år 1700

Efter gennemførelsen af reformationen i 1536, og dermed bruddet med paven i Rom og den magtfulde katolske kirke, som i Danmark reelt havde udgjort en 'stat i staten', bidrog den nye protestantiske kirke til at styrke og konsolidere kongemagten, som kirken nu var underlagt. Kirkens rolle blev derfor i høj grad at sikre denne samfundsorden, og i en tid, hvor der endnu ikke blev sat spørgsmålstegn ved denne magtkoncentration, havde kirken således fortsat kolossal betydning som en samfundsbevarende magtinstitution, der fuldstændigt prægede det enkelte menneskes tankegang og daglige virke, uanset hvilket samfundslag man tilhørte.

I 1700-tallet var det danske samfund i virkeligheden et fundamentalistisk diktatur, hvor religionen stor over al anden lovgivning, som dermed udgjorde et udpræget standssamfund med den enevældige monark *'af Guds nåde'* øverst i samfundspyramiden. Nederst i samfundspyramiden, dvs. under kongen, gejstligheden og adelen, var håndværkerne, bønderne og de øvrige landarbejdere, der som stand ikke nød nogen som helst respekt, men tværtimod blev ringeagtet af de højere samfundslag. Af de øvre samfundslag blev bønderne som oftest regnet for at være både dovne og dumme.
Alt i alt var tidens opfattelse af samfundet i høj grad dikteret af, at man havde overalt den urokkelige opfattelse, at verden og samfundet nu engang var, som Gud havde skabt det, og det hverken skulle eller kunne der laves om på.

Almindeligvis opfattes skolelovene af 1814 som den første egentlige skolereform i Danmark, hvor det blev et realistisk krav, at alle børn - ikke blot i byerne, men også i landdistrikterne - fremover skulle modtage skoleundervisning, som på den tid var ensbetydende med, at børnene i det mindste skulle tilegne sig den grundlæggende kristne børnelærdom. Det skulle ske gennem læsning af Bibelen, men i praksis først og fremmest fik læst og lært Luthers lille Katekismus på dansk, og derfor blev evnen til at læse et grundlæggende formål med undervisningen.
Skoler i landdistrikterne for almuens børn eksisterede stort set ikke. I begyndelsen af 1700-tallet - omtrent 100 år før skolereformerne i 1814 - blev der imidlertid også opført enkelte almueskoler beregnet for disse børn, og i 2021 var det netop 300 år siden, at Frederik IV besluttede at fejre sin 50 års fødselsdag ved at lade 20 planlagte almueskoler på krongodset opføre i hvert af de 12 nyoprettede rytterdistrikter og dermed gennemføre det hidtil mest ambitiøse skoleprojekt i Danmark.

I det følgende er det - som allerede anført - hensigten både at give en introduktion til rytterskolerne historie og den betydning, disse skoler har haft både i samtiden og tiden, der fulgte, og i den forbindelse også at se lidt nærmere på de enkelte rytterskoler, som blev opført i rytterdistrikterne efter et kortere tilbageblik på undervisningen både i købstædernes latinskoler og af almuens børn indtil da, hvor det var de lokale degne, som forestod selve undervisningen, der oftest var henlagt til de enkelte sognekirker.

Efter oprettelsen af de 12 nye rytterdistrikter, som vi senere kommer nærmere ind på, blev ryttersoldaterne i de enkelte rytterdistrikter dog snart forlagt til købstæderne, og da ryttersoldaterne oftest var unge mænd, som endnu ikke havde stiftet familie, har det reelt kun været ganske få ´rytterbørn´ - hvis nogen overhovedet -, som i de første år modtog undervisning i rytterskolerne. Siden var det udelukkende bønderbørn, som - i modsætning til latinskolerne i købstæderne, hvor eleverne var ´udvalgte drenge´, og piger normalt ikke eller i det mindste sjældent havde mulighed for at ´gå i skole´, - omfattede de børn, som modtog undervisning i rytterskolerne, både drenge og piger. Det er også vigtigt at understrege, at selv med oprettelsen af de forholdsvis mange rytterskoler, var det alligevel kun ca. 1/3 af landets almuebørn, som med disse skoler fik mulighed for at modtage skoleundervisning.
De fleste steder lå an-svaret for, at børnene fik den rette oplæring i børnelærdommen fortsat hos husbonden, som det også var bestemt i Christian Vs Danske Lov fra 1683. Denne lov, som vi også vender tilba-ge til senere, var reelt den gældende ´straffelov´ i Danmark helt frem til vedtagelsen af juni-grundloven i 1849.

Rytterskolerne vi vil naturligvis se nærmere på i det efterfølgende, men først efter en præsentation af Frederik IV og enevælden, forvaltningen af riget og den danske deltagelse i Den Store Nordiske Krig (1700-1720), der blev afsluttet få år efter kongens beslutning om at omlægge rytterdistrikterne og umiddelbart efter krigens afslutning førte til opførelsen af disse skoler, som derfor også i nogen grad fandt sted i begejstringen over afslutningen på den 20 år lange krig. Det er imidlertid også vigtigt at se lidt nærmere på livet i de landsbyer, hvor rytterskolerne blev opført, og at beskrive de vigtigste årsager til det omfattende skolebyggeri for at forstå landbefolkningens holdning til det påtvungne skolebyggeri, for det var bestemt ikke bønderne, der havde ønsket disse skoler, - i mange tilfælde endda tværtimod. At samfundet også ænd-

rede sig betydeligt i løbet af 1700-tallet kom naturligvis også til at få stor indflydelse på, hvordan rytterskolerne kom til at fungere i praksis, men også derom senere.

For at forstå, hvorfor skolebyggeriet på landet blev prioriteret så højt hos den enevældige kongemagt i begyndelsen af 1700-tallet, hvor rytterskolerne blev opført, og hvilke tanker og idéer, der lå bag, er det imidlertid nødvendigt at gå lidt tilbage i tiden og bl.a. se nærmere på, hvordan almuens børn indtil da var blevet undervist i landdistrikterne og sammenligne undervisningen med forholdene i byernes latinskoler.

Christian IIs Landlov af 1521

Det tidligste danske initiativ til at oprette undervisning af børn både i København, i købstæderne og i landdistrikterne blev gjort af Christian II (1513-1523), som søgte at gennemføre en række reformer bl.a. med *´Landloven af 1521´*, som også kom til at omfatte skoleområdet. Præster og degne skulle fremover undervise børn på landet ikke blot i den kristne lære, men også i læsning, skrivning og regning, så børnene senere kunne blive dygtige håndværkere. Samtidig blev det i loven fastslået, at der skulle oprettes skoler i købstæderne.

Euangeliū Sancti Matthei.

Thet FOrste Capittel.

ODzels bogen Jesu Christi / Dauids søn / Abrahams søn / Abraham affled Isaac / Isaac affled Jacob / Jacob affled Judam / oc hans bꝛødre / Judas affled Phares / oc Zaram / aff Thamar / Phares affled Esrom / Esrom affled Aram / Aram affled Aminadab / Aminadab affled Naason / Naason affled Salmon / Salmon affled Booz aff Raachab / Booz affled Obed / aff Ruth / Obed affled Jesse / Jesse affled Dauid Koning / Dauid Koning affled Salomonem aff hanꝺe / som haff de weret Vrie husfrue / Salomon affled Roboam. Roboam affled Abiam / Abia affled Asa / Asa affled Josaphat / Josaphat affled Joram / Joram affled Josam / Josas affled Joathe / Joatham affled Acham / Acham affled Ezechiam / Ezechias affled Manasse / Manasses affled Amon / Amon affled Josiam / Josias affled Jechoniam / oc hans bꝛødre / vti thend Babilonisk ele endighed /

Framdelis effter thet Babilonisk ele endighed / affled Jechonias Salathiel / Salathiel affled Zorobabel / Zorobabel affled Abiud / Abiud affled Eliacim / Eliacim affled Azor / Azor affled Sadoc / Sadoc affled Achim / Achim / affled Eliud / Eliud affled Eleazar / Eleazar affled Mathan / Mathan

Christian IIs ´Ny testamente´ på dansk, trykt i Wittenberg 1523 dvs. få år før reformationen i 1536, samt et træsnit af Chr. II med våben og titler som konge og hertug, der er udført af Lucas Cranach. (Gengivet fra Gld. ´Den store Danske`.)

I lovens paragraf 125, *"Om Börn som gaa till Skole",* kunne man således læse, at *"Bönder, som ville hafue theris Börn til Skole,* [skulle], *sende thennom udt til Kiöbstederne och lade thennom ther fra en Döör och til en anden bede Almysse for Gudtz Skyldt, huilchet hereffter ey mere saa schee schall. Vill nogen haffue synne Börn til Skole, tha schulle the sette thennom til theris Sognepræst, Sognedegn, eller nogen anden ther utii Byen, som lerde ere, och*

schulle the först lere Pater Noster, Ave Maria, och Credo &c. paa dansche, saa the thennom vell kunde lesse och understaa, och siden at lere at lesse och schrifue paa dansche. Vil nogen hafue theris Börn til Schole uti Kiöbstederne, som vil blifue Prest och vedt Kirchen, schulle thennom self besörge met Kost, och hues the Behof haffue, och schall Scholemesteren lere thennom thisse Böger, som herefter staar, som er Grammatica, Terentius, Virgilius, in opusculo Ciceronis, in historiis, in dialectica aliqua synceriori, in lectione veteris testamenti, efftersom then Ordinancie ydermere uduiser, the nu schulle hafue uti Scholen uti vore Kiöbsteder" - altså læsning af klassiske romerske forfatteres skrifter om logik og moral samt læsning af Det Gamle Testamente.

(Ovenstående citatet kan måske være lidt vanskeligt at læse, så her følger det ´oversat´ og sprogligt tilpasset til vor tid: "Om børn, som går i skole (...) Bønder, som ville have deres børn i skole, skulle (tidligere) sende dem til købstæderne og dér lade dem gå fra dør til dør og bede om almisse for Guds skyld, hvilket herefter ikke længere skal foregå på den måde. Vil nogen have deres børn i skole, så skal de sende dem til deres sognepræst, sognedegn eller en anden der i byen, som er lærd, og dér skal de først lære Fadervor, Ave Maria og Trosbekendelsen etc. på dansk, så de kan læse og forstå dem og derefter at lære at læse og skrive på dansk. Vil nogen have deres børn i skole i købstæderne, som skal være præster ved kirken. skal de selv sørge for kost til dem, og hvis der er behov for det, skal skolemesteren lære dem følgende bøger: Grammatik, Terents, Virgil, Cicero (...), og det skal fremover gælde for skolerne i vore købstæder."

Med Landloven var der imidlertid ikke tale om gennemførelse af egentlig undervisningspligt, og Christian IIs lov lagde da også mere op til en form for frivillig skolegang. Loven var imidlertid nok forud for sin tid og måske i højere grad et udtryk for Christian IIs efter datidens opfattelse ganske ´moderne´ visioner og gennemgående positive holdning over for borgere og bønder. Christian II var i høj grad også optaget af de reformer inden for den eksisterende, katolske kirke, hvor reformatorer som Martin Luther og Philipp Melancton søgte at få gennemført en tiltrængt ´modernisering´. Næppe var Christian II da også fordrevet fra landet i 1523, før de rasende og kongefjendske adelsfolk fik Landloven brændt, inden lovens hensigt bl.a. om undervisningen af almuens børn fik nogen reel betydning.

Martin Luther og reformationen

Med gennemførelsen af reformationen i Danmark, som officielt blev vedtaget med Recessen af 30. oktober 1536, sluttede en årelang politisk og kirkelig magtkamp i Danmark, som endda i perioden mellem 1534 og 1536 havde udviklet sig til den blodige borgerkrig, der siden blev kendt som ´Grevens Fejde´. Reformationen førte således ikke uden kampe til et fuldstændigt brud med den katolske pavekirke og indførelsen af en protestantisk fyrstekirke i Nordeuropa og dermed også i Danmark, som især byggede på Martin Luthers teologi. Med gennemførelsen af reformationen blev den katolske kirkes omfattende jordbesiddelser i Danmark konfiskeret og udlagt til krongods, og det gjorde med ét slag kongen til landets ubetinget største jordbesidder. Kongen - i dette tilfælde Christian III (1536-1559) - var herefter den danske kirkens overhoved, og han gjorde da også omgående lutherdommen til den eneste tilladte religion.

Meget få mennesker har haft så stor indflydelse på den vestlige verdens tankegang som Martin Luther. Han levede i Tyskland fra 1483 til 1546 og er kendt som munken og teologen, der med sine nye tanker om kristendommen satte gang i den absolut tiltrængte fornyelse af den eksisterende katolske kirke. Luthers reformbevægelse førte imidlertid også til, at den vestlige kirke blev delt i en katolsk og en protestantisk del og dermed ikke blot teologisk,

men også politisk udviklede sig til noget, som Luther bestemt ikke selv havde ønsket, da han med opslaget af sine 95 teser på hoveddøren til Wittenberg Slotskirke den 31. oktober 1517 satte gang i et reformarbejde af kirken, som Luther ret hurtigt ikke længere selv kunne styre. Konsekvenserne af Luthers tanker om kristendom og kirke blev derfor hurtigt langt mere omfattende end blot en reformering af forskellige teologiske opfattelser af den ´sande kristne lære´. Luther selv blev efterhånden mere og mere forfærdet over den udvikling, hans idéer og handling havde sat i gang, og en regulær deling af kirken var bestemt ikke, hvad Luther havde haft til hensigt.

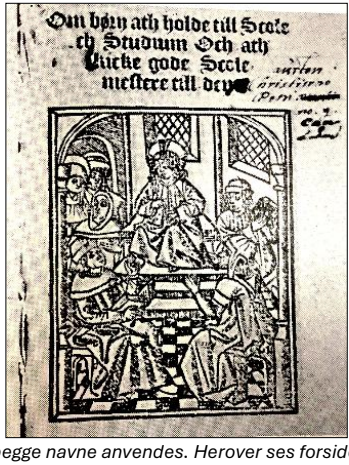

Martin eller Morten Luther; begge navne anvendes. Herover ses forsiden til den danske udgave af Luthers skrift ´Om Børn ath holde till Scole Och Studium och ath skicke gode Scolemestere till dem`, som var oversat til dansk af den lærde teolog og forfatter Christiern Pedersen (1480-1556) allerede i 1531. (Om Christiern Pedersen, se side 32.)

Kirkens lære var fundamentalistisk, så den allestedsnærværende religion stod således over loven og alle andre aspekter af samfundet, og derfor fik de nye reformtanker afgørende betydning for de fleste ændringer i samfundet. For eksempel blev familien nu etableret som det vigtigste sociale fællesskab, og samarbejdet mellem bystyret og kirken om fattigforsorgen blev til dels en forløber for nutidens velfærdssamfund. (Den sidste bemærkning er delvist citeret fra https://luther2017.dk)

Indtil reformationen havde undervisningen af børn udelukkende været betragtet som en funktion af kirken, hvor det vigtigste i virkeligheden nok var at uddanne drenge, som efter nogle års skolegang på latinskolerne og helst også en efterfølgende teologisk universitetsuddannelse gerne skulle kunne indtræde i gejstligheden især som præster. Med gennemførelsen af reformationen i Danmark i 1536 var det ganske vist stadig kirken, som forestod undervisningen både i byernes latinskoler og degnelæsningen på landet, men forskellen var, at det efter reformationen var staten og efter statsomvæltningen i 1660 den enevældige kongemagt, der afgjorde, hvad undervisningen skulle indeholde, og det blev bisperne - eller superintendenterne, som de hed lige efter reformationen, - der herefter fik den vigtige opgave at formidle forbindelsen mellem staten dvs. kongemagten og Kirken og dermed også blev ansvarlige for landets skolevæsen.

"De allerførste skoler i Danmark blev startet af den katolske kirke i middelalderen. Men den nye historieforskning har vist, at forældreigangsatte skoler var almindelige i 1600-tallet (...) Tidligere skolehistorikere har beskrevet, at idéen om skolen kom fra kirken, og at kongen - altså staten - stod bag de første rigtige danske skoler. Virkeligheden viser sig altså nu at være mere nuanceret (...) I virkeligheden var det vigtigste ikke, at børnene lærte at læse. Det vigtige var, at børnene kunne læse og forstå kristne tekster (...) Særligt efter den protestantiske Reformation i Danmark i 1536, mente forældrene, at alle deres børn skulle læse kristendommens kernetekster." (Citeret fra https://videnskab.dk).

Reformationen ændrede på mange måder kirkens forhold i Danmark. Udover det religiøse opgør med katolicismen medførte reformationen som nævnt også, at alt kirkegods nu blev inddraget som Kronens ejendom, men det betød samtidigt, at de udgifter, som kirken hidtil havde dækket ved hjælp af egne indtægter fra jordegodset, nu skulle afholdes af staten. Selvom reformationen grundlæggende medførte store og gennemgribende forandringer i kirkens økonomiske liv, kom disse ændringer dog ikke bønderne til gode. Mens adelens kirkeskat (tiende) bortfaldt med reformationen, var sådanne byrdefulde 'kirkeafgifter' fortsat pålagt bønderne og tilfaldt kirken som hidtil. (Om tiende og andre afgifter se side 124).
Men på andre områder blev forandringerne mærkbare for 'almindelige mennesker', hvor tro og kirke spillede en afgørende rolle for alle forhold livet igennem. For kirkens folk, som skulle formidle og 'forvalte' den nye trosretning, var det naturligvis af afgørende betydning, at den brede befolkning hurtigst muligt forstod, hvad reformationen indebar. Derfor blev der nu indledt et omfattende oplysningsarbejde, hvor kirkens præster, provster og biskopper i landets kirker hurtigt og effektivt måtte få deres menigheder til at forstå den ændrede trosretning.

"Gutenbergs opfindelse af trykning med løse typer skabte bogen som massemedie og medførte en kulturrevolution i renæssancen. I Reformationens forløb spillede udbredelsen af bøger og andre trykte skrifter en stor rolle. Den første trykte bog på dansk udkom ca. 1495; en lille rimet Danmarkshistorie med titlen ´Den danske Rimkrø-

nike´, blev trykt i København af Danmarks første fastboende bogtrykker, Gotfred fra Ghemen. Bogtryk spredtes hurtigt over det meste af Europa; det antages, at der ved år 1500 var trykt ca. 40.000 forskellige bøger i et samlet antal af ca. 10 mio. eksemplarer. Dette kig fra ca. 1600 ind i et bogtrykkeri viser sætterne tv. og trykkerne under arbejdet th. er et kobberstik af Joan Galle (1600-76)." Kobberstikket og citatet, som dog er redigeret, er kopieret fra https://denstoredanske.lex.dk.

Med indførelsen af bogtrykkerkunsten i Europa i slutningen af 1400-tallet var der opstået helt nye muligheder for udbredelsen af de nye tanker og idéer, hvilket i høj grad havde medvirket til at skabe det praktiske grundlag for gennemførelsen af den protestantiske reformation. Reformationen bidrog også til en stærkere centralisering af samfundslivet, end man tidligere havde set. Således blev mere og mere magt samlet omkring kongen, idet kongen nu var både statens og kirkens øverste magt, og hermed var kirkens tidligere storpolitiske betydning betydeligt reduceret.
Opfindelsen af bogtrykkerkunsten blev derfor også en afgørende forudsætning for udbredelsen af den reformerte kirkes hensigt om at udbrede de nye religiøse ændringer ved undervisning af børn med det formål, at de skulle tilegne sig en kristen børnelærdom, som blev styret og kontrolleret direkte af kirken.

Kirkeordinansen af 1537 og degnelæsningen på landet
Kirkeordinansen af 17. april 1537, som dog først blev trykt i 1539 med den danske titel "*Den rette Ordinants*", regnes for den danske reformerte kirkes ´grundlov´. Kirkeordinansen indeholdt også anvisning på oprettelsen i købstæderne af ´Lærde Skoler´ dvs. latinskolerne (se side 22).

"Wdi huer Kiøbsted skal wære alleniste een Schole, Oc alle hin andre Puge Scholer, som her oc der holdis, skulle affligges. Saa skal hun dielis y flere atskillige lectier, at der kand giøres skielnet paa børnen. Icke skal der helder andet læres y dennom end Latine, Fordi latine Scholer forderffuis gierne aff de danske oc Tyske Scholer, Oc saa søge de meer deris egen fordiel oc forbedring end børnens, som lesse Greeisch oc Hebreisch, som dete wel kiender seg sielff."
(Ovenstående citat er også delvist gengivet med ´tilpasset´ sprogbrug under omtalen af latinskolerne side 20).

Med Kirkeordinansen blev spørgsmålet omkring undervisningen af almuens børn på landet herefter underlagt degnene, også selv om de oftest ikke havde nogen som helst pædagogiske forudsætninger for at varetage en egentlig undervisning af børn. Alligevel blev degneundervisningen - eller degnelæsningen den bærende skolestruktur på landet frem til begyndelsen af 1700-tallet og i langt de fleste tilfælde endda betydelig længere end det. Degnelæsningen, hvis primære formål var, at børnene skulle lære og forstå især Luthers lille Katekismus, foregik normalt i kirkerne - typisk i våbenhuset eller hos kapellanen (dvs. hjælpepræsten) -, men undertiden dog også hos degnen selv, hvis der var mulighed for det. Degnelæsningen blev derfor mere eller mindre den væsentligste skolestruktur på landet gennem flere hundrede år. Kun i ganske få tilfælde var der opført eller anvist egentlige skolehuse i sognene på landet.

Af Kirkeordinansen fremgik det derfor, at: *"Saa skal Sognedegne undervise det unge Bondefolk i Børnelærdommen, Chatechismo, én gang om Ugen paa en Tid og et Sted, som Sognepræsterne foreskriver dem (...) Børnene maa optugtes og udi Sindene beredes til Evangelium, af hvilken Beredelse den første Barndom bliver skikket til sand christelig Gudfrygtighed.*

Derved lærer de den Kunst, der kræves, enten for at udbrede Guds Ære i Christendommen eller til at opholde og bevare et godt civilt og verdsligt Regimente".
Kirkeordinansen angav også, hvordan udskillelsen af disciple til højere undervisning skulle foregå. Af artikel 67 fremgik det således, at *"Desligeste skulle og Skolemestrene med al Flid agte deres Disciples Nemme og altid, naar Børnene ere over deres tolvte Aar give Forældrene i Tromaal tilkende, hvilke af sine Studeringer intet synes at blive forbedret, at de i Tide maa sættes andetsteds hen til ærligt Embede* (dvs. fx et håndværk). *Men hvilke de fornemme at have godt Nemme, dem skulde de holde i Skolen indtil deres sekstende Aar. Men fra det samme Aar skulde de se grandgivelig til, hvilke der kunde til Gavns dele med andre, hvad de af deres Studeringer have faaet, og de, som synes det at kunde gøre, de skulle ofres Herren og forskikkes til almindelig ´Studio´, enten paa sin egen eller Meenhedens Bekostning. Men de, som det ikke til Gavns saa vel skulde kunde gøre, de maa tages af Skolen og sættes til ærlig, verdslig Embede."*

Billedet herover viser et af de fire relieffer, som billedhuggeren Max Andersen skabte til Reformationsstøtten på Bispetorvet i København i 1943. De fire relieffer gengiver de væsentligste elementer i den evangeliske gudstjeneste efter Reformationen: "Præstens forkyndelse af evangeliets budskab og de to lutherske sakramenter nadver og dåb. Fra højre ser man Sjællands første lutherske biskop (superintendent), Peder Palladius, prædike indtrængende for menigheden, måske på en af sine mange visitatsrejser til stiftets næsten 400 sognekirker. I baggrunden i midten ses uddelingen af nadveren og endelig i venstre side en dåb af et spædbarn."
(Delvist citeret fra Københavns Bymuseum).

Gennemførelsen af reformationen medførte også, at skolevæsenet formelt blev adskilt fra kirken og underlagt staten, men da kongen nu var både statens og kirkens øverste, medførte det reelt ingen væsentlig adskillelse. Både konge og kirke havde fælles interesse i, at befolkningen blev ´opdraget´ i datidens religiøse og kristelige trivsel, som på dette tidspunkt omfattede alle aspekter af det i virkeligheden rent fundamentalistiske samfund. Hér udgjorde

kirken ubetinget den mest effektive og mest nidkære organisation til at varetage den fortsatte indoktrinering i et uoplyst bondesamfund, som på næsten alle måder var styret af religiøs fundamentalisme. Denne hensigt blev hurtigt udbredt med de nye, bogtrykte bøger og pamfletter og indledte dermed en betydelig ændring af det eksisterende samfund.
Med Kirkeordinansen af 1537 blev der imidlertid også indført en omfattende forhåndscensur, som førte til, at ingen bøger fremover måtte udgives i Danmark uden først havde fået trykketilladelse, - såkaldt *´imprimatur´* -, fra universitetets teologiske professorer og af biskopperne.

Peder Palladius
Også den første reformerte biskop, Peder Palladius, skrev allerede i første halvdel af 1500-tallet om degnelæsningen, at *"Naar det om Søndagen har ringet første gang, da skal Degnen klemte 15 eller 16 Klemt, og da skulle de vide, at det klemter til Børnelærdom. Ungdommen skal da komme til Kirke og sætte sig i de øverste Stole, og Degnen skal staa imellem dem og lære Børnelærdom med Lyst og Lempe"*. Virkeligheden var imidlertid en anden. I et brev til sine lensmænd og biskopperne skrev Frederik II allerede 1562 bl.a., at *"efterdi vi forfare, at stor Uskickelighed findes blandt Sognedegnene paa Landsbyerne, saa at en Part af dennem findes saa vandkundig oc ulerde at vere, at de icke kunde lese eller skrive (...)"*, og denne situation blev ikke meget bedre i de følgende årtier. Peder Palladius hed egentlig Peder Plade, men som gejstlig og dermed også latinkyndig fulgte han traditionen med at latinisere sit navn, - derfor blev Peder Plade til Petrus Palladius.

Dend lidle Danske
CATECHISMUS,
Huilcken alle Sogne-degne skulle lære oc underwise unge Folck/ som ere i deris Sogne/ paa dend tid oc sted/ som Sognepræsten en huer tilsigendis vorder.

M. D. XXXVII.

Petrus Palladius ynsker alle Sognedegne/ som tiene til Landsbyrkerne/ Naade oc Fred/ af Gud Fadre/ oc hans kære Søn Jesu Christo/ vor Herre.

Dend anden Bøn.
Tilkomme os dit Rige.
Dette:
Ad Guds Rige kommer vel ofsig selff/ foruden vor Bøn. Men vi bede dendne Bøn/ at det skal os forsiet til os. Det sker saa maade/ naar vor Himmelske Fader begaffuer os med sin hellige Aand/ at vi formedelst hans Naade/ troe hans hellige Ord/ oc leffue Gudfryctelige/ her timmeligen/ oc siden ævindeligen.

Dend tredie Bøn.
Vorde din Villie paa Jorden/ som hender i Himmelrig.
Dette:

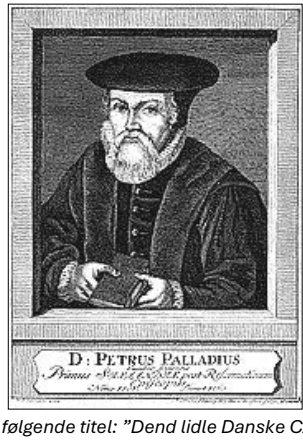

Palladius´ danske udgave af katekismen er fra 1537 med følgende titel: "Dend lidle Danske CATECHISMUS, huilcken alle Sogne=degne skulle lære og undervise unge Folck, som ere i deris Sogne, paa den Tid og Sted, som Sognepræsten en huer tilsigendis vorder".

Katekismus
Da hele samfundsordenen efter reformationen var baseret på den protestantiske kirke og den kristne børnelærdom, blev Luthers lille Katekismus det helt centrale undervisningsmiddel for hele menigheden, både for børn og voksne. Der var sognepræstens opgave gennem prædikenerne at gennemgå katekismen for menigheden, og på landet var det degnens opgave at undervise børnene mindst en gang om ugen i den kristne børnelærdom efter sognepræstens anvisning.

Til dette formål fordanskede Palladius (1503-1560) Luthers lille Katekismus til brug for præster og degne. Palladius danske katekismus udkom i adskillige udgaver og blev anvendt i et par hundrede år, inden den blev afløst af den pietistiske ´forklaring´ til katekismus, som den senere biskop Erik Pontoppidan udgav i forbindelse med indførelsen af den obligatoriske konfirmation 1736 (se side 204), så ´Luthers lille Katekismus´, der i Danmark udkom i flere senere revisioner i rigtig mange oplag, blev anvendt i skolerne til langt op i 1950´erne og måske endda endnu længere, er dermed uden sammenligning den mest anvendte lærebog i den danske folkeskole sammen med de mange forskellige ABC´er, der i begyndelsen typisk var på ganske få sider, som udkom i mange forskellige udgaver gennem mere end to og et halvt århundrede.

Visitatsbogen
Peder Palladius var en flittig og nidkær mand, som tog den tilsynsforpligtelse, der fulgte med embedet som den første reformerte biskop over Sjællands Stift, meget alvorligt, så mellem 1538 og 1543 visiterede han samtlige 390 sjællandske kirker, hvor han hvert eneste sted samlede kirkens kor, præster, degne og menigheder for at belære dem om den ´nye´ lutherske tro og kirkens dagligliv. På et tidspunkt omkring 1540 begyndte Palladius at samle og nedskrive disse belæringer i en bog, som dog ikke blev udgivet, men afskrevet i flere omgange. Bogen forsvandt imidlertid efter hans død i 1560, og den blev først genfundet på Det kongelige Bibliotek i 1866 og derpå udgivet første gang det følgende år. Bogen var *´En Visitatz Bog´*, der indeholder 5 *´bøger´*, som hver består af en lang række kortere afsnit, som forholder sig til stort set alt, hvad der har med kirken at gøre.

Palladius indledte visitatsbogen med følgende henvendelse til menigheden: *"I gode Kristne, som bygge og bo her udi Sognen, giver jeg Eder kærligen tilkende, at vor naadigste Herre kongelig Majestæt* (Christian III) *haver udskikket mig her omkring Sjællands Land at forfare udi alle Sognekirker, om en Kristen Almue faa deres rette Føde til deres Sjæls Salighed, som det sig bør; om den rette Kirkeskik ved Magt holdes efter hans Naades Ordinans, og hvorledes Almuen haver og lemper sig derefter udi alle Maade. Saa er jeg også hid kommen udi Jesu Navn at forfare det samme hos Eder."*

Visitatsbogen, som er temmelig omfattende, indeholdt således ikke blot flere afsnit bl.a. om kirkerummet, om kirkens tag, vinduer, gulv, stole, døbefont og alter med mere, men også oplysning om både præsternes og degnenes opgaver og adfærd, bl.a. om deres *´gode og onde Rygte´*, om *´Ægteskabssager, Horfolk, Bolere og Skørlevnedsfolk´* og om *´Troldkvinder´*. Dertil kommer kraftige opfordringer til befolkningen om at gå i kirke, herunder til alters og andet. Visitatsbogen indeholder også et afsnit om at lade børnene komme til degnene og lære *´Børnelærdommen´* samt *´En Formaning til Folket, at de sætte deres Børn i Skole´*, som omhandler de drenge, der klarede sig særlig godt i forbindelse med undervisningen hos sognedegnen, og som Palladius derfor mente burde fortsætte deres skolegang på latinskolen i købstaden. Dermed levede Palladius op til det afsnit i Kirkeordinansen, som bl.a. også behandlede netop dette spørgsmål: *"Vi ønsker, at der tilskikkes gode bequeme Skolemestre udi Købstederne og smaa Steder, hvilke med rette Skikkelighed kunde oplære Ungdommen udi alle Maader (...) Derved lærer de den Kunst som kræves enten for at udbrede Guds Ære i Kristendommen eller til at opholde og bevare et godt civilt verdsligt Regimente."*
(Delvist citeret fra Torben Weinreich: *´En Visitatz Bog´* i *´Historien om børnelitteratur´*, udg. 2006.)
Senere i visitatsbogen opfordrede Palladius menigheden til tage deres børn med i kirken,

da der ellers ville være betydelig risiko for, at det ville gå dem frygtelig ilde senere i livet: *"Det er ikke Skam, at I tager smaa Børn med Eder til Kirke, de som endnu kan hverken gaa eller tale; men det er vor Herres Jesu Kristi Befaling, dér han siger: ´Lader smaa Børn komme til mig, og forbyder dem det ikke, thi Himmeriges Rige hører dem til´, som han vilde saa sige: ´Forbyder I dennem det, jeg skal forbyde Eder Himmeriges Rige´. Ja, `det var bedre* (mente Kristus)*, at der var en Møllesten bunden om din Hals, og Du varst nedersunkét i det dybe Hav, end at Du skulde forhindre og forarge et af mine smaa Børn (...) I vide vel, hvad Ulempe det haver med sig, naar de unge Bondefolk, det unge Blod, maa ligge hjemme tilsammen, den Stund at Fader og Moder eller Husbond og Hustru er udi Kirken. Der fødes Horeri udaf; der fødes Tyveri udaf og anden Udyd, saa I komme til Skam og Skade for Eders Børn og Tyende, før I dør af Verden."*

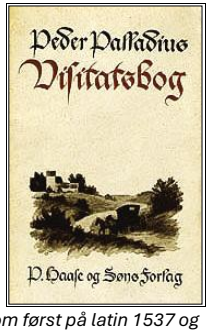

Forsiden til den danske udgave af Kirkeordinansen, som ses herover til venstre, udkom først på latin 1537 og to år senere på dansk. Træsnittet i midten viser en undervisningssituation, hvor latinskolens rektor læser for, mens disciplene i billedets venstre side følger med i deres egne bøger, mens de i billedets højre side knæler i bøn. Træsnittet stammer fra bogværket ´En Beskrivelse af de nordiske Folks Historie´, som den svenske præst Olaus Magnus udgav i 1555. Undervisning blev en væsentlig faktor i den reformerte kirke, og det er på den baggrund, man må se vægtigheden af 'Palladius Visitatsbog', som ganske vist var kendt i håndskrevne afskrifter fra 1540´erne, men først udkom i 1866. Siden er visitatsbogen udgivet flere gange, og størsteparten af de citater fra Palladius´ visitatsbog, som er medtaget i denne bog, stammer fra en udgave af visitatsbogen fra begyndelsen af 1900-tallet, hvis forside ses herover til højre. Hele indholdet af Palladius´ visitatsbog kan i øvrigt også læses på webstedet Runeberg.org.

Om degnenes undervisning af almuens børn skrev Palladius, at *"Om Eders Sognedegn ikke lærer Eders Børn, som hannem bør, og ellers med Ringen og Sjungen, om han tager ikke Vare paa sit Embede, om de slemme og demme* (svire og sværme)*, om de have dem* (opfører sig) *ikke, som tilbørligt er, i hvis* (hvilken) *Maade det kan være. Da hylker intet med dem, men giver trolig tilkende, hvis Brøst I vide! Derfor er Eders Provst og jeg her til Stede, som den første Ret hører os til, og vi vil ogsaa gerne undervise* (belære*) dem, forhaabendes, at de lade dem ogsaa gærne undervise."*

Om degnens embede og befaling skrev Palladius også, at *"som Sognepræsten lærer og underviser de gamle, saa bør Sognedegnen at lære og undervise de unge. Naar han findes ikke dér god for at være, eller ikke dér tager Vare paa, da maa han ikke længer være Sognedegn."* Bispen beder derefter et barn læse Fadervor, Trosbekendelsen og de 10 Bud, hvorefter han kommer med en kort Formaning til *´de unge Karle og Drenge´*, til hvem han bl.a. formaner,

at *"I som er her i Kirkebyen* (de børnog unge mennesker, som bor i landsbyen med sognekirken) *skal være til Stede her udi Kirken hverinde* (hver eneste) *hellige Morgen, naar første Klokke ringer og Degnen klemter 15 eller 16 Klemt, efter første Klokke er ringet. Da skal I vide, at de klemter til Børne-lærdom, og straks findes her udi disse øverste Stole, som disse Dannemænd sidde. Og Eders Sognedegn skal satt og læse Børnelærdom for Eder med Lyst og Lempe, eftersom den Degnebog udviser, som blev prentet udi København* (´Degnebogen´ må være Palladius´ egen oversæt-telse af Luthers Lille Katekismus med forklaringer til teksten, som udkom i 1537)*, at I kan lære og forstaa Eders Børnelærdom ret. Saa skal han lære Eder en Ærende* (et vers) *af en hellig Vise heller Salme. Men I, som ikke er udi Kirkebyen, skal findes udi en Dannemands Hus udi Eders egen By, hvis Navn her skal nævnes af Prædikestolen, og han lader gærne sin Stue til saa lang Tid; dér skal Degnen umage sig til Eder en Tid hver Maanedsdag i det mindste, om Søndag eller Helligdage efter Middag, naar det er en dejlig Solskin og Børn kan komme fra Huse."*

Efter visitatsbogens bestemmelser skulle degnen derpå udvælge en pige, som også skulle læse lidt af teksten højt for bispen, og degnen derpå formanede *´Pigerne og Møerne´* om, hvordan de skulle opføre sig og advare dem mod at lade sig *´belokke heller beligge af Skalke´: "Kommer der en Skalk til dig og vil voldtage dig, heller ellers byde dig Skam og Skændsel, vil trammel* (kramme) *og føle dig, vil gaa dig nærmere, end hannem bør med Hæder og Ære, est du ellers en god Pige og vil bære din Urtekrans om Sommer paa dit Hoved med Hæder og Ære, da skulde før alle dine Negle sidde kendt udi saadan en Skalks Forhoved* (pande)*, at han kan sige, han har været der, førend han skulde fremme sin Vilje hos dig. Det er bedre, at du skrammer hannem, end han skænder dig. Mærk, hvad jeg siger dig, Pigelille, det gælder dig og ikke mig."*

Menigheden skulle derpå formanes til *"at lade deres Børn gærne komme til Sognedegn (...) Lade I Eders Børn ikke lære det gode, saa lære de det onde; lære de ikke de ti Budord, Troen og Fadervor, da lære de at sværge og bande, lyve og stjæle og slaa Folk ihjel; da skal I vel høre ude ved hin Majtræ Blod og Død og Vunder* (sår evt. skandale)*, Guds og Menneskers Fortørnelse, dér en hel Land maa sjunke ved. Saa bliver Eders Børn til Galgebørn, Stejlbørn, Hjulebørn* (ende deres liv med hjul og stejle) *og Sværdebørn, at I faa baade Skam og Skade for dem, inden de dø af Verden."*

Når Palladius taler om børn i skolen, gælder det kun drenge, og for ham var formålet med selve skolegangen da også i forbindelse med degneundervisningen især i første omgang at finde egnede drengebørn, som gennem undervisning på latinskolerne og opfølgende uddannelse på universitetet med tiden kunne tjene især kirken som degne eller præster. Palladius havde derfor også en formaning til de forældre, som havde en søn, der klarede sig godt i forbindelse med degnens undervisning: *"Og hvilke smaa Drenge, som I fornemme, at de lære vel, og det løber i dem som bred Smør, hvad Degnen lærer dem, og de vil have Bog og vil til Skole, naar I spør dem ad, saa lader dem gærne komme til næste Købstad til Skole!* (dvs. på latinskolen, som ifølge kirkeordinansen skulle oprettes i alle købstæder)*. Lejer Eder heller en liden Plovdreng saa længe, at I kan se, hvad Gud skikker Eders Barn til, og hvad der skal blive af hannem. (...) Efter et Fjerdingaar kunde I spørge Skolemester til, om Eders Barn lærer noget; siger han ´Nej´, da kunde I tage hannem hjem igen og gøre af hannem, hvad Gud haver forstikker af hannem; siger han ´Ja, det er et godt Barn, han lærer vel, det var stor Synd at tage hannem fra*

Skolen´, da vare din Hud, om Du tager hannem derfra igen! Enten skal han snart dø bort, eller Du skal faa lidet godt af hannem. Aarsagen vil jeg sige dig: fordi at Du vil da nøde og tvinge dit Barn fra det, som han er født til af sin Moders Liv; og naar én bliver nødt og tvungen derfra, da bliver han til en Dagtyv. Deraf er der mange Dagtyve til, som ikke maa komme til det, som de ere skabte til af Gud. Siden kan de intet andet gøre end Skam og Skade; de blive ikke alle Bønder, som er kommen af Bønder. Bønder er Guds gode Folk, naar de have Troen til Jesum Kristum; men der sidder tidt paa en Bondekvindes Skød en dejlige liden Drengebarn, som vokser op og kommer til Skole og kan siden hjælpe en hel Hob Slægt indtil niende Knæ (dvs. indtil niende slægtsled; så længe mente man nemlig, at en god mands indsats kunne virke efter hans død´) *kunne med Guds salige Ord og andre gode Raad. Saa at I kunde faa af Eders egne Børn til Sognepræster og til Sognedegne - det var jo Eders store Ære - desligeste til Borgmestre, Raadmænd, Skrivere etc., saa at en hel Slægt kunde hælde deres Hoved til en frommer Mand, som havde slidt sine Børnesko i Skole."*

Datidens kvindesyn, som var dikteret af Kirken, kom også tydeligt frem både hos Luther, som i sin katekismus skrev, at *" Kvinder er udelukkende skabt til det Formaal at tiene Mænd og være deres hjælpere*", og på samme måde også fandtes hos Palladius, der i visitatabogen havde følgende formaning til kvinderne: *" Du hæderlige Kvinde skal med Hierte, Mund og Gerninger tænke og leve saadan, at du hellere vil dø end fortørne din Mand med et eneste Ord til Mishag, og det skal være langt fra, at du staar ham som Sennep i Næsen eller er ulydig over for ham."*

Udbredt fattigdom

Der var stor forskel på rig og fattig i 1600- og 1700-tallets Danmark. Samfundet var standsopdelt. *"De rige og privilegerede holdt sig fra dem, der var fattigere. Noget, de rige børn lærte, allerede når de gik i skole (...) Adelsklassen ansatte privatlærere, som boede på godserne og underviste både de adelige piger og drenge. Senere blev nogle af drengene sendt på kostskole på Herlufsholm eller Sorø Akademi. Andre kom på latinskole, hvor de fik eneundervisning og typisk boede hjemme hos biskoppen eller byens borgmester."* (Citeret fra https://videnskab.dk)

Enevælden, som blev indført i 1660, elskede regelmæssighed og orden, og det er karakteristisk for tiden, at man derfor bekæmpede løsgængere af enhver art, men allerede før enevælden havde Christian IV i 1605 besluttet at gøre noget ved de betydelige antal fattige og forældreløse børn, som strejfede rundt i landet og forsøgte at overleve ved tiggeri og tyveri. Kongen lod derfor et tugt- og børnehus oprette i Farvergade i København, men flyttede det af pladshensyn i 1606 til Lille Helliggejsthus. Bygningen viste sig imidlertid hurtigt at være for lille, hvorefter kongen lagde beslag på hele klosterkomplekset - bortset fra selve kirken -, men også Helligåndshuset, som således er den sidste eksisterende bygning af det kompleks, som udgjorde Christian IV's oprindelige børnehus.

Helligåndshuset, som ses herover til venstre, eksisterer stadig og anvendes i dag bl.a. til bogauktioner. Christian IV lod derfor opføre et nyt børnehus på torvet i sin nye bydel, Christianshavn, nogenlunde dér, hvor ´Lagkagehuset´ ligger i dag, men børnehuset fyldte dog noget mere, nemlig en hel karré, som det ses på ovenstående stik fra midten af 1700-tallet (Det kongelige Bibliotek).
Tugt- og Børnehuset var som nævnt et opdragelseshjem for især forældreløse børn, - og dem var der en del af. De hjemløse børn, der typisk strejfede omkring især i København og levede af, hvad der bød sig, blev ´indfanget´ - lidt ligesom løsgående hunde - og derpå anbragt i Tugt- og Børnehuset, hvor de blev oplært i et håndværk typisk inden for klædeindustrien, fordi anstalten producerede tekstiler til militærets uniformer. Halvdelen af alle de anbragte børn døde imidlertid af sygdomme, mens næsten en fjerdedel af dem flygtede. Set med vor tids øjne var både forholdene for børnene og selve arbejdet aldeles umenneskelige. Trods den gode hensigt med at skabe mulighed for, at disse børn fik en chance for at klare sig i samfundet senere hen i livet, var virkeligheden dog, at kun ganske få af børnene senere forlod Børnehuset for at arbejde som håndværkere i det ´almindelige´ samfund. Børnenes arbejde i Børnehuset var derfor også en tilsigtet udnyttelse af en billig arbejdskraft, som udførte tvangsarbejde for kongen. Med tiden blev bygningen også anvendt som straffeanstalt for voksne og blev derefter kendt som ´Kvindefængslet på Christianshavn´.
I 1790 tog anstalten navneforandring til ´Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset´, og blev dermed udvidet til også at være tvangsarbejdsanstalt både for voksne tiggere og andre subsistensløse samt straffeanstalt for kriminelle fra hele landet. Der blev oprettet værksteder i fængslet. Især blev mange fanger sat til at spinde. De mænd, som blev anset for at være særlig farlige forbrydere, der blev benævnt ´slaver´, fik derimod den hårde og usunde opgave at raspe importeret farvetræ, som blev anvendt af farverierne. En glimrende beskrivelse af disse forhold findes i Jens Engberg: "Dansk Guldalder eller Oprøret i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset i 1817", som udkom i 1973. Bogen tegner et tankevækkende billede af datidens danske samfund og kan varmt anbefales.

Samfundet under enevælden var baseret på regelmæssighed og orden, og det var karakteristisk for tiden, at man derfor også bekæmpede løsgængere af enhver art, Det var ikke usædvanligt, at en del fattige børn især i hovedstaden og i de større købstæder drev omkring på egen hånd eller i mindre grupper og forsøgte at klare sig ved tiggeri og tyveri. Ifølge bestemmelserne skulle disse børn ganske vist også modtage undervisning i skolen eller oplæres i et håndværk, men hverken de udpegede ansvarlige i byerne eller de økonomiske midler var normalt tilstrækkelige til at efterleve bestemmelserne. I de største byer blev der derfor undertiden oprettet *´børnehuse´*, hvor især disse forældreløse og omflakkende børn kunne anbringes og blive oplært i et håndværk og i enkelte tilfælde for de bedst egnede måske endda en skolegang i byens skole. Disse såkaldte opdragelses- eller *´tugthuse´* blev fornyet i Danske Lov (se side 32), men mange forældre og børn efterkom ikke påbuddet om, at børnene skulle modtage undervisning eller tage en uddannelse, som efter de fleste bønders opfattede blev betragtet som meningsløst tidsspilde, der i betydelig grad fratog eller i det mindste begrænsede den både vigtige, men også absolut nødvendige arbejdskraft, som børnene udgjorde. Det første og i dag mest kendte af disse børnehuse blev opført af Christian IV.

Latinskolerne
I følge Kirkeordinansen af 1537 (se side 13) skulle der i hver købstad findes en latinskole med duelige skolemestre som ledere. Kirkeordinansen opererede med 2 slags latinskoler, dels med de små latinskoler i de mindre købstæder med blot en enkelt skolemester – kaldet *rektor´* - og 2 eller 3 *´hørere´*, som var datidens betegnelse for latinskolelærere, dels i de stør-re katedralskoler i stiftsbyerne stadig med én enkelt 'hører´, men med 4 eller måske 5 ´hørere´ og tilsvarende flere ´lektier´ (dvs. flerårige klassetrin, se side 23).

Datidens betydelige fattigdom var det helt store problem for købstædernes skoler, fordi de var afhængige af elevernes tiggeri og indtægter fra både elevernes og lærernes deltagelse i de

kirkelige handlinger. *"De Fattige giver ingen Skoleløn; men der er kun faa af dem i Skolen, thi da Forældrene intet kan fortjene i denne dyre Tid, maa de fleste af Børnene gaa omkring og tigge til Brød og Ekstraskat, saa deres Skolegang forsømmes"*, som det blev understreget i en samtidig kilde. Undervisningen var desuden temmelig ringe bl.a. på grund af en ofte hyppig udskiftning af lærerne. De universitetsuddannede lærere forsvandt nemlig så snart, de havde fået et præsteembede. Samtidig - og måske også af denne grund - valgte de mere velhavende familier derfor almindeligvis at sende deres sønner til skoler i udlandet.

Før reformationen foregik så godt som al undervisning af ungdommen, - og det vil reelt sige de udvalgte drenge, på latinskolerne, og som følge heraf blev elevantallet af skolernes elever ofte meget stort især i København og de største købstæder. I Roskilde var der således ikke færre end 900 skolebørn på latinskolen. Så store elevantal skabte uorden ved skolerne, og det var i høj grad medvirkende til, at Christian I i 1521 forbød eleverne at gå rundt og tigge, som de ellers havde gjort hidtil.
Om sommeren skulle latinskolerne begynde undervisningen kl. 5 morgen, og om vinteren kl. 6. Selve undervisningen varede til kl. 5 eller 6 om eftermiddagen med nogle få hviletimer undervejs. Christian II påbød også, at der blev oprettet danske skoler i de mindre købstæder, som ikke have skolemester. Det gjorde det nødvendigt, at der skulle forskrives "*gode lærde Karle*" fra latinskolerne, som kunne lære de drenge, som ikke var dygtige nok til at gå på latinskolen og de piger, som ligeledes nu fik mulighed for at modtage skoleundervisning.
Børnene skulle både kunne læse ABC, Pater noster (Fadervor), Ave Maria og eventuelt også at skrive på dansk, hvis forholdene tillod det og ´de lærde karle´ fra latinskolerne ellers selv beherskede skrivekunsten på et nødvendigt niveau.
Christian II pålagde præsterne både i købstæderne og kirkesognene at undervise almuens børn, så de også fik lært fadervor, Ave Maria og trosbekendelsen på dansk, så børnene vel forstod meningen. Ville forældrene mere end det, måtte de sende børnene på købstædernes latinskoler, hvis det var muligt.

Med kun ganske få undtagelser blev det ikke landsbyerne, som blev begunstiget med skolebyggerier mellem reformationen i 1536 og de følgende godt og vel 150 år, men købstæderne, hvor der efterhånden blev opført en række latinskoler. Latin var de lærdes sprog, så skolens vigtigste opgave var derfor at modne eleverne med henblik på en senere højere uddannelse fra universitetet, så de ældre drenge efter endt skolegang kunne indgå i kirkens eller statens tjeneste. Blandt de første danske klosterskoler var benediktinernes skole ved Skt. Knuds Kloster i Odense fra 1277. Katedralskolerne var knyttet til domkirkerne i stiftsbyerne. I de købstæder, hvor der alle-

rede eksisterede katolske kloster- eller katedralskoler, blev disse skoler omdannet til latinskoler. Den første latinskole i Danmark blev dog opført allerede i 1532 i Horsens dvs. 4 år inden gennemførelsen af reformationen. Siden middelalderen havde skolerne været kendt som ´De lærde skoler´, men senere blev latinskolen imidlertid også kendt som ´Den sorte skole´, - ikke på grund af undervisningen, men fordi peblingene bar sorte kapper. Dengang var skolen ikke en selvstændig institution, men udgjorde en del af kirken, så når folk ofrede penge og gods til kirken for deres sjælefrelses skyld, drog skolen også nytte af det. Efterhånden blev der opført eller indrettet latinskoler i langt de fleste købstæder. Latinskolerne fungerede indtil 1903, hvor navnet dels blev ændret til gymnasier, men hvor også moderne sprog og naturvidenskab herefter fik betydelig mere plads. Fotografierne herover viser eksempler på nogle af de ældste bevarede latinskoler nemlig latinskolerne henholdsvis på Erik Menveds Plads i Randers (til venstre) og i Rosengade i Slagelse (til højre), hvor også H.C. Andersen blev indskrevet i 1822. "H.C. Andersen kom til at gå i Slagelse Latinskole. Han blev placeret i 2. klasse mellem 11-12-årige drenge, fordi han manglede kundskaber i de fleste fag, selvom han selv er 17 år på det tidspunkt. Opholdet her var ganske forfærdeligt og et stort martyrium for Andersen, som oplevede nedrigelser, latterliggørelse og verbale overfald fra den brutale rektor Simon Meisling, som betegnede H. C. Andersen som lokumsdigter." (Citatet er fra www.hcandersen-homepage.dk.)

Især i årene efter reformationen var det ofte meget vanskeligt at tilvejebringe faste lønninger til skolemestre og hørere, og det kneb derfor med at gennemføre Kirkeordinansens bestemmelser.
Enkelte købstæder havde dog latinskoler eller klosterskoler allerede før reformationen i 1536, men størsteparten af byskolerne i købstæderne blev dog først opført umiddelbart efter reformationen, hvor det i Kirkeordinansen med bestemmelsen *"huorledis Skolerne skulle haffue sig"* klart og tydeligt var anvist, hvordan undervisningen i købstæderne fremover skulle organiseres: *"Udi hver Købstad skal være aleneste een Skole, og alle hine andre Pogeskoler* (dvs. børneskoler, dog kun for drenge) *som her og der holdes, skulle aflægges. Saa skal hun (skolen) deles i flere adskillige Lektier, at der kan gøres Skelned* (forskel) *paa Børnene. Ikke skal der heller andet læres i dennem end Latine, fordi Latine Skolerne fordærves* (ødelægges) *gerne af de danske og tyske Skoler."* Den eneste skole i København skulle fremover være ´Vor Frue latinske Skole´. (Citatet er også gengivet med et længere indhold og med original ortografi på side 13).

Peblinge, disciple og hørere
Latinskolerne i købstæderne var dog af meget forskellig størrelse. Eleverne på latinskolerne blev almindeligvis kaldt for *´peblinge´*, som egentlig betyder ´små præster´. Reelt dækkede denne betegnelse dog kun eleverne på den mellemste af de *´lektier´* dvs. flerårige klassetrin, som latinskolens elever var opdelt i. I den nederste lektie var de yngste elever benævnt ´sinker´, men betegnelsen havde på dette tidspunkt ingen relationer til børnenes begavelse, som tilfældet blev senere, men angav blot, at de yngste elever på grund af deres foreløbige beskedne skolegang stadig var ´uvidende´. Sinkelektien blev dog ikke regnet for meget, og underviseren var derfor ofte en discipel, som var udvalgt blandt latinskolens ældre elever, der også undertiden blev anvendt som såkaldte *´løbedegne´* (se side 43). I de mindre købstæder var der normalt højst tre lektier - ofte endda kun første og undertiden også anden lektie, hvor en eller to ´hørere´ varetog den daglige undervisning især i latin. Drenge i de mindre købstæders latinskoler, som viste anlæg for at studere, blev ofte overflyttet til latinskoler i de større købstæder eller i København, som kunne have op til 4 eller 5 lektier. Kirkeordinansen anviste også meget nøje, hvad der var den pædagogiske målsætning på de enkelte lektier og indeholdt også nøje redegørelse for, hvilke bøger - oftest klassiske, romerske forfattere på latin -, som skulle læses og læres af eleverne på de respektive lektier (hér delvist tilpasset nyere sprogbrug):

"OM BØRNESKOLER, i hvilke Børn kan opdrages og faa Sindet beredt til Evangeliet, ved hvilken Forberedelse den første Barndom gøres skikket til sand kristelig Gudsfrygt og andre Dyder og tilegner sig de Kundskaber, som har stor Betydning, naar det drejer sig om enten at lære det, som hører til Guds Ære i Kristendommen, eller at lære det, som hører til at opholde og bevare et godt civilt og verdsligt Regimente. I hver Købstad skal der være en Latinskole og egnede Forstandere, som kan vejlede dem, enten 3 eller i det mindste 2. Til dem skal Ungdom-men sendes, for at den ikke igen skal falde fra Christus, hvem den én Gang, i Daaben, blev indviet til. Men gode Prædikanter skal altid overalt raade Almuen til, at Forældre med al Omhu skal betænke, at det kan være deres Pligt at lade Børnene studere, og at Gud ogsaa kræver det af dem. Og Statens Tarv har behov, at der findes nogle, ved hvem vi kan efterlade os sand kristelig Gudsfrygt blandt vore Efterkommere, ligesom der ogsaa er Brug for Folk i det verdslige Regimente til den menige Mands Gavn. Dette skal ogsaa Superintendenten og vor Lensmand, naar de foretager deres Embedsrejser, flittigt indskærpe og tilskynde til og paa vore Vegne (dvs. kongens) *strengt befale, at dette skal ske, og saaledes hjælpe til med baade Raad og Daad at Skolerne kan oprettes (...)".*

Latinskolen i Kalundborg er hér gengivet på et koloreret postkort, som er poststemplet i 1909. Se også fotografiet af latinskolen på side 28, som viser, hvordan den ser ud i dag,

"I hver Købstad skal der kun være én Skole og alle de andre Pogeskoler, som holdes her og der, skal ophæves. Og Skolen skal være delt i flere forskellige Lektier, for at man kan dele Børnene efter deres Standpunkter. Der skal heller ikke læres andet i dem end Latin; thi Latinskoler ødelægges gerne af de danske og tyske Skoler; ogsaa søger de Skoler, som læser Græsk og Hebraisk, mere deres egen Fordel og Forbedring end Børnenes, som man nok kender til. Hvor der er 3 Lærere ved Skolen, skal Lektierne være 4; men hvor der kun er 2, skal der ikke være mere end 3 Lektier (...)

Den første Lektie skal være for dem, som lærer A. B. C. og lærer at stave. Nogle maa sidde til den ene og andre til den anden Side. A. B. C.-Børn skal lære at læse af Bøger, som foruden A. B. C. indeholder Fadervor, Trosbekendelsen, De 10 Bud, Daabens og Nadverens Ord og andre slige Børnebønner. Og naar de om Aftenen sendes hjem, skal de have 3 Gloser for.

Læsesinker (dvs. de yngste elever), som er blevet færdige med A. B. C.-Bogen og har lært saa nogenlunde at læse, skal have Donat og Cato (klassiske latinske tekster). *Ja, Cato skal de lære at*

læse, men Donat maa de lære at tyde Ord for Ord, og de skal flittigt øves deri; og naar de én Gang har læst den til Ende, skal de begynde forfra igen, indtil de ret har lært at læse. Desuden skal de ogsaa hver Dag skrive og forevise deres Skrift, og ligeledes skal de om Aftenen, naar de sendes hjem, have 2 Gloser for og høres deri om Morgenen, naar de læser deres Lektie op (...)"

"Den anden Lektie er for dem, som kan læse ret og kan Grammatikens Regler. Deres Bøger skal være om Morgenen ´Grammatica Philippi` og som Øvelsesbog i Grammatik maa de have Æsop, og ved Læsningen af samme skal de vænne sig til at declinere og conjugere. Efter Middag læses Æsops Fabler og om Aftenen Mosellanus' Pædalogi´, Og naar de er blevet dygtige i disse Bøger, da maa de begynde med nogle af de bedste og skønneste af `Colloquia Erasmi`. Imidlertid skal de flittigt øves i altid at tale Latin, skrive det ret, og lære at oversætte smukt. Om Aftenen skal man give dem et eller andet Proverbium og lade dem gaa hjem med det; og næste Morgen skal de høres deri (...)

Den tredie Lektie skal være for dem, som er noget dygtigere i Grammatik og saa nogenlunde kan declinere, conjugere og oversætte. Deres Bøger maa atter være om Morgenen ´Grammatica Philippi´, og til grammatisk Øvelsesbog skal de bruge Terentius. Endvidere skal man lade dem oversætte og lære den tilsvarende Grammatik udenad. Om Eftermiddagen skal Terentius gennemgaas med dem, hvilken Forfatter de ogsaa skal lære udenad. Og naar de har opnaaet nogen Dygtighed deri, skal de læse udvalgte Komedier af Plautus. Om Aftenen skal læses nogle af Ciceros Epistler el.lign. De skal altid tale Latin, og hver Dag fremsige noget af Terentius. En Gang om Ugen skal de skrive Stil, og naar de gaar hjem om Aftenen skal de have 2 Vers for, som har en skøn Mening om gode Sæder etc. (...)

"*Den fjerde Lektie i de Skoler, hvor der er 2 Lærere foruden Skolemesteren, er bestemt for dem, som saa nogenlunde kan baade tale og skrive Latin. Deres Bøger skal ogsaa være `Grammatica Philippi` om Morgenen. Til Øvelse i Grammatik kan bruges Vergil, og efter Oversættelsen skal man vise Børnene de vigtigste Figurer i Ord, Oratier og Sentenser, og naar de er vel øvede heri, kan man omsider gennemgaa `Dialectica` og `Rhetorica Philippi` med dem. Om Eftermiddagen læses Vergil og dernæst Ovids ´Metamorphoser´, om Aftenen Ciceros ´Officia´ eller sammes ´Epistolæ familiares´. Og for at de ikke skal tale andet end Latin, skal de daglig oplæse nogle Vers af Vergil, ligesom de flittigt skal øve sig i Sprogbehandlingen og hver Uge skal de udarbejde Stile eller Vers (...)*

Den femte Lektie er for dem, som har saadanne Kundskaber i Latinen, at de nu kan skrive og tale det ret godt. Med dem maa Skolemesteren vel læse Begyndelsesgrundene i Græsk, men saaledes at det sker uden nogen som helst Forsømmelse i Latinundervisningen. Thi deres Mening er ulidelig, som vil have, at Børnene skal lære Græsk og Hebraisk, førend de har gjort Fremskridt i Latinen. I alle Købstæder skal Skolemestrene beholde de Indtægter, de hidtil har haft, og er der nogle, som ikke er tilstrækkelig forsørgede, da kan Superintendenterne og Sognepræsterne i de Byer give os det tilkende. Thi vi vil, at baade disse og andre, som vejleder Ungdommen, skal være hæderligt forsørget, og vi vil gerne lægge til af vort, hvor noget fattes."
Den femte og dermed øverste lektie i latinskolen, der blev kaldt *´mesterlektien´*, som i vore dage ville svare til gymnasiet, fandtes dog kun i de større latinskoler. Her blev eleverne kaldt

´*disciple*´, - de ældste elever tidligere også ´*degne*´ eller ´*klerke*´. Indtil universitetet i København blev oprettet i 1479, gik adskillige degne nemlig direkte fra katedralskolerne og ind til præstegerningen. I mesterlektien blev undervisningen hovedsalig varetaget af skolens rektor.

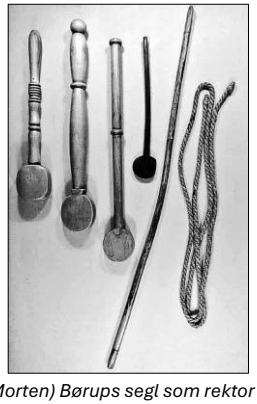

Øverst til venstre på forrige side ses Martin (Morten) Børups segl som rektor for Aarhus Katedralskole og kantor ved Århus Domkirke. Martin eller Morten Børup (ca. 1446-1526), som han normalt kaldes, var desuden digter af latinske sange og skuespil. I dag er han dog mest kendt majvisen ´In vernalis temporis´ (´I forårstiden´), som han også komponerede musikken til, og som stadig er Aarhus Katedralskoles skolesang. Morten Børup stammede fra landet, og derfor ses en greb på hans ´rektorsegl´, men i denne sammenhæng er det mest interessante dog ferlen og riset, som simpelthen blev symbolet på lærergerningen i flere århundreder. Ferlen var et strafferedskab bestående af en kort stok med en kugle eller plade for enden, der tidligere blev anvendt til at slå børn enten over ryggen eller især på håndfladen. I midten ses et udvalg af ´pædagogiske strafferedskaber´ bestående af et udvalg af ferler og den frygtede bambuspind, spanskrøret, som dog hører en senere tid til, hvor det efterhånden afløste ferlen og med tiden blev standardudstyr i de fleste skoler til langt op i 1900-tallet, samt rebet, der blev kendt som ´tampen´.

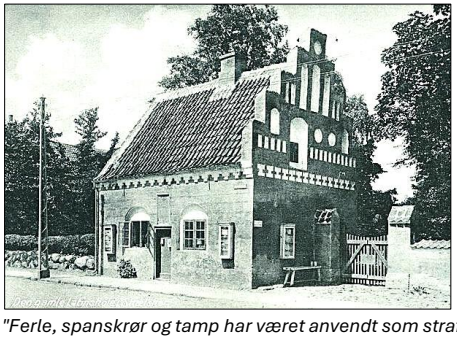

"Ferle, spanskrør og tamp har været anvendt som strafferedskaber i skolens historie. I 1814 blev lussinger forbudt, skønt loven tillod, at børn under 10 år kunne straffes med et ris og større børn med en tynd tamp. I 1860 var brug af et tyndt spanskrør tilladt. Trods forbuddet fra 1814 fortsatte lærerne i praksis med at give lussinger frem til afskaffelsen af korporlig straf i skolen i 1967." Til højre er gengivet en tidligere middelalderlig skolescene, dog ikke dansk; træsnit trykt i Cato teutonice expositus (1491)". Læreren underviser med et ris i hånden, som allerede længe inden Reformationen i 1536 var det uundværlige disciplinære hjælpemiddel. Udateret postkort med ´Den gamle Latinskole i Skælskør`, som også er bevaret til vore dage, og et tysk træsnit, som stammer fra bønnebogen ´Hortulus Animae´ (´Siælens Urtegård´), der blev udgivet i Wittenberg i 1552. Læreren havde to vigtige remedier, når han skulle undervise børnene: Bogen og riset, som det også ses på de to træsnit, og det

sidstnævnte remedium, som læreren holder i højre hånd, anvendte han flittigt til at tampe eleverne med. (Citater og illustrationer er fra hhv. Gyldendals ´Den store Danske 'og Det Kongelige Bibliotek. Se evt. også side 27).

Undervisningen i latinskolerne

Også angående selve undervisningen var Kirkeordinansen meget præcis: "*Om Morgenen fra Kl. 6 pr. til Kl. 8 pr. skal der i hele Skolen flittigt undervises i Grammatik. Først af Hensyn til Ordene, for at man kan vide deres rette Oprindelse; dernæst deres rette Betydning, saa man kan forklare, hvordan Ordene hænger sammen: og endelig for at man kan lære at give den rette Betoning og vide, med hvad Tone hver Syllaba* (stavelse) *skal udtales, alt efter som Disciplene i hver Lektie formaar at begribe det. Denne Øvelse skal altid finde Sted paa denne Vis, og naar den er tilendebragt, begyndes den forfra igen, for at Ungdommen maa øves vel og fornemme Grammatikens rette Væsen. Derfor raader de saare ilde for Børnenes Undervisning, som formener dem Tilegnelsen af grammatiske Regler og mener, at Grammatik kan læres bedre paa anden Maade (...) Naar Klokken slaar 8, skal Disciplene fra de øverste Lektier begive sig til Kirkens Chor; imidlertid skal de nederste Lektier overhøres i Skolen. Naar de andre saa kommer fra Kirke, skal de sammen med sagte Røst oplæse Katekismen og gaa hjem. - Fra 12 til 1 skal Børnene kun synge, for at de maa lære at synge ikke blot af Vane, men som Kunst, ikke heller til enfoldige* (simple) *Noder, men ogsaa Diskant. Kl. 1 skal hver af de 3 Lektier have deres Øvelser hver for sig. Anden Lektie i Æsop. Tredie i Terents. Fjerde i Vergil.*

Naar Klokken slaar 2, skal Børnene i de øverste Lektier atter søge til Kirkens Chor, og de i de nederste Lektier paany overhøres. Mellem Kl. 3 og 4 skal Lektierne igen adskilles og have deres Øvelser hver for sig. De i anden Lektie i Pædalogi og da lære det Proverbium, de skal fremsige næste Morgen. De i tredie Lektie i Ciceros ´Epistler´, og de skal da lære de 2 Vers, de skal fremsige næste Morgen. De i fjerde Lektie i Ciceros ´Officia´, og de skal tillige have nogle Vers for af Vergil, som de skal lære udenad og fremsige næste Morgen (...) Saaledes skal Undervisningen foregaa om Mandagen, Tirsdagen, Torsdagen og Fredagen; dog maa Børnene fra Sct. Simons og Judæ Dag og til Kyndelmisse møde Kl. 7 om Morgenen og gaa hjem igen, naar den slaar 4 om Aftenen og søge Choret, naar den slaar 9, efter Skolemesterens gode Tykke. Onsdag Morgen skal man overhøre dem i alt det, de har faaet gennemgaaet, for at der maa være en saare flittig Øvelse. Derpaa skal der opgives dem Emner enten til Stile eller Vers, som de senere skal aflevere; og naar Sangen Kl. 8 er forbi, skal de have fri og ikke mere den Dag give Møde, hverken i Skolen eller i Kirken; thi det er jo som Poeten siger: ´Hvad der ikke nu og da har Ro, det kan ikke vare ved. Men for at Børnenes Studering kan lykkes, naar den er forbundet med Gudsfrygt, som ogsaa Christus siger: ´Søg først Guds Rige - eller som Gud befaler i 5. Moseb. 6, 7, at vi skal lære vore Børn at frygte Gud, da skal i hver Uge Lørdagen anvendes saaledes, at de den Dag især hører om det, der angaar Religionen, for at Børnene i Almindelighed maa vænnes til Gudsfrygt, Tro og gode Sæder. Saa skal da først hele Børnelærdommen, d.e. Katekismen, paa det enfoldigste udlægges for dem, Stykke for Stykke. Dernæst kan man for de mere modne læse noget af Det ny Testamente, f. Ex. Matthæus´, eller de letteste af Paulus' Breve, Davids Psalmer eller Salomos Ordsprog, efter som Børnene skal begribe det; dog saa enfoldigt som muligt, at de rent og ret uden menneskelig Forvanskning maa lære det, som hører Kristendommen til og vænnes til at kende Hykleri, overalt hvor den udgiver sig for sand Gudsfrygt. Og for at Børnene desto ivrigere maa lægge sig efter at lære noget i den hl. Skrift, da er det ikke nok at læse meget for dem, men man skal vænne dem til at lære udenad (...)

De i anden Lektie kan enfoldigt fremsige Ordene om Børnelærdommen, de andre derefter Forklaringen dertil. Men de, som sidder i fjerde Lektie, skal fremsige nogle udvalgte Psalmer og nogle Kernesteder af Skriften, hvilke Skolemesteren som et Lørdagsarbejde skal kræve af dem. Og dette skal de lære udenad, for at det ikke skal gaa i Glemme. Siden skal de gaa til Aftensang, og naar den er endt, skal de have fri. Og paa samme Maade forholder man sig Aftenen forud for Helligdage. Men naar vi nu har beskikket Skoler i de smaa Byer med Skolemester og én eller to Hørere, betyder det ikke, at vi i de større Købstæder vil have nedlagt eller forringet de noget bedre Skoler med Skolemester og fire eller fem Hørere; thi hvad vilde det være for en Ordning? Men vi vil, at samme Skoler med Superintendentens, Provstens, Prædikanternes og Byraadenes Hjælp skal komme paa Fode igen, saa at der kan blive flere Lektier og mere og større Undervisning for Børnene end før. Og i den By, hvor der hidtil har været flere Latinskoler, skal man bibeholde én; de andre skal nedlægges. Og naar samme Skole er kommet paa Fode, skal man sende os en Fundats, for at vi kan stadfæste den og tillægge Skolen nogen Rente, dersom der ikke er nok til dem, som skal læse. Til disse samme Skoler skal Børnene sendes fra de omkringliggende Landsbyer, ligesom ogsaa fra de mindre Byer, naar de er forberedt og har lært noget hjemme (...) Skolemestrene skal med al Flid agte paa Disciplernes Nemme og altid, naar Børnene er over 12 Aar gamle give Forældrene tilkende, hvem der ikke synes at have Udbytte af Læsningen, for at de i Tide kan sættes til noget andet. Men hvem de mener har et godt Nemme, skal de lade blive i Skolen til deres sekstende Aar. Men fra det samme Aar skal de se nøje til, hvem der til Gavns kan dele med andre det Udbytte, de har faaet af deres Læsning; og de, som synes at kunne gøre det, skal ofres til Herren og sendes til Universitetet, enten paa egen eller paa Menighedens Bekostning. Men de, som ikke saa godt egner sig, skal tages ud af Skolen og sættes til ærlig, verdslig Bestilling. De saakaldte ´Skrive-Skoler´ for Drenge og Piger og andre, der ikke dur til at lære Latin, maa Øvrigheden underholde. Dog skal Forstanderne for samme Skoler holde Øje med, at sand Gudsfrygt indpodes disse Børn med Børnelærdommen."

I de større købstæder var der som nævnt i mange tilfælde allerede siden reformationen - undertiden endda også før reformationen - opført gedigne skolebygninger, men i flere af de små købstæder var en sådan løsning undertiden for bekostelig, så latinskolen blev i stedet oftest indrettet i en allerede eksisterende bygning fx i en kirkelade eller en anden ældre bygning, som kunne undværes til formålet under forhold, som en samtidig - noget mavesur - præst fra Møn beskrev som *"meget tarvelig (...) med Sten eller Lergulv, Borde og Bænke fastgjorte i Gulvet, forfaldne og elendigt. Kommer det endeligt så vidt, at de* (eleverne) *haver lært at læse dansk, skrive nogen ledes og tone en Salme, sendes de bort eller sættes af forældrene til Skibs. De er unyttige, uoptugtede og ugudelige Drenge, som vide intet andet end at betle, stjæle, drikke og bande. De fortjener for deres ugudeligheds Skyld at piskes af Bysvenden eller sendes til Børnehuset."*

´De syv frie kunster´

I latinskolen skulle eleverne således lære alfabetet, stavning, katekismus og naturligvis latin, som var datidens internationale fællessprog for de lærde i hele den kendte verden, men da det var skolernes hovedopgave at uddanne kommende præster, bestod undervisningen derfor især først og fremmest af kristen litteratur, men -, som vi har set -, også med betydelige elementer fra den klassisk oldtidskultur. Katedralskolerne var også kendt som `*trivialskoler´*,

der kommer af det latinske ´*trivium*`, som hen tydede til datidens tre videnskaber: Retorik, dialektik og aritmetik. Senere kom yderligere fire discipliner til: Grammatik, musik, geometri og poesi. Tilsammen blev de syv discipliner herefter kendt som ´*de syv frie Kunster*´.
Udover at undervise nogle udvalgte af byens drenge i disse fag havde latinskolerne også ansvaret for de såkaldte ´*løbedegne*´ (se side 47), som var disciple fra mesterlektien, der således også fungerede som sognepræsternes hjælpere i landsognene. Mange elever afsluttede dog deres skolegang allerede efter den første lektie, så kun en mindre del af eleverne gennemførte reelt mesterlektien, som blev afsluttet med en slags studentereksamen, der oftest, - hvis evnerne og de økonomiske muligheder ellers rakte, - derefter førte til en teologisk embedseksamen fra universitetet i København, som gav mulighed for en senere ansættelse typisk indenfor kirken. Indtil reformationen i 1536 havde den danske gejstlighed formelt levet i cølibat og havde var derfor været barnløst, så Kirken havde derfor et historisk behov for, at den gejstlige stand jævnligt fik ´tilført nyt blod´. Det kan stadig have haft betydning også efter 1536.

Flere af de gamle latinskoler fra 1500-tallet er bevaret til vore dage, som vi allerede har set. Det gælder således også den gotiske latinskole i Kalundborg. Bygningen blev opført i Præstegade i Kalundborgs gamle bydel, som kaldes Højbyen, men har muligvis oprindeligt været anvendt som kirkelade til Vor Frue Kirke, inden den kom til at fungere som latinskole. Den senmiddelalderlige bygning, der blev fredet i 1954, anvendes i dag af menighedsrådet. Se også side 23.

Fra reformationen og til langt op i 1700-tallet valgte kun ganske få adelige og velhavende borgere at sende deres drenge på latinskolerne, men lod i stedet deres børn uddanne af privatlærere eller valgte at sende børnene på kortere eller længere udenlandsophold.
I stedet blev latinskolerne derfor i høj grad frekventeret af ubemidlede folks børn, som derfor måtte klare sig ved tiggeri og de ganske få andre muligheder, de reelt havde for at skaffe et beskedent økonomisk udkomme til livets opretholdelse.

Katekisation
At ´*katekisere*´ betegnede ´*indføringen i den kristne tros hovedpunkter ved en dertil autoriseret lærer*´, som det bliver defineret i en ordbog. Katekisation var dermed den undervisningsmetode, der altid blev anvendt fra før reformationen og til langt op i 1800-tallet, undertiden endda længere end det. Med brugen af katekisation var forventningen, at læreren med denne undervisningsform ville bibringe eleven en bedre forståelse af børnelærdommen, men anvendelsen af metoden sikrede imidlertid på ingen måde, at alle elever også fik den ønskede forståelse af de dele af katekismen, man ville bibringe barnet, men i stedet oftest første til gold udenadslæren, uden at barnet almindeligvis opnåede en blot tilnærmelsesvis forståelse af indholdet.

Undervisningen i latinskolerne foregik ofte under ret primitive forhold, hvor alle drengene uanset alderstrin blev undervist i det samme lokale af flere lærere på samme tid, som det også fremgår af denne sikkert tyske illustration fra 1592. Læreren til venstre svinger riset, mens læreren til højre ikke alene har et ris i hånden, men desuden også har et nyt ris liggende klar til brug i reserve bag stolen. (Illustrationen herover viser kun en del af det originale træsnit.) Herunder er gengivet en udateret og temmelig sikkert tysk illustration, som (måske ?) viser en tilsvarende undervisningssituation. Illustrationen er dog tilsyneladende knyttet til et skuespil ? måske om Luther? (undersøges nærmere).

Et konkret eksempel på, hvordan anvendelsen af katekisation kunne foregå i praksis, kan ses på side 230 i denne bog. Fra bispevisitatserne fremgår det imidlertid tydelig, at der i vurderingen af den enkelte lærer blev lagt stor vægt på de pågældende læreres evne til netop at katekisere. Det var både tilfældet med latinskolerne og med de senere landsbyskoler - herunder naturligvis også de kongelige rytterskoler i 1720´erne. På dette tidspunkt var det en grundlæggende opfattelse, at forståelsen af teksternes indhold forudsatte udenadslæren, og det var også en betingelse for, at barnet senere kunne tage del i nadveren, at det inden da havde lært katekismen udenad.

Roskilde Katedralskole blev grundlagt omkring år 1020. Skolen er dermed en af Danmarks ældste skoler, og dens historie går tilbage til middelalderen, hvor den blev oprettet i tilknytning til Roskilde Domkirke. Skolen havde som hovedopgave at uddanne drenge til præsteembedet og til Kirkens tjeneste. Undervisningen var præget af latin, kristendom og klassiske fag, som forberedte eleverne til videre studier ved universitetet eller til arbejde i kirken.

Lærerne var ofte gejstlige, og skolen fungerede efter kirkelige regler og traditioner. Eleverne boede ofte på skolens område, og dagligdagen bestod af undervisning, gudstjenester og studie af religiøse og klassiske tekster. Over tid udviklede skolen sig og blev mere sekulær, men dens fundament var i mange år centreret omkring Kirkens behov for uddannede embedsmænd og præster.

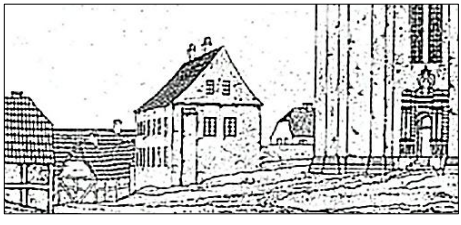

Tegningen viser latinskolen eller ´Domskolen´ nordvest for domkirken i Roskilde. Huset var bygget ind i muren omkring domkirken og den gennemgik adskillige ombygninger, inden den blev revet ned. "Skolen var bygget solidt af tegl i to stokværk og med loft på et fundament af store kampesten. Murene var alentykke og huset var 28 m langt. Oprindeligt var der kamtakkede gavle og 15 fag ´hvælvede blyvinduer´ i hvert stokværk og på begge sider." (Citat fra www.roskildehistorie.dk).

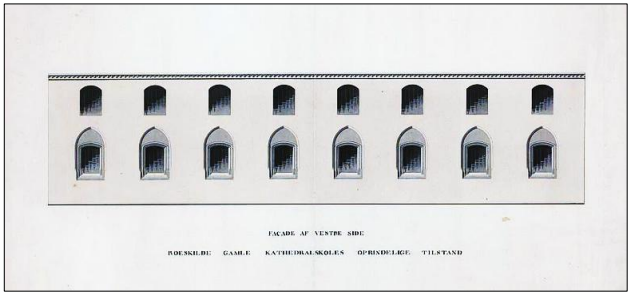

Udateret tegning af den vestvendte facade på Roskilde Katedralskole. Tegningen, som er udført med pen, tusch og akvarel, måler 41 x 56 centimeter, findes på Nationalmuseets Samlinger. "Skolen lå foran Domkirken i et hus med et enkelt skolerum, som med båse var inddelt til fem klasser. Ovenpå var der fem kamre som tjenesteboliger." (Delvist citeret fra skolens hjemmeside).

"Da Roskilde Katedralskole blev oprettet med Roskilde Domkirke, var eleverne udelukkende drenge. De blev uddannet til præster med latin, sang og teologi som fag. Kirken var rig, og der var to legater, så dygtige scolarer kunne studere ved tidens bedste universitet i Paris", fortæller Ada Bruhn Hoffmeyer i sin bog: "Artibus Ingenuis - Roskilde Katedralskole gennem tiden". ´Artibus Ingenuis´ er latin og betyder 'Til de ædle kunster', som også gengives på Katedralskolens logo. "I 1842 flyttede skolen ind i en stor bygning med 6 klasseværelser, som skulle rumme alle 70 disciple. Nye fag kom til i årenes løb, og i 1903 fik kvindelige elever ret til optagelse". Roskilde Katedralskole er Danmarks ældste gymnasium og katedralskole med i dag flere end 1500 elever.

Disciplinen i latinskolerne

Disciplinen i de gamle latinskoler var generelt meget streng. Disse skoler, der fungerede som forberedelse til universitetet, lagde stor vægt på orden, lydighed og respekt for lærerne (ofte kaldet "rektorer" eller "magistre"), som i betydelig grad brugte forskellige former for korporlig afstraffelse, hvis eleverne ikke fulgte reglerne eller ikke leverede deres lektier til tiden. *"Ferler må de ei bruge i Skolerne at lemlæste Børn med; dog maa de vel have Ferler om nogle store rebeller ville sætte sig op imod dennem (...)"* fremgik det af datidens gældende ´straf-felov´, nemlig Christian Vs ´Danske Lov´ fra 1683 (se side 36), og det følgende lidt ældre synspunkt

på nødvendigheden af fysisk afstraffelse i forbindelse med børneopdragelsen, har bestemt ikke givet anledning til væsentlig diskussion i 1700-tallet og for den sags skyld næsten frem til vor tid.

Riset og ferlen var så udbredte i forbindelse med undervisningen af børn i hele Europa, at de ligefrem blev symbolet på lærergerningen (se side 25). Bemærk eleven, der ´bærer æslet´. Illustrationerne er samtidige og viser med stor sandsynlighed undervisningssituationer i tyske købstadsskoler, men de viste situationer kunne lige så godt have fundet sted i de danske latinskoler.

Et noget foruroligende eksempel på omfanget af de undertiden nærmest torturagtige afstraffelsesmetoder fremgår i uhyggelig grad af det ´regnskab´, som en datidig tysk latinskolelærer fra Swaben omhyggeligt havde ført gennem sit godt 50-årige virke som underviser:

911.527 slag stokkeprygl
ca. 124. 000 slag med ris
20.989 klaps med lineal
136.715 hånddask
10.235 munddask
7905 ørefigner
1.115.800 hovednødder
22.763 notabener med Bibelen (som derfor måtte udskiftes hvert andet år)
777 gange knælen på hårde ærter
631 gange knælen på et trekantet stykke træ
5001 disciple havde ´båret æslet´ (se illustrationen herover)
1707 disciple havde holdt ris med oprakt hånd (velsagtens i timevis)
- desuden havde læreren anvendt ca. 3000 forskellige skældsord, hvoraf han med tydelig stolthed oplyste, at han selv har fundet på en tredjedel af dem.

"*Gud haver skabt det tykke Kød bag paa Laarene paa Mennisken, og paa den Sted er det for godt anset af de gamle Forfædre, at Børn og Ungdommen uden al Synd eller Skam skal dér have Straf og Ris. For Ris er intet Sværd, kan ikke paa den Sted gøre nogen Skade eller bryde*

nogen Ben. Og naar de vokser noget op, saa taaler de og en og en passende Bast paa Kindbenet eller Kinden, for det tykke Kød maa ikke heller sidder forgæves", hævdes det således i en samtidig kilde.

Børnetugten blev ikke mildnet i løbet af 1700- tallet, hvor streng disciplin og korporlig afstraffelse fortsatte med at være de vigtigste pædagogiske opdragelsesmidler, for legemsstraf blev fortsat anset som et ´universalmiddel´ i undervisningen. Riset og tampen var standardudstyr i enhver skolestue, og de blev brugt flittigt, hvorimod brug af ferlen som allerede nævnt blev forbudt. Det blev ganske vist også pointeret, at børnene ikke måtte piskes eller blive slået med kæppe, men at skoletugten alligevel har været aldeles umenneskelig efter vores nutidige opfattelse, er absolut udenfor enhver tvivl. Troen på straffens positive virkning var vidt udbredt i samtiden og talemåder som fx hos Peder Laale: "*Ris og Ferle gør Barn godt*" og "*Man skal revse et Barn, at det ej bliver ondt, og er det ondt, at det ej bliver værre*", afspejler utvivlsomt de mest udbredte synspunkter.
Disciplinen i latinskolerne var således gennemgående meget streng, og undervisningen var desuden ofte ringe også i religion og latin både før og efter reformationen. Christiern Pedersen, som var født omkring 1480 og døde i 1554, var kannik, læge, forfatter, bogtrykker m.m. og betragtes ofte som Danmarks første humanist. Han var nært knyttet til Christian II, som han sluttede sig til under dennes landflygtighed i Nederlandene. Christiern Pedersen beskrev i 1531 sine oplevelser fra sin skoletid på katedralskolen i Roskilde som en "*forbandet helvedes skærsilds Pine (...) med Slag, Hug og Plager (...) Hvorledes samme ufornuftige Skolemestre og Hørere flængede, sled og hudstrøg og slog de fattige Børn, Peblinge og Degne, at Blodet løb ned ad Ryggen paa dem i deres Hoser.*" Hvis en pebling kom for sent til undervisningen, fik han lige så mange slag "*som en Tyv, der havde stjaalet en Hest eller en Ko*." Christiern Pedersen berettede også, at det kunne hænde, at børn, som havde forsyndet sig, måtte stå ´skoleret´, mens ´synderen´ blev pryglet af både peblinge og lærere eller måtte løbe ´spidsrod´ mellem en opstillet række af de øvrige peblinge, som så skulle tildele ham et hårdt slag i bagdelen, og de peblinge, som ikke lagde tilstrækkelige kræfter i slagene, kunne selv risikere at få den samme behandling. "*De fattige Børn (...) Peblinge og Degne lærte at føje Ting af dem i 15 eller 16 Aar med saa megen svar daglig Hudstrygelse, Sorg, Angst, Nød og Bedrøvelse, som de led af de ubarmhjertige Skolemestre.*"
Latinskolernes midler var ofte små og usikre, så foruden at passe skolegangen måtte både disciple og hørere også varetage korsangen ved gudstjenester i kirkerne og desuden synge og ´bære lys´ ved bryllupper og begravelser eller for de ældste disciples vedkommende i nogle tilfælde også fungere som løbedegne i omegnens landsogne (se side 43). Trods indtægter bl.a. i form af en vis andel i kongetienden var de fleste latinskoler afhængige af elevernes ret til tiggeri.
Undervisningen i latinskolen var ganske vist gratis, og skolen var forpligtet til at forsyne de fattige disciple med føde og klæder samt "*de milde Gaver, som Guds Børn fremdeles ofrer dem, der for det hellige Studiums Skyld har forsaget Verden (...) Bestillingerne som Løbedegne var meget attraaede blandt Latinskolernes Disciple, ikke blot for de Indkomster, der var forbundet dermed, men ogsaa - og tit ikke mindst - fordi de derved undertiden blev fri*

for Skolegangen. Børns Antipati mod denne er nemlig ikke af ny Dato - tværtimod; i hine Tider, hvor den saakaldte Lærdom bogstavelig talt blev pisket ind i dem, ønskede mangen en Skolepebling sig bort fra Skolen og ud i den landlige Menighed, hvor de følte sig som smaa Bisper. Naar de saa der havde forrettet deres Embedspligt, var det ikke sjældent at de, i Stedet for at vende tilbage til Skolen, strejfede Landet rundt, - ofte Maaneder igennem – ernærende sig ved Tiggeri, saa de tilsidst blev en hel Plage for Befolkningen." (Citeret fra Arnholltz: "*Historiske Efterretninger om Næstved Latinskole og dens Lærere",* side 3-52 i årbogen for 1920 udg. af Historisk Samfund for Præstø Amt.)

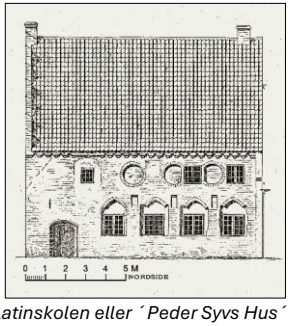

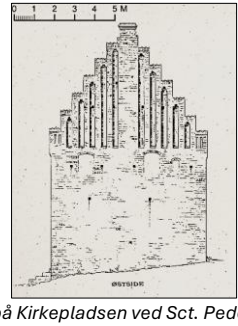

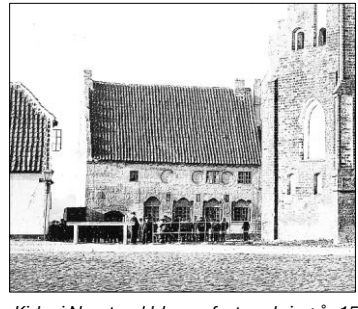

Latinskolen eller ´Peder Syvs Hus´ på Kirkepladsen ved Sct. Peders Kirke i Næstved blev opført omkring år 1500. Latin- skolen fungerede ind til 1739, da den blev nedlagt og omdannet til ´dansk skole´ (se side 38). Bygningen overlevede indtil 1881, hvor den måtte give plads for en lærerbolig til Næstved Kommuneskole. Fotografiet af latinskolen stammer fra artiklen "Latinskolen i Næstved" af Palle Birk Hansen. Artiklen er tilgængelig på https://pallebirk.dk/naestved-og-omegn-menupunkt/latinskolen/

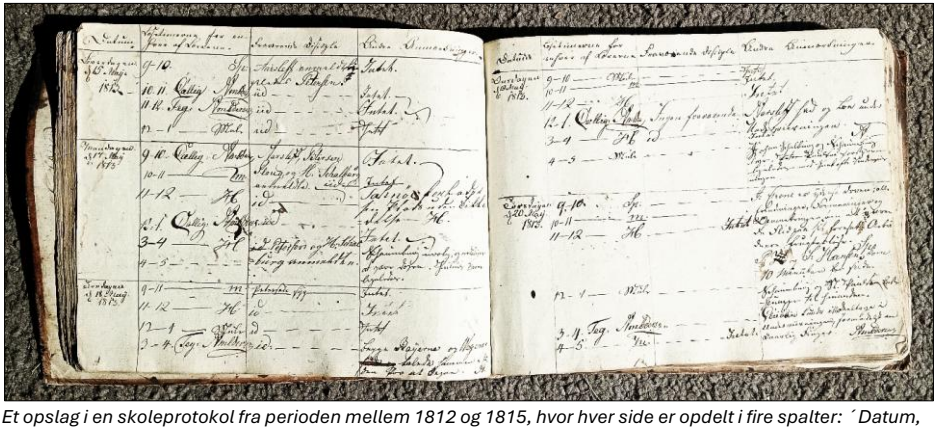

Et opslag i en skoleprotokol fra perioden mellem 1812 og 1815, hvor hver side er opdelt i fire spalter: ´Datum, Læsetimerne for enhver af Lærerne, Fraværende Disciple og Andre Bemærkninger´. Protokollen, som i dag befinder sig på rytterskolen i Lille Heddinge, stammer sandsynligvis fra Nyborg Latinskole iflg. oplysning fra Landsarkivet. Opslaget viser oplysningerne mellem ´Löverdag den 15. mai 1813 og torsdag den 20. mai 1813´, og her fremgår det, at "Aarsleff sad og loe under Undervisningen" og, at "Johan Schalburg og Schaumburg lege, Peter Paulsen forstyrre ligeledes med Snak ofte Undervisningen" samt, at "J. Crone er yderst doven; alle Erindringer, Formaninger og Opmuntringer om at anvende Flid paa sit foresatte Arbeide ere Frugtesløse. P. og S. Hansen kom 10 Minutter for silde. Schaumburg og S. L. Paulsen kastede Knapper til hinanden. Clubien kunde

ikke deltage i Undervisningen formedelst en daarlig Finger." Latinskolen i Nyborg, som blev opført allerede i 1410 - formentlig af dronning Margrete I -, blev nedrevet i begyndelsen af 1800-tallet, men havde da også fungeret som skole i godt og vel 400 år. En kortfattet artikel om latinskolen i Nyborg kan læses på: https://ugeavisen.dk/lokalavisennyborg/klumme-latinskolen-i-nyborg-dannede-rammen-om-elevernes-undervisning-i-400-aar. (Foto: Finn Thorshøj).

I løbet af 1700-tallet blev latinskolerne dog gradvist omdannet til bredere humanistiske skoler for hver af lærerne med større vægt på det faglige indhold, og dermed aftog efterhånden også både de yngre peblinges og de ældre disciples behov for at opretholde livet ved tiggeri, ligbæring og kirkesang.

Statsomvæltningen i 1660 og indførelsen af enevælden

To vigtige politiske begivenheder i Danmark fik helt afgørende betydning for den udvikling af skolerne i 1700-tallet både i købstæderne og i landdistrikterne. Den første af disse begivenheder var naturligvis gennemførelsen af reformationen i 1536, som vi allerede har været inde på (se side 9), og den anden var indførelsen af enevælden, som fandt sted med statsomvæltningen i 1660, hvor adelsvældet, som ellers havde haft den politiske magt siden Erik Klipping i 1282 måtte underskrive den første af en række håndfæstninger, der reelt var ´overenskomster´ mellem stormændene fra de førende adelsslægter, som valgte den kommende konge af Danmark, og den valgte konge måtte så til gengæld acceptere en håndfæstning, der satte rammerne for hans magtbeføjelser.

I modsætning til Danmark havde Norge aldrig været et valgkongedømme, men et arvekongedømme, hvor kongens ældste søn automatisk overtog kongegerningen efter sin afdøde far. Hvis den danske adelsmagt fortsat ønskede at bevare det rigsfællesskab med Norge, hvor den danske konge traditionelt også var konge af Norge, og som havde eksisteret i århundreder, måtte adels-styret dvs. rigsrådet derfor vælge den samme arveberettigede konge af Norge, så han også blev konge af Danmark. Sådan var det også altid endt, men adelen bevarede stadig sin magt, som i praksis dog gennem flere århundreder havde været præget af det konstante modsætningsforhold om den reelle politiske magt mellem kongemagten og rigsrådet. Det danske nederlag til Sverige under Carl Gustav-krigene, som med undertegnelsen af Roskildefreden i 1658 måtte give afkald på de danske besiddelser øst for Øresund: Skåne, Halland, Blekinge og Bornholm, som dog ret hurtigt atter kom under dansk styre efter et dramatisk opgør mellem bornholmerne - ledet af Jens Kofoed og præsten Povl Anker - og den svenske ´besættelsesmagt´, som man opfattede dem på øen. Adelen, som havde sine privilleger, fordi den skulle beskytte og sikre forsvaret af Danmark, havde spillet fallit med krigsnederlaget og dermed mistet sin oprindelige berettigelse. Samtidig var der efterhånden opstået en klasse af borgere både i København og i de større købstæder, som også ville have del i de privilegier, som adelen hidtil havde haft monopol på.
På baggrund af den tabte krig indgik især borgerstanden derfor en ´kontrakt´ med kongemagten, som gav borgerne de ønskede privilegier fx i forbindelse med administrative embeder i forvaltningen og handel mod, at man til gengæld indførte arvekongedømme i Danmark, hvor kongen dels fik tildelt enevældige beføjelser, men også fik sikret, at han ville blive efterfulgt af sin ældste søn. Indførelsen af enevælden indebar, at det tidligere adelsvælde blev erstattet af et diktatur, hvor den samlede magt nu lå hos den enevældige kongemagt, der herefter kun var begrænset af de to krav, som var defineret i Kongeloven af 1665: Kongen skulle tilhøre den

evangeliske reformerte tro, og han skulle respektere de dynastiske bestemmelser angående arveføl gen, som udgjorde resten af Kongeloven. Danmark blev dermed et reelt fundamentalistisk diktatur, hvor kongemagten besad den fulde magt og kun var ansvarlig overfor Gud, og hvor religionen blev den dominerende politiske faktor.

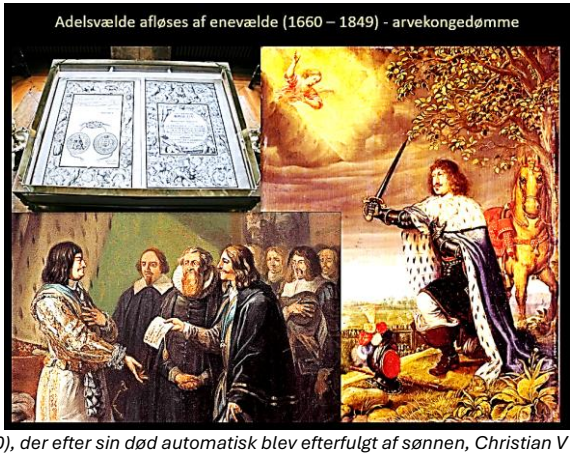

Miniaturemaleri af Frederik III (1648-1670), der efter sin død automatisk blev efterfulgt af sønnen, Christian V (se side 53). Kongen ses også på ovenstående billedmontage, hvor borgerne overrækker ´den enevældige magt´ til kongen, som det er gengivet på Nicolai Abildgaards maleri fra 1783. Kongemagten var herefter kun underlagt bestemmelserne i Kongeloven fra 1665, som også ses på billedmontagen. Kongeloven blev landets ´forfatningslov´ indtil vedtagelsen af Junigrundloven i 1849. I midten ses Frederik III som sejrrig feltherre under slaget ved Nyborg den 14. november 1659, hvor Danmark vandt en vigtig sejr over Sverige, men Frederik III var i virkeligheden slet ikke selv til stede. Portrættet af kongen under det ´guddommelige forsyn´ er malet af Wolfgang Heimbach i 1659. Herunder ses Kongeloven med et kalligraferet portræt af Frederik III til hest. Kongeloven, der blev udarbejdet af Griffenfeld i 1665, var reelt den gældende forfatning indtil vedtagelsen af Junigrundloven i 1849.

"Wii Vnderschreffne dend Stormectigste Høybaarne Konning och Herre, Herr FRIDERICH dend Triedie, Danmarckis, Norgis, Wendis och Gottis Konning, Hertug vdi Sleszwig, Hollsten, Stormarn och Dyttmersken, Greffue vdi Olldenborg och Dellmenhorst etc., Vor Allernaadigste Konning och Herre, Hans Tiennere och Vndersaater, meenige Kongel. Rigens Raad och Adell, Bekiende och gjøre hermed Vitterligt for Osz, Vorisz Arffuinger och posterität, Att efftersom Hans Kongel. Mayt udi denne forgangene beswerlige Krigs-Tiid (...)", som det beskrives i overenskomsten mellem især borgerstanden og kongen. På det store samtidige maleri af Wolfgang Heimbach fra 1666 ses situationen skildret af kunstneren, som i øvrigt ses forneden i venstre side, hvor han svingende med hatten i hånden stolt præsenterer sit maleri, som jo reelt er en reportage, der viser selve arvehyldningen af Frederik III, som dermed blev enevældig konge ´af Guds Nåde. Det tog nemlig Heimbach seks år at færdiggøre maleriet, som i dag hænger på Rosenborg Slot. Maleriet er ganske stort: 2,31 meter bredt og 1,28 meter højt. På maleriet genkendes bl.a. den gamle ankersmedje - nu Holmens Kirke -, Børsen, som dengang ikke som senere handlede med værdipapirer, men husede en række handelskontorer tæt ved kanalen, hvor skibene med varer bl.a. fra provinsen kunne lægge til og dermed sådan set var Københavns første ´stormagasin´, samt Københavns Slot (med det kendte ´Blåtårn´) i højre side, der omkring 1740 blev afløst af det første Christiansborg Slot. Det absolut vigtigste element på maleriet er imidlertid den ´himmelske solstråle´, som fra maleriets højre side symbolsk peger direkte ned på den enevældige konge, som befinder sig under baldakinen for enden af den røde løber. Det detaljerede maleri ´dokumenterer´ således, at Frederik III har fået sin enevældige magtbeføjelse tildelt direkte ´af Guds Nåde´, mens han blev hyldet som arvekonge af de fire stænder: Gejstlighed, adel, borgere og de ellers foragtede bønder, der traditionelt var repræsenteret ved en amagerbonde, som også ses på maleriet.

Christian Vs ´Danske Lov´ af 1683

En ny lov, som bærer Christian Vs navn, var ´Danske Lov`, og en tilsvarende, men lidt senere udgave, ´Norske Lov, ´blev nu den gældende straffelov. Kongen havde ganske vist ikke selv haft meget at gøre med udfærdigelsen af den nye lov, men sørgede dog for, at arbejdet blev udført af kyndige embedsmænd. Loven, som bestod af i alt 6 ´bøger´, der igen var opdelt i en række ´kapitler´ med de enkelte lovtekster eller ´artikler´, vakte stor opsigt i udlandet både på grund af det fremsynede juridiske indhold og det velformulerede sprog, som gjorde den forståelig for enhver. Danske Lov blev også hurtigt oversat til tysk, engelsk og latin. Zar Peter den Store af Rusland (1672-1725) befalede endda, at Christian Vs Danske Lov også skulle oversættes til russisk.

Det originale titelblad og den første side af indledningen til Christian Vs Danske Lov, hvis begyndelse citeres herunder med tidens pompøse sprogbrug, var kalligraferet med samtidens barokke cirkler og forsiringer, der var typisk, når et vigtigt indhold også skulle præsenteres særlig fornemt. Nicolai Abildgaards maleri "Christian V giver Danske Lov 1683" er fra 1784. Med gennemførelsen af Danske Lov blev de tidligere 'lokale´ love som fx Jyske Lov fra 1241 afløst af en samlet fælles landslov.

"Vi Christian den Femte af Guds Naade Konge til Danmark og Norge, de Venders og Gothers, Hertug udi Slesvig, Holsten, Stormarn og Dytmersken, Greve udi Oldenborg og Delmenhorst, Giøre hermed for alle vitterligt, at saasom Guds-Frygt og Retfærdighed ere de tvende fornemste Støtter og Hovetpillere, med hvilke Lande og Riger udi deris bestandige Flor og Velstand befæstis og opholdis, og derfor ligesom Gud Allermægtigste til det første haver givet Os een stor Anledning i disse Nordiske Lande, hvor hand saa naadeligen haver ladet antænde sit Ords og Evangelii klare Lys, som aabenbarligen over alt iblandt os skinner og lyser til den sande og rette Religions Bestyrkelse, som bestaar i een fornuftig og retsindig Guds Frygt og Dyrkelse; Saa er og til det andet, som er Ret og Retfærdighed i Lande og Riger at stadfæste, høyligen fornøden saadanne Love at beskikke og forordne, hvorved Retfærdighed fra al Vold og Indpas maa vorde beskærmet; Ti dersom et hvert Menniske var retsindigt og ville nøjis med det ham med rette tilkom, og ikke søge sin Næstis Skade, men giøre hannem den samme Ret."

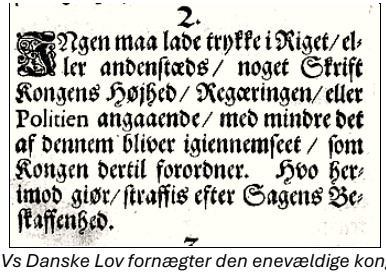

2.

Ingen maa lade trykke i Riget/eller andenstæds/ noget Skrift Kongens Høyhed/ Regæringen/eller Politien angaaende/ med mindre det af dennem bliver igiennemseet/ som Kongen dertil forordner. Hvo herimod giør/ straffis efter Sagens Beskaffenhed.

Trods den fremsynede lovgivning, som præger Christian Vs Danske Lov fornægter den enevældige kongemagt sig ikke, som det fremgår af lovens bestemmelse om censur: "Ingen maa lade trykke i Riget / eller andenstæds / noget Skrift Kongens Højhed / Regeringen / eller Politien angaaende / med mindre det af dennem bliver igiennemseet / som Kongen dertil forordner. Hvo herimod giør / straffis efter Sagens Beskaffenhed."

Den engelske gesandt i Danmark, Robert Molesworth (1656-1725), der ellers ikke havde meget pænt at sige om Danmark i den stærkt negative skildring af landet, som findes i bogen *´An account of Denmark as it was in the Year 1692´*, der blev udgivet to år senere, måtte trods lammende kritik af forholdene i Danmark alligevel - utvivlsomt modstræbende - medgive sin ros i sin omtale af Danske Lov, som hér er gengivet i moderne oversættelse: *"Indtil nu har vi så vist mødt meget, der bør undgås og ikke efterlignes. Men ved omtalen af de danske love må jeg retfærdigvis begynde med ros. De overgår i retfærdighed, korthed og klarhed alt, hvad jeg kender. De er rimelige, samlet i ét bind i kvartformat og skrevet på landets eget sprog så klart, at ingen, der kan læse og skrive, ikke straks forstår sin egen sag og selv kan føre den uden advokat, hvis han ønsker det". Alligevel fornægter Enevælden sig ikke med censur og hvad dertil hører (...)."*

Danske Lov og retssystemet

Retssystemet i 1700-tallet var baseret på den såkaldte ´akkusatoriske procesform´, som indebar, at parterne selv førte de egentlige retssager. I praksis var det derfor op til den forurettede part selv eller dennes husbond eller godsejer at føre sagen. Det gjaldt ikke kun civilretlige sager, men også kriminalsager. En lovovertrædelse blev således kun påtalt, hvis nogen ønskede at føre sagen og betale for processen. I 1736 blev der imidlertid oprettet en egentlig juridisk eksamen ved universitetet med det formål, at besættelse af dommerembederne fremover skulle prioriteres ved, at ansøgerne disse embeder kunne dokumentere, at de besad de nødvendige juridiske kvalifikationer.

"På landet var det laveste retsniveau birketing og herredsting. Grevskaber, baronier og visse større godser besad birkeret, hvilket indebar retten til at udpege dommeren til birketinget. Bønderne på et gods med birkeret var underlagt det private birketing og kunne kun sagsøges via dette ting. De resterende bønder var underlagt herredstinget, hvor herredsfogeden fungerede som dommer. Mens birketinget havde direkte appelret til det højeste retsniveau, Højesteret i København, skulle domme idømt ved byretterne eller på herredstinget appelleres til et af de 8 landsting, der var blevet indført med Danske Lov (senere reduceret til 4 landsting). Herfra kunne sagen gå videre til Højesteret." (Citat fra danmarkshistorien.dk, udgivet af Århus Universitet).

Af Danske Lov fremgik det, at alle landets borgere skulle tilhøre et hushold, hvor manden var overhovedet og kvinder og børn var underlagt hans myndighed. Løsgængeri var derfor forbudt. Det fremgår af skifteprotokollerne, at enker ofte levede af at pantsætte effekter fra det fælles bo, og at en datter efter en afdød kun arvede halvdelen af, hvad en søn fik, samt at kvinder i arvesager skulle være repræsenteret af manden. Hvis kvinden var ugift, kunne det være et andet mandligt familiemedlem.

"I købstæderne bestod det lokale retsniveau af bytinget, hvor byfogeden var dommer, og rådstueretten, hvor borgmesteren og rådmænd fungerede som dommere (...) I København var billedet mere komplekst. Her bestod retssystemet ud over byting og rådstueret af en række særlige domstole, der dømte inden for specielle områder og forskellige befolkningsgrupper. De almindelige borgere hørte under bytinget, mens almindeligt ansatte ved hoffet hørte under Borgretten, og de adelige og rangspersoner under Hofretten."
(Citat fra danmarkshistorien.dk, udgivet af Århus Universitet).

Herredstingene, som sammen med birketingene var det laveste retsniveau på landet, ses her til venstre på et samtidigt, men udateret træsnit. Med Danske Lov af 1683 blev der også indført otte landsting, som domme idømt ved byretterne eller på herredstinget kunne appelleres til. Herfra kunne sagen appelleres videre til højesteret. Til højre er gengivet et ´Prospect af Consistorio eller Tamper-Retten i Kiöbenhavn´, som tog sig af ægteskabssager fx skilsmisser.

"De laveste samfundsgrupper hørte under politiretten i mindre sager og under en inkvisitionsdomstol, der havde ret til at anvende tortur, i kriminalsager. Trods enevældens bestræbelser på ensartethed og centralisering af retssystemet fungerede dette system indtil alle domstolene, bortset fra politiretten, blev samlet i Hof- og stadsretten i 1771 (...) Højesteret blev oprettet ved udstedelsen af ´Forordning om dend Høyeste Rettis administration i Danmarck den 14. februar 1661´. Retten blev etableret som øverste domstol for Danmark og Norge af Frederik 3. (født 1609, regent 1648-1670) og erstattede Kongens Retterting, der siden middelalderen havde været øverste appelinstans. Da Højesteret åbnede første gang den 4. marts 1661, var der udpeget 18 assessorer, 9 adelige og 9 borgerlige, hvor de adelige alle var udpeget blandt rigsråderne. Formelt var det regenten, der personligt stod i spidsen for Højesteret, mens dommerne alene var bisiddere eller stedfortrædere, når majestæten ikke kunne være til stede. Fra slutningen af 1600-tallet deltog kongerne i praksis ikke personligt under retsmøderne, og den dømmende magt lå dermed reelt hos dommerkollegiet i Højesteret. "
(Citat fra danmarkshistorien.dk, udgivet af Århus Universitet).

Set med vor tids opfattelse kan afstraffelserne for både små og store forbrydelser synes nærmest barbariske, men hér er det er vigtigt at forstå, at 1700-tallets menneskesyn var ganske anderledes end i vor tid. En forbrydelse i 1700-tallet var nemlig ikke ´kun´ en kriminel handling, men også en direkte udfordring af den samfundsorden, som datiden opfattede som gudsbestemt og derfor hjemfalden til alvorlig afstraffelse, der oftest foregik i fuld offentlighed ´til skræk og advarsel´ for befolkningen både i byerne og i landdistrikterne. Livet igennem var befolkningen derfor vante med hårde fysiske afstraffelser, og det samme var også tilfældet med den oftest hårde disciplinering af børnene både i latinskolerne og i landsbyskolerne. Disse afstraffelser var så almindelige, at alle opfattede dem som et naturligt vilkår i datidens samfundsopfattelse, der blev forvaltet med betydelig strenghed både af den verdslige øvrighed og af Kirken.

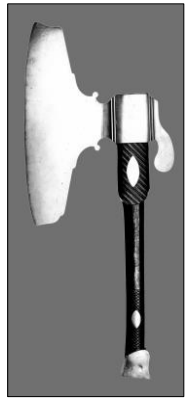

I "*Bøddelens Taxt*" fra 1698, som er gengivet herunder, nævnes en række straffe og priserne anført i rigsdaler (se side 131) for at få disse handlinger udført af bøddelen:

For et Hoved med et Sværd at afhugge	10	Rdl.
--- -- ------ med en Øxe	8	-
For en Haand eller Finger at af hugge	4	-
Et Hoved og en Haand at sætte paa Stejle, for hver 2 ..	4	-
For en at hænge	10	-
For en af Galgen at nedtage	4	-
For en hel Krop at lægge paa Stejle og Hjul, Pælen at nedgrave og sætte	7	-
For en at slaa Arme og Ben i Stykker og lægge paa Stejle	14	-
For en Krop at nedgrave i Jorden	3	-
For en død Krop at udføre af By	2	-
For en at partere og lægge paa Stejler	12	-
For hvert Kneb med gloende Tænger	2	-
For at brændemærke	4	-
For Kagstrygning	5	-
For at piske af Byen.....	7	-
For at vise af Byen og Herredet	4	-
For at brænde en Krop	10	-
For at brænde Paskviller (Skandskrifter) og andet deslige	3	-
For at slaa Navn paa Galgen	2	-

"*De barbariske Straffe, som en ældre Tid havde haft saa mange af, var nu for en Del afskaffede. Det var dog ikke længer siden end 1675, at en Ladefoged, der havde myrdet Gaardens Forpagter, fik følgende Straf: Først blev hans Hjærte skaaret ud af ham og Bøddelen slog ham dermed paa Munden, dernæst blev hans Arme og Ben slagne itu med et Hjul, en Rem blev skaaren af hans Bug og en Rem af hans Ryg, hans Hoved blev afhugget med en Øxe og sat paa en Pæl og Legemet parteret og lagt paa 4 Stejler. De sidste Dele af Straffen maa imidlertid ikke have haft nogen Betydning for Delinkventen, thi Hjærtet kan ikke tages ud, uden Livet er forbi med det samme, men naar saadanne Straffe udførtes enkeltvis, udviste de følgelig et frygteligt Barbari, f. Ex. ved at skære Remme ud af Skindet, hvoraf vi endnu har Talemaaden at skære en bred Rem af Huden."* (Citeret fra Oluf Nielsen: "Kjøbenhavn paa Holbergs Tid", udgivet i 1884).

Straffen for forbrydelser eller andre brud er også nøje specificeret i Danske Lov, hvor afstraffelser med piskning eller henrettelse optræder ganske ofte. Det var også tilfældet, hvis man forbrød sig mod kirken eller den enevældige kongemagt. Som eksempel kan nævnes, at straffen for gudsbespottelse var, at delinkventen skulle have tungen og den ene "*Haand levende afskæres og derop halshugges*". Straffen for trolddom var, at den dømte blev brændt på bålet. Majestætsfornærmelse blev ligeledes straffet med døden, som i dette tilfælde blev fuldbyrdet igen med afhugning af en hånd og en efterfølgende halshugning, partering og brug af hjul og stejle. Det var netop den skæbne, der overgik Struensee i 1772 (se side 219).
Ved siden af det civile retssystem fungerede også en række militære domstole, som dømte

efter en særlig militær lovgivning. Desuden var der Tamperretten, der dømte i ægteskabssager. Tamperretten var dog oprettet allerede efter gennemførelsen af reformationen i 1536. Universitetet havde også sin egen domstol.
"*Ud mod Nytorv var Bytinget, der tidligere havde været holdt under aaben Himmel paa Gammeltorvssiden af Raadhuset, men nu holdtes i en lille Bygning, der var tilbygget Raadhusets vestre Side. For Symmetriens Skyld havde Forpagteren af Stadens Vinkjælder ved den østre Side bygget en lignende Stue, hvor Tingsøgerne kunde trøste sig ved et lille Glas. Denne Tingstue var prydet med Indskrifter, der var forfattede af Thomas Kingo*" (citeret fra Oluf Nielsen: "*Kjøbenhavn paa Holbergs Tid*").
De i alt fem vers havde følgende titler: ´*Om Loven*´, ´*Til Dommeren*´, ´*Til Sagsvolderen*´, ´*Til Vidnerne*´ og ´*Til Procurratores*.´

1. Om Loven.

O! reene Danske-Lov, Du Rettens søde Kierne,
Du ald Retfærdigheds Vorleiding, Lius og Stierne,
Du Middel-punct udi ald Jordens Circul-Ræt,
Som af Kong Christian den Femte vel blev sæt.
Din Grund, Din orden og Din billighed i Domme
Giør afskye for en Skalk, gir trøst for alle fromme,
Gid Du for ret og Skiel i Evighed bestaae
Og aldrig u-hæld af et Mumme-ansigt faae.

2. Til Dommeren.

Sid ned, betænk Dig vel, Du som i Dommer sæde
Skal udi Kongens navn hands Stoel i Retten klæde,
Her har Du Kongens lov, her har Du myndighed
Fra Rettens reene Spiir, som ingen u-ret veed.
Dend Gud, som alting seer med et retfærdigt Øye,
Hand seer Dit hierte, sind og Dine tancker nøye.
Om for en proppet haand Du Retten dreyer om,
Da tænck, Du fælder her Din egen blode-Dom.

De første to af Kingos vers med en lovprisning af Christian Vs Danske Lov er gengivet herover sammen med en ældre illustration af det daværende rådhus i København. Fundamentet til selve rådhuset, som nedbrændte under Københavns Brand i 1728 (se side 183), er stadig den dag i dag tydeligt markeret i brolægningen på Gammeltorv. Det samme er tilfældet med placeringen af ´ Byens Kag´, der blev anvendt ved bl.a. brændemærkning fx i forbindelse med tyveri eller ´kagstrygning´ dvs. offentlig piskning. Kagen var opstillet på en lille forhøjning tæt ved rådhuset. Siden 1637 havde også byens skafot haft plads ved rådhuset, som dengang delte Gammeltorv og Nytorv. Rådhuset fungerede nemlig også som politistation. Den sidste henrettelse på pladsen fandt sted i 1758, da to personer blev halshugget, fordi de havde fremstillet falske værdipapirer. Bygningen nedbrændte i 1728 (se side 194).

Danske Lov om skoler og undervisning
Når Danske Lov omtaler ´skoler´, er det ensbetydende med latinskoler, der i mange tilfælde i det mindste delvist blev finansieret gennem ´*kongetienden*´ - det tidligere ´*bispetienden*´ (se side 124), som også dækkede en del af lønnen til underviserne. Foruden kongens økonomiske bidrag modtog latinskolerne også legater, som skulle anvendes til skolernes drift. Adskillige mindre købstæder fik ikke andre skoler end latinskolen, hvor tiggeriet efterhånden var så udbredt, at det ganske vist blev indskrænket i 1756, men ikke afskaffet. Alligevel var købstædernes borgerne dog gennemgående venligt indstillet over for skolebørnene, men adskillige af disse børn, der i mange tilfælde var langt hjemmefra, led alligevel ofte af både sult og kulde. Undervisningen blev forestået af sognedegnene i et anvist hus i byen, så degnene kunne holde opsyn med børnene, så de - med Palladius´ ord - *"ikke løbe udi Gaden og gøre Skalkhed og vænnes til Utugt."* Antallet af børn, der reelt gik regelmæssigt i skole, var meget beskedent, og undervisningen fandt oftest kun sted i dele af året.

De ´Danske skoler´ i byerne
Af Christian Vs Danske Lov fremgår det også, at de børn, som ikke havde anlæg for at lære latin, skulle undervises i danske skrive- og regneskoler, de såkaldte *´Danske Skoler´*, hvor der udelukkende blev undervist på dansk. I de *´danske skoler´*, var undervisningen stadig koncentreret om, at børnene, - som i de første mange årtier udelukkende blev udgjort af drenge ligesom i latinskolerne, men dog efterhånden også omfattede piger, - fik tilegnet sig den nødvendige børnelærdom, der som tidligere anført først og fremmest gik ud på at lære Luthers lille Katekismus udenad. Allerede omkring år 1700 var der oprettet ´danske skoler´ i langt de fleste købstæder, men fordi mange af lærerne ikke besad de nødvendige kvalifikationer, var undervisningen derfor ofte også temmelig ringe i disse skoler. De købstæder, hvor antallet af skolesøgende børn gradvist var stigende, blev der i enkelte tilfælde desuden ansat såkaldte skolemesterinder eller *´læremødre´*, som imidlertid ikke måtte undervise drenge, som var ældre end 6 år. Til gengæld måtte de gerne undervise piger uden hensyn til disses alder, fordi man mente, at pigerne alligevel kun behøvede at kende til den allermest grundlæggende børnelærdom.

"I Løbet af det 16de Aarhundrede oprettedes der i Henhold til denne Bestemmelse (Kirkeordinansen af 1537) *Skriveskoler i København og mange Købstæder. De hed i Almindelighed danske Skoler i Modsætning til de latinske Skoler. Det var Magistraten, som skulde give Tilladelse til Skolens Oprettelse, men da den sjældent støttedes økonomisk af Byen, var den i Virkeligheden en anerkendt Privatskole i Modsætning til de ikke anerkendte Pugeskoler, der holdt sig trods alle Forbud. Ordet Pugeskole er af usikker Oprindelse, bruges oftest i Betydningen: en ulovlig Skole. Den ugentlige Betaling i den danske Skole i Kolding var to Skilling for at lære at stave og læse, 3 Skilling for dem, der ogsaa skulde lære at skrive, og 4 Skilling for dem, der tillige deltog i Regnekunsten: Skønt det, som Børnene fik ud af deres Skolegang i disse Skoler, vel oftest var kummerligt nok, var Resultatet dog bedre end Latinskolens, fordi Undervisningen foregik paa Dansk og kun omfattede Læsning, Skrivning og Regning."* (Citatet fra Vejle Amts Aarbog 1932, s. 198. Se litteraturhenvisningerne i bind 2).

I mindre købstæderne blev der i praksis sjældent skelnet mellem latinskoler og ´danske skoler´, og især i disse købstæder blev latinskolerne og de ´danske skoler´ derfor efterhånden derfor samlet i én skole. Christian Vs Danske Lov, som reelt var den gældende ´straffelov' fra udgivelsen i 1683, gennem hele 1700-tallet og frem til vedtagelsen af den nuværende grundlov fra 1849 og efterfølgende straffelovsvedtagelser - dvs. gennem næsten 170 år -, indeholdt følgende bestemmelser om degneundervisningen i landsognene:

"Om Præsternes Embede med Ungdommens Undervisning".
2. Bog, 6. Kapitel,1. Artikel:
"Præsterne paa Landsbyerne skulle med Dægnene, eller Substituterne, undervise Ungdommen i Børnelærdommen, saa de endelig een gang i et af Sognene hver Uge see til hvorledis dermed tilgaar, og det saa forskaffe, at hvis om Søndagen ej kand forrettis, der til een anden Dag i hver Uge, som er hver Onsdag om Eftermiddagen, bestemmis, saa fremt de ikke have lovlig Forfald, og da skal de een anden Dag dertil tage og bruge, og at hand, som lærer Børnene, giør det stetze med al Flid og Alvorlighed, uden Forargelse og Forsømmelse, som Præsten selv baade i Provstens og Superintendentens Visitatz vil svare dertil."

2. Bog, 6. Kapitel, 2. Artikel:
"Dersom Ungdommen bliver forsømmelig at lære Børnelærdommen, skulle de af Præsten straffis derfor, og Forældrene alvorligen paamindis og formanis, at de jo holde deris Børn dertil, og dem ingenlunde derfra forholde, ej heller nogen af hvis unge Tyende de kunde have i deris Huse, men at de end heller, Morgen og Aften, foruden daglige Bønner, besynderlig paa de hellige Dage, lære de Unge over alt, som de have hos sig, det de selv tilforn have lært, indtil de af Præsten og Dægnen rettis i hvis tilforn ikke vel var fattet, og ydermeere i Lutheri Forklaring kunde undervisis, uden de ville hver gang der paaklagis, være skyldige for Helligbrøde, eller omsider straffis med Kirkens Disciplin, som for Motvillighed og Ugudelighed."
Christian Vs Danske Lov indeholdt også bestemmelser om, at provsterne mindst én gang om året og bisperne med få års mellemrum skulle visitere alle landets kirker og skoler for at sikre, at læsningen af Bibelen og katekismus foregik tilfredsstillende, og at både kirke og skole fungerede efter hensigten. Med ´skoler´ handlede det især om købstædernes latinskoler, da der ved lovens fremkomst i 1683 kun var opført ganske få egentlige skoler i landdistrikterne. Mange af bispernes indberetninger fra de talrige visitatser - især fra slutningen af 1700-tallet og frem - er bevaret og giver et ganske udmærket indtryk af, hvordan forholdene i skolerne i virkeligheden var. På Sjælland var det i høj grad tilfældet med de mange og omhyggelige visitatsindberetninger fra især biskop Balle, der var biskop over Sjællands Stift sidst i 1700-tallet, og lidt ind i 1800-tallet, og som vi senere vender tilbage til. Med Danske Lov blev det ganske vist påbudt, at degnene skulle være studenter, og at de én gang i ugens løb foruden om søndagen skulle undervise ungdommen i deres børnelærdom. I Danske Lov var der imidlertid ingen bestemmelser om landsbyskoler, men blot en gentagelse af de gamle påbud om, at forældrene hjemme - især husbonden - havde pligt til at videregive børn og tyende den børnelærdom, han selv havde fået, indtil præsten og degnen kunne rette og supplere denne viden med den lovpligtige undervisning i kirken om søndagen.

Degneundervisningen i landdistrikterne
Den første egentlige bestemmelse om undervisning af almuens børn kom med fattigforordningen af 1708, hvori det bestemtes, at degnen skulle forestå undervisningen af børnene, hvis forældrene ikke havde råd at betale for undervisningen, hvad de fleste næppe havde. I 1700-tallet kan man opdele lærerne i 3 grupper, nemlig ´omgangslærere´, som almindeligvis var bondedrenge eller karle, som sognet selv havde valgt. Viste omgangslæreren sig duelig, kunne han muligvis få ansættelse i den anden gruppe, som var de egentlige skoleholdere. Disse skole-holdere havde derfor meget forskellige baggrunde for at undervise børn, især da de i det meste af 1700-tallet oftest var uden nogen form for uddannede og langtfra alle besad pædagogiske evner eller tilstrækkelige faglige forudsætninger for at undervise børn. Endelig var der en den tredje gruppe, som var degnene. For skoleholderne var degnekaldet ofte fristende, især da embedet rummede betydelige økonomiske fordele. Som vi senere skal se, åbnede Instruktionen fra 1721 om ´De kongelige Skoler´ - dvs. rytterskolerne - endda en specifik mulighed for, at man efter nogle få års virke som skoleholder kunne søge degneembede, og den mulighed var der mange skoleholdere, som benyttede sig af.

I modsætning til embedet som skoleholder var degneembedet en kirkelig stilling med de fordele, det kastede af sig. Degnen - ordet kommer af latin ´*diaconus*´(menighedstjener) - og hans medhjælper, som blev kaldt ´*substitutten*´, var således kirkelige tjenere, der først og fremmest forestod salmesangen ved gudstjenesten, bad ind- og udgangsbønnen, gjorde

rent i kirken og tog sig af klokkeringningen. Udover at hjælpe præsten med gudstjenesten forestod degnen også i mange tilfælde undervisningen af sognets børn og unge. Undervisningen foregik normalt i kirken eller undertiden hos degnen, hvis han havde en bolig med den nødvendige plads. Egentlige skolebygninger var uhyre sjældne.

"*Af de gamle Tingbøger ses det, hvorledes Datidens Degne mange Gange var, hvorledes de tit var henfaldne til Drukkenskab og Trættesyge, Svir og Dobbel* (ulovligt hasardspil). *Det er ikke uden Grund, det gamle Ordsprog siger: „Degne og Duer gør skidne Stuer!" De mange sørgelige Degnehistorier og Stridigheder mellem Præster og Degne er desværre kun altfor velkendte rundt om i Befolkningerne (...) Typisk for de Tider var den Maade, hvorpaa Beboerne valgte deres Degne. Der blev saaledes ikke altid taget Hensyn til, om de var dygtige til at undervise, hvilket dog „var deres ypperste Gerning, hvorfor de skulde tjene deres Brød" (Palladius), men snarere til, om de var dygtige til at synge, hvad ogsaa var en Degns Stolthed (jvfr. Per Degn), eller til om de var villige til at ægte Formandens Enke. Indgiftede Degne var endnu hyppigere end det tilsvarende for Præsters Vedkommende. Til Degne kunde vælges alle Slags Folk. Man har saaledes Eksempler paa, at en Snedker, en Smed eller en Kældersvend er bleven taget til Degn."* (Citat fra Borries: "Omkring Landsbykirken. Hammer og Lundby Sognes Historie", se de afsluttende litteraturhenvisninger i bind 2.

Det er vigtigt af understrege, at degnens pligter i kirken altid kom i første række, og først derefter kom undervisning af ungdommen. Det var hovedsageligt derfor også degnene, der kom til at stå for oplæringen af børnene i deres børnelærdom, og det fandt naturligvis sted under nøje opsyn af visiterende præster, provster og bisper. Degnelæsningen var dog gennemgående ikke nogen ubetinget succes - ofte snarere tværtimod -, og degnene blev derfor ofte kritiseret for "*at en Part af dem findes saa vankundige og ulærde at være, at de ikke kan læse og skrive*."
Degnene ønskede ofte heller ikke at undervise børnene på de gårde og huse, hvor børnene boede, og børnene følte almindeligvis heller ikke noget behov for at blive undervist, - et synspunkt, de oftest delte med deres forældre. Degnene måtte derfor gang på gang påmindes af præster og biskopper om at læse med ungdommen, "*at vogte sig for Knarvornhed, ikke med Hug eller Slag over Katekismussen og Børnelærdommen*."

Degnelodden og degnetraven
Også aflønningen af degnene var der redegjort for i Christian Vs Danske Lov, hvor det klart fremgik, at aflønningen stort set udelukkende bestod af naturalier, der dels blev udredt gennem *´degnelodden´*, som var det jordstykke eventuelt med fribolig, som degnen rådede over, og dels gennem indtægter fra *´Kornløn, Offer og´ Smaaredsel´*. Kornlønnen, som også blev kaldt *´degnetraven´*, beløb sig til 1/3 af præstetienden, samt offer, der var den kontante betaling, som bønderne skulle betale ved kirkeårets tre store højtider (jul, påske og pinse) samt ved visse kirkelige handlinger som bryllupper, barnedåb m.m. Småredsel omfattede mindre ydelser som brød, kage, flæsk og æg, som bønderne også skulle levere. Forholdene var dog gennemgående meget forskellige fra landsdel til landsdel.

Degnelæsning
Lige siden middelalderen havde der som allerede omtalt ganske vist været latinskoler og skriveskoler for de økonomisk set bedrestillede folks børn - især drengene - i købstæderne og

privat-undervisning af overklassens børn på herregårdene, men gennem hele 1700-tallet stod det gennemgående meget dårligt til med undervisning af børn på landet.

"*Det havde hidtil set jammerligt ud med Almuens Undervisning, som ganske vist var overladt til Private. Den eneste Lærdom, Bønderbørnene fik, blev givet dem af Skolemestre, som vidste lidt nok selv, og som i Sommertiden droge fra By til By og samlede de Unge i Hytter af Græstørv med Tage af sammenflettet Løvværk; thi andre Skolestuer havde man ikke paa Landet. Om Vinteren var der slet intet Skolehold.*" (Citeret fra Melbye: ´*Fortællinger til Kirkehistorien*´, bind 2, side 458, udg. 1864.)
Om undervisningen ligefrem foregik i midlertidig opførte græstørvshytter, som beskrevet i citatet, kan være vanskeligt at verificere, men at undervisningsforholdene i landdistrikterne var ringe og egentlige skolehuse et absolut særsyn, er til gengæld hævet over enhver tvivl.

I begyndelsen af 1700-tallet var degnene efterhånden de eneste undervisere på landet, og man tilstræbte derfor i stigende grad, at degnene skulle være ´*studerede*´, så de i det mindste havde fulgt, men helst også have afsluttet skolegangen på latinskolen i købstaden med ´mesterklassen´ og desuden også gerne havde studeret teologi på universitetet i København i et eller andet omfang. På den måde kunne degnen fungere både som præstens medhjælper i kirken og samtidig forestå undervisning af børnene. Især på landet var virkeligheden imidlertid ofte en ganske anden, for i praksis var datidens degne kun i sjældne tilfælde studerede. Oftest var det almindelige bønderkarle eller husmænd, der sjældent havde andet end beskedne boglige færdigheder hvis nogen overhovedet. Med det dårligt betalte job havde degnene desuden udsigt til et liv i betydelig fattigdom, så det var svært - ofte endog ligefrem umuligt - at skaffe tilstrækkelig kvalificerede folk som degne på landet. Ikke overraskende medførte situationen derfor også adskillige klager over degne, som næppe kunne læse bare nogenlunde flydende og dertil ofte var helt uden pædagogiske evner i forhold til de børn, de var sat til at undervise. Resultatet var derfor oftest, at børnelærdommen blev terpet ind i børnene som endeløst udenadslæren med flittig brug af tamp og ris, og der blev i de fleste tilfælde næppe lagt større vægt på, om børnene reelt også havde forstået noget af det, de hørte og læste.

'Degnelæsningen´, der almindeligvis fandt sted forud for søndagens gudstjeneste, blev i praksis gennemført på den måde, at degnen fremsagde tekster fra katekismus, som børnene derpå gentog, indtil de kunne dem udenad. Allerede i løbet af 1600-tallet stod det imidlertid klart, at degnenes undervisning i katekismus, som tidligere udelukkende havde været mundtlig, ikke længere ville være tilstrækkelig, og der opstod derfor efterhånden et behov for, at børnene også fik lært at læse. Det stillede imidlertid visse faglige krav til degnenes egne boglige færdigheder, og disse færdigheder var meget forskellige fra degn til degn. Det samme var naturligvis også tilfældet med degnenes pædagogiske evner, så noget egentligt fælles krav til, hvad degneundervisningen skulle omfatte, eksisterede ikke.

"Da Ungdommen, helst af gemeene Almue, hidtil ei overalt har haft Leilighed nok til vedbørlig at oplæres i sin Christendoms Grund samt i Læsen, Skriven og Regnen, og derover tildeeis i saadan ynkelig Uvidenhed er opvoxet, at de hverken i det Aandelige eller Legemlige vide at befordre deres Bedste, så vil Kongen lade danske Skoler overalt paa en bestandig Fod saaledes indrette, at alle, endog de fattigste Børn overalt paa Landet kan tilstrækkelig undervises om Troens Grund samt Saligheds Ve i, Orden og Midler efter Guds ord..."
(Citeret fra Indledningen til 1739-skoleforordningen, se side 206).

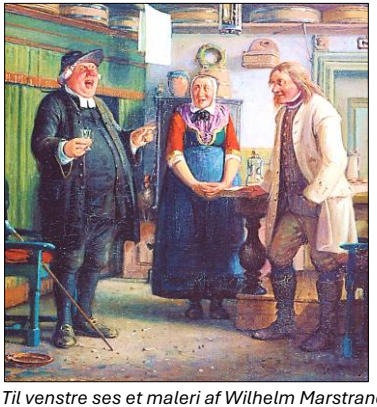

Til venstre ses et maleri af Wilhelm Marstrand, som viser den scene fra første akt af Holbergs komedie ´Erasmus Montanus´, hvor Per Degn synger for en snaps. Det er noget usikkert, hvordan klædedragten for degnene så ud, men begge Marstrands illustrationer herover, som ganske vist er fra slutningen af 1800-tallet - giver nu nok alligevel et ganske kvalificeret bud på, hvordan en typisk landsbydegn gik klædt på Holbergs tid i 1700-tallet. Til højre ses Buster Larsen i rollen som Per Degn i en tidligere TV-filmatisering af Holbergs komedie ´Erasmus Montanus´ - tydeligvis iført et kostume, som er inspireret af Marstrands illustrationer.

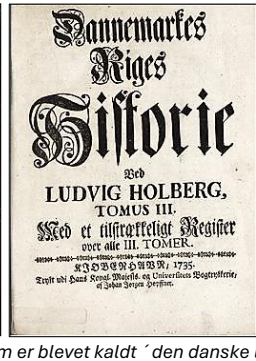
Dannemarkes
Riges
Historie
Ved
LUDVIG HOLBERG,
TOMUS III.
Med et tilstrækkeligt Register
over alle III. TOMER.
1735.
Trykt udi Hans Kongl. Majest. og Universitets Bogtrykkerie,
af Johan Jørgen Høyer.
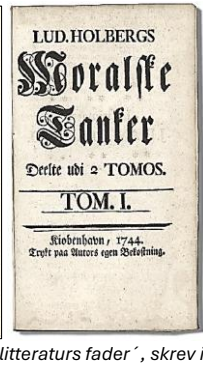
LUD. HOLBERGS
Moralske
Tanker
Deelte udi 2 TOMOS.
TOM. I.
Kiøbenhavn, 1744.
Trykt paa Autors egen Bekostning.

Ludvig Holberg (1684-1754), som er blevet kaldt ´den danske litteraturs fader´, skrev ikke blot en række lærde videnskabelige værker om historie, geografi og filosofi, men også skønlitterære værker som komedier, essays, som han selv kaldte ´Epistler´, og poesi. En del af Holbergs mange komedier tegner et temmelig satirisk billede af dagliglivet i 1700-tallet både i købstæder og på landet. Holberg var rektor for universitetet i 1735-36, men derefter i mange år universitets kvæstor, dvs. ejendomsadministrator og forretningsfører, og han havde i den egenskab også afgørende indflydelse på ansættelse af bl.a. præster, degne og skoleholdere i de kirker, som var ejet af universitetet. Holberg indførte mange af den tidlige oplysningstids tanker i Danmark og fik således også stor betydning for de ændringer i samfundet, som fandt sted i sidste halvdel af 1700-tallet, og dermed også fik store konsekvenser for skoleforholdene. Holberg troede på ´Fornuftens guddommelige Lys i vort Indre´, og at det derfor måtte være undervisningens første mål, at skolebørnene i stedet for nytteløst terperi af en lærebog skulle lære at bruge deres sanser og forstand. Holberg var meget interesseret i ´fornuften´, fordi han mente, at det netop var den, som bandt samfundet sammen. Han forholdt sig desuden kritisk til forestillingen om arvesynden og nærede stor tillid til menneskets frie vilje. Holbergs erklærede hensigt med sine omfattende skriverier var at sprede oplysning til gavn for almenheden og til nytte for samfundet, og med sin deistiske opfattelse af gudsbegrebet havde Holberg også ´en positiv holdning til bibelkritikken´ (se side 217).

Udover at være forfatter til en række skuespil, som stadig opføres, var Ludvig Holberg også en

glimrende historiker og ´samfundsrevser´. Holberg havde imidlertid ikke den store respekt hverken for landsbydegnene eller for den undervisning, de præsterede, og vor tids opfattelse af datidens degne på landet er endnu nok i nogen grad stadig præget af netop Holbergs ofte ironiske og satiriske beskrivelser af denne befolkningsgruppe. Det kendteste eksempel er figuren Per Degn, som Holberg satiriserer over i komedien *´Erasmus Montanus´* fra 1723. Med slet skjult ironi lader Holberg den noget selvtilfredse Per Degn fremsige følgende:
"Degnekald er min Tro et vanskeligt Embede, naar man skal have det paa den Fod, at det skal føde sin Mand. Før min Tid holdt Folk heri Byen alle Ligsange lige gode; men jeg har bragt det paa den Fod at jeg kan sige til en Bonde: Hvilken Psalme vil du have? Den koster saa meget, den anden saa meget; iligemaade naar der skal kastes Jord paa den Døde: Vil du have fiint Sand eller slet og ret Jord?"
Holbergs portræt af landsbydegnen er naturligvis en karikatur, og selvfølgelig har der været både gode og mindre gode degne, som på godt og ondt fungerede som lærere for almuens børn gennem flere hundrede år og almindeligvis under arbejdsvilkår, som bestemt ikke har været misundelsesværdige.

Sæde- og løbedegne
´Sædedegne´ havde fast bopæl i sognet, men ikke alle sogne havde sædedegne, så især indtil begyndelsen af 1700-tallet havde man derfor også *´løbedegne´*, der ikke boede i sognet, men typisk var nogle af de ældste disciple fra latinskolerne i de nærliggende købstæder. Løbedegnene tog ud til sognekirkerne i landdistrikter, hvor der ikke var sædedegne, hvor de så varetog degnepligterne mod, at bønderne i sognene betalte en nærmere fastsat *´degneafgift´* til den latinskole, som løbedegnen kom fra. Mange sogne, som havde ´egne´ sædedegne, ville ikke af med dem, men skulle til gengæld betale en afgift til latinskolen til erstatning for en løbedegn, man reelt ikke havde behov for. Dette førte til splid, da de fleste sogne helst ville beholde sædedegnene, men bestemt ikke var villige til at betale ´erstatning´ til latinskolen. Ordningen med løbedegne gav derfor ind imellem også anledning til andre problemer, idet der ret ofte blev klaget over de mange løbedegne, fordi man i sognene var utilfredse med, at der fx ikke blev ringet med kirkeklokken morgen og aften, at løbedegnene ikke mødte op om søndagen eller kom for sent, at de ofte ikke i tilstrækkelig grad kunne *´deres Kristendom, Læsning, Skrivning og Regning´*, men var uforstandige og desuden, at de løbedegne, som var ældre, undertiden hengav sig til udskejelser, som bønderne ikke ville goutere. Mange opfattede derfor løbedegnene som *´uforstandige og uoplærte Børn´*, som det ofte fremstilles i de samtidige kilder, men selv om ordningen med løbedegne blev afskaffet med Danske Lov allerede i 1683, fortsatte ordningen alligevel i adskillige årtier derefter.

Degne og lærerfunktionen
Stillingerne som degne blev gradvist ophævet i tiden mellem 1790 og 1830, hvor undervisningen efterhånden udelukkende blev varetaget af skoleholderene, og de to embeder blev derfor ofte slået sammen. Undervisningen af børnene blev dermed efterhånden udelukkende henlagt til skolerne i det omfang, der blev opført flere og flere landsbyskoler, og skoleholderne efterhånden også gradvist var seminarieuddannede. Mange skoleholdere varetog desuden funktionen som kirkesangere, - en tradition, som har været normal praksis næsten frem til vore dage. Degnene indtog en meget central plads i udbygningen af et almueskolevæsen i Danmark, og degnenes dagligdag afspejlede da også både de mange vanskeligheder og ne-

derlag, almueskolen sloges med, men også den fremgang, der trods alt kunne konstateres med indførelsen af reformationen i 1536 og frem til etableringen af en egentlig folkeskole med gennemførelsen af 1814-skolelovene. Degneembedet blev dermed langsomt udfaset, og med skolelovene af 1814 blev embedet på landet erstattet af kirkesangeren, men da det i praksis ofte var læreren, der også varetog funktionen som kirkesanger, blev den lokale lærer ofte i folkemunde ved med at blive kaldt for degn, så selve ordet degn på den måde efterhånden blev et synonym for lærer.

Landsbyskoler før 1700 og bøndernes holdning til skolerne

Mange bønder savnede forståelse for skolernes betydning. *´Naar Bondens Børn har lært deres Børnelærdom, saa har de ikke Behov for yderligere Skolehold´*, som en samtidig kilde udtrykker det, og som synes at have været en udbredt holdning. Landsbyvedtægterne nævner da også først lærere fra midten af 1700-tallet. Nogle steder var der også ligefrem uvilje mod skolerne. Når alt kom til alt, var det jo heller ikke bønderne, som havde ønsket at få opført skoler i landsbyerne.

Der var således mange både økonomiske og praktiske forhold - foruden opgør mod moralske og lokale traditioner -, der modarbejdede børnenes skolegang og forsøgene på at etablere almueskoler i landsbysognene. Det enkelte barns underviser var efter de flestes mening nu engang husbonden, der også ifølge Danske Lov havde ansvaret for børnenes oplæring i den grundlæggende børnelærdom, og kun, hvis indlæringen af børnelærdommen også indebar, at børnene skulle kunne læse, blev det nødvendigt med en mere boglærd underviser, og her stod degnen som regel i første række, da der oftest allerede var en degn i hvert pastorat, som derfor boede tæt på børnene. Samtidig kunne flere og flere degne efterhånden både læse og skrive nogenlunde rimeligt, men det gjaldt stadig ikke alle. En præst fra Andst Herred bemærkede da også i 1737, at *"Alle Degne ere ej tjenlige til Skoler at antage, saasom blandt dem ere faa, der kan vel skrive, og deres Tal vil uden tvivl blive mindre, som kan vel regne."*

Mange degne forsøgte også at unddrage sig fra skolearbejdet på grund af den dårlige aflønning. Lysten til at oprette skoler for almuen var derfor meget beskeden. og det gav store vanskeligheder at kæmpe mod på grund af de bestående landboforhold. At det samtidig desuden gik tilbage for bønderne, både hvad rettigheder og velstand angik, gjorde naturligvis ikke situationen lettere.

Mod slutningen af 1600-tallet var næsten alle bønder efterhånden blevet fæstere under Kronen eller herremændene, og bønderne blev trykket tungt bl.a. af hoveriet på godserne (se side 89). Tidens mange krige øgede også fattigdommen og statsomvæltningen i 1660, der som bekendt førte til, at kongemagten hermed var enevældig *´af Guds Naade´*, gav ganske vist borgerne i hovedstaden og i købstæderne visse øgede privilegier, men de var på ingen måde til gavn for bønderne på landet, snarere tværtimod.

Også etableringen af den nye *´rangadel´* (se side 64), hvor borgerlige fremover fik mulighed for at oprette adelige sædegårde, førte ofte til en forøget skattebyrde for bønderne, som desuden også indebar, at bønderne fik pålagt endnu strengere hoveri. Samtidig blev bøndernes situation blevet yderligere forværret af de klimaændringer, der gennem et par hundrede år var årsag til, at vejret gennemgående var blevet koldere og mere fugtigt end tidligere, og det var naturligvis også med til, at følgerne af de mange ulykker, som landbefolkningen allerede måtte døje med, blev mere og mere alvorlige.

Endnu en vigtig årsag til bøndernes ofte modvillige indstilling til skolebyggerierne, som ikke

må underkendes, var, at *"landsbyerne havde lokalt selvstyre som et lille samfund med egen tradition og lokale erindringer, der gik i arv og i forening med menigmands folketro og leveregler skabte en egen bondekultur, der var snæver, men ikke uden dannelsesmomenter og rummede nogen interesse for skoleundervisning trods fattigdom og undertrykkelse, jordejernes ligegyldighed og agerbrugets driftsmåde, der gjorde børnenes hjælp næsten uundværlig. Indberetninger fra det 17. og 18. årh. indeholder talrige udtalelser om disse hindringer."*
(Citatet er fra Hannibal Nielsen: "*Dansk skolehistorie før 1814*", se litteraturhenvisninger og links sidst i bind 2.)

Rasmus Svendsens Skole i Faxe

Det er lidt usikkert, præcis hvornår Danmarks ældste bevarede landsbyskole, Rasmus Svendsens Skole i Faxe, blev opført. Som vi skal se i det følgende, kom denne meget tidlige landsbyskole reelt også til at spille en ganske betydelig rolle i forbindelse med opførelsen af rytterskolerne mere end et halvt århundrede senere. Fundatsen er dateret 1644, mens andre kilder angiver 1633 eller 1641 som året for bygningens opførelse. Trods de mange og omfattende ændringer af bygningen, som har fundet sted i tidens løb, må den gamle skolebygning alligevel betegnes som Danmarks ældste delvist bevarede landsbyskole, også selvom den nuværende bygning, - når man skal være helt ærlig -, næppe har ret meget tilfælles med den skole, som Rasmus Svendsen i sin tid lod opføre i nærheden af kirken i Faxe. Skolen blev nemlig flyttet til den nuværende placering omkring 1730, da bygningen var i stærkt forfald, og den daværende præst fik besked på at lade den forfaldne bygning genopføre.

Danmarks ældste delvist bevarede landsbyskole er Rasmus Svendsens Skole i Faxe, som formentlig blev opført på et tidspunkt mellem 1641 og 1644. I begyndelsen af 1730´erne blev bygningen imidlertid flyttet til den nuværende placering, hvor den genopførte skolebygning i dag er nærmeste nabo til Faxe Bryggeri. Bemærk den indmurede tavle i højre side på facaden. (Foto: Finn Thorshøj).

Rasmus Svendsen var født i Odense omkring 1590. Efter endt skolegang på latinskolen i Odense fortsatte Rasmus Svendsen i 1608 sine teologiske studier på Københavns Universitet, hvor han siden blev ´*famulus*´ dvs. studentermedhjælper eller måske endda en eller anden grad af kontorist hos biskop Resen. Man må formode, at Rasmus Svendsen som medarbejder hos Resen også har deltaget i dennes arbejde med at reformere skolevæsenet, og måske netop herigennem fik udviklet den åbenlyse interesse for skole og undervisning, som kom til at præge hans virke resten af livet. Da der i 1616 blev ansat conrektorer ved nogle af de større latinskoler, kom Rasmus Svendsen da også til at indtage en sådan stilling nemlig ved vor Frue Skole i København. I 1617 erhvervede han magistergraden, og i 1620 blev han kaldet til sognepræst i Faxe, som på det tidspunkt var et såkaldt ´*patronatskald*´ under Københavns Universitet, der havde ejet kirken og præstegården i Faxe, siden bygningerne i 1492 blev givet til universitetet som gave fra Kong Hans.

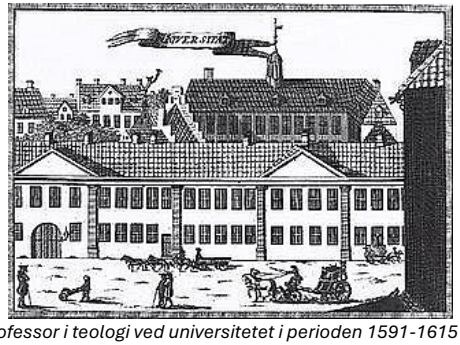

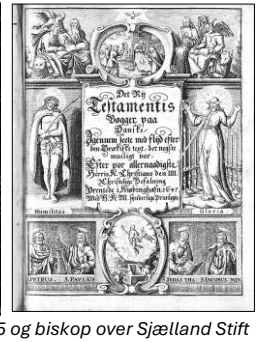

Hans Poulsen Resen var professor i teologi ved universitetet i perioden 1591-1615 og biskop over Sjælland Stift fra 1615 til sin død i 1638. Til højre ses Københavns Universitet med Kommunitetsbygningen ud mod Nørregade på et stik fra ca. 1750. Resen skulle egentlig kun revidere en tidligere dansk bibeloversættelse, men endte i 1607 med at oversætte hele Bibelen til dansk direkte fra originalsprogene. Det var den første danske bibeloversættelse. I 1647 udkom Resens bibeloversættelse, som var revideret af professor Hans Svane. Det er netop den udgave, som ses herover.

Der eksisterer tilsyneladende ikke noget billede af Rasmus Svendsen, der i sin studentertid på Københavns Universitet blev medarbejder hos professor i teologi og senere biskop over Sjællands Stift, Hans Poulsen Resen. Resen fik meget stor betydning for Rasmus Svendsens liv. Som professor i teologi havde Resen allerede i perioden mellem 1604 og 1607 udarbejdet den første, egentlige danske bibel- oversættelse efter grundteksten, hvor man tidligere ellers havde nøjedes med fordanskninger af Luthers tyske bibeloversættelse, men da Christian IV (1588-1648) i 1605 havde påbudt en reform af det lærde skolevæsen, forfattede biskop Resen selv - eller lod på grundlag af sine forarbejder andre udarbejde - de vigtigste af de nye lærebøger i grammatik, logik, retorik, aritmetik og geometri, ligesom den forbedrede skoleplan var hans værk. Meget tyder på, at Resen var ganske nidkær i sit bispeembede, men det er også evident, at det ikke udelukkende var forbedringer af latinskolerne og universitetets, der var vigtig for Resen.
Almueundervisningen var bestemt også vigtig for ham. En række småskrifter fra Resens hånd vidner således også om, hvor stor vægt han lagde på undervisningen i katekismus, som han mente, alle skulle have del i. I sit skrift ´*De visitatione catechetica*´ (´Om religionsbesøg´ - dvs. visitationer) fra 1627 gav Resen også udtryk for sit ønske om, at den gamle skik med

konfirmaion ved håndspålæggelse måtte blive genindført som afslutning på katekismusprøven for de unge og som indledning til deres første altergang. 100 år senere under Christian VI kom konfirmationen i øvrigt til at spille en langt væsentligere rolle, end det var tilfældet både på Resens tid, men også er tilfældet i dag (se side 204). Resens mundheld skal have været: *"Glemmer jeg dig, min kære Luther, og din lille Katekismus, da blive min højre Haand forglemt"*, og titlerne på de skrifter, Resen har udgivet, viser også i hvor høj grad, det var magtpåliggende for ham at sikre, at katekismens indhold ikke blot blev menighedens, men også skolebørnenes *´sikre og umistelige Eje´*. Disse tanker har utvivlsomt også været af stor betydning for Rasmus Svendsen, da han i 1620 blev kaldet til præsteembedet i Faxe. Christian IV pålagde også Resen at udarbejde en forklaring til katekismus for eleverne i latinskolerne, som Resen også lod udkomme på dansk til brug for de danske skoler i købstæderne (se side 31). Resens danske udgave af Luthers lille Katekismus udkom i 1634 kun 15 år efter den første danske oversættelse af Luthers tysksprogede katekismus.

Rasmus Svendsen, der senere blev provst i Faxe Herred, var som allerede omtalt meget interesseret i ungdommens oplæring, så da han opdagede, at der i Faxe tidligere havde været *"en liden Gaard, som kaldes Skolegaarden, der Kappellanen iboede"*, hvor denne kunne *´informere´* børnene, henvendte Rasmus Svendsen sig i 1622 til Universitetet, som pastoratet i Faxe hørte under, og bad om, at det første hus, som blev ledigt i Faxe, måtte blive indrettet som skole, så ungdommen hér kunne blive oplært, fordi degnen, som læste med børnene, havde *"ingen vis Værelse og matte lade sig nøye med 1 Skill*(ing) *eller 2, eller hvad got Folk godvillig ville give ham for hvert barn om Ugen, og af de meget fattige Folk intet"*. Universitetet imødekom imidlertid ikke Rasmus Svendsens anmodning, men derfor opgav den driftige præst på ingen måde sit ønske om at opføre et egentligt skolehus i Faxe. Efter en henvendelse direkte til Christian IV en halv snes år senere, viste kongen sig positiv over for idéen og gav endda tilsagn om økonomisk støtte. Det lykkedes også Rasmus Svendsen at finde andre indflydelsesrige personer, som delte hans ønske om, at bønderbørnene i Faxe fik nogle bedre skoleforhold.

Rasmus Svendsens Skole blev fredet i 1977, og i fredningsbeskrivelsen oplyses da også, at "Inskriptionstavlen daterer bygningen til 1630´erne, men ved udgravninger foretaget i 1970'erne, fandtes ingen fund fra før første halvdel af 1700-tallet. Bygningen blev derfor sandsynligvis flyttet fra sin oprindelige placering omkring 1730, hvor den ifølge kilder var ´faldet ned´ (...) Bygningen fungerede fra sidste halvdel af 1700-tallet som beboelseshus og gennemgik i 1970´erne en omfattende renovering, hvorved skillevægge blev fjernet, andre vægge genopbygget og store dele af bindingsværket udskiftet, herunder fodremmen i den nordlige ende." Den noget dominerende nabo, som ses til venstre for Rasmus Svendsens Skole, er Faxe Bryggeri, der i 1989 fusionerede med Jyske Bryggerier under navnet Royal Unibrew. Rasmus Svendsens Skole er normalt aflåst, men nøglen til

den gamle skole kan lånes indenfor den normalt daglige åbningstid på Geomuseum Faxe, Østervej 2, som nu også kaldes ´Kalklandet - en del af Østsjællands Museum´. Rasmus Svendsens Skole, der ophørte som skole i 1742 og siden blev anvendt til privat beboelse, er i dag fredet. (Fotos: Finn Thorshøj og Google Maps).

Den nok vigtigste af Rasmus Svendsens støtter i forbindelse med hans skoleplaner var adelsfruen Birgitte Egesdatter Brock (1601-1639) på Vemmetofte, der var gift med den nyudnævnte kongelige lensmand på Tryggevælde, som Faxe hørte under. Lensmanden var hofjunker Thyge (Tycho) Axelsen Brahe (1593-1640), der var en nevø til den berømte astronom af samme navn, som han måske endda var opkaldt efter. Lensmanden støttede projektet økonomisk med 100 daler, og det samme gjorde nogle bønder dog med væsentlig mindre beløb.

Inskriptionstavlen på skolens facade blev taget ned i 1874, da bygningen på dette tidspunkt for længst var nedlagt som skole og derefter anvendt til privat beboelse. I perioden mellem 1890 og 1977 var tavlen anbragt på den daværende Fakse Skole, men i forbindelse med en omfattende renovation af bygningen i 1979 blev tavlen genopsat på Rasmus Svendsens Skole, men ikke på det oprindelige sted. Den latinske inskription på den gamle sandstenstavle lyder i dansk oversættelse således: "I året 1633 opnåede den berømte og ædle herre Tycho Brahe til Thostrup af den meget nådige konge Christian IV denne grund til brug for en skole. Og det følgende år gav han 100 Daler til skolemesterens underhold." (Fotos: Finn Thorshøj).

Jordstykket til den planlagte skole blev erhvervet i 1633, men både Thyge Brahe og Birgitte Brock døde begge med kort tids mellemrum på Vemmetofte, inden skolen blev opført. Birgitte Brock, som havde været en særdeles god støtte for Rasmus Svendsen og hans skoleplaner, blev således kun 38 år gammel. Finansieringen af opførelsen og driften af Rasmus Svendsens skole kom derfor fra flere kilder, og når sandstenstavlen på bygningens facade udelukkende nævner Tycho Brahe, kan det både skyldes, at han var den største lokale bidragsyder, men også, at der var prestige i blive omtalt som skolestifter, og den ære har han måske ikke ønsket at dele med andre. Det er i hvert fald bemærkelsesværdigt, at Rasmus Svendsen, som indiskutabelt havde været den mest ihærdige drivkraft bag skoleprojektet, heller ikke er nævnt, men tavlen er muligvis færdiggjort - måske allerede i 1633 -, inden selve opførelsen af skolen var påbegyndt. Indtil da havde undervisningen, som temmelig sikkert allerede var påbegyndt, inden skolen stod færdig omkring 1644, været henlagt til en anden bygning - måske degneboligen - eller kirken. Det vides dog ikke med sikkerhed.

Rasmus Svendsen, som udmærkede sig ved sin kompetente embedsførelse og desuden også fik udvidet Faxe Kirke, udgav i 1643 bogen *´En liden nyttig evangelisk-epistolisk Haandbog´*, der nærmest var en vejledning til en homiletisk behandling af søndagsteksterne. (´homiletik´, som betyder ´kunsten at samordne´, betegner den del af den praktiske teologi, som ifølge ordbogen omhandler *´kunsten at prædike og angive i videnskabelig systematisk form de regler, som må følges, for at en prædiken kan blive så fuldkommen som muligt´*.)

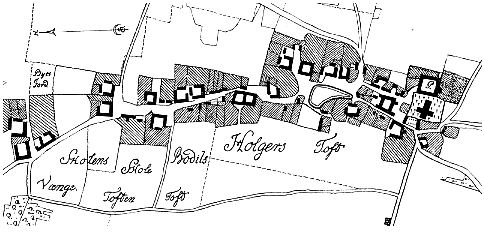

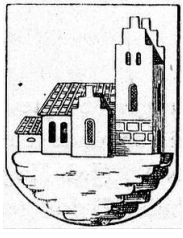

Kortet, som er fra begyndelsen af 1900-tallet, viser Faxe med kirken, som byen var i 1785. Bemærk både ´Skole Toften´ og ´Skolens Vænge´. Rasmus Svendsens Skole ligger som anført på ´Skoletoften´, der i dag er blevet en hjørnegrund.

Det følgende år fulgte så Rasmus Svendsens bog *´Catechismus rhytmicus´*, som omhandlede børnelærdommes fem parter i rim´. Rasmus Svendsen døde i marts 1645 efter først at have været gift med sin forgængers enke, Anne Mortensdatter, - et ægteskab, som faldt helt i tråd med den dengang normale praksis med, at den ´nye´, unge og derfor også ugifte præst i forbindelse med, at han ikke alene overtog det ledige præsteembede, men samtidig også giftede sig med den afdøde præsts ofte noget ældre enke for på den måde at sikre hende økonomisk. Efter Annes død fulgte Rasmus Svendsen også denne både praktiske og pragmatiske leveregel og giftede sig med den unge Barbara Pedersdatter, der overlevede ham.

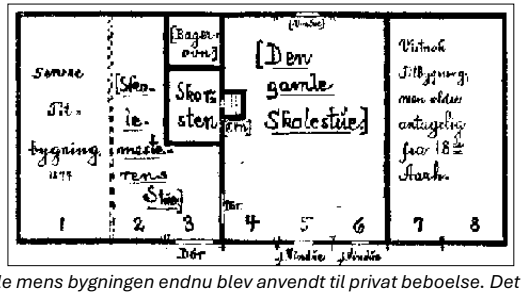

Udateret fotografi af Rasmus Svendsens Skole mens bygningen endnu blev anvendt til privat beboelse. Det tilbyggede baghus, som ses på fotogtafiet blev fjernet i forbindelse med istandsættelsen i 1970. Fotografiet findes på Faxe Kommunes Arkiver. Som det fremgår af tegningen, blev skolen senere tilbygget i begge ender, men den oprindelige bolig for skolemesteren har været på 2 fag i bredden inklusiv ildstedet under skorstenen og den tilhørende bageovn. Skolestuen, som man fik adgang til gennem skolemesterens meget lille stue, var på 3 fag i bredden. 5 x 3 fag var en meget almindelig størrelse på et større bindingsværkshus på den tid. Skolestuen blev opvarmet med en bilæggerovn, så der blev fyret fra ildstedet i skolemesterens lejlighed. På den måde undgik man åben ild og røg i skolestuen og mindskede samtidig også risikoen for ildebrand. Indretningen af selve bygningen blev direkte kopieret både i prinse- og prinsesseskolerne (se siderne 97 og 101) og igen på J. C. Kriegers skitse fra 1721 af rytterskolernes indretning (se side 162).

Om skoleholderens pligter og den daglige undervisning
En skolebygning for almuebørn på landet var på det tidspunkt så usædvanligt, at der simpelthen ikke fandtes nogen egentlig anordning eller instruks for sådanne skoler. Efter kongelig befaling blev der derfor udarbejdet en fundats - en *´Ordinantz´* - for skoleholderen og skolen i Faxe. Ordinantsen, som blev udstedt af Sjællands biskop, Jesper Brochmand, er fra 1644 og betragtes derfor som *"den første Vedtægt eller Ordning for Folkeskolen i Danmark"*, som en senere historiker har formuleret det.
Det fremgår af fundatsen, at der tidligere havde været en skole i Faxe, og at de personer, som underviste i denne skole, ikke havde modtaget en egentlig fast løn, men havde måtte nøjes med, hvad godtfolk ville give. I den nye skole modtog skolemesteren fremover - ud over de frivillige bidrag - også en bestemt omend beskeden sum om året.

For- og bagsiden af Rasmus Svendsens Skole. Følgende er citeret fra fredningsbeskrivelsen fra 1977: "Bygningens kulturhistoriske værdi relaterer sig til den traditionelle bindingsværkskonstruktion med enkelte bevarede undertavl fra renæssancen med mønstermuring og dobbelte skråbånd, foruden inskriptionstavlen og tømmeret, der er nummereret med skålformede huljernsmærker. Hertil kommer en dels genskabt, dels ældre / oprindelig rumfordeling med stengulve og centralt placeret ildsted med skorsten og gruekedel. Den kulturhistoriske værdi relaterer sig desuden til bygningens udviklingshistorie, for trods sit homogene ydre, bærer bygningen tydeligt præg af flere om- og tilbygninger, hvilket ses i tavlenes forskellige konstruktioner og fyld af henholdsvis munkesten, kalksten og blødtstrøgne mursten samt i rudernes varierende størrelser og i det tilføjede udskud. Bygningens arkitektoniske værdi ligger i det traditionelle bindingsværk med gennemstukne bjælkehoveder, opsprossede vinduer og en ubrudt tagflade tækket med rughalm. Særligt elegante detaljer findes ved den nordvendte gavl, hvor udskuddets tag og lodrette gavl er tækket ud i ét, samt i de undertavl der har dobbelte skråbånd og mønstermuring. Bygningen har en udpræget homogen fremtræden, hvor anvendelsen af få materialer og en enkel farvesætning i hvid og blå, med få røde detaljer, dominerer. I det indre bidrager ildstedet, gruekedlen og det fuldstændige fravær af moderne installationer til opretholdelsen af en rå og særdeles autentisk atmosfære. I bygningens ydre knytter de bærende fredningsværdier sig til den enkle og traditionelle bindingsværkslænge med alle ældre detaljer, herunder mønstermurede tavl med dobbelte skråbånd, gennemstukne bjælkehoveder, ældre sprossede vinduer, revledøre og ubrudte tagflader tækket med rughalm. Hertil kommer den traditionelle materialeholdning". (Fotos: Finn Thorshøj).

Det følgende uddrag af ordinantsen giver et udmærket indtryk både af skoleholderens arbejde og af selve undervisningen *"Nest det han frygter Gud, læser flitteligen for Ungdommen og forholde sig skikkeligen i gode Sæder og Levnet, Disciplene til got Exempel og Eftersyn, skal hand saa lang Tid hand er i den Bestilling, være ugift og eensom, som de og gemeenlig ere i andre smaa Skoler, og ey slaa sig til Aufl* (avl*) at bruge, thi derved forsømmes Ungdommen*

meget, mindre skal hand holde nogen Slags Drik, eller omgaaes med sligt, som de giøre udi Kroerne (...) Skal han om Sommeren efter Morgen-Bønnen og Dags-Bønnen samt noget af Catechismi Forklaring og dens Tilbehøring, desligeste en kort Morgen-Sang, begynde at læse ved 6 Slætt, og ved 7 eller 7½ om Vinteren, til Klokken 10. Imidlertid faaer Børnene Daure og Skolemesteren kan da være i sine egne private Studier indtil kl. 12, da Skolen atter begynder ligeledes med en kort aandelig Sang eller nogen faa udvalgte Salmevers (...) Og før Børnene hjemsendes, hvilket om Vinteren skal ske kl. 3 eller 3 1/2, og om Sommeren kl. 5, skal Skolemesteren eller et af Børnene, som kan tydeligen og retteligen læse, af den danske Bibel, oplæse et Kapitel. Om Sommeren skulle Børnene om Eftermiddagen have nogen Forlov til at recreere sig med Leeg og i Marken at gaa, men da maa Skolemesteren icke være langt fra dem (...) Han maa ej forrejse fra By nogen Dag uden Sognepræstens Forlov, at denne imidlertid kan tage vare på Skolen og læse med Børnene (...) Hver søndag og andre Helligdage skal han læse med Ungdommen i Kirken sammen med Degnen og Substituten, naar han anmodes herom af Præsten (...) Hver Bededag og på Fasteonsdagene skal han føre Børnene i Kirken, at de der kunne lære at synge Litaniet med kristelig Andagt (...) Andre onsdage, samt lørdag Eftermiddag, skulle Børnene have 1 1/2 Time Frihed (...) Han skal ikke alene lære Børnene at læse og skrive og Gud at frygte, men formane og øve dem til gode Sæder, baade i Skolen, i Hjemmet og paa Gaden. Desligeste skal han og overhøre dem i Skolen, hvad de have hørt og merket af nest forgaaende Prædiken."

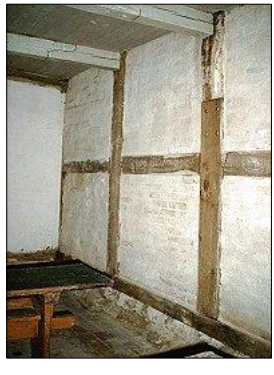

Skolestuen i Rasmus Svendsens Skole indvendig og udvendig. Gulvet er i dag belagt med mursten, men det oprindelige gulv har været et stampet lergulv. Fyldningerne i bindingsværket, de såkaldte ´tavl´, er også udskiftet med kalksten eller mursten ved en senere lejlighed. Tilbygningen ved den nordvendte gavl, som er tilføjet senere, har undertavl med dobbelte skråbånd og mønstermuring, som det også kan anes under kalken på ovenstående fotografi af den nordvendte del af facaden. Ildstedet, som var det oprindelige køkken, er stadig funktionsdygtigt, som det ses herover i forbindelse med et ´åbent husarrangement´ for en del år siden. Rasmus Svendsens Skole ligger på en svag skråning, og på fotografierne til højre, som viser bygningens bagside, kan man følge fodremmen ´på vej ned ad bakken´.

Som vi senere skal se, kan mange af bestemmelserne i denne fundats for Rasmus Svendsens Skole genfindes næsten ordret i instruktionen fra 1721 om opførelsen og driften af rytterskolerne (se side 127), som også er gengivet i sin helhed som bilag sidst i bind 2. Det gælder især begrundelsen for skolernes oprettelse, men bestemt også programmet for, hvordan undervis-

ningen skulle tilrettelægges, og hvordan selve skoledagen skulle forløbe samt anvisning af, hvordan børnene skulle behandles i skolen. At især det sidstnævnte om behandlingen af børnene ikke altid svarede til virkeligheden, var imidlertid en anden sag, som vi derfor også vender tilbage til senere.

Skinnet bedrager, for selv om Rasmus Svendsens gamle skole så ud til at være i nogenlunde stand de sidste år, den fungerede som privatbeboelse, så var bygningen i virkeligheden temmelig forfalden, og rent galt gik det i de efterfølgende år, hvor huset stod tomt og hurtigt forfaldt i en sådan grad, at der nærmest var tale om en ruin, da Faxe Kommune i 1970 besluttede at lade bygningen istandsætte. Fotografiet herover til venstre, hvor bygningen stadig er beboet, er fra et ukendt år, men fotografiet til højre af baghuset kan dateres til omkring 1970. Fotografierne herover af den temmelig faldefærdige bygning inden renoveringen i perioden 1976-1979 findes på Faxe Kommunes Arkiver, som har dateret dem til at være fra først i 1970´erne.

Museum ønsker fredning af landets ældste skole ophævet – men staten siger nej

Rasmus Svendsens Skole i Faxe Kommune skal ikke længere være fredet, mener Østsjællands Museum, som vil have flyttet bygningen til Frilandsmuseet. Men staten siger nej.

18 FAXE BUGTEN 2018 • UGE 20

En trist historie i Faxe Kommune

INDLÆG AF:
Finn Thorshøj
Nordhøjvej 11
Store Torøje

Det er ikke blot uforståeligt, men også dybt deprimerende at overvære, hvordan en kommune, som historien har „forarvet" ikke mindre end de to ældste landsbyskoler i kongeriget, kan udvise en sådan mangel på ansvarlighed overfor at sikre så vigtige levn – som det hedder i lagsproget – ikke blot på grund af den lokale historie, men også af Danmarks historie, så også fremtidige generationer får chancen for at opleve den specielle atmosfære, det er for de fleste besøgende at befinde sig i landets allerældste landsbyskoler.

midler til formiding af skolen. Folketingets finansudvalg her derfor med aktstykke nr. 94 af 8. juni 2017 valgt at overdrage ejendommen til Statens Ejendomssalg".

Prins Carls Skole blev bygningsfredet i 1959, og fredningen vil forhåbentlig sikre, at den gamle skolebygning efter et salg både udvendigt, men naturligvis også indvendigt ikke vil kunne ændres i en sådan grad, at bygningen mister sit originale præg. Engrundig gennemgang af de omtalte skolers historie og betydning kan læses på www.thorshoj.dk).

blev grundlagt, er desuden altid aflåst. Udtalelsen er derfor intet andet end en gang sludder, som i virkelighedens mek mere skal skjule frustrationen over, at også store virksomheder undertiden er nødt til udvise respekt for områdets historie og fredede bygninger.

I Kulturministeriets afvisning af anægtningen om fredningsophævelsen af Rasmus Svendsens Skole fra 19. februar 2018 efter det Særlige Bygningssyns mode begrundes afvisningen bl.a. med, at „Det er Bygningssynets opfattelse, at Rasmus Svendsens Skole

Rasmus Svendsens Skole

den gamle skole ud af kommunen. Det er bestemt ikke hver dag, man

ses Skole. Det er derfor næppe de økonomiske konsekvenser ved

Da Østsjællands Museum, som ikke har været interesseret i at bevare den gamle skolebygning i Faxe for eftertiden og i 2018 forsøgte at få bygningen overført til et frilandsmuseum udenfor kommunen, blev ansøgningen om fredningsophævelsen af Rasmus Svendsens Skole afvist af Kulturministeriet med den begrundelse, at "Det er Bygningssynets opfattelse, at Rasmus Svendsens Skole har endog meget stor kulturhistorisk værdi som landets formentlig ældste landsbyskole oprettet 1633 på initiativ af den lokale sognepræst. Som ved andre historiske bygninger er også denne bygnings betydning knyttet til stedet. Det er samtidig enestående, at der foreligger et så omfattende skriftligt kildemateriale om skolens oprettelse og drift, om undervisningens indhold og tilrettelæggelse og om skolemesterens livsførelse, som det er tilfældet ved Rasmus Svendsens Skole." En efterfølgende klage fra Museet over afvisningen af, at fredningen kunne ophæves, er siden ligeledes blevet afvist.

Det er ikke ofte, man oplever, at et lokalmuseum kæmper for at komme af med områdets historiske bygninger, men det blev tilfældet med Rasmus Svendsens Skole, da man i 2018 forsøgte at ophæve fredningen af bygningen, så den kunne ´eksporteres´ til et eller andet frilandsmuseum, fordi bryggeriet, der er en af kommunens største arbejdspladser, dermed

kunne overtage den hjørnegrund, hvor Rasmus Svendsens Skole ligger.
I et interview med TV-Øst udtalte den daværende museumsdirektør i 2018 bl.a. følgende:

- Og hvem er det så, der ønsker fredningen ophævet?
- Det er Østsjællands Museum.
- Og hvorfor?
- Den ligger meget uhensigtsmæssige klemt ind på en hjørnegrund, og hvis du har børn, der går ud af skolen dernede, så er det lige ved, at de bliver kørt over. Og så ligger den meget tæt på bryggeriet, hvor den nærmest ligger inde i øltanken efterhånden, siger museumsdirektør på Østsjællands Museum, Orla Madsen.

Citatet siger nu nok mere om museets indsigt i skolens historie end om skolen. Rasmus Svendsens Skole ophørte allerede i 1742 (!), så risikoen for, at børnene `bliver kørt over´, når de går fra skole, er nok til at overse, og det er selvfølgelig heller ikke skolen, der har flyttet sig tæt på bryggeriets øltank. Bryggeriet blev først opført et par hundrede år efter nedlæggelsen af Rasmus Svendsens Skole.
Forsøget på at få fjernet den fredede skolebygning lykkedes heldigvis ikke ved denne lejlighed, så Rasmus Svendsens ligger stadig på den grund, hvor den i sin tid blev opført, - for selvfølgelig skal Danmarks ældste bevarede landsbyskole (sådan da) ikke bortfjernes.
Yderligere oplysning om denne sag kan bl.a. læses i min lille artikel ´En trist historie i Faxe Kommune´, som delvist er vist på forrige side, men kan læses i sin helhed på nettet. Aetiklen er også er medtaget i litteraturhenvisningerne herunder. Citatet fra TV-Øst er kopieret fra følgende website: https://www.tv2east.dk/faxe/museum-onsker-fredning-af-landets-aeldste-skole-ophaevet-men-staten-siger-nej.

Litteraturhenvisninger og links (*Rasmus Svendsens Skole*):
- Laurits Pedersen: "*Vor ældste Landsbyskole*", kronik i Berlingske Tidende, den 6/10 1928.
- J. Ingemann Petersen: "*Vor ældste Landsbyskole. Rasmus Svendsens Skole i Faxe*", Årbog for Dansk Skolehistorie 1976, siderne 128-132.
- H. F. Rørdam: "*Universitetskirken i Faxe og dens Præste*r". Kirkehistoriske Samlinger, 3. række, 1. bind, side 703 ff, udgivet 1876 af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie (bl.a. om Rasmus Svendsen).
- Allan Tønnesen, Hans Kapel og Jess Heine Andersen: "*Rasmus Svendsens Skole i Fakse*", særtryk af Antikvariske Studier 3, 1977.
- Finn Thorshøj: "*En trist historie i Faxe Kommune - En bekymret kommentar i anledning af, at Faxe Kommune og Østsjællands Museum åbenlyst har givet udtryk for, at man ikke er interesseret i at bevare kommunens 300 år gamle landsbyskoler", Faxebugten, 20. maj 2*018, side 18. Den lille artikel er tilgængelig på lokalavisens webside på adressen: epages.dk/faxebugten/126/.
- www.tv2east.dk/faxe/museum-onsker-fredning-af-landets-aeldste-skole-ophaevet-men-staten-siger-nej.
- Fundatsen kan i sin helhed læses i årbogen for 1934 udg. af Historisk Samfund for Præstø Amt i artiklen; "*Fundats for den af Rasmus Svendsen og Hustru Barbara Pedersdatter i Februar 1644 oprettede og grundlagte første Skole paa Landet i Faxe*", side 79-85, som også kan læses eller downloades på web-adressen https://slaegtsbibliotek.dk/online-lister/alle-online.html.

Det nationale rytteri og ryttergårdene
Omkring 1660, da svenskekrigene i 1650´erne var bragt til en ganske vist særdeles kostbar afslutning med afståelsen af besiddelserne øst for Øresund, havde Danmark en hvervet hær på omtrent 12.000 mand, men en sådan hvervet hær havde landet ganske enkelt ikke længere råd til, og da man kunne ikke undvære soldater, oprettede man derfor et *´krigskollegium´* - en slags krigs- eller forsvarsministerium -, som skulle finde en løsning på problemet. Resultatet blev, at den nu enevældige konge Frederik III i 1661 inddelte landet i *´lægder´* efter bøn-

dergods, der blev brugt til at udskrive soldater til militærtjeneste. Et lægd svarede typisk til et sogn på landet og bestod af et antal gårde, der i fællesskab skulle stille én såkaldt *´fodsoldat*. Sammen med den nye hartkornsmatrikulering blev et lægd ansat til 60 tønder hartkorn. På den måde udskrev man ca. 5000 mand inddelt i fire regimenter. I fredstid skulle soldaten tjene i det lægd, hvor han boede. (Om *´tønder hartkorn´*, se side 60).

Først vil vi imidlertid kaste et blik på kongehuset; især Frederik IV, som oprettede rytterskolerne, men også se lidt nærmere på samfundet under hans forældre, Christian V og Charlotte Amalie.

Christian V (1646-1699, konge siden 1670) og dronning Charlotte Amalie (1650-1714). Charlotte Amalie var datter af landgreve Vilhelm 6. af Hessen-Kassel og blev 1667 gift med kronprins Christian af Danmark. Kongeparret fik i alt 5 børn, men kun 3 af dem overlevede ungdomsårene: Frederik (1671-1730, konge siden 1699), Sophie Hedevig (1677-1735) og Carl (1680-1729). Som skik var ved mange europæiske hoffer på den tid, holdt også Christian V sig en ung elskerinde, Sophie Amalie Moth (1654-1700), som han også fik en del børn med bl.a. Ulrik Christian Gyldenløve (1678-1719), men det synes ikke at have givet anledning til alvorlige problemer mellem ægtefællerne. ´Gyldenløve´ var i øvrigt slægtsnavnet på de børn, kongerne fik med deres elskerinder, - mere hemmeligt var det ikke; men vel snarere blevet en tradition. Charlotte Amalie var tydeligvis meget knyttet til sine børn, som hun omgav med stor omsorg. Især bekymrede hun sig meget om den svagelige prins Carl, som vi senere vender tilbage til. "Pietate et Justitia" (med fromhed og retfærd) står der på forsiden af Christian Vs majestætssegl (kilde: ´Kronebogen´ på www.danskmoent.dk).

Christian V og Charlotte Amalie

Christian V var angiveligt et venligt og omgængeligt menneske, men nogen stor begavelse var han ikke. Han passede samvittighedsfuldt sine forpligtelser som enevældig konge i det omfang, han formåede, idet han dog i betydeligt omfang lod nogle udvalgte embedsmænd tage sig af de vigtigste beslutninger i forbindelse med lovgivningen og landets styre.
Da Christian V efterfulgte faderen, Frederik III som enevældig konge efter dennes død i 1670, var de hvervede tropper dog stadig en stor økonomisk belastning for landet, og samme år blev lægderne derfor omlagt, så de nu hver blev på 70 tønder hartkorn, og man besluttede samtidigt at oprette et regulært nationalt rytteri. Store dele af krongodset blev derfor udlagt til *´ryttergods´* (se også side 64)., som skulle stille én rytter pr. 8 tønder hartkorn mod at blive fritaget for landgilde, matrikelskat og lignende afgifter Bønderne på ryttergodset skulle enten selv ride for deres gårde, eller stille en lejet mand med *´Hest, Gevær og Klæder*, - en såkaldt *´stillingsmand´*.

I 1676 forsøgte Christian V at generobre de gamle besiddelser, Skåne, Halland og Blekinge, som Danmark havde tabt ved Roskildefreden i 1658 tilbage fra Sverige. I flere slag havde de danske soldater besejret den svenske hær, men krigslykken vendte, da den svenske konge Karl XI lod sine soldater marcherede ind i Skåne for at udfordre danskerne en sidste gang. Hærene mødtes ved Lund samme år den 4. december, og det førte til det blodigste slag i Nordens historie. Talmæssigt var den danske hær overlegen. Christian V havde 5000 infanterister, 6000 ryttere samt 1300 mand i de tre såkaldte matrosbataljoner, som bestod af søfolk fra den flådeeskadre, som Holland, der var allieret med Danmark, havde sendt af sted for at hjælpe den danske konge i krigen. Over for dem stod Karl XI med kun 2000 infanterister og 6000 ryttere. Trods den overlegne styrke gik det imidlertid skævt for den danske hær lige fra begyndelsen. Slaget ved Lund rasede i otte timer, og det blev en katastrofe for den danske hær. Da slaget var forbi, lå 9000 danske og svenske soldater døde tilbage på den frosne jord. Det store tab af ryttersoldater førte i Danmark til betydelige ændringer i forbindelse med hvervningen af fremtidige ryttersoldater.

Den kongelige Staldetat

"Ved kroningen i 1670 arvede Christian 5. dette uindskrænkede Monarchie. Den unge kropsstærke, levelystne Christian 5., havde som kronprins i 1662 oplevet Ludvig 14.´s pragtfulde hof, og han ønskede som Suveræn Solkongeslottets Pomp og Pragt efterlignet ved det danske kongehof. Den hidtil beskedne husholdning blev udvidet, og på alle måder udfoldedes storslået kongelig magt, luksus og glans (...) Den Kongelige Stald-Etat var et vigtigt led i hoftjenesten, og nåede i denne brogede, storslåede tid sin stærkeste blomstring og udfoldelse. Foruden den daglige tjeneste med kørsel og riden for kongehuset og Hoffet, påhvilede der Stald-Etaten meget krævende repræsentative opgaver. Kongelige Kronings, formælings- og dåbsfester og ikke mindst storslåede begravelser, foruden pompøse fyrste og ambassadør modtagelser, parforcejagter, og store strålende offentlige karrusel skuespil, det stillede store krav til personale, heste og materiel, og krævede en organisation af format. Når den kongelige Stald-Etat og de dertil knyttede stutterier i slutningen af 1600-tallet havde en så glansfuld historisk epoke så skyldtes det frem for alt Christian 5.´s store interesse for alt, hvad der vedrørte Hestevæsenet. Majestæten var selv fremragende skolerytter og hesteven, men af største betydning var det også at Overstaldmester, baron Anton Wolf Haxthausen var en kyndig hippolog og fortrinlig rytter, og han stod som Stald-Etatens myndige chef. Med rette tillægges det Haxthausen at have gennemført den stutteriordning fra 1690, der fik grundlæggende betydning for Frederiksborg Stutteriet, hvorved skabtes dets verdensry. Også den kongelige rideskoles oprettelse 1680 var Haxthausens værk. Så han var grundlæggeren af den Kongelige Stald-Etats glorværdige renomé, med det mangeartede stald og stutteripersonale, et stort og buntet hestemateriale og omfattende bygningsanlæg, det var store forhold han skulle administrere. De kongelige staldes store hestebesætning omfattede mange hesteracer og typer, og der var alle mulige farver. Christian 5. prøvede både i stod og vognspænd at rendyrke følgende lød: Hvid, hvidgrå, blåskimlet, sort, brun, rød, tigret og broget. Til skole og manegeheste brugtes mest frederiksborghesten: Den berømte danske hest, der var fremavlet af den gamle danske landrace, der var krydset med italienske, spanske, polske og tyrkiske stodhingste." (Citeret fra http://www.sadelmager-dahlman.dk.

De fleste har nok set Christian V til hest som rytterstatue på Kgs. Nytorv i København, men dette morsomme maleri fra omkring 1690 viser kongen ride ´karrusel´, som var en særlig ridedisciplin, med monarken siddende på en galoperende, blåskimlet hingst, der er dekoreret med panterskindsdækken. Kongen er iført et heroisk kostume med forgyldt hjelm og harnisk, og i højre hånd holder han ringstikningslansen med tre modhager. Rideskolens formål var at lære både hest og rytter disse færdigheder til brug på slagmarken i en krigssituation. Det gælder fx ´levaden´, hvor hesten rejser sig på bagparten og dermed dækkede rytteren imod frontalangreb, eller ved ´capriolen´, - som desuden havde den allerstørste sværhedsgrad, - hvormed hesten med et bagudrettet spark med begge bagben kunne uskadeliggøre fjendens hest, som det vises på tegningerne herover. Christian V var selv en fremragende rytter, og hans store interesse for heste blev arvet både af kronprinsen, den senere Frederik IV, og af kongens yngste søn, prins Carl (se side 91), der livet igennem bevarede sin store hesteinteresse.

Hartkorn

Hartkorn var oprindeligt et mål for fæstebøndernes landgilde (se side 124), men efter 1662 blev det et udtryk for skatteværdien af jorden, idet skatter som anført blev beregnet i tønder hartkorn efter jordens bonitet. Andre former for ejendom fx skove, tiende, mølleafgift m.v. blev også beregnet i forholdet til tønder hartkorn.
Fra slutningen af 1600-tallet og indtil slutningen af 1700-tallet, hvor al betaling normalt foregik som byttehandel med konkrete varer, var det derfor nødvendigt med et fælles værdimål. Man besluttede sig til at sammenligne alle varer med værdien af det såkaldte ´hårde korn´ eller hartkorn. Jorderne blev opdelt i god, middelmådig og slet eller dårlig (´ond´) sædejord, og deres værdi blev opgjort i tønder hartkorn - ´hårdt korn´, - således, at 1 tønde hartkorn = 72.000 alen^2 = 28.368 meter^2.

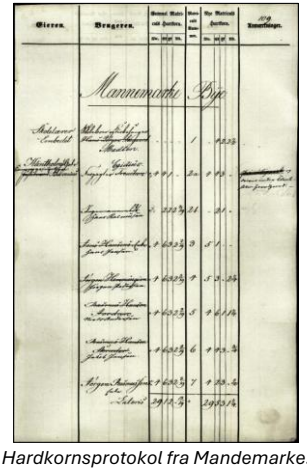

Hardkornsprotokol fra Mandemarke.

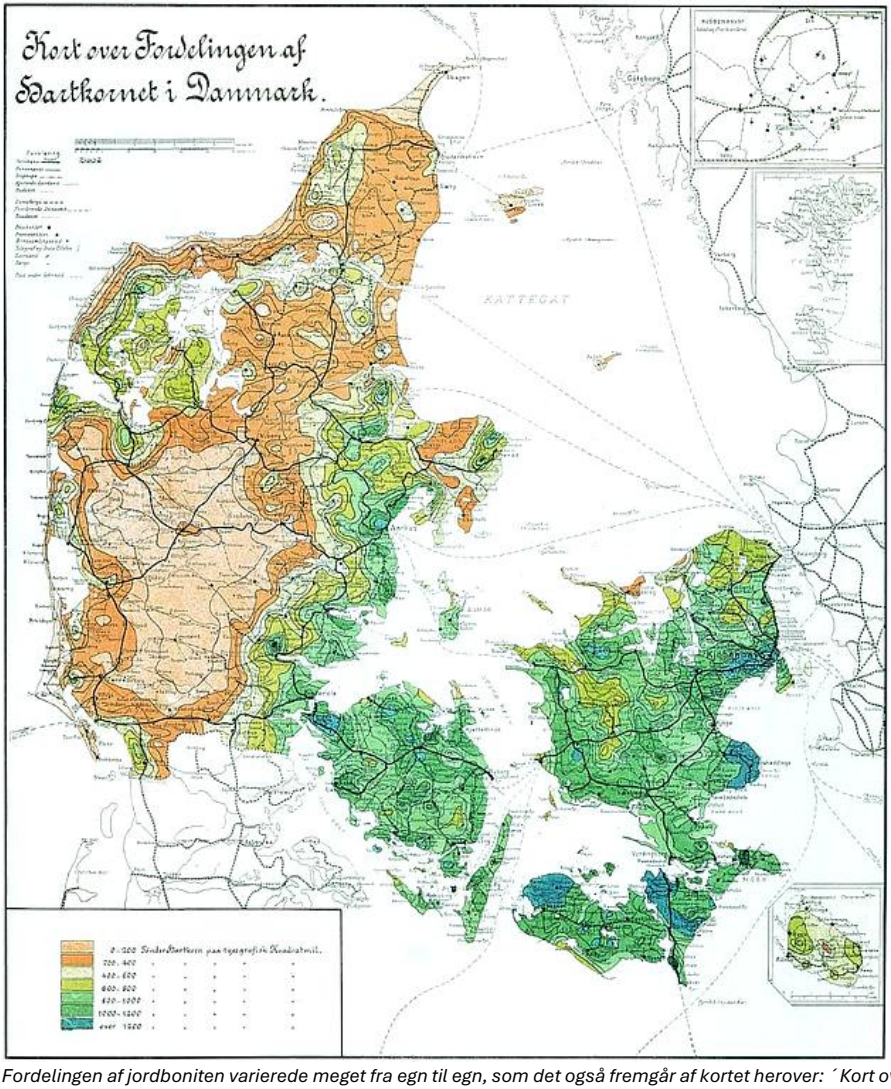

Fordelingen af jordboniten varierede meget fra egn til egn, som det også fremgår af kortet herover: ´Kort over Fordelingen af hartkornet i Danmark´ viser jordbonitering lidt ind i 1800-tallet. Farverne angiver tønder hartkorn pr. geografisk kvadratmil (ca. 5506 ha). Udbyttet stiger fra den lyse sandfarve over orange og stadig mørkere grøn til blå, som er jord med den allerbedste bonitet. Udbytteforskellene mellem de magre midtjyske jorder og de fede østjyske er de mest markante i landet. I første halvdel af 1700-tallet dækkede heden ca. en tredjedel af sandjordene i Jylland - i Vestjylland var der knap nok et træ at se, - men fra midten af 1700-tallet begyndte man at opdyrke heden, og især efter tabet af hertugdømmerne Holsten og Slesvig i 1864-krigen slog opdyrkningen af hedeområder for alvor igennem under mottoet: ´Hvad udad tabes, skal indad vindes´. Omkring 1950 var der således kun ca. 2 % tilbage af hederne, hvoraf en stor del nu er fredede. Resten er blevet opdyrket eller tilplantet med især nåletræsplantager. Efter reformationen var kongen landets største jordbesidder, og det er selvfølgelig

ikke særlig overraskende, at kron- godset skulle findes på de bedste jorder i kongeriget. Da rytterskolerne blev opført på krongodset, er det derfor også forklaringen på, at der ikke blev opført rytterskoler i midt- og Vestjylland. (Kortet, som hér naturligvis er gengivet meget formindsket, er udarbejdet af Det Kongelige Geografiske Selskab.)

"Efter enevældens indførelse bortfaldt adelens skattefrihed sammen med rostjenesten, men 1670 indførtes på ny en ryttertjeneste for adelen, og ved Forordning af 16. december 1682 gav man adelen frihed for hovedgårdsjord, hørende til komplette sædegårde (gårde, hvor en adelig familie før 1660 havde haft bopæl og med mindst 200 Tdr. hartkorn. Bøndergods inden 2 miles - ca. 14 km - afstand fra hovedgården). Senere udvidedes skattefriheden til alle komplette sædegårde, hvad enten de ejedes af adelige eller uadelige. Gik jordtilliggendet for en sådan gård ned under den størrelse der gjorde den til komplet, skulle den oprindelig også miste skatteprivilegiet, men denne bestemmelse blev senere ikke overholdt. I matriklen af 1688 var hovedgårdsjorder ansat særlig til hartkorn, og dette fik senere i anledning af dets skattefrihed benævnelsen ´privilegeret hartkorn´. Fri var desuden de fleste embedsjorder, købstadsjorder med mere, hvorved greverne og baronerne havde skattefrihed for en del af deres bøndergods, det såkaldte frihedshartkorn. I slutningen af det 18. århundrede var af hele Danmarks hartkorn omtrent en sjettedel privilegeret."
(Citatet er kopieret fra websiden http//mandemarke.dk, som blandt mange andre nyttige oplysninger også indeholder en udmærket beskrivelse af beregningen af hartkorn).

Jordtype	*Skatteprovenu*	*Årlig udsæd*
God jord	1 td. hartkorn	2 tdr.
Middel jord	1 td. hartkorn	4 tdr.
Skarp jord	1 td. hartkorn	6 tdr.
Ond jord	1 td. hartkorn	12 tdr.
Allerværste jord	1 td. hartkorn	16 tdr.
Uden for kategori	1 td. hartkorn	20 tdr.

Christian Vs matrikelordning fra 1688 fungerede som beskatnings-grundlag helt frem til 1844. Oversigten til venstre, som er kopieret fra Wikipedia, viser den mængde udsæd, der var nødvendig for tilsåning af de 6 kvalitetstyper, jordene blev opdelt i.

Grever og baroner
Hartkornet var opgjort i de gamle matrikler over de enkelte ejendomme og blev indtil 1903 anvendt som grundlag for beregning af ejendomsbeskatningen. Talemåden at ´slå noget i hartkorn´ med noget andet, vil jo i praksis sige, at man beregner eller sidestillet ét med noget andet efter samme målestok.

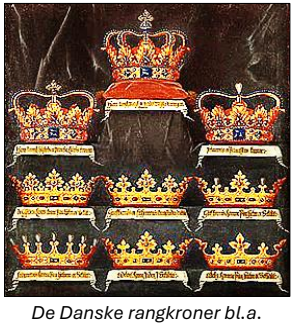

De Danske rangkroner bl.a. grevekroner udarbejdet til kronereglementet anno 1693.

I 1671 blev der af Christian V. fastsat rangkroner for grever og friherrer i grevernes og friherrernes privilegier. I 1683 blev der udstedt en kongelig forordning, hvor det kun blev tilladt for grever, friherrer, gehejmeråder og høje generalspersoner at sætte krone direkte på deres våbenskjold. I forbindelse med indretningen af De Kongelige Ordeners Ridderkapel i Frederiksborg Slotskirke blev der i 1693 udfærdiget et kronereglement. Foruden de kongelige rangkroner viser kronereglementet adelige rangkroner og hjelme.

"Grevekronen beskrives i kronereglementet fra1693 som adelens krone på hjelm og skjold, og dermed må forordningen af 1683, der forbød den ubetitlede adel at føre krone direkte på skjoldet, anses for ophævet. Derudover blev der introduceret en krone for den ubetitlede adel til brug indeni skjoldet, dvs. på et eventuelt hjerteskjold, ligesom en tilsvarende krone

for den betitlede adels hjerteskjolde. Disse kroner til brug på hjerteskjolde blev dog aldrig konsekvent anvendt." (Delvist citeret fra en artikel i Wikipedia). Til oprettelse af et grevskab krævedes mindst 2500 tønder hartkorn. Besidderen af grevskabet fik titel af lensgreve og havde dermed ret til brugen af lenet og til udøvelse af en række retlige beføjelser fx hals- håndsret, sigt- og ´*sagefaldsret*´, som indebar, at kun godsejeren personligt kunne rejse tiltale mod godsets bønder, og at han havde ret til at indkassere idømte bøder, samt at godsejeren oppebar jagtret, skiftejurisdiktion og retten til at udpege dommere og skrivere til det ´*birk*´ dvs. den retskreds, der hørte under grevskabet. Desuden havde godsejeren ´halsret´ over bønderne, således, at godsejeren oppebar retten til at gennemføre de korporlige straffe, som hans bønder blev idømt fx anbringelse i ´hundehullet´ eller det frygtede ridt på træhesten.

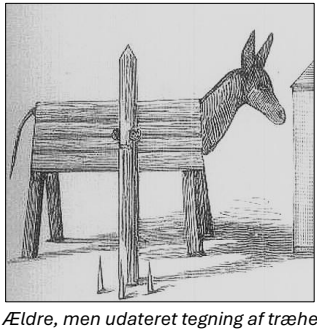

Ældre, men udateret tegning af træhesten og ´kagen´ dvs. den pæl, som ved som blev anvendt i forbindelse med offentlig piskning i byerne. Træhesten var et hyppigt straffeinstrument både i landsbyerne og på godserne (se side 96). Det var både smerteligt, men undertiden også ligefrem invaliderende og *at sidde overskrævs på træhestens skarpe ryg, især hvis ens ben blev tynget ned af vægte. "Foto av en mann iført spansk kappe" i midten er et rekonstruktionsfoto fra slutningen af 1800-tallet ifølge Norsk Rettsmuseum, hvorfra fotografiet stammer. En glimrende beskrivelse af 1700-tallets straffemetoder er Gunner Olsen: "Træhesten, hundehullet og den spanske kappe". Bogen, som i øvrigt varmt kan anbefales til alle historieinteresserede læsere, udkom i 1960.*

"Eksemplerne på brug af træhesten er forholdsvis mange fra Sjælland og i det hele vornedskabets område, hvor bondebefolkningen gennemgående var dårligst stillet (...) at træhestestraffen foruden at tilføje delinkventen fysisk smerte også skulle virke beskæmmende (...) Det samme gælder ´pælen´ og den spanske kappe - den bonde, der i nogle timer på tinge eller i købstaden måtte gå rundt med hovedet stikkende op af en tønde, appellerede nok i de tider mere til latteren end til medfølelsen. Her kommer hundehullet (på vand og brød eller helt uden forplejning) ikke rigtig på linie med de andre straffe. Hensættelsen i et mørkt fængsel, ofte ´i bolt og jern´ kunne ikke i samme grad tjene til barsk og ubarmhjertig folkeforlystelse. Imidlertid kunne træhest og hundehul udmærket kombineres. Lænkerne og indespærringen, med kulde og sult til følge, skadede sikkert ofte helbredet mere end fx et par timer på træhesten nogle dage i træk, som man oftest hører om. Det er mindre sandsynligt, at rygplanken på træhesten var særlig skarp, men brutal blev straffen, hvis den dømte fik lodder bundet til fødderne og blev trakteret med hug og slag, samtidig med at kulde og mangel på forplejning udmattede ham." (Delvist citeret fra Fridlev Skrubbeltrang: "*Af tugtelsesrettens historie*", Historisk Tidsskrift, Bind 11, række 6, Udg. 1960-1962. Se også side 96).

Gammel ´fødselsadel´ og ny ´rangadel´
Før enevælden havde den gamle danske adel ingen formelle arvelige titler og rangforskelle. Ifølge de gamle danske arvelove skulle jorden deles mellem alle børn uanset køn, men forskel var der nu alligevel. Brødre delte nemlig lige, men søstre fik kun halv arv i forhold til brødre, så en ´*søsterlod*´ var det halve af en ´*broderlod*´. Siden indførelsen af enevælden i 1660 (se side 34), hvor den ´gamle´ danske adel, der ellers havde haft den reelle politiske magt siden middelalderen - det såkaldte ´Adelsvælde´-, ikke blot mistede sin væsentligste indflydelse, men også mistede sin skattefrihed og ikke længere kunne gøre regning på de indbringende stillinger som lensmænd, havde de enevældige konger frygtet, at, den ´gamle´ danske adel ville forsøge at få den tabte magt tilbage. Både Christian V og Frederik IV følte sig derfor mere sikre ved at lade tyske adelsmænd eller ´nyadelige´ danskere beklæde statens vigtige embeder. På den måde håbede kongehuset at sikre sig embedsmændenes loyalitet.
Den gamle ´*fødselsadel*´ blev dermed afløst af en ny ´*rangadel*´, der fremover gav mulighed for, at borgere, som ikke var født adelige, herefter alligevel kunne nå til tops i centraladministrationen i kraft af egen dygtighed og ambition. Karrieren var til gengæld fuldstændig baseret på den enevældige majestæts gunst. Fra 1671 blev det således muligt at opnå adelstand ved at samle tilstrækkelig jord til oprettelsen af et ´*majorat*´ dvs. et gods, som nedarves efter særlige, fastsatte successionsregler (arveregler). Et majorat var således udeleligt og blev juridisk set anset for at være et arvelen. Begrebet ´*Noblesse oblige*´ er det franske udtryk for ´adel forpligter´, og den nok vigtigste forpligtelse i Danmark var over for den enevældige kongemagt, - især hvis man tilhørte den ´nye´ rangadel. En særlig pligt for greven var, at han også skulle forestå udskrivningen af bønderkarle til krigstjeneste, og det gav ham stor magt over de unge bønder. Med oprettelsen af landmilitsen i 1701 blev denne situation meget tydelig (se side 97).
Ved en lensgreves død overgik besiddelsen af grevskabet udelt til et enkelt medlem af den arveberettigede del af slægten, men hvis den arveberettede slægt uddøde, hjemfaldt grevskabet til Kronen. Da grevskabet således reelt ikke var privat ejendom, var besidderen afskåret fra at sælge eller dele grevskabet, der heller ikke kunne gøres til genstand for optagelse af lån på nogen måde. Som nævnt skulle et grevskab i Danmark som minimum have en størrelse på mindst 2500 tønder hartkorn. Knap så fine som greverne var friherrerne eller baronerne. Til oprettelse af et baroni, der var noget mindre end et grevskab, krævedes dog mindst 1000 tønder hartkorn på samme vilkår som grevskabet. Ludvig Holberg (se side 46) opnåede således at blive baron. I 1671 ophøjede Christian V således i alt 31 mænd til grever og baroner. Både mandlige medlemmer af de gamle adelsslægter, men nu også borgerlige ge kunne herefter opnå titel af lensbaron, hvis de lod deres jordejendom båndlægge som et lensbaroni eller et lensgrevskab, når jordejendommen ellers var tilstrækkelig stor. Lensgrevskabet blev overdraget besidderen som len og var arveligt, indtil slægten uddøde. Godsejerne fik på denne måde titel af lensgrever. Muligheden for at blive adelige jordbesiddere i Danmark blev især udnyttet af velhavende indvandrere, som på den måde kunne opnå den anerkendelse og de særlige privilegier, deres fødsel ikke kunne give dem. En betydelig del af disse ´nye´ adelige var dog ofte født adelige i deres oprindelige hjemlande, som oftest i fyrstedømmer, som der var mange af i det område, der efter 1871 udgjorde det tyske kejserrige. Det var fx tilfældet med blandt andre slægterne Schack, von Plessen, Reventlow og Moltke.

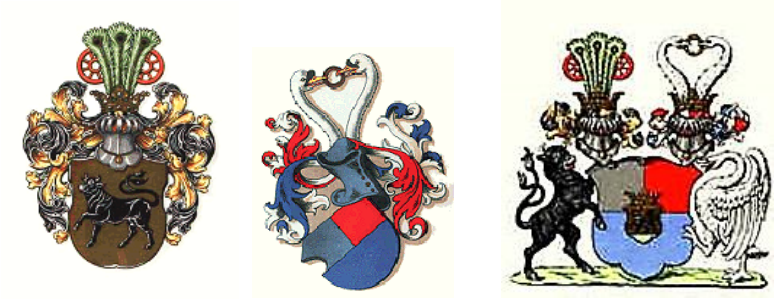

Adelsslægterne giftede sig ind i hinanden, og disse ægteskaber, der oftest var praktiske fornuftsægteskaber, skulle først og fremmest tjene adelsslægternes interesser, mens følelserne mellem de to parter i ægteskabet reelt var af mindre eller helt uden betydning, Slægtsægteskaberne kan også følges i slægternes våbenskjold, som skulle tilpasses, når slægterne indgik ´ægteskab med hinanden´, som det ses af ovenstående eksempel, da der blev indgået ægteskab mellem adelsslægterne Plessen og Scheel i 1830. Plessen-slægtens oprindelige våbenskjold (til venstre) domineres af en sort tyr med dobbelt hale på en gul eller gylden bund. På hjelmen ses en grevekrone og tre påfuglefjer mellem to halve røde hjul. Heraldisk blev de to slægters våben kombineret i et nyt våbenskjold, Alliancevåbenet, (til højre) med Scheel-slægtens to hvide svanehalse, som holder en guldring (i midten). Tyren og svanen, som symboliserer de to slægter, er nu skjoldholdere for det nye våben. Slægten eksisterer stadig under navnet Scheel-Plessen.

Med rangforordning fra 1693 fik den enevældige kongemagt nu mulighed for at give de kongeligt udnævnte embedsmænd rang og derved status over adelsmændene. Med en detaljeret redegørelse for, hvem og i hvilken rækkefølge de berørte titler og embedsmænd var placeret i de fem rangklasser, ønskede kongen på denne måde yderligere at udmanøvrere den gamle fødselsadel ved at knytte den nye rangadel endnu tættere til kongemagten og samtidig få mulighed for at give embedsmændene af borgerlig oprindelse en relativ høj social position i samfundet.

"Forordning om Rangen, som den er gengivet i Kongelige Majestæts Allernaadigste udgangne Forordninger og Andre Obne Breve/ Fra Nyt-Aars-Dag 1693 til Aarsdagen 1694. – Vj Christian den Femte/ af Guds Naade/ Konge til Danmark og Norge/ect. Giøre alle vitterligt/ at Vj allernaadigst haver beskicket og forordnet/saa og her med beskicker og forordner efterfølgende Rang udi Sæde og Gang iblant Voris Betiente og Undersaatter/ hvilcken Vj allernaadigst haver for got befunden saaledis at vil have holdet/ som følger: Første Classe: 1. Voris Geheime Raad og Canceller. 2: Voris Gehemie Raad og Skatmester. 3. Voris Geheime Raad og General-Feldtmarskalk. 4. Voris Geheime Raad og General-Admiral. 5. Voris Geheime Raad og Statholder i Norge. 6. Voris Geheime Raad/ som ere Grever. 7. Voris Geheime Raad / som ere Riddere af Elephanten (...) Grever, baroner og nye rangklasser (...)"Dannebrogordenen (i midten) blev indstiftet af Christian V i 1671 som en udmærkelse til dem, "som ved Dyd, tro Tieniste og mandige Bedrifter have giort sig frem for andre berømmelig." Elefantordenen, som

er den fornemste danske orden, stammer egentlig fra midten af 1400-tallet, men efter den nugældende statut, som Christian V indførte samtidig med rangforordningen i 1693, blev antallet af elefantriddere fremover sat til 30 ´værdige Mænd´ (kongehuset ikke medregnet), som alle skulle være af luthersk tro og i forvejen være riddere af Dannebrog.

Maleriet herover, som man næsten kunne kalde ´et portræt af overklassen i 1700-tallet´, viser ganske meget af det, som også kendetegnede livsstilen i de velhavende sociale lag i denne periode. Maleriet er ganske vist ikke dansk, men malet i 1768 af den franske genremaler Jean-Baptiste Charpentier (1728-1806), men det rammer alligevel også i betydelig grad situationen hos ´fine folk´ på godser og herresæder i 1700-tallets Danmark. På maleriet ses et adeligt selskab drikke datidens modedrik, chokolade, der blev fremstillet ved at koge kakaomasse sammen med vand. Chokoladen var importeret fra den oversøiske handel under ´Den florissante Handelsperiode´ i sidste halvdel af 1700-tallet, selv om drikken var udbredt i Europa allerede fra midten af 1600-tallet. Chokolade i fast form kendes først fra midten af 1800-tallet. Det var imidlertid ikke alle, som syntes om den nye drik, og det helt store folkelige gennembrud fik chokoladen da også først langt senere. Bemærk, hvordan det på den tid var acceptabelt for mænd at drikke af underkoppen, mens damerne drikker chokoladen af særlige høje chokoladekopper. Mere udbredt især hos ´det bedre borgerskab´ i købstæderne end den kostbare chokolade var det dog at drikke en anden forholdsvis ´ny´ drik, nemlig kaffe, som Ludvig Holberg også beskriver det i komedien ´Barselstuen´, der blev ´forestillet Første Gang paa den Danske Skue-Plads´ i 1723. I første akt lader Holberg den gamle, knarvorne ægtemand udbryde: " Det er allerede det 6te Pund Caffee, som er bleven fortæret i denne Barselstue, Haarene maae reyse sig paa Hovedet, naar mand tænker paa det saa vel som andet. Kiedlen er aldrig af Ilden, thi een vil have Caffee, en anden grøn Thee, en anden Thee de Bou eller de bok, hvad Fanden det er de kalder det, saa at der som det varer lenge, beholder jeg neppe saa mange Penge tilbage, at jeg kand kiøbe en Strikke for, om jeg vilde henge mig. Jeg troer ingen anden er Autor til denne Caffee-Drikken end Lucifer, thi dend er verre at komme i med, end Brendeviin. Min Kone begynder aldt paa dend store viis at klage sig ilde, førend hun faar Caffee om Dagen. Jeg har merket en synderlig Virkning hos disse brændte Bønner, jeg har seet mange Koner og Piger siddet saa stille og ærbar i Selskaber, ligesom de kunde være i en Kircke, men, saa snart de har faaet dette brendte Dievelskav i Livet, begynder Mundene at løbe paa dem som Peberqverne. Ja det som meere er, saa snart faar de ikke tre fire Skaaler til Livs, førend de strax faar lyst til at spille Kort; Det har jeg merket ti og ti gange, saa der maae endelig være noget Forgift i samme Bønner. Jeg har altid hadet dend Drick, om ikke for andet, saa dog alleene formedelst dend Aarsag, at samme Bønner kommer fra Tyrkerne, som er Christendommens Fiender". Holberg drak dog selv gerne kaffe. Bemærk også skødehunden - typisk en mops -, der var et modelune hos velstående damer, uanset om de brød sig om dyr eller ej, og som Holberg også satiriserer over i komedien ´Den politiske Kandestøber´ (1722) med replikken: "I skal ogsaa legge jer en Skiøde-Hund til, hvilken I skal elske som jer egen Datter". Som det ses på portrættet af den yngre frue i baggrunden på gruppebilledet, kunne den moderigtige ´skødehund´ også sagtens være en abe. Maleriet af det chokoladedrikkende selskab hænger i dag på ´Musée de Versaille´.

Den nye rangforordning omhandlede rangtitler som fx gehejmeråd, konferensråd, etatsråd, justitsråd, kancelliråd, krigsråd og admiralitetsråd. Siden 1679 havde alle kongelige embedsmænd, deres hustruer og børn desuden fået personligt adelskab og dermed adelige rettigheder. Med rangforordningen af 1693 var der ikke længere tvivl om, hvor den enkelte person i den øverste del af samfundspyramiden kunne finde sin plads og vide hvor tæt, man var placeret på kongen. Kongehuset stod naturligvis over rangforordningen. Denne rangordning blev samtidig en rettesnor for korrekt optræden i alle livets forhold - ja, længere end det, for helt ind i døden fulgte man rangordningen, når det eksempelvis blev fastslået, at kun ´*Geheimeraader, Grever, og Friherrer*´ måtte have seks heste spændt for ligvognen, medens de følgende i rang måtte have fire heste og de, som var uden titler, endda kun havde ret til at spænde to heste for ligvognen.

` Den florissante Handelperiode´ i slutningen af 1700-tallet gav adgang til en række eksotiske retter og nye krydderier fra kolonierne i fremmede verdensdele. De importerede varer fra kolonierne er bevaret til vore dage med betegnelsen ´kolonialvarer´. Det var særdeles dyrt, så disse madvarer var forbeholdt den velstående overklasse. Fotografiet til højre stammer fra den permanente udstilling, 'Dukade Bord,' på Nordiska Museet i Stockholm, der præsenterer et festbord, som det beskrives i Johan Winbergs kogebog fra 1761. (Foto: Mats Landin, Nordiska museet).

Et udmærket indtryk af den levevis, som kendetegnede adelen i begyndelsen af 1700-tallet, får man også ved at studere kostvanerne på herregårdene, hvor man gerne gjorde brug af de nye, eksotiske madvarer og kostbare krydderier fra fremmede egne, som blev importeret under især den ´*Den florissante Handelsperiode* ´ dvs. ´den blomstrende handel´ mellem 1778 og 1807 (se sid 138).*"Det veldækkede bord rummer bl.a. postejer og østers. Det adelige måltid var ligesom boligindretningen ren selviscenesættelse. Man viste sin storhed ved at servere overdådige måltider indeholdende krydderier fra Fjernøsten og kalkunkød fra det nyopdagede Amerika. Den adelige ernæring var årstidernes grønsager, kål, fisk, brød og kød. Grundingredienserne var ganske vist meget det samme som dem, der indgik i bøndernes mad, men alligevel var adelens madvaner meget anderledes. Adelen havde desuden adgang til mere mad end bønderne, som i krisetider måtte sulte. Adelstandens og kongens eneret på jagt medførte også, at de havde løbende adgang til friskt kød og monopol på at spise kronvildt. Andre befolkningslag havde kun frisk kød op til jul, og måtte nøjes med nedsaltet kød resten af året. Adelen krydrede sin mad med kardemomme, safran, ingefær og nelliker. Eksotiske frugter var en fin spise og kastanjer, appelsiner og citroner indgår i flere opskrifter i renæssancens kogebøger. I midten af 1600-tallet dukkede de første orangerier op i Danmark. Sukker gjorde sit indtog i tærter og små dessertkager. I kølvandet på Amerikas opdagelse kom kalkunen til Danmark, og den blev vældig populær hos konge og adel. Adelen*

viste sin sociale position og velstand gennem store ekstravagante middage. Jo finere man var - desto flere retter blev serveret ved måltiderne. Christian IV fik gerne 16 retter ved aften hovedmåltid. Gæster på herregården skulle imponeres med overdådige måltider i store mængder. De, som ikke var fine nok til at sidde med ved adelens bord, fik lov at se på, mens der blev spist. Ikke alle retter måtte spises. Store opsætninger af skueretter - lavet af en skuemester - blev sat på bordet med kun det formål at imponere."
(Delvist citeret fra Nationalmuseet på www.natmus.dk, som også kan tilbyde opskrifter til dem, som selv måtte have lyst til at tilberede en middag med stegt laks, høns i peberrod og en lækker kirsebærtærte efter originale renæssanceopskrifter.)

Den såkaldte ´rationalisme´, som også benævnes ´oplysningstid´ eller ´fornuftstid´, som vi senere vender tilbage til (se side 210), var begyndt sidst i 1600-tallet, men den fik især voksende indflydelse fra sidste halvdel af 1700-tallet. Den bidrog også væsentligt til at undergrave den privilegerede adelstands magtstilling, fordi den argumenterede for, at viden og fortjenstfuld indsats måtte være grundlaget for politisk indflydelse og socialt avancement; et synspunkt, som derfor stod i direkte modsætning til adelens nedarvede privilegier og ikke mindst, fordi den *´oplyste enevælde´* med dens tanker om principiel lighed for alle undersåtter derfor efterhånden også medvirkede til at svække adelens privilegier. Med indførelsen af grundloven i 1849, hvor enevælden blev afløst af et tilstræbt folkestyre og dermed indførelsen af et delvist demokrati, som i begyndelsen ganske vist omfattede alle landets indbyggere, men dog bl.a. medførte, at adelens særlige privilegier, som var gældende under enevælden, blev ophævede. Selve majoraterne fortsatte dog indtil 1919. Greve- og barontitlerne eksisterer ganske vist stadig, men nu uden de tidligere lovsikrede privilegier. Mellem 1672 og 1843 blev der i alt oprettet 27 grevskaber og 30 baronier. Siden er antallet af begge dog mindsket betydeligt. Med vedtagelsen af den nye grundlov i 1849 bortfaldt ganske vist de privilegier, der var tildelt i forbindelse med rangtitler, men selve rangforordningen, der senere er blevet ændret flere gange, eksisterer som bekendt endnu og er synlig for enhver fx i forbindelse med kongehusets nytårstaffel; hvor samtlige gæster ved disse kongelige arrangementer stadigvæk er nøje klar over, hvor de befinder sig i rangordenen, og hvad de har at rette sig efter, så systemet fungerer stadigvæk, - i dag dog som et åbenlyst relikt fra enevældens tid.

Centraladministrationen
Det juridiske grundlag for enevælden, Kongeloven, blev nedskrevet af rigskansler Peder Schumacher (Griffenfeld) og forelå i 1665. Den absolutte magt var herefter overdraget kongen og kun begrænset af kravet om, at kongen skulle holde sig til ´Den Augsburgske Konfession´, dvs. den evangelisk-lutherske kirke, og til kravet om, at riget ikke måtte deles, så den enevældige kongemagt dermed ville forringes. Til gengæld fik kongen tillagt uindskrænkede rettigheder, så kongen herefter havde den *´ubundne udøvende og lovgivende Magt´*. Han kunne slutte krig og fred, var kirkens bestyrer og var i det hele taget kun ansvarlig over for Gud. Den enevældige monark herskede dermed suverænt, og styreformen var således et rent diktatur, men i praksis regerede kongen dog gennem et sekretariat, kabinettet, og kancelliet, som var opdelt i *´Danske Kancelli´*, der tog sig af sager vedrørende Danmark og Norge - en slags indenrigsministerium - og *´Tyske Kancelli´*, som både tog sig af hertugdømmerne Slesvig og Holsten, men også beskæftigede sig med den øvrige udenrigspolitik, og på den måde blev en forløber for udenrigsministeriet. Den afgørende magt og det politiske ansvar lå dog alene hos den enevældige konge.

Blandt de heldigvis ofte både dygtige og samvittighedsfulde embedsmænd, som efterhånden reelt fik overladt det praktiske arbejde med at regere landet, var også Christian Siegfried von Plessen (1646-1723), som i øvrigt også var far til Carl Adolph von Plessen (se side 91), der dels blev en særdeles vigtig ven for både Frederik IVs søskende, prins Carl og prinsesse Hedevig, som i øvrigt opførte adskillige landsbyskoler på deres godser, som vi vender tilbage til.
Christian Siegfried von Plessen havde med stor dygtighed styret gods og pengesager for Christian Vs lillebror, prins Jørgen (1653-1708), der i 1702 blev gift med Anne Stuart, som samme år blev dronning af England. ´George, Prince of Denmark´, som prins Jørgen blev kaldt i England, var ikke nogen markant personlighed og fik da heller ingen politisk betydning som prinsgemal. I dag er prins Jørgen nok bedst husket på grund af ´Prins Jørgens March´, som BBC anvendte som kaldesignal i de danskprogede radioudsendelser fra England under besættelsen 1940-1945.
Christian V gjorde i 1692 Christian Siegfried von Plessen til præsident for Rentekammeret - dvs. finansminister - og overtog dermed ledelsen af rigets finanser, som var i en fortvivlende forfatning. Det lykkedes den fremragende økonom at skaffe orden i landets finanser endda i en sådan grad, at man blev i stand til at lette lidt på de betydelige skattebyrder, som ellers tyngede en stor del af befolkningen.

Kongeloven fra 1665 var den danske enevældes forfatning og blev enestående i Europa ved at fastsætte kongens magt i mindste detalje. Kongeloven var nedskrevet af Peder Schumacher, der tog navnet ´Griffenfeld´, da han blev adlet i 1671. Efter at have levet et omflakkende liv i tilfældige lokaler kunne centraladministrationen endelig i 1721 flytte i eget hus, `Den røde Bygning`, som blev opført ved siden af det daværende Københavns Slot. Her ligger bygningen stadigvæk til venstre for det nuværende Christiansborg set fra Slotsholmen (se siderne 36 og 197).

Gehejmekonseilet
Allerede i Frederik IIIs regeringstid opstod imidlertid den tradition, at en lille gruppe særlig indflydelsesrige mænd mødtes med kongen i dennes forgemak. Dette ´hemmelige råd´, som skulle rådgive den enevældige konge med regeringsførelsen, udviklede sig efterhånden til, at man omkring 1670 oprettede et egentligt statsråd, et såkaldt ´*Gehejmekonseil*´, som reelt medførte, at der i praksis blev indskudt et nyt og magtfuldt ´mellemled´ mellem kongen og kancelliet. I Gehejmekonseilet, som bestod af ministre og formænd for '*kollegierne*', som i nogen grad svarede til vore dages fagministerier, kunne kongen så drøfte de vigtigste sager, der blev forelagt ham, med en håndfuld betroede mænd, ´*rigsråderne*´.
Gehejmekonseilet udviklede sig med tiden til det, vi i dag forstår ved en regering, men under enevælden var Danmark som nævnt politisk set reelt et rent diktatur. Gehejmekonseilet var dog på ingen måde ´hemmeligt´, som navnet ellers kunne give anledning til at tro, men refererer udelukkende til, at møderne normalt fandt sted i kongens private soveværelse. Det

var en meget normal praksis under enevælden, hvor det var et særligt privilegium at følge kongens morgentoilette.

Kongelige hobbies

Med indførelsen af enevælden i 1660 blev kongemagten opfattet som guddommelig med kongen som Guds stedfortræder på jorden. Det blev også understreget ved kroningen, hvor Frederik III selv satte kongekronen på sit hoved. Trods sin enevældige magt og deraf følgende forpligtelser interesserede hans søn og efterfølger, Christian V, sig ikke meget for administrationen af landet, så i praksis betød det, at Christian V ikke selv styrede landet. Han støttede sig i høj grad til sine embedsmænd; til tider så meget, at magten reelt blev taget ud af hans hænder, og den tidligere omtalte `*Christian Vs Danske Lov*` (se side 37), blev i det store hele udarbejdet af rigsråder fra Gehejmekonseilet uden nævneværdig deltagelse af kongen selv bortset fra hans nødvendige ´underskrift´. Christian V var bestemt heller ikke nogen stor politiske begavelse. Han befandt sig derimod langt bedre, når han fik lejlighed til at dyrke sin store interesse for parforcejagt, som var hans store passion, samt deltagelse i festlige sammenkomster. Christian V var på alle måder livet igennem en udpræget levemand, - et gén, han videregav til sønnen Carl (se side 91). Christian Vs store interesse for parforcejagt, som den hesteglade konge, der også selv var en fremragende rytter, havde lært at kende ved et besøg hos Ludvig XIV i Versailles, kom imidlertid også til at koste ham livet.

Rytterstatuen af Christian V på Kongens Nytorv. I 1669 besluttede hans far, Frederik III (1648-1670), at indhegne et skovområde nord for København med henblik på jagt. Kongen fik drevet vildt fra omegnen ind i området, som fik navnet ´Jægersborg Dyrehave´. Christian V havde besøgt Ludvig XIVs hof i Frankrig og hér lært parforcejagten at kende, og denne jagtform ønskede han derfor også indført i Danmark. Parforcejagt var - og muligvis stadig er - en jagtform, hvor glammende hunde efterfulgt af jægere til hest jog et ofte skambidt, flygtende dyr træt, indtil det segnede af udmattelse. Kongen eller en anden prominent deltager steg derpå af hesten og dræbte det kvæstede dyr med en lang dolk - en såkaldt hirschfænger. (I England blev denne jagtform omsider forbudt for få år siden trods indædt modstand fra den engelske overklasse). For at almuens hunde ikke skulle anrette skade på vildtet og dermed ødelægge kongens eller andre jægeres jagtglæde, var der følgende bestemmelse om hunde i Jagtloven af 1681: "Paa det Vildet icke af løse Hunde i Marcken skulle vorde beskadiget eller forjaget, saa maa og ingen Præst, Foget, Bonde eller andre, som boer paa Bøndergaarde, have nogen løse Hunde gaaende, med mindre een af For- eller Fremfødderne er afhuggen. Overkommer Jagtbetjente, Skov-Riddere, Skytter eller andre, som Jagtfrihed have, saadanne ulemlæstede Hunde paa Marck eller i Skov, da maa de dem ihjelskyde, oc skal Eyermanden endda for Skuddet betale een Marck Danske" (om pengesystemet se side 130). "Ingen herefter maa have mere end een Hund, som endda skal have det ene Forben afhugget oven for Knæet. Hvis nogen fordristede sig til at overtræde dette Forbud, skulle han bøde med en god Okse til sit Herskab" (citeret fra en ukendt, men samtidig kilde). Straffen for krybskytteri var samtidig usædvanlig hård, "thi den, som i Fredningstiden skyder et Raadyr, skal bøde 600 Rdlr. (rigsdaler), for en Hare 400 Rdlr. og for et par Agerhøns 200 Rdlr." Det var meget store bøder, som overgik de fleste menneskers årsløn med flere hundrede procent. (En skoleholder ved

en af rytterskolerne flere årtier senere fik udbetalt 24 rigsdaler om året!) 1670 besluttede Christian V at udvide dyrehaven bl.a. ved at jævne landsbyen Stokkerup med jorden og tvangsflyttede derfor bønderne til andre fæstegårde i omegnen. Christian V omdannede med tiden flere skove i Nordsjælland til ´parforcejagtlandskaber´ efter fransk mønster. Jagtsituationen, som ses herover, viser netop en sådan parforcejagt, hvor en flok hunde holder det udmattede hjortevildt nede. Illustrationen er gengivet efter en bog om jagt fra 1682.

Den 19. oktober 1698 afholdt Christian V en parforcejagt i Dyrehaven. Ved middagstid holdt kongen pause i Hubertushuset, men da der pludselig kom nys om, at der var en hjort i nærheden, som var omringet og udmattet af hundene, drog kongen af sted med det samme for at give dyret dødsstødet. Da kongen gik frem mod den nedlagte og sårede hjort for give det 200 kilo tunge dyr det endelige nådestød - *´le coup de grâce´*, som det hed i de kredse -, med jagtkniven, den såkaldte hirschfænger, valgte det døende dyr uventet at gå til modangreb på den i forvejen stærkt gigtsvækkede konge, der blev så ilde tilredt, at han trods livlægens omhyggelige behandling med både åreladninger og urteomslag afgik ved døden det følgende år og derpå traditionelt gravsat i Roskilde Domkirke. En ´souvenir´ fra det dramatiske ´sammenstød´ mellem kongen og hjorten er endda bevaret til vore dage. Hjortens opsats kan nemlig stadig betragtes ved et besøg på Rosenborg Slot.

Christian Vs gemalinde, Charlotte Amalie, havde også en stor hobby; hun samlede på godser! Charlotte Amalie besad betydelig økonomisk sans og deltog selv aktivt i forvaltningen af sine ejendomme: Frederiksdal, Bagsværd og Gentoftegård. Sidstnævnte gods havde hun fået af sin svigerfar, Frederik III. For egne midler købte hun selv i årenes løb Børglum Kloster og Dronningelund i Jylland, mens hun på Sjælland - foruden bl.a. en papirmølle på Strandvejen, en fabrik, som fremstillede spillekort, og Dronningegård, - også opkøbte det meste af Stevns Herred med godserne Gjorslev (se side 82), Søholm, Højstrup, Erikstrup og Vemmetofte (se side 84). I København købte hun svogeren Ulrik Frederik Gyldenløves store palæ på Kongens Nytorv - det nuværende Charlottenborg -, som stadig har navn efter hende. Som enkedronning efter Christian Vs død i 1699 modtog Charlotte Amalie det genrejste Nykøbing Slot med det Lollandfalsterske krongods som *´livgeding´* som var en særlig livspension for enkedronninger.

Charlotte Amalie var dybt religiøs uden at være fanatisk. Selv fastholdt hun hele livet sin calvinistiske tro og skænkede både grund og midler til opførelsen af Den Tysk Reformerte Kirke i København og til driften af den færdigbyggede kirke, som stadig eksisterer. Den betydelige religiøsitet og interessen for at samle godser gav hun i arv til datteren Sophie Hedevig (se side 100). Dronningen synes i det hele taget at have været et sympatisk og venligt menneske, som derfor også var ganske afholdt af sine undersåtter. Hun var betydelig bedre begavet end sin mand og besad som nævnt desuden en stor og viljefast personlighed.

Det vakte også respekt hos befolkningen, at Charlotte Amalie som den første danske dronning overhovedet meget hurtigt lærte sig at tale dansk, skønt hoffet talte tysk. Thomas Kingo priste hende for, at hun "*med en fri og fuld Kjærlighed ikke alene elsker vort Lands Folk, men ogsaa vort Sprog*", og populariteten blev ikke mindre, da hun også udviste stort personligt

mod i krigen mod svenskerne, mens kongen, sønnen Frederik IV, ledte hæren i Holsten. Grunden var, at hun ikke blot selv blev boende på Københavns Slot under krigen, men også ivrigt opfordrede borgerne til at forsvare byen tappert og desuden traf forsvarsforanstaltninger ved at tvinge byens kommandant, general Schack, til at udlevere det antal kanoner til borgerne, som var nødvendig for oprettelsen af et batteri ved Dragør, da Karl XII i år 1700 nærmede sig hovedstaden med sine tropper (se side 77). Charlotte Amalie døde i København i 1714 og blev som Christian V gravsat i Roskilde Domkirke.

Charlottenborg på Kongens Nytorv har navn efter Charlotte Amalie (Det kgl. Bibliotek). Til højre ses Nykøbing Slot.

Mål og vægt

Man skal holde ørene stive, når det gælder gamle måleenheder, for disse mål var tidligere ofte forskellige fra egn til egn og kunne også ændre sig en del i tidens løb. Et eksempel på, hvor mange forskellige betydninger et enkelt mål i praksis kunne dække over, var begrebet *´tønder hartkorn´* (se side 39), som var grundlaget for skatteberegning gennem flere hundrede år og først blev afskaffet i Danmark i 1903. Behovet for fælles værdier af måleenhederne førte imidlertid til, at man især efter enevældens indførelse i 1660 begyndte at indføre fælles måleenheder, og det fortsatte i høj grad i løbet af Christian Vs regeringsperiode.

Allerede med forordninger både i 1602 og i 1615 havde Christian IV imidlertid forsøgt at få skabt lidt ensartethed i forhold til ´tøndemålet´, men forvirringen vedblev, fordi forordningerne fx tillod fortsat brug af mål- og vægtenheder som fx *´en ribetønde´* på 10 skæpper, som også blev benævnt *´en grov tønde´* i modsætning til *´en smal tønde´*, som var på 8 skæpper (se side 75).

For at forholde sig til størrelser inden for mål og vægt er det derfor meget vigtigt at tage hensyn til både det præcise tidspunkt og den præcise lokalitet. Det var derfor nødvendigt, at der kom orden på sagerne, så arbejdet med at bestemme de endelige mål- og vægtenheder overlod Christian V til landets dengang nok største videnskabsmand, astronomen Ole Rømer.

Ole Rømer (1644-1710)

Ole Christensen Rømer var både astronom, ingeniør og politidirektør. I 1675 påviste Rømer som den første i verden, at lyset ikke - som ellers opfattet - udbreder sig øjeblikkeligt, men at det sker med en vis hastighed, og han målte denne hastighed til at være ca. 230.000 km/s. I dag ved vi, at lysets hastighed er ca. 300.000 km/s, så Rømers målinger har været behæftet med en vis usikkerhed, hvad der dog ikke forringer hans enestående bedrift for 350 år siden.

Ole Rømer er mest kendt som opdager af lysets hastighed, men da Christian V ønskede en præcis opmåling af de danske landeveje, blev det også en opgave for Ole Rømer, der var udnævnt til kongelig måler og vejer. Vejene blev opmålt ved hjælp af hestetrukne ´milevogne´, som ses til højre i en moderne rekonstruktion, og resultatet blev bl.a. opstillingen af de ´helmilesten´ med Christian Vs monogram, som enkelte steder stadig kan ses langs landevejene.

I kraft af sin astronomiske baggrund søgte Ole Rømer at definere mål- og vægtenheder, som var baseret på astronomiske konstanter. I 1681 blev Rømer udnævnt til professor i astronomi ved Københavns Universitet, hvor han især tilbragte tiden på universitetets observatorium, der lå på toppen af Rundetårn. Her anvendte han især instrumenter, som han selv havde opfundet eller forbedret. Alle Rømers observationer og instrumenter gik imidlertid tabt ved den store brand i København i 1728 (se side 173). Samme år modtog Rømer en besked fra Christian V om at indtræde i en kommission for '*Gaderne, Stenbroerne og Vandløbet´*. Kongen ønskede bl.a. en opmåling af de danske veje for dermed at forbedre og om muligt at rette vejene ud, så rejsetiden blev kortere. Det førte til, at Ole Rømer i løbet af 1690´erne bl.a. udarbejdede en definition af en dansk mil, der blev sat til 24.000 fod svarende til 4 ´geografiske bueminutter´. En dansk mil kom derfor til at svare til 7,532 kilometer. Disse mål gjaldt stort set helt frem til indførelsen af metersystemet i 1907.

En del af dette projekt førte også til opsætningen af de første danske milepæle i sten. Afmærkningen skete for hver fjerdingvej - altså for hver kvarte mil - med solide og groft tilhugne mindre granitsten med henholdsvis én, to og tre skålformede fordybninger. De noget større helmilesten havde angivelser med tal indhugget under Christian Vs kronede monogram (se foto herover). En del af disse milesten eksisterer stadig og bliver i faglitteraturen kaldt ´Ole Rømer-sten´.

I forbindelse med opmålingen af vejene anvendte man en såkaldt ´*milevogn*´, som var en – almindeligvis - hestetrukket kærre, der var indrettet med en mekanisme, som talte hjulomdrejningerne - et såkaldt ´*hodometer*´-, som Ole Rømer menes selv at have konstrueret (se foto på forrige side). Rømer igangsatte opmålingen på Sjælland i efteråret 1691, men først i 1696 nåede Rømers assistent, Niels Paulin, til vejene i Nordjylland. Det store arbejde blev afsluttet i 1697. Også temperaturskalaen søgte Ole Rømer i øvrigt at standardisere, og hans ´*Rømerskala*´ dannede senere grundlag for Fahrenheitskalaen.

(Se evt. Claus Thykier: "Ole Rømer" (lex.dk/Ole_Rømer) eller lignende artikler eller bøger om Ole Rømer af samme forfatter, der også var redaktør og bidragsyder til et stort 3-bindsværk om astronomiens historie i Danmark.

Længdemål:
1 fod = ca. 31,365 cm.
1 alen = 2 fod = ca. 62,77 cm.
1 favn = 3 alen
1 mil = 7,532 meter
1 fag (i forbindelse med bygninger) = ca. 150 cm., som var afstanden mellem de lodrette stolper fx ved opførelse af bindingsværkshuse *(se side 105)*. Den helt præcise afstand var dog lokalt bestemt.

Flade- og rummål:
1 tønde salt = 8 saltskæpper = 32 fjerdingkar = 176 potter = 170,88 liter (efter 1778 = 1 tønde korn)
1 tønde korn = 8 skæpper = 32 fjerdingkar = 96 album = 144 potter = 139,10 liter
1 læst = 40 tønder rug, 48 tønder byg eller 80 tønder havre
1 ørtug = 1/24 læst
1 fad = 2 tønder = 24 ankre = 960 potter
1 skæppe = 1/8 tønde
1 fjerding(kar) = 1/4 tønde eller 1/4 af en skæppe
1 otting = 1/8 tønde
1 ottingkar = 1/8 skæppe
1 album = 1/12 skæppe = 57,5 m^2
1 dansk alen = 2 fod eller 24 tommer = ca. 60 cm.
1 penning = en kvadrat med sidelængden 6 alen
1 tomme = 2,61545 cm.
1 fod = 12 tommer
1 anker = 39 potter= 37,67 liter
1 bimpel =1/2 anker = 20 potter = 19,32 liter
1 kande = 2 potter = 1,93 liter
1 pot = 4 pægle = ca. 0,96 liter
1 pægl = ca. 0,24 liter
1 favn brænde = 2,23 m^3
1 kjærv = ca. 2 neg med fx korn, men omfanget af måleenheden varierer fra lokalitet til lokalitet.
1 lispund = ca. 8 kilo, så ét ´læs´ fx i forbindelse med betaling i naturalier svarede til ca. 2 lispund.

Vægtmål:
1 (stål)pund = 32 lod
1 lod = 15,63 gram
1 lispund = 16 pund (egentlig 1 livinsk, dvs. livlandsk pund = 8 kg.
1 kilogram (kg) = 1/4 lispund = 2 pund
1 pund = 0,5 kg
1 centner = 100 pund = 50 kg
1 kvint = 1/128 pund (efter 1861: 1/100 pund)
1 ort = 1/4 kvint
1 gran = 0,0651 gram (især brugt i medicin, guld- og sølvvægt).

Vær opmærksom på, at mange af disse mål ikke blot kunne være forskellige fra land til land, men i Danmark også fra landsdel til landsdel, undertiden endda ligefrem fra egn til egn.

Tønder land og skæpper
Én ´*tønde*´ var oprindeligt et gammelt arealmål, som betegnede størrelsen af det jordstykke, som kunne tilsås med en tønde udsæd. En tønde rummede 139,12 liter korn (udsæd), og vejede 100 kg. Det svarede i datidens enheder til 144 potter korn, der skulle fordeles på 13.824 alen^2, dvs., at én potte korn skulle dække 96 alen^2. Det gik således én liter korn til knap 40 m^2. En tønde land blev opdelt i 8 skæpper land (á 36 x 48 alen) á 4 fjerdingkar á 3 album á 4 penning, der er 6 x 6 alen = 36 alen^2. Der gik således 8 skæpper på 1 tønde og 4 fjerdinger eller fjerdingkar på 1 skæppe. Bestemmelsen blev endeligt fastsat i Christian Vs matrikelordning fra 1688 (se side 62 hvor arealet på det nødvendige jordstykke blev fastsat således, at 1 tønde land udgjorde 8 x (36 x 48 alen) = 13.824 alen^2 = 0,55162 ha, men i praksis blev arealet dog afrundet til 14.000 alen^2. Enheden blev officielt først afskaffet i 1907. Der var mange mål at holde styr på, og der er næppe tvivl om, at kun få i datiden mestrede det fulde overblik!
I vore dage regnes 1 hektar (ha) = 10.000 m^2 og 1 tønde land i praksis = 5.500 m^2, men præcist = 5.516,2 m^2 = 13.824 alen^2 og 1 alen^2 = 0,399031 m^2.

Øresundstolden – kongens private indtægtskilde
Indtægterne fra Øresundstolden, som fra ca. 1421 under Erik af Pommern gik direkte i den kongelige pengekasse, blev sikret med fæstningerne Kronborg ved Helsingør og fæstningstårnet ´Kärnan´ i Helsingborg, som tydeligt ses på den illustration fra 1588 af Helsingborg, som er gengivet på side 79. Trods tabet af Skånekysten med Roskildefreden i 1658 fortsatte den danske opkrævning af Øresundstolden ikke desto mindre ufortrødent helt frem til 1857.

Med underskrivelsen af Roskildefreden efter nederlaget i 1658 var Skånekysten ikke længere en dansk besiddelse, da Danmark som bekendt mistede alle besiddelser øst for Øresund, som udover Skåne også gjaldt Halland, Blekinge og Bornholm, hvor den svenske oberst Johan Printzensköld blev udnævnt til guvernør, fordi han tidligere havde reddet kongen under trediveårskrigen. Det svenske herredømme blev udøvet med stor strenghed, hvor især de udskrivninger af krigsfolk, som Printzensköld foretog, vakte et voldsomt had imod ham.
Den 8. december 1658 blev han overfaldet af en opstandsgruppe med dansksindede borgere, hvoraf Poul Ancher, Peder Olsen, Villum Clausen og Jens P. Kofoed var de mest kendte. Overfaldet, som fandt sted i et hus i Rønne, hvor Printzensköld var i færd med at indtage et måltid mad, førte til, at Printzensköld blev skudt, da han forsøgte at flygte. Dagen efter, den 9. december 1658, lykkedes det Bornholms landmilits at overtage garnisonen på Hammershus med en vellykket, men også meget udspekuleret list.
Opstanden førte til, at Danmark i 1660 kunne frikøbe Bornholm fra Sverige, så øen atter kom på danske hænder. Den dramatiske historie er fortalt flere gange fx i artiklen "Svenskerne paa Bornholm", Historisk Tidsskrift, bind 7, række 1, 1897, hvorfra også overstående illustration stammer. Hele artiklen er frit tilgængelig på: https://fabechholm.dk/onewebmedia/Svenskerne_paa_Bornholm_1658.pdf.

Helsingør omkring 1582 efter stik af Hans Knieper. Hér blev den forhadte Øresundstold opkrævet fra alle internationale skibe, der passerede Øresund. Indkomsten fra tolden gik direkte i den danske konges kasse.

Frederik IV

Frederik var født på Københavns slot 1671 som søn af Christian V og Charlotte Amalie af Hes-sen-Kassel. Som barn fik kronprins Frederik en undervisning, som kun kan betegnes som elendig, og prinsen var derfor usædvanlig dårlig forberedt til den kommende gerning som enevældig konge af Guds Nåde over Danmark, Norge og hertug i Slesvig og Holsten. Som 21-årig blev han derfor sendt på en ´dannelsesrejse´ bl.a. til Italien, men kronprinsen, der hele sit liv bevarede en stor svaghed for kønne piger, var betydelig mere interesseret i de italienske adelsdamer end i de indtryk, den klassiske italienske kunst og kultur formåede at skabe hos ham. I det hele taget havde Christian V forsømt at give den unge kronprins en tilstrækkelig undervisning og viden, som Frederik derfor selv måtte investere både tid og mange kræfter på indhente, da han senere selv blev konge.

Frederik IV malet af Hyacinthe Rigaud (1659-1743), en anset fransk portrætmaler, som var hofmaler hos den enevældige franske ´Solkonge´, Ludvig XIV (1643-1715), hvis store hof i Versailles, som omfattede ca. 20.000 personer (!) helt og holdent var tilpasset den enevældige monarks person. Kongens prægtige fremtoning blev et symbol på hans fremtrædende stilling og dermed også forbillede for de danske enevældige konger. Budskabet i

maleriet af den enevældige Frederik IV er det samme som for Rigauds portrætter af Ludvig XIV: "Kongen er garant for fred, offentlig ro og statens velstand, den eneste stedfortræder for Gud på jorden og ingen har en tilsvarende magt. Således lå den politiske magt fast i hænderne på kongen" (delvist citeret fra Wikipedia). Maleriet findes på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Skønt Frederik IVs uddannelse var ringere end elendig, lykkedes det ham med stor flid og sund fornuft at præge sin regeringsperiode på en sådan måde, at han regnes for en af de bedste Oldenborgere på den danske trone. En af hans trofaste lakajer, Erik Torms (1684-1764), udtalte meget rammende om Frederik IV, at han var "En naadig og mild Herre og Konge, der ville vide alt, hvad i Rigerne passerede, en stærk Regner, var nøje paaseende, en stor Økonomus, meget arbejdsom med at ville se og efterse alt, havde en overmaade høj Hukommelse, kunne udstaa Kulde og var gerne med, hvor slet Vejrliget og var." J. S. Wahls portræt af den selvbevidste, enevældig majestæt (til højre), viser monarken med den kongelige hermelinskåbe og de kongelige symboler - blandt disse også Elefantordenen. (Maleriet findes på Rosenborg Slot).

Frederik IV var en særdeles dygtig rytter, men han havde imidlertid også andre interesser; især de allerede omtalte tiltrækkende kvinder, og allerede som kronprins havde han derfor haft talrige ´bekendtskaber´, der også flere gange havde skabt betydelige problemer for hoffet. Efter ordre fra den bekymrede fader, Christian V, blev den da 24-årige kronprins i 1695 derfor sendt på besøg hos nogle tyske fyrstehoffer i den hensigt at finde en giftefærdig prinsesse. Valget faldt på Louise af Mecklenburg-Güstrow, naturligvis ikke af kærlighed, men fordi hun så ud til at give anledning til mindst ´*Unruhe oder Molestrie*´ (uro eller vrøvl). Samme år blev de unge mennesker gift, men som det kunne ventes, blev ægteskabet ikke lykkeligt, og Frederik skulle da også snart finde ´erstatning´ til anden side. Med sine to dronninger og flere elskerinder fik Frederik IV i alt 13 børn. Dronning Louise var utvivlsomt en ´stille eksistens´, men meget tyder på, at hun var Frederik IV oprigtig hengiven, uden at dette blev gengældt fra hans side. Dronningen havde generelt svært ved at vinde respekt i den kongelige familie og efterlod sig ikke noget stort indtryk i danmarkshistorien. Louise, der var mor til kronprinsen - den senere Christian VI -, har på den anden side heller ikke haft det let og måtte resten af livet affinde sig med gemalens talrige uægteskabelige eskapader. Da Christian V døde efter jagtulykken i august 1699 ' (se side 69), blev den 29-årige kronprins efter Kongelovens bestemmelser automatisk enevældig konge under navnet Frederik IV.

Den Store Nordiske Krig

Siden krigen mod den svenske konge Carl X Gustav, hvor Danmark måtte afstå Skåne, Halland og Blekinge til Sverige ved Roskildefreden i 1658, havde man fra dansk side flere gange forsøgt militært at erobre de tabte skåneprovinser tilbage. Nu bød chancen sig igen, og Frederik IV valgte derfor - noget letsindigt, skulle det vise sig - selv at gå mod hertugen af Gottorp, som var den svenske allierede i den truende krigssituation, der var opstået som en reaktion mod Sveriges stormagtsdrømme, fordi Rusland under zar Peter den Store og Sachsen-Polen under August den stærke indgik en alliance med den klare hensigt at mindske svenskernes magt omkring Østersøen. Fra svensk side udnyttede den kun 19-årige Karl XII imidlertid chancen, nu hvor den danske hær var beskæftiget sydpå i hertugdømmerne, og gik i 1700 hastigt i land ved Humlebæk med en del af sin slagkraftige hær og indledte dermed ´Den Store Nordiske Krig´, der skulle vare de følgende 2 decennier.

Maleriet viser en situation under den blodige ´Store Nordiske Krig´ (1700-1720). Den krigsgale svenskekonge Carl XIIs veltrænede tropper ses i maleriets venstre side, og indtil det svenske nederlag til den russiske zar Peter den Store i det afgørende slag ved Poltava (1709), gik den tilsyneladende uovervindelige svenske hær stort set fra sejr til sejr´.

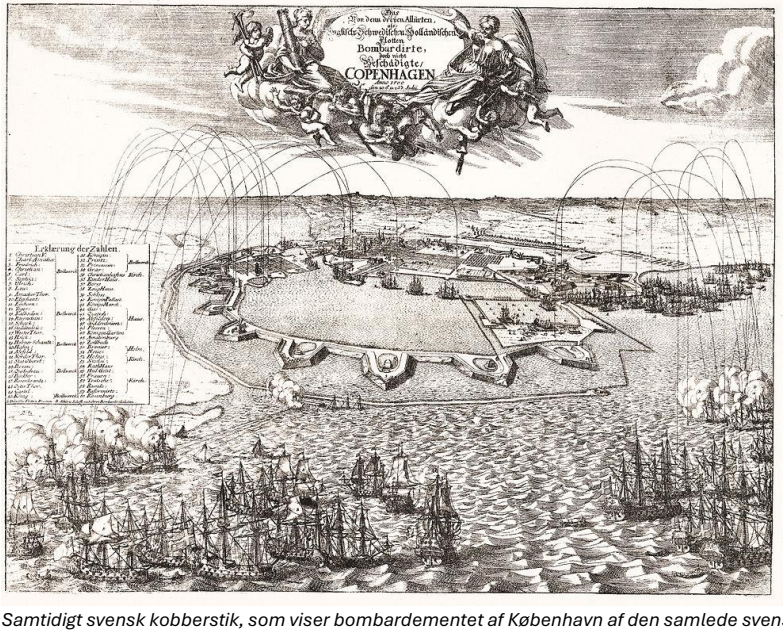

Samtidigt svensk kobberstik, som viser bombardementet af København af den samlede svenske, engelske og hollandske flåde 26. juli 1700. Kobberstikket giver også en udmærket indtryk både af Københavns omfang og byens militære fortifikationer, hvor enkelte bastioner stadig er bevaret, men naturligvis uden militær betydning i dag.

Trods tapper modstand fra de beskedne danske forsvarsstyrker formåede man ikke at forhindre, at svenskekongen nu kunne true København. Efter en sejr over den polske hær, vendte Karl XII sig imidlertid mod den russiske zar, Peter den Store, som havde erklæret Sverige krig, og Danmark fik dermed en foreløbig, men også tiltrængt fredsperiode, som skulle komme til at vare i ni år. I 1709 blev Karl XII, - som i øvrigt var fætter til Frederik IV - besejret af russerne ved Poltava, og svenskekongen måtte derfor i hast flygte til Moldavien, som senere kom

til at høre under Tyrkiet. For den danske konge blev fristelsen til endnu en gang at forsøge på at genvinde de tabte skånske provinser tilbage imidlertid for stor. Med Karl XII ude af billedet - foreløbig i det mindste - vovede Frederik IV igen at gå ind i krigen, og en dansk hær gik derfor i land i Skåne, som sammen med Blekinge hurtigt blev generobret efter devisen ´nu eller aldrig´.

Slaget ved Helsingborg 1710
I begyndelsen gik krigen tilsyneladende rimeligt for Danmark, men nederlaget truede alligevel, så danskerne drog ind i Helsingborg by, hvor de brændte, hærgede og ødelagde svenskernes huse og forsyninger. Danskerne besluttede derpå at opgive Helsingborg og i stedet trække sig tilbage til Helsingør, inden svenskerne stormede byen. Den danske hær gik ombord i de skibe, som lå på reden udfor Helsingborg og benyttede også nogle hollandske skibe, som man havde lejet til formålet. Rytteriets mange heste kunne man imidlertid ikke tage med ombord, så i de tidlige morgentimer den 4. marts 1710 slagtede danskerne mellem 5000 og 6000 heste og kastede kadaverne i brønde, vandløb og kældre overalt i Helsingborg for at forgifte vandet. Forrådet af mel, krudt og andet blev også kastet omkring på gader og i brønde, så det ligesom hestene ikke skulle falde i hænderne på den svenske hær. Omtale af denne episode - måske historiens største målrettede massakre på heste - har man ofte ´glemt´ at få med i de danske historiebøger, mens de svenske normalt ´husker´ at omtale episoden.

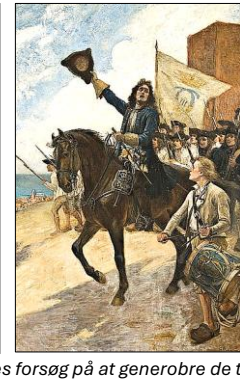

Det fatale slag ved Helsingborg i 1710 indgik derfor i Frederik IVs forgæves forsøg på at generobre de tabte besiddelser øst for Øresund. Maleriet viser den svenske anfører og Skånes guvernør, general Magnus Stenbock under angrebet den 10. marts.

Den 10. marts 1710 mødes de to hære så i det afgørende slag lidt udenfor Helsingborg, og for de danske tropper blev dette slag et stort nederlag. Danskerne holdt ganske vist stadig selve byen, men slaget havde kostet den danske hær dyrt. Næsten 6000 danske soldater - størsteparten lejetropper - og danske rytterisoldater samt ca. 100 unge bønderkarle, som var udkommanderet til landmilitsen (se side 129) var faldet, og 2400 mand var taget til fange af svenskerne. Slaget kostede ´kun´ Sverige i alt 897 døde og 2.098 sårede soldater.
Krigen, der blev meget blodig, sluttede reelt først, da Karl XII, der for længst var kommet tilbage fra sit midlertidige eksil, blev dræbt i december 1718 under belejringen ved Frederikssten i Norge. Meget tyder endda på, at svenskekongen blev skudt af krigstrætte, svenske officerer. Den store Nordiske Krig omfattede adskillige lande foruden Danmark og Sverige. Da krigen

sluttede, var flere hundrede tusinde mennesker døde, og Europa var endegyldigt forandret. Det danske nederlag i krigen medførte også, at man fra dansk side endeligt opgav af få de tabte Skåneprovinser tilbage, som man mistede 57 år tidligere ved afslutningen af Carl Gustav-krigene. Fredsslutningen fandt omsider sted i 1720, hvad der fik Frederik IV til at opføre Fredensborg Slot i Nordsjælland af ren begejstring over krigsafslutningen. Slottet blev opført som lystslot for kongen af arkitekt J.C. Krieger, som også kom til at spille en stor rolle i forbindelse med planlægningen af rytterskolerne (se side 133). Byggeriet af slottet blev påbegyndt allerede i 1719, og det blev indviet i 1722. Slottet blev siden ombygget og udvidet både under Christian VI og igen under Frederik V.

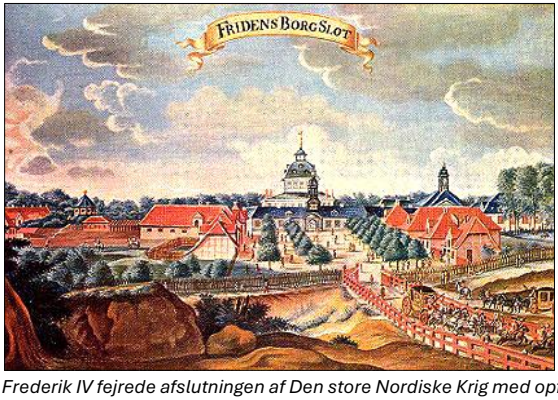

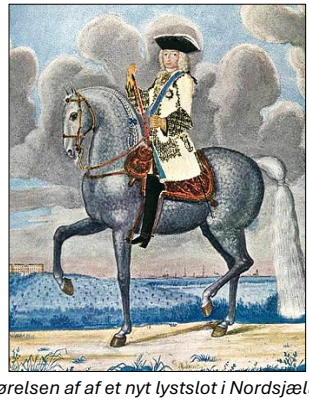

Frederik IV fejrede afslutningen af Den store Nordiske Krig med opførelsen af af et nyt lystslot i Nordsjælland, Fre-densborg Slot, som ses herover på et maleri fra 1735. Over døren står følgende vers: Da Kriig og Orlogs-Tiid ved Gud en Ende fik, / Blev Fredensborg opbygt af Fjerde Friderich, / Og at det Freds-Paulun skal Krigens Minde være,/ Saa fik det Navn af Fred og Friderich at bære. Til højre ses et maleri fra 1724 af den hesteglade Frederik IV, der som sin far, Christian V, var en særdeles habil rytter, der også mestrede den klassiske militære ridekunst (se side 59). På trods af rigets skrantende økonomi, ofrede Frederik IV store summer på det kongelige stutteri i Frederiksborg, hvor man fremavlede den danske hesterace, Frederiksborghesten, som i de følgende 100 år blev betragtet som den måske fornemste ride- og kørehest i Europa.

Omlægningen af rytterdistrikterne under Frederik IV

1680 blev reglerne i rytterdistrikterne igen ændret, så der nu blev bygget rytterhuse til soldaterne og deres familie, men under Den store Nordiske Krig blev det efterhånden tydeligt for Frederik IV, at rytterhæren måtte gøres mere effektiv, så i de sidste krigsår mellem 1715-1720 blev rytteriet omlagt. Antallet af regimenter blev fastsat til tolv med tilsvarende 12 rytterdistrikter, hvoraf de 6 lå på Sjælland (København, Kronborg, Frederiksborg, Tryggevælde, Antvorskov og Vordingborg rytterdistrikter, ét rytterdistrikt lå på Falster, ét lå på Lolland (og delvist på Møn), ét lå på Fyn og endelig lå de sidste tre i Jylland (Dronningborg, Skanderborg og Koldinghus rytterdistrikter). Da Kronen i 1715 erhvervede godser dels på halvøen Stevns og dels i omegnen af København, blev det i 1716 besluttet at udlægge kongeligt gods på Sjælland, Lolland og Falster til drift af rytterheste. Beliggenheden af disse ryttergodser skete i vid udstrækning under hensyn til, hvilke områder, Kronen enten allerede besad eller havde mulighed for at erhverve.

En anden vigtig grund til denne omlægning af Christian Vs oprindelige rytterdistrikter under Frederik IV var det betydelige tab af tvangsudskrevne bønderkarle, som krigene havde kostet,

og denne mangel på arbejdskraft i landsbyerne var derfor også i høj grad en medvirkende årsag til oprettelsen af en professionel rytterhær, som delvist blev finansieret ved, at nogle gårde blev ´ryttergårde´, som dermed ´slap´ for at betale landgilde og andre afgifter mod til gengæld at betale til rytteriet. Ryttergårdene blev i stedet afkrævet penge og foder til at underholde en soldat med. I Tryggevælde Rytterdistrikt har der været ca. 400 sådanne rytterssoldater, og antallet af ryttersoldater i de øvrige 11 rytterdistrikter har utvivlsomt været af nogenlunde samme omfang.
De 12 rytterdistrikter skulle således underholde hver sit rytterregiment, der udgjorde vigtige dele af kongens landeværn. Til gengæld blev størstedelen af det krongods, som kom til at ligge uden for rytterdistrikterne, afhændet til private godsejere, idet man bestræbte sig på, at Kronen selv kom til at besidde alle de nødvendige jorder i disse områder, så en større jordombytning med godsejere blev derfor gennemført for at få sammenlagt jordene til ryttergodserne. I modsætning til tidligere indbefattede disse mageskifter ikke blot bøndergårde, men også de hovedgårde og ladegårde, som lå inden for distriktet, og som Kronen enten allerede i forvejen ejede eller erhvervede i forbindelse med omordningen.

Kort over placeringen af de 12 rytterdistrikter, som Frederik IV lod oprette på størsteparten af krongodset. 6 af ryt-terdistrikterne lå fordelt på Sjælland, 1 på Lolland, 1 på Falster, 1 på Fyn og 3 i Østjylland. Tegningen til højre viser en kongelig inspektion i Antvorskov Rytterdistrikt ved Slagelse, hvor "generalløjtnant Henrik Bielke Kaas' 1. jyske Kyrasserregiment og generalmajor Ulrich Carl Ahlefeldts 2. jyske Kavaleriregiment lå i lejr, og om formiddag- en defilerede det tunge rytteri i tætte kolonner forbi deres konge". (Citeret fra: Gyldendals ´Den Store Danske´).

"Ryttergodserne var fritaget for skatter, landgilder og andre byrder mod at stille det foreskrevne antal ryttere. Ordningen var meget ufordelagtig for staten, og der skete da også mindre reformer i årene 1715-20, herefter blev den fuldstændig omordnet, så fæsterne indbetalte deres afgifter til ´rytterkassen´, hvorfra de udbetaltes til de pågældende regimenter.
Rytterordningen fra 1670 betød, at det var fæstebonden eller hans søn der red for gården, som var fritaget for skatter og afgifter. Dette betød en økonomisk fordel for bonden, men der var også ulemper, at f.eks. mistede en del ryttere livet i slaget ved Lund i Skåne 1676 mod svenske ryttere. Det gav mange enker og fæsteledige gårde. Ordningen fortsatte trods dette med enkelte ændringer, indtil den store ændring kom under Den store Nordiske Krig 1709-1720. Denne ændring skete bl.a. af hensyn til landbruget, da det ikke var let at drive landbrug når bonden skulle ligge som rytter i Skåne, i det hele taget var der mange bønder der mistede livet under Svenskekrigene, men den væsentligste grund var nok pengemangel. Det havde hidtil været en fordel at være rytterbonde med de lidt mindre afgifter end andre fæstebønder, men

da man i de kommende år gik over til at leje ryttere, faldt disse fordele væk, og rytterbonden var fra 1732 stillet akkurat som andre fæstebønder med de samme skatter og afgifter, og rytterbonden skulle tillige betale til rytterkassen, hvorfra udgifterne til rytternes underhold blev dækket." (Citeret fra Julius Hansens artikel om ryttergårde i "Søndersø Lokalarkivs årsskrift" fra 1991.)

Rytteriet og rytterdistrikterne

Rytteriet var opdelt i eskadroner, der var enheder på mellem 100 og 150 ryttere, som blev ledet af en ritmester. Da man efterhånden gik over til, at det ikke længere var rytterbønderne, som selv ´red´, men i stedet benyttede sig af muligheden for at leje ryttere, så bønderne fortsat kunne passe gården, bortfaldt ryttergårdenes økonomiske fordele efterhånden, og fra 1732 var rytterbønderne stort set stillet akkurat som andre fæstebønder med de samme skatter og afgifter. Rytterbønderne skulle derfor også fremover betale til rytterkassen, hvorfra udgifterne til rytternes underhold blev dækket.

I 1678 overtog dronning Charlotte Amalie middelalderborgen Gjorslev på Stevns. Efter dronningens død i 1714 tilfaldt Gjorslev datteren, prinsesse Sophie Hedevig, som omgående satte gang i forskellige byggearbejder og bl.a. lod den gamle korsbygningen indrette som beboelse for hende selv. Omlægningen af Kronens ryttergods medførte imidlertid, at Sophie Hedevig i 1716 måtte acceptere at mageskifte godset med den lidt ældre broder, Frederik IV, og hun valgte derfor at flytte ind hos sin yngre broder, prins Carl på hans gods Vemmetofte, som hun var tæt knyttet til. De rød-hvide bindingsværksbygninger langs begge sider af `Bredgade`, som bl.a. rummer de nu fredede stalde, blev opført af Frederik IV, mens Gjorslev endnu var et ryttergods. (Fotos: Finn Thorshøj).

De enkelte rytterdistrikter stræbte man at ordne således, at Kronen ejede alt gods inden for distriktet, hvilket dog langt fra helt lod sig gennemføre, Det var derfor nødvendigt ved køb og mageskifter at samle og arrondere nye landområder bestående af det tidligere krongods samt tilkøbte jorder. Disse omlægninger af krongodset fandt navnlig sted i årene mellem 1716 og 1720, hvorefter de 12 rytterdistrikter blev oprettet med hvert rytterdistrikt på 704 portioner af otte tdr. hartkorn. Da krongodset lå temmelig spredt, blev ikke blot tidligere amtsgods gjort til ryttergods, men Kronen erhvervede også adskilligt nyt gods dels ved køb eller ved mageskifter, - således måtte Frederik VIs søster, Sophie Hedevig afhænde hovedgården Gjorslev, som derefter udgjorde en del af krongodset i Tryggevælde Rytterdistrikt, - og dels ved indløsning, såkaldt `reluition` af gods, der af økonomiske årsager var blevet frasolgt allerede under Frederik III og Christian V i perioden mellem 1650 og 1682, men dog med den vigtige klausul, at Kronen havde forbeholdt sig tilbagekøbsret af jordene med diverse tilhørende slotte og herresæder. Jorderne i rytterdistrikterne bestod derfor overvejende af krongods, hvoraf en del af Kronens indtægter også blev anvendt til finansiering af et rytterregiment.

Skønt bønderne i rytterdistrikterne var fritaget for andre afgifter end rytternes underhold, blev ordningen alligevel en plage for dem, hvad man blandt andet også fremgår af en kongelig forordning fra 1729, hvor det forbydes officerer og menige *" at begegne Bonden med Hug og Slag, naar han er i Hoveri."* (Om stavnsbånd og hoveripligt, se siderne 115 og 120.

På kortet over de 12 rytterdistrikter, som forlaget Columbus har udarbejdet til bogen "Danmark i verden - fortid nutid fremtid", er rytterdistrikternes placering og udstrækning markeret med farve. Årstallene angiver, hvornår de enkelte rytterdistrikter blev ophævet eller solgt. Det sidste foregik i praksis oftest ved, at rytterdistriktet, der jo var krongods, blev opdelt i flere mindre godser, som derpå ved auktion blev afhændet til private godsejere. Rytterskolerne fulgte naturligvis med i handelen. Kortet viser ´kun´ selve kongeriget; hertugdømmerne Slesvig og Holsten, hvor der heller ikke var oprettet rytterdistrikter, ligger i det ufarvede område syd for Kongeåen.

Rytterdistrikternes betydning kom først og fremmest til at bestå i, at de indtrådte som en overgang i udviklingen fra en hær, der overvejende bestod af hvervede professionelle lejesoldater til en egentlig national hær. I begyndelsen bestod denne nationale milits af tvangsudskrevne bønder (se side 97), men efter kort tid indså man, at denne ordning ikke kunne opretholdes, hvis man også ønskede, at landbrugsdriften blev opretholdt på samme tid, som man førte krig, når der som oftest ikke var tilstrækkelig arbejdskraft på gårdene til at erstatte de tvangsudskrevne bønder, der ikke vendte tilbage fra krigen. Derfor ændrede man ordningen ved at lade rytterbønderne forestå selve finansieringen af rytteriet. Efterhånden blev rytteriet imidlertid flyttet fra landdistrikterne til Kronens egne hovedgårde ved købstæderne, og dermed bortfaldt også det oprindelige behov for at opretholde rytterdistrikterne. Vejen var dermed åben for en ændring, hvorved militærtjeneste simpelthen blev en værnepligt for den mandlige del af landbefolkningen, mens finansieringen indgik som et led i de almindelige statslige forvaltningsomkostninger.

Rytterdistrikterne fungerede indtil 1760´erne og undertiden lidt i det følgende årti, hvor distrikterne efterhånden blev ophævet og jordene solgt på auktioner. Allerede i 1764 blev det fynske ryttergods samt Koldinghus og Dronningborg distrikter sat til salg som de første.
"De tidligste salg skyldtes militære nedskæringer, mens det for de seneres vedkommende derimod udelukkende skyldtes Kronens økonomiske situation. Også ved disse salg havde man forberedt muligheden for, at fæstebønder kunne købe sig til selveje, men heller ikke denne gang lykkedes det at fremme selvejet nævneværdigt." (Citat fra https://da.wikipedia.org).

Auktionerne i de tolv rytterdistrikter fandt sted i følgende år:

København Rytterdistrikt (1774)
Kronborg Rytterdistrikt (1774)
Frederiksborg Rytterdistrikt (1774)
Antvorskov Rytterdistrikt (1774)
Vordingborg Rytterdistrikt (1774)
Tryggevælde Rytterdistrikt (1730-66)
Falster Rytterdistrikt (1766)
Lolland Rytterdistrikt (1727) (om ´rytterdistriktet´ på Møn, se bind 2, side 100.)
Fyns Rytterdistrikt (1764-65)
Dronningborg Rytterdistrikt (1764-65)
Skanderborg Rytterdistrikt (1767)
Koldinghus Rytterdistrikt (1764-65

Pietismen
En religiøs fromhedsbevægelse, *´pietismen´*, der havde sit navn fra det latinske ord *´pietas´*, der betyder fromhed, kom på godt og ondt til at spille en afgørende rolle for hele det danske samfund i de første decennier af 1700-tallet.
At tale om pietismen som et fælles begreb er i virkeligheden misvisende, for betegnelsen dækker over flere forskellige pietistiske retninger. Omkring år 1700 havde bevægelsen bredt sig fra Tyskland til Danmark, hvor den især havde påvirket kongehuset. Pietismens baggrund skal findes i 1600-tallets store krise efter afslutningen af Trediveårskrigen i 1648, som havde forandret Europa både statsligt og kirkeligt. Den langvarige og særdeles blodige krig, der var begyndte som en religionskrig, men gennem tre årtier udviklede sig til en reel erobringskrig, blev afsluttet med ´Den Westfalske Fred´ i 1648, hvor der blev sluttet fred mellem katolikkerne og protestanterne. I de protestantiske områder søgte man at udtrykke den kristne tro i et fast og videnskabeligt system. Herved opstod den såkaldte ´ortodoksi´, der var den strenge teologiske udformning, som lutherdommen havde fået i løbet af 1600-tallet inden for protestantismen, mens andre søgte efter måder for, hvordan det enkelte menneske kunne opnå et ´fromt liv´. Netop i dette spændingsfelt mellem disse opfattelser inden for den lutherske kirke i Nordeuropa opstod pietismen som en modbevægelse til ortodoksien, som flere reformerte teologer mente, havde udviklet sig i uheldig retning siden reformationen.
Den lutherske pietisme tog udgangspunkt i bogen ´Pia Desideria´, som var forfattet af den tyske, pietistiske teolog Philip Jacob Spener (1634-1705).
Pietismen fik derfor sit egentlige gennembrud som en protestbevægelse, der begyndte i Tyskland under ledelse af Spener, der virkede som præst i Frankfurt am Main. Ikke overraskende blev den nye frihedsbevægelse ikke alene mødt med stor modstand fra den tyske or-

todokse kirke, men også i Danmark var den ortodokse kritik af pietismen hård, og pietisterne søgte derfor støtte hos kongen. På den måde måtte pietisterne ganske vist anerkende statens magtstilling over kirke og borger, men ud fra en pietistisk vurdering fandt man, et staten - dvs. den enevældige kongemagt - derfor også ville være en bedre beskytter af religionen end den ortodokse kirke.

PIA DESIDERIA:
Oder
Hertzliches
Verlangen/
Nach Gottgefälliger Besserung
der wahren Evangelischen Kirchen/
sampt einigen dahin einschlägigen
Christlichen Predigten/
Philipp Jacob Spenern/D.
Predigers und Senioris zu Franck-
furt am Mayn;
Sampt angehengter
Zweyer Christlichen Theologorum
darüber gestellem und zu mehrer auff-
erbauung höchst-dienlichen
Bedencken.
Franckfurt am Mayn/
In Verlegung Johann David Zunners/
Druckts Johann Dietrich Jungen.
M DC LXXVI.

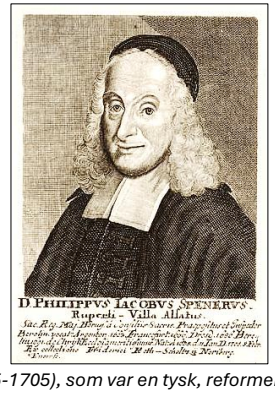
D PHILIPPVS IACOBVS SPENERVS.
Rupeda. - Valla Alsatus.

Philipp Jacob Spener (1635-1705), som var en tysk, reformert teolog, kaldes ofte for ´pietismens fader´ især på grund af det lille skrift ´Pia Desideria´ fra 1675. For Spener var det afgørende, at teologisk viden måtte følges op af kristelig praksis, og at menigmand fik medansvar for kirkens tilstand og fastholdt pietismen som en bred kirkelig bevægelse. Maleriet, som hedder ´Pietisme`, viser den tyske greve Nicolaus Ludvig von Zinzendorf (1700-1760), der også deltog i kroningen af Christian VI. Zinzendorf hørte til den særlige gren af pietismen, som kaldes Herrnhuterne.

Herrnhuterne - eller Den Herrnhutiske Brødremenighed - var et protestantisk kirkesamfund med rødder tilbage til den bøhmiske reformator Jan Hus i 1400-tallet. Efter hård forfølgelse fra den katolske kirke flygtede mange af hans tilhængere imidlertid, og i 1722 fandt en gruppe af disse efterkommere asyl hos den tyske grev og pietist Zinzendorf i Sachsen. Her grundlagde de byen Herrnhut, som blev centrum for den religiøs vækkelse og dannelsen af ´Den Fornyede Brødremenighed´. Herrnhuterne lagde vægt på det personlige og følelsesmæssige forhold til Jesus frem for teologiske dogmer og den ´korrekte lære´, der var gældende i den traditionelle kirke. Ifølge pietisterne skulle troen derfor ´mærkes i hjertet og ikke blot forstås med forstanden´.
Med sine forbindelser til hofkredsen omkring Frederik IV, som sammen med andre af kongehusets medlemmer blev vakt for den pietistiske bevægelse, bidrog Spener således i høj grad til pietismens anerkendelse og indflydelse i Danmark. Spener havde søgt en reform af prædikengudstjenesten og katekisationen (dvs. undervisningen og indlæringen af Luthers lille Katekismus), og han havde ikke alene været medvirkende til oprettelse af byens vajsenhus, men også udgivet en del andagtslitteratur. Den vigtigste af disse bøger var det allerede omtalte skrift ´Pia Desideria´ (Fromme ønsker) fra 1675, hvori han kritiserede den lutherske kirke og bl.a. opfordrede til, at man som rigtig kristen læste flittigt i Bibelen. Udover at deltage i gudstjenesten i kirken om søndagen, mente Spener, at man som god kristen skulle holde møder (såkaldte ´konventikler´) med andre kristne så ofte, det var muligt for dermed at fastholde sig selv på det fromme og ´rigtige kristne liv´. Til dette formål etablerede han en række bibelstudiekredse, indførte konfirmation og var desuden selv meget aktiv inden for fattigfor-

sorgen. Spener arbejdede også for en forbedring af præsteuddannelsen, som skulle være det, han kaldte ´Helligåndens værksteder´. Alt i alt lagde Spener stor vægt på, at ´almindelige´ mennesker, som ikke var teologer, skulle være kristeligt oplyst og dermed også have indflydelse på kirkelivet ved siden af præsterne. Troen og kirkelivet skulle genfødes, så det kristne liv igen kunne blev ´levende´.

De vigtigste af Speners forslag til ændring af tingenes tilstand kan sammenfattes i følgende fem punkter:

1. At Guds ord skulle ´*bo rigelige iblandt de Kristne*´ - ikke blot ved gudstjenesten, men også i hjemmene ved friere møder og som personlig bibellæsning.

2. Oprettelse og flittig brug af det almindelige præstedømme. Kirken skulle ikke blot være teologernes og præsternes kirke, men den skulle være kirke for alle mennesker.

3. At kristendom ikke skulle bestå ´i at vide, men i at gøre´. Kristendom måtte praktiseres i konkrete kærlighedsgerninger.

4. De uforsonlige lærestridigheder måtte ophøre. Den rene lære skulle forsvares, men det skulle gøres med respekt for modparten.

5. Præsterne skulle prædike jævnt og opbyggelige for menigheden og skulle derfor ikke længere anvende prædikestolen til sindrige, teologiske udredninger eller rene oratoriske udfoldelser.
For pietisterne var den personlige omvendelse og dermed ´den indre oplevelse´ det centrale: At man følte, at Gud elskede én, og at man selv elskede Gud, var for pietisterne ensbetydende med at være et kristent menneske.

Pietismens store gennembrud fandt dog sted den tyske by Halle an der Saale, hvor en af de ledende mænd i byens åndelige centrum var August Hermann Francke (1663-1727). Francke var professor ved universitet i Halle, hvor han underviste i teologi og orientalske sprog. Hans grundlæggende synspunkt var, at kristendommens budskab skulle gælde både sjæl og legeme. Francke engagerede sig især i et omfattende pædagogisk og socialt arbejde, og en fri- og fattigskole, som blev etableret i 1695, blev i de følgende år suppleret med flere tilsvarende skoler mest for fattige og især for forældreløse børn, men da pladsen efterhånden blev for trang, oprettede Franke i 1701 et vajsenhus og grundlagde de stiftelser, ´*Franckesche Stiftungen*´, der blev et forbillede for lignende initiativer rundt om i Nordeuropa, hvor pietismen ikke blot kom til at sætte sit præg på kirken og kristendommen, men på hele kulturen i første halvdel af 1700-tallet og således også i Danmark.
I 1702 udgav Francke et lille manifest, ´*Kurtzer und einfältiger Unterricht*´ (Kort og simpel undervisning), og i 1705 havde han oprettet en missionsskole for de ostindiske missionærer, der udgik til blandt andet den danske koloni Trankebar i Sydindien (se side 130), og hvortil han også havde modtaget økonomisk hjælp fra Frederik IV. Ved Frankes død i 1727 var der ikke færre end 100 drenge og 34 piger alene i Vajsenhuset i Halle, og ved samtlige anstalter blev flere end 2200 børn undervist af 167 mandlige lærere og 8 ´lærerinder´, som det hed tidligere.

Franckes fortjenester som pædagog var især den vægt, han lagde på børns moralske dannelse, hans velvilje for alle de børn, som stod under hans beskyttelse og hans tese om, at hvert barn burde behandles efter sin individualitet. Dertil kom den betydning, han tillagde børnenes undervisning, som dog klart havde et religiøst sigte, og endelig hans omsorg for læreruddannelsen.

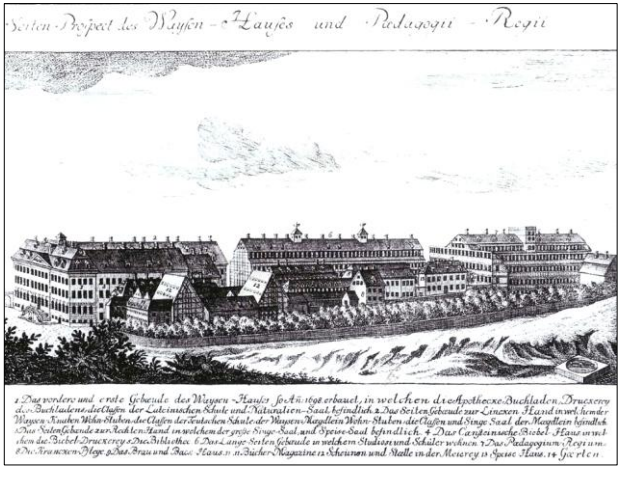

De franckeske stiftelser i Halle, som de så ud i 1741 ses hér gengivet på et samtidigt stik. Ifølge billedteksten blev den første bygning i komplekset opført i 1698 og omfattede et apotek og en boghandel. Denne bygning, som stadig eksisterer og udgør en del af den nuværende stiftelse, ses helt til venstre. De øvrige bygninger omfatter selve kostskolen samt diverse læse- og spisesale m.m.

Den ellers hårdhændede tugt af skolebørnene blev væsentlig mildere, og ikke engang Franckes modstandere kunnet frakende ham hans betydelige menneskekærlighed og utrættelig iver efter at forbedre især de socialt set fattigste og ofte forældreløse børns muligheder for gennem den bedst mulige skolegang og uddannelse alligevel at få chancen for at få en rimelig tilværelse uden hensyn til de socialklasser, de kom fra.

"Ikke Læren, men Livet"

I modsætning til 1600-tallets topstyrede kristendom, som forlangte, at befolkningen udviste anger og bod i håbet om derved at modvirke straf og ulykker, lagde pietismen - som allerede nævnt - stor vægt på det enkelte menneskes forhold til Gud, og et af den i pietistiske bevægelses kardinalpunkter var, at troen blev inderliggjort, og at der blev sat et tydeligt skel op mellem den genfødte, der havde gennemgået en karakteristisk *´bodskamp´* med sin egen samvittighed og nået til omvendelsens punkt, hvorfra det nye liv kunne udspringe, og den ´ikke-genfødte´, som nok kom i kirken om søndagen og bekendte sin tro, men som ellers levede verdsligt alle ugens øvrige dage.

For pietisterne var den sande kristendom ensbetydende med den personlige fromhed, som skulle give sig udslag i det enkelte menneskes gode gerninger overfor andre.

Pietismens slagord var *´Ikke Læren, men Livet´*, som understregede, at det væsentlige lå i det enkle kristne menneskes måde at leve på, og ikke på teologisk korrekthed. Grundtanken var, derfor, at kristendommen skulle bestå i *´ikke at vide, men i at gøre´*, og kristendommen måtte derfor praktiseres i konkrete gerninger, hvor hovedvægten lå på fromheden og den personlige tro.

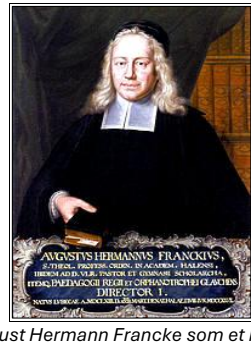

De franckeske stiftelser i Halle blev grundlagt i 1695 af August Hermann Francke som et kompleks af pædagogiske og sociale anstalter i pietistisk ånd med skoler, bogtrykkeri, fattighuse m.m. Det historiske bygningskompleks, som ligger i centrum af Halle, er bibeholdt og fungerer stadig som stiftelse. Mindesmærket over Francke fra 1829 står også i Halle.

Pietismen slog for alvor igennem i første halvdel af 1700-tallet, men helt fra begyndelsen blev den opfattet som en meget kontroversiel bevægelse, og i begyndelsen af 1700-tallet begyndte den pietistiske indstilling, som i stigende grad havde gjort et betydeligt indtryk på Frederik IV, også at præge lovgivningen i Danmark.

En interessant vurdering af den pietistiske bevægelse findes hos historikeren A. D. Jørgensen, som i sin biografi fra 1887 om biskop Brorson (se side 138) skrev, at *"Pietismen var efter sin Grundtanke utvivlsomt den herskende Kirke langt overlegen; den kaldte en Side af Kristendommen frem, som Protestantismen i sin Ensidighed næsten havde overset, og det en Side, som kunde drage mange til sig, der ellers maatte anses for tabte for Kirken. Men den havde i sin historiske Fremtræden en ubodelig Mangel: den blev ikke, som fordum Protestantismen, baaren af en stor og fremragende Personlighed. Derfor kommer den op uden Myndighed, den forstaar ikke at finde sin Plads, den kan ikke tage sit Parti; paa den ene Side bliver den til Sværmeri, følelsesfuld indtil det uhyggelige, paa den anden bøjer den sig for Orthodoxiens Dogmatik. Den fuldender derfor snart sit Kredsløb og smelter sammen med den gamle Kirke efter at have givet den noget af sin Livskraft; det er kun ved et fortroligere Bekjendtskab, at man opdager Forskjellen mellem den ældre og den nyere Orthodoxi; men at den er til Stede, viser den følgende Tid."*

Frederik IV og Anna Sophie Reventlow

Da pesten for sidste gang rasede i Danmark i 1711 - året efter nederlaget ved Helsingborg - og især ramte København hårdt med mange tusinde døde, besluttede Frederik IV midlertidigt at flytte fra den sygdomsramte hovedstad til et mere sikkert ophold på Koldinghus Slot, som også udgjorde en del af krongodset. Ved et maskebal det følgende år til monarkens ære traf kongen den unge, smukke komtesse Anna Sophie Reventlow, som han straks blev meget forelsket i.

Anna Sophie Reventlow havde mistet sin far allerede som 15-årig og boede sammen med sin moder på Clausholm Slot lidt sydøst for Randers. Moderen modsatte sig bestemt, at datteren skulle have en affære med den kvindekære konge, men Anna Sophie gengældte imidlertid forelskelsen i den noget ældre konge, så i gensidig forståelse blev komtessen en nat kort tid efter

maskeballet bortført af Frederik IV gennem et vindue på Clausholm Slot. Kongen bragte Anna Sophie til Skanderborg, hvor han allerede samme nat lod sig forlove med hende ´til venstre hånd´, skønt han faktisk allerede var gift i et normalt arrangeret ægteskab med dronning Louise. Anna Sophie Reventlow blev derpå ophøjet til fyrstinde, - senere hertuginde af Slesvig, - og hun blev derpå både tildelt apanage og fik i København overdraget ´Kongens Gård´ bag ved Børsen som sin ejendom. Herresædet Vallø med tilliggende jorder blev i 1713 oprettet som grevskab for Anna Sophie Reventlow, som også selv forøgede slottets tilliggende ved yderligere godskøb i de 7 år, hun boede på slottet.

Under et maskebal i 1712 på Koldinghus, hvor Frederik IV opholdt sig på grund af pesten året før, som havde dræbt 1/3 af Københavns befolkning, mødte den aldrende, men stadig kvindekære konge den langt yngre, smukke komtesse Anna Sophie Reventlow, som han straks forelskede sig alvorligt i. Kærligheden blev gengældt, og i gensidig forståelse ´bortførte´ kongen derpå komtessen fra et vindue på Clausholm Slot. Samme nat forlovede kongen sig med Anna Sophie endnu engang ´til venstre hånd´. Da Frederik IVs gemalinde, dronning Louise, døde i 1721, blev Anna Sophie Reventlow derfor den nye dronning til kronprinsens forargelse og vrede. Dermed gjorde Frederik IV sig for anden gang skyldig i bigami, som der ellers var dødsstraf for, men den enevældige konge stod som bekendt over loven. Anne Sophie Reventlow blev forvist til Clausholm Slot, da kronprinsen overtog tronen som Christian VI efter Frederik IVs død i 1730. Hér tilbragte Anna Sophie Reventlow sine sidste 13 år i husarrest, indtil hun - kun 49 år gammel - ensom og ulykkelig døde af kopper i 1743.

Anne Sophie Reventlow

I 1713 giftede Frederik IV sig med Anna Sophie Reventlow ligeledes til venstre hånd. Forargelsen over, at kongen med dette morganatiske ægteskab - dvs. `ægteskab til venstre hånd` - dermed endnu engang begik bigami, var ikke mindre, end da den samme situation indtraf første gang. I 1703 var kongen nemlig blevet så forelsket i datteren af en højtstående embedsmand og diplomat, der arbejdede i København. Elisabeth Helene Vieregg (1679-1704) var en tyske adelsfrøken, som den kvindeglade kronprins havde forelsket sig i omkring 1899. Vieregg var kommet til det danske hof som hofdame hos prinsesse Sophie Hedevig (se side 92) Efter Frederik blev konge, blev hun hans elskerinde og senere sandsynligvis hemmeligt gift med ham ´til venstre hånd ´(et såkaldt morganatisk ægteskab, altså uden fulde dronningerettigheder). I 1703 blev hun ophøjet til grevinde af Antvorskov som tegn på kongens gunst. Forholdet var kontroversielt og vakte stor offentlig forargelse på den tid. Juridisk set var der naturligvis tale om åbenlyst bigami trods den behændige formulering ´til venstre hånd`. Der var ellers ingen tvivl om straffen for bigami, idet der i faderens, Christian Vs ´Danske Lov´ klart og tydeligt stod at læse, at *"Hvilken Ægtemand eller Ægtekvinde, der indlader sig med en anden i Ægteskab, bør at miste sin Hals."* Ifølge Kongeloven stod den enevældige monark imidlertid kun til ansvar over for Gud, og selv om en del præster fik flettet mange moralske ord og slet skjult forargelse ind i deres prædikener, var der intet at stille op over for det ellers åbenlyse brud på den gældende lov. Elisabeth Vieregg døde imidlertid allerede året efter i

barselsengen, og - utvivlsomt til manges lettelse - døde også den nyfødte prins kun ni måneder senere.

Clausholm Slot, der ses på fotografiet herover, lod storkansler Reventlow opføre i slutningen af 1600-tallet til erstatning for en nedslidt middelalderborg. I sin storhedstid i 1700-tallet var det smukke barokslot arbejdsplads for både urmagere, parykmagere og adskillige andre tjenende ånder, men slottet har næppe givet beskæftigelsen til mange af håndværkerne i den nærliggende landsby, Voldom i Dronningborg Rytterdistrikt (se bind 2, side 214). Maleriet til højre bærer titlen ´Kristus og Anna Sophie´ ses her i sin helhed.

Da dronning Louise døde i 1721, lod kongen sig hurtigt gifte ´til højre hånd´ med Anna Sophie Reventlow, som dermed også juridisk set blev dronning af Danmark og Norge.
Anna Sophie overlevede kongen, men på Christian VIs ordre måtte hun tilbringe resten af sit liv i husarrest på Clausholm Slot, hvor hun også døde i 1743. Til højre ses et udsnit af maleriet, ´Kristus og Anna Sophie´, der forestiller Kristus, som fører dronning Anna Sophie til Himlen, hvor Frederik IV venter hende. Bemærk de 5 små børn, som Anna Sophie fik med Frederik IV, men som alle døde enten som spæd eller mindre end to år efter fødslen. På det naive, men vel også rørendende maleri ses de afdøde børn - flyvende som engle - sammen med den afdøde Frederik IV ved den tomme tronstol, hvor de alle længselsfuldt afventer genforeningen med Anna Sophie i Himlen. Anne Sophie Reventlow døde ensom og ulykkelig i 1743 efter på Christian VIs ordre at have tilbragt i alt 13 år i husarrest med et beskedent folkehold på Clausholm Slot. Hun var da blot 42 år gammel.

Det kongelige søskendepar og Carl Adolph von Plessen

Et udmærket eksempel på den nye ´rangadel´, som kongemagten efter indførelsen af enevælden i 1660 ´importerede´ især fra Tyskland som ´afløsning´ for den gamle og tidligere magtfulde ´fødselsadel´, var slægten von Plessen, der oprindeligt stammer fra Mecklenburg og tilhører den gamle tyske uradel.

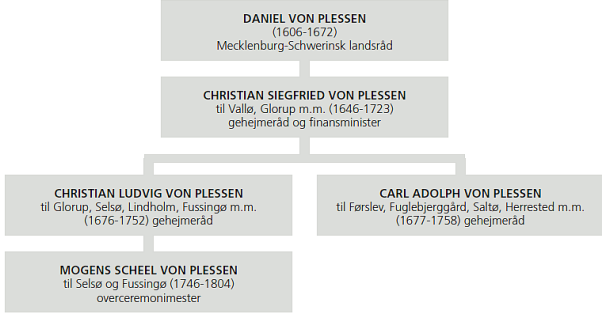

Carl Adolph von Plessen (1678-1758), som ses på portrættet herover til højre, købte i 1725 hovedgården Gunderslevholm mellem Næstved og Sorø som et led i de Plessenske fideikommisgodser, der efterhånden omfattede ikke færre end syv større hovedgårde bl.a. godset Saltø ved Næstved, som i øvrigt stadig er i slægtens eje, og dermed dannede en næsten sammenhængende godsstrækning fra Tystrup-Bavelse søerne til Karrebæksminde. Hertil kom også et par godser i Jylland. De øvrige portrætter er Plessens ´arbejdsgiver´ og nære ven siden ungdommen, prins Carl (1680-1729) og dennes søster, prinsesse Sophie Hedevig (1677-1735), som også kom til at spille en væsentlig rolle for Plessen. Deres stærke venskab, som førte til, at Plessen og Sophie Hedevig af samtiden nærmest blev betragtet som et par, skønt de begge var ugifte. Et reelt ægteskab var på dette tidspunkt en umulighed, da Plessen ikke var af kongeligt blod, men parrets tætte venskab varede ikke desto mindre til prinsessens død.

Prins Carl (1680-1729)

Allerede i 1703 havde Frederik IV skænket godset Jægerspris til sin lillebror, prins Carl på livstid. Herfra havde prinsen mulighed for både at deltage i jagt og ridning, som han var en stor ynder af, og få opstaldet sin kostbare samling af rideheste. Prins Carl havde tydeligvis arvet sin far, Christian Vs store begejstring for jagt, fest og farver, og så længe hans svagelige helbred tillod det, deltog prins Carl med stor begejstring i den mere festlige del af hoflivet. Statssager interesserede ham til gengæld ikke det mindste. Prinsens stald talte 70-80 kostbare heste bl.a. et ´livspænd´ på otte hingste, når prins Carl skulle køre i vogn, og senere også et tilsvarende spand på seks hingste til brug for prinsesse Sophie Hedevig. Prins Carl havde endda en særskilt hest til hver dag i ugen. Prinsens imponerende stutteri blev i 1726 flyttet fra

Jægerspris til Vemmetofte, hvor prins Carl også havde en hofstab på ikke færre end 47 personer, mens prinsesse Sophie Hedevig, som også boede hos broderen på Vemmetofte, måtte klare sig med 23 personer.
Økonomisk mådehold og et realistisk forhold til penge blev aldrig en af prins Carls kompetencer. Det blev derfor den både forstandige og loyale ven, Carl Adolph von Plessen, som kom til at stå for administrationen af prinsens godser. Det var i høj grad også tilfældet med driften af Vemmetofte. Der er ingen tvivl om, at Carl Adolph von Plessen, hvis begavelse utvivlsomt var noget større end tilfældet var hos den ellers både venlige og afholdte prins Carl, havde stor indflydelse på prinsen, for hvem Plessen efterhånden blev en helt uvurderlig ven. Det nære venskab var absolut gensidigt, og Plessen valgte da også at blive hos prins Carl, da han i 1708 blev ansat som prinsens overkammerherre efter at have været hofmarskal i nogle år. Det fortælles, at Frederik IV, da han engang så sin broder og Plessen komme gående sammen, skulle have udbrudt: *"Der kommer Prins Plessen og min Broder Carl"*. Plessen fortsatte med at være prins Carls overkammerherre indtil prinsens død i 1729.

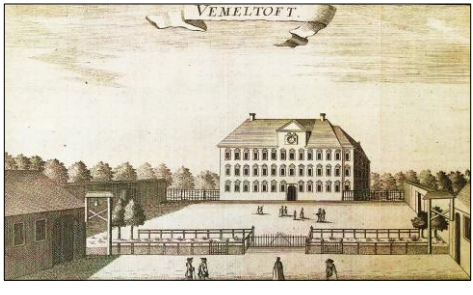

Vemmetofte, som hovedbygningen så ud i 1776 og som den præsenterer sig i dag." Vemmetofte var i adskillige hundrede år ejet af medlemmer af landets fornemste slægter. I 1694 blev herregården købt af Christian Vs dronning, Charlotte Amalie, som led i et større godsopkøb på egnen. Dronningen overvejede at oprette et adeligt jomfrukloster på Vemmetofte, men hun døde i 1714, før tanken blev virkeliggjort. Efter hendes død overgik Vemmetofte og Højstrup til hendes yngste søn, prins Carl. Selvom prins Carl valgte at bosætte sig på Vemmetofte, havde han stadig sit eget værelse på Rosenborg Slot. Prins Carl påbegyndte straks en ombygning af den da stærkt forsømte herregård. I 1721 ophøjede broderen, Frederik IV, sin ´hustru til venstre hånd´, Anna Sophie Reventlow, til dronning. Prins Carl og søsteren, prinsesse Sophie Hedevig, som prinsen især bevarede et nært forhold til livet igennem. viste deres misbilligelse heraf ved at vende ryggen til hoffet i hovedstaden og tage fast ophold på Vemmetofte. Det kongelige søskendepar døde i henholdsvis 1729 og 1735, men forinden havde Sophie Hedevig udarbejdet detaljerede planer for oprettelsen af et adeligt jomfrukloster, som moderen havde ønsket. Vemmetofte adelige Jomfrukloster blev grundlagt den 10. juni 1735." På prins Carls tid så slottet dog noget anderledes ud, idet bygningen siden er ændret som følge af flere større renoveringer i tidens løb. Sophie Hedevig, som havde bosat sig permanent på Vemmetofte, arvede godset efter prins Carls død. Efter prinsessens død i 1735 blev Vemmetofte omdannet til et kloster for ugifte adelsfrøkener. Carl Adolph von Plessen blev ikke blot institutionens første kurator, men sikrede også klosterets overlevelse med betydelige økonomiske donationer fra hans egne midler. (Delvist citeret fra www.vemmetofte.dk).

Prinsesse Sophie Hedevig (1667-1735)
Prinsesse Sophie Hedevig havde arvet sin moder, dronning Charlotte Amalies gode forstand og milde væsen. Prinsessen var desuden et ganske kreativt menneske, og der er bevaret en del tegninger, malerier, broderier og andre dygtigt udførte håndarbejder fra hendes hånd. Allerede som barn blev Sophie Hedevig forlovet med sin fætter, den senere kurprins Johan

Georg IV af Sachsen. Christian V ophævede dog datterens forlovelse i 1691, da kurprinsen fik interesser til anden side og havde meddelt hoffet i København, at ´han ikke kunne elske Prinsessen´. Nye forhandlinger om andre partier kom imidlertid snart på bane bl.a. til endnu en fætter til prinsessen, nemlig den kommende Karl XII af Sverige, som imidlertid absolut ikke havde lyst til at gifte sig med nogen som helst. Også med den senere tysk-romerske kejser, Josef I, blev der forhandlet. Disse forhandlinger førte imidlertid heller ikke til ægteskab, fordi Sophie Hedevig ikke ville acceptere et tysk krav om, at hun skulle konvertere til katolicismen. For den dybt religiøse prinsesse var et sådant krav om at svigte sin lutherske tro ganske utænkeligt. Sophie Hedevig forblev således ugift til sin død. Hun havde til gengæld sin gode ven, Carl Adolph von Plessen, som hun var nært knyttet til. Venskabet mellem prinsessen og Plessen gav med tiden ligefrem anledning til et rygte om, at de skulle have indgået et såkaldt ´samvittighedsægteskab´. Det var et kendt begreb blandt europæiske fyrstehuse, når rangforskellen mellem parterne var for stor. Et sådant ægteskab var ganske vist ikke retsgyldigt, men det satte parret i en *"Gud velbehagelig Stand"*, og det var vigtigt på det tidspunkt, hvor tro og religion spillede en langt dybere fundamental rolle, end vi normalt kender det i dag. Der er imidlertid absolut intet kildebelæg for denne ægteskabshistorie, så det var velsagtens blot et rygte. Uanset om de to virkelig skulle have indgået et samvittighedsægteskab eller ej, er det imidlertid en kendsgerning, at Plessen og prinsessen efterhånden blev opfattet som et par uanset, at de begge som allerede nævnt forblev ugifte, og deres nære venskab varede til Sophie Hedevigs død som 68-årig i 1735.

Et kongeligt taffel i 1724

En interessant beskrivelse af den kongelige familie er bevaret fra franskmanden de Vrigny, som i en periode opholdt sig i Danmark. Han deltog bl.a. i en festlighed på Fredensborg Slot den 26. oktober 1724, hvor man fejrede prins Carls fødselsdag, og hvor Frederik IV direkte havde forlangt, at både Carl og Sophie Hedevig skulle deltage i det kongelige taffel, hvor også dronning Anna Sophie Reventlow var til stede.

Medalje, som viser den kronede dronning ved Frederik IVs og dronning Anna Sophies bryllup i 1721 med følgende tekst: "Til Dronningen Anna Sophie lood Fridrich den Fierde sig vie d. 4. Aprilis 1721. Hand satte og paa Hendis Hoved Guld Kronen af Gud Hende lovet d. 30. May 1721.

I sin omhyggelige beskrivelse af de enkelte kongelige deltagere ved denne fødselsdagsmiddag noterede de Vrigny, at *"Kong Frederik IV er under middelhøjde, smækker og temmelig spinkel bygget. Han er ingenlunde nogen smuk mand. Han har et aflangt, stort ansigt, høj og bred pande, store mørke, levende stærkt fremstående øjne, hvis blik undertiden er skarpt og mistroisk, og tykke, blonde øjenbryn. Næsen er lang og stærk. Et venligt smil spiller om den noget store*

mund, der misprydes af uskønne tænder. Hans åsyn er blegt og bærer stærke spor af børnekopperne. Hans holdning og anstand er kongelig, skønt han er korthalset og den ene skulder lidt højere end den anden. Bag kongens og hans gæsters stole ved taflet står pager og lakajer, thi Frederik IV kan ikke lide at lade sig opvarte af adelsmænd. Kongen spiser kun lidt, og når han forlanger at drikke, sætter man en krystalflaske med vin foran ham; han tillaver sig med vand en drik efter eget tykke. Ved kongens venstre side sidder ved taflet ligeledes under en tronhimmel hans højtelskede hustru, dronning Anna Sophie. Det er en kvinde af blændende skønhed, omtrent 32 år gammel. Hun blev bortført af kongen i året 1712, som anviste hende bolig i den såkaldte ´Kongens Gård´ bag Børsen. Kongen, sagdes det, elskede hende så højt, at han ofte forlod Konsiliet midt under rådslagningerne for gennem Kancelliløngangen at begive sig til sit hjertes udkårne. Dengang levede dronning Louise endnu; hendes sorg og forbitrelse over dette lidet sømmelige dobbeltægteskab og kronprinsens mørke, harmfulde åsyn gjorde ofte livet surt nok for Hans Majestæt; men nu er dronning Louise død; fyrstinden af Slesvig, Anna Sophie, er offentlig viet til kongen og erklæret for Danmarks og Norges dronning, og dog er hun ikke lykkelig. Vel er den aldrende konges tidligere Tilbøjelighed til elskovshandler nu lidet eller intet at frygte, men kronprinsens had, som hun ikke med al sin nåde og al sin venlighed har kunnet besejre, forfærder hende".

Allerede som kronprins forelskede den senere Christian VI sig hovedkulds i den voldsomt religiøse Sophie Magdalene af Brandenburg-Kulmbach (1700-1770), der som han selv var stærkt påvirket af tidens pietistiske strømninger, hvilket bl.a. førte til indførelsen af konfirmationen i 1736 og til tvungen kirkegang. Christian var meget bevidst om sin kongelige enevoldsmagt. Han demonstrerede derfor gerne kongemagtens ophøjethed og skilte sig også af med flere selvbevidste ministre, bl.a. Plessen. I perioden var Danmark desuden i en alvorlig økonomisk krise, som i høj grad var medvirkende til indførelsen af stavnsbåndet i 1733.

Med sin beskrivelse af kronprinsen, den senere Christian VI, og hans hustru, kronprinsesse Magdalene, fortsatte de Vrigny, sin beretning om fødselsdagsfesten på Fredensborg Slot:
" Vel synes hans kronprinselige højhed at gengælde dronning Anna Sophies venlighed, tjenstagtighed og delikatesse, men dronning Anna Sophie véd såre godt, at dette kun er en forstillelse; hun véd, hvor højt han elskede sin moder, dronning Louise, og hvor stor hans harme og forbitrelse har været over hendes ægteskab med kongen; hun véd, at hun kan vente sig det værste, når hendes kongelige ægtefælle er død, og kongens tiltagende sygelighed tyder på, at dette tidspunkt ikke kan være meget langt borte. Dronning Anna Sophies skønne øjne har derfor et uroligt og ængsteligt udtryk. Der er sorger, som guldkronen lige saa lidt som fattigmands pjalter betrygger imod. Ved kongens højre side sidder ved taflet hans kronprinselige højheds gemalinde, Sophie Magdalene. Det er en stolt, imponerende kvinde, skønt hun ikke er høj af vækst eller af junoniske former (...) Ved Sophie Magdalenes side sidder hendes gemal, den nådige herre kronprins Christian. Det er en lille, spinkel, sygeligt udseende herre. Hans ansigt er langagtigt, blegt noget indfaldent, næsen meget stor; øjnene er stærkt fremstående. Munden er trukken op til et tvungent, stereotypt smil. Over den prægtige guldbaldyrede kjole

bærer han Det blå Bånd. Hans kronprinselige højhed tømmer jævnligt sin pokal (...) Ved dronning Anna Sophies venstre side sidder hans kongelige højhed prins Carl, kongens aldrende, ugifte broder, og hos denne den ugifte prinsesse Sophie Hedevig, hans Søster. Prins Carl (...) ligner sin kongelige broder meget, - han har en stor, krum næse, store, skønne øjne, en meget hvid hudfarve, med et spændt og svageligt udseende. Prinsesse Sophie Hedevig er henved 50 år gammel, men endnu såre tækkelig. Hun er ´parfaitement bien faite´, har et prægtigt kastanjebrunt hår, blå øjne og temmelig store træk. Af vækst er hun lidt over middelhøjde."

Tidligt skolebyggeri under Frederik IV

De ´Kongelige Skoler´ (rytterskolerne) fra først i 1720´erne, som senere vil blive gennemgået mere grundigt, var imidlertid ikke de første skolebyggerier - omend næsten samtidige - i Frederik IVs regeringstid. Få år tidligere havde Frederik IVs søskende og enkelte godsejere, der ligesom kongen var stærkt optaget af den ´nye´ tyske fromhedsbevægelse, *pietismen* (se side 104), allerede planlagt eller opført flere almueskoler på deres godser og havde i den forbindelse også udarbejdet de nødvendige fundatser. Som vi skal se i det følgende, var dette skolebyggeri også i betydelig grad medvirkende til Frederik IVs beslutning om at gennemføre sit langt større skoleprojekt.

På sine godser lod prins Carl i begyndelsen af 1700-tallet opføre en række landsbyskoler, der blev kendt som *´prinseskoler´*, og prinsesse Sophie lod tilsvarende en række *´prinsesseskoler´* opføre på sine godser. De i alt 23 skolebyggerier, som de to kongelige søskende etablerede, var således også i høj grad med til at inspirere broderen, Frederik IV, både til selve beslutningen om at opføre de ´Kongelige skoler´, der senere kendt som rytterskolerne på krongodset nogle få år senere, men, - som vi senere skal se -, blev både hensigten med undervisningen, som den var beskrevet i fundatserne til prinse- og prinsesseskolerne, og selve den praktiske gennemførelse af børnenes daglige skolegang også næsten direkte kopieret i den *´Instruction´*, der i 1721 blev udarbejdet i forbindelse med opførelsen af rytterskolerne (se bind 2, side 332, hvor instruktionen er medtaget i sin helhed som bilag).

Det er tydeligt, at det skolebyggeri, som Frederik IVs søskende havde påbegyndt, også fik betydelig indflydelse, på kongens skoleplaner. Noget tyder også på, at de to søskende måske også havde en større forståelse af, hvad den tidlige pietistiske grundtanke gik ud på end den, kongen selv havde. Derfor er det også rimeligt at se lidt nøjere på disse skoler i forbindelse med beskrivelsen af rytterskolerne, men inden da vil vi også lige kort kaste et blik på de skoler, Adolf von Plessen lod opføre på sine godser. Disse skoler er ganske vist en anelse senere end prinse- og prinsesseskolerne, men Plessen spillede givetvis også en ganske betydelig rolle i forbindelse med opførelsen af prinse- og prinsesseskolerne og fundatserne til disse skoler, som vi senere vender tilbage til.

Som Carl og Sophie Hedevig var også Carl Adolph von Plessen stærkt inspireret af datidens pietistiske strømning. Plessen var som allerede nævnt livslang overkammerherre hos prins Carl. Det var utvivlsomt også Plessens store interesse for bl.a. at få opført skoler for almuens børn på landet, som var med til at inspirerede Carl og Sophie Hedevig til opførelsen af de allerede nævnte ´prinse- og prinsesseskoler` på deres respektive godser og på den måde også i betydelig grad kom til at påvirke Frederik IVs store skolebyggeri i løbet af 1720´erne med opførelsen af de i alt 241 `Kongelige Skoler`, som i dag er kendt som rytterskolerne (se side 152). Plessen deltog også ved udarbejdelsen af fundatserne til prinse- og prinsesseskolerne; noget

tyder endda på, at hans rolle var betydelig større end den, man ofte tillægger ham i dag.

Prinseskolerne
Som nævnt lod prins Carl i begyndelsen af 1700-tallet en række landsbyskoler opføre på sine godser. Skolerne er kendt som ´*prinseskolerne*´, og prinsesse Sophie lod tilsvarende en række ´*prinsesseskoler*´ opføre på sine godser. De i alt 23 skolebyggerier, som prins Carl og prinsesse Sophie Hedevig etablerede, var således også i høj grad med til at inspirere Frederik IV både til beslutningen om at opføre rytterskolerne på krongodset nogle få år senere, men, - som vi senere skal se -, blev både hensigten med undervisningen, som den var beskrevet i fundatserne til disse skoler, og selve den praktiske gennemførelse af den daglige skolegang også næsten direkte kopieret i den ´*Instruction*´, der i 1721 blev udarbejdet i forbindelse med opførelsen af rytterskolerne, Derfor er det også rimeligt at se lidt nøjere på disse skoler i forbindelse med beskrivelsen af rytterskolerne.
En af de nævnte prinseskoler - i dag kendt som `Prins Carls Skole´-, blev opført i 1719 i landsbyen Store Torøje ved Faxe, der hørte under Vemmetofte. Prins Carls Skole er den eneste af prinsesko-erne, som er bevaret til vore dage. Bygningen indgik oprindeligt i en række tilsvarende landsbyskoler på prinsens godser, der alle blev opført som almindeligt landsbybyggeri med bindingsværk og stråtag.

Udsnit af et kort fra 1800-tallet over Store Torøje. Prins Carls Skole, som er markeret ved ´Sk´ på kortet, ligger på højre side af Nordhøjvej, der er hovedgaden i landsbyen, som ligger på grænsen mellem Faxe og Stevns kommuner. Prins Carls Skole er en eneste af prinsens skoler, som er bevaret. Skolen blev opført allerede i 1719, men fundatsen til denne og 5 tilsvarende skoler blev dog først underskrevet på Vemmetofte den 22. september 1722. Prins Carls Skole blev bl.a. anvendt som skolemuseum i nogle årtier, mens den endnu var ejet af staten, men blev i 2018 frasolgt til privateje.

Prins Carls Skole i Torøje, som landsbyen hed dengang, er på 3 x 5 fag. På dette tidspunkt var den normale bredde på et hus netop 3 fag, dvs. ca. 4½ meter, så det var naturligvis også tilfældet med prins Carls skoler. Længden af datidens huse kunne derimod variere. Prins Carls Skole har således en længde på 5 fag. Metersystemet kendte man ikke til på dette tidspunkt, så datidens længdemål var ´*alen*´, hvor én alen omregnet til metersystemet svarer til ca. 62,77 cm. (se side 74). Af bygningens samlede areal på godt og vel 30 m^2 udgjorde skolestuen således omkring 13½ m^2, og da man regnede 1 $alen^2$ pr. barn, var der formelt plads til 40 børn i den lille skolebygning. (Det kan godt minde lidt om vore dages beregninger af pladsbehovet for burhøns!).
I ´Prins Carls Fundation´ for Skolerne på Vemmetofte og Højstrup Godser, som er dateret den 22. september 1722, men udarbejdet tidligere, anføres meget præcist, hvem, der skal undervise, hvad, der skal undervises i, og hvordan undervisningen skal foregå, som det også

fremgår af de følgende udvalgte citater fra fundatsen: *"Er det Woris Naadigste Villie og befalling at der skal til Skoeleholdere døgtige Subjecter udsøges Saasom dertil maae icke nogen antages eller beskickes, uden de, hvilcke self ere vel oplyste og funderede i Deres Christendom og Kand med reene Danske Tungemaal undervise, og læse danske Bøger, og derhos kand skrive nogenlunde goed Skrift, især at de ere Gudfrygtige, ærlige og uberøgtede Personer, og at derom kand haves tilforladelig Efterretning, maae ingen dertil antages, før de kand frem vise de vedkommende Øvrigheder, Verdslige eller Geistlige paa de Steder, som de kommer fra deris Loulige Passer, Attester eller Skudsmaaller, og de efter foregaaende hver Steds Præster, til hvis Sogn Skoellerne befindes deris Examination og Attest Over Persohnens Dygtighed, bliver hand Skoelle Embedet betroed, og af Stedets Herskab Kaldsbref meddeelt (...) Skoellemesteren i hver Skoelle skal til første anfang tilholde Børnene og Ungdommen at vennis til Guds Frygt. Og som alle Ting skal skee og helliges ved Bøn og paakaldel-se til Gud, Saa skal hver Skoellemester begynde og ende Læsningen om Dagen med Bøn og Sang, hvad skal og lære Børnene at Kiende Gud, og beede, saa og at vide og forstaae deris Chatecismum, og endelig at kunde læse perfect i Bibelen (...)*

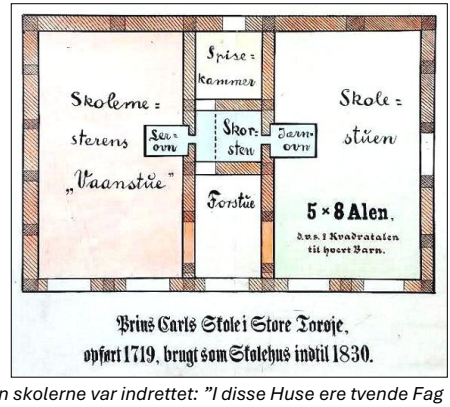

Af fundatsen til Prins Carls skoler fremgår det klart, hvordan skolerne var indrettet: "I disse Huse ere tvende Fag paa den høyre Side, naar man kommer ind, indrettet til Skole-Stue med en Jern-Ovn udi, et Bord, aatte Bænke og Hylder rundt omkring; det tredie Fag er Forstuen til Indgangen, hvor og Skaarsteenen staar med et Skillerum for, at bevare Ildsteden for Vindblæst. Bagved Skaarstenen er indrettet et lident Spisekammer, hvortil Indgangen er

af Forstuen; Vaan-Stuen er anlagt i det fjerde og femte Fag, paa den venstre Side, naar man kommer ind i Forstuen, og derudi er opsat et Sengested, et Bord, trende Bænke, tre Træstole og en Steen-Kakkelovn, saa og Hylder rundt omkring, og tvende Hylder udi Spisekammeret. Døren paa Huset og den til Skolestuen og Skolemesterens Stue ilige-maade Opgangen til Loftet, er med behørig Laas forsynet, samt en liden Stige til Loftet. Udi Vaan-Stuen er indsatte tvende Fag Vinduer og trende Fag udi Skole-Stuen."

"Skoellemesteren skal omgaaes Børnene og tractere Dem Lempelig, fornuftigen, og med Kiærlighed. De skal hverken Self, Deris Hustrue og Folck give Børnene onde forargelser og Exempler paa det de ei nedbryder det med den ene Haand, hvis de med den anden Haand opbygger, og ellers med Læsningen for Ungdommen til at Lære og Undervise sig forholde, som den hannem derom givne Instruction tilholder (...) Børnene skal tilholdes flittig at komme til Skoellen, item alle Søndage, Fest- og Prædikedage udi Kirckerne at lade sig informere. Og skulle nogle Forældre findes gienstridige og icke lade deris Børn komme til Skoellen, da maae Præsten med ald Nidkierhed for Guds Ære, den Vi allene sigter til med disse Skoellers indrettelse, paa behørige steder formane dennem at de afstaar saadan et ont Væsen. Og skulle det icke kunde hielpe, da Herskabet vedbørlig strafe dem, at andre kunde see veed; Skulle der andre blive forhindrede, ved særlig og indstendig Fattigdom eller Sygdom og Svaghed, saa skal Skoellemesterne dog drage Omhue for ved Leilighed at undervise dem, saa at enhver faar Kundskab om sin Sallighed, Ellers som Intentionen af denne Anordning, sigter allene til at plante i Ungdommen den sande Christen-dom og Gudsfrygt, hvortil Skriver og Regnekonsten icke egentlig henhører, Mens der ved Tiden ickun forspildes; Thi skal Skriver og Regnekonsten, ickun agtes som et tilføyet Verck, mens findes der nogen særdehles Capable Ingenia kand dennem og derudi forhielpes (...) Og som Wi dette Skoelleverck saaledes vil have indrettet og foranstaltet, at det bestandig efter Woris dødelig Afgang eller anden tildragende Forandringer kunde Continuere og fortsette, hvilcket Wi udi en Gudelig Intention haver indrettet, og Wi saa lenge Gud sparer Os Livet i beste Maader skal fortsette og handthæve (...)".
Det er meget bemærkelsesværdigt, at der normalt ikke skal undervises i skrivning og regning, hvorved *"Tiden ickun forspildes; Thi skal Skriver og Regnekonsten, ickun agtes som et tilføyet Verck."* Det var læsefærdigheden, det først og fremmest handlede om, så barnet selv kunne læse både katekismus, bibel og bønner, og dermed kunne udvikle sig til det gudfrygtige og gode menneske, der var den pietistiske tankegangs egentlige mål.

Denne indretning af bygningen med skolestuen i bygningens højre side og lærerboligen til venstre er præcis den samme, som det også var tilfældet med den ældre, men stadig bevarede Rasmus Svendsens Skole i Faxe (se side 45) og et par år senere videreført i rytterskolerne, hvor lærerboligen, som kaldes ´våningen´, dog blev udvidet med flere værelser.
At der meget tæt på bindingsværkshuse ofte voksede et højt træ, var ingen tilfældighed. Det var ´tordentræet´, som under tordenvejr skulle fungere som lynafleder. Ildebrand - `Den røde Hane` - var med god grund frygtet af alle i de brandfarlige, stråtækte bindingsværkshuse.

Tegning efter foto fra begyndelsen af 1900-tallet, hvor indgangen midlertidigt var flyttet til bagsiden af huset.

Hvornår den oprindelige bilæggerovn blev fjernet fra Prins Carls Skole, og hvor den befinder sig, hvis den stadig eksisterer, vides ikke. Heldigvis er det tydeligt, hvor ovnen i skolestuen har stået og nogen-lunde også, hvordan den så ud. I forbin-delse med indretningen af bygningen som skolemuseum blev en ´ny´ bilæggerovn, som også er fra 1700-tallet, opført i som-meren 2024. Arbejdet blev udført af dygtige håndværkere med speciale i renovation af gamle, historiske bygninger. (Fotos: Finn Thorshøj).

På et tidspunkt sidst i 1700-tallet gik der angiveligt over 60 børn i skolen, men reelt har der dog næppe været så mange børn i skolen på én gang på grund af et ret stort fravær blandt børnene, men selv om et vist fravær altid måtte forventes, som man også kendte det fra rytterskolerne, er der dog ingen tvivl om, at pladsen har været trang.
Bygningen ophørte som skole i 1830, hvor den blev afløst af en ny skole på nabogrunden og derefter anvendt til privat bebo-else med lerklinet gulv og uden nogen form for isolering, indtil Vemmetofte Kloster i 1916 bekostede en grundig istandsættelse af bygningen, som den fremstod i 1719, og derpå overdrog bygningen til Nationalmuseet i forventning om, at den gamle og fredede skole dermed var sikret for eftertiden.
Sådan kom det imidlertid ikke helt til at gå, men det er en ganske anden historie!

Prinsesseskolerne
Fundatsen til prinsesseskolerne adskiller sig ikke meget fra fundatsen til prinseskolerne Sophie Hedevig oprettede som nævnt også en række skoler bl.a. på de godser, hun arvede efter moderen.
I fundatsen af 28. august 1719 fastsatte prinsesse Sophie Hedevig således, at der skulle opføres 7 skoler i Dronninglund Sogn, nemlig i landsbyerne Bolle, Hjallerup, Torup, Dorf, Ørsø, Aså og Gerå. Skoleholderne skulle aflønnes og modtage brændsel fra Dronninglund Gods.

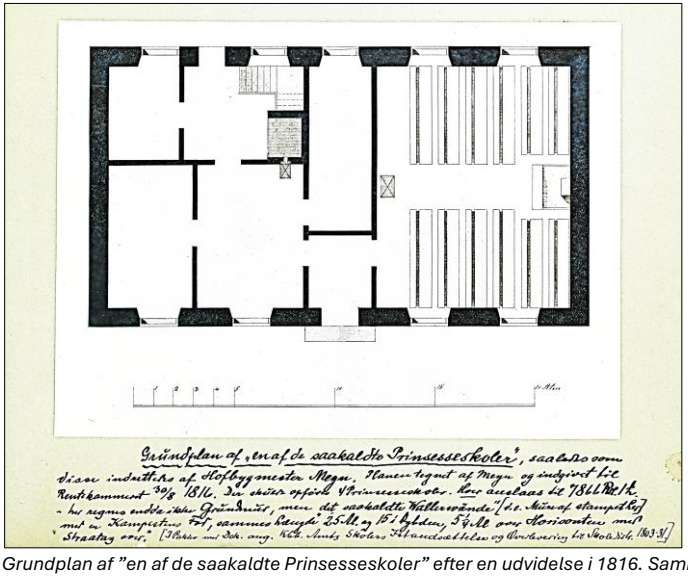

Grundplan af "en af de saakaldte Prinsesseskoler" efter en udvidelse i 1816. Sammenligner man grundplanen fra Rasmus Svendsens Skole (se side 49) med grundplanen fra Prins Carls Skole på forrige side og grundplanen til rytterskolerne (se side 168), fremgår det tydeligt, at indretningen af rytterskolerne trods senere udvidelser i grundtrækket var en direkte videreførelse af grundplanen fra den ca. 75 år ældre Rasmus Svendsens Skole. Det samme er stort set også tilfældet med fundatserne. Lærervåningen er indrettet lidt anderledes end i rytterskolerne. Bemærk fx bilæggerovnen, som betjenes fra ildstedet i køkkenet, men befinder sig i dagligstuen. På den måde undgik men røg i stuen og bidrog til at mindste risikoen for ildebrand, som blev flere af rytterskolernes skæbne til trods for, at disse skoler også blev opvarmet med bilæggerovne. (se side 169). Af tegningen herover fremgår det dog, at der også var en ovn- sikkert en kakkelovn - i selve skolestuen, der således ikke har været en bilæggerovn, som det sikkert har været tilfældet, inden skolen blev udvidet. Det var i hvert fald tilfældet i den samtidige Prins Carls Skole. Som nævnt kom de to kongelige søskendes skolebyggerier til at spille en betydelig rolle i forbindelsen med opførelsen af rytterskolerne, ikke blot som inspiration, men også med hensyn til både formålet med undervisningen, skolernes indretning og den praktiske gennemførelse af undervisningen, som det blev formuleret i ´Instruktionen´ fra 1721 om rytterskolerne.

Af fundatsen til Sophie Hedevigs skoler fremgår det, at prinsessen havde ladet skolerne ´fra ny opbygge´, og man har derfor hidtil troet, at hun dermed oprettede det første organiserede skolevæsen i Dronninglund Sogn. Imidlertid fremgår det af det skøde, der blev udfærdiget ved prinsessens overtagelse af Dronninglund i 1716, at hendes moder, dronning Charlotte Amalie, allerede havde oprettet 5 skoler i sognet: "*Ellers befindes udi forbemeldte Dronninglunds Sogn fem Skolehuse, et ved hver Fjerding paa fire á fem Fag, hvilke vor højst salige fru Moder har ladet opbygge og enhver af Skoleholderne tillagt aarligt to Tønder Rug, en Tønde Byg, to Læs Træ til Brændeved og et Læs til Skolehusenes Vedligeholdelse, som Forretningen afvigte 18. april afvigte Aar 1715 nærmere forklarer*." De fem skoler lå i Bolle, Hjallerup, Dorf, Orsø og Aså. Dronning Charlotte Amalie ejede Dronninglund Slot fra 1690 til sin død i 1714, så Dronninglund Sogns skolevæsen må føje nogle år til sin alder, og Charlotte Amalie må tilskrives en større indsats for Dronninglund Sogn end ændringen af Hundslund Klosters navn til Dronninglund.

(Oplysningen er delvist citeret efter Anne Kathrine Nielsens artikel "Prinsesseskolerne i Dronninglund Sogn.")

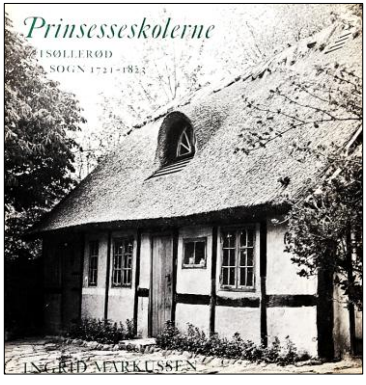

Hovedværket om prinsesseskolerne er Ingrid Markussen: "Prin-sesseskolerne i Søllerød Sogn 1721-1823", udgivet af Historisk-Topografisk Selskab for Søllerød Kommune, 1971. Sophie He-devig skrev i fundatsen til prinsesseskolen i Gladsaxe, at "Hvad sig Frederiksdal anbelanger, wille vi at samme gods med 2de skoeller blive forsynet, den ene skal være udij Wirum, den anden udi Bagsvære." I landmålerens kvittering for opmålingen af skole-lodderne, blev den nøjagtige placering angivet: "Udi Bagsvære befindes ingen beqwem byggeplads paa byens grund, men et lidet styk af Svend Pedersens toft belig-gende nest op til Søren Wæfwers huus kand der til wære beleiligt som hand og dertil har afstaaed og er i breden 21 all. og i lengden 36 allen."

"Fundamentet af al godt og af den evige Lyksalighed er at kende Gud, at frygte og elske ham, og intet er højere fornødent, end at en sand Gudfrygtighed maa betimelig indplantes i Ungdommens Hjerter, hvortil vi ingen tjenligere Middel vide end at Skolevæsenet bliver sat paa en god og kristelig Fod" udgjorde reelt ´formålsparagraffen´ i fundatserne til prinse- og prinsesseskolerne, som menes - i større eller mindre grad - at være udarbejdet af Carl Adolph von Plessen, hvis beskrivelser bl.a. af skolemesterens embedsførelse og anvisningen på, hvordan den daglige undervisning skulle gennemføres på samme måde som det kongelige søskendepar var stærkt påvirket af den pietistiske fromhedsbevægelse, der også spillede en afgørende rolle i forbindelse med den senere opførelse af kongens rytterskoler. Fundatsernes bestemmelser fra prinse- og prinsesseskolerne kan således genfindes næsten ordret i den ´Instruction´ fra 1721, der udgjorde fundatsen for rytterskolerne. Som vi skal se i det følgende, er det tydeligt, at fundatserne for prinse- og prinsesseskolerne, som på mange måder både minder om fundatsen til Rasmus Svendsens Skole i, men tydeligvis også har været med til at danne udgangspunkt for Frederik IVs næsten samtidige ´Instruction` for rytterskolerne (se bind 2, side 332).

Den mest kendte af de Plessenske skoler ligger i Vallensved, hvor Carl Adolph von Plessen lod skolen opføre i 1724 (til venstre). Skolen blev nedlagt i 1813, og bygningen, som er bevaret, blev efter 1817 i stedet anvendt som fattighus. Også den oprindelige prinsesseskole i Øverød, som prinsesse Sophie Hedevig lod opføre i 1721 som den første af disse skoler, findes endnu. Bygningen er dog med tiden udvidet en del (om prinsesseskolerne se side 99).

I 1721 fulgte Carl Adolph von Plessen prins Carls og prinsesse Sophie Hedevigs eksempel, da de to søskende vendte ryggen til hoflivet i København og i stedet slog sig ned på hovedgården Vemmetofte ved Faxe (se side 92 og fotoet herunder) for at komme på afstand af Frederik IV, hvis giftermål ´til venstre hånd´ med Anna Sofie Reventlow (se side 87) næsten havde ført til et brud mellem kongen og hans to søskende.

De Plessenske Skoler

Adolph von Plessen opholdt sig ofte på hovedgården Gunderslevholm, som han havde købt i 1725 og gjort til en del af de Plessenske Fideikommisgodser, som allerede nævnt bestod af i alt syv hovedgårde. Mellem 1724 og 1731 lod Carl Adolph von Plessen opføre i alt 14 skoler *"til Bønderbørns Undervisning"* på sine på sine syv sydsjællandske godser i Vester og Øster Flakkebjerg herreder. Plessens 14 skoler, som han i øvrigt personligt besøgte jævnligt for at tilse, at undervisningen levede op til hans forventninger. Som en af landets største godsbesiddere var Carl Adolph von Plessen derfor en særdeles velhavende mand, som også lod skolerne opføre og drive af egne midler.

Den Plessenske Skole i Karrebæk blev opført i 1726 men ophørte som skole allerede i 1829. Efter nedlæggelsen blev bygningen solgt til privat beboelse, men er siden nedbrudt (foto fra et ukendt år).

De Plessenske Skoler var af forskellige størrelser, men de fleste var dog opført med syv fag i traditionelt bindingsværk og med stråtag og var i øvrigt meget lig prinsens og prinsessens skoler både hvad fundats og undervisningspraksis angik, hvilket ikke er underligt, da meget tyder på, at Plessen måske endda havde været den drivende kraft- eller i det mindste en af de vigtigste initiativtagere i forbindelse med udarbejdelsen af alle fundatserne. Desværre er

kilderne noget mangelfulde i forbindelse med dette spørgsmål, men det kan måske skyldes, at Plessen af hensyn til det kongelige søskendepar med vilje har valgt, at hans betydning i denne forbindelse ikke blev eksponeret. Med sikkerhed ved vi naturligvis kun, hvad kilderne giver belæg for. Plessen havde bestemt, at bønderne ikke skulle betale for børnenes skolegang, men de blev dog opfordret til at yde læreren lidt ekstra betaling, *"Hvis nogen ud af christelig Kierlighed for deres Børns troelige Information og gode Fremgang dem maatte give."* Kun to af Plessens egne skoler er således bevaret til vore dage, dels den lille skole i Bistrup og dels den bedst kendte af de Plessenske Skoler, nemlig skolen i Vallensved, der senere blev anvendt først som fattighus og senest som skolemuseum. Den smukke og velbevarede bygning ligger ved hovedvejen mellem Næstved og Slagelse lidt nord for Vallensved Kirke.

Skolerne blev opført i følgende landsbyer, som alle lå på Plessens jorder: Hyllinge, Vallensved, Fodby, Førslev og Fuglebjerg (opført 1724), samt i Karrebæk, Holløse, Skelby og Regnstrup (opført 1726), i Saltøby og Menstrup (opført 1729), i Arløse (opført 1730) og i Bistrup og Karrebækstorp (opført 1731). Ved tilkøb af jorder til Plessens godser kom også de to rytterskoler i Tystrup og Haldagerlille (*se siderne 412 og 414)* er bevaret endda uden nævneværdige ændringer. Når man ser bort fra kvisten, som er bygget til senere, har den Plessenske skole i Bistrup fra 1731 stort set bevaret sit oprindelige udseende. Skolen blev nedlagt i 1838 efter 23 års strid om, hvor den nye skole skulle opføres. Bygningen, som i 2022 atter kom under Saltø Gods ved Næstved, der var et af Carl Adolph von Plessens 7 godser, anvendes i dag til privat beboelse.

Den Plessenske Skole i Fodby blev opført i 1724 og ses hér, som den så ud i 2003. Bygningen nedbrændte dog i 2008. (Foto: Finn Thorshøj, mens fotografiet til højre af den nedbrændte skole venligt blev stillet til rådighed af siden afdøde lokalhistoriker Svend C. Dahl).

Plessens skole i Vallensved var i brug indtil 1813, hvor den blev nedlagt og skolegangen derpå

henlagt til en anden bygning. Den gamle skole blev efter 1817 i stedet anvendt som fattighus og blev siden 1901 i en årrække benyttet som forskole for de yngste skolesøgende børn. Senere blev bygningen brugt som kommunal anvisningsbolig helt frem til 1999. I dag er bygningen ejet af Næstved Kommune, og Næstved Bevaringsforening har indrettet et af lokalerne som en gammel skole med materiale fra nedlagte skoler i og nær Næstved. *"Selve ydersiden af bygningen står stort set som dengang, den blev bygget i 1724, men bygningen har fungeret som bolig i mange år, så der er ikke noget tilbage af den gamle skolestue"*, udtalte formanden for Næstved Bevaringsforening, Ole Kjærulff til TV-Øst i forbindelse med skolens 300-års jubilæum i 2024. Den smukke bygning, som oprindeligt har været kalket ´over stok og sten´ dvs. uden sortmalet træværk, ligger kun få meter fra landevejen og huser i dag den rekonstruerede skolestue og det lille skolemuseum.

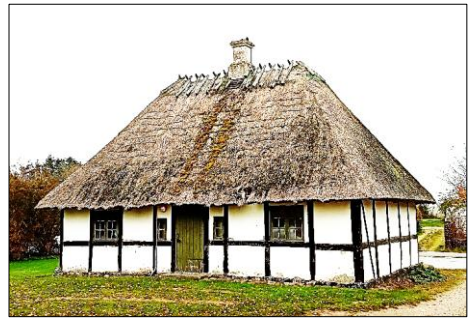

Bagsiden af den Plessenske Skole i Vallensved, som bygningen fremstod i oktober 2024. (Fotos: Finn Thorshøj).

Carl Adolph von Plessens ´gavebrev´ til fem af skolerne på hans godser, som blev undertegnet på Vemmetofte den 19. oktober 1724, lyder let forkortet således:
"Jeg, C. A. v. Plessen til Førslev, Kastrup, Harrested, Fuglebjerg og Fogedby Gaarde (...) gør vitterligt, at som det er det evige Liv at kende den eneste sande Gud og den, han udsendte, Jesum Christum, og denne saliggørende Kundskab i en retsindig Gudfrygtigheds Øvelse er den faste og ubevægelige Grundvold, hvorpaa alt fuldkommen godt og al timelig Lyksalighed skal bygges, og derfor i alle Menneskers Hjerter fra deres spæde Aar og Ungdom af bør indplantes, saa har jeg under den Allerhøjestes Velsignelse og Bifald, hans helligste Navn til Ære og Ungdommen paa min Godser til Opbyggelse, 5 nye Skoler ladet indrette, hvori jeg den Ungdom, med hvilken Gud mine forbemeldte Godser velsigner, udi Gudsfrygt og den rene evangeliske Lærdom vil have undervist".
I sit testamente udsatte Plessen desuden 1000 rigsdaler til uddeling blandt de fattige på sine godser. Peder Hersleb, som var biskop over Sjællands Stift mellem 1737 og 1757 (se side 144), indberettede 1751 bl.a. følgende: *"Hs. Excellence v. Plessen, som selv tager sig den Umage - rara avis in terris* (sjælden Fugl her på jord) - *at lade Børnene i sin Overværelse overhøre og derhos ikke sparer noget for at opmuntre saavel Skoleholderne som Børnene til Flid og oprigtighed."* Fem år senere fik Plessen følgende skudsmål: *"Hs. Ekscellence, som nu er aldrende, nyder endnu Frugterne af sin oprigtige og tro Tjeneste. Han har som hans Sal. Herre, Prinsen, be-standig været ugift. Denne velfortjente Herres mange berømmelige Fortjenester og hans ædelmodige Godgørenhed er enhver fuldkommen bekendt."*

Desværre er der sjældent mulighed for at komme indenfor i den gamle skolebygning, hvor der kun lejlighedsvist bliver åbnet for besøgende. Det var imidlertid tilfældet den 24. oktober 2024, hvor man havde valgt at fejre skolens 300-års ´fødselsdag´. Det fandt sted med en lille højtidelighed, hvor også den nuværende ejer af Saltø Gods, greve Carl-Christian von Scheel-Plessen, - som i øvrigt er direkte efterkommer efter Carl Adolph von Plessens broder og 11. generation på Saltø, Christian Ludvig von Plessen (se side 90), - også deltog. Carl Plessen, som greven normalt omtales, ´overdrog´ ved denne lejlighed officielt bygningen til Næstved Kommune, som har passet på den siden 1813. Kommunen var repræsenteret af daværende borgmester Carsten Rasmussen, som i dagens anledning også bar den fornemme borgmesterkæde. Der var åbent hus for alle interesserede, og en lokal skoleklasse fik endda mulighed for at opleve, hvordan det var at være skoleelever´ i gamle dage´.

Skolens 300-års jubilæum blev højtideligholdt i oktober 2024. Selve ´ fødselsdagen´, som var arrangeret af Næstved Bevaringsforening, blev fejret med ´åbent hus´ for alle interesserede og taler af både Næstved Kommunes daværende borgmester, Carsten Rasmussen, og den nuværende ejer af Saltø, som er et af Carl Adolph von Plessens oprindelige 7 godser, Greve Carl-Christian von Scheel-Plessen, der begge fortalte om Carl Adolph von Plessen og hans skoler. På dagens program fik en lokal skoleklasse også chancen for at deltage i en undervisningstime som skoleelever ´i gamle dage´. (Fotos: Finn Thorshøj).

Intet er højere fornødent, end at en sand Gudfrygtighed maa betimelig indplantes i Ungdommens hjerter . . .

- et bidrag til fortællingen om Carl Adolph von Plessen, hans venskab med et kongeligt søskendepar og lidt om de Plessenske skoler

af Finn Thorshøj [1]

Carl Adolph von Plessen (1678-1750).

For enevældens havde den gamle danske adel ingen formelle arvelige titler og rangforskelle. Ikke de gamle danske arvelove skulle jorden deles mellem alle børn uanset køn, men forskel var der nu alligevel. Bedre dette norrig lys, men senere fik kun halv arv i forhold til brødre, så en 'søsterlod' var det halve af en 'broderlod'. Siden indførelsen af enevælden i 1660, hvor den 'gamle' danske adel, der ellers havde haft den reelle politiske magt siden middelalderen - det såkaldte 'Adelsvælde' - ikke blot måtede sin vanrettigte indflydelse, men også måtede sin skattefrihed og ikke længere kunne gøre rygene på de indtjenende stillinger som hovedsæd, havde de overvejende kun

En noget grundigere beskrivelse af Carl Adolph von Plessen med en gennemgang af de enkelte Plessenske skoler kan læses i min artikel: "Intet er højere fornødent, end at en sand Gudfrygtighed maa betimelig indplantes i Ungdommens Hjerter… - et bidrag til fortællingen om Carl Adolph von Plessen, hans venskab med et kongeligt søskendepar og lidt om de Plessenske skoler". Artiklen er offentliggjort i årbogen for 2024, side 21-61, som er udgivet af Historisk Samfund for Præstø Amt. (Se evt. litteraturhenvisningerne sidst i bind 2.)

Livet i landsbyerne i 1700-tallet

Man anslår, at der omkring år 1700 var ca. 59.000 gårde i Danmark. Af disse lå de 3.000 øde, 37.000 var fæstegårde under private godsejere, 15.000 var fæstegårde under Kronen dvs. på krongodset og 5.300 var fæstegårde under kirker, hospitaler og Københavns Universitetet, der således var ret betydelige jordbesiddere, mens kun 1.700 gårde var i selveje.

Ovenstående gengivelse af en typisk landsby i 1700-tallet er et lille udsnit af baggrunden på et maleri af Jens Juel.

I sidste halvdel af 1700-tallet afhændede kronen dog størstedelen af krongodset især i forbindelse med salget af rytterdistrikterne i 1760´erne, hvor jorderne blev udstykket og derpå opkøbt af private godsejere ved store auktioner. Omkring 1780 ejede godsejerne på de ca. 700 privilegerede hovedgårde mellem 75 og 80 % af den samlede agerjord i Danmark. Der er også grund til at se lidt tættere på dagliglivet - og herunder også på børnenes vilkår - især i de landsbyer, hvor disse skoler blev opført i løbet af 1720´erne. Det er naturligvis en absolut nødvendig forudsætning for at forstå betydningen af de ændringer, som det store skoleprojekt med opførelsen af rytterskolerne medførte for den ellers traditionelle livsførelse i de mange små landsbysamfund.

Langt ind i 1700-tallet boede den altovervejende del af den danske befolkning derfor i de oftest ganske små landsbyer, som omkring år 1700 udgjorde et skønnet antal på omkring 6000. Kun meget få mennesker boede uden for landsbyernes trygge fællesskab. En typiske landsby i begyndelsen af 1700-tallet bestod normalt af 10-20 gårde og lige så mange små husmands-

huse og håndværkerhjem. Mange landsbyer var dog betydelig mindre. Bygningerne i landsbyen lå som regel samlet omkring den åbne plads midt i landsbyen, *´forten´*. Her lå også sognekirken, hvis der var en sådan i landsbyen, og gadekæret, hvor dyrene kunne vandes, hvor man kunne vaske tøj, og hvor man kunne hente vand fx i tilfælde af de frygtede ildebrande, der i værste fald kunne lægge hele landsbyen øde. Allerede i Jyske Lov fra 1241 understreges det, at forten var fælles ejendom, og at *"Ingen mand maa bygge på Forten, for Forten tilhører alle. Den, der er medejer i Byen, kan altid, af hvad størrelse hans Ejendom i Byen end er, rejse Sag angående Forten, hvis nogen har formindsket eller forringet den."*

Landskabet var dengang præget af store områder med den naturtype, de såkaldte *´overdrev´*, som var opstået ved, at den oprindelige skov på et tidspunkt siden oldtiden var blevet ryddet og erstattet af græsklædt, men ellers uopdyrket jord, der i nogen grad kunne anvendes som græsningsarealer omkring de små, koncentrerede landsbyer. De enkelte gårde lå på hver deres lille grundstykke, der blev kaldt *´toften´* eller *´gårdstedet´*, og som især blev anvendt som frugt- og køkkenhaver. Gårdens størrelse var også afgørende for de enkelte gårdes andele af landsbyens agre og det fælles overdrev. Den del af forten, der lå nærmest gårdene, blev kaldt *´gaden´*, og også den skulle holdes fri for bebyggelser eller indhegninger, så man frit kunne færdes mellem gårdene og markerne. Huse uden jord blev kaldt *´gadehuse´*. Gaden lå således som en lukket ring omkring forten.

Trevangsbruget
Bymarken var opdelt i tre *´vænger´*nemlig byvangen, rugvangen og brakvangen, hvor man i den første sæde forårssæd (byg, havre eller boghvede), i den anden vintersæd (rug), mens den tredje vang henlå uopdyrket med græs som brakmark eller *´fælled´*. Sammen med det fælles overdrev kunne denne jord så anvendes til græsning for kvæget og blev på den måde også gødet, så den var klar til såning, når der året efter igen blev roteret mellem vængerne. På den måde undgik man at udpine jorden. Også svinene fik lov til at rode op i brakvangens jord. Undertiden blev de dog sendt på *´olden´*, hvor de så strejfede omkring og selv fandt føde i fællesskoven eller *´oldenskoven´*. For at sikre, at alle gårdene fik retfærdig del i jorden, som på grund af forskellen i jordbundens kvalitet (bonitet) og terrænforholdene i øvrigt oftest var af forskellig bonitet, blev de to opdyrkede vænger opdelt i en række *´fald´*, som også blev kaldt *´åse´* eller *´skifter´*, og hvor den agerjord, som hørte til den enkelte gård, lå spredt i ofte mange agre eller *´markstrimler´* i et antal, som svarede til gårdenes størrelse. På den måde fik gårdene del i både den gode og den dårlige agerjord, men ulempen var naturligvis, at den enkelte gård undertiden kunne have adskillige agerskift fordelt i vængerne, og det var ofte skyld i, at der kunne gå en del tid med at komme rundt til de forskellige jordstykker. Denne dyrkningsform, der er kendt som `*trevangsbrug*`, var udbredt især i den østlige del af landet, hvor man således var næsten selvforsynende med stort set alle daglige fornødenheder, og kun ganske få varer som fx sukker, salt, tjære og jern måtte købes i den nærmeste købstad. Der var stor forskel på bønderne, hvor nogle havde megen jord, måske et halvt hundrede markstrimler eller endnu flere og andre måske kun en enkelt. Husmændene var som hovedregel jordløse, men kunne eventuelt holde en ko eller et par geder, som så kunne græsse på brakvangen. De dyrkede vanger var indhegnet med risfletning, så man undgik, at kvæget skulle forgribe sig på afgrøderne.

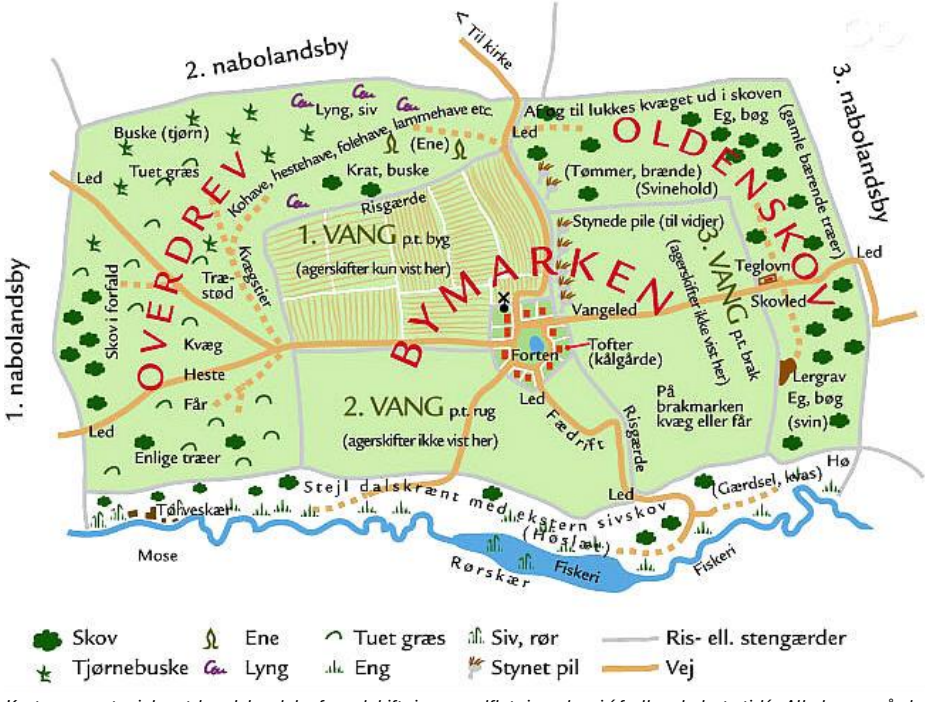

Kort over en typisk østdansk landsby før udskiftning og udflytning, dvs. i ´fællesskabets tid´. Alle byens gårde og huse klumper sig sammen omkring forten med gadekæret og bystævnet. (Tegningen er udarbejdet af Geografiforbundet).

Når høsten var i hus, sløjfede man indhegningen, - man *'opgav ævret´*, som det hed -, så kvæget herefter kunne græsse frit på hele bymarken. Landsbyernes beboere var meget følsomme over for år med misvækst, som hurtigt kunne bringe en familie til tiggerstaven. Det samme var tilfældet, hvis uheldet var ude fx ved arbejdsulykker som et brækket ben eller lignende. Frygtet var naturligvis også de ret hyppige ildebrande, som hurtigt kunne fortære de tætliggende, stråtækte bindingsværkshuse og i værste fald medførte, at hele landsbyen nedbrændte.

Befolkningen i landsbyen

I de landsbyer, som havde en sognekirke, var præsten og degnen de øverste i landsbyen. Også landsbyens smed var en betydningsfuld mand, som undertiden endda fik et mindre stykke jord og varer som betaling. De fleste af bøndernes redskaber, som var fremstillet af træ, ben eller ler, kunne bønderne selv lave, og deres tøj af vadmel vævede de selv af uld og hør. Anderledes forholdt det sig med de redskaber, som var nødvendig til udfærdigelsen af fx knive, plovskær, hestesko, hjulringe, spænder til seletøj og meget andet, som var lavet af jern. Her var smeden ganske enkelt uundværlig, og var han dygtig, var hans anseelse blandt bønderne tilsvarende stor.

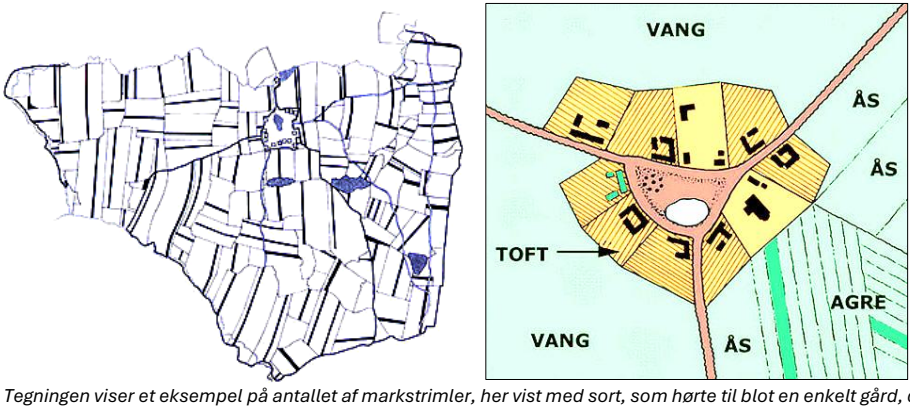

Tegningen viser et eksempel på antallet af markstrimler, her vist med sort, som hørte til blot en enkelt gård, der sammen med de øvrige gårde lå samlet i landsbyens fællesskab. Det udskiftede agerland, som vi kender i dag, hvor de enkelte gårde ligger spredt omkring gårdenes samlede jorder, hører en senere tid til. Datidens opdeling af landsbyens agerjord i de mange agerstrimler var i høj grad også årsagen til, at bønderne var nødt til at blive enige om, hvornår der skulle sås, høstes og foretages andre aktiviteter, som krævede fællesarbejde. Det blev aftalt mellem bønderne på landsbyens ´bystævne. ´ Illustrationen til højre viser ligeledes en landsby før udskiftningen med de tætliggende i dette tilfælde 8 gårde samlet omkring forten, hvor også sognekirken ligger. Den ´grønne´ gård har sin jord spredt i strimler - såkaldte agerskifter - på de forskellige agre, hvoraf en del af to nærmet liggende er markeret på tegningen.

Under præsten, degnen og smeden stod gårdmændene, og under dem fandt man så husmændene, der ud over et mindre hus undertiden også havde lidt jord, som eventuelt gav mulighed for at holde et par husdyr. Mange husmænd var imidlertid jordløse. Selv et lille jordstykke var dog ikke tilstrækkeligt til at holde familien selvforsynende, så husmændene var derfor normalt også daglejere, eller de havde et håndværk, som de kunne leve af. Det var imidlertid ikke alle personer, der indgik i en husstand.

Under husmændene stod de almindeligvis fattige landarbejdere, de såkaldte ´inderster´ eller indsiddere, dvs. folk, som ikke ejede hus eller jord og derfor boede til leje på gårdene eller i husene og ernærede sig som tjenestekarle og piger. der boede til leje hos en bonde på et værelse eller i et hus på gården grund. Det kunne også være enlige eller ægtepar.

Nederst i landsbysamfundet kom så de allerfattigste fx enlige eller gamle aftægtsfolk, som ikke længere kunne arbejde. Helt i bunden af ´landsbypyramiden´ fandt man også hjemløse tiggere - undertiden også forældreløse børn -, der førte en kummerlig tilværelse med tiggeri fra sogn til sogn og fra hus til hus rundt om på landevejene, eller var henvist til at leve i fattighusene, de såkaldte ´hospitaler´, der bestemt ikke må opfattes som vore dages hospitaler eller sygehuse Der var slet og ret tale om egentlige fattighuse, der opstod i løbet af 1700-tallet, som fx fattighuset ´Greve Hospital´ fra 1710 der delvist er bevaret til vore dage, og de senere fattiggårde, som var egentlige institutioner med tvangsarbejde for fattiglemmerne, der især blev udbredt i det følgende århundrede.
Livet i 1700-tallets danske landsbyer var i det hele taget præget af uhyre nøjsomhed og udbredt fattigdom i en grad, som de fleste mennesker i vore dage nok vil have svært ved at forestille sig.

Greve Hospital, som ses på fotografierne herover, er et udmærket eksempel på et af de fattighuse, som i løbet af 1700-tallet blev opført til landsbyernes fattige, invalide og gamle mennesker, som ikke kunne forsørge sig selv. Hospitalet i Greve blev oprettet i 1710 som en stiftelse af godsejerparret Margrethe Gjedde og Holger Vind på godset Gjeddesdal. Greve Hospital har intet at gøre med vore dages hospitaler og sygehuse bortset fra, at betegnelsen ´hospital´ i Danmark oprindelig netop stammer fra de tidlige fattighuse, men i øvrigt kendes helt tilbage fra middelalderen. Med betegnelsen ´hospital´ menes en bygning til opdragelse og pleje for nødlidende dvs. enten for svagelige gamle eller for syge. I praksis fungerede hospitalet derfor som fattighus. Husets indretning forblev stort set uændret fra 1710 og helt op i 1900-tallet. Beboerne eller ´fattiglemmerne´ havde sjældent penge til forbedringer, og fattigvæsenet bekostede kun penge på nødvendigt vedligehold og reparationer.

Det offentlige fattigvæsen blev i 1700-tallet udelukkende administreret af sognepræsterne indtil 1803, hvor der blev oprettet fattigkommissioner, hvori bl.a. også godsejeren kunne have sæde. Et andet eksempel på et fattighus fra 1700-tallet var hospitalet i Revninge, som i 1735 blev bekostet af godset Lundsgård. Det kostede 400 rigsdaler at opføre det grundmurede og tegltækte hus med 4 værelser og et køkken. Driften af fattighuset og beboernes underhold stammede fra et legat på 1700 rigsdaler.
Af fundatsen for hospitalet i Revninge fremgår det, at der *"i Hospitalet skal indlægges otte Lemmer, to i hvert Kammer, hvorved tages i agt, at Mandfolk bliver for dem selv, og Kvindfolk for dem selv, og må ingen i Hospitalet indtages, som er afsindige eller saa vanvittige, eller i anden måde saa skrøbelige, at de ikke kan rygte dem selv, hvorved de andre Lemmer i Hospitalet kunne besværes."* I hospitalet måtte kun indtages *"rette Almisse-Lemmer, som ikke ved Drukkenskab eller anden Liderlighed, men formedelst Alderdom og Svaghed er komne i den Stand, at de ikke selv kan erhverve deres Brød, og i deres Nød og Fattigdom fører et kristeligt, gudeligt og skikkeligt Levned. Og som dette Hospital for Lundsgaards Gods alene er indrettet, så maa ingen heller derudi indlægges, uden de er af samme Gods."*

Af fundatsen fremgår det desuden, at hvert af fattiglemmerne efter gudstjenesten i sognekirken skulle have udbetalt 1 mark og 8 skilling af godsets ridefoged. Fra begyndelsen af 1800-tallet steg fattigdommen på landet. De store jordreformer i slutningen af 1700-tallet tilgodeså især fæstebønderne og selvejerbønderne med de større gårde, mens antallet af husmænd og jordløse landarbejdere, hvis livsvilkår i virkeligheden blev forringet under reformerne, voksede stødt. Især fra den sidste halvdel af 1800-tallet var der derfor et øget pres på fattighusene og på de senere fattiggårde i købstæderne.
Greve Hospital blev flyttet til Frilandsmuseet i Sorgenfri i 1975.

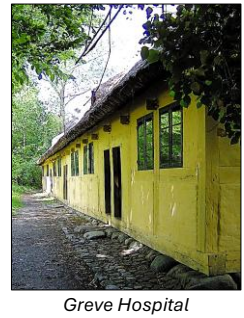

Greve Hospital

80% af den danske befolkning levede på landet i 1700-tallet. I Østjylland og på øerne boede landbefolkningen i mindre landsbyer, mens bebyggelserne lå spredt i det øvrige Jylland og på Bornholm. Kortet herover viser, hvordan gårde og huse lå samlet omkring forten og gadekæret i landsbyen Svogerslev ved Roskilde. Bag hver enkelt gård lå et mindre jordstykke, ´toften´, som hørte til gården, der også havde andele af landsbyens agre og det fælles overdrev. Bemærk også sognekirken. Trods udskiftningen af landsbyen i 1788, blev enkelte ´jordløse´ huse alligevel liggende i den gamle landsbykerne ved gadekæret, som det ses på ovenstående postkort fra 1907 med motiv netop fra Svogerslev.

Bystævnet

Landsbyens mænd mødtes ved bystævnet, der i nogle tilfælde bestod af en cirkel af store sten, som oftest var placeret omkring et ege- eller lindetræ på forten, som var den åbne plads i landsbyen. Det er dog lidt af en senere myte. Mændene sad snarere i en varm stue eller i kirkens våbenhus.

Bystævnet var dels navnet på selve mødestedet, men betegnede også selve mødet, hvor alle bymændene i landsbyen havde pligt til at deltage, når oldermanden havde sammenkaldt til mødet ved at blæste én gang i byhornet og fattede oldermandsstaven med de mange hak, der markerede tvister og aftaler mellem bymændene. Det var dog kun landsbyens bosatte mænd dvs. alene gårdmændene, som var egentlige medlemmer af bystævnet, hvis flertalsafgørelser var bindende for alle i landsbyen. Uden for fællesskabet, men underkastet bystævnets beslutninger, stod de Jordløse landsbyboere, dvs. husmænd, inderste eller indsiddere, tjenestefolk, aftægtsfolk, fattige, børn og unge samt alle kvinder med undtagelse af enker, der havde overtaget fæstet på gården efter manden. Landsbyfællesskabet udgjorde således et delvist selvstyrende samfund. Ansvaret for afviklingen af selve mødet lå hos oldermanden, som var et pligtmæssig hverv, der gik på omgang mellem gårdejerne én gang om året.

På bystævnet afgjorde man dels de praktiske forhold i forbindelse med jordfællesskabet for at sikre en ligelig og retfærdig fordeling af byrder med hensyn til såning og høst, vedligeholdelse af hegn og gærder, græsningsret, retten til bytyren, som gik på omgang og mange andre praktiske beslutninger. Derfor var der meget stor forskel på indholdet i de enkelte landsbyers vedtægter. Bystævnet skulle også løse indre tvister uden indblanding fra domstole eller andre myndigheder. Allerede i de middelalderlige landskabslove nævnes det, at bystævnet også havde kompetence til at ordne mindre politisager uden indblanding af myndighederne, så bystævnet havde beføjelse til at afsige dom i mindre retssager. Derfor indeholder de fleste by-vedtægter også detaljerede regler om straffe for forskellige berigelsesforbrydelser. Bystævnet virkede således som lovbestemt domstol, der også kunne dømme i sådanne sager. Straffen for brud på byvedtægtens regler var normalt levering af et antal tønder øl, der blev drukket på bystævnet. Bystævnet udgjorde også en slags forligsinstitution for stridigheder mellem landsbyens beboere.

Oldermanden anvendte byhornet, når han skulle tilkalde gårdejerne til møde på bystævnet. Når han ¨blæste en gang i hornet, var alle bønderne pligtige at komme til møde, men hvis han pustede to gange i hornet, betød det, at der var ildebrand et sted i landsbyen, og så var det alles pligt straks at møde op og hjælpe med at slukke branden. Selv en mindre brand kunne være en alvorlig trussel mod hele landsbyen, hvis huse mest bestod af bindingsværk og stråtag. Oldermanden var leder af bystævnet, men kun for en kortere periode, for der blev normalt valgt en ny oldermand hvert eller hvert andet år. Hvis en af landsbyens fæstebønder kom for sent til mødet eller slet ikke mødte op på bystævnet, måtte han betale en bøde. Oldermanden skar derfor et hak ud for vedkommende i den stok, som oldermanden også var udstyret med, og hakket blev først sløjfet, når bøden var betalt. Som traditionen bød, har de skiftende oldermænd i tidens løb ridset initialer og årstal på hornet. Oldermanden på ovenstående billede har også medbragt byhornet. Det byhorn, som herover ses på en ældre tegning, er fra landsbyen Store Torøje ved Faxe. Det ældste årstal på dette byhorn er fra 1651. Tegningen af mødet på bystævnet og flere af de efterfølgende illustrationer i dette kapitel er gengivet efter akvareller af maleren Rasmus Christiansen (1863-1940). Serien omfatter en længere serie af tilsvarende akvareller fra 1920´erne, som skildrer landbrugets historie og udvikling på en måde, som bringer de gamle anskuelsestavler i erindring. Maleren havde et meget stort kendskab til levevis i svundne tider, som han havde studeret indgående. De pædagogisk glimrende illustrationer giver derfor et ganske troværdigt indtryk af dagliglivet på landet i 1700- og 1800-tallet. Akvarelsamlingen blev i 1953 skænket til Tune Landboskole. (Angående udgivelser af tegningerne, se bind 2, side 291.)

Et bystævne eller grandestævne var dels en forsamling af landsbyens bønder, der havde kompetence til at træffe beslutninger om fælles anliggender, og dels den plads i landsbyen, hvor denne forsamling mødtes, som efter traditionen bestod af en kreds af store sten. Fotografiet viser bystævnet i Øverød. (Foto:Niels Orbesen).

Mange byvedtægter blev nedskrevet allerede fra midten af 1500-tallet og i løbet af de følgende halvanden hundrede år, men der er ingen tvivl om, at flertallets beslutning også havde været

bindende for mindretallet siden slutningen af 1400-tallet, og beslutningerne blev ofte bekræftet ofte på bystævnet, hvor byens vedtægter i reglen blev gennemgået. Imidlertid var indholdet af vedtægterne i høj grad baseret på lokale traditioner og varierede derfor en del fra landsby til landsby. Da der ikke blev ført protokol på bystævnet, ved vi derfor kun i relativ få tilfælde, hvad der blev besluttet, og hvordan beslutningerne forholdt sig i forhold til byvedtægterne. De mange rundkredse af sten, som i dag ses i mange landsbyer, er dog ikke ´ægte´. Stenene er oftest stillet op i løbet af 1800-tallet som et nostalgisk minde om en svunden tid og drømmen om et hyggeligt landsbyfællesskab, som mange savnede. Virkeligheden i 1700-tallets arbejdsliv i landsbyens bofællesskab var dog væsentlig hårdere end de romantiske bystævner i vor tid giver udtryk for.

Lerklinet bindingsværk og stråtag

Huse opført i bindingsværk var i udpræget grad afhængige af sted og tradition, så det var i høj grad den lokale tradition, som var bestemmende for materialernes art og omfang og deres anvendelse. Selve ordet ´bindingsværk´ kommer af udtrykket at ´afbinde´, som igen skyldes, at man prøvesamlede de tilvirkede tømmerstokke og eventuelt skilte den ad igen, inden konstruktionen atter blev rejst på et fundament af ´syldsten´, og derefter sammenføjet til den færdige konstruktion af tømmeret, som udgjorde den bærende konstruktion i den færdige bygning.

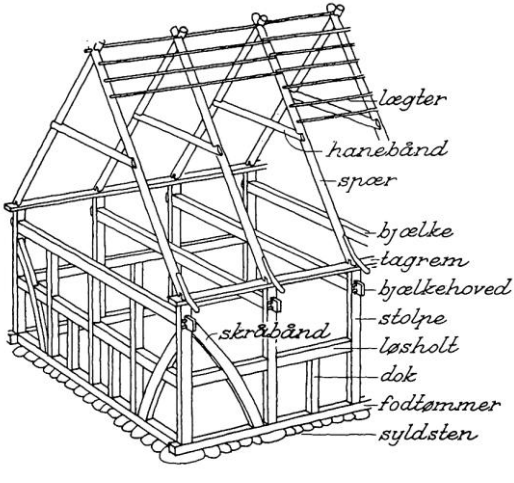

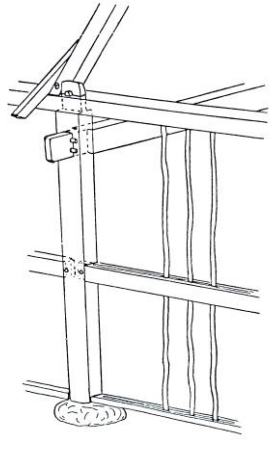

Skitsen til venstre viser opbygningen af en væg i bindingsværk (gengivet fra Ib Hemmingsen: "Den danske bonde gennem 500 år", udstillingsmateriale, som også findes på slaegtsbibliotek.dk). Bemærk, hvordan løsholter og loftsbjælker var ´tappet´ sammen i bygningen, så den forholdsvis let kunne udvides eller flyttes. Tegningen til højre viser princippet i bindingsværkskonstruktionen, som traditionen typisk var i Sydsjælland med stolpen stående direkte på syldstenen og ´´tapperne´ på bjælkehovedet (gengivet fra Axel Steensberg, Nordisk Kultur, bd. XIV). Felterne mellem tømmerstykkerne kaldtes ´tavl´. I det omfang det var muligt, blev der anvendt egetræ til det udvendige tømmer, mens ´indtømmeret´, der var under tag, almindeligvis var af en billigere træsort fx fyrretræ. Huse med lerklinede tavl blev typisk kalket i modsætning til murede tavl. Indvendigt var døre og vinduer normalt rødmalede, men lokale byggetraditioner var afgørende for, hvordan den færdige bygning fremstod fx med hensyn til farven på de kalkede flader og på træværket. Normalt var de kalkede flader dog hvidkalkede.

Bindingsværkshuse var opført med et skelet af træ, som bar husets tag og holdt på væggene, der blev ´bundet´ og udfyldt med ´lerklining´ eller lignende. Felterne mellem tømmerstykkerne kaldes ´tavl´. Lerklinede tavl var oprindeligt det almindeligste, men i løbet af 1800-tallet blev den oprindelige lerklining dog ofte erstattet af murværk. Bindingsværket blev sat sammen med forskellige ´rene´ tømmersamlinger og tappe, som altid var udført i træ uden brug af søm eller andre former for jern.

Tømmersamling med ´tapper` på et bindingsværkshus. (Fotos: Finn Thorshøj og Poul Erik Vang / SkovTrup).

I modsætning til et grundmuret hus, som fx rytterskolerne, var et bindingsværkshus derfor også forholdsvis let at flytte til en ny placering, som det i høj grad fandt sted, da gårdene blev udflyttet fra landsbyerne efter landboreformerne i 1788. Det var heller ikke tale om arbejdstegninger eller specielle beregninger, når et bindingsværkshus skulle opføres; det fandt sted efter lokalitetens århundredgamle traditioner. Størrelsen på huset blev opgjort i ´fag´, som var - og naturligvis stadig er - afstanden mellem to af stolperne i et bindingsværkshus. I princippet er bindingsværk derfor i virkeligheden en form for elementbyggeri, idet dimensionerne i fagene var ens, nemlig ca. 150 cm. i bredden og ´elementet´ bestod af et sæt stolper, en bjælke, et sæt tagspær samt vægflade og tagflade fra stolpen og hen til den næste stolpe. Tømmeret i ydervæggene var normalt af egetræ, mens der blev anvendt fx fyrretræ til skillevæggene. Det kan derfor også være temmelig vanskeligt at afgøre, præcis hvornår et bindingsværkshus er opført, fordi det var forholdsvis let at føje ekstra fag til et eksisterende hus eller at fjerne et eksisterende fag. Desuden blev gammelt tømmer fra tidligere huse i vid udstrækning genanvendt i skillevægge eller som fyldtømmer, og kunne derfor ofte være anvendt gennem flere hundrede år. Gulvet var normalt lerklinet og taget tækket med langhalm eller med de noget mere kostbare tagrør. Det var et valg, som også var bestemt af den lokale byggetradition. Det samme var også tilfældet med valget af farven på huset, eller om træværket eventuelt i stedet skulle hvidkalkes ´over stok og sten ´dvs. uden at tjære træværket.

Hovedgårde

En herregård eller hovedgård var en større gård, der tilhørte en adelsmand, og som alt andet lige var fritaget for almindelige skatter og andre afgifter. Foruden egen jord havde hovedgården et større eller mindre antal fæstegårde under sig, hvor fæstebønderne var forpligtede til dels at betale landgilden, men i en stor del af 1700-tallet også var pligtige til dels at yde hoveri for hovedgårdens ejer. Et sådant samlet ejerskab af hovedgård med eller uden fæstegårde blev betegnet som et gods.

Godset var et økonomisk og administrativt centrum i landbosamfundet. Skatter og afgifter gik gennem godsejeren, som var ansvarlig for sine fæstebønders indbetaling af skatter til staten. Det var ofte ridefogeden, der stod for den daglige drift af godset og kontakten til fæstebønderne.
På godskontoret holdt man regnskab dels med godsets egen økonomi og dels med fæstebøndernes hoveriarbejde og afgifter til staten. Det var også her, man tog sig af udskrivningen af soldater blandt bønderne og af retssager, der skulle for birketinget. Et birk var en retskreds, og grevskaber og baronier havde birkeret, dvs. ret til at udnævne dommer og skriver ved birketinget, som var den laveste retsinstans. Gennem det meste af 1700-tallet var det således almindeligt, at herremændene ejede jorden, og der hørte ofte flere landsbyer under hovedgårdene, men forholdet til disse landsbyer og fæstegårde var imidlertid også præget af et alvorligt dilemma, for på den ene side var godsejerne normalt interesseret i at opnå størst mulige indtjening fra fæstebønderne - både fra landgilden og fra bøndernes hoveriarbejde på hovedgården -, men på den anden side måtte kravene til fæstebønderne ikke blive større end, at det stadig var muligt at finde bønder, der var villig til at fæste gårdene, som ellers ville gå til. Dertil kom, at fæsterne efterfølgende også skulle være i stand til at opfylde deres forpligtelser med hensyn til landgilden, der reelt var den årlige ´husleje´ for fæstegården, som skulle betales til herremanden hvert år den 11. november. I følge er samtidigt fæstebrev udgjorde den årlige værdi af landgilden f.eks. i alt 30 rigsdaler, 4 mark og 14 skilling i rede penge, og det kunne bonden normalt ikke udrede i kontanter, så en del af - eller eventuelt hele - landgilden blev i stedet betalt med en del af høsten, som undertiden udgjorde halvdelen af høstudbyttet.

Fæstegården
Fæstebonden forpagtede derfor en gård og den tilhørende jord for en herremand, mod at betale en fæsteafgift til herremanden. Aftalen blev normalt indgået på hovedgården, hvor godsejeren eller hans ridefoged tog fæsteren i ´forsvar´, dvs. at fæsteren modtog fæstegården med de dertil forbundne forpligtelser i form af afgifter som landgilden og hoveripligten, men så til gengæld kom under herremandens beskyttelse mod overfald og samtidig var sikret bistand i forbindelse med eventuelle retslige stridighed hvor det normalt var godsejeren som var dommer. Godsejeren havde reelt ´hals- og håndsret´ over fæstebønderne, som til gengæld havde pligt til at sørge for, at gården blev passet og vedligeholdt. Når fæsteaftalen var indgået, havde fæstebonden brugsret over gården og den tilhørende jord typisk for 30 år.

Fæstebonden
De fleste bønder i 1700-tallet ejede hverken det hus, de boede i, eller den jord, de dyrkede. De var fæstere. Fæstebønderne skulle betale afgifter og yde hoveri dvs. pligtarbejde på hovedgården for godsejeren. På denne måde betalte de lejen af deres fæstegård. Dette system levnede for mange fæstebønder kun begrænset tid til at dyrke deres egen fæstejord. Mellem 1733 og 1788 havde godsejeren imidlertid ret til at stavnsbinde bønderne på godset. Det var hans pligt at sikre staten de soldater, der var brug for; til gengæld havde godsejeren kontrol over arbejdskraften (om Landmilitsen, se side 129). Indtil slutningen af 1700-tallet tilhørte langt den største del af jorden i Danmark godsejerne. Kun de færreste steder ejede landsbyens beboere selv den jord, de dyrkede, eller de bygninger de beboede. I Tryggevælde Rytter-

distrikt, hvor den ´fede´ landbrugsjord gjorde det muligt at få et betydeligt udbytte af driften, lå godserne derfor også forholdsvis tæt, så selvejerbøn-der var et næsten ukendt begreb på disse kanter inden landbrugsreformerne i slutningen af 1700-tallet. I stedet var bønderne hér - som mange andre steder - ´gård- eller husfæstere´ under et af godserne, som i Danmark typisk var ejet af en adelig eller borgerlig godsejer, af kronen, - som tilfældet var i rytterdistrikterne, - eller en institution fx Københavns Universitet, som også ejede en del landbrugsjord forskellige steder.

Vornedskab
Vornedskabet, som indebar bopælspligt for bønderne og havde været kendt siden højmiddel-alderen, udviklede sig i slutningen af 1400-tallet til, at en herremand kunne sælge sine vornede bønder. Kvinder var dog ikke bundne af vornedskabet. Undertiden lykkedes det for enkelte af de vornede bønder at flygte eller flytte til en af købstæderne, uden at de blev tilbagekrævet, og i midten af 1500-tallet blev de vornede bønder, der havde boet i en købstad i tre år, fritaget for deres vornedskab. Allerede Christian IV forsøgte i 1634 at få afskaffet vornedskabet, men det lykkedes ikke på grund af modstand fra adelen. Først i 1702 blev vornedskabet ophævet for de bønder, som var eller blev født efter Frederik IVs tronbestigelse i 1699. Det varede imidlertid 31 år, inden bestemmelsen for alvor trådte i kraft. Årsagen var igen stor modvilje fra godsejerne, som ønskede af få mulighed for at udskrive soldater. Godsejerne ønskede derfor, at der blev indført en ordning, som dels kunne afhjælpe følgerne af en alvorlig landbrugskrise i 1730´erne, som blandt andet skyldtes svigtende efterspørgsel fra Danmarks traditionelle eksportlande, men dels også kunne modvirke den afvandring af befolkningen fra landet til byerne, som havde stået på i nogen tid og dermed havde medført, at det efterhånden blev mere og mere vanskeligt at skaffe den nødvendige arbejdskraft både af bønder, men også af karle til at hjælpe med arbejdet på fæstegårdene. Resultatet var, at hverken godsets jord eller fæstegårdenes jord blev dyrket optimalt. Dertil kom, at det var godsejerne selv, som skulle betale skat for de tomme fæstegårde. For at afhjælpe denne krise, blev det ´egentlige stavnsbånd´ indført under Christian VI i 1733.

Stavnsbåndet
Godsets indtægter kom dels fra hovedgårdsjorden, som blev dyrket af godset selv, - dvs. ved fæstebøndernes hoveripligt, - og dels som nævnt fra bøndergodset (fæstegårde og huse) i form af landgilden og andre afgifter. Ordningen indebar, at alle mænd på landet mellem 14 og 36 år fremover skulle blive boende på de fæstegårde i landsbyerne, som hørte under det gods eller den herregård, hvor de var født så længe, godsejeren kunne tilbyde dem arbejde eller fæste. Bopælspligten havde som allerede nævnt eksisteret allerede siden begyndelsen af 1700-tallet, men da der indtil 1733, hvor stavnsbåndet blev indført, var mulighed for at købe fripas, havde det i praksis næppe været noget større problem for de bedrestillede bønder og deres sønner, men denne ordning forsvandt med indførelsen af stavnsbåndet. Aldersgrænsen for bopælspligten blev udvidet flere gange i de efterfølgende årtier, så den fra 1764 gjaldt for alle mænd på landet mellem 4 og 40 år. Resultatet var, at fæstebønderne blev tvunget til at være jordbruger på det samme sted i de mest aktive år af deres liv.
Aftalen om fæstet blev fastlagt mellem herremanden og fæstebonden i et ´*fæstebrev*´. Fæstet angik alene ejendommen med bygninger, men ifølge den tidligere omtalte ´Christian Vs Danske Lov´ fra 1683 (se side 36), skulle fæsteren dog være jordejeren `*hørig og lydig*`. I rea-

liteten indebar fæstet dog en underordning over for jordbesidderen dvs. herremanden eller godsejeren, som især i løbet af 1700-tallet gradvist øgede jordejerens ret til at håndhæve husbondlignende myndighed med anvendelse af bl.a. hustugt, halsjern eller brug af andre straffemidler som f.eks. træhesten over for fæstebonden. En typisk fæstegård bestod af et stuehus med forstue, bryggers, stue og eventuelt en ´*øverstestue*´, der var et opbevaringsrum med sengepladser. Dertil kom gårdens udlænger med lo, lade og stalde.

Pløjningen af agerjorden både om foråret og om efteråret hørte til blandt de mest mandskabskrævende arbejdsopgaver. Hjulploven havde man brugt gennem århundreder. Den fungerede sådan set udmærket, men konstruktionen var til gengæld ikke hensigtsmæssig. Kraftforbruget med en pløjedybde på 12-15 cm. var på ca. 200 kg., så det var ofte nødvendigt med et større heste- eller studespand for ploven. I tung lerjord skulle der fx seks heste eller stude til at trække hjulploven og tre mand at holde styr på spandet; en ´pløjemand´, der styrede selve ploven, en dreng, som tog sig af bageste og midterste spand, samt en ´forrider´, som styrede det forreste spand. Også i dette tilfælde var landsbyfællesskabet en nødvendighed. Det daglige opsyn med bøndernes hoveriarbejde blev varetaget af ridefogeden, og det skete ofte med stor nidkærhed. Fæstebønderne var pålignet en række afgifter, hvoraf landgilden var den største. Hvis fæstebonden ikke kunne betale hele landgilden kontant, - og det var sjældent tilfældet, - måtte han i stedet betalt med en større eller mindre del af høsten. På tegningen herover til højre er ridefogeden i færd med at udtage korn til landgilden, hvor de høstede kornaks er samlet i neg, hober og traver.

Husholdet på fæstegården kunne bestå af en mand og en kone, deres børn, tjenestefolk og evt. en lejer, en såkaldt ´*indsidder*´ eller ´*inderste*´, som var betegnelsen på en person, der var i tjeneste hos en gårdmand eller i sjældnere tilfælde hos en husmand, hvor han eller hun også havde bopæl. Udtrykket blev undertiden også anvendt om syge eller gamle fattige mennesker på landet. Undertiden boede mandens eller konens forældre også på den samme bopæl som ´*aftægtsfolk*´. Når en fæstegård blev ledig, blev den som regel overtaget af en søn eller svigersøn af den tidligere fæster, men godsejeren kunne dog også overdrage fæstegården til en fremmed. For at undgå den usikkerhed, som dette kunne medføre, blev der indført ´*arvefæste*´ på kronens jorder, det såkaldte krongods. Det betød, at en ´kongelig fæstebonde´ kunne være sikker på, at de forbedringer, som han udførte på sin gård, kom hans egen slægt til gode. Krongodset blev forvaltet på kongens vegne af en kongeligt udpeget lensherre, som svarede skat til kongen i forhold til godsets afkast.
På Sjælland, hvor der i perioder skulle leveres meget hoveriarbejde til godserne, havde man mange heste. Datidens heste var - ligesom køerne - ret små efter nutidens standarder, og der skulle derfor flere heste til at udføre et givet stykke arbejde, end det ville kræve i dag. En almindelig hestestald havde typisk plads til 4-6 heste. Gårdens stalde udgør en stor del af bygningsmassen: Fårehus, stort hønsehus, kostald, hestestald samt foder- eller skærelo, hvor man skar eller hakkede vinterfoder til dyrene. Gården er bygget om i tidens løb, og der er byg-

get til i flere omgange, men den nuværende indretning af gården er fra slutningen af 1700-tallet. En stor fæstegård havde typisk fire længer, hvoraf længen med stuehuset normalt var den største. I løbet af 1700-tallet blev mange gårde forbedret, og det var i høj grad tilfældet med stuehusene, hvor især køkkener eller ildsteder blev ´moderniseret´. På Sjælland blev ildstederne således samlet under en anseelig skorsten, der var så stor, at ´*madmoderen*´ kunne stå inde i den åbne skorsten og lave mad på en muret bænk. Den murede skorsten var samtidig en betydelig forbedring af brandsikkerheden. I tre- og firelængede gårde var der stor forskel på, hvordan udhusene var indrettede. Det store hestehold, som var nødvendigt fx i forbindelse med pløjning og høst, krævede en hel del staldplads med krybber og hække til foderet. Ud over hestene var der også stalde til køer, får og fjerkræ, og i de øvrige længer var der indrettet både huggerum, tærskelo og lader ofte for hver enkelt kornsort, som det også var tilfældet på Pebringegården, som i dag findes på Frilandsmuseet.

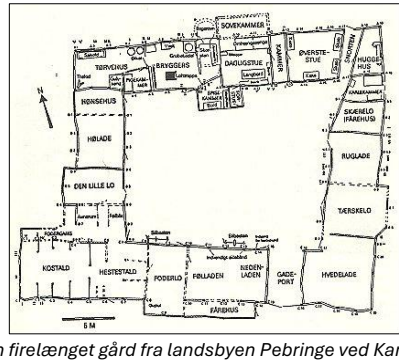

Et rigtigt godt eksempel på en fæstegård fra 1700-tallet er den firelænget gård fra landsbyen Pebringe ved Karise. Efter omhyggelige opmålinger blev gården nedtaget i 1938-39 og i 1945 genopført på Frilandsmuseet i Sorgenfri, hvor Pebringegården i dag er en af museets store klenodier. Gården blev genopført med bevarelse af det forfald og de skævheder, der var opstået i tidens løb. Det samme gælder også for de mere eller mindre primitive reparationer, der blev foretaget i løbet af de sekler, hvor gården var i brug som landbrugsejendom, så man også på den måde kan følge gårdens historie. På tegningen kan man se gårdens indretning, da den var fuldt udbygget. Gården blev nemlig ikke opført på én gang, men var i tidens løb gradvist blev forøget med tilbygninger.
(Foto: Finn Thorshøj, tegningen skyldes Frilandsmuseet).

Der er bevaret en del kildemateriale fra Pebringegården bl.a. en beskrivelse af gårdens produktionsmæssige grundlag i forbindelse med en synsforretning i 1750, da landsbyen Pebringe, som ligger få kilometer fra Karise og på dette tidspunkt bestod af fire gårde og tre huse, blev overtaget af Bregentved Gods. Fra en synsforretning er der ligeledes bevaret en nøjagtig beskrivelse af gården og en omhyggelig oversigt over gårdens indbo fx af møbler, sengetøj, klæder, køkkentøj, værktøj, redskaber og meget andet af de ting, som fandtes på gården. Som det var almindeligt på Sjælland, er også Pebringegården opført af lerklinet bindingsværk med store tavl i en moderat kvalitet. Væggene er kalkede ´over stok og sten´, som passer med den lokale tradition. Ved kalkning ´over stok og sten´ blev træværket ikke trukket op med tjære. Gården har taggavle af tjærede brædder, men døre og vinduer er malet brune. Gårdens udlænger er inddelt på den måde, man traditionelt gjorde i områder, hvor kornproduktionen stod stærkest. De enkelte korntyper har hver haft et separat laderum med logulv til tærskning.

Pebringegårdens historie går mere end 2000 år tilbage i tiden. Da bygningen blev overført til Frilandsmuseet i 1930´erne, fandt man ved arkæologiske undersøgelser spor af bygninger fra jernalder og middelalder under gården. I dag er Pebringegården indrettet, som den så i begyndelsen af 1800-tallet, men som i det store og hele næppe har været meget anderledes end i 1700-tallet. (Fotos: DR og Frilandsmuseet).

Det var også godsejerens ansvar at sørge for soldater til Landmilitsen (se side 129), men selvom den officielle begrundelse for indførelsen stavnsbåndet var, at der skulle være mandskab nok på godserne til landmilitsen, var den reelle årsag utvivlsomt først og fremmest, at godsejerne med denne ordning sikrede sig både, at fæstegårdene var i brug og dermed også betalte skatter og afgifter, men også at godsejeren på den måde sikrede sig den nødvendige arbejdskraft på hovedgården. Dette ses også tydeligt af, at stavnsbåndet - især efter ændringerne i 1764 - fortsatte uændret, også efter at bonden havde udstået sin militærtjeneste, som typisk fandt sted i bondens yngre år.

Fæstebrevet
Begyndelsen af et fæstebrev fra 1772 for gården Moselund ved Battrup, hvor der i begyndelsen bl.a. står, at "*Efterskrevne paa den ene og Niels Andersen af Muustrup paa den anden Side, havde UDI DEN HELLIGE TREFOLDIGHEDS NAVN, med goed Villie og velbered Hue, udi underdanig Forventning af at vores Naadige Herskabs Aprobation, mellem os opsætted og slutted neden-staaende Contract og Foreening saaledes som følger:*

1. Er venlig aftalt, at Niels Andersen ægter vores kiære Daatter Kirsten Michelsdaatter og med hende anammer vores hidtil beboede Stæd i fæste, med ald dettes rætte Tilliggende i Mark og Bye, maae ieg Michel Jensen og hustrue allene forbeholder os:

a:) Frie Huusværelser i 2 Fagh Huus i den vestere Ende af Stuehuset, som med Loft, Dørre, Vinduer, Ildstæd, Tækning og Klining skal være forsvarligen istandsat og fremdeles af Niels Andersen eller hvem Stædet rette Eiere maatte faae til Beboelse saalænge us Michel Jensen og Hustru lever, vedligeholdes.

b:) Til Ildebrand gives us aarlig 10 Læs Tørve og 2 Læsse Træe - brændsel, som paa Beboerens Omkostning, skiæres, hugges og us friet tilføres, som bliver lagt i et Fagh i den vestre Ende af benævnte Stuehuus, og er foruden det som til Brædning herfra er aftaget (...)"

Som et eksempel på betingelserne i forbindelse med af et sådant ´kongeligt´ fæsteforhold fremgår af det første kendte fæstebrev fra Pebringegården. Fæstebrevet er dateret ´*Arnøje*

den 13. januar 1722´ og gjaldt for fæstebonden Jens Mortensen, som på det tidspunkt allerede var fæster på gården. Jens Mortensen var da 42 år gammel og havde i 12 år været gift med den 11 år yngre Anne Jensdatter.

Af fæstebrevet fremgår det, at *"Eftersom Jens Mortensen udi Pebringe ej af sit forrige Herskab er blevet meddelt noget Fæstebrev paa sin Bondegaard (...) haver jeg Underskrevne på Hans kongl. Majt. min allernaadigste Arveherre og Konges Vegne hermed stedt og fæstet bemeldte Jens Mortensen førnævnte sin iboende Gaard, som skylder efter Landmaalingens nye Matrikel Hartkorn 8 tdr., 3 fjk., 1 alb., at han maa nyde, bruge og i fæste beholde sin livs Tid, med de Vilkaar han deraf i rette Tid svarer og betaler sine Rytterholdspenge og andre kgl. Kontributioner som enten allerede er eller herefter maatte blive paabudt, holder Gaarden udi Bygning og Besætning i god og forsvarlig Hævd og Forbedring, ej tillader nogen andre at bruge noget af dens Tilliggende, men beviser sin Foresatte øvrighed og de, som på deres vegne over ham haver at befale, al sømmelig ære og lydighed. Og i det øvrige holder sig Hans kongl. Majt.s allernaadigste udgangne lov og forordninger allerunderdanigst Efterrettelig, som det en Rytter- eller Fæstebonde Vel egner og anstaar."*

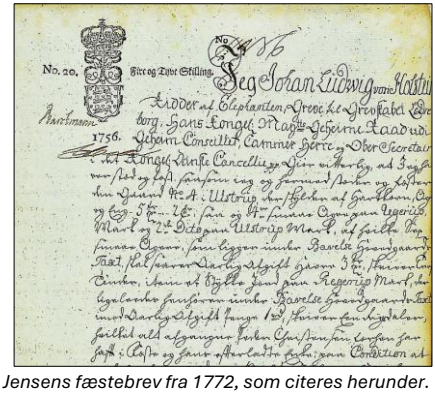

Eksempler på fæstebreve. Til venstre ses forsiden på Michel Jensens fæstebrev fra 1772, som citeres herunder. Til højre ses et udsnit af "Fæstebrev udstedt af greve Johan Ludvig Holstein i 1756 på gård nummer fire i Ulstrup under Næsbyholm Gods til fæstebonden Mads Pedersen. Gods og fæster fik hver en kopi af aftalen, der opregnede, hvad fæsteren fik til sin rådighed, dvs. gården ansat til hartkorn, og de forpligtelser, han derved påtog sig: at betale skatter og afgifter, forrette hoveri, holde gården ved lige, være hørig og lydig i forhold til kongens lov og godsejeren samt betale otte rigsdaler i indfæstning." (Foto og citat fra Landsarkivet for Sjælland.)

Et par år efter Anne Jensdatters død i 1727 giftede Jens Mortensen sig igen. Af godsregnskaberne fra 1752 fremgår, at den nu 71-årige Jens Mortensen ikke længere havde kræfter til at passe gården: *"Clemmen Pedersøn Ungkarl fra Lille Linde fæstede Jens Mortensens i Pebringe for ham formedelst Alderdom og Svaghed afstaaede Gaard Hartkorn med Husjord: 8 Tønder, 3 Fjerdingkar, 1 Album på de Vilkaar, at han ægter hans Datter, bliver i Fællesbo og Brug med hendes Forældre og nyder af deres Bo og Formue fuld besætning og Inventar til Gaarden samt giver til Indfæstning 45 rdl."*

Af jordebogen fremgår det desuden, at landgilden for Pebringegården i 1752/53 udgjorde 1 tønde rug, 4 tønder byg og 2 tønder havre. (Om datidens måleenheder, se side 74). I et gårdhushold havde hvert medlem således også sine opgaver efter køn og alder, for det var bydende nødvendigt, at alle mænd, kvinder, gamle og børn arbejdede, for at gården kunne fungere i det daglige.

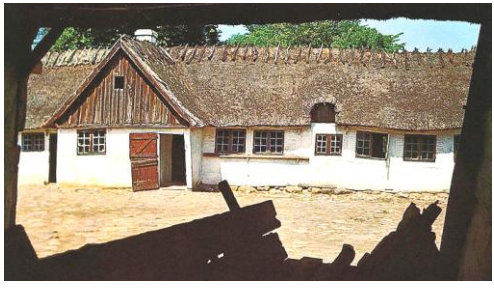

Hoveripligten

Fæstebønderne måtte udføre pligtarbejde på den hovedgård eller det gods, som fæstegården hørte under. Dette pligtarbejde blev kendt som *´hoveri´*, som en samtidig godsejer - tilpasset moderne sprogbrug - begrundede på denne måde: *"Ingen kan nægte, at den sjællandske bonde har en mørkhed i forstanden og en trevenhed i viljen, som fængsler ham til vaner og fordomme, og gør ham ukyndig om sit sande vel og efterladende til sine pligter og sit arbejde"* og *"Alt for megen frihed vil ikke tjene bonden. Han bør derimod ved tåleligt arbejde hele tiden holdes i tøjlen. Da hans opdragelse er grov og slet, så er det også arbejde, som skal tæmme ham. Bonden er desuden af naturen forfalden til trodsighed og tænker kun på eget bedste. Og hvis han vidste, at han ikke var pligtig til at gøre hoveriarbejde for sit herskab, fik han jo så meget mere mulighed for at udvikle sine naturlige fejl"*, som en anden samtidig godsejer udtrykte sig. Fæstebonden måtte således under ridefogedens ledelse foruden arbejdet på fæstegården også bidrage til, at godsejernes marker blev dyrket.

Nærmere Anordning,
om
Bestemmelsen af Hoveriet,
eller Bondens Arbeyde for Husbonden i Danmark.
Christiansborg Slot, den 20de Februarii 1771.

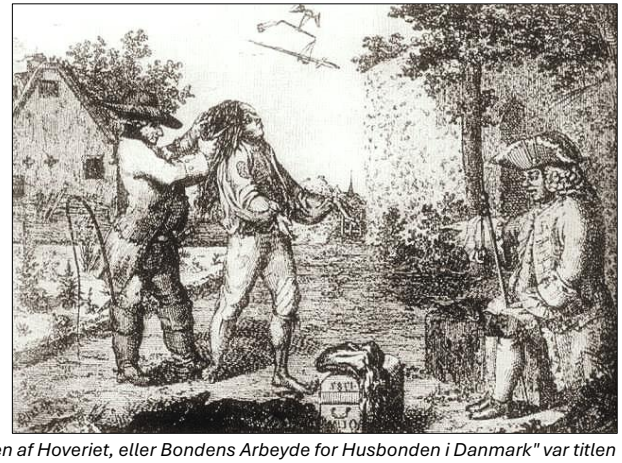

"Nærmere Anordning om Bestemmelsen af Hoveriet, eller Bondens Arbeyde for Husbonden i Danmark" var titlen på Johan Friedrich Struensees hoveriforordning af 20. februar 1771. Struensee (1737-1772) blev det følgende år henrettet og parteret på Østerfælled (se side 219). Til højre er gengivet en satirisk tegning fra 1700-tallet, hvor bonden på herremandens befaling bliver udnyttet og plaget af ridefogeden, mens retfærdighedens sværd ses flyvende bort på himlen.

"Martinus Rørbye har i denne skitsetegning fra 1847 skildret hoveriarbejdet på avlsgården Vadstrup under grevskabet Samsø. At hoveriet tiltog betydeligt i sidste del af 1700-årene, var et resultat af hovedgårdslandbrugets stærke vækst, men i første halvdel af 1800-årene blev hoveriet en hæmsko for indførelsen af nye afgrøder og forbedrede redskaber." (Citeret fra Gyldendals leksikon: ´Den store Danske´, som også er kilde til den ældre, tegning til højre.)

I 1756 skrev en ridefoged fra kongens gods Frederiksborg til stedets amtmand, at "*Den elendige Bondes Nød og Usselhed er ikke til at beskrive. De og deres usle Heste styrte og dø i snesevis paa Landevejen, der er ingen Ende på deres Skrig og Hylen, naar de faar Kongelig Majestæts Ordre, og klages der endog fra andre Steder over det tunge Hoveri som Herremændene forlanger, så er det dog alt for intet at regne imod, hvad Bonden på Kongelig Majestæts Godser må udstaa*".

For flere generationer af danske skoleelever var det nok spillefilmen ´Kongen Bød´ fra 1938, som især bidrog til at skabe forestillingen om fæstebondens liv i tiden op til landboreformerne i 1788. Fra Statens Filmcentral kunne skolerne leje en 16 mm kopi af denne film, som var produceret for at fejre 150-året for ophævelsen af stavnsbåndet i 1788, så stort set alle danske skoleelever gennem 4-5 årtier har utvivlsomt set denne film i løbet af deres skoletid. Især den scene, hvor ridefogeden inspicerer folkene, der er mødt op på herregården for at udføre pligtarbejde i forbindelse med høsten på hovedgården, har prentet sig i hukommelsen hos mange. Filmen fortalte historien om den unge bondeknøs Jacob og hans kamp for at få sin egen gård og blive gift med sin kæreste, bondepigen Anna. Samtidig skildrede filmen også den danske bondes usle kår i tiden op til landboreformerne sidst i 1780´erne. Til gengæld ´glemmer´ filmen at fortælle om de ca. 90 % af landbefolkningen, hvis livsvilkår reelt blev væsentligt forværret, da kongen bød, "at den frie Bonde kan vorde kiek og oplyst / flittig og god / hæderlig Borger / lykkelig", som der står på ´Frihedsstøtten´, der i øvrigt oprindeligt var rejst på Frederiksberg i 1797, men senere blev flyttet til sin nuværende placering på Vesterbrogade ved Københavns Hovedbanegård. Filmen udkom i øvrigt på DVD i august 2019 i en nogenlunde rimelig kvalitet. (Fotos: Det danske Filminstitut.)

Allerede siden 1500-tallet var herregårdenes jordtilliggender gradvist blevet udvidet, og dermed var behovet for at få arbejdskraft til dyrkningen af godsejerens jorder derfor også blevet større. Derfor blev de nærmest boende fæstebønder pålagt øgede hoveribyrder, og da kornpriserne fra midten af 1700-tallet også begyndte at stige, intensiverede mange godsejerne også driften af hovedgårdene, så man kunne få del i det forbedrede udbytte. Dermed voksede også behovet for øget arbejdskraft yderligere og fæstebønderne måtte derfor yde endnu mere hoveriarbejde. Det medførte naturligvis også, at fæstebønderne fik endnu mindre tid til at arbejde på den jord, som hørte til deres egne fæstegårde.

Tidligere havde det været fastlagt, hvor meget hoveriarbejde, der skulle ydes, men fra sidst i 1600-tallet og gennem de første mange årtier af 1700-tallet blev hoveriarbejdet imidlertid mere og mere vilkårligt fastsat og hoveriarbejdet efterhånden øget med flere og flere ekstradage. Det kunne lade sig gøre, fordi der lovgivningsmæssigt ikke var sat grænser for omfanget af hoveriet, som normalt heller ikke var defineret i fæstebrevene, hvor der i stedet blot var anført, at bonden skulle udføre pligtarbejdet på herregården så ofte, som han blev tilsagt i samme omfang som de øvrige fæste- eller hovbønder, men i praksis rettede omfanget af hoveriarbejdet sig efter godsejerens og hovedgårdens behov. Fæstebønder, som boede for langt fra de hovedgårde, de hørte under, ydede normalt ikke hoveri, men betalte i stedet en afgift, de såkaldte *´hoveripenge´*. Der var forskellige typer hoveriarbejde på herregården:

´Spanddage´, hvor fæstebonden stillede med heste og vogn.
´Pløjedage´, hvor der krævedes plov og trækdyr.
´Gangdage´, hvor det var tilstrækkeligt, at en person mødte op, - det kunne også være en karl fra fæstegården.
´Ægtkørsel´, som var pligtkørsel, der ofte gik på omgang blandt fæstebønderne og således også var afhængig af de lokale transportbehov.

Ridefogeden
Afstanden fra herregården og ned til bøndernes fæstegårde var stor, og det var derfor ofte sjældent, at godsejeren kom i direkte kontakt med godsets ´jævne´ folk. Det var ridefogeden, som var godsejerens repræsentant på godset, og det var ham, der tog sig af det daglige forhold til bønderne. Han sørgede for, at bøndergårdene blev fæstet, når de var ledige, fordelte arbejdet i forbindelse med hoveriarbejdet på herregården, opkrævede landgilden m.m. og gav møde i retten på godsejerens vegne. Ridefogedens stilling som mellemleder med både offentlige og private forvaltningsopgaver gjorde ham ofte upopulær hos fæstebønderne, og for eftertiden er netop ridefogeden kommet til at stå som eksponent for behandlingen af 1700-tallets fæstebønder, men det er næppe helt retfærdigt for hele fogedstanden, hvor der bestemt også har været mange brave og hæderlige folk imellem.
Der findes imidlertid flere veldokumenterede eksempler på, at ridefogeder har været direkte voldelige over for bønderne. Til gengæld er der kun relativ få eksempler på, at bønderne i disse situationer har vovet at sætte sig til modværge, men det hændte, omend det indtraf yderst sjældent.

Et udmærket eksempel på ridefogedens beføjelser findes i den instruks til fogeden på ikke færre end 43 paragraffer, som i 1723 blev givet af fru Birgitte Skeel på godset Egholm, hvor

følgende bestemmelse om bøndernes hoveripligt - tilpasset moderne sprogbrug - lød således: *"Skulle nogen findes modvillige og genstridige i deres arbejde eller ikke ville til rette tid indfinde sig, skal det være fogeden såvel som ladefogeden tilladt at straffe dem, enten med krabask på ryggen, træhesten eller hullet* (´hundehullet´ dvs. arrest eller fængsel) *og efter loven, alt som forseelsen er til; hvor da skal bruges en fornuftig moderation, som forsvarerligt kan være, og ikke straffe for en andens forseelse. Gårdmænd og gamle folk forskånes for hug lemlæstes eller skades på deres helbred. De, som er forsømmelige ved deres arbejde, kan gøre to dages arbejde for én."*
I løbet af 1700-tallet blev det dog mere og mere udbredt, at den hårdhændede afstraffelse af bønderne ikke nødvendigvis var gavnlig. I et brev fra 1759, som forvalteren på godset Gisselfeld ved Haslev på Sjælland sendte til godsets overdirektion, beskrev han situationen på denne måde (sprogligt tilpasset): *"Når en bonde nyder, hvad han bør og derhos ikke tvinges til mere arbejde end han formår, så kan man med rette fordre, og intet andet kan gøres, tvinge ham til at betale, hvad han bør. Men sker det første ikke, og det andet påbydes uden orden og over den måde, han kan afstedkomme, samt dertil drives med hug og slag, så kan man snart forvandle en god og skødesløs bonde, fordi han ikke kan gøre sit arbejde med lyst og under håb om forbedring; thi hvad skal opmuntre den, som skal have hug, fordi han er fattig, og straffes for det, som ej er i hans formue. At banke en bonde kan aldeles ikke forbedre hans tilstand, men ved dette middel kan jeg bringe den frygt i ham, at han aldeles ikke tør tale, omendskønt han havde noget retmæssigt at klage over."*

Fattigdommen på landet var som allerede nævnt særdeles udbredt i 1700-tallet, og derfor var der i høj grad brug for børnenes arbejdskraft så tidligt, som det overhovedet var muligt. "Der er trængsel omkring landsbyens gadekær, hvor de magre og udhungrede dyr vandes, inden de kommer på græs om sommeren. Mangel på foder om vinteren og om foråret, gjorde det undertiden nødvendigt at anvende en del af gårdens stråtag som foder. I november måned blev en del af dyrene slagtet, først og fremmest på grund af behovet for kødvarer i vintermånederne, men også fordi der simpelthen ikke var vinterfoder nok til dyrene, og at mange af dem derfor ville dø af sult", som det fremgår af den oprindelige billedtekst til tegningen til venstre. På tegningen til højre truer ridefogeden nogle fæstebønder med træhesten. Både på herregårdene og i det militære rytteri anvendte man træhesten som et strafferedskab, der siden begyndelsen af 1600-tallet også var var i brug i Danmark. Afstraffelsen var i virkeligheden så brutal, at den i værste fald kunne svække ´rytterens´ førlighed for resten af livet, men selvom træhesten bestemt var et anvendt strafferedskab især af militæret, er det mere usikkert i hvilken omfang, træhesten reelt var i brug over for fæstebønderne. Det skete utvivlsomt, men alene truslen om denne mulighed var til gengæld ret udbredt og næppe heller uden virkning. Brugen af træhesten i Danmark blev forbudt i 1837.

I løbet af 1700-tallet gled betegnelsen ridefoged ud til fordel for stillinger som godsinspektør eller forvalter. I det daglige så fæstebønderne på de store højadelige godser ikke meget til de-

res herskab. Herskabet havde ofte flere godser, hvor godsejeren og hans familie boede på skift, og en del af året bosatte herskabet sig almindeligvis i familiens palæ fx i København.

Landgilde, tiende og andre afgifter

´Landgilden´, som var fæstebondens årlige afgift til herremanden for brugsretten til fæstegården og den jord, som hørte til den, bestod hovedsalig af naturalier, men undertiden også af et pengebeløb. Når gården blev overtaget af en ny fæstebonde, skulle der betales et engangsbeløb, som blev kaldt ´*indfæstning*´. Landgilden var afhængig af fæstegårdens størrelse. Af fæstebrevet fremgik det, hvor meget, der skulle betales i årlig landgilde til godsejeren. For en middelstor gård kunne landgilden typisk udgøre 2 tønder rug, 5 tønder byg og 2 eller 2½ tønder havre.

Fæstebonden måtte også betale ´*småredsel*´, som fx kunne omfatte: 1 lam, 1 gås, nogle høns og 20 æg m.m. Landgildens størrelse kunne dog variere meget fra gods til gods. ´*Kirketienden*´ var betegnelsen for den afgift på 10 % af fæstebondens afgrøde og anden indtjening, som han årligt skulle betale til kirken, hvor det blev anvendt til aflønning af præster (præstetiende), biskopper (bispetiende) og til opførelse og vedligeholdelse af kirkerne (kirketiende). Allerede i Christian IIIs håndfæstning fra reformationsåret 1536 blev det desuden fastsat, at adelige ikke skulle betale tienden af de herregårde, de selv beboede og forestod dyrkningen af. Med Christian Vs ´Danske Lov´ fra 1683 kom denne bestemmelse til fremtidigt også at gælde for alle godsejere uanset stand. Kirketienden blev pålagt hele produktionen og bestod derfor af flere afgifter, hvoraf korntienden var den absolut vigtigste. Afgiften blev ´*svaret i Kærven*´, hvilket vil sige, at kornet blev vurderet, mens det endnu stod på marken, hvorefter tienden blev udtaget. Derefter blev kornet normalt kørt til de såkaldte kirkelader, der ofte var opført i nærheden af sognekirkerne. Siden blev kornet tærsket og solgt. For bønderne var det til stadig irritation at skulle ´svare i Kærven´, da de ofte måtte vente meget længe på, at tienden blev udtaget, og dermed blev kornet undertiden udsat for risiko, fordi det så skulle stå længere i traverne på marken end nødvendigt. Dermed risikerede bønderne også at miste halmen, som var et vigtigt og almindelig- vis også nødvendigt tilskud til dyrenes vinterfoder. Fæstebonden skulle også betale ´*kvægtiende*´ dvs. en afgift på hvert tiende stykke kvæg, der så blev delt mellem kirken og præsten, men i 1740 blev det besluttet, at hver bonde fremover skulle yde en afgift af hvert dyr, der blev født på hans gård i stedet for som tidligere at aflevere hvert tiende dyr. bispernes tredjedel af tienden til kongen.

´Kirketienden´ eller bare ´tienden´, som oprindelig svarende til en tiendedel af alle afgrøder og produkter, var

en skat eller afgift, som hurtigt vandt indpas efter kristendommens indførelse i Europa, og afgiften kendes med sikkerhed i Danmark helt tilbage fra 1135. Indtægterne fra tienden blev anvendt dels til aflønning af bisper og præster og dels til bygning og vedligeholdelse af af de mange middelalderkirker. Det gælder således størsteparten af de danske landsbykirker fra 1100- og især fra 1200-tallet, som ligger spredt ud over landet. Afgiften blev i princippet opkrævet med 1/3 til kirken, 1/3 til præsten og 1/3 til bispen. Især den sidste del var vanskelig at inddrive, så efter reformationen i 1536 overgik bispeafgiften til at være kongetiende. Fotografierne herover viser sognekirken i landsbyen Store Rise på Ærø. Ved siden af kirken ligger den fredede kirkelade, som er et fint eksempel på de kirkelader, som oprindeligvis lvar opført ved næsten alle sognekirker. Laderne blev anvendt til opbevaring og tærskning af tiendekornet, som fæsebønderne havde betalt, og som efterfølgende blev fordelt mellem kirken og kongen. I begyndelsen af 1700-tallet solgte kronen dog de fleste af sine rettigheder til kirke- og kongetiender til lokale godsejere.

Indførelsen af *´bispetiende´* i forbindelse med reformationen i 1536 havde vakt betydelig modstand, både fordi landsbyernes beboere almindeligvis kun mødte bispen, når han med års mellemrum visiterede kirken og skolen, hvis der var en sådan i landsbyen, men også fordi det var vanskeligt at transportere kornet til en fjern bispegård, som ofte lå langt væk. Bispetienden blev derfor efterhånden ændret til en afgift til kongen, *´kongetienden´*. Først i 1810 blev tiendeafgiften erstattet af en regulær pengeafgift.

Årets gang for landsbyens kvinder og mænd

I det danske landbosamfund var det gården, som var den bærende produktions- og forbrugsenhed, og det vigtigste var naturligvis at sikre, at gården var så selvforsynende, at den i det store og hele kunne dække det daglige behov for mad, klæder og varme, som gårdens beboere havde brug for, så arbejdskraften var sikret i den kommende fremtid, men også for at sikre, at fæstegården blev vedligeholdt, så den fortsat var beboelig. Ud over bonden og hans familie bestod husstanden af tjenestefolkene, både karle og piger, som i nogen grad levede på samme måde som bondens familie.

På gården boede der ofte også aftægtfolk fx ældre familiemedlemmer eller gårdens tidligere ejere, hvis denne ordning havde været en del af aftalen, da gården blev fæstet til den nye ejer. I travle perioder kunne husstanden også omfatte en husmand og hans familie. Det var også nødvendigt at sikre, at der blev fremstillet tilstrækkeligt foder til gårdens dyr. Ud over dette skulle der produceres så meget, at gården både kunne betale landgilden, tienden og de øvrige afgifter, men også skulle dække de udgifter, som indgik i det sociale fællesskab. Det kunne f.eks. være udgiften til byhyrden, landsbysmeden og eventuelt andre håndværkere samt visse varer, som gården ikke selv kunne producere, og derfor måtte købe i købstaden. Endelig skulde der også anskaffes inventar og værktøjer samt det, der ellers måtte opstå af udgifter fx hjælp til brandramte og til landsbyens fattige.

Bryllupper, høstfester og andre fornøjelser skulle der naturligvis også være råd til. For at få det hele til at løbe rundt krævede det typisk, at der var 6-8 mennesker på en fæstegård af gennemsnitlig størrelse. Ingen af de voksne medlemmer kunne undværes, og hvis den ene ægtefælle døde, giftede den anden sig som oftest inden for meget kort tid. Børnenes arbejdskraft indgik også i den daglige drift, hvor alle arbejdsopgaver var skarpt opdelt mellem kønnene både for de voksne og for børnene:

Kvinderne

Kvindernes arbejde foregik først og fremmest i stuehuset, køkkenet og i bryggerset. Madlavning, rengøring og børnepasning optog en stor del af dagens arbejde, men også den måned-

lige brødbagning og ølbrygningen, som fandt sted hver anden måned, storvasken hver tredje måned og arbejdet i forbindelse med fx den årlige slagtning ved juletid, så de mange gøremål i løbet af året krævede en ganske betydelig arbejdsindsats. Det hørte også til kvindernes arbejdsopgaver at passe gårdens høns og gæs, at passe haven, hvor især køkkenhaven forsynede husstanden med grøntsager og andet, men også støbning af lys og fåreklipningen om sommeren var vigtig, så ulden kunne blive behandlet, spundet og vævet i vinterhalvåret. Slagtning af fjerkræ og får var også kvindearbejde, og endelig var kvindernes arbejdskraft også nødvendig i forbindelse med høsten, når kornet skulle bindes i neg og sættes i ´*hobe*´ og derpå - i ´hobetal´ - blev sat i ´*traver*´, så det kunne tørre, inden det blev kørt ind i loen og tærsket.

"Trave, gammel dansk enhed for optælling af neg, som efter høst af korn, langhalm eller tækkerør var stillet op i hobe på marken. Der blev normalt talt 2-3 neg på en kærv og 20 kærve på en trave; antallet af neg i en trave varierede fra landsdel til landsdel. Øst for Storebælt taltes i traver a 20 neg, på Østfyn og Langeland i traver a 40 neg og på Vestfyn og i Jylland i traver a 60 neg. Stedvis i Vendsyssel taltes i stortraver a 120 neg." (Citeret fra lex.dk).

Arbejdsfordelingen mellem kønnene i både 1700- og 1800-tallet var knivskarp: Kvinderne stod for arbejdet på gården og i haven. Konen på gården, ´madmoderen´, havde ansvaret for kvindernes arbejdsområde. Årets daglige arbejde omfattede ud over at sørge for madlavningen også en række andre arbejdsopgaver som rengøring, malkning, fodring af mindre dyr og at passe småbørn, gamle og syge. Visse arbejdsopgaver som fx bagning, ølbrygning og tøjvask skulle udføres med jævne mellemrum, mens andre var bestemt af årstiden, fx fåreklipning, kartning, spinding og tilvirkning af tøj, havepasning, slagtning og lysestøbning. Bemærk den store, murede skorsten, der muliggjorde madlavning uden brandrisiko. Madmoderen fik hjælp til arbejdet af sine voksne døtre og tjenestepigerne, som det ses på illustrationen til venstre. Man arbejdede altid, også om aftenen, som mændene brugte til fremstilling af husflid, mens kvinderne spandt og vævede, som det vises på tegningen til højre. Det daglige arbejde med jorden og de større dyr var mændenes arbejde, men arbejdsopgaver som tørvegravning og spredning af møg varetog mænd og kvinder i fællesskab.

"I den frysende januarblæst er Annes velholdte kålgård et omdrejningspunkt for husholdets mad. Her står kun de grønne kålstokke tilbage som et tegn på liv un-der sneen. På Annes rødmalede langbord serveres kålen i et fælles fad, hvor man langer til med hver sin hornske, eller dypper sit rugbrød for at søbe kålen op."

Grønkål på bondemanér i 1700-tallet:
Kog en gammel, plukket høne, som ikke lægger mere, i rigeligt vand sammen med to eller tre løg skåren i kvarte, nogle kviste tørret timian og nogle gulerødder i grove stykker, samt nogle sorte peberkorn. Salt efter behag. Kog indtil kødet falder fra benene, og tag skroget op. Pil kødet fra benene, og kom hønsekødet tilbage i suppen. Tag en god mængde grønkålsblade, og hak dem fint på hakkebrættet. Kom den hakkede kål tilbage i suppen, og kog godt igennem ved simrevarme - gerne ½ time. Suppen må gerne blive lidt tyk, så brug rigelig med grønkål. Serveres med tykke skiver rugbrød til sammen med stærk sennep .
(Citat og foto er kopieret fra Nationalmuseets webside: kokkepigen.natmus.dk)

Mændene
Som tilfældet var med kvindernes arbejde, var også mændenes præget af de skiftende årstider. Manden var husstandens overhoved. Han fæstede gården og var husholdets repræsentant udadtil, fx på bystævnet. Han skulle have overblik over arbejdet i marken, i stalden og i loen og var generelt ansvarlig for gårdens større dyr som heste, køer og grise. Det var oftest mændene, der producerede råvarerne, mens kvinderne stod for den videre forarbejdning. Om sommeren krævede høhøst og kornhøst alle folk i marken. Om foråret skulle der samles sten på markerne, så jorden kunne blive klargjort til pløjning og vårsæden skulle sås, som alt sammen foregik ved håndkraft. De tilsåede områder skulle sikres med gærder og hegn, så kvæget, der ofte var udhungrede på grund af den sparsomme fodring i løbet af vinteren, hvor de var på stald, ikke skulle forgribe sig på de nytilsåede marker, når de blev lukket på græs. Bygningerne skulle repareres og stråtaget skulle tætnes. Inden pinse skulle gården også være nykalket. I løbet af sommeren skulle der også graves tørv, som skulle stables og tørres, inden det blev kørt hjem. Høhøsten fandt sted i sommermånederne, og det var en travl tid, fordi bønderne ikke kun skulle høste først hø og siden korn på deres egne jorder, men også samtidig skulle udføre det tvungne hoveriarbejde på herregården. Kornet blev slået med le af mændene, mens kvinderne - som allerede omtalt - bandt negene og rejste traver af de bundtede neg, så kornet kunne tørres, inden det blev tærsket med plejl i loen. Efter høsten, som blev afsluttet med det imødesete ´høstgilde´, var der også tradition for, at landsbyens fattige fik mulighed for at samle aks på de afhøstede marker, som det også fremgår af Grundtvigs salme fra midten af 1800-tallet, *"Lille Guds Barn, hvad skader dig?"*, hvor der - ret tankevækkende - i en af stroferne står, at dér, *´hvor Bønder af Hunger dø, finder den lille Fugl et Frø. O, Gud ske lov (!).* Om vinteren bestod arbejdet især i at tærske og rense korn, skove træ til tømmer og brændsel samt i at forny og reparere redskaber. Det var nødvendigt for husbonden at få hjælp af voksne sønner eller tjenestekarle. De afhøstede marker skulle igen pløjes og tilsås med vintersæd, der skulle skoves brænde og dyrene skulle atter på stald. Arbejdsdagenes længde fulgte dagslyset, så det blev til mange timer hver dag om sommeren og tilsvarende færre i den mørke tid om vinteren. Man havde desuden sjældent fri, for også når den egentlige arbejdsdag var til ende, blev det resterende dagslys udnyttet af mændene til fremstilling af husflid, mens kvinderne spandt og vævede.

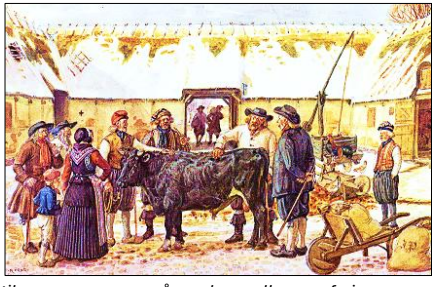

Kornhøsten var årets højdepunkt i landsbyen. Der var ikke tid til mange pauser, så madmor eller en af pigerne måtte ud på marken med ´tejnen´, hvor maden lå, og ´bimplen´ med øl til de travle høstfolk. På billedet herover til venstre er mændene i gang med at skårlægge kornet, mens kvinderne følger efter og samler aksene i neg. Om vinteren skulle bytyren fordres på skift af bymændene, og det var oldermandens opgave at kontrollere, at den blev ordentlig fodret og passet. Oldermanden kunne idømme bøder til de fæstebønder, som var forsømmelige, og han havde ofte sikret sig bistand af to ´gode bymænd´, når han var ude at kræve bøder op. På billedet til højre bliver bytyren synet omhyggeligt. Alle - voksne som børn - måtte arbejde efter bedste evne, og en særlig travl tid var høsten, hvor bønderne ikke blot skulle nå at høste landsbyens marker, men også måtte høste på herregården som hoveriarbejde.

Børnene

De største hushold fandtes på gårdene, hvor der udover gårdmandsfamilien også boede karle og piger. Når gårdmandsbørnene var konfirmeret, kunne de ofte træde i en karls eller piges sted, og således blive boende hjemme længere end husmands- og håndværkerbørnene.
I travle perioder fx i høsten, var der brug for ekstra arbejdskraft på gården, som ofte var folk fra husmandsstanden. Allerede fra 7-8 årsalderen blev de fleste husmandsbørn derfor sendt ud at tjene på gårdene som ´vogterdrenge´, der bl.a. passede de græssende køer og får, mens pigerne tjente som ´gåse- eller hønsepiger´, men også hjalp ´madmoderen´ med de daglige sysler i køkkenet og desuden passede gårdens høns og ænder. Selv om landsbyens gårde og huse lå tæt samen eller nabolandsbyen, hvorfra børnene undertiden også kom, når de skulle ´ud at tjene´, sjældent lå langt væk, boede de tjenende børn i langt de fleste tilfælde hos deres husbond. Derfor levede børnene adskilt fra deres egen familie normalt fra tidligt forår til sent efterår, og deres liv blev derfor også i høj grad præget af den husbond, de arbejdede hos.

Lønnen bestod af kost og logi, undertiden måske suppleret med et par nye træsko eller noget tøj, men forventningen var, at børnene hurtigt blev i stand til at forsørge sig selv. Når husmandsbørnene blev 12-15 år gamle, flyttede de derfor normalt hjemmefra. Barndom, som vi kender det fra det 20. århundrede, var et fuldstændig ukendt begreb. Især landbefolkningen var i det store og hele selvforsynende med stort set alt, hvad man havde brug for; både redskaber, husgeråd og de fødevarer, som skulle anvendes til den daglige mad. Der var således nok at se til, og alle medlemmerne af husstanden i såvel hus som på gård - og dermed naturligvis også børnene - havde derfor vigtige funktioner at udføre i det daglige arbejde.

Gårdmandsbørn og husmandsbørn

I modsætning til bøndernes børn, som ofte havde mulighed for at tilbringe barndomsårene - undertiden endda helt til de blev giftefærdige ved 30-års alderen - hjemme hos forældrene

på gården, hvor de naturligvis også måtte tage del i det daglige arbejde, var det ikke tilfældet med husmændenes børn. Husholdet på husmandsstederne lignede mere den almindelige kernefamilie med far, mor og deres børn, som vi kender i dag, men så ophører ligheden også, for i 1700-tallet var der normalt ingen mulighed for, at husmandens børn kunne blive hjemme.

Børnedødelighed
Både i 1700- og 1800-tallet var børnedødeligheden høj, og man skønner, at hvert femte barn ikke nåede at fylde ét år, og næsten det samme antal børn døde, inden de fyldte 10 år, dvs., at tæt ved halvdelen af alle børn var døde, inden de blev 10 år gamle. Især denne store børnedødelighed, som naturligvis ikke kun fandt sted blandt de fattige på landet, men også ramte både borgerskab, adel og kongehuset med næsten samme kraft, medførte, at der i det meste af 1700-tallet i virkeligheden døde flere mennesker - som nævnt især børn -, end der blev født. Man lagde derfor også stor vægt på, at nyfødte børn blev døbt så hurtigt som muligt, så de undgik at komme i Helvede, idet man efter datidens religiøse forestilling var sikker på, at børn blev født som hedninge. Hastigt gennemført hjemmedåb var derfor almindeligt, og situationens alvor understreges da også tydeligt af, at ´selv´ kvinder kunne hjemmedøbe i nødstilfælde - dog kun, hvis der ikke var en mand til stede!
Børnene arbejdede således på lige fod med de voksne, og deres arbejdskraft udgjorde en absolut nødvendig del af arbejdslivet i 1700-tallets landsbyer, og det ændrede sig ikke meget i det følgende århundrede.

Landmilitsen
Kort tid efter sin tiltrædelse som konge i 1699 ophævede Frederik IV den blandt bønderkarlene meget upopulære landmilits, men på grund af den truende krigssituation indførte han den dog igen kun tre år senere, hvorefter godsejerne fremover skulle stille en soldat for hver 60 tønder hartkorn dvs. for ca. hver tiende til tolvte gård. Den korte krig i året 1700, hvor Carl XII i første omgang kortvarigt truede landet, kom som et chok for den danske regering, og man indså klart, at et snarligt større opgør med Sverige kunne forventes, så det derfor var yderst vigtigt, at man forberedte sig bedst muligt på det ventede opgør.
Allerede i februar 1701 gik man derfor i gang med at styrke forsvaret med udskrevne soldater. Man havde ganske vist stadig den hvervede hær af elitetropper; men det var dyr at holde i beredskab, så for at spare foretrak Frederik IV at udleje dele af hæren til krigsførende magter.
Den nye danske hær måtte nødvendigvis have en stor udskreven mandskabsstyrke, der ikke blev opretholdt som en egentlig hær i fredstid. Man påbød derfor, at alle bøndergårde, der ikke i forvejen skulle sørge for ryttere til rytteriet, skulle stille soldater til ´landmilitsen´ - én soldat for hver 20 tønder hartkorn. Man udtog en bondekarl, der tjente hos en af bønderne i lægdet. Han stod så i ´rullen´ i 6 år, og i den tid skulle han hver søndag efter gudstjenesten - i de hårde arbejdssæsoner om foråret og om efteråret dog kun hver anden søndag - møde til ´*rigseksercitier*´ på en angiven plads, som typisk lå tæt ved sognekirken. Landmilitsen kom i alt til at omfatte ca. 14.000 mand. Hertil må føjes 2.200 dragoner fra ryttergodset. Den forhadte forordning blev forståeligt nok mødt med betydelig uvilje både fra bønderne og karlene. "*De skyr Landet af Frygt for Udskrivningen*", hed det sig. Ganske vist havde regeringen understreget, at det var forbudt at benytte ´*nogen Haardhed, Hug eller Slag*´ i tjenesten; men den slags påbud tog de underofficerer, der skulle indøve mandskabet, temmelig let på, så både

disciplinen og eventuelle afstraffelser bl.a. med ridt på træhesten, der ofte var fast opstillet ved kirkerne, var både hårde og nådesløse.

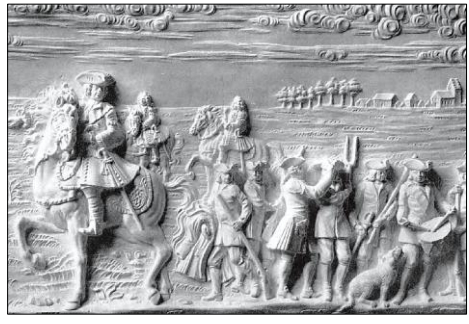

Da kongen oprettede landmilitsen, blev der etableret eksercerpladser ved siden af landsbykirkerne ´Den Kække, Ferme og Flinke Land-Soldat´ er den ironiske titel på ovenstående farvelagte tegning fra 1774 af det ´dobbelt-væsen´ - bonde og soldat -, som alle ugens hverdage arbejdede som stavnsbunden fæstebonde, og som næsten hver søndag i mange år måtte bruge en betydelig del af ´hviledagen´ på den tidskrævende, frygtede og forhadte eksercits ved kirken. Rytteriet anvendte bl.a. træhesten som strafferedskab, og militærets træheste var derfor normalt placeret tæt ved kirkerne. Anvendelse af træhesten som straffemiddel var udbredt i hele landet, og blev undertiden også anvendt mod fæstebønderne i 1700-tallet. Brugen af træhesten blev dog forbudt i 1789, og de forhadte træheste blev utvivlsomt hurtigt anvendt fx som brændsel. Af denne grund findes der angiveligt ingen bevarede originale træheste i Danmark, og den træhest, der i dag står tæt ved indgangen til Kippinge Kirke på Falster, som det ses på fotografiet herover, er da også en meget nyere kopi. Indtil udbruddet af Treårskrigen i 1848 blev den danske hær i øvrigt stadig udelukkende rekrutteret blandt bønderkarlene. På gisprelieffet ses et par beredne underofficer, som havde ansvaret for eksercitsen i landmilitsen, og derfor nøje overvåger en gruppe bønderkarle under udleveringen af deres udrustning; i baggrunden ses landsbyen. (Detalje af relieffremstilling på Frederik IV's sarkofag i Roskilde Domkirke. Gipskopien findes på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot).

Gennem 6-8 år - undertiden endda meget længere - skulle bønderkarlene stille til 2 timers eksercits hver eller hver anden søndag efter kirkegang; i travle perioder, som fx under høsten, kunne det dog være sjældnere. Om vinteren skulle eksercitsen vare en times tid.
I Holbergs komedie ´Jeppe på Bjerget´ fra 1722, siger Jeppe da også om sin skrappe kone Nille, at "*Jeg fik aldrig saa mange Hug i de ti Aar, jeg var under Malicien, som jeg faar paa én Dag af den slemme Kvinde*", og det antyder jo dermed mere end tydeligt, at ´*Malicien*´ var kendt og berygtet for sin hårde mandstugt.
Godsejerne alene bestemte, hvem der skulle fremstilles for sessionen til udskrivning. Denne magt kunne man derfor også anvende til eventuelt at presse en bondekarl til at overtage en fæstegård, som var i mindre god stand og derfor også mindre attraktiv. Landmilitsforordningen forsikrede, at udskrivningen skulle ske *"uden at Landet derved i nogen Maade besværes, eller Bondens Avl og Jordens Dyrkning (...) forsømmes."* Denne forsikring blev dog sjældent overholdt.

Pengesystemet i 1700-tallet
Indtil begyndelsen af 1700-tallet var det udelukkende sølv og guld, der blev anset som penge i Danmark, men i 1713 valgte kong Frederik IV for første gang at udstede papirpenge. Den danske deltagelse i Den Store Nordiske Krig efter 1709 var en kostbar affære for både Danmark og

Norge, som skabte et akut behov for ekstraordinære midler. Mange sølvmønter havde hurtigt forladt landet, og da Danmark var nødt til at betale for de dyre udenlandske lejetropper, og da det samtidigt var dyrt at udvinde nyt sølv, blev udstedelsen af papirpenge derfor en oplagt mulighed. I midten af 1700-tallet kunne man i Danmark købe, hvad der svarede til værdien af 48 rugbrød for en 1-rigsdaler-seddel, der blev indført som landets første pengeseddel.

"*Lønnen rettede sig efter karlens alder, og der var især forskel på karles og pigers lønninger. Pigerne fik normalt kun det halve af karlene. De højeste lønninger blev udbetalt på Sjælland og Fyn (op til 28 rigsdaler om året for en fuldbefaren karl), mens de laveste var i Nord- og Vestjylland, (9-18 rigsdaler). Lønnen blev udbetalt både i penge og naturalier, det vil for pigerne sige i fx uld, lærred og træsko. For karlene var naturalierne ved siden af tøj ofte korn, som de kunne så og høste i husbondens jord. Derved fik de interessefællesskab med ham. Vi ville måske kalde det en form for udbyttedeling i dag, men den gang hed det lønnesæd. Og det var forbudt, for godsejerne så det som et indhug i den jord, de havde stillet til rådighed for fæstebonden. Men det fortsatte med at eksistere, for der blev bestandig udstedt nye forbud.*" (Citatet er fra danmarkshistorien.dk / Livet under stavnsbåndet i Danmark 1733-1788).

Eksempler på skillingsmønter fra Frederik IVs tid. Den viste 8 skilling har som flere mønter et portræt af Frederik IV.

Forvirringen omkring værdiansættelsen af mønterne blev ikke mindre af, at man ikke havde internationale regler for den reelle værdi af mønternes noterede værdi. En dansk mark sølv og en lybsk mark sølv var - blot som et eksempel – nemlig ikke lige meget værd. Først i 1873 blev møntfoden rigsdaler udskiftet med det nuværende kronesystem. Man kan imidlertid ikke uden videre overføre værdien af penge i landsbysamfundet for 300 år siden til vor tids forbrugssamfund. Fæstegårdene var stort set selvforsynende med langt det meste af det, man havde brug for med hensyn til fødevarer, klæder m.m., så på landet var behovet for rede penge ikke stort. Samtidig var husholdningen også i vid udstrækning baseret på naturalieøkonomi, men undertiden var rede penge alligevel en nødvendighed fx i forbindelse med betaling af landgilden og andre afgifter.

1700-tallets pengesystem vil de fleste i dag nok opfatte som temmelig forvirrende:
1 rigsdaler = 6 mark = 96 skilling (rigsdaler kendes også som ´speciedaler´ eller ´kurantdaler´.)
1 krone = 4 mark = 64 skilling
1 daler = 2 mark = 32 skilling
1 sletdaler = 2 daler = 1 krone = 4 mark = 64 skilling
1 mark = 16 skilling (oprindelig et gammelt, nordisk vægtmål)

1 skilling, som var møntenheden med den laveste pålydende værdi; - en ´*styver*´ (= 2 skilling) var en betegnelse, som blev anvendt i Danmark i 1600- og 1700-tallet bl.a. også af Ludvig Holberg i første akt af ´*Jeppe på Bjerget*´, hvor Jeppe drikker brændevin hos Jakob Skomager. Da Jakob ikke længere vil give kredit, udbryder den tørstige Jeppe ærgerligt: *"Der har du en Styver da, din Pracker! nu er det giort, drick nu Jeppe!"* Også mønten ´*En tysk Grot*´ svarede til 2 skilling.

Jeppe køber for en styver brændevin hos Jakob Skomager på W. Marstrands tegning og på fotografiet fra 1954 med Osvald Helmuth i rollen som Jeppe (foto: Wikipedia). Holbergs komedie fra 1722 giver et tankevækkende indtryk både af fæstebondens levevilkår i begyndelsen af 1700-tallet, men også af herremændenes gennemgående manglende respekt eller direkte foragt overfor bondestanden og håndens arbejde på et tidspunkt, som i *høj grad var præget af den meget store sociale afstand mellem den lille, men almindeligvis særdeles velhavende klasse af gennemgående adelige godsejere, der udgjorde ca. 1 % af befolkningen og den ludfattige almue, der udgjorde ca. 80 % af befolkningen. En styver var en 2-skillingsmønt, som ses herover.Den viste mønt er fra 1713 med Frederik IVs spejlmonogram. Herunder er gengivet en situation fra den glimrende filmatisering af ´Jeppe på Bjerget´ med Buster Larsen i titelrollen, som Kaspar Rostrup instruerede i 1981. Filmen er også udgivet på DVD. (Fotos fra hhv. dfi.dk og danskfilm.dk).*

I begyndelsen af 1700-tallet kostede en ko ca. 10 rigsdaler, og for god hest var prisen ca. 20-25 rigsdaler. Det var i øvrigt nogenlunde det samme, som en karl på landet kunne tjene om året. En ryttersoldat tjente 30-35 rigsdaler om året, mens årslønnen for en skoleholder ved en af rytterskolerne lå fast på 24 rigsdaler. Dertil kom i mange tilfælde ofte kost, logi og undertiden også korn, brændsel eller lignende.

Omkring 1720 var priserne på enkelte varer f.eks.: *"Et pund groft rugbrød kostede i København i denne periode mellem 1 og 1½ skilling alt efter rugprisens højde. Et pund flæsk kostede 4-5 skilling, et pund oksekød 3½-4 skilling og et pund smør 7 skilling, mens et pund islandsk tørfisk kostede 3 skilling. Et pund svesker kostede 3-4 skilling, et pund risengryn 8-10 skilling, et pund brunt urenset sukker 5 skilling, et pund hvidt sukker 2 skilling og et pund kanel 2 1/3 rigsdaler. En pot brændevin kostede 12 skilling og en pot øl 1-2 skilling efter kvalitet og bygpris. En tønde smør kostede 15-20 rigsdaler. En tønde rug handledes til mellem 1½ og 3 rigsdaler varierende efter høstens udfald. Tilsvarende kostede en tønde hvede 1½-2 ½ rigsdaler og en tønde byg 1½ til 2½ rigsdaler (...).*
Et tusinde mursten kostede 10 rigsdaler, 1.000 tagsten 17 rigsdaler (...) En favn enkelt bøgebrænde kostede 3-4 rigsdaler. Et pund talglys kostede 10 skilling, et pund vokslys 44 skilling. En alen vadmel kostede 16-20 skilling og et pund tobak 12-14 skilling."
(Citeret fra Thestrup: "*Pengeenheder, priser og lønninger i Danmark i 350 år (1640-1989)*", side 26. Se den afsluttende litteraturliste i bind 2).
Fra 2. akt af Ludvig Holbergs komedie ´Jeppe på Bjerget´ ved vi også, at ridefogeden tjente 50 rigsdaler om året, mens baronens sekretær årligt fik udbetalt intet mindre end 200 rigsdaler, hvad der får Jeppe til i vrede at udbryde: *"Du skal have Dievelen og icke 200 Risdaler herefter, hvad Gavn giør du for 200 Rigsdaler. Jeg maa selv slæbe som et Beest, og staa paa Laden fra Morgenen til Aftenen, og kand neppe (...) 200 Rigsdaler, det er jo at flaae Huden af sit Herskab!"*

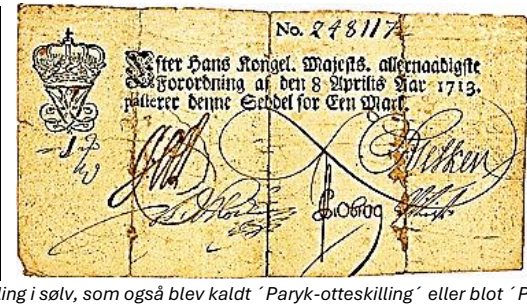

Ovenstående mønt er den 8 skilling i sølv, som også blev kaldt ´Paryk-otteskilling´ eller blot ´Parykskilling´ på grund af forsidens portræt af Frederik IV, som bærer datidens moderigtige pudrede allongeparyk med midterskilning og bløde, skulderlange slangekrøller. I 1713 udstedte Frederik IV de første danske pengesedler Fotografiet herover viser den første danske pengeseddel med en pålydende værdi af 1 mark. Sedlerne blev hurtigt udstedt med flere forskellige værdier fx 2 mark, 3 mark m.fl. Som det også ses på fotografiet, havde hver enkelt pengeseddel desuden et individuelt nummer, som en renteskriver omhyggeligt havde indført i en protokol. Med en forordning af 8. april 1713 blev sedlerne gjort til tvungent betalingsmiddel, men dog således, at man kun var pligtig til at modtage halvdelen af et beløb i sedler. Mistroen til de nye pengesedler var nemlig så stor, at kursen - trods 4 højtstående embedsmænds egenhændige underskrifter på hver enkelt pengeseddel, som det også ses på fotografiet herover - hurtigt faldt til langt under mønt-værdien. Pengesedlerne blev derfor hurtigt belagt med ´opgæld´, som indebar, at der skulle betales en merpris ved brug af pengesedler. (Sidenhen er værdien på de første danske pengesedler dog steget betydeligt. På en møntauktion hos auktionsfirmaet Bruun Rasmussen den 3. maj 2021 blev et eksemplar af en original ´ Seddel for en Mark` solgt for intet mindre end 170.000 Kr.)

Fattigforordningen af 1708

I 1700-tallets Danmark vrimlede det med fattige, og det gjaldt både i byerne og på landet. Der var tiggere, almisselemmer, fattiglemmer, løsgængere, unge, gamle, syge og gale fattige, skik-

kelige og arbejdende fattige. Der var også de mange husarme, og der var de fattige fra middelstanden, dvs. den sammensatte gruppe af håndværkere, handelsfolk, embedsmænd og officerer. Fattigdom var nemlig ikke kun et problem for underklassen, der som livsvilkår levede på sultegrænsen. Også folk fra samfundets bedre klasser levede i bestandig fare for, at ulykker, sygdom eller alder skulle sende dem ud på en social rutsjetur. Fattigdommen var næsten grænseløs, undtagen for den lille gruppe af særdeles velhavende godsejere, enkelte købmænd og få andre, der også omfattede ikke-adelige samt - naturligvis - kongehuset.

Fra 1. januar 1709 blev det ulovligt at tigge i hele riget (undtagen i København). Grunden skyldes en omfattende lov, som Frederik IV udstedte den 24. september 1708 for at regulere fattigforsorgen i Danmark og dermed at forbyde tiggeri. Loven omfattede dog ikke i København, som havde sit eget fattigvæsen. Loven kom i en tid, hvor gader og veje var fyldt med tiggere, og staten ønskede både at hjælpe de "*værdigt trængende*" og at bekæmpe det, man anså som dovenskab og uorden. 'Værdigt trængende ´ var defineret som personer, der - uden egen skyld - ikke var i stand til forsørge selv sig, og derfor fremover skulle have hjælp fra det offentlige. Samlet skulle fattigloven derfor:

- Mindske antallet af omvandrende tiggere.
- Skabe et mere organiseret og lokalt forankret fattigvæsen.
- Skelne omhyggeligt mellem ´værdigt trængende´ (syge, gamle, forældreløse) og `uværdige´ fattige (dvs. arbejdsduelige, men `dovne` tiggere).

Fattigloven af 1709 var det første eksempel på en lovgivning, hvor staten pådrog sig et ansvar for også at hjælpe den fattigste del af befolkningen. I praksis blev forordningen dog kun delvist gennemført, og problemerne med den kolossale fattigdom og det udbredte tiggeri fortsatte derfor også langt ind i 1700-tallet.

Som allerede omtalt var fattigdommen i 1700-tallet meget stor, men ud fra det eksisterende kildemateriale er det vanskeligt at fastslå, hvor omfattende problemet i virkeligheden var. Betleri var efterhånden blevet så udbredt, at noget måtte gøres. Det skete med Fattigforordningen af 1708, hvor man for første gang havde indset, at en løsning på dette problem også var et offentligt anliggende. Samfundet havde dog reelt ikke noget at sætte i stedet, og bidragene til fattigvæsenet kom næsten udelukkende til at hvile på fæstebønderne og godsejerne, der almindeligvis ikke interesserede sig for problemet og derfor heller ikke var villige til at bidrage økonomisk med at løse eller i det mindste at mindske det sociale problem. Tiggere var en del af hverdagen, selvom tiggeri var blevet forbudt med fattigloven i 1708. Man forsøgte at begrænse tiggeriet ved at ansætte fattigfogeder, der skulle smide fremmede tiggere ud af sognet. Til højre er gengivet et udsnit af et prospekt fra ´Pontoppidans Danske Atlas´, der udkom mellem 1767 og 1781.

Fæstebønderne var underlagt de respektive herremænds myndighed, men i 1700-tallet kunne det dog ske, at en af landsbyens bønder blev udpeget til at udføre enkelte lokale forvaltningsopgaver. Det kunne fx være at medvirke ved udskrivningen af soldater som lægdsmand eller

at bistå det begrænsede fattigvæsen som fattigforstander. Med tiden udviklede det sig til, at disse forskellige opgaver blev samlet hos én person, som så fik titel af en sognefoged. Arbejdsopgaven var ´offentlig beskikkelse´, som det hed, men sognefogeden fik dog visse økonomiske fordele for sin ulejlighed. Først med reglementet af 1803 - næsten 100 år senere - blev problemerne for den enkelte fattige omsider synliggjort. Den pietistisk inspirerede fattigforordning af 1708 påbød også, at der fremover skulle oprettes skoler på landet. Det er det første almene lovkrav om oprettelse af almueskoler, og det er bemærkelsesværdigt, at det netop fandt sted i forbindelse med udstedelsen af en fattiglov. Med oprettelser af fx flere skoler så pietisterne et middel til at bekæmpe fattigdommen, og Fattigforordningen var dermed også det første eksempel på en lovgivning i Danmark, hvor staten påtog sig at gøre noget ved den udbredte fattigdom, som man hidtil ellers havde ignoreret. Fattigforordningen gjaldt også for købstædernes børn, og den var reelt den eneste fælles lovgivning for undervisning indtil vedtagelsen af skolelovene af 1814.

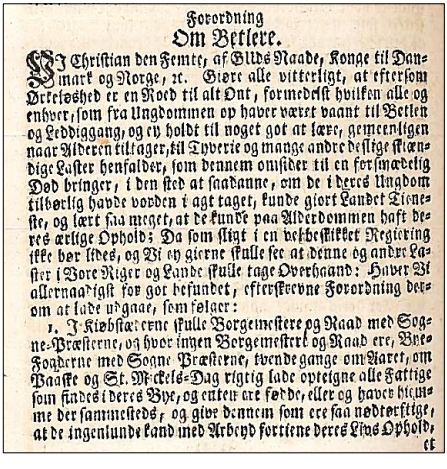

Forordning
Om Betlere.

VI Christian den Femte, af Guds Naade, Konge til Dannemark og Norge, ꝛc. Giøre alle vitterligt, at eftersom Ørkesløshed er en Roed til alt Ont, formedelst hvilken alle og enhver, som fra Ungdommen op haver været vaant til Betlen og Leddiggang, og ey holdt til noget got at lære, gemeenligen naar Alderen tiltager, til Tyverie og mange andre deslige skiændige Laster henfalder, som dennem omsider til en forsmædelig Død bringer, i den sted at saadanne, om de i deres Ungdom tilbørlig havde vorden i agt taget, kunde giort Landet Tieneste, og lært saa meget, at de kunde paa Alderdommen haft deres ærlige Ophold; Da som sligt i en velbeskikket Regiering ikke bør lides, og Vi ey gierne skulle see at denne og andre Laster i Vore Riger og Lande skulle tage Overhaand: Haver Vi allernaadigst for got befundet, efterskrevne Forordning derom at lade udgaae, som følger:

1. I Kiøbstæderne skulle Borgemestere og Raad med Sogne-Præsterne, og hvor ingen Borgemestre og Raad ere, Bye-Fogderne med Sogne Præsterne, tvende gange om Aaret, om Paaske og St. Mickels-Dag rigtig lade opteigne alle Fattige som findes i deres Bye, og enten are fødde, eller og haver hiemme der sammesteds, og give dennem som ere saa nødtørftige, at de ingenlunde kand med Arbeyd fortiene deres Livs Ophold, ꝛc

"Forordning om Betlere: Vi Christian dem Femte, af Guds Naade, Konge til Danmark og Norge, ec. Giøre alle vitterligt, at eftersom Ørkesløshed er en Roed til alt Ont, formedelst hvilken alle og enhver, som fra Ungdommen op haver været vaant til Betlen og Leddiggang, og ey holddt noget got at lære, gemeentligen naar Aldereen tiltager, til Tyverie og mange andre deslige skændige Laster henfalder, som dennem omsider til en forsmædelig Død bringer, i den sted at saadanne, om de i deres Ungdom tilbørlig havde vorden iagttaget , kunde gjort Landet Tieneste, og lært saa meget, at de kunde paa Alderdom-men haft deres ærlige Ophold; Da som sligt i en velbskikket Regiering ikke bør lides, og Wi ey gierne skulle see at denne og andre Laster i Vore Riger og Lande skulle tage Overhaand: Haver Wi allernaadigst for got befundet, efterskrevne Forordning derom at lade udgaae, som følger: 1. I Kiøbstæderne skulle Borgmestere og Raad med Sognepræsterne, og hvor ingen Borgemestere (...)"

Med denne fattigforordning blev det et krav, at befolkningen skulle *´holde deres Børn til Skole´*. Lovteksten i fattigforordningen indeholdt klare anvisninger på, hvordan undervisningen - med og uden skoler - skulle foregå: *" Hvor der ikke er Skoler i Sognet, skal Inspecteurerne med Stift-Ambtmandens og Biskopens Assistence stræbe at faa dem indrættede, om det ikke kand lade sig giøre ved Dægnene, da ved andre skikkelige og beqvemme Mænd, hvilke af Sognet nyde frit enten et par Høveder-Græs eller noget til Ildebrand, efter som Inspecteurerne finde belejligt, hvorimod de uden Betaling skal da informere de Børn, som ere iblandt de Fattige indskrevne; de Bøger, som kand behøves, skaffer Præsten af de Fattiges-Casse (...) Naar Børnene blive saa store, at de kand drive Plog; vogte Gieslinger eller anden smaa Gierning, som paa Landet kand falde for, skal de sættes dertil; dersom Forældrene forholde dem og heller vil lade dem gaae hen i Ørkesløshed, skal Præsten med hans Medhielpere advare dem, at saafremt de lade dem gaae ledige, skal de miste deres Almisse, det og virkelig skal skee, om de ikke rætte sig (...) Naar Degnen om Søndagen eller andre Dage holder Catechisation i Kirken, skal ikke alene de Fattiges Børn flittig møde tilstæde, men og den gandske Ungdom, i sær de, som ikke endnu haver været til HErrens Nadvere; de som*

udeblive om Søndagene, da de ingenlunde uden i sær Nødsfald maa bruges i Hosbondens eller Forældrenes Tieneste, skal af Degnen optegnes og Præsten leveres, findes da Skylden hos Forældrene, skal de for hver gang bøde 2 (mark) til de Fattiges-Casse; er Skylden den hos Børnene selv, skal refses med Riis af Degnen; Dog skal Præsten hermed have Tilsyn, at Degnen ikke misbruger denne Myndighed efter sine Passioner, og om vinteren, naar Dagene ere mørke, Vejene onde at bære Consideration med dem, som boe langt fra Kirken."

"Forordning om Betlere i Danmark, saavel paa Landet som Kiøbstæderne, Kjøbenhavn undtagen" fra september 1708, som den hér er gengivet i ´Kong Friderich den Fierdes Allernaadigste Forordninger og Aabne Breve fra Aar 1708 til 1709´. (Hele lovteksten kan læses på www.danmarkshistorien.dk). Trods forordningens bestemmelser fortsatte tiggeriet i de følgende årtier. "De var en plage. Tiggerne. Ingen steder kunne man gå i fred for deres evindelige bønner og fremstrakte hænder (...) Tiggerne levede en farlig tilværelse, for tiggeri var forbudt. Ja, det var endda også forbudt at give til tiggerne. Men fattigdommen var stor, og der var ikke meget hjælp at få, så de fattige tiggede alligevel. Op gennem 1700-tallet kæmpede myndighederne en indædt kamp for at få has på tiggerne." Tegningen viser en tigger, som modtager en almisse af en fornem herre ca. 1780. (Citat og tegning fra Københavns Stadsarkiv).

Forordningen og det kongelige skolebyggeri førte dog både i købstæderne og på landet til oprettelsen af yderligere skoler og udkast til skoleordninger. Der var dog tale om oprettelse af enkelte landsbyskoler, som ganske vist blev finansieret ved godsejeres tilskud under forskellige former, men hvor driften og lærernes aflønning i høj grad var afhængig af bøndernes offervilje, og den var gennemgående ikke stor; dels på grund af bøndernes fattige vilkår, men også fordi, bønderne ikke så formålet med de nye skoler, som i nogen grad fratog dem den nødvendige arbejdskraft, som børnene bidrog med. Et eksempel på en af disse skoler er Nordby Greveskole (fotoet), som blev opført og bekostet i 1727 af greve Danneskiold-Samsøe (se side 232). Fotografiet, som noget usikkert er dateret til mellem 1900 og 1915, findes på Samsø Egnsarkiv.

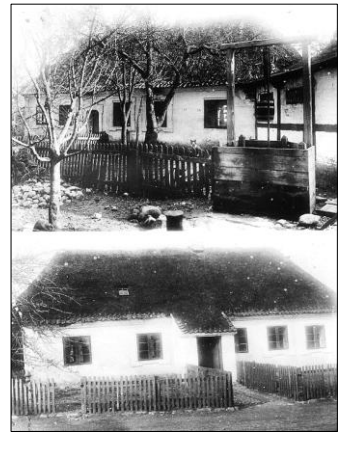

I praksis gik det nu ikke så godt med opførelsen af almueskolerne, fordi der ganske enkelt ikke var angivet, hvordan dette skolebyggeri og udgiften til lærerlønningerne skulle finansieres. Først med oprettelsen af rytterskolerne i 1720´erne påbegyndte man opførelsen af sådanne almueskoler, og disse skoler og deres drift blev, - som vi senere skal se -, delvist finansieret

af kongen, men selv om antallet af rytterskoler var på ikke færre end 241 skoler og det kun på krongodset, dækkede også dette skolebyggeri reelt langt fra behovet for almueskoler over hele landet. De følgende krigsår gjorde heller ikke sagen bedre, fordi krigsomkostningerne naturligvis lagde beslag på pengene.

Pietistisk inspirerede institutioner

For at fremme den inderlige fromhed interesserede pietisterne sig i høj grad for børneopdragelse, og tankegangen var afgørende for vedtagelsen i 1721 om opførelsen af rytterskolerne og for oprettelsen i 1727 af Vajsenhuset i København som hjem for forældreløse børn. Vajsenhuset fik eneret på trykning af bibler og salmebøger.

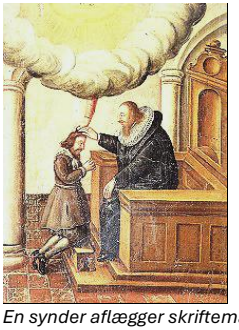

En synder aflægger skriftemål og modtager præstens og dermed Herrens håndspålæggelse. "Kom hid, O Synder Bange, Naaden skall du Ernamne, Her er din Løsefred, Her er oc (och?) Jesssus med, Synden, som dig tillgiffver, att du saa Salig bliiver", står der over det naive billede, som stammer fra en skriftestol fra omkring år 1680 i Kippinge Kirke på Falster. Billedet gengiver udmærket den ydmyge ´bodskristendom´, som var et bærende element i den pietistiske livsopfattelse. I Danmark satte pietismen sig også en række blivende spor fx i oprettelsen af Vajsenhuset for forældreløse børn i 1727, som ses på billedet herover. Vajsenhusets fik sit eget trykkeri, som trykte bibler og salmebøger, hvor man endda havde opnåede at få et monopol, som derefter udgjorde det væsentligste økonomiske grundlag for driften af institutionen. Den første præst ved Vajsenhuset var den pietistiske Enevold Ewald (1696-1754), som i øvrigt også var far til digteren Johannes Ewald (1743-1781). Enevold Ewald, der også var forfatter til en række religiøse skrifter, var en af de centrale personer indenfor den pietistiske bevægelse i Danmark.

Året efter oprettelsen af Vajsenhuset blev København ramt af en alvorlig brand, som lagde en fjerdedel af byen i ruiner. Netop Københavns brand i 1728 (se side 184) ændrede livet for mange mennesker i hovedstaden og kunne, - når den i en meget religiøs tid blev opfattet som ´Guds Straf´, - utvivlsomt også have været en medvirkende årsag til den forholdsvis hurtige udbredelse af den pietistiske bevægelse i Danmark i løbet af de følgende årtier. Vajsenhuset i København eksisterer stadig som institution.

Det Kongelige Vajsenhus 1762 på Nytorv.

Hans Adolph Brorson, som var biskop i Ribe fra 1741 til sin død i 1764, bliver kaldt ´Pietismens salmedigter´.

Pietismen kom stærkt til udtryk i Brorsons salmer, som ofte handler om Jesus´ glæder og lidelser og understreger hans opfattelse af, hvor vigtigt det er, at det enkelte menneske omvender sig til et liv i fromhed ved at følge ´Jesu Anvisninger´. Et udmærket eksempel på en sådan salme er ´Her kommer, Jesus, dine små´ fra 1732. Brorsons kendteste salme er dog nok ´Op, al den ting, som Gud har gjort´ fra 1734, men netop denne salme er imidlertid ikke særlig pietistisk i sit indhold.
Som biskop over Ribe Stift visiterede Brorson naturligvis alle kirker og skoler i sit stift, herunder selvfølgelig også rytterskolerne i Koldinghus Rytterdistrikt (se fx et eksempel på Brorsons indberetning til Kancelliet efter en af hans lokale visitatser i bind 2, side 307).

Her kommer, Jesus, dine Smaa,
til dig i Betlehem at gaa,
oplys enhver i Sjæl og Sind
at finde Vejen til dig ind.

Al Verden stod i Satans Pagt,
da brød vor Jesus frem med Magt
og rev os ud med blodig Haand
af alle vore Fjenders Baand.

Lad Verden ej med al sin Magt
os rokke fra vor Daabes Pagt,
men giv, at al vor Længsel maa
til dig, til dig alene staa!

Vi løber dig med Sang imod
og kysser Støvet for din Fod,
O salig Stund, O klare Nat,
da du blev født, vor Sjæleskat!

Men Jesus, ak, hvor gaar det til
at dog saa faa betænke vil
den inderlige Kærlighed,
som drog dig til vor Jammer ned?

Saa skal det ske, at vi engang,
blandt alle Helgens Fydesang
i Himlens søde Paradis
skal prise dig paa englevis.

Velkommen fra din Himmelsal
til denne Verdens Taaredal,
hvor man dig intet andet bød
end Stald og Krybbe, Kors og Dø

Så drag os ganske til dig hen,
O Jesus, du vor Sjæleven,
at hver af os saa inderlig
i Troen maa omfavne dig.

Her staar vi nu i Fok og Rad
om dig, vort skønne Herteblad!
Ak, hjælp at vi og alle maa
i Himlen for din Trone staa!

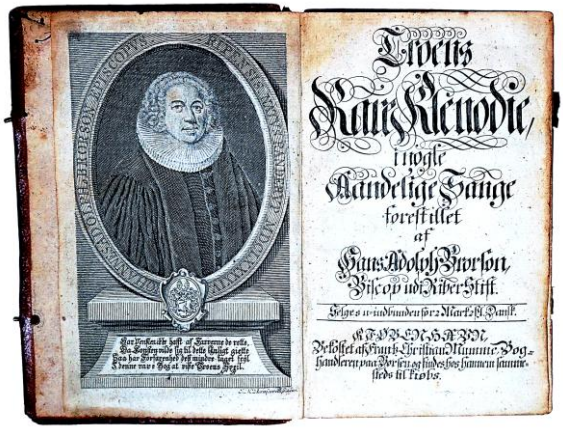
Troens
Rare
Klenodie
I nogle
Aandelige Sange
forestillet
af
Hans Adolph Brorson
Biscop udi Riber Stift.

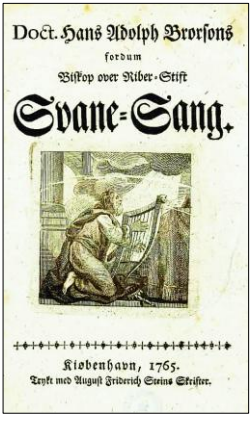
Doct. Hans Adolph Brorsons
fordum
Biskop over Riber-Stift
Svane-Sang.

Kiøbenhavn, 1765.
Trykt med August Friderich Steins Skrifter.

1700-tallet elskede lange bogtitler, og "Troens rare Klenodie i nogle Aandelige Sange forestillet af Hans Adolph Brorson, Biscop udi Riber Stift" er ingen undtagelse. Da Brorson i 1739 udgav sit hovedværk, havde han allerede

skrevet 190 salmer, som han i perioden mellem 1732 og 1735 havde udsendt i 12 mindre salmehefter. Denne bog havde først og fremmest det formål at få samlet hele salmestoffet fra hæfterne, men da værket stod færdigt, var der til de 190 eksisterende salmer fra hæfterne tilføjet ikke færre end 67 nyskrevne salmer. På den sidste side af "Troens rare Klenodie" kan man således læse, at "Af mange Blade er nu dog tilveyebragt saa stor en Bog". Brorsons berømmelse blev naturligvis ikke mindre efter udgivelsen af den store salmesamling. Dertil kom, at biskop Pontoppidan (se side 205) i 1752 betegnede Brorson som Kingos ligemand, og skønt "Troens rare Klenodie", der ikke var tænkt som en kirkesalmebog, men med sit enkle sprog var beregnet til brug i familielivet, fik bogen alligevel en betydelig udbredelse. Fotografiet af førsteudgaven, som ses herover, er kopieret fra www.abebooks.co.uk. Brorsons sidste bog "Svane-Sang" udkom i 1765. "Titelbladet viser et stik af salmisten David, knælende barfodet i templet. Krone og scepter ligger på gulvet, mens lys fra det høje skinner gennem hans harpe". (Citat: Det kgl. Bibliotek).

Pietismens fremmarch i Danmark gav også anledning til, at der i 1735 opstod en slags ´åndelig borgerkrig´ i København, hvor byens prædikestole snart genlød af skænderier mellem ortodokse præster, som satte den efter deres opfattelse ´korrekte tro´ i højsædet, og de pietistiske præster, der ønskede, at statsreligionen blev ændret og derfor appellerede til ´den enkeltes inderlige kristentro´. Situationen skabte et betydeligt dilemma for den enevældige kongemagt, som på den ene side sympatiserede med pietisternes religiøse budskaber, men som på den anden side samtidig ønskede, at den vante autoritetstro, som den ortodokse kirke repræsenterede, også blev bevaret.

Et alvorligt kritikpunkt mod pietismen var imidlertid, at den med tiden førte til en betydelig religiøs ensretning, hvor borgerne og dermed naturligvis også børnene gradvist blev opfostret til en uselvstændig form for kristendom, der mere blev dikteret af stor intolerance og manglende ´relativ frihed´ end til den sociale opfattelse af kristen medmenneskelighed, som var Franckes ideal. Sammenkædningen af kristendom og skoleundervisning fik desuden den effekt, at den pietistiske fromhedsbølge også blev baggrunden for, at Frederik IV, som især på sine ældre dage i betydelig grad var præget af den pietistiske tankegang, lagde stor vægt på, at også almuens børn kunne modtage den nødvendige undervisning, så de ikke blot besad den grundlæggende kristne børnelærdom, men også - efter samtidens opfattelse - som ´gode, kristne borgere ville være i stand til selv at læse salmer og Bibelen.

D. Morten Luthers
Tydske eller store
CATECHISMUS.
Aar 1529.
Vdsat paa Danske/ vend meenige
Mand/ sampt vnge Folck/ til Brug
oc Nytte:
Af N. M. A.
Oc til Trycken ofuerseet met
flid/ efter K. M. Naadigste
villie oc Christelige Forordning/
Aar 1629.
Cum Privileg. Reg.
I Kiøbinghafn/ Af Salomon
Sartors Tryckerii/
samme Aar.

Pietismen erkendte også muligheden for at forbedre slægten gennem børnene, og i den forbindelse blev skolen et vigtigt middel. Den pietistiske bevægelse udviklede sig desuden efterhånden i en mere og mere fanatisk retning, som senere kulminerede under Christian VI. Allerede som kronprins var Christian en stærk tilhænger af en meget streng tolkning af pietismen med stor vægt på personlig fromhed og et strengt moralsk liv, Ved kongens tronbestigelse i 1730 kom denne opfattelse af pietismen til magten i sin mest fanatiske form, da kongen reelt indførte en regulær statspietisme, hvor alle høje gejstlige embeder blev besat med pietister, der delte kongens opfattelse. Under Christian VI blev der gjort en betydelig indsats for at fremme pietismen, ikke alene i kongeriget, men også i de danske kolonier og andre områder, hvortil kongen udsendte flere missionerer.

Mission var også et væsentligt element i den pietistiske tankegang, og Frederik IV oprettede derfor også et missionskollegium, der skulle lede selve missionsarbejdet og ikke mindst skulle arbejde for den folkelige opbakning til ydre mission; missionærer blev derfor også sendt til den danske koloni i Trankebar, som udgjorde en del af Dansk Ostindien, og det var også missionskollegiet, der i 1721 udsendte Hans Povelsen Egede (1686-1758), som var dansk-norsk præst, missionær og kolonisator til Grønland både for at missionere, men også for at oprette en handelsstation. I 1740 blev han udnævnt til titulær biskop over Grønland. Illustrationen viser den missionerende biskop blandt grønlandske fangere. (Fra: "Danmarks historie i billeder", udg. 1898.)

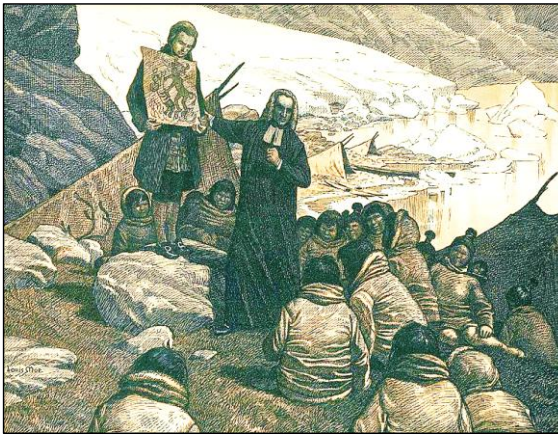

De danske kolonier i 1700-tallet

For 300 år siden havde Danmark kolonier flere steder i verden. Kolonier defineres som `landområder, der er blevet indlemmet i riget, enten ved køb eller erobring`. En af de danske kolonier lå ved Guldkysten i Afrika, dvs. i det nuværende Ghana. Her havde danskerne en række forter og faktorier dvs. handelsstationer, der bl.a. blev benyttet til at opbevare slaver i. Skibe kom sejlende fra store danske byer som København og Flensborg med varer, som blev afsat til de indfødte ved kysten, der byttede med slaver, som de oftest havde fanget længere inde i landet. *International handel og Øresundstolden i 1700-tallet.*

Da middelalderens betydelige sildeforekomsterne i Øresund svigtede, som ellers havde udgjort en betydelig indtægtskilde gennem hele middelalderen, var gode råd dyre. De blev imidlertid løst af Erik af Pommern med indførelsen af Øresundstolden i 1427. De udenlandske skibe skulle betalte afgiften i Helsingør, hvor skibene lå ud for Kronborg og ventede foran kanonerne på, at det blev deres tur til at betale. forståeligt nok særdeles utilfredse med denne ganske kostbare afgiftsopkrævning.

Øresundstolden blev indført i 1429 og dermed sikrede Øresundstolden kongen ikke mindre end 2/3 af alle statslige indtægter. Indtægten tilfaldt nemlig kongens private kasse. Roskildefreden fra 1658 markerede afslutningen på den første Karl Gustavkrig, som medførte tabet af danske besiddelser Skåne, Halland og Blekinge samt Bornholm, der alle måtte afstås til Sverige. Trods afståelsen af Skånekysten lykkedes det imidlertid på forunderlig vis for Danmark at opretholde betalingen af den ellers stærkt forhadte Øresunds-

told, Med en af Struensees reformer fra 1771 blev indtægterne fra Øresundstolden dog underlagt Generaltoldkammeret. Under en handelskonference i 1857 kom Danmark under pres og måtte nødtvungent acceptere at nedlægge Øresundstolden - efter 428 år.

Udsnit af en Gouache af Jens Bang, som viser Helsingør red i 1793 med et dansk vagtskib. Et nederlandsk og et britisk handelsfartøj har strøget sejl og er ankret op for at betale Øresundtold, mens det britiske orlogsskib er på vej ud af Sundet saluterer for Kronborg.

Handelen med Vestindien og Den florissante Handelsperiode.
Frederik V købte i 1754 De Vestindiske Øer. Efter Danmarks smertelige nederlag i svenskekrigene i 1650´erne var økonomien næsten helt ødelagt, så Frederik V og kredsen omkring ham besluttede sig for, hvordan man kunne redde økonomien, nemlig ved at købe slaver i Afrika og transportere dem til Vestindien, hvor slaverne blev solgt til sukkerplantagerne, især på den store ´sukker-ø´ Saint Croix. Danmark havde besiddelser begge steder, nemlig Guldkysten i Afrika og nu også de tre vestindiske øer i Caribien. Når skibene kom hjem til Danmark, havde de masser af sukker og rom i lastrummet. Også danske handelsfolk tjente styrtende med penge på den internationale ´trekantshandel´ i 1700-tallet, hvor slaver blev fragtet fra Guldkysten i Afrika til sukkerplantagerne i Vestindien.

De enorme pengesummer, der blev tjent på sukkerproduktionen på ´De Vestindiske Øer´, dannede grundlag for ´Den florissante Handelsperiode´, hvor også danske handelsfolk tjente styrtende med penge på den internationale ´trekantshandel´, hvor slaver blev fragtet fra Afrika til sukkerplantagerne i Dansk Vestindien eller De Vestindiske Øer, som var en dansk koloni i Caribien bestående af øerne Sankt Thomas, Sankt Jan og Sankt Croix. Hovedstaden, som lå på Sankt Thomas, var Charlotte Amalie, som er opkaldt efter Christian Vs dronning, Charlotte Amalie (se side 48). Ovenstående billede viser fæstningen Christiansborg på Guldkysten i Afrika, som i dag udgør en del af Ghana, og til højre ses det berømteste af de danske slaveskibe, Fredensborg. Slavehandelen

har sat sig spor med nogle af Københavns og Nordsjællands smukkeste palæer og sommerboliger. Desuden er en række palæer i den del af København, der kaldes ´Frederiksstaden´, som blev opført af adelsmænd og embedsmænd, der profiterede af sukkerproduktionen. Sukkeret, som også blev kaldt ´det hvide guld´, udgjorde i 1780 halvdelen af Danmarks eksport, men med oplysningstankerne og liberalismens fremmarch i Europa kom der efterhånden også et nyt menneskesyn og en stigende modstand mod slaveri og slavehandel. Sukkerplantagernes dage var især talte, da man fandt ud af at udvinde sukker fra sukkerroer. I 1917 solgte den danske stat De Vestindiske Øer til USA for 25 millioner dollars.

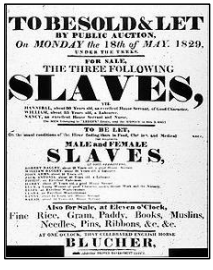
TO BE SOLD & LET
BY PUBLIC AUCTION,
On MONDAY the 18th of MAY 1829,
UNDER THE TREES,
FOR SALE,
THE THREE FOLLOWING
SLAVES,
TO BE LET,
MALE and FEMALE
SLAVES,
Also for Sale, at Eleven o'Clock,
Fine Rice, Grass, Paddy, Books, Muslins, Needles, Pins, Ribbons, &c. &c.
BLUCHER,

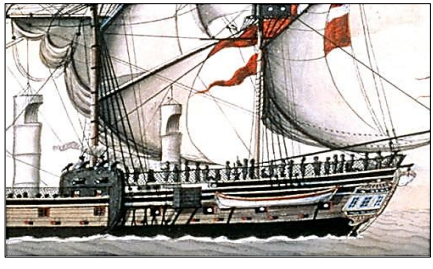

Der kendteste danske slaveskib var ´Fredensborg´, som er gengivet herover. Det var et problem at få nok luft under dæk, hvor flere hundrede slaver boede under den månedlange sejlads. Derfor satte man store rør af sejldug op, som i det omfang, det nu var muligt, skulle føre vindens friske luft ned under dækket til lasten af slaver, hvor stanken var ulidelig. Man hævdede endda, at man kunne lugte et slaveskib, før man kunne se det.

Da Frederik V blev blevet konge efter faderen, Christian VIs død i 1746, købte kongen i 1754 ´De Vestindiske Øer´, St. Thomas, St. Jan og St. Croix. Efter det danske nederlag i de kostbare svenskekrige i 1650`erne var økonomien reelt så ødelagt, at Frederik V og kredsen omkring ham besluttede at redde økonomien ved at investere i handelen med slaver fra Afrika og transportere dem til Vestindien, hvor slaverne så kunne sælges til sukkerplantagerne, som der var flere af især på den store ´sukker-ø´ St. Croix. Når skibene returnerede til Danmark, havde man i lastrummet mængder af sukker og rom.

I 1666 satte Danmark sig på St. Thomas, som blev ´opdaget´ af Christoffer Columbus i 1493. Den tidligere danskvestindiske ø St. Croix blev ´opdaget´ af Christoffer Columbus i 1493 på hans anden rejse til den nye verden. De mange øer i netop den del af Caribien døbte han "Jomfruøerne". 1671 stiftes ´Dansk Vestindisk Guinea Compagni´, og det første danske kolonistyre var en realitet i 1672 og kom også til at omfatte naboøen St. John. Allerede året efter kom den første sending slaver til St. Thomas fra Afrika.

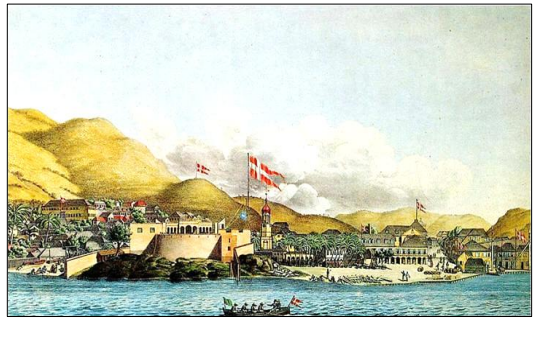

De enorme pengesummer, der blev tjent på sukkerproduktionen på ´De Vestindiske Øer´, dannede grundlag for den såkaldte ´Florissante handelsperiode´, hvor danske handelsfolk som fx godsejer, minister og storkøbmand Ernst Schimmelmann (1747-1831), og andre foretagsomme handelsfolk som nævnt tjente styrtende med penge på den danske deltagelse i

den lukrative internationale slavehandel. Schimmelmann ejede således både faktorier på Guldkysten, flere sukkerplantager på De Vestindiske Øer og fabrikker i Danmark, som kunne aftage og videresælge varerne fra Vestindien. Schimmelmann var dog senere hovedpersonen bag gennemførelsen af det danske slavehandelsforbud i 1792.sukkereksport udgjorde omkring 40 % af landets eksport. Medaljen med ´Den florissante Handel´ havde imidlertid også en tydelig social bagside: Fraset den mindre gruppe af ofte meget velhavende borgere, som bl.a. indbefattede de nævnte storkøbmand og skibsredere, var tilværelsen for ca. 90 % af befolkningen som allerede omtalt præget af tidens enorme fattigdom, og det var ikke for sarte sjæle at bo i byerne.

Også den allerede omtalte kammerherre Carl Adolph von Plessen, som i betydelig grad også stod bag de kongelige skolebyggerier i begyndelsen af 1700-tallet og også selv lod opføre en række skoler på sine godser, De plessenske Skoler (se side 101) var meget interesseret i den oversøiske handel. Han havde selv aktier i bl.a. handel med te og bomuld fra Trankebar og Canton, men også handelen på de vestindiske øer havde hans store bevågenhed, og han var en ivrig fortaler for købet af St. Croix i 1733. Fra 1735 til 1749 var han selv en særdeles myndig præsident for Vestindisk-Guineisk Kompagni. Sukkeret, som også blev kaldt ´det hvide guld´, udgjorde i 1780 halvdelen af Danmarks eksport, men med oplysningstankerne og liberalismens fremmarch i Europa (se side 209) kom der efterhånden også et nyt menneskesyn og en stigende modstand mod slaveri og slavehandel. Sukkerplantagernes dage var især talte, da man fandt ud af at udvinde sukker fra sukkerroer. Prisen på sukker faldt, og fra at have været en kostbar luksusartikel for de få, blev sukker efterhånden også noget, den mindre velstillede del af befolkningen fik adgang til.

Den danske slavehandel har imidlertid sat sig tydelige spor med nogle af Københavns og især Nordsjællands smukkeste palæer og sommerboliger. Desuden er en række palæer i den del af København, der kaldes ´Frederiksstaden´, og som bl.a. omfatter Amalienborgs palæer, ligeledes opført af adelsmænd og embedsmænd, der profiterede af slavehandelen og sukkerproduktionen.

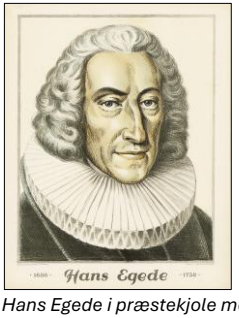

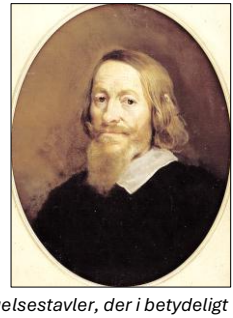

Hans Egede i præstekjole med pibekrave. Billedet er i øvrigt en af de såkaldte anskuelsestavler, der i betydeligt omfang blev anvendt i skoleundervisningen fra sidste del af 1800-tallet (se bind 2, side 219). Mellem 1721 og 1736 arbejdede Hans Egede som grønlandsmissionær og leder af det kongelige koloniprojekt. I midten ses en desværre noget hårdt beskåret tegning fra 1723 af handelsstationen i Trankebar med Fort Dansborg, bymuren, brændingsbåde og europæiske skibe (Det Kongelige Bibliotek). Handelsstationen Trankebar blev grundlagt ved den eksisterende fiskerlandsby og handelsplads, Tarangambadi (tamil: syngende bølge) i 1620, og handelstationen forblev dansk indtil 1845. Admiral Ove Gedde (til højre) ledte en ekspedition til Trankebar allerede i 1620, og da han var kommet hjem efter tre et halvt år, afsluttede han sin beretning, med ordene " hvorfor Guds Navn

være evindeligen æret." Den senere pietistisk inspirerede missionsvirksomhed lever i dag i nogen grad videre i ´Ydre Mission´.

"Frederik IV ønskede at kristne sine indiske undersåtter ved at udsende missionærer. En af dem, der reagerede på kongens appel, var den unge tysker, Bartholemæus Ziegenbalg (1682-1719), der havde studeret teologi ved universitetet i Halle, som var et center for den pietistisk lutheranisme (se side 87). Den 29. november 1705 sejlede Ziegenbalg afsted mod Trankebar ombord på skibet ´Prinsesse Sophie Hedewig´, som naturligvis var opkaldt efter kongens allerede omtalte søster (se side 90). Kongen selv var nede og tage afsked med ham. Ziegenbalg var den første lutheranske missionær, som blev sendt til Indien. Han ankom til Trankebar den 9. juli 1706 (...) Skibsfarten til Trankebar var ofte uregelmæssig i hele den periode, hvor Trankebar var dansk koloni.

Trankebar fungerede som hovedsæde for dansk handel i Indien samt i Indonesien, Kina, Thailand og Persien. Kolonien havde med få undtagelser givet underskud, og staten havde været nødt til at skyde penge i kolonien for at opretholde den. I 1845 blev Trankebar afhændet til British East India Company for £ 125.000."
(Delvist citeret fra www.aerenlund.dk/historie/trankebar.html).

Vitus Bering (1681-1741) der var født i Horsens, har indskrevet sig i historien som en dansk søofficer, der kom i tjeneste hos den russiske zar Peter den Store som officer i den russiske hær og sidenhen opdagelsesrejsende, hvor han ledede de 2 store Kamtjatka ekspeditioner, der bl.a. påviste, at Sibirien og Alaska ikke er forbundet, men delt af et mindre stræde, der siden blev benævnt Beringstrædet.

Om dagliglivet i hovedstaden og i købstæderne mod slutningen af 1700-tallet
En købstad var betegnelsen for en by, som kongemagten havde givet særlige privilegier. Størsteparten af købstadsrettighederne stammer fra middelalderen, hvor de blev tildelt den person, som havde overherredømmet over det område, hvorunder købstaden hørte. Det kunne være kongen selv, når købstæderne lå i de områder, som kongen havde rettighed over, det såkaldte krongods, som typisk var opdelt i len, men modtageren af købstadsrettighederne var normalt ellers en hertug, en ærkebiskop eller et kloster, som det var tilfældet med fx Maribo. Udstedelsen af købstadsrettigheder skete i almindelighed efter anmodning fra stedets (købstadens) indbyggere. De måtte i almindelighed betale en vis afgift for dette gode. I løbet af middelalderen blev der oprettet mellem 60 og 70 købstæder, der med de tildelte beskyttelsesområder for handel og håndværk, stort set dækkede hele kongeriget og Sønderjylland.

1700-tallets byer var præget af et helt ubeskriveligt svineri, som det beskrives i det følgende. Der er under alle omstændigheder meget langt fra virkelighedens gader i 1700-tallets danske købstæder og til de hyggelige og velpassede gader, man færdes på fx i ´Den gamle By´ i Århus, som det ses på fotografiet herover, og på andre frilandsmuseer, hvor enkelte af 1700-tallets byhuse heldigvis er bevaret også for kommende generationer.

I Danmark var så godt som alle betydelige byer købstæder. Fra gammel tid skulle alle mænd, der ønskede at slå sig ned og ernære sig i byen, have borgerskab. Tidligt i 1700-tallet ændrede denne praksis sig til kun at gælde selvstændige håndværker eller handlende. Betingelserne for at kunne modtage borgerskab var, at man var myndig og ustraffet, men også, at man var uddannet indenfor handel eller havde aflagt mesterprøven. indenfor et håndværkerlav. I hele denne tid boede købstadens overklasse fx de ´store´ købmænd, som typisk opførte deres købmandsgårde ved torvet, havnen eller ved den vigtigste byport, hvor man var tæt på varestrømmen, der kom ind og ud af byen, mens ´mindre´ købmænd og håndværkere boede længere fra byens handelscentrum. Ufaglærte arbejdere og tjenestefolk boede helt ude i byens yderkant. Reglen blev dog brudt i købstæder med havn, hvor der boede mange søfolk og fiskere. Bønderne havde ikke sådanne rettigheder. I adskillige købstæder boede der nemlig så relativ mange bønder, at Rentekammeret, der havde den centrale rolle i de mange tiltag, allerede i 1685 havde udtalt følgende: ”*Det er ikke venteligt, at købstæderne skal rejse sig, så længe bonden*

ikke er ved magt". Ganske vist fik købstæderne et vist indslag af fremmede, men nogen blomstrende fremgang for næringslivet blev det ikke til. (Delvist citeret fra forskellige byhistorier).

I middelalderen var byerne befæstet med volde og grave, så de kunne modstå fjendtlig belejring og angreb. Adgangen til byen foregik gennem byportene, som kun var åbne i dagtimerne. Kun 2 af disse gamle byporte fra middelalderen er bevaret, nemlig Mølleporten i Stege og Vesterport i Faaborg, som ses på fotografiet herover til venstre. Vesterport blev opført cirka år 1470 og nu en rest af Faaborgs oprindelige middelalderlige fæstningsanlæg. Omkring Faaborg var der i alt 6 porte. De 5 var træporte, men Vesterport, som stod ved den dengang vigtigste indfaldsvej, var opført af sten. Det var også tilfældet med omkring halvdelen af byportene i Danmark, der frem til midten af 1800-tallet markerede grænsen mellem by og opland. Omkring 1670 indførte Christian V afgifter på varer til byerne, accise, så byportene kom derfor til også at fungere som toldstationer. Indtil 1857 skulle alle gøre holdt ved porten og betale accise af de varer, der blev ført ind til byen. Adgangen til byen var stærkt reguleret, og indtil 1851 var porten låst om natten. Trods krige, ildebrande og andre ulykker er der alligevel bevaret en del bygninger fra middelalderen i Danmark fx i Ribe, Næstved, Køge m.fl. Fotografiet herover til højre viser et typisk gammelt købstadshus; i dette tilfælde Strandgade 27 i Helsingør, som oprindelig blev opført allerede i 1577 og dermed også er byens ældst bevarede bindingsværkshus.

Antallet af købstæder var ret beskedent, og de fleste af disse byer forblev også ganske små gennem hele 1700-tallet. Købstæderne havde også medbestemmelse på byens forvaltning og kunne opkræve skatter og afgifter af tilrejsende og byens indbyggere. I retslig og administrativ forstand var købstæderne således adskilt fra de forskellige myndighedsområder på landet, som var inddelt i enheder som herreder, birker, godser, grevskaber og baronier, men dannede deres egne enheder. Med ganske få undtagelser har købstæderne ikke haft andre herrer over sig end kongemagten og senere statsmagten. En voksende fremgang indenfor skibsfarten i sidste halvdel af 1700-tallet bidrog også til, at både København og købstæderne omsider også fik del i den voksende, ´blomstrende´ handel, som siden blev kendt som ´Den florissante Handelsperiode´.
Stanken i byerne var ubeskrivelig. Affald blev kastet ud på gaden, hvor det blev liggende mellem de toppede brosten, så borgerne undertiden måtte bevæge sig på løse træplanker eller benytte trædesten for at komme tørskoet over gaden. Indtil man begyndte at få egentlige renovationsordninger i byen, var det op til den enkelte borger og husstand selv at skaffe sig af med affald enten ved selv at fragte det ud til affaldspladserne uden for byen eller betale nogen for at gøre det. Det var derfor meget lettere og billigere at dumpe affaldet i nærheden af bopælen, så bunker af affald hobede sig op både i gårde og på gaderne. Således måtte magistraten i Odense i 1727 fjerne ikke mindre end 272 læs fra en affaldsdynge, som havde hobet sig op på hjørnet af Klingenberg og Sct. Knuds kirke, og i 1744 meddelte byen til amtet, at der adskillige steder i byen, bl.a. på Albani Torv, lå dynger af

gadeskarn, jord, grus, ler og lignende, som byens borgere havde smidt. En politianordning fra 1789 fastlagde derfor, at hvert af Odenses fire bykvarterer skulle have en vogn, hvorpå affaldet kunne borttransporteres, og at dynger af affald derfor for fremtiden kun måtte lægges på gaden umiddelbart før vognen kom forbi. Affaldssituationen i Odense har dog næppe været værre, end den var i landets øvrige købstæder.

Kirkestræde i Køge har bevaret så mange huse fra 1500-, 1600- og 1700-tallet, at gaden i dag regnes for den bedst bevarede købstadsgade fra 1700-tallet. Bag forhuset findes som regel en lang række bygninger, som har haft tilknytning til forhuset på den ene eller anden måde. Et tidstypisk særkende er de små bænke foran gadedøren. De kaldes ´bislagssten´ og har også støttet et overdækket indgangsparti. Ideen til disse ´sladre-bænke´ kom fra Nordtyskland, hvor bænkene kendes fra fx Lübeck, men i Danmark findes de oprindelige bi-slagssten kun i Køge, som det ses på fotografiet foran Kirkestræde 13. I baggrunden ses Sankt Nicolai Kirke, som ligger lidt nord for byens torv med vestgavlen mod Kirkestræde. Opmærksomme seere af TV-serien ´Matador´ vil måske også genkende Sankt Nicolai Kirke i baggrunden som ´Vor Frue Kirke´ i ´Korsbæk´, hvor Kirkestræde også ´medvirkede´ i flere episoder i TV-serien.

Gennem 1700-tallet opsamlede man spildevand i svindgruber, som oftest var ofte placeret inde i huset under trappen til næste etage, hvor Svindgruben gik i alt sin enkelhed ud på at størstedelen af spildevandet skulle få størstedelen af spildevandet til sive ned i undergrun-den, således, at man var af med dette. Faste fækalier og papir, eller hvad der nu blev tilba-ge, var man nødt til at tømme ud på gaden eller køre væk. Det samme skete med sengehal-men, når musene havde gennemgnavet halmen, så den måtte udskiftes. Mus og rotter havde i det hele taget optimale livsbetingelser i denne periode, og var en del af hverdagen både for rige og fattige borgere. I gaderne var der ofte løsgående svin, som rodede i affaldet og på den måde skaffede sig selv en del af føden. Også åbne grøfter med kloakvandet løb midt igennem byen. Først i midten af 1800-tallet begyndte man at anvende tøndeklosetter, de såkaldte ´retirader´, der ikke længere blev anbragt inde i husene, men blev placeret i baggårde eller andre passende steder, hvor de blev tømt noget mere regelmæssigt end svindgruben gjorde, eftersom spildevandet nu blev opbevaret i en tæt beholder. Om nat-ten blev tøndeklosetterne og latrinerne derpå tømt af natmændene, men stanken i byerne var stadig ubeskrivelig - især om sommeren, og det er ligefrem hævdet, at man på afstand kunne lugte byen, før man kunne se den.
(Delvist citeret og redigeret fra det omfattende flerbindsværk ´Odense Bys Historie´ og fra enkelte andre byhistorier).

I Slagelse ligger en af de gamle acciseboder, som herover ses på et ældre postkort. I løbet af 1600- og især i 1700-tallet blev sådanne acciseboder opført ved købstædernes indfaldsveje. Her betalte man den bytold, acciseafgiften, som var en afgift for indførsel af varer til byen. I Slagelse havde man i alt 6 sådanne acciseboder ved byportene. Afgiften blev indført i 1671 og igen afskaffet i 1851. En tilsvarende bevaret accisebod fra Kalundborg ses til højre. Maleriet i midten er af Peter Cramer fra slutningen af 1700-tallet og viser en valbybonde, som er på vej til torvet med høns i en kurv. Valbybønderne, som netop havde specialiseret sig i fjerkræ og æg, søgte naturligvis til hovedstaden, men situationen var den samme med handlende bønder i købstæderne. Accisseboden på Amager er også bevaret og ligger på Amagerbrogade ved volden nær Amagergade og den oprindelige voldgrav lidt syd for Christianshavns Torv. Accisseboden er dog flyttet nogle meter i forhold til den oprindelige placering.

Handelen hørte til i byen. Forinden skulle de tilrejsende, som ofte var småhandlende, dog betale afgift ved acciseboden. Fra myndighedernes side var det et krav, at borgerne kunne købe varerne så billigt som muligt direkte af producenten. Butikker i nutidens forstand fandtes selvfølgelig ikke, men til et hus kunne høre en lille bod, hvorfra beboeren kunne sælge sine varer. I større byer var der også en livlig gadehandel. Nogle handlende havde stadepladser på gadehjørner eller i porte, mens andre vandrede rundt i gaderne og falbød deres varer. Det var dels folk fra landet, fx bønder med landbrugsprodukter og byfolk, som havde fået tilladelse til at handle med bestemte varer, fx ´fjerpennesælgeren´. Også enlige kvinder kunne efterhånden få bystyrets tilladelse til at ernære sig ved handel med bl.a. tekstiler og madvarer, som de selv havde fremstillet.

Torvehandel og markeder
Torvet var købstadens centrale plads, ofte i nærheden af de største og vigtigste byport, hvor man ville tiltrække handelen fra hele oplandet. Husene rundt om torvet tilhørte fortrinsvis byens bedre borgerskab. På byens torvedage kom bønderne fra oplandet for at sælge deres varer på torvet.

"*Heller ikke dengang var afgifter populære, så det hændte ofte, at man forsøgte at handle i baglokalet. Her kunne man undgå at betale afgiften, hvis man vel at mærke ikke blev opdaget. En anden måde, hvor man prøvede at undgå opkrævningen af accisen var, at opsøge bønderne, inden de nåede acciseboden ved byen. Det kunne være en god forretning for både sælger og køber, men selvfølgelig ikke for byen, som derved gik glip af den afgift, som ellers skulle betales ved handel i byerne. Der vankede derfor hårde straffe, hvis det blev opdaget, og den skyldige kunne ofte forvente at blive sat i gabestokken til spot og spe for alle, der passerede synderen.*"

"Sæsonmarkederne har forsynet købstæderne og befolkningen på landet med varer, som hovedsagelig har været til beklædning: tekstiler i alenmål, galanteri, knapper, skindbukser og masser af fodtøj som sko og støvler. Andet har været husgeråd, redskaber, tovværk og i mindre omfang fødevarer foruden lidt blandet kram og pynt. Ser vi på markedsfolkenes varer i relation til bondegårdens inventar (...) Bødkerarbejde som fade, kar, bøtter og tønder kunne også anskaffes på markedet (...)". Citatet stammer fra Jan Steen Jacobsen: "Fremmede Ting - Om bondegårdens inventar og købmænds og markedsfolks varer i det 18. århundredes Nordvestsjælland", som udgør en af artiklerne i bogen "Bonde og marked i 1700-tallet", ´Bol og By´, 1997.

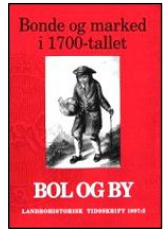

Nogle gange om året var der også marked på torvet, hvor handlende strømmede til byen for at falbyde og købe varer. I enkelte af de største handelsbyer var der også markeder et par gange om året. På Sjælland var der dog kun to større købstadsmarkeder, nemlig i Helsingør og i Køge, hvor der stadig holdes marked på torvet, men nu hver uge (foto fra 2019). Markederne i 1700-tallet tiltrak folk fra hele Sjælland, skønt det ofte betød en lang rejse for mange af de handlende.

Det var det ikke kun på byens torv, der blev handlet. I havnebyerne blev der naturligvis også handlet på havnen, hvor både danske og udenlandske skibe hjembragte varer fx spændende krydderier, som var vigtige, eller eksotiske mad- og drikkevarer (se side 61), som man ikke tidligere havde haft mulighed for at stifte bekendtskab med. Priserne var naturligvis derefter.

"I slutningen af 1700-tallet boede Karen Rosenkrantz de Lichtenberg på godset Bidstrup ved Randers. Karen blev enke i 1777, og drev derefter godset alene. Hun efterlod sig en mængde regnskaber og dagbøger, der giver et fascinerende indblik i livet til hverdag og fest for en aktiv og arbejdsom herregårdsfrue. Karens regnskaber er fantastiske kilder til hvad der blev spist og drukket på Bidstrup. Uden at være overdrevent luksuriøs har herskabets kost været både varieret og spændende, mens tjenestefolkene måtte nøjes med en grovere kost. Tjenestepigerne bagte selv gårdens rugbrød, og der blev spist mange rugbrød på Bidstrup ca. 24 pr. måned. Der gik også en del korn til grød, der var en daglig spise for tjenestefolkene. hvedebrød blev købt i Randers, og det var tilsyneladende kun til herskabet. I de uger hvor Karen var væk, blev der nemlig ikke købt hvedebrød. Karen var umådelig glad for tvebakker og kringler, der var faste indkøb flere gange om måneden. I de senere år forsvinder kringlerne brat fra regnskaberne, måske er Bidstrups kokkepige begyndt at bage dem, eller måske er Karen blevet for tyk? Karen købte ofte fine sukkersager fra konditor Kruse i Randers, ´Confectyrer, Sukker Pleskner, Candiserte Mandeler og Hviid Confect´, og meget mere. Hos Kruse købte hun også søde drikke som for eksempel orangelikør.

Ved juletid købte Karen gerne julekager, men aldrig før 24. december. Karen elskede at gå på marked, og det var ofte større indkøb hun foretog sig, for eksempel i maj 1777: ´2 Glas Cappris [kapers], 2 Glas Oliven, 4 Glas Provence Olie, 8 Pd. Castanier à 4 Sk[illing] 50 Stk. Pommerantzer à 6 Sk. 100 Stk. Citroner? 4 Sk. 4 Pd. Figner à 10 Sk. 4 Pd. Confect Rossiner à 1 M[ar]k 2 Pd. Candicéret Pommerantz Skal.´ På markederne eller i de større købstæder købte Karen dyrebare krydderier som gurkemeje, ingefær, kanel, og en del forskellige olier, for eksempel bergamotteolie. Der blev også købt en del andre luksusvarer på Bidstrup, blandt andet nudler, soja og trøfler. Der blev dagligt drukket vin til måltiderne på Bidstrup. Af en købmandsregning fra 1782 ses det, at Karen dette år købte 928 liter rødvin. Da Karen var bortrejst nogle måneder, må der resten af året gennemsnitligt være blevet drukket 3 liter vin om dagen."

(Citeret fra en længere artikel "*Herregården Bidstrup i slutningen af 1700-tallet: Mad og drikke*" på https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/herregaarden-bidstrup-i-slutningen-af-1700-tallet-mad-og-drikke. Danmarkshistorien.dk, udgivet af Aarhus Universitet).

Fotografierne på denne og følgende side af et 1700-tals-marked, som årligt bliver genskabt på herregårdsmuseet Gammel Estrup, er fra hhv. 2014 og 2023. De to fotografier er kopieret dels fra museets pressematerialet på https://mypresswire.com/dk og fra www.historieonline.dk.

"*I 1700-tallet bliver de milde gaver fra kolonierne, sukker, eksotiske frugter, tobak og chokolade udbredt til større og større kredse, madkulturen gennemlever mange ændringer og senere hverdagsklassikere som kartoflen introduceres i Danmark (...) I de kolde 1700-tals vintre gjaldt det om at holde husholdet kærende på det forråd, som gennem de varme sommermåneder og milde efterårsmåneder blev opbygget. Hvis vinteren blev streng og hård, kunne det være svært at holde vårhungeren fra døren.*"
(Citat fra: www.kokkepigen.natmus.dk)

(Foto: Jørgen Vest Rasmussen.)

Glimt af dagliglivet i byerne i 1700-tallet

Mod slutningen af 1700-tallet var der mange ugifte fattige kvinder, som heller ikke kunne læse. Det var især tilfældet i København og i de større købstæder. Piger kunne heller ikke komme i lære som fx håndværker eller få anden uddannelse. Ugifte kvinder havde derfor normalt ikke mulighed for en selvstændigt liv, hvor de kunne forsørge sig selv, men måtte indordne sig som fx tjenestepiger, hvor lønnen normalt var kost og logi eller dårligt betalt løsarbejde som vaskekoner eller sypiger. At denne situation også førte til en betydelig prostitution og børnefødsler i dølgsmål, hvor det nyfødte barn almindeligvis omgående blev ombragt af moderen, var derfor heller ikke overraskende.

Da løsgængeri var strafbart efter Danske Lov (se side 27), endte de dømte kvinder ofte i ´Spindehuset´, som i København udgjorde en del af det berygtede ´Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset´ på Christianshavn (se side 19).

"Myndigheterna gör tillslag mot »lösa och lediga« kvinnor."
Tegning af den svenske kunstner Elias Martin (1739–1818)." (Kopieret fra https.//popularhistoria.se)

Kvinder kunne også blive offentligt afstraffet, som det ses på dette maleri fra ca. 1780 af en ukendt kunstner (Københavns Bymuseum). Kagen var den pæl, som normalt var opstillet på en forhøjning tæt ved rådhuset, hvor fx løsagtige piger blev ´kagstrøget´ dvs. pisket offentligt, inden de blev udvist af byen under ydmygende

omstændigheder. Maleriet er gengivet fra Inger Wienes anbefalelsesværdige artikel "Københavnske kvinder på kanten. Vilkår og muligheder for kvindeliv i oplysningstiden". (Artiklen kan downloades). Billedet til højre er et udsnit af en tegning fra ´Bildunterschrift´, som blev udgivet i 1868. Den viste situation på den noget senere gengivelse er ganske vist tysk, men kunne lige så godt være dansk (Kilde: historielab.dk). Den viste straffemetode var på ingen måde ny, men kendt gennem flere hundrede år; se fx bøddelens prisliste fra 1698 for at udføre denne afstraffelse på side 40.

De Kongelige Skoler" 1721

Frederik IVs ´*Kongelige Skoler*´ er i dag bedst kendt som ´rytterskoler´. Kongen var broder til de allerede omtalte prins Carl og prinsesse Sophie Hedevig, der i begyndelsen af 1700-tallet begge lod opføre en række almueskoler på deres godser; et initiativ, som åbenlyst var med til at inspirere Frederik IV til opførelsen af rytterskolerne få år senere. Disse nye skoler, som var kendt som hhv. ´prinseskoler´ og ´prinsesseskoler´ (se side 83), var alle opført i bindingsværk.

´De Kongelige Skoler´, der senere blev kendt som rytterskolerne, var alle opført efter præcis samme plan: 13 meter lange, 7,5 meter brede og næsten 3 meter fra gulv til loft. Bygningerne var opført med mursten. De stevnske rytterskoler blev dog opført af kalksten fra Stevns Klint. Rytterskolen i Lille Heddinge på Stevns, der udgjorde en del af Tryggevælde Rytterdistrikt og som ses herover, er den bedst bevarede rytterskole med hensyn til den oprindelige indretning. Bygningen er dog forlænget med et enkelt fag i venstre side, men hele den højre halvdel fra hoveddøren og til gavlen fremstår stadig nøjagtigt, som da bygningen blev opført i 1722. I 1700-tallets landsbyer med de lave stråtækte bindingsværkshuse har disse skoler utvivlsomt virket meget overvældende; grundmurede, opført i sten og med tegltag og endda oftest som nabo til kirken. Enkelte steder valgte man dog at udskifte tegltaget med et stråtag, fordi "Børnene ved deres Legen og Spil kaster Sten på Tagene for at have Fornøjelse af samme Stens Nedrulning, hvilket foraarsager Tagstenenes Istykkerslagelse". Rytterskolen i Lille Heddinge var i brug som skole indtil 1892 og fungerer i dag som skolemuseum med en bevaret skolestue og en betydelig samling af ældre skoleeffekter og gamle skolebøger. Siden 2018 har bygningen desuden dannet ramme om forskellige kulturelle aktiviteter fx. studiekredse, foredrag m.m. (Foto: Finn Thorshøj).

Hvad der var meget usædvanligt i forhold til købstædernes latinskoler, som kun optog drenge, var at prinse- og prinsesseskolerne var *"beregnet til Bønderbørns Undervisning";* ikke blot for

drenge, men også for piger. Det viser også tydeligt, at formålet med børnenes skolegang ikke alene handlede om at finde egnede drenge, som senere kunne indgå i gejstligheden, men alene havde til formål at gøre alle børn - uanset køn - til gode, kristne mennesker, som det var defineret i den oprindelige pietistiske idé. Det samme blev også tilfældet med rytterskolerne, hvor undervisningen ligeledes omfattede både drenge og piger.

Et alvorligt kritikpunkt mod pietismen var imidlertid, at den med tiden førte til en betydelig religiøs ensretning, hvor børnene gradvist blev opfostret til en uselvstændig form for kristendom, der mere blev dikteret af stor intolerance og manglende ´relativ frihed´ end til den sociale opfattelse af kristen medmenneskelighed, som var Franckes ideal. Sammenkædningen af kristendom og skoleundervisning fik desuden den effekt, at den pietistiske fromhedsbølge også blev baggrunden for, at Frederik IV, som især på sine ældre dage i betydelig grad var præget af den pietistiske tankegang, lagde stor vægt på, at også almuens børn kunne modtage den nødvendige undervisning, så de ikke blot besad den grundlæggende kristne børnelærdom, men også som gode, kristne borgere ville være i stand til selv at læse salmer og Bibelen. Pietismen erkendte også muligheden for at forbedre slægten gennem børnene, og i den forbindelse blev skolen et vigtigt middel. Bevægelsen udviklede sig dog efterhånden i en mere og mere fanatisk retning, som kulminerede under Christian VIs statspietisme (se side 142). Først mod slutningen af 1700-tallet begyndte det at blive muligt, at skoleholderen fik en pædagogisk uddannelse, men det tog mange år, inden alle disse embeder var beklædt med uddannede lærere. Derfor holdt brugen af omgangslærere langt ind i det følgende århundrede især i de tyndt befolkede egne.

Skoleholderne ved prinse- og prinsesseskolerne boede i selve skolehuset, hvor den venstre halvdel af bygningen var indrettet til ´lærervåning´. Det samme blev også tilfældet med undervisningen i rytterskolerne, som i det hele taget ´overtog´ mange af de bestemmelser, som allerede var formuleret i fundatserne for prinse- og prinsesseskolerne, bl.a. følgende: Den årlige løn i prinse- og prinsesseskolerne udgjorde 30 rigsdaler samt 10 rigsdaler *"til Lys og Ildebrand"* dvs. brændsel. Desuden var der en mindre afgiftsfri kålhave til lærerens rådighed. Bønderne skulle ikke betale for børnenes skolegang, men de blev opfordret til at yde læreren lidt ekstra betaling, *"hvis nogen ud af christelig Kierlighed for deres Børns troelige Information og gode Fremgang dem maatte give"*. Sognepræsterne skulle visitere skolerne én gang om ugen (!) for at *"forhøre og examinere Ungdommen for derved at fornemme, hvorledes Skole-Mesterne deres Embede forestaae"*.

I praksis blev antallet af sognepræsternes visitationer dog noget mindre. Påvirkningen fra kredsen omkring Frederik IV med hensyn til skoleplanerne var således betydelig. Men også slotspræsten ved Frederiksborg Slot, som samtidig også var sognepræst i Hillerød og Nørre Herlev, pastor Peder Hersleb, kom til at spille en vigtig rolle med hensyn til kongens skoleplaner.
Hersleb, som i høj grad var påvirket af Spener (se side 85) og tidens pietistiske strømning var en særdeles dygtig mand, som gjorde sig fortjent på mange områder, bl.a. fik han med kraftig støtte af hoffet reorganiseret Hillerøds fattigvæsen fra bunden af, ligesom han også gav stødet til, at der i 1726 - ligeledes i Hillerød - blev oprettet et hospital (dvs. et fattighus).

Peder Hersleb (1689-1757)
Peder Hersleb stammede egentlig fra Trondheim i Norge, men tog sin teologiske embedseksamen på universitetet i København i 1707. Han vendte derefter tilbage til Norge, hvor han underviste sine yngre søskende og samtidig øvede sig i at prædike og katekisere. I 1713 fulgte han en yngre bror til København, hvor han gennem en disputats udmærkede sig i en sådan grad, at han af universitetets ledelse, konsistoriet, fik tildelt en magistergrad som æresgrad. Året efter blev Hersleb udnævnt til feltpræst, hvor han bl.a. fulgte kronprinsens regiment til Holsten og Nordtyskland. Herslev fik derfor stor erfaring i at prædike på tysk og prædikede ofte for Frederik VI, som på dette tidspunkt under Den Store Nordiske Krig opholdt sig ved hæren. Uden ansøgning blev Hersleb i 1718 kaldet til præst i Gundslev på Falster, men alle-rede samme år, da kongen kom til Nykøbing, lod han ham prædike for sig og udnævnte ham derefter til slotspræst på Frederiksborg og sognepræst i Hillerød og Herlev (Nr. Herlev). Embedet var dog ikke ledigt, så han tiltrådte det først i 1719. I de følgende 7 år, hvori han virkede i denne stilling, måtte han ofte prædike for de kongelige herskaber på Frederiksborg, Fredensborg og Hirschholm, og det foregik oftest på tysk.

Hersleb, som ligesom kongehuset var optaget af den pietistiske bevægelse og betydningen af undervisning og oplysning af alle børn, kom efterhånden på rigtig god fod med Frederik IV, og han fik allerede i 1718 tilsagn om, at en af de påtænkte landsbyskoler, som skulle oprettes i forbindelse med kongens 50-års fødselsdag i 1721, ville blive opført i Nørre Herlev (se side 339) i Frederiksborg Rytterdistrikt. På det tidspunkt var det ellers endnu ikke bestemt, hvor skolerne skulle placeres, men ved at indgive sin ansøgning om oprettelsen af en skole i sit anneks i Nørre Herlev, blev Hersleb i virkeligheden ophavsmanden - eller i det mindste sammen med justitsråd C. C. Bircherod, som var deputeret i Rentekammeret, datidens finansministerium, og kancelliråd Ole Petersen, som var amtsskriver i Frederiksborg og Kronborg Amt de vigtigste ophavsmænd - bag opførelsen af Frederik IVs rytterskoler, idet kongen pålagde Hersleb at udarbejde den samlede og endelige plan for oprettelsen af alle de påtænkte skoler. I et senere brev fra Hersleb har han forklaret, at *"Gud gav mig Naade til at have været Anledning til alle Rytterskolerne ved den Project jeg gjorde om en Skole i Herløv, som behagede den velsignede Kong Frederik den Fjerde saa vel, at han forlangte af mig Project til Skolerne på alt Rytter-godset."* (Delvist citeret fra ´Kirkehistoriske Samlinger´ 6. II. Side 679).
Først var det imidlertid kun de tre nordsjællandske rytterdistrikter, det handlede om, men snart kom planerne til at omfatte, at der skulle opføres 20 skoler i hvert af de 12 rytterdistrikter på baggrund af de ønsker og forslag til placeringerne af de mange skoler, som indkom fra distrikterne. Det var en opgave, som Hersleb og de øvrige nævnte personer, løste på allerbedste måde og til kongens fulde tilfredshed. Efterhånden som flere personer blev inddraget i det planlagte skoleprojekt, trådte Hersleb noget i baggrunden, men han og biskop Worm var - naturligvis sammen med kongen - alligevel de egentlige hovedskikkelser bag oprettelsen af rytterskolerne. De mest fremgangsrige præster havde gennemgående også forståelse for undervisningens indhold og pædagogik. Således skrev Hersleb bl.a. *"Efter mine Tanker bestaar det ikke saa meget i megen Læsning som Andagts og Gudsfrygts Indplantning udi Gemyttet."*

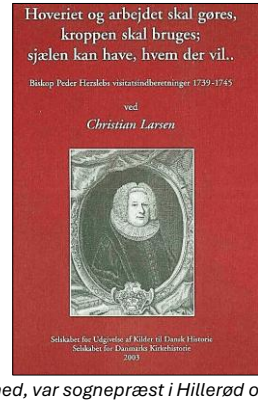

Pastor Peder Hersleb (1689-1757), som havde Frederik IVs bevågenhed, var sognepræst i Hillerød og Nørre Herlev, blev desuden slotspræst ved Frederiksborg og senere biskop først over Aggershus stift, men fra 1738 og til sin død biskop over Sjællands Stift. Hersleb kom desuden til at spille en vigtig rolle i forbindelse med planlægningen af rytterskolerne. Biskorp Herslebs visitatsindberetninger fra 1739-1745 blev udgivet i 2003 under titlen: "Hoveriet og arbejdet skal gøres, kroppen skal bruges - sjælen kan have, hvem der vil.. ".

Hersleb underviste undertiden også selv i skolen og kaldte ofte ungdommen fra hver sin by i skole. Han plagede ikke børnene med udenadslæren, men lod dem læse et stykke af katekismen og efterlod så bogen liggende opslået for at se, om børnene selv hurtigt kunne finde svaret af ordene i bogen, hvilket de efterhånden lærte. Hersleb mente, at *"Derved blev de af Klodser til Børn, fra Børn til Mennesker og fra Mennesker til Kristne (...) lad Skolen ej blive en Marterpine og Kedsommelighed, og glæd dig ikke for meget over din stolte Udenadslæring, som det ofte er en opblæst Naturs Værk. Vær faderlig og evangelisk og vogt dig for den falske Nidkærhed, som sædvanligvis findes hos de nye Koste. Festina lente."* (skynd dig langsomt)". Med tiden udviklede der sig efterhånden et tæt fortrolighedsforhold mellem Herslev og Frederik IV, og da kongen i 1730 lå for døden på Odense Slot, var det da også Hersleb, som var hos ham til det sidste. Dagen efter kongens død blev Hersleb meget mod sin vilje udnævnt til biskop over Akershus Stift i Norge, hvor han bestred embedet i perioden 1730-1737. Herefter blev han biskop over Sjællands Stift, hvor han også foretog mange visitationer med efterfølgende indberetninger til kancelliet i København. Disse visitationsindberetninger er naturligvis bevaret og i øvrigt også senere udgivet (se litteraturhenvisninger og links sidst i bogen). Biskop Hersleb døde i 1757 efter en lang og betydningsfuld karriere.

Kommissionen af 1720 og rytterskoleforordningen af 1721

De pietistiske strømninger og kongefamiliens og andres eksempel som f.eks. Carl Adolf von Plessen (se side 105) har utvivlsomt påvirket kongen som storgodsejer og landehersker, og omkring 1719-20 tog Frederik IV problemerne op for alvor. Naturligvis havde kongen også adskillige embedsmænd, som detaljeret udformede planerne for det store skoleprojekt og hjalp med deres realisering, blandt disse var foruden allerede omtalte Peder Hersleb især Sjællands biskop i perioden 1711-37, professor Christen Worm, og overkrigssekretær Christian Carl Gabel. De første skridt til gennemførelsen af kongens skoleplaner var indstillingerne fra to kommissioner, som kongen havde nedsat til færdiggørelsen af krigsjordebøgerne for Sjælland. Den ene kommission foreslog at oprette nogle skoler i distrikterne, hvilket let kunne

gennemføres, da størsteparten af jordegodset var krongods. Kommissionen mente, at man simpelthen kunne tage gadehuse til skolebygninger og lønne hver lærer med 20 sletdaler af regimentskassen foruden tillæg af beboerne efter fattigforordningen af 1708. Hele årsudgiften blev anslået til at udgøre 1000 rigsdaler. Kommissionens indstilling blev approberet den 12. august 1720. Den følgende uge fulgte så indstillingen fra kommissionen fra Sydsjælland, der foreslog at oprette en skole for hvert sogn eller i det mindste en skole for to sogne, for så vidt sognet udelukkende bestod af krongods. Antallet af skoler blev anslået til i alt 54, og kommissionen havde også udarbejdet en oversigt over, hvor disse skoler skulle ligge. Udgiften skulle udredes af kirketienden med følgende beregning af udgifterne: 876 rigsdaler årligt, nemlig 20 sletdaler pr. lærer og 4 rigsdaler pr. hus til 39 af disse skoler. De sidste 15 skoler kunne indrettes i ledige rytterhuse. Den 30. august approberede kongen også dette forslag (om pengesystemet på Fr. IVs tid, se side 131).

Til den endelige etablering af *´De Kongelige Skoler´* nedsatte Frederik IV derpå en komite under ledelse af et par af rigets mest indflydelsesrige personer: Christian Worm, som var biskop over Sjællands Stift. Også den pietistiske adelsmand Christian Carl Gabel (1679-1748) kom til at spille en vigtig rolle i forbindelse med oprettelsen af rytterskolerne. Gabel, som ellers var viceadmiral og havde indlagt sig hæder i den netop afsluttede Store Nordiske Krig, sad også i Statsrådet. Han nød stor anseelse hos Frederik IV og havde som en af landets betydeligste godsejere både erhvervet sig et af landets største godser, Bregentved i Sydsjælland i 1709 (se bind 2, side 4). Senere købte Gabel også flere andre godser både på Fyn og i Jylland. Gabel interesserede sig også meget for skoleforhold og blev derfor også en af hovedmændene bag ordningen om rytterskolerne.

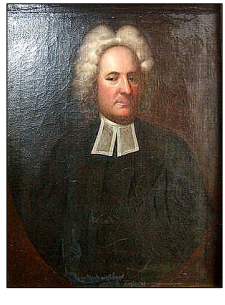

Biskop Christian Worm blev student fra Frue Latinskole i København i 1689, hvor han tre år senere selv fungerede hører dvs. lærer. Allerede i 1695 disputerede han for et teologisk professorat, som han dog ikke fik. Worm fortsatte derfor sine studier i udlandet. Efter hjemkomsten fra opholdet i udlandet i 1698 påbegyndte han en karriere indenfor kirken, hvor han i 1711 blev Sjællands Biskop. den følgende årrække "gjorde han sig særlig fortjent ved at virke for Almueskolevæsenets Fremme", som det formuleres i en ældre biografi.

To af de mænd, som fik stor betydning for gennemførelsen af Frederik IVs skoleplaner var overkrigssekretær Christian Carl Gabel (til venstre) og biskop over Sjællands Stift, Ole Worm, (til højre). Christian Carl Gabel (1679-1748) var viceadmiral, da han i 1717 udtrådte af de farende officerers tal for at overtage stillingen som overkrigssekretær, en post, der i dag nærmest må sammenlignes med forsvarsminister. I denne stilling forblev han indtil 1725, da han faldt i unåde og blev afskediget; allerede det følgende år opnåede han dog at få embedet som stiftamtmand i Ribe, hvor han forblev indtil sin død. I 1731 blev han udnævnt til gehejmeråd. Som stiftamtmand tog Gabel sig ivrig af skole- og kirkevæsenet. og han blev meget populær på sit gods, hvor han angiveligt var særdeles afholdt af sine underordnede. Biskop Christen Worm (1672-1737) gjorde sig særlig fortjent ved at virke for almueskolevæsenets fremme og tog også levende del i arbejdet med oprettelsen af Frederik IVs rytterskoler. 1706 fik han oprettet en dansk skole for Nicolai Kirke i København, og i 1707 stiftede han en lignende skole for Frue Sogn. I 1710 blev han professor i teologi og i 1711 biskop over Sjællands Stift, og som sådan var han primas dvs. førstemand for den evangelisk-lutherske kirke i Danmark. Som biskop over Sjællands Stift kom Worm derfor også til at spille en meget vigtig rolle i den kommission, som Frederik IV havde nedsat for at plan-

lægge opførelsen af de ´De Kongelige Skoler´. I 1730´erne var Christen Worm også medlem af kommissionerne til reformen af universitetet og købstædernes latinskoler. Portrættet af Christen Worm, som er udført af Gustav von Lode, hænger i portrætsamlingen på Frederiksborg Slot.

Biskop Worm blev hurtigt klar over, at det store problem ville blive at finde egnede lærerkræfter til at varetage undervisningen af almuebørnene. I et længere notat skrev han bl.a. (hér gengivet med tillempet moderne sprogbrug), at *"Dette har været mange retsindige Præster til stor Gremmelse, at alt deres Embede fast derover har været unyttig, efterdi ei fra Barndom er komen nogen Guds Kundskab i Bøndernes Hierter. Det samme har været andre nachlessige Præster til en Undskyldning, at fordi de ingen Skoler har haft, så er deres Ungdom icke bedre undervist."* Senere i notatet tilføjede Worm om skoleholderne, at *"Studenter til dette Værk at bruge vil være saare vanskeligt. Thi de er ofte dertil de mindst bekvemme, Af dem som er skikkelige, skulle faa antage den tunge Lejlighed at sidde i et Bondehus, selv hugge deres Brænde, selv holde Hus. Husholderske at holde ville ej sømme sig, Tjenere at holde forbyder sig selv. Over alt udfordres til dette Værk ingen Latin, ingen stor Lærdom, men at personen skal være en god Kristen, forstaa sin Katekismus, være taalmodig og vant til at handle med grove Bønderbørn, at skikke sig i Fattigdom, at lade sig sige, ja undervise og af Præsten handlede til at lære Børn at katekisere."*

I begyndelsen af 1700-tallet bredte der sig efterhånden en voksende interesse for at opføre skoler, og enkelte herremænd som eksempelvis allerede omtalte Carl Adolph von Plessen var tidligt i færd med at opføre skoler på deres godser, de såkaldte ´greveskoler´. Også i kongens egen slægt var der stor interesse for sagen. Frederik IVs moder, enkedronning Charlotte Amalie, havde ladet enkelte skoler opføre på sine godser rundt om i landet (se side 58), og opførelsen af de i alt 24 prinse- og prinsesseskoler, som kongens søskende, Carl og Sophie Hedevig stod bag (se side 91), har utvivlsomt også spillet en betydelig rolle for kongens beslutning om at sætte det omfattende skolebyggeri i gang. Det var så at sige ved at komme på mode både for de kongelige, men også for adelige godsejere at oprette skoler, og som landets største godsejer har kongen næppe villet stå tilbage. Der var flere grunde til beslutningen om at iværksætte det store skolebyggeri på netop dette tidspunkt. Inspirationen fra den pietistiske fromhedsbevægelse er evident, men også militære hensyn spillede en væsentlig rolle. Fra militærets side var det set klart ønske, at soldaterne blev rimelige læsere. Kilderne til rytterskolernes forhistorie er relativt sparsomme, men de viser dog, at kongen i det store og hele fulgte de forslag, som komiteen forhandlede sig frem til.
I 1720 begyndte de første skridt til et større skoleprojekt at tage form både hos kongen og de rådgivere, han omgav sig med, og den 28. marts 1721 blev det derfor kundgjort, at *"Hans Mayestæt paa denne Dag lod publicere sit gudelige Forsæt, de 240 Skolers Oprettelse."*
Den 23. august 1721 kom så den endelige bekræftelse af, at planen om det store byggeprojekt indebar, at der skulle opføres i alt 240 skoler med 20 skoler i hvert af de 12 rytterdistrikter, som alle endda skulle være nyopførte, at *´saaledes ingen andre Huuse dertil skal tages´*.
Komiteens forslag om, at skoleholdernes årlige løn skulle udgøre 20 sletdaler, forhøjede kongen dog til 24 rigsdaler suppleret med forskellige naturalieydelser.
Frederik IV nedsatte derpå en kommission, der skulle udarbejde retningslinjerne for en fælles forordning for de nye skoler i rytterdistrikterne. Beslutningen om at opføre rytterskolerne blev stadfæstet af kongen den 28. marts 1721, som derfor undertiden bliver anset som rytterskolernes egentlige ´fødselsdag´, og året efter begyndte man så selve opførelsen af skolerne.

De byggetekniske spørgsmål var imidlertid endnu ikke helt afklaret; men den 31. maj 1721 blev der omsider fremlagt tegninger med to forslag til de planlagte skolebygninger, hvoraf det ene forslag gik ud på, at skolerne skulle opføres i bindingsværk og det andet, at skolerne skulle opføres med grundmurede ydervægge. Den endelige beslutning om opførelsen af ´De kongelige Skoler´ blev fremlagt den 23. august 1721, hvor kongen forordnede, at der herefter skulle opføres fem nye grundmurede skoler årligt i fire år i hvert af det 12 rytterdistrikter, altså i alt de oprindeligt planlagte 240 skolebygninger, og i november samme år modtog rentekammeret fra kongelig hofgartner, arkitekt J. C. Krieger og fra bygmester og teglværksejer Lauritz Eriksen fra Nivå, som han samarbejdede med, et økonomisk overslag over skoleprojektet med en tilhørende skitse til en grundmuret skolebygning, som kunne danne grundlag for opførelsen af de 240 ens skoler, som alle skulle opføres for den samme pris, nemlig 550 rigsdaler pr. bygning (i år 2020, hvor dette skrives, svarer det til lidt under en million kroner). Beregningen af omkostningerne var nok lige i underkanten af, hvad der var realistisk, hvad der også fremgik af et omhyggeligt overslag over udgifterne til opførslen af en jysk rytterskole (se side 164).

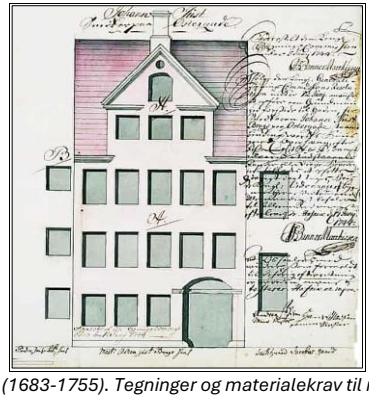

Kongelig hofgartner og arkitekt Johan Cornelius Krieger (1683-1755). Tegninger og materialekrav til rytterskolerne menes i dag udarbejdet af Krieger, som også stod bag de såkaldte ´ildebrandshuse´, der blev opført efter branden i København i 1728 (se side 192). Kriegers tegning herover, som er fra 1744, viser et såkaldt ´ildebrandshus´ i Østergade. Tegningen findes på Rigsarkivet. (Et portræt af J. C. Krieger efterlyses. Det må jo eksistere...)

Johan Cornelius Krieger blev slotsgartner ved orangeriet på Rosenborg Slot i 1711, og som landskabsarkitekt regnes J. C. Krieger for at være den største danske havekunstner og den mest markante eksponent for barokkens havestil på dansk jord. J. C. Krieger var også arkitekt, og blandt hans hovedværker er slotshaverne ved både Fredensborg Slot, som han også tegnede (foto), og ved Frederiksborg Slot.

Skolebyggeriet sættes i gang

I slutningen af 1721 blev opførslen af de kongelige skoler udbudt i licitation i de 12 rytterdistrikter. De planlagte 240 rytterskoler, som blev kaldt ´De kongelige Skoler´, skulle udgøre 20 skoler i hvert rytterdistrikt. Sådan kom det nu ikke helt til at gå; i nogle distrikter blev antallet højere og i andre lavere, men opført blev de, og det samlede antal endte med 241 fuldkommen ens grundmurede nybygninger. Planen var, at der skulle opføres 5 skolebygninger om året i hvert af de 12 distrikter. Helt så hurtigt som planlagt kom det imidlertid ikke til at gå, hvilket også fremgår af skemaet herunder.

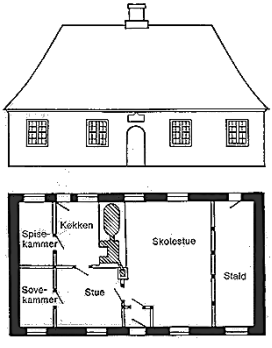

Aar	Københavns Distrikt	Frederiksborg Distrikt	Kronborg Distrikt	Tryggevælde Distrikt	Vordingborg Distrikt	Antvorskov Distrikt	Lollands Distrikt	Falsters Distrikt	Fyns Distrikt	Skanderborg Distrikt	Koldinghus Distrikt	Dronningborg Distrikt	Møen	Ialt Skoler
1722	5	5	5	5	5	5	5	5	5	"	"	4		49
1723	5	5	5	5	5	5	5	5	5	"	"			45
1724	5	4	5	5	5	5	1	9	10	10				59
1725	4	4	4	3	4	5		8		5	5			42
1726										15		6	10	31
1727										9	5			14
Ialt	19	18	19	18	19	20	11	27	20	24	25	10	10	240
Opført af:	Bygmester Laurits Eriksen for 550 Rdlr. pr. Skole						Chr. Fritscher for 550 Rdlr. pr. Skole		Joh. Krieger for 600 Rdlr. pr. Skole	Gottfried Schuster og Søren Sørensen for 580 Rdlr. pr. Skole		4 Skoler af Planitz for i alt 1556 Rdlr. 74 Skill.; 6 af L. Eriksen for 580 Rdlr. pr. Skole	L. Eriksen for 550 Rdlr. pr. Skole	

I sin bog ´Frederik den Fjerdes Rytterskoler' fra 1921, som Thøger Jensen udgav i anledning af skolernes 200-års jubilæum, opstiller han dette skema over opførelsen af de oprindelige 240 skoler. Skolen på Bogø, som blev tilføjet lidt senere og bragte dermed antallet af skoler op på 241, er ikke medtaget i denne oversigt.

Selv om antallet af rytterskoler næsten kom til at passe i sidste ende, så var det sådan set ikke tilfældet med antallet af rytterdistrikterne. Årsagen hertil var, at den planlagte kvote på 20 skole i hvert rytterdistrikt ikke blev opfyldt.
I Dronningborg Rytterdistrikt opstod der simpelthen uoverensstemmelser mellem kongen og de private godsejere om deltagelsen i byggeudgifterne, så det endte med, at der kun blev opført 10 skoler. På Lolland afhændede Kronen en betydelig del af sine besiddelser og standsede derfor skolebyggeriet i Lolland Rytterdistrikt, hvilket også er grunden til, at de lollandske rytterskoler mangler rytterskoletavler; til gengæld medførte det, at der i stedet blev opført rytterskoler på Møn. (*På oversigten til højre er rytterskolen på Bogø ikke medrgnet. Derfor opgøres det samlede antal kun 240 skoler.)*

Københavns Distrikt	19	Skoler
Frederiksborg Distrikt	18	—
Kronborg Distrikt	19	—
Tryggevælde Distrikt	18	—
Vordingborg Distrikt	19	—
Antvorskov Distrikt	20	—
Lollands Distrikt	11	—
Falster Distrikt	27	—
Fyns Distrikt	20	—
Dronningborg Distrikt	10	—
Skanderborg Distrikt	24	—
Koldinghus Distrikt	25	—
Møen	10	—
Ialt...	240	Skoler

Med en kongelig resolution af 10. april 1726 bestemte Frederik IV, at der i stedet blev oprettet et 13. ´ekstra rytterdistrikt´ på Møn, hvor der blev opført 10 skoler, idet man ´sparede´ 9 skoler fra Lolland og en enkelt skole fra Dronningborg rytterdistrikt. Resultatet blev derfor, at de 240 rytterskoler (samt den ekstra rytterskole på Bogø) blev opført, men at det faktisk ikke fandt sted i 12, men reelt i 13 rytterdistrikter, selvom ´rytterdistriktet på Møn´ ikke var et af de oprindelige rytterdistrikter. Man kan til gengæld også hævde, at rytterdistriktet på Møn erstattede Tryggevælde Rytterdistrikt, som blev nedlagt året inden rytterdistriktet på Møn blev oprettet (se bind 2, side 100).

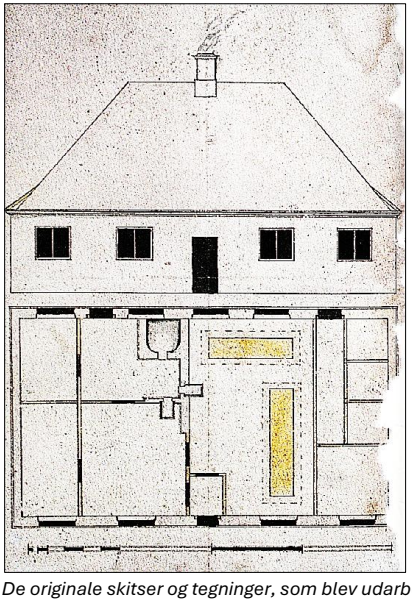

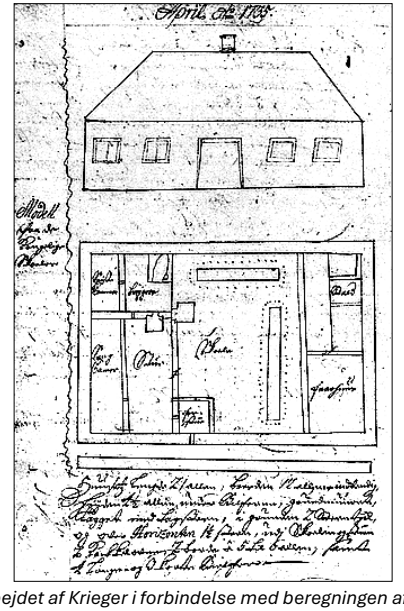

De originale skitser og tegninger, som blev udarbejdet af Krieger i forbindelse med beregningen af omkost-

ningerne for hele det kongelige skoleprojekt med beregning af, hvordan skolerne kunne opføres enten i bindingsværk eller med grundmurede ydervægge, menes (eller måske mentes) at være gået tabt, men overstående tegning af en rytterskole (til venstre) er dateret ´november 1721´ og kunne derfor måske være en af de nævnte tegninger. I givet fald er tegningen dog formentlig kun en foreløbig skitse, idet flere detaljer endnu ikke er på plads; fx mangler rytterskoletavlen over hoveddøren, der også er vist uden den karakteristiske buede udformning. Tegningen er kopieret i en noget grovere skitse fra april 1735 (til højre), men hvem, der har begået skitsen og hvilket formål, der var med den, er dog usikkert. Originaltegningen, som findes i en protokol på Rigsarkivet i Viborg, er gengivet i historikeren Allan Tønnesens artikel "Frederik den fjerdes ´rytterskoler´ fylder 300 år" (By og Land nr. 131, juni 2021, side 13) og senere i samme forfatters bog "Frederik den fjerdes rytterskoler" fra 2022 (se litteraturhenvisningerne sidst i bind 2). Allan Tønnesen sætter hér spørgsmålstegn ved, om Krieger alene kan tillægges æren for at være arkitekten bag rytterskolerne, idet der "i den kontrakt, der i 1721 blev indgået med Krieger om opførelsen af de fynske skoler står: ´Bygningen skal være af Grundmur og dannet efter den af Lars Eriksen Murermester her udi Rentekammeret indleverede afridsning og forfattede overslag´. Strengt taget står der ikke andet, end at Lars Eriksen har afleveret tegningen, men det er tidens måde at tilkendegive på, at han er tegningens ophavsmand. Og hvis Krieger havde udført tegningen, var det vel det mest naturlige at nævne det netop i den kontrakt, der blev indgået med ham selv." Med stor sandsynlighed er denne tegning alligevel den eneste bevarede at de tegninger, der blev anvendt i forbindelse med opførelsen af rytterskolerne. Spørgsmålet om Kriegers rolle i forbindelse med planlægningen af rytterskolerne er dog stadig omdiskuteret blandt historikerne. Tegningen findes på Landsarkivet i Viborg.

Selve byggeriet blev sat i gang i marts 1722. J. C. Krieger forestod opførelsen af rytterskolerne i Fyns Rytterdistrikt. Sammen med allerede nævnte teglværksejer og kongelig bygmester Laurits Eriksen stod Krieger selv for opførelsen af 149 rytterskoler.
Rytterdistrikternes formål var at "*underholde* (de) *12 rytterekadroner*", mens rytterskolernes formål naturligvis var at oplære den stedlige almue i at læse og i muligt omfang også at skrive.

Ikke ´Rytterskoler´, men ´Rytterdistriktsskoler´.
I virkeligheden er det også forkert at benævne disse skoler ´rytterskoler´. Betegnelsen ´rytterskole´ menes at være opstået ad mundtlig vej omkring 1740, hvor rytterinstitutionen allerede så småt var under delvis afvikling. `De kongelige Skoler´ burde i stedet kaldes *´rytterdistriktsskoler´*, for at understrege, at betegnelsen ikke refererer til en militær funktion, men i stedet til noget rent administrativt. Betegnelsen ´rytterskoler´ er imidlertid så etableret, at denne bogs forfatter - omend modstræbende - har valgt ikke at anvende betegnelserne ´Kongelige Skoler´ eller ´rytterdistriktsskoler´, men bibeholder betegnelsen ´rytterskoler´ i denne bog.

De planlagte 240 rytterskoler endte endda med at udgøre i alt 241 skoler, da endnu en rytterskole ved en kongelig resolution af 11. juni 1727 som allerede nævnt blev opført på Bogø, der ikke hørte under de nævnte rytterdistrikter (se bind 2, side 142 Thøger Jensen beskriver det således: "*Foruden de her nævnte Skoler lod Kongen ogsaa opføre Skoler i Esrom 1722, i Hillerød 1723 og paa Bogø 1727 for de der indkvarterede Rytteres Børn, der havde for vanskeligt ved at naa nogen af de andre Skoler. Ligeledes lod Kongen senere opføre nogle Bindingsværksskoler paa Femø, Fejø og Askø.*"
Selve opførelsen af de mange skolebygninger blev betalt af de pågældende kongelige kirkers formuer og kun, hvor disse midler ikke var tilstrækkelige, måtte distriktets regimentskasse træde til. Man besluttede også i 1721, at der på alle bygningerne skulle opsættes ensartede mindetavler.
Som vi senere skal se, blev der også opført kongelige ´falske´ rytterskoler under Christian VI

(se side 190). Desuden er en del landsbyskoler også siden blevet kendt som rytterskoler, selv om de rent faktisk aldrig har været det.

´Instructionen´ om rytterskolerne

Fundatsen eller *´Instructionen´* af 28. marts 1721 om opførelsen af rytterskolerne bestod i virkeligheden af fire forskellige instruktioner: Instruktionen for kirkeinspektøren, - for amtmanden, - for præsten og for skolemesteren. Instruktionen til skolerne blev underskrevet København på kongens 50-års fødselsdag den 11. oktober 1721, som derfor må betragtes som skolernes egentlige stiftelsesdag.

Den indledende paragraf i instruktionen for sognepræsten, som er gengivet øverst på side 139, er kun den første af instruktionens på i alt 6 paragraffer og anviser den procedure, der skal gennemføres, når der antages skoleholdere til rytterskolerne. Den længste af de i alt 4 instruktioner med ikke færre end 23 paragraffer gælder dog skolemesteren, og denne forordning skulle også ophænges i skolestuerne på samtlige rytterskoler. Den fulde ordlyd af instruktionerne hhv. for sognepræsten og for skoleholderen er medtaget som bilag til denne bog (se bind 2, siderne 332 og 333).

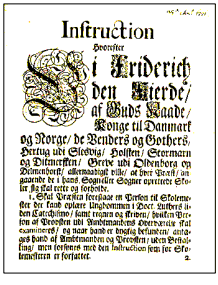
Instruction
Hvorefter
Vi Friderich
den Fierde/
af Guds Naade/
Konge til Danmark
og Norge/ de Venders og Gothers/
Hertug udi Slesvig/ Holsten/ Stormarn
og Ditmerskin/ Greve udi Oldenborg og
Delmenhorst/ allermaadigst ville/ at hver Provst/ an-
gaaende de i hans Stiftelse Sogner oprettede Sko-
ler/ sig skal rette og forholde.
1. Skal Provsten foreslaae en Person til Skolemester der kand oplære Ungdommen i Doct. Luthers liden Catechismo/ samt regnen og skriven/ hvilken Person af Provsten udi Amtmandens Overværelse skal examineres/ og naar hand er dygtig befunden/ antages hand af Amtmanden og Provsten/ uden Bestalling/ mens for- synes med den Instruction som for Skolemesteren er forfattet.
2.

1. Skal Præsten foreslaae en Person til Skolemester der kand oplære Ungdommen i Doct. Luthers liden Catchismo, samt regnen og skriven, hvilken Person af Provsten udi Amtmandens Overværelse skal examineres, og naar hand er dygtig befunden, antages hand af Amtmanden og Provsten, uden Bestalling, mens for- synes med den Instruction som for Skolemesteren er forfattet.

2. Skulle slig en Person ei leve skikkelig eller oplære Ungdommen flittig, da skal hand uden Ophold, sligt for Ambtmanden, Provsten og, da be-sinder Skolemesteren hans Instruction ei at have efterlevet og at have hans Embede forbrudt, afsetter de ham strax uden videre Proces, og kand da en anden beqvemmere i hans Sted antages.

3. Præsten skal have flittig indseende med Skolemesteren og foruden den i Kirken holdende Catechisation engang hver Uge i Skolen eller Skolerne om flere i det eller de ham anbetroede Sogne findes, ovehøre Ungdommen, samt erfare hvorviit de forfremmes (...)"

I forbindelse med sin beskrivelse af selve Instruktionen fra 1721 anfører Thøger Jensen, at *" Disse Instruktioner - navnlig den for Skolemestrene - kan betegnes som den første samlede Skolelov i Danmark. Dens Bestemmelser er ganske vist ikke alle ny. Nogle er tagne af Kristian den Fjerdes „Kongebrev", der tilkendegav denne Konges Ønske om Bøndernes Undervisning, men som ved Tidernes Ugunst kun blev et Ønske. Af Prins Carls og Prinsesse Sophie Hedevigs Skolefundatser, der udkom senere, men var forfattede før, laantes adskillige gode Vink, ligesom ogsaa det tidlgere omtalte Forslag til Skoleordning, som Aarhus Stiftsøvrighed havde indsendt, har ydet sit Bidrag."*

Thøger Jensen omtaler således, at Prins Carls og Prinsesse Sophie Hedevigs skolefundatser inspirerede Carl Adolph von Plessen til opførelsen af de Plessenske Skoler (se side 73), men overser - efter denne bogs forfatters mening -, at netop Plessen også spillede en afgørende rolle i forbindelse med udarbejdelsen af fundatser til prinse- og prinsesseskolerne og derfor fortjener en væsentlig plads i den danske skolehistorie, - måske endda noget større end den, han tillægges i dag. Denne opfattelse er søgt uddybet i min artikel om Carl Adolph von Plessen i ´Årbog 2024´ fra Historisk Selskab for Præstø Amt. (En omtale af den 40 sider lange artikel findes på side 106).

Prisen på en rytterskole - en samtidig oversigt

Efterfølgende er gengivet et overslag fra marts 1722 over materialer og udgifter i forbindelse med opførelsen af en rytterskole i Jylland, som blev indgivet til Danske Kancelli. På Sjælland og de sydlige øer blev den oprindelige byggesum på 550 rigsdaler stort set overholdt, men rytterskolerne i det fynske rytterdistrikt blev opført for 600 rigsdaler stykket, så det oprindelige overslag har måske nok allerede fra begyndelsen været ansat noget for lavt. Én rigsdaler var lig 6 mark eller 96 skilling, hvilket derfor indebærer, at der gik 16 skilling på én mark. En grundig redegørelse over udgifterne til diverse materialer og arbejdsløn er bevaret med denne oversigt fra 1722, som viser omkostningerne i forbindelse med opførelsen af rytterskolerne i et af de jyske rytterdistrikter. Som allerede oplyst var omkostningerne oprindelig fastsat til 550 rigsdaler pr. skole, og det kom også til at passe i langt de fleste steder, så hele det ´jyske´ overslag, som ses på de følgende sider, overskrider derfor dette beløb med ca. 20%.

"Allerunderdanigste Overslaug over et Skoelehus, som skal være 21 Alen lang, 12 Alen bred og 4½ Alen høj indtil Bielkerne. Hvortil behøves efterskrevne Materialer i Allernøjelse som følger:

	Rdl.	Mk.	Sk.
Mur Arbejde:			
24000 flensborger Mursten, til det hele Huses Grundmur uden omkring, á 100de 3 Mk. 8 Sk.	140		
5000 dito Mursten til en Skorsten, Bageovn og 2de Kackelovns Fødder á 3 Mk. 8 Sk.	29	1	
10000 soelbagede Mursten til alle Skillerum at opmure, á 1000de 1 Rd.	10		
3000 brente Mursten til alle Gulve á 100de 3 Mk. 8 Sk.	17	3	
5000 flensborger Tagsten til det hele Hus, og til de 2de Kackelovner á 100de 8 Mk.	66	4	
280 Tønder Kalk til ald Mur Arbejde, á 2 Mk.	93	2	
3 Lispund Svinehaar til Taget at skielle, á 2 Mk.	½		
Murmesteren Arbejdsløn for det hele Hus	80		
Til Stellager behøves:			
8 Stücker 12 Alen. Træer, á 2 Mk. 8 Sk.	3	2	
1 Tylt sterke Stenlegter á 3 Mk. 12 Sk. (1 tylt = 12 dusin = 144 stk.)		3	12
4 Tylter 5 Alen Deler, á 9 Mk.	6		

400 sterke Legtesøm, á 3 Mk.	6		
2 Tylter 5. Alen Deler til Kalkbenke, á 9 Mk.	3		
3 tomme Tieretønder til Kalkballier, á 1 Mk.		3	
Tømmer Arbejde:			
12 norske 18 Alner til Bielker, á 8 Mk.	16		
28 norske 16 Alner til Bielker, á 6 Mk	28		
2 norske 12 Alner til Hanebielker, á 2 Mk. 8 Sk. - resten til Hanebielker kand tages af Stellagetræer.		5	
1 Tylt sterke Sverlegter, á 1 Rd.	1		
16 Tylter sterke Stenlegter, á 3 Mk. 12 Sk	10		
700 Legtesøm, á 2 Mk. 8 Sk.	2	5	8
50 Speger til det hele Hus, á 2 Sk.	1		4
70 Alen Egetømmer til Murrøm, som skal være 8 Tommer bred og 4 Tommer tyk, á 1 Rd.	1		
1 stück Egetømmer til en Skorstenshammer, 8te Tomme udi Fierkant og 4 Alen lang, á 1 Mk.	11	4	
3 stück 16 Alner til Staldens Indretning, á 6 Mk.	3		
Tømmermanden Arbejdsløn for 10 par Kobberspendler, 10 Bielker, og 2de Skraagauler at hugge, at opsette og at legte, samt Stalden at indrette.	16		
Snediker Arbeide:	24		
12 Tylter 6 Alen Deler til det hele Loft, á 2 Rd.			
Arbeidsløn for samme at høvle, pløje og at legge, á 2 Mk. 8 Sk	5		
3 Tylter 5 Alen, Deler til 10 Døre, á 9 Mk	4		
Arbeidsløn for hver Dør, á 2 Mk.		3	2
2 Tylter 6 Alen Deler til alle Borde og Benke, á 2 Rd	4		
2 St. 10 Alen træer til Bordstenger, á 1 Mark. 8 Sk		3	
Snedikeren Arbeidsløn for samme 2de store Borde og 7 Benke lange og korte	2		
2 Tylter 5 Alen Deler, til 8 til 8 Vindvesskreder, á 9 Mk.	3		
Snedikeren Arbeidsløn á 24 Sk	2		
90 Alen Egeplanker til Vindveskarme og Rammer, 2 Tomme tyk, og 8 Tomme bred á 8 Sk.	7	3	
20 Alen Egetømmer til Vindvesposter, 3 Tomme tyk, og 4 Tomme bred, á 8 Sk	7	3	
Snedikeren Arbeidsløn for 8te Vindveskarme med 2de Rammer udi hver Karm, á 3 Mk	4		
30 Alen Egeplanker, til de 3de udere Dørkarme, som skal være 9 Tomme tyk, á 8 Mk.	5		
3 Stüker Norske 18 Alner til 7 Dørkarme indvendig udi Huset at indmure, á 8 Mk	4		
Snedikeren Arbeidsløn for 10 Dørkarme, á 3 Mk.	5		
1000 Loftesøm til ald Snediker Arbeide, á 100de 1 Mk. 12 Sk	2	5	8
500 Legtesøm, á 100de 2 Mk. 8 Sk	2		8

Klein Smedie Arbeide:			
8 Vindveskarmes fulde Beslag med 2 Slaugbuer udi Karm, á 4 Mk. 8 Sk.	6		
13 Par Dørhengsler med Kraag og Krampe, á 2 Mk. 8 Sk	5	2	8
9 Laase, á 3 M	4	3	
Glarmester Arbeide:			
16 Vindver til 8 Karme, á 3 Mk	8		
Stenpicker Arbeide:			
22 Favne at broelegge uden omkring Huset, á 8 Sk.	4	5	
6 Favne udi Stalden at picke, á 8 Sk.		3	

Summa 651 Rigsdaler

Beregnet efter den allernøiste Pris som nu omstunder falder paa Materialerne udi Jydland, og med hosfølgende original Specifikationer af nogle jydske Kiøbmænd kand bevises, som med deres Ed haver bekræftet for mig: at de hverken kand eller vil sælge deris Vare ringere. / Allerunderdanigst J. P. Planitz / Kiøbenhaufn, d 4. Martii Anno 1722."

(Overslaget er kopieret fra Th. Jensen: *"Kong Frederik den Fjerdes Skoler*."
Se litteraturhenvisninger og links sidst i bind 2).

I de oprindelige 12 rytterdistrikter, som dog ændredes med oprettelsen af Møn Rytterdistrikt, opføres i alt 241 "Kongelige Skoler", som i dag er kendt som ´rytterskolerne´:

Rytterdistrikt	***´Skolelandsbyer´ i rytterdistriktet***	***Antal skoler***
København *(Bind 1, side 252)*	Hvidovre, Valby, Brønshøj, Gladsaxe, Gentofte, Hvidøre, Lyngby, Farum, Lille Værløse, Slagslunde, Ganløse, Måløv, Ballerup, Ledøje, Herstedøster, Herstedvester, Hvissinge, Brøndbyøster og Brøndbyvester.	19
Kronborg (*Bind 1, side 306*)	Borsholm, Melby, Ravnsnæs, Tikøb, Torpmagle, Græsted, Esbønderup, Avderød, Mårum, Søborg, Dageløkke, Ammindrup, Valby, Veksebo, Blidstrup, Ramløse, Grønholt, Vejby, og Sjælsmark.	19
Frederiksborg *(Bind 1, side 338)*	Nørre Herlev, Kollerød, Uggeløse, Gørløse, Skævinge, Tulstrup, Meløse, Brederød, Ølsted, Sigerslevøster, Ude Sundby, Store Rørbæk, Jørlunde, Ølstykke, Stenløse,	18

	Hørup, Uvelse og Søsum.	
Antvorskov *(Bind 1, side 381)*	Vedbysønder, Sorterup, Nordrup, Sønderup, Lille Valby, Kirke-Stillinge, Næsby, Holmstrup, Slots Bjergby, Vemmelev, Lundforlund, Fårdrup, Skørpinge, Flakkebjerg, Gimlinge, Hyllested, Sørbymagle, Haldagermagle, Tystrup og Haldagerlille,	20
Vordingborg *(Bind 1, side 422)*	Hammer, Lundby, Bakkebølle, Sværdborg, Køng, Vester Egesborg, Øster Egesborg, Viemose, Stensby, Sønder Mern, Udby, Ørslev, Bårse, Dyrlev, Snesere, Skibinge, Allerslev, Neder Vindinge, Stenstrup og Knudsby.	20
Tryggevælde *(Bind 2, side 2)*	Holtug, Magleby, Hellested, Karise, Kjæderup, Arneje, Freerslev, Haslev, Terslev, Strøby, Hølerup, Skrosbjerg, Dalby, Hårlev, Værløse, Alslev, Lille Heddinge og Store Heddinge.	18
Falster *(Bind 1, side 66)*	Gedesby, Stavreby, Højet, Væggerløse, Idestrup, Elkenøre, Sønder Kirkeby, Horreby, Moseby, Horbelev, Vejringe, Falkerslev, Hullebæk, Maglebrænde, Torkilstrup, Gundslev, Skovby, Øverup, Klodskov, Eskilstrup, Sundby, Brarup, Vålse, Vester Kippinge, Egelev, Nørre Vedby og Nørre Alslev.	27
Lolland og Møn *(Bind 2, side 100)*	Flårup, Herridslev, Rågelunde, Frejlev, Vester Ulslev, Hjelm, Vantore, Errindlev, Toreby, Flintinge, Assenbølle Tjørnemarke, Æbelnæs, Svendsmarke, Keldby, Elmelunde, Borre, Mandemarke, Damme, Hårbølle, Magleby og Bogø (*oprettet 1727, men hører ikke med til Møn-distriktet (oprettet 1726), Bogø er alligevel medtaget hér af praktiske grunde. Se bind 2, side 100*).	22
Fyn *(Bind 2, side 151)*	Åsum, Hunderup, Hjallese, Fangel, Bellinge, Brændekilde, Sanderum, Brylle, Tommerup, Verninge, Orte, Skalbjerg, Koelbjerg, Hindevad, Pårup, Korup, Ubberud, Næsbyhoved, Allesø og Lumby.	20

		10
Dronningborg *(Bind 2, side 200)*	Spentrup, Borup, Gimming, Harridslev, Ødum, Voldum, Råsted, Hallendrup, Kristrup og Mejlby.	
Skanderborg *(Bind 2, side 223)*	Skanderup, Stilling, Hørning, Virring, Yding, Hylke, Tåning, Tønning, Sønder Vissing, Harlev, Storring, Sjelle, Linå, Svejstrup, Veng, Svenstrup, Grumstrup, Åstrup, Fårvang, Gjern, Overby, Skovsrod, Hørslevbole og Toustrup.	24
Koldinghus *(Bind 2, side 284)*	Seest, Skanderup, Vrå, Store Andst, Vester Vamdrup, Gesten, Veerst, Egtved, Amnitsbøl, Højen, Ågaard, Harte, Eltang, Nørre Bjert, Almind, Herslev, Smidstrup, Andkær, Skærup, Pjedsted, Gårslev, Bredstrup, Taulov, Erritsø og Egeskov.	25

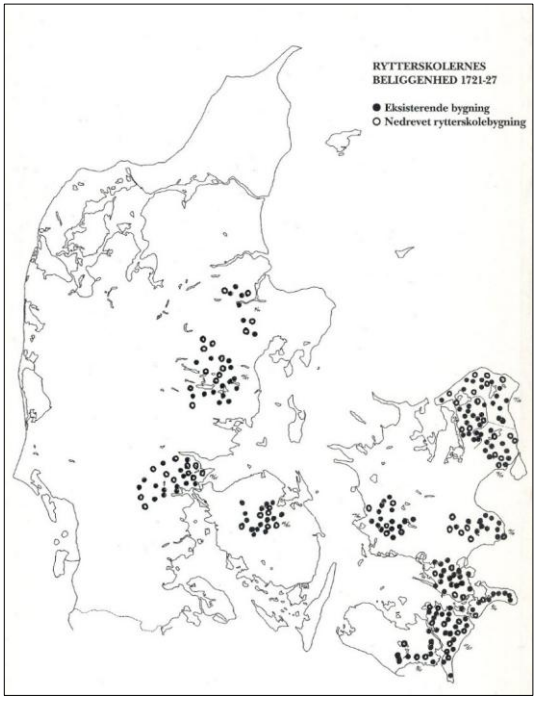

Arkitekt, kgl. bygningsinspektør Svenn Eske Kristensen (1905-2000), der var kendt for at have tegnet en lang række boligbebyggelser, bl.a. de første ´skyskrabere´ i Danmark, punkthusene på Bellahøj ved København, udarbejdede som studerende en opgave til Kunstakademiets arkitektskole i København om Frederik IVs rytterskoler. Opgavebesvarelsen, som er smukt håndskrevet med skrifttypen Anglais, indeholder bl.a. en række kort, som viser placeringen af de enkelte rytterskoler i hvert af rytterdistrikterne med angivelse af, om bygningerne stadig eksister eller ej (i 1918, 1919 eller for enkelte korts vedkommende i 1920). Opgavebesvarelsen blev trykt som faksimile i 1990, men har så vidt vides ikke været udbudt til salg. Den kan imidlertid lånes på biblioteket (Københavns Kommunes Biblioteker 076936005/Mag. 37.96 Kr).

Alle kortene kan ses i ´fuld størrelse´ på forfatterens webside: www. thorshoj.dk.

Rytterskolernes indretning
Af instruktionen til oprettelsen af rytterskolerne fremgik det også omhyggeligt, hvordan alle disse skoler skulle opføres og hvilke materialer, der skulle anvendes: *"Skolernes Ydermure, saavel som Skorsten og Bageovn af Flensborgmursten, Skillerummene af tørrede Mursten og alle Gulve af brændte Mursten. Forstuen Gulv af Kampesten. Murene skal udvendig have Fuger, Fod og Gesims; indvendig ere alle Stuerne hvidtede. Taget af røde Flensborgsten. Uden om hele Huset Brolægning, ligesom i Stalden".*

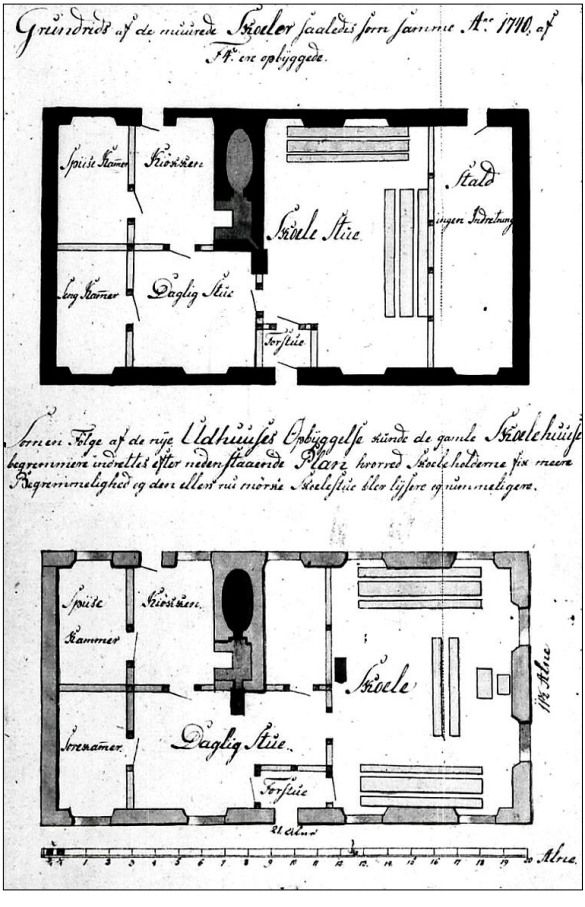

Til højre er gengivet en plan over indretningen af rytterskolerne, som både viser den oprindelige indretning fra 1720´erne og efter den generelle ombygningsplanfor rytterskolerne fra 1792, efter den håndskrevne tekst "som følge af de nye Udhüüses Opbyggelse kunne de gamle Skolehuuse beqvemmere indrettes efterden nedenstående Plan hvorved Skoleholderne fik mere Beqvemmelighed og den ellers ret mörke Skolestue blev lysere og rummeligere."

" *I det Ydre var Tagværket, Loftet og de indvendige Dørkarme af norsk Tømmer, men Karmene til Yderdørene og Vinduerne ligesom Rammer og Poster i disse af Eg. Der er 3 Yder- og 5 Inderdøre, nogle med Laas, andre med Krog og Krampe. Der er 17 Vinduer, hvert med 24 blyindfattede Ruder. Indvendig ere Vinduerne malede røde, udvendig perlegraa ligesom de Lemme, der lukker for dem om Natten."*
I følge grundplanen var skoleholderens bolig på i alt 37 m^2 og skolestuen med forstue på 33 m^2, i alt 70 m^2. I selve skolestuen, som udgjorde bygningens højre halvdel, var der anbragt et par lange borde, der bestod af brædder fastgjort til bordben med korsfødder.
Opvarmningen af både skolestuen og lærerboligen foregik med to bilæggerovne fra ildstedet under skorstenen i køkkenet. I fundatsen var det formuleret således: *"en Jærnbilæggerovn (ej den sædvanlige paa Landet Ovn af Teglsten, da Børnene kunne slaa Hul paa en saadan)".*

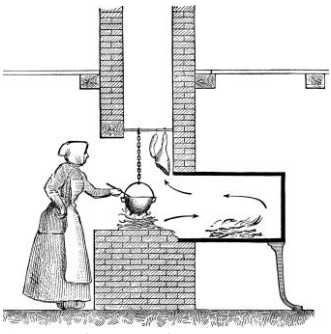

Opvarmning med bilæggerovne var meget udbredt i 1700-tallet, men kendes tilbage fra middelalderen. Ovnene var oprindelig udført i ler eller opmurede, men i løbet af 1500-tallet kom der også ovne af jern. De danske bilæggerovne var således fremstillet på jernværker i Norge, der var i personalunion med Danmark .Ovnene var normalt placeret i væggen mellem ildstedet fx i køkkenet og det opholdsrum, som skulle opvarmes. På den måde kunne køkkenilden genbruges til at varme rummet op uden røggener, og ovnens tykke vægge afgav også varme efter, at ilden var gået ud. Bilæggerovnene af jern i rytterskolerne var udsmykket med et relief, der oprindeligt viste Frederik IV og dronning Louise, men senere blev motivet udskiftet med et relief, som viste Frederik IV og Anne Sophie Reventlow. Herover ses den oprindelige skitse til den sidstnævnte udsmykning, og et fotografi af den færdige bilæggerovn (se yderligere information og fotos i bind 2, side 276).

Skolebygningerne har utvivlsomt haft den ønskede effekt, selvom det bestemt ikke altid var med bøndernes gode vilje, at skolerne blev opført, men derom senere. Også skolernes placering som umiddelbar nabo til sognekirkerne har antageligt haft samme virkning. Forholdene var imidlertid ganske anderledes, når det handlede om det, som ikke umiddelbart kunne ses, nemlig inventaret i skolestuerne, der til gengæld var noget mindre imponerende: Et par lange, grove bræddeborde og en 6-7 tilhørende bænke, som ligeledes var fremstillet af brædder. Foruden en lille forstue ved hoveddøren og skolestuen var der i den venstre halvdel af de nyopførte rytterskoler indrettet en lille lærerbolig bestående af en mindre stue, et lille sovekammer, et spisekammer og et køkken. Her var en åben skorsten med ildsted og bageovn, og herfra blev der også i de første år fyret i de 2 kakkelovne af ler eller støbejern - såkaldte bilæggerovne, der som nævnt opvarmede henholdsvis skolestuen og lærerboligen uden røggener og med betydelig mindre risiko for ildebrand.

Et karakteristisk træk ved rytterskolerne er også det tidstypiske ´bånd´ - en såkaldt gesims - med en konveks profil, der løber rundt om bygningen lige under taget, som det tydeligt ses herover på denne detalje fra det foto af rytterskolen i Lille Heddinge, som kan ses i sin helhed på side 245.

I modsætning til de stråtækte landsbyskoler, hvor gulvene var lerstampede, var gulvene i rytterskolerne belagt med Flensborgmursten, som dog må udskiftes fra tid til anden, når de blev nedslidt af børnenes træsko. Endelig var der ved siden af skolestuen en lille stald på 8 m^2 med plads til et par køer og nogle får. Gulvet i stalden var brolagt, og det samme var plads-

sen omkring skolen. Vand måtte man hente fra gadebrønden. Fra 1729 godkendte kongen, at skolerne blev udstyret med bedre bilæggerovne af jern, som på forsiden var udsmykket med et relief af Frederik IV og hustruen, dronning Anne Sophie Reventlow (se side 88).
De grundmurede Kongelige Skoler med de kostbare tegltage var på alle måder imponerende bygninger, som både skulle vise kongens magt og aftvinge respekt hos beboerne i landsbyens øvrige huse, som naturligvis alle var opført i bindingsværk og med tagene tækket med strå.
"Der er en underlig skarp Modsætning mellem Skolebygningens smukke, imponerende Ydre og det yderst tarvelige Udstyr i Skolestuen. Paa den fremmede, der første Gang træder derind, maa det have gjort et ret nedslaaende Indtryk, og det kunde vist heller ikke undgaa at virke nedtrykkende paa Læreren og hæmme ham i hans Virksomhed".
(Citeret fra Thorvald Jensens bog `Frederik 4.s Skoler` (se bind 2, side 353).

I 1737 udgav Henrik Broholm (1648-1740), som var skoleholder ved rytterskolen i Vrå i Kolding Rytterdistrikt (se bind 2, side 292) og senere blev kordegn i Ringkøbing, en beskrivelse af Frederik IVs rytterskoler. Bogen, som var på latin, havde titlen *´Ortus et progresus vernacularum scolarum´* (Oprindelsen og udviklingen af de folkelige sprogskoler), og heri skrev Broholm bl.a. om disse skoler (her gengivet i en ældre dansk oversættelse), at *"De, som bebo disse Huse og opholder Livet i dem ved at undervise, kunde ikke faa et Sted, der var mere skikket til Undervisning eller hyggeligere. Thi intet kan være mere passende baade for Undervisningen og for Husholdningen, og der kan ikke tænkes et hyggeligere Hjem, fjernet fra al Landets Arbejdsuro (...) Selve Husene bliver dog, saa længe som de staar, Æresmindesmærker for den ærværdigste Konge, saa hans Navn aldrig skal dø."*
Fra Broholms bog har vi også en beskrivelse af skolernes indretning: *"Fra Forstuen gaar man ind i Skolestuen, fra denne i Stuen; herfra baade i Sovekammer og Køkken, fra dette i Spisekammer og Gaard. Fra denne var Indgang til Stalden. Da der ikke hørte Jord til Embedet, behøvedes intet Udhus; Brønd fandtes ikke ved alle Skoler."*
Fra samme bog vi ved også, at der indvendigt var malet opbyggelige indskrifter eller vers på de kalkede vægge over 5 af dørene i rytterskolerne. Indskrifterne var forfattet af præsten Jørgen Friis, der var en af Frederik IVs hofpoeter, og som beherskede tidens smag for ´vittige rim´. Han erhvervede angiveligt i 1719 embedet som præst i Helsinge Sogn med dette rim:

"Hjælp, naadigste Monark, nu gælder det at rime,
lad Lykken træffe mig, thi nu i denne Time
er død i Helsinge en Præst, som kaldes Griis,
gør Verset rimeligt, så hjælpes Jørgen Friis."

Jørgen Friis yndede også at male vittige indskrifter over dørene i sit eget hus, og det var en skik, som kongen bad ham overføre ikke blot til slottet, men også til rytterskolerne. Det vides imidlertid ikke med sikkerhed, om disse vers blev anvendt i alle rytterskolerne eller kun i nogle af dem. Versene over dørene lød som følger:

Over *´Stue-Dørren´*:
"Welsigne det o Gud som Jeg mig foretager,
Gid Jeg i Gerning og i Ord Dig ey forsager.
Gjør Mig Mit Embede gjør mig det altid let.
Forhielp Mig med Din Kraft til at forrætte det!"

Over *´Spiis-Kammer-Dørren´*:
"Lyster du Postey og Tærter,
Udaf sligt vi intet har;
Landsby-Rætter, Kaal og Ærter
Staar udi hvert andet Kar."

Over ´*Skole-Dørren*´:
"Forsøm ey Skolegang i dine Ungdoms Dage,
Tænk paa dend Leve-tiid, du har endnu tilbage.
Hav ingen Ting saa kiær, som Herrens sande Frygt,
Tak dend Konge, som har disse Skoler bygt."

Over ´*Seng-Kammer-Dørren*´:
"Sødt og roligt kand vi sove;
Dagens Møje glemmes her
Gud og Kongen maae vi love
Natte-Roe det beste er."

Over ´*Kjøkken-Dørren*`:
"Brygge, bage, toe og tvætte,
Maden koge og anrette,
Vores Køkken-Arbeid er.
Balle, Strippe, Rist og Pande,
Potte, Gryde, Spand og Kande,
Er vor Piges Haand-Gewehr."

Ingen af disse vers er imidlertid bevaret i rytterskolerne til vore dage. Forklaringen ligger nok i, at de var skrevet direkte på de kalkede vægge i bygningen og derfor med tiden utvivlsomt alle er blevet kalket over. I hvilket omfang disse vers i det hele taget har været anvendt, hersker der imidlertid betydelig usikkerhed om.

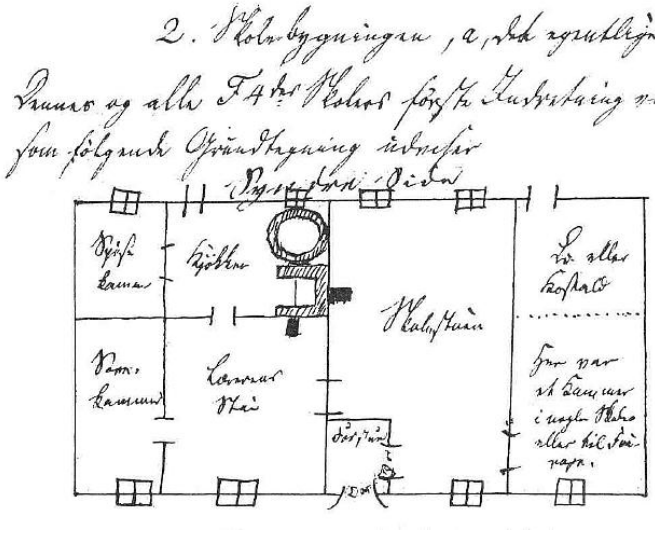

Ovenstående grundplan over indretningen af rytterskolerne stammer fra en samtidig, men udateret embedsprotokol.

Rytterskoletavlerne
Med undtagelse af en halv snes rytterskoler på Lolland, som hurtigt blev frasolgt, blev alle rytterskolerne forsynet med ens sandstenstavler over hoveddøren. Kun fem af disse tavler er gået tabt i tidens løb, - resten har undertiden på mirakuløs vis overlevet til vore dage. Måske

er antallet af forsvundne tavler endda endnu mindre, fordi enkelte af de meget få bevarede ´ekstratavler´ måske i virkeligheden kan være en af de ellers registrerede forsvundne tavler. Det gælder nok især ´ekstratavlerne´ på museerne som i Vordingborg og på Møn, hvor man i 2021 pludselig fandt den ellers forsvundne tavle fra rytterskolen i Tjørnemarke *(se bind 2, side 106)*

Over indgangen til Den kongelige Skole blev der som nævnt opsat en sandstenstavle med det kongelige monogram, en kort tekst på latin og et vers på dansk, som hylder Gud og kongen. Under Frederik IVs kronede spejlmonogram ses først den latinske sætning, som i dansk oversættelse lyder således: "*Denne skole tillige med 240 lignende har VI FREDERIK DEN FJERDE i året 1721 opført i de distrikter, som af mig er oprettet til altid at underholde 12 rytterskadroner*."

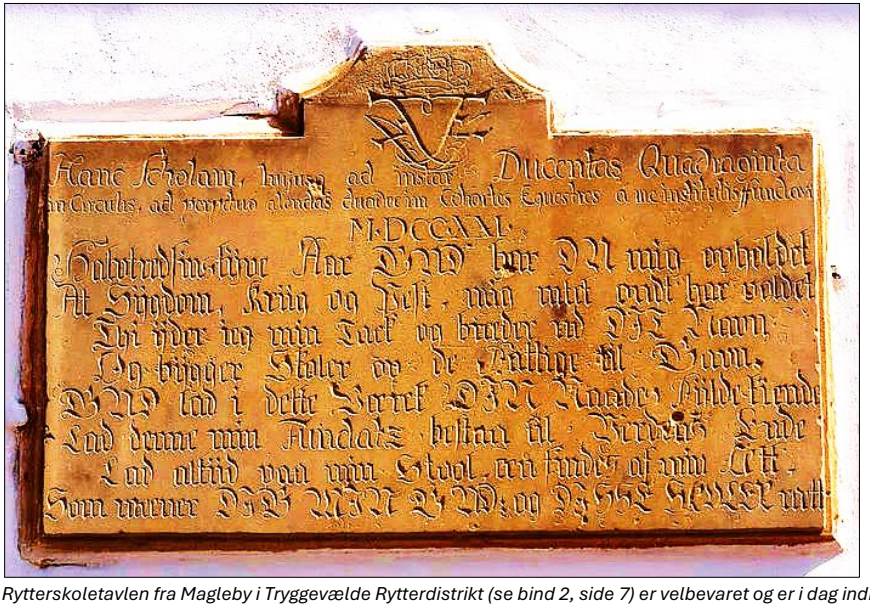

Rytterskoletavlen fra Magleby i Tryggevælde Rytterdistrikt (se bind 2, side 7) er velbevaret og er i dag indmuret i facaden på den nu nedlagte ´nye´ skole, som afløste rytterskolen.

Under den latinske sætning følger så selve det rimede vers på dansk:

Halvtredsindstyve Aar GUD har DU mig opholdet
At Sygdom, Kriig og Pest, mig intet ondt har voldet.
Thi yder jeg min Tack; og breeder ud DIT Navn.
Og bygger Skoler op, de Fattige til Gavn.
GUD lad i dette Værck Din Naades Fylde kiende.
Lad denne min Fundatz bestaa til Verdens Ende,
Lad altid paa min Stool een findes af min Ætt,
Som meener DIG MIN GUD og DISSE SKOLER rætt.

Krigen, der hentydes til i verset, var den netop afsluttede Store Nordiske Krig (1700-1720) og pesten, som i 1711 - især i København og Helsingør - havde kostet livet for tusindvis af mennesker. Af Københavns daværende befolkning på ca. 60.000 indbyggere, døde ca. 1/3 eller godt og vel 22.000 under pesten i 1711, som dog også blev sidste gang, Danmark blev ramt af denne dødbringende pandemi, `*Den sorte Død´*, der ellers havde hærget landet flere gange siden midten af 1300-tallet.

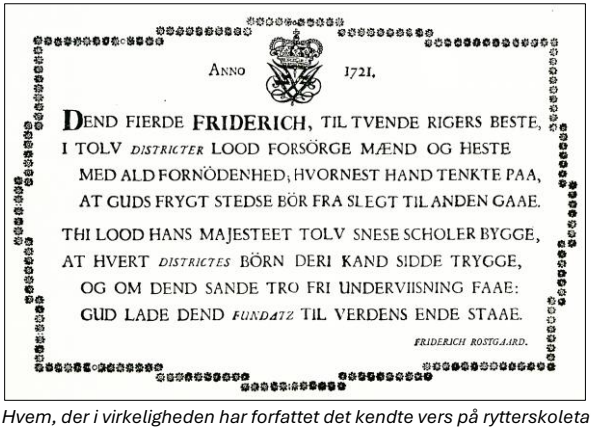
ANNO 1721.

DEND FIERDE FRIDERICH, TIL TVENDE RIGERS BESTE,
I TOLV *DISTRICTER* LOOD FORSÖRGE MÆND OG HESTE
MED ALD FORNÖDENHED; HVORNEST HAND TENKTE PAA,
AT GUDS FRYGT STEDSE BÖR FRA SLEGT TIL ANDEN GAAE.
THI LOOD HANS MAJESTEET TOLV SNESE SCHOLER BYGGE,
AT HVERT *DISTRICTES* BÖRN DERI KAND SIDDE TRYGGE,
OG OM DEND SANDE TRO FRI UNDERVIISNING FAAE:
GUD LADE DEND *FUNDATZ* TIL VERDENS ENDE STAAE.

FRIDERICH ROSTGAARD.

Hvem, der i virkeligheden har forfattet det kendte vers på rytterskoletavlerne, er derfor stadig meget usikkert. At det skulle være kongen selv, er naturligvis ganske usandsynligt. I litteraturen om rytterskolerne har gehejmeråd Frederik Rostgaard, som samtidig også var præsident for kancelliet, - som allerede nævnt - normalt altid fået tillagt æren for verset, men da man langt senere fandt Rostgaards udkast til digtet i en fin indbunden mappe i ´Hymnesamlingen´ på Det kgl. Bibliotek, - herover gengivet sammen med et portræt af Fr. Rostgaard, - synes meget at pege på, at verset på rytterskoletavlerne i stedet kan være forfattet af en anden fx af præsten Jørgen Friis i Helsinge, der også var ophavsmand til de allerede citerede 5 små ´vers´, som oprindeligt var malet over dørene i rytterskolerne, - eller måske kun i en del af dem (se side 170). Noget afgørende bevis for formodningen om, at versets forfatter skulle være Jørgen Friis, er imidlertid endnu ikke fremkommet. Hvem, der i virkeligheden har forfattet teksten på rytterskoletavlen, er derfor et spørgsmål, som de lærde historikere, der har beskæftiget med rytterskolernes historie, stadig er noget uenige om.

Hvem, der er forfatter til verset på rytterskoletavlerne, er stadig et emne for diskussion mellem historikerne. Tidligere var det en udbredt opfattelse, at forfatteren måtte være geheimearkivar Frederik Rostgaard (1671-1745), som endda var kommet i en slags svorgerskabsforhold til Frededrik IV, idet Rostgaards hustru var halvsøskende til Anne Sophie Reventlow, som dog ikke synes at have sat pris på Rostgaard. Den nære forbindelse til dronningen forhindrede da heller ikke, at Rostgaard i 1725 blev anklaget af den Geheime Inkvisitionskommission for at have modtaget bestikkelse og begået majestætsfornærmelse. Ellers huskes Rostgaard i dag nok bedst for sin kontrovers med Ludvig Holberg, hvor Rostgaard som ejer af både Anholt og Sejerø blev meget oprørt over Holbergs satiriske helteepos ´Peder Paars´ fra 1719-20, hvor Peder Paars undervejs på en rejse fra Kalundborg til Aars forliser og med sit mandskab redder sig i land på Anholt, hvis indbyggere ifølge Holberg - "*lever Christelig og nærer sig af Vrag*" og både plyndrer og fængsler de skibbrudne. Øens øvrighed kuer almuen, der lever i den sorteste overtro. Fogeden fælder domme til sin egen fordel, mens præsten støtter sig til gamle katolske prædikensamlinger. Digtets popularitet gjorde ikke Rostgaard mildere stemt,

og han klagede til kongen med krav om, at Holbergs skrift skulle brændes af bødlen. Kongen besluttede dog, at skriftet - selv om det "*hellere kunde være bleven udeladt end skreven" – alligevel kunne godtages, fordi det drejede sig om "idel fingeret Skiemt*". (Delvist citeret og redigeret fra bl.a. Wikipedia).

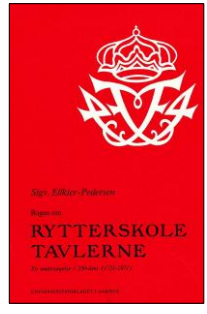

Sandsynligheden af, at det måske er præsten Jørgen Friis og ikke Frederik Rostgaard, der har forfattet verset på rytterskoletavlerne, bliver grundigt overvejet af Sigv. Ellkier-Pedersen, som i "*Bogen om rytterskoletavlerne*" (se bind 2, side 353), der - alderen til trods - stadig er det ubestridte 'hovedværk´ om rytterskoletavlerne. Efter at have overvejet kildematerialet om Rostgaard og Friis som forfatter til verset (side 50-58) konkluderer Ellkier-Pedersen, at: "*Sandsynlighedsbeviser for den omtalte Jørgen Friis som forfatter til rytterskoleverset kan også anføres* (... ,men) *navnet på den, der endeligt har lagt digtet i kongens egen mund og givet dem fast poetisk form, kendes ikke, Og skal måske heller ikke kendes!*"

Verset på rytterskoletaven er skrevet på det versemål, der kaldes ´*aleksandriner*´, som var en højtidelig verstype, der ellers var ved at gå lidt af mode i 1700-tallet, men som altså stadig kunne anvendes ved højtidelige lejligheder. Reglerne for brugen af aleksandriner er, at hver verslinje skal bestå af 12 eller 13 stavelser med en lille pause - en såkaldt cæsur - efter sjette stavelse, og linjerne skal desuden almindeligvis rime parvis. Versemålet stammede oprindelig fra middelalderens Frankrig, hvor reglerne for brugen af Aleksandrine dog var noget anderledes end i Danmark, hvor verslinjerne altid består af 6 jamber med en cæsur efter den tredje jambe.

En ´*jambe*´ er en versefod, som består af en tryksvag stavelse, der bliver efterfulgt af en ***trykstærk stavelse***, som fx i ordet ´*ka**nin***´. Selve ordet ´jambe´ er i øvrigt ikke selv en jambe, men i stedet det modsatte, nemlig en ´*trokæ*´ (trykstærk stavelse efterfulgt af en tryksvag stavelse, som fx i ordet ´***ha**re***´). Der er flere andre krav, som skal overholdes ved brug af Aleksandrine fx, at hver verslinje skal afslutte én mening, - men nok om det; lad os i stedet se på et ´let´ eksempel med en dansk brug af aleksandrinere hér fra Ludvig Holbergs allerede omtalte ´satiriske helteepos´, ´*Peder Paars*´, med følgende indledning:

*"Jeg **tal**er **om** en **Mand**, | hvis **Skæb**ne **og** Be**drif**ter*
*Bør **bil**lig **teg**nes **an** | blandt **al**le **Fol**kes **Skrif**ter."*

Hvis vi prøver at overføre det til de første linjer af verset på rytterskoletavlerne, ser det sådan ud:

*"Halvt**red**sindst**ÿ**ve **Aar**, | GUD **har** DU **mig** op**hol**det*
*At **Sÿg**dom **Kriig** og **Pest**| mig **in**tet **Ondt** har **vol**det.*
*Thi **ÿ**der **jeg** min **Tack**; | og **bree**der **ud** DIT **Navn**.*
*Og **bÿg**ger **Sko**ler **op**, | de **Fat**tige til **Gavn**."*

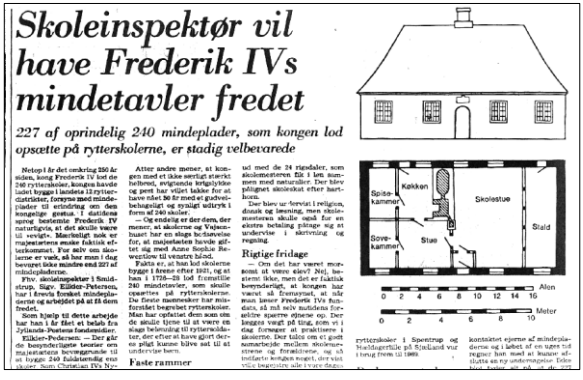

Skoleinspektør vil have Frederik IVs mindetavler fredet

227 af oprindelig 240 mindeplader, som kongen lod opsætte på rytterskolerne, er stadig velbevarede

Netop i år det omkring 250 år siden, kong Frederik IV lod de 240 rytterskoler, kongen havde ladet bygge i landets 12 rytterdistrikter, forsyne med mindeplader til erindring om den kongelige gavmu. I datidens sprog bestemte Frederik IV naturligvis, at det skulle være til evigtis. Mærkeligt nok er majestætens ønsker faktisk efterkommet. For selv om skolerne er væk, så har mon i dag bevaret ikke mindre end 227 af mindepladerne.

Fhv. skoleinspektør i Smidstrup, Sigv. Ellkier-Pedersen, har i årevis forsket mindepladerne og arbejdet på at få dem fredet.

Som hjælp til dette arbejde har han i år fået et beløb fra Fyllands-Postens fondsmidler.

Ellkier-Pedersen: — Der går de bosyndertigste historier om majestætens bevæggrunde til at bygge 240 folkeskoler på eng

After andre mener, at kongen med et ikke særligt stærkt helbred, evigtsende ketsgivelse gerne har ville takke for at have nået 36 år med et gudvelbehagelset og synligt udtryk i form af 240 skoler.

— Og endelig er der dem, der mener, at skolerne og Vajenhuset har en slags bodsøvelse for, at majestæten havde gået tæt sig med Anne Sophie Reventlow til vendtre hånd.

Fakta er, at han lod skolerne bygge i årene efter 1721, og at han i 1733—38 lod fremstille 240 mindetavler, som skulle opsættes på rytterskolerne. De fleste mennesker har misforstået begrebet rytterskoler. Man har opfattet dem som om de skulle tjene til at være en slags beredskab til ryttervæsenet, der efter at have gået deres pligt kunne blive sat til at undervise børn.

Faste rammer

ud med de 24 rigsdaler, som skolemesteren fik i løn, sammen med naturalier. Der blev pålagt skolekut efter hartkorn.

Der blev ur-forvist i religion, dansk og læsning, men skolemesteren skulle også for en ekstra betaling påtage sig at undervise i skrivning og regning.

Rigtige fridage

— Om det har været morsomt at være elev? Nej, bestemt ikke, men det er faktisk beundersligt, at kongen har været så fremsynet, at når man læser Frederik IVs fundats, så må selv nutidens forældre sgaarve øjnene op. Der lægges vægt på ting, som vi i dag forsøger at praktisere i skolerne. Der tales om et godt samarbejde mellem skolevæsenet og forældrene, og så indføjede kongen kapit, der var ikke begrænset alle vore fridage

rytterskoler i Spentrup og Hadbjerglille på Sjælland var i brug frem til 1989.

konstatret ejerne af mindepladerne og i løbet af en uges tid regner hun med at kunne afslutte en ny undersøgelse. Ikke

"Interessen for at bevare de kongelige mindetavler har været bemærkelsesværdig stor, for selv om kommunerne af vanvare er kommet til at sælge gamle rytterskoler med mindetavler til fabrikker og værksteder, så hænger man om mindetavlerne. Mange af dem, 182, er opsat i skoler eller på institutioner, syv ligger på museer, fem er i depot i offentligt eje, og endelig er der 33 i privat eje. Det er ikke mindst dem, Sigv. Ellkier-Pedersen nu forsøger at få sikret gennem en fredning", kunne man læse i denne længere avisartikel fra 1972.

"Opsætningen af tavlerne ´med seks svære jernkramper´ blev pålagt sognebønderne at betale. Det vakte nogen surhed, og nogen ymtede om, at kongen ved brug af latin (på rytterskoletavlerne) *ville tilsløre, at hans gave ikke var helt gratis (...) Rytterskolernes historiker Thøger Jensen* (se litteraturhenvisningerne sidst i bind 2) *skriver dog: "Trods alt er der næppe tvivl om, at det var ægte kristelighed og menneskelig kærlighed til almuen, der var drivfjederen i kongens iver for skolevæsenet." En lærer ved en af de nyoprettede rytterskoler skriver: "Husene bliver så længe, som de står, æresmindesmærker for den ærværdige konge, så hans navn skal aldrig dø." Det er også værd at bemærke, at rytterskolerne i anseelse kun blev overgået af kirkerne, og hvad stil og indretning angår var de retningsgivende for alt skolebyggeri på landet i 175 år."*

(Citeret fra Knud Schwaner: "*Bolbro og Bolbrofolk, Bolbrobørn og Skolegang 1720-1885."* `

Interessen for rytterskoletavlerne er stadig stor, hvor der - nu godt 300 år senere - er bevaret ca. 230 af disse tavler.

Skolerne måtte selv afholde udgifterne til rytterskoletavlerne, men jernkramperne til at fastgøre tavlerne over døren. blev dog udredt af kongens kasse. I praksis betød det dog derfor, at de væsentligste udgifter til tavlerne i overvejende grad måtte afholdes af kirkernes indtægter. Selve teksten på samtlige rytterskoletavler er præcis den samme, men der er dog adskillige tavler med mindre fejlhugninger i teksten. Desuden er der forskellige typer af tavler, som dog næsten alle kan opdeles i disse 2 ´hovedtyper´:

Rytterskoletavlen fra Bellinge i det oprindelige Fyns Rytterdistrikt (se bind 2, side 165) har siden rytterskolen nedbrændte i 1840 været flyttet 6 gange - sidst i 2004, hvor den smukke tavle blev nedtaget fra den nedlagte Bellinge Skole og opsat i et nyopført sognehus.

* Den ´normale´ type med følgende omtrentlige mål: 73 cm x 45 cm., som gælder rytterskoletavlen i Magleby, som ses i større gengivelse på side 146.
* Den ´lavbrede´ type, med følgende omtrentlige mål: 65 cm x 45 cm.

Et par eksempler på denne type er tavlerne fra rytterskolerne i Stenstrup (se side 461) i Vordingborg Rytterdistrikt og i Seest (se bind 2, side 289) i Koldinghus Rytterdistrikt, som er gengivet herover. Stenstrup-tavlen ses til venstre.

Der findes imidlertid også flere ´overgangsformer´ med lidt ændrede mål. Af de i alt 150 bevarede rytterskoletavler er de 104 ´normale´ tavler, 28 ´lavbrede´ og 18 har mere specielle mål. Alle tavlerne har været flyttet i tidens løb eller i det mindste været taget ned fra den oprindelige plads lige over hoveddøren. De enkelte tavler har en bredde på ca. 71-75 cm., en højde på ca. 43 til 47 cm. og en vægt på ca. 72-76 kg. Tavlerne har et ´afkantet´ fremspring på 3½ cm. og en tykkelse på ca. 7-11 cm. På den færdige bygning fjernede man muren i ½ stens dybde på det sted, hvor tavlen skulle indmures. Stenen blev desuden sikret med 4 solide jernkramper.

Rytterskoletavlen fra Tjørnemarke (se bind 2, side 119) på Møn forsvandt i 1970. Siden var tavlen forsvundet, men i 2021 blev den pludselig genfundet efter at have været bortgemt og glemt i 51 år. Tavlen er nu ført tilbage til Tjørnemarke og opsat på den bygning, som i dag ligger på det sted, hvor rytterskolen, der dog siden er nedbrudt, oprindeligt var opført. På det ældre postkort med Tjørnemark Skole, der afløste rytterskolen og som er gengivet på forrige side, kan rytterskoletavlen med lidt god vilje netop anes lige til højre for hoveddøren.

Det kan undre, at man ved flytning af stenene ofte har overset eller misforstået stenenes oprindelige udformning til at springe 3½ cm. frem i murfladen, men i stedet har frataget stenen dette særpræg ved at indmure den på en sådan måde, at skriftfladen ligger i plan med muren. Det er sket adskillige steder, hvor tavlerne er flyttet i nyere tid. Alle rytterskoletavlerne blev

udført på værkstedet hos billed- og stenhugger Johan Christopher Heibrod i København og opsat på de enkelte rytterskoler (undtagen på Lolland) i 1726 og 1727. Johan Christopher Heilbrod, som oprindeligt stammede fra Sachsen, havde giftet sig med enken efter en stenhugger i København og derpå overtaget hendes afdøde mands værksted. Heibrod udførte en lang række udsmyknings- opgaver i marmor og kalksten især for hoffet og fik med tiden også titel af hofbilledhugger. Han døde i København i 1733 og efterlod sig en større børneflok.

ABC og Luthers lille Katekismus

Det vil være en misforståelse, hvis man tror, at skolerne oprindelig kun var beregnet for rytternes soldaternes børn og en slags belønning for ryttertjenesten. Skolerne skulle tværtimod søges af alle skolepligtige børn i rytterdistrikterne, og udgifterne til driften pålignedes både hartkornsejerne og de jordløse beboere, der havde børn i skolepligtig alder.
Foruden katekismerne, skulle der i skolen forefindes *" en Bibel og 3 à 4 Salmebøger. Til fattige Børn burde det offentlige anskaffe ABC´er, Bøger med Katekismer og de 7 Forklaringer – hvilket er alt, hvad Børnene paa Landet fornemmeligen lærer*."

Længe efter reformationen var den første skolebog ABC´en, der allerede kendes fra middelalderens klosterskoler. Indholdet, som var beskrevet i Kirkeordinansen af 1537 (se side 8), bestod af alfabetet, oversigt over selvlyde og medlyde, nogle staveøvelser, tallene, katekismens hovedstykker og nogle bønner. ABC´en, som var et hæfte på få sider, forblev stort set uforandret til slutningen af 1700´tallet. Det ældste bevarede eksemplar på det Kongelige Bibliotek er fra 1731. Bogbestanden bestod almindeligvis af 100 ABC´er, 100 katekismer, en bibel og nogle salmebøger Som hjælpemiddel for husfædre, der skulle oplære børn og tyende i den kristne børnelærdom, udgav Martin Luther i 1529 sin ´Lille Katekismus´ på tysk, som egentlig var tænkt til katekisation (se side 6), men i stedet ofte blev anvendt til udenadslæren. Den første danske oversættelse med forklaringer skyldes Peder Palladius (1503-1560), som var luthersk biskop eller ´superintendent´ over Sjællands Stift i tiden umiddelbart efter reformationen i 1536 (se side 10), men Luthers lille Katekismus er som skolebog udkommet i flere udgaver gennem flere hundrede år.

Dr. Morten Luthers
liden
Catechismus.

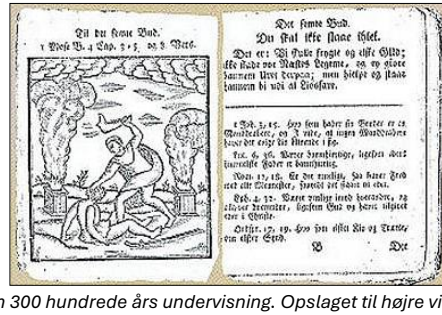
Det femte Bud.
Du skal ikke slaae ihjel.

Luthers lille Katekismus har spillet en stor rolle gennem 300 hundrede års undervisning. Opslaget til højre viser ´Det femte Bud. Du skal ikke slaae ihjel` med Luthers forklaring, som børnene skulle lære udenad. Den fulde ordlyd af den katekismus udgave fra først i 1800-tallet, som ses til venstre, er medtaget som bilag sidst i 2. bind. I modsætning til den endnu ældre katekismus, som ses til højre, hvor tegningen illustrerer Kain og Abel indeholder udgaven til venstre ingen illustrationer, hvad der da heller ikke er almindeligt i senere udgaver.
(Fotografiet til venstre stammer fra Odense Museum).

Luthers lille Katekismus har dermed været anvendt i de danske skoler til langt op i 1950´erne, men den er dog efterhånden gledet ud af det normale pensum i grundskolen efter gennem flere århundreder at have været den absolut mest ´sejlivede´ skolebog i dansk skolehistorie efter de mange forskellige udgaver af ABC´er, som blev slidt op gennem århundreder. Så snart den grundlæggende læsefærdighed var etableret hos barnet, gik man derfor i gang med den egentlige hovedopgave´ og skolens egentlige formål, nemlig læsning og udenadslæren af Luthers lille Katekismus. Gennem 1700-tallet og senere, blev ordet katekismus ligefrem et synonym for læsning. I de efterfølgende forklaringer til de danske udgaver af Luthers lille Katekismus anvendte man en dialektiske form, hvor forklaringerne var formuleret som spørgsmål fra barnet og svar fra underviseren. Det var tilfældet med Erik Pontoppidans udgave af Luthers lille Katekismus fra 1737 med titlen *'Sandhed til Gudfrygtighed´* (se side 205), mens biskop Balle i sin *´Lærebog i den evangelisk Christelige Religion indrettet til Brug i de danske Skole´* fra 1791 (se side 228) og C.F. Balslev i *´Luthers Catechismus med en kort Forklaring´* fra 1849 overlod det til læreren selv at vælge metode til lære eleverne de *´christelige Hovedlærdomme´*.

Forældrene skulle selv betale for børnenes bøger i skolebøgerne, og kun de allerfattigste børn fik bøgerne betalt af den kongelige kasse. Af et brev fra biskop Hersleb (se side 154) fra omkring 1740 fremgår det, at en del forældre gerne ville undgå denne udgift, selvom Hersleb hævdede, at en katekismus *"ikke kostede Bønderne mere end tre Potter Øl og et Glas Brændevin"*. Fra midten af 1700-tallet kunne man endda erhverve katekismen *"Forfattet i Beqvemme Sange under Føyelige Melodier..."*.

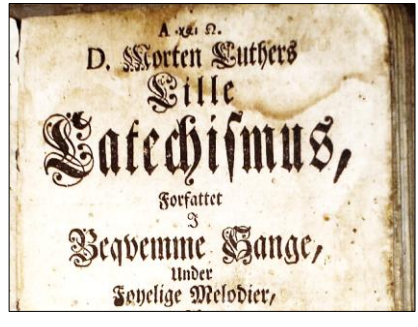
A. M. O.
D. Morten Luthers
Lille
Catechismus,
Forfattet
I
Beqvemme Sange,
Under
Føyelige Melodier,

Dr. M. Luthers
liden (eller mindre)
Catechismus,
med
Børne-Lærdoms Visitats i
Almindelighed;
saa og:
om enfoldig Skriftemaal, samt nogle nyttige Spørgsmaal, efter D. M. L. sen Mening,
samt Sententser af Guds Ord til Troens Bestyrkelse for de Enfoldige.
Trykt i Horsens Bogtrykkeri.

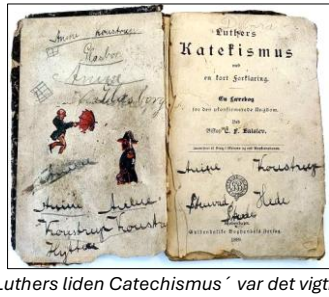
Luthers
Katekismus
med
en kort Forklaring.

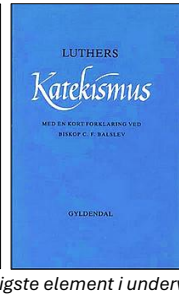
LUTHERS
Katekismus
MED EN KORT FORKLARING VED
BISKOP C. F. BALSLEV
GYLDENDAL

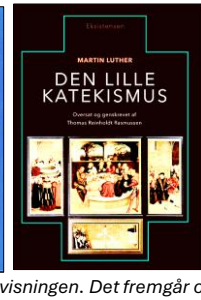
MARTIN LUTHER
DEN LILLE KATEKISMUS

Læsning af ´Dr. Morten Luthers liden Catechismus´ var det vigtigste element i undervisningen. Det fremgår også klart af Instruktionen til skolemesteren fra 1721, hvor det understreges, at "Naar Morgen Bønnen er holdet, skal (...) Hand med al Fliid lære Børnene Doct. Luthers liden Catechismus, hvilket de bør viide Oord for Oord at oplæse udenad, siden den i Skriftet bruelig Forklaring, hvilket han ei skal venne dem til at læse saaledes uden ad, at de binde sig til Ordene, men hand bør tit og ofte forandre Spørgsmaalene til dem, saasom det er bedre at kunde giøre forrede for Meeningen, end at de kunde læse Ordene op uden at forstaa dem." Udenadslæren af det daglige salmevers og af Luthers forklaringer i Luthers lille Katekismus har holdt sig i nogle danske folkeskoler helt frem til sidst i 1950 og i enkelte skoler endda endnu længere. Til venstre er gengivet en ældre, men desværre udateret udgave af katekismen med følgende titel: " Dr. M. Luthers liden (eller mindre) Catechismus med

Børne=Lærdoms wisitats i Alminddlighed; saa og: om enfoldig Skriftetemaal, samt nogle nyttige Spørgsmål efter D. M. L. rette Mening, samt Sententser af Guds Ord til Troens Bestyrklse for dee Enfoldige. - Trykt i Horsens Bogtrykkeri." (Gennem hele 1700-tallet elskede man meget lange og grundige bogtitler, så denne er absolut en af de kortere!) Som nummer tre fra venstre ses en nyere udgave af Luthers Katekismus, som indledes med følgende oplysning: "Teksterne fra Luthers lille Katekismus er i denne udgave anført efter den ved kgl. resolution af 25. februar 1953 autoriserede oversættelse af Luthers forklaringer trykt med skrå bogstaver". Bogen, som har undertitlen "En lærebog for den ukonfirmerede ungdom", kan stadig leveres af enhver boghandler i kongeriget, men brugen af katekismus er vist efterhånden ellers gledet ud af det normale pensum i grundskolen efter i flere århundreder at have været den mest ´sejlivede´ skolebog i dansk skolehistorie sammen med de tusindvis af ABC´er, som er slidt op gennem århundreder. (Den viste blå katekismus-udgave husker denne bogs forfatter udmærket fra sin egen skoletid sidst i 1950´erne, hvor netop denne udgave af katekismen skulle læres udenad sammen med dagens salmevers og det øvrige pensum. Det er lidt tankevækkende, at 1700-tallets pædagogik til dels stadig var grundlaget for undervisningen i nogle kommuneskoler - i mit tilfælde i Haslev - til langt op i 1900-tallet.)

Undervisningen i rytterskolerne

Som nævnt blev rytterskolerne opført for at sikre, at landsbybørnene - både drenge og piger - fik tilegnet sig den mest grundlæggende kristne børnelærdom. Undervisningen i rytterskolerne var omhyggeligt beskrevet i instruktionen og lyder i moderne sproglig tilpasning således: *"Undervisningen indledes om morgenen ved, at der først synges en salme, derpå læses morgenbønnen, under hvilken børnene knæler, hvorefter følger et kapitel af den hellige skrift, og så atter en salme. Om aftenen sluttes på samme måde, og om middagen, før børnene går af skole, forelæses dem 2 eller 4 kapitler af lovbogen. Drenge og piger bør i skolen sidde hver for sig, og læreren skal nøje våge over, at børnene ikke bander, bruger skældsord, utugtig snak, støjer, kives, slås, og hvis de derimod forser sig, skal han alvorlig forholde dem, at de bør sidde stille og agtpågivende og ikke fortørne Gud eller forarge hverandre. Skolemesteren må ej med hug eller slag ilde medhandle børnene, men deres fejl må han lemfældig rette. De uflittige lader han sidde længere i skolen end de andre, dog bør han gøre forskel imellem børnenes nemme, da én må have længere tid til at lære end en anden. Hjælper formaninger og den mådelige straf at sidde længere i skolen ikke, siger han det til deres forældre, af hvilke eller af ham i deres nærværelse da med ris efter forseelsen straffes."*

I sin bog `*Den danske landsbyskoles historie til 1848´* fra 1882 bemærker L. Kock også, at *"Straffen er da lagt uden for Skolen; men dels er der sikkert gjort for megen Regning paa Forældrene, dels synes der at være gaaet ud fra, at Dovenskab var det eneste, Skolen havde at bekæmpe hos Børnene"*.

Alle skoledagene var ens, og formelt så dagens ´program´ derfor nogenlunde sådan ud:

- *Morgensang. Bøn. Under bønnen skulle børnene knæle, og på helligdagene skulle de følges med skoleholderen i kirke.*
- *Læsning af et kapitel af Bibelen.*
- *Fællessang af en åndelig salme.*
- *Læsning for og med børnene, som skulle kunne læse Katekismus højt, og forklaringerne til katekismen skulle læres udenad. Børnene skulle også kunne forstå meningen med forklaringerne, som i praksis bestod i, at læreren udlagde teksten typisk ved spørgsmål med ofte udenadslærte svar fra børnene (læreren ´katekiserer´).*
- *Øvelse i at læse indenad i bøger.*

- *Eventuelt arbejde med skrivning og regning, hvis forældrene ønskede det og ellers betalte ekstra for denne undervisning, som naturligvis også krævede, at skoleholderen besad de nødvendige faglige færdigheder. Det var ikke altid tilfældet især hos uuddannede lærere især i den første halvdel af 1700-tallet.*
- *Skoledagen blev afsluttet med bøn (igen knælende) og fællessang af endnu en åndelig salme samt eventuelt læsning for børnene af nogle få artikler fra Christian Vs ´Danske Lov´, som på det tidspunkt var den gældende lov.*

Også i dette tilfælde var der betydelig forskel på de reelle hensigter i instruktionen til rytterskolerne og den virkelighed, der blev praktiseret. Som det fremgår, var skolegangen i høj grad præget af udenadslæren, og for mange af børnene skete det uden større forståelse af indholdet. Undervisningen har utvivlsomt også i større eller mindre grad været suppleret med en del praktisk arbejde i skoleholderens ´kålhave´ eller ´skolelod´, som var det jordstykke, der hørte til skolen og udgjorde en del af lærerens aflønning.

Det kan være vanskeligt at danne sig et troværdigt indtryk af, hvordan undervisningen foregik i rytterskolerne især i den første tid efter oprettelsen, hvor undervisningen blev vareøtaget af skoleholdere, som i langt de fleste tilfælde hverken havde den nødvendige faglige viden og nogen form for pædagogiske forudsætninger. At en del af skoleholderne også kun havde påtaget sig dette hverv, fordi der efter 3-4 år som skoleholder, var mulighed for at søge degne-kald, som beskrevet i Instruktionen fra 1721, har naturligvis ikke gjort situationen bedre. Selvfølgelig må der have været betydelig forskel på kvaliteten af undervisningen, men det er nok alligevel rimeligt at formode, at den ofte nærmede sig det kaotiske og i afmagt blev gennemført med flittig brug af disciplinære afstraffelsesmuligheder. Afstraffelse med bl.a. ris eller ferle var en del af børnenes hverdag (se side 25). Den bemærkelsesværdig hårde disciplinære afstraffelse i skolerne, som vi med rette naturligvis tager stor afstand fra i vore dage, må imidlertid vurderes på baggrund af den samfundsopfattelse og det menneskesyn, som - i højeste grad også fra kirkens side - var gældende i 1700-tallet. Under enevælden var det danske samfund både diktatorisk og fundamentalistisk, så religionen - og dermed også kirkens magt og indflydelse - stod over lovgivningen. I den forbindelse var disciplinen og afstraffelserne i rytterskolerne bestemt ikke værre end i det øvrige samfund, hvor børnene dels ikke kendte til moderne begreber som barndom, men så hurtigt som muligt skulle bidrage med deres arbejdskraft til driften på fx fæstegården, og dels kun kendte til livsvilkårene for deres forældre, der i det meste af 1700-tallet typisk enten var jordløse såkaldte inderste eller fæstebønder med hoveripligt og bestemt også var særdeles vante med de ´almindelige´ afstraffelsesmetoder som fx hundehullet og træhesten, som allerede er omtalt .

Det var i det hele taget en barsk tid både for børn og voksne, og disciplinen i købstædernes latinskoler var endda endnu strengere end tilfældet var i rytterskolerne. Også børnenes dagligdag udenfor skolerne var i høj grad præget af alvorlige afstraffelser. Angiveligt findes der endda eksempler på, at børn, som blev grebet i tyveri, ligefrem fik skåret det ene øre af på samme måde, som det skete med voksne, der begik tyveri, men metoden har næppe været brugt i Danmark. Det er også vigtigt at forstå, at skolegangen ikke havde til formål at hjælpe børnene videre gennem livet, som man tilstræber med vor tids undervisning, men i

1700-tallet alene skulle sikre, at børnene som voksne forblev på deres forudbestemte plads i samfundsordenen. *

Arvesynden og børnene
En anden faktor, som utvivlsomt også har været meget medvirkende til den ofte ret hårdhændede behandling af børnene, var den kristne forestilling om ´arvesynden´, hvor man inden for kirken og dermed også i det øvrige samfund - blandt andet også hos Martin Luther selv - tog det for givet, at mennesket siden Syndefaldet, hvor Adam og Eva som bekendt blev fordrevet fra Paradis, bar på en medfødt ´ondskab´, som børn naturligvis også besad. Barnets ´nedarvede´ ondskab, som udgjorde en del af ´arvesynden´ var skyld i, at barnet ikke teede sig, som det burde, måtte derfor bekæmpes så hurtigt som muligt - også for barnets egen skyld, mente man -, og det foregik efter devisen: Med ondt skal ondt fordrives! Det var således vigtigt, at ´Djævelen slap sit tag i barnet´, så det så hurtigt som muligt, så barnet kunne komme ´på rette vej og blive et troende og gudfrygtigt menneske´. Måske kan man derfor ligefrem hævde, at en vis form for ´børneeksorcisme´ udgjorde en væsentlig del af børneopdragelsen både på fæstegården eller i tyendefamilien, og ikke mindst i skolen. Den opfattelse blev der ikke sat spørgsmål ved: Gud havde skabt den bedste af alle verdener, og det hverken skulle eller kunne der laves om på. Sådan var den urokkelige samfundsopfattelse, indtil især oplysningstidens idéer efterhånden udfordrede kirkens autoritet mod slutningen af 1700-tallet (se side 209). Opfattelsen af ´det ondskabsfulde barn´ dvs. troen på, at børn var født onde, ændrede sig også gradvist mod slutningen af 1700-tallet og åbnede for, at undervisningen i skolerne efterhånden blev påvirket af et nyt begreb: Pædagogik. At den fysiske afstraffelse af børn fortsatte ufortrødent om end i en – tvivlsom, men forhåbentlig - lidt blidere form end i 1700-tallet er dog en kendsgerning. Den fysiske afstraffelse af børn i folkeskolen i Danmark blev først officielt afskaffet i 1967 (!) og var i brug lige til det sidste.

"I begyndelsen af 1700-tallet opfattedes barnet som et ustyrligt, barbarisk væsen, der skulle aves, formes, i yderste nødsfald knækkes. Indlæring foregik bedst ved at man straffede børnene, hvis de ikke gjorde sig umage, eller havde svært ved at forstå emnet. Straf var i det hele tager fuldkommen accepteret - og adskillige danske konger blev udsat for denne brutalistiske opdragelsesform. I midten af 1700-tallet blev barndommen opdaget, og barnet forvandledes fra barbar til et rigtigt lille menneskefrø. Et væsen, man kunne følge, hjælpe, være ven med. Og ikke mindst opleve i kærlighed. Pædagogikken blev opfundet for overklassens børn. I stedet for straf som indlæringsmiddel gik man nu ind for at barnet skulle opleve - opdragelsen som sådan skulle foregå i barnets eget sind (...) Vejen gik fra ren dressur til skær frihed. Mens det meste af Europa levede i fattigdom og uvidenhed på landet som ringeagtede bønder, oplevede bedrestillede folks børn en hidtil uhørt respekt og frihed, også endnu inden de var i stand til at værdsætte denne gave. Man kan roligt sige, at opdragelsen gik fra den ene yderlighed til den anden." (Citeret fra Maria Helleberg: "*Tæsk tugt og tillid*", pov international).

Den egentlige Skolegang sluttede, når børnene havde været til den første altergang, som normalt indtraf, når børnene - eller nu snarere de unge - nåede konfirmationsalderen og dermed heller ikke længere var skolesøgende. De blev nu betragtet og derfor også behandlet som voksne. Dermed ophørte skoleholderens undervisning af de unge imidlertid

ikke, for en eller to gange om ugen skulle han nemlig stadig kontrollere og sikre, at de tidligere elever ikke skulle glemme deres børnelærdom. Skoleholderen skulle også undervise tilflyttede voksne og de unge bønderkarle, der udgjorde landmilitsen (se side 129), hvis de blev henvist til ham af præsten. Undervisningen i skrivning og senere også i regning skulde skoleholderen også fortsætte med, hvis nogen ønskede det.

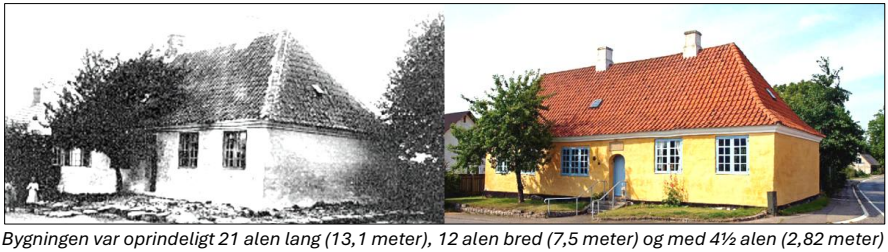

Bygningen var oprindeligt 21 alen lang (13,1 meter), 12 alen bred (7,5 meter) og med 4½ alen (2,82 meter) fra gulv til loft. Skolebygningen havde en beskeden forstue med hoveddør og skolestuen til højre. På grundplanen over den ca. 120 m² store bygning (fx side 167) kan man se, at lærerboligen lå til venstre for indgangsdøren og den lille forstue, som skulle holde varmen inde i huset. Lærerboligen bestod af en stue, et køkken med ildsted under skorstenen og med en bageovn samt et spisekammer og et sovekammer. Til højre lå skolestuen og den lille stald, - hvortil der var adgang fra husets bagside -, med plads til et par køer og nogle får eller geder. Fra 1729 var skolerne udstyret med bilæggerovne af jern (se side 168). Fotografierne herover viser rytterskolen i Lille Heddinge på Stevns (se bind 2, side 49).

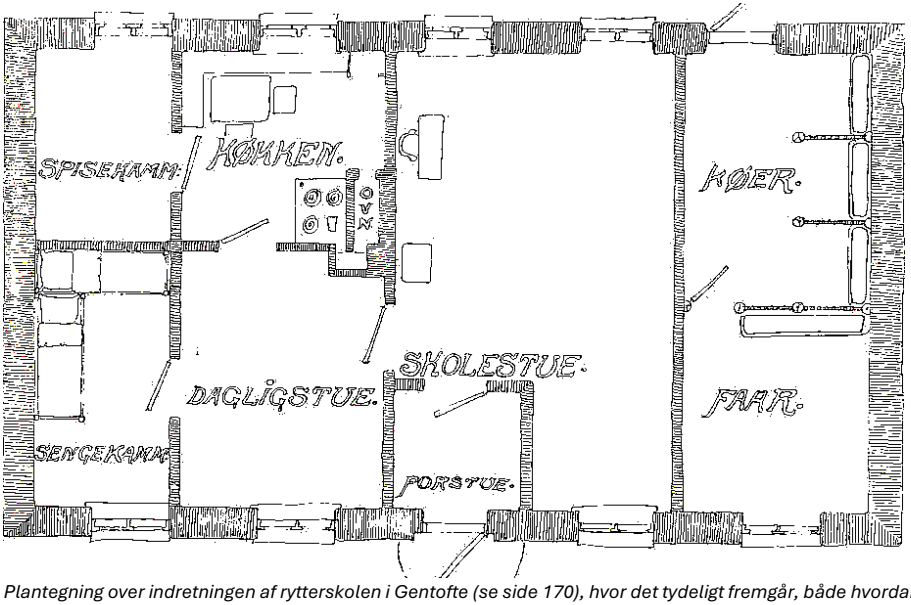

Plantegning over indretningen af rytterskolen i Gentofte (se side 170), hvor det tydeligt fremgår, både hvordan lærervåningen og den oprindelige stald med plads til én, to eller måske tre køer og nogle får kunne være indrettet. Da børnetallet steg sidst i 1700-tallet og pladsen i skolestuen blev for trang, inddrog man efterhånden stalden til skolestue, som det er nøjere beskrevet på side 168.
(Plantegningen er kopieret fra https://dit-gentofte.dk).

De ´bedrestillede folks børn´, som modtog den ´Rousseau-inspirerede undervisning´ (se side 210), der omtales i den citerede artikel, var først og fremmest overklassens og dermed især adelens børn, som alle blev undervist af hjemme- eller privatlærere og derfor aldrig satte deres ben i de ´offentlige´ skoler som rytterskolerne. Også sognepræstens børn blev privatundervist. Den ´Rousseau-prægede undervisning´, som var baseret på en pædagogisk ide om barnet som et videbegærligt og interesseret individ og den rette, forstående lærer, har derfor aldrig været praktiseret i rytterskolerne.

Et eksempel på en sådan hjemme- eller privatlærer var biskop J. P. Mynster, som i sine unge år havde været huslærer på Bregentved (se bind 2, side 28), hvor han havde undervist lensgrevens søn, Adam Wilhelm Moltke, der i øvrigt senere blev Danmarks første statsminister efter vedtagelsen af junigrundloven i 1849. Et andet eksempel er Niels Severin Jensen, der i 1827 blev ansat af den nu voksne lensgreve Adam Wilhelm Moltke stadig på Bregentved, hvor Niels Severin Jensen underviste grevens børn, indtil han selv tog lærereksamen i 1831 og derefter blev skoleholder ved rytterskolen i Haslev, - et embede han beklædte livet ud. (Se yderligere oplysninger om denne skoleholder i bind 2, side 30).

Vi skal frem til tiden efter skolereformerne i 1814, før oplysningstidens nye pædagogiske ideer gradvist også satte sine spor i almueundervisningen i de danske skoler. På det tidspunkt var rytterskolernes tid imidlertid forbi. At bygningerne i mange tilfælde stadig eksisterede - oftest dog ombygget til ukendelighed - og dermed fortsat fungerede som skoler, er naturligvis indiskutabelt, men de var ikke længere rytterskoler med den særlige funktion og historie, disse skoler havde haft. De oprindelige rytterskoler fungerede efter 1814 som ganske almindelige landsbyskoler, som opfyldte de skiftende tiders undervisningskrav, der i tidens løb var gældende for alle skoler, og hvor kirkens ´monopolagtige styring´ og kontrol af undervisningen gennem flere århundreder ikke længere spillede nogen afgørende rolle, som tilfældet havde været med bl.a. rytterskolerne i 1700-tallet, - også selvom religionen stadig spillede en væsentlig rolle At kristendomsundervisningen, som man i rytterskolerne kun havde kendt som streng terperi og udenadslæren af især Luthers lille Katekismus, fortsat blev betragtet som en selvfølge af de fleste. Indførelsen af nye fag som regning, bibelhistorie, geografi, historie, fremmedsprog, gymnastik m.fl. hører derfor også til i tiden efter 1814 og har aldrig været praktiseret i rytterskolerne, hvor kirken med markant topstyring og omhyggelig kontrol havde sikret sig, at de enkelte skoleholdere ikke ændrede på disse krav til undervisningen. Som det også fremgår af instruktionen fra 1721, skulle de skoleholdere ved ´De kongelige Skoler´, som ikke fuldt ud underordnede sig disse krav, - der også var opslået på væggen i samtlige skolestuer -, uden yderligere varsel omgående sættes fra bestillingen. Det lå heller ikke i tiden, at man som skoleholder gjorde ´oprør´ mod den bestående samfundsorden, så det var næppe et problem, der har været udbredt. Fra bl.a. biskop Balles visitatsbog ved vi også, at den gode biskop havde ´kammeratlige sam-taler´ med de skoleholdere, som ytrede egne idéer eller "Nyeheder", som Balle omtaler dem med tydelig afsky. Et eksempel har vi fra Balles egen hånd, da han i 1799 visiterede landsbyskolen i Roneklint på Jungshoved (se bind 2, side 404) og i visitatsbogen noterede, at "*Skoleholder Ditzel kan ikke vare sig for at indblande sine Nyeheder. Jeg advarede ham i Enerum og tog Løfte af ham med Haand og Mund, at han* skulde

holde sig til Lærebog og Chatechismus uden at forvirre de Enfoldige."
Balle var ikke en mand, som brød sig om ændringer og nye fortolkninger, og den holdning har han utvivlsomt delt med landets øvrige biskopper, hvis visitatsindberetninger blot ikke var helt så fyldige som Balles. Den lærebog, som Balle omtaler, var hans egen vejledning om, hvordan undervisningen - dvs. katekisationen - skulle foregå i skolerne (se side 228). Man må naturligvis aldrig dømme ´fortidens `synder`, hvis man udelukkende betragter og vurderer datiden gennem nutidige briller. Man bliver nødt til i det mindste at sætte sig lidt ind i datidens samfundsopfattelse og datidens menneskesyn for at kunne forstå, hvorfor man tidligere tænkte og udførte handlinger, som vi i vore dage med en ganske anden baggrund let fordømmer. Det bør derfor være en klar forudsætning, uanset om det gælder tidligere tiders børneopdragelse og lignende, men også moralsk fordømmelse fx af den danske deltagelse i slavehandelen, som havde sin storhedstid netop i 1700-tallet og andre tilsvarende situationer, som også udgør en del af vores fælles historie, uanset om vi i dag bryder os om det eller ej. Vores fælles historie kan vi naturligvis ikke ændre ved manglende indsigt eller ved mere eller mindre at udelade de dele af historien, vi ellers gerne vil forbigå eller måske i virkeligheden nok allerhelst vil glemme.

Skoleholderne
Der har bestemt været dygtige lærere rundt om i landsbyskolerne, men før det efterhånden blev almindeligt med uddannede lærere især fra begyndelsen af 1800-tallet, har flertallet af lærerne på landet utvivlsomt været meget mådelige og oftest uden pædagogisk forståelse og især i 1700-tallet som regel også uden egentlige faglige kvalifikationer. Instruktionen for rytterskolerne indeholder da også en fastsættelse af skoleholderens aflønning, som i original ortografi ser således ud:

"*For Børnenes Underviisning i Læsning maa hand ei noget enten af deres Forældre eller anden begiere eller tage, under Straf efter Lovlig Medfart at miste hans Embede, men hand skal lade sig nøye med den hannem tillagte Løn, nemlig aarlige Fire og Tyve Rigsdaler, som hannem Quartaliter af Kirke-Inspecteuren skal betales, og derforuden leveres trende Skovlæs Brændeved, og af hver Tyve Tønder Hartkorn et læs Tørv, samt af hver Tønde Hartkorn til hans Qvegs Underholdning et Lispund Høe og et Lispund Halmfoeder, og skal hand derforuden nyde fri Græsgang iblant Bøndernes Qveg til tvende Køer og sex Faar, saa og være fri for alle Skatter, Contributioner og Paalæg hvad Navn de have kunde, og skal de Huusmænd som Børn haver, enten giøre Skolemesteren to Dages Arbeide om Aaret eller betale ham én Mark, begiærer eller modtager hand videre, bør hand, naar det hannem lovligen er overbeviist, uden ald Indvending miste sit Embede*."
Den reelle afregning ser dog ud til af afvige lidt fra sted til sted. Det var heller ikke altid lige let for alle skoleholdere af få leveret de naturalier, som bønderne og husmændene skulle levere ifølge instruktionen for rytterskolerne.

Skoleholderens årsløn og alderdommen
Som det fremgår af ovenstående citat fra Instruktionen, udgjorde årslønnen som skoleholder

ved en rytterskole således i alt 24 rigsdalere, som blev udbetalt kvartalsvis, men dertil kom -, som vi allerede til dels har set -, også flere naturalieydelser som fri bolig, brænde m.m. og udbyttet af den tilhørende kålhave eller skolelod, som hørte til skolen. Landsbyens bønder skulle levere 1 lispund (ca. 8 kg.) hø og 1lispund halm pr. tønde hartkorn. Et læs hø udgjorde ca. 32 lispund. Til opvarmning af skolen skulle leveres 1 læs tørv pr. 20 tønder hartkorn i landsbyen og i alt 3 læs brænde (om mål og vægt, se side 71). Det var dog også i samtiden regnet for en meget beskeden løn og noget mindre end lønnen for en rytterssoldat, der - ligeledes ud over naturalier, fribolig m.m. - blev aflønnet med 35 rigsdaler om året.

En del af skoleholdernes løn - udover de årlige 24 rigsdaler, friboligen med jordlodden og retten til lidt brændsel m.m. - var den fri græsningsret for typisk to køer og seks får, som der var plads til i den lille stald, som udgjorde en del af rytterskolen. Traditionen med græsningsretten gik imidlertid tilbage til tiden, før rytterskolerne blev opført: *"Til præstegårdene hørte der bygninger og jord, og på tilsvarende måde havde degnene - de seminarieuddannede læreres forgængere - en embedsbolig, en såkaldt degnegård, som kirkeejeren havde pligt til at opføre og vedligeholde. Til de fleste degnegårde hørte der jord, som kunne variere i størrelse fra en køkkenhave til flere tønder land. Jorden gav grundlag for kreaturhold, og de fleste degne i 1700-tallet havde en eller flere køer, nogle får, grise, høns, gæs eller andet fjerkræ, ligesom mange degne efterlod sig avlsredskaber (...) Græsningsretten kom også til at indgå i finansieringen af de 241 kongelige rytterskoler 1721. Ud over 24 rigsdaler årligt bestod lønnen af brænde, tørv, hø og halm, og skoleholderne fik ret til fri græsning for to køer og seks får blandt bøndernes kreaturer på fællesmarken. De to køer og seks får afspejlede også, at regeringen havde tiltænkt skoleholderne en placering i landsbyfællesskabet på linje med husmændene, idet de fleste husmænd havde en til to køer og fire til otte får. Bestemmelsen om græsning gik videre i den danske skoleforordning af 1739, hvor der af hensyn til jordlodden skulle være en stald samt en tilstrækkelig kålhave som en del af skoleholderens løn."*
(Citatet er fra Christian Larsens ´Skoleloddens historie 1780-1900´ i ´Læreren som landmand´. Se de afsluttende litteraturhenvisninger i slutningen af bind 2).

Kravene til skoleholderne
Ud over læsning af katekismus, Bibelen og salmerne, som absolut var det vigtigste, skulle børnene også lære det, *"hvormed de i sin Tid kunne tjene deres Konge og Fædreland"* dvs. enkelte relevante afsnit af Christian Vs `Danske Lov´. Ønskede forældrene, at børnene også skulle undervises i skrivning eller regning, måtte de betale ekstra for det. Det forudsatte naturligvis også, at skoleholderen selv besad de nødvendige faglige færdigheder, og især i begyndelsen af 1700-tallet var det bestemt ingen selvfølge.

Pædagogik og børneopdragelse
Det pietistiske menneskesyn, som åbnede for, at ikke alene drenge, men også piger ikke blot kunne, men nu ligefrem skulle modtage undervisning, prægede også instruktionens bestemmelser om undervisningen af børn fra de fattigste kår: *"Skulle der findes nogle fattige forladte Fader og Moderløse Børn, som ingen Tilhold have, men lever af Almisse, bør* (skolemesteren) *og*

antage sig dennem, og ikke mindre besørge deres end andres. Undervisning. Hand haver med lige Fliid og Omhue at antage sig alle Børnene, saavel den allerfattigste Inderstes som den Boemands, der kan have noget til Beste, thi hand bør ikke reflectere paa Forældrenes Tilstand og Formue, men hans eeneste Øjemærke skal være, at faa de han-nem anbetroede Børn, den ene saavelsom den anden, forsvarligen undervise."
Kravene til pædagogikken var desuden bemærkelsesværdig moderne. Skolemesteren *"skal med ald Fliid lære Børnene Doct. Luthers liden Catechismum hvilket de bør viide Oord for Oord at oplæse udenad siden den den i Stiftet brugelig Forklaring, hvilket han ei skal venne dem til at lære saaledes udenad, at de binde sig til Ordene og uden at forstaa dem."*
Tidens syn på undervisning og børneopdragelse taget i betragtning var holdningen i instruktionen for rytterskolerne forbavsende rimelig, fornuftig og fremadrettet. På baggrund af datidens ellers normalt udbredte opfattelse af børn som en slags ´udisciplinerede små voksne´, der med håndfast opdragelse hurtigst muligt måtte bringes til at tilpasse sig samfundets normer og krav, udtrykte instruktionen for `De kongelige Skoler´ (dvs. rytterskolerne) forståelse af, at børn ikke er ens, og at der måtte tages individuelle hensyn til, at børn derfor heller ikke alle kan lære lige godt og hurtigt, et udmærket eksempel på, hvor fremsynet og forbavsende moderne kravene i instruktionen som nævnt var til de nye skoler. Virkeligheden blev desværre en ganske anden. Aflønningen af skoleholderne var simpelthen så ringe, at det ofte var vanskeligt eller ligefrem umuligt at finde kvalificerede, og det vil med tiden sige uddannede lærerkræfter, som var i stand til at undervise børnene efter instruktionens hensigter. Dertil kom, at det jo ikke var bønderne, der havde ønsket skolerne, så deres forståelse af, at skolegangen var nyttig for børnene, - som derfor måtte undværes i det daglige arbejde, mens de var i skolen, - var derfor nærmest ikke eksisterende.
Børnene skulle være i skolen mellem klokken 7-11 og 14-18 om sommeren og mellem klokken 8-12 og 14-16 i vinterhalvåret. Forældrene kunne dog beholde børnene hjemme den halve dag, hvis de havde brug for deres arbejdskraft, og det skete hyppigt, som det ofte fremgår af de mange indberetninger efter bispernes visitationer af skolerne, hvor problemet med det store fravær med bekymring bemærkes gang på gang.

I en samtidig skrivelse har en præst beskrevet situationen i en landsbyskole på følgende måde (tilpasset moderne sprogbrug): *"Her sidder i en skole omtrent 20 børn. Nogle skulle lære at kende bogstaver, nogle stave, nogle skulle læse højt andre sagte. Der er en skrækkelig larm. Når den stilner af, råber skolemesteren: ´Læs børn!´ På én gang råber de alle i munden på hverandre i en så snadrende og ubehagelig koncert, at man ikke kunne undre sig over, at skolemesteren blev gal. Midt under denne voldsomme larm, kommer den ene efter den anden op med sin lektie. Mens han hører den ene, leger de andre. `Stille!´ råber skolemesteren og spørger den, han overhører, hvad det var, han sagde. Imidlertid skriger her en, en anden griner, en tredje fløjter. Endelig er timen forbi. ´Læg bøgerne sammen!´ råber den plagede mand. Træskoene klaprer til afsked, døren lukkes og dagen er gået, Gud ved, til hvor megen nytte!"*

´Quem deus odit, præceptorem facit´
Selv om arbejdsvilkårene for lærerne i 1700-tallet naturligvis ikke uden videre kan sammenlignes med lærernes nutidige arbejdsforhold, er der i hvert fald ét område, hvor man måske godt kan se en vis lighed mellem dengang og nu. Det gælder den enkelte lærers evner til at undervise på én måde, som kan fange børnenes interesse på trods af de påtvungne vanskelige og undertiden direkte urimelige arbejdsforhold, og de lærere, som måske med de bedste intentioner alligevel må erkende, at de nok ikke besidder de nævnte, men nødvendige pædagogiske evner, og derfor på et tidspunkt i karrieren simpelthen giver op. Den mulighed havde lærerne i 1700-tallet dog næppe. En skoleholder ved en af rytterskolerne, Henrik Broholm, var med tiden tydeligvis blevet træt af sin gerning som lærer. Han noterede derfor, at: _"*Quem deus odit, præceptorem facit"* - ´den, Gud hader, gør han til lærer´(eller skolemester), og supplerede sine betragtninger over lærerens arbejdssituation med at tilføje, at "*selvom Børnenes vilde Raab trætter hans Øren, naar nogle skriger op, andre med Stentorrøst udraabe det, de uden Bog og efter Hukommelsen skal foredrage, medens Andre raabe om et Bogstav, en Stavelse, et Tal, selvom Skolemesteren sjældent undgaar Utak, thi hans Løn er ofte Ungdommens Kaadhed, Narrestreger, Utaknemmelighed, Smuds, Stank, Forældrenes Vrede, Skældsord, Forurettelse, Fattigdom og Foragt, selvom dadelsyge Mennesker ikke undser sig ved at sige, at Skolemestre intet forstaar udover A og B, og at hans Stilling ingen Ære bringer*."

Da der naturligvis heller ikke fandtes noget, som på nogen måde kunne minde om senere tiders aldersrente eller anden form for pension, har der næppe været mulighed for, at skoleholderen og hans familie reelt har haft mulighed for at lægge meget, - hvis overhovedet noget, - til side af den beskedne løn med henblik på alderdommen, og derfor fortsatte flertallet af skoleholdere med at undervise, indtil de bogstavelig talt blev ´båret ud´. Det har naturligvis hverken været inspirerende for børnene eller for læreren selv, og sammen med forældrenes behov for børnenes arbejdskraft hjemme, har denne situation utvivlsomt også været en medvirkede faktor til det betydelige fravær blandt skolebørnene.

Bispevisitatser
Når biskopperne visiterede skolerne, var formålet først og fremmest at bedømme børnenes færdigheder i læsning og forståelse af de religiøse tekster, man arbejdede med. Det vigtigste var derfor at sikre, at børnene kunne læse og forstå Luthers lille Katekismus og en række salmer. Også skoleholderens undervisning blev nøje vurderet ved visitatserne og især lærerens evne til at katekisere, dvs. at kunne udlægge teksten på en sådan måde, at børnene kunne forstå indholdet.

Præste- og bispeindberetninger om fattigdommen på landet
Gennem det meste af 1700-tallet var bøndernes vilkår meget vanskelige. Det fremgår i høj grad af de mange indberetninger fra biskopper, provster og præster, som indeholder beskrivelser af de daglige vilkår for livet på landet i denne periode, hvor fattigdom og underkuethed var særdeles udbredt. Især fra jyske visitatsindberetninger sættes fattigdommen hos bonden undertiden også i forbindelse med hans uvilje mod tvungen skolegang:
"Bønderne i Hedeegnene formaa ej at contribuere meget til Skoleholderne. Skulle der

blive flere Skoler end der er nu, ville Lærerne faa meget usle og kummerfulde Levebrød og snart komme til at betle.", men også sjællandske indberetninger giver ofte et klart indtryk af, hvor alvorlige forholdene var på landet: *"Den fattige Bonde lever usselt, slet Brød af Byg, lidet eller intet Sul og Mælk eller Vand er hans daglige Kost, Grød er den fattige Bondes jævnligste Føde, oftest spist til alle Maaltider (...) hvad Livs-munterhed, Kræfter og Sundhed dette kan give af sig, kan Enhver let forestille sig."*
Problemet med det betydelige antal af fattige og oftest forældreløse børn uden fast bopæl, som drev omkring og måtte klare sig selv ved tiggeri og tyveri, havde man ganske vist også

tidligere forsøgt at gøre noget ved især med oprettelsen af ´Christian IVs Børnehus´ på Christianshavn hundrede år tidligere (se side 16), hvor nogle af disse børn blev ´indfanget´ og indsat i det på mange måder fængselslignende børnehus, hvor disciplinen var hård og ubarmhjertig. Børnene fik således ikke blot et sted at bo, men blev også i nogen grad oplært i et håndværk - typisk indenfor klædefremstilling.

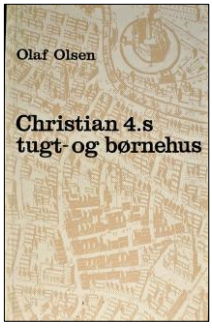

En ældre, men stadig absolut læseværdig og derfor anbefalelsesværdig beskrivelse af børnehuset er nu afdøde rigsarkivar Olaf Olsens lille bog ´Christian 4.s tugt- og børnehus´, der blev udgivet af forlaget Wormianum i 1978.

Det var ganske vist et bevis på, at man var opmærksom på situationen med de omstrejfende børn, og til en vis grad forsøgte at afhjælpe problemet, men situationen omkring disse huserende børnegrupper var imidlertid på ingen måde blevet løst med opførelsen af børnehuset, så også i 1700-tallet var det almindeligt, at forældreløse og husvilde børn måtte klare sig selv ved tiggeri. Det var ofte tilfældet i byerne, men forekom sandelig også i landdistrikterne.

På Frederik IVs sarkofag i Roskilde Domkirke fra 1730 finder man et relief af flittige elever foran en af ´De

Kongelige Skoler´. Fotografiet herover viser en gipskopi af hele det kendte relief på kongens sarkofag, som ses til venstre på fotografiet fra kirken. I midten af motivet modtager Frederik IV inspirationen til sit store skoleprojekt ´gennem´ de to kvindeskikkelser, hvoraf den ene peger imod himmelen og den anden peger i en bog, som formentlig er Bibelen. Hensigten er tydeligvis at vise sammenhængen mellem lærdommen og det guddommelige. I motivets højre side ses fire læsende børn - tre drenge og en pige - foran en af de kongelige rytterskoler, hvor også rytterskoletavlen tydeligt ses på den oprindelige plads over døren på facaden. Motivet på relieffet er derfor et tydeligt bevis på den betydning, man allerede på dette tidlige tidspunkt tillagde opførelsen af ´De Kongelige Skoler´ og viser samtidig også den ældste gengivelse af en rytterskole kun ganske få år efter, at skolerne blev opført. Gipskopien findes på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.

Kobberstik forestillende et af de fire relieffer på Kong Frederik IV's sarkofag i Roskilde Domkirke fra Laurids de Thurahs ´Den Danske Vitruvius´ fra 1749 med en tegning af Johan Jacob Bruun (1715-89). Tegneren har dog foretaget en bemærkelsesværdig ændring i forhold til selve relieffet, idet rytterskolen nu er ændret til en latinskole i flere etager og med seks vinduer på facaden og tilsvarende vinduer i gavlen. Fint skal det være!

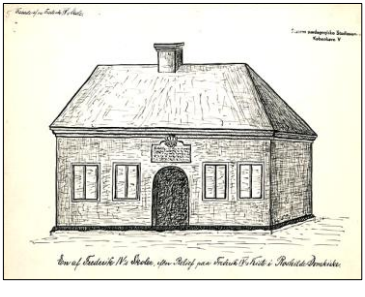

"Kongen er død - længe leve kongen! Når regenter dør, udråbes deres efterfølgere med disse berømte ord. En kongelig gravkirke har derfor en vigtig funktion. De mange gravmæler vidner om tidligere kongers og dronningers liv og er samtidig en fysisk påmindelse om, at kongemagten er overdraget fra den døde til den levende regent og understøtter dermed fortællingen om

kongehusets kontinuitet og berettigelse. Roskilde Domkirke rummer kongebegravelser fra den tidlige middelalder og helt frem til i dag. 40 kongelige begravelser tilskrives domkirken. Siden Margrete 1.s begravelse i 1413 har kirken været kongehusets gravkirke med enkelte undtagelser. Mani ved med sikkerhed, at 38 konger og dronninger har deres sidste hvilested i Domkirken. Ifølge historien ligger Harald Blåtand og Svend Tveskæg også begravet i kirken, men det er dog usikkert, om det rent faktisk forholder sig sådan."
(Citeret fra https://roskildekirke.dk.)
Frederik IVs gravmæle ses helt til venstre på dette fotografi fra Roskilde Domkirke. Relieffet med rytterskolen findes midt på sarkofagen til højre for våbenskjoldet. Tegningen af rytterskolen på forrige side, der er gengivet efter relieffet på sarkofagen, stammer fra det daværende ´Statens pædagogiske Studiesamling´, som definitivt blev nedlagt i 1916, og hele den ellers betydelige samling derpå blev spredt for alle vinde(!)

Christian VIs ´Kongeskoler´ i Odsherred

De 12 rytterdistrikter, som Frederik IV i sin tid lod oprette på en del af krongodset, var imidlertid skævt fordelt i landet, idet størsteparten af rytterdistrikterne blev etableret i Nordsjælland, Syd- og Vestsjælland, på Falster, Fyn og Østjylland, mens Nord- og Vestjylland samt Odsherred var helt uden rytterdistrikter, og derfor var der heller ikke opført rytterskoler i disse områder. Denne mangel søgte Christian VI at afhjælpe for Odsherreds vedkommende. For at afhjælpe denne mangel befalede Christian VI den 7. januar 1735 derfor etatsråd, amtmand baron Frederik Adeler (1700-66) på Dragsholm Slot at udarbejde et overslag over, hvor mange skoler, der burde oprettes på krongodset i herredet samt et overslag over, hvor meget et sådant skolebyggeri ville koste. Allerede den 25. januar samme år var Frederik Adeler klar med et forslag til kongen om, at der i distriktet blev opført ni skoler. Omkostningerne til dette skoleprojekt blev anslået til at udgøre 623 rigsdaler og to mark pr. skole. Efterfølgende blev Frederik Adeler påbudt at sørge for, at arbejdet med skolebyggeriet blev igangsat og udført i henhold til overslaget.

"Højby gamle Rytterskole havde adresse på Højby Hovedgade 82. Den blev opført i 1735 og fungerede som skole indtil en ny skole blev bygget på Lyngvej i 1902. En omfattende ombygning i 1975 har ændret bygningen så radikalt, at Rytterskolen ikke er genkendelig", skriver Odsherred Lokalarkiv, men skolen på fotografiet ligner nu alligevel en klassisk rytterskole på en prik, selvom bygningen er forlænget med et enkelt fag i den ene ende. Der er imidlertid ikke tale om en ´original rytterskole´, men om en af de `Konge-

skoler´, som Christian VI lod opføre i Odsherred Distrikt. Kongeskolerne bliver undertiden også benævnt rytterskoler, hvad de egentlig ikke var, da ryttergodsordningen blev ophævet allerede i 1732, men der er i stedet tale om direkte kopier af Fredrik IVs ´Kongelige Skoler´, hvad der heller ikke på nogen måde blev lagt skjul på, da skolerne blev opført. Af samme grund har disse skoler derfor heller ikke opsat traditionelle rytterskoletavler, men fik i stedet deres egne tavler (se side 193).

Kongeskolerne blev bygget over samme grundplan som rytterskolerne: *"Huset skulle være 21 alen langt, 12 alen bredt, med 4½ alens loftshøjde. De skulle opføres af gulligrøde Flensburgersten, taget dækkes af helbrændte Flensburgertagsten. Bygningen havde tre udvendige døre og otte vinduer udført i eg. I den ene halvdel af huset indrettedes bolig til skoleholderen: spisekammer, sovekammer, køkken og stue. I den anden halvdel var der en skolestue samt stald. Læreren havde ret til at holde et par dyr."* (Citat fra https://bibod.dk.)
Det var jo stort set også de samme bestemmelser, der var gældende for rytterskolerne. Selvom man kalder Christian VIs skoler for rytterskoler, var det rent faktisk Kongeskoler, der blev bygget i Odsherred efter en kongelig forordning i 1735, efter hvilken der skulle bygges skoler i hele landet. Dermed ønskede Christian VI at fortsætte sin fars, Frederik IVs indsats med at opføre skoler til almuen.
Skolerne blev benævnt *´Kongeskoler´*, selv om ryttergodsordningen allerede var ophævet i 1732, altså 3 år inden beslutningen om opførelsen af de 9 Kongeskoler i Dragsholm Distrikt blev besluttet. Skolerne blev opført i følgende landsbyer: Højby, Egebjerg, Eskildstrup, Overby, Vig, Herrestrup, Nakke, Bråde og Sonnerup. Andre kilder omtaler dog en skole i Veddinge i stedet for i Bråde.

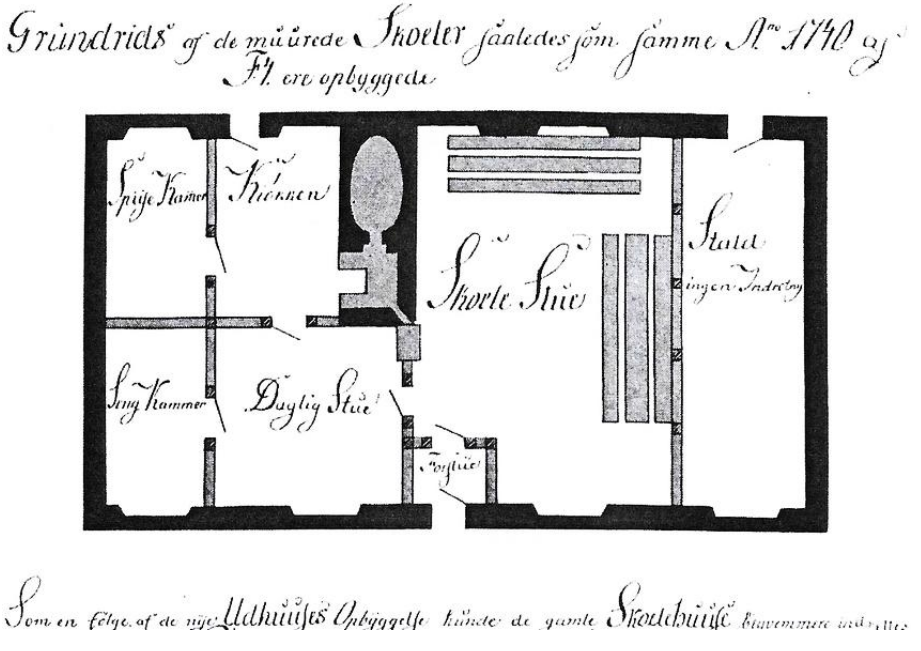

Ligheden med rytterskolerne er ikke tilfældig; rytterskolen var simpelthen model for Kongeskolerne: *"Grundrids af de müüred Skoeler saaledes som samme Ano 1740 af F4 ere opbyggede",* står der på grundplanen, som ses herover, er derfor også fuldstændig identisk med grundplanen fra rytterskolerne (se side 113); også tavlen var tydeligvis mere end inspireret af de oprindelige rytterskoletavler. (At året 1740 anføres som året for opførelsen af rytterskolerne, er naturligvis ikke korrekt, men uden reel betydning i denne sammenhæng.) (Kilde bl.a. https://bibod.dk/odswiki/index.php/Kongeskoler_in_Odsherred, hvor der er yderligere information om kongeskolerne og de enkelte skolebygningers historie.)"

De ni skoler i Dragsholm distrikt lå i: Højby, Egebjerg, Eskildstrup, Overby, Vig, Herrestrup, Nakke, Bråde og Sonnerup. Andre artikler nævner en skole i Veddinge i stedet for Bråde. I dag er skolerne ombygget til privatboliger, nogle er stærkt forandret, andre har bevaret de ydre former mere eller mindre uændret. Skolen i Herrestrup blev nedrevet i 1933, den i Nakke brændte. Huset blev genopbygget i 1892 og brugt som skole. I Overby blev bygningen nedrevet. En ny skole blev opført år 1900. Den er i dag privat beboelse. Vig, Ravnsbjergvej 15, bygningen blev renoveret 1985. Højby, Højby Hovedgade 82. I ´Højby By og Jorder´ *(s.* 149), oplyses det, at *"Skolen blev nedlagt, da den nye skole ved Nyvej blev opført i 1920, hvorefter den har været indrettet med beboelse, og løbende undergået mindre ombygninger. Den seneste ombygning i 1975 har dog ændret bygningen så radikalt, at den gamle rytterskole ikke eksisterer mere". Egebjerg, Glostrupvej 9-11. Omdannet til tofamilieshus. Overby, Overbygade 15-17, den nuværende bygning blev opført år 1900. Eskilstrup, Eskilstrupvej 22, huset fremstår i den originale udformning. Nakke, Bygaden 3, genopført 1892".* (Citeret fra https://bibod.dk/odswiki/index.php/Kongeskoler_in_Odsherred.)

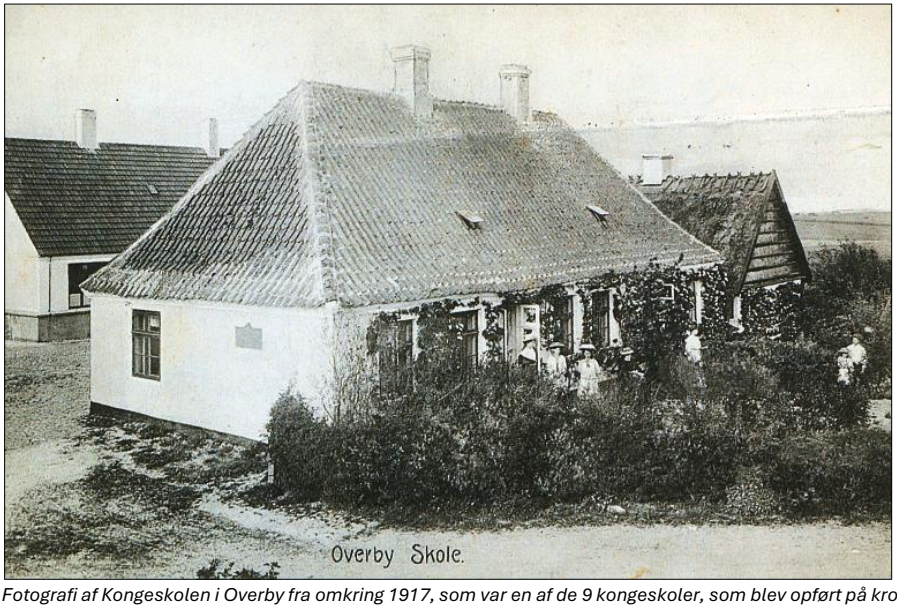

Fotografi af Kongeskolen i Overby fra omkring 1917, som var en af de 9 kongeskoler, som blev opført på krongodset i Dragsholm Distrikt i Odsherred i tiden efter 1735. Bemærk Christian VIs sandstenstavle i gavlen.

På skolerne blev der opsat tavler, der også var ´kopieret´ efter de oprindelige rytterskoletavler. På tavlen, hvis udseende er kopieret direkte fra de originale rytterskoletavler, ses Christian VIs spejlmonogram og en kort tekst på latin med oplysning om, at denne skole er en de skoler, som blev opført på krongodset Dragsholm i året MDCCXXXV (1735).

Derpå følger et vers på dansk:

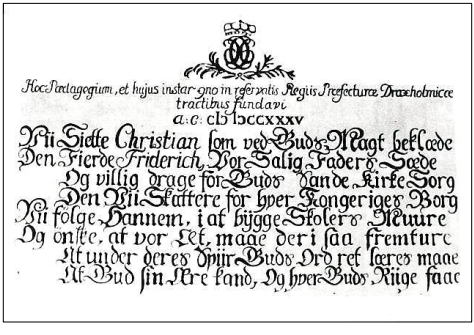
Hoc Pædagogium, et hujus instar-ono in reformatis Regiis Præfecturæ Dræcholmicæ tractibus fundavi
a. c. clɔ ɔɔcxxxv

Wii Siette Christian som ved Guds Magt beklæde
Den Fierde Friderich, Vor Salig Faders Sæde
Og villig drage for Guds sande Kirke Sorg
Den Wii Skattere for hver Kongeriges Borg
Wi følge Hannem, i at bygge Skolers Stuure
Og ønske, at vor Æt maae der i saa fremture
At under deres Spiir Guds Ord ret læres maae
Af Bud sin Ære kand, Og hver Buds Riige faae.

"Wii Siette Christian som ved Guds Magt beklæde
Den Fierde Frederich, Vor Salig Faders Sæde
Og villig drage for Guds sande Kirke Sorg
Den Wii Skattere for hver Kongeriges Borg
Wi følge Hannem, i at bygge Skolers Stuure
Og ønske, at vor Æt maae der i saa fremture
At under deres Spiir Guds Ord ret læres maae
Af Bud sin Ære kand, Og hver Buds Riige faae."

Københavns brand i 1728

I Danmark fik den pietisme fromhedsbevægelse snart endnu mere vind i sejlene, da næsten halvdelen af København gik op i flammer i 1728. Pietisterne opfattede klart den voldsomme ildebrand som Guds retfærdige straf over det ugudelige og løsslupne liv i byen. Hændelsen fik derfor også betydelige konsekvenser bl.a. for børneopdragelsen og skolernes undervisning. Nu skulle man effektivt ´ugudeligheden´ til livs. Det var et synspunkt, der blev delt af kronprinsen, som to år senere med Frederik IVs død i Odense efterfulgte faderen på tronen, som Christian VI. Panikken og angsten under branden ses også på C.W. Eckersbergs samtidige maleri fra Landemærket med Rundetårn og det brændende spir på Frue Kirke i baggrunden, som ses til højre.

"Den 20. oktober 1728, gik en lille dreng op på loftet i huset, hvor han boede med sine forældre. Huset lå lige dér hvor Strøget i dag møder Rådhuspladsen. I hånden havde han en tælleprås, som han tabte og lynhurtigt stod hele huset i flammer. I de næste tre dage rasede ildebranden gennem Københavns gader, lagde 1600 huse øde og gjorde 15.000

mennesker hjemløse. Branden ændrede København for altid, både i udseende og i adfærd. Samtidig var en gryende pietisme ved at finde fodfæste i København og de stærkt religiøse præster anklagede de ryggesløse københavnere for at have påkaldt sig Guds vrede for deres vellevned. Teatret i Lille Grønnegade gik fri af branden, men præsterne så det som djævelens værk. Den nye konge, Christian VI, som blev kåret i 1730, lod sig påvirke af præsterne og strammede grebet om de folkelige forlystelser. I 1738 kom det endelige slag mod teaterkunsten med et totalforbud mod at 'ingen Comoediant-Spillere / Linie-Dantsere / Taskenspillere, eller de som holde de saakaldte Lykke-Potter, sig udi Danmark eller Norge maa indfinde, eller deres Spil og Exercitier der Nogen steds forestille og øve.' Man skelnede ikke mellem skuespillere, gøglere og hasardspillere, og de måtte under ingen omstændigheder optræde med deres kunst, endsige krydse landets grænser. Hermed havde teatret i Danmark nået sit absolutte nulpunkt: Teatret i Lille Grønnegade blev revet ned, Montaigu døde i yderste fattigdom, Holberg trak sig tilbage til sin professorstilling og skuespillerne søgte ud i borgerlige erhverv." (Citat fra Det Kgl. Biblioteks webside www.kb.dk. / Se yderligere oplysninger om teatret på side 200).

Panikken på torvet - det nuværende Gammeltorv ved strøget - foran det brændende rådhus. Placeringen af det nedbrændte rådhus og skafottet er stadig markeret i brolægningen på pladsen. (Om rådhuset, se evt. side 41).

Sammen med Rådhuset brændte også store dele af byens regnskaber og rådstueprotokoller, og dermed en del af kilderne til Københavns historie før 1728. Uheldigvis var også hele Roskilde Domkirkes og bispestifts arkiv blevet transporteret til hovedstaden, dagen

før branden brød ud, og anbragt sammen med Københavns Universitets arkiv og bibliotek, der blev opbevaret i Trinitatis Kirkes tårn. Det blev alt sammen flammernes bytte, da kirken brændte ned, og hermed var den videnskabelige forsknings vigtigste samling tabt for eftertiden. Ikke alene Universitets arkiv og bibliotek, men selvfølgelig også mange andre vigtige effekter gik tabt ved branden: "*I Bibliotheket oven på Trinitatis Kirke vare mange Ting, som Verden nu ikke mere eier; hvilken Skade kan ikke afhielpes*", bemærkede en samtidig kilde.

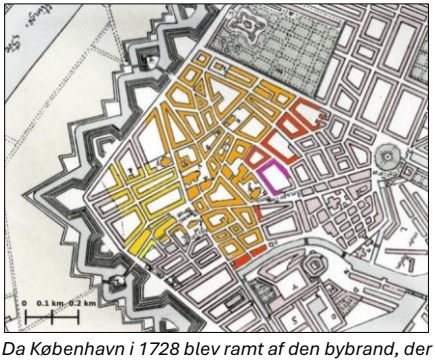

Da København i 1728 blev ramt af den bybrand, der siges at have været den næststørste i en europæisk storby nogensinde, var ilden først slukket efter tre dage, og da havde omtrent en femtedel af københavnerne mistet deres hjem. På kortet herover over ildens fremmarch angiver lysegul onsdag aften, gul onsdag ved midnat, orange torsdag ved midnat, rød fredag ved midnat og lilla lørdag. Størstedelen af husene i den gamle del af byen var før branden opført som bindingsværkshuse. Bybrandene skyldtes ofte, at mange så stort på forbuddet mod stråtækte huse, hvilket naturligvis øgede brandfaren dramatisk. Ved det omfattende nybyggeri efter branden, blev husene derfor opført som grundmurede teglstenshuse fx de i hast opførte, såkaldte ´ildebrandshuse´ i tre etager, der stadig kan ses bl.a. på Gråbrødre Torv, som det ses på fotoet herover).

Ludvig Holberg skrev i det andet ´brev´ i sin bog ´*L. Holbergs tre Breve til en fornem Herre´* bl.a. "*I denne sørgelige Ildebrand fortæredes Vor-Frue, Helliggejstes, Petri, og Trinitatis Kirke, med Universitetsbibliotheket, det astronomiske Taarn med den store Tyge Brahes Globus og Instrumenter, Raadstuen, Hospitalerne, hele Universitetet med Professorboligerne, Communitetet, hvor hundrede fattige Studenter havde Kost, de fire herlige Collegier, Regentsen, Walkendorfs, Borchens og Elersens, og utallige andre, som er for be-kjendt til at omtale. Ikkun Consistorium, hvor Professorerne pleje at holde deres Møder, blev i denne Academietes almindelige Ulykke, og mellem saa mange omliggende og tilstødende Bygningers Ruiner, ubeskadiget af Ilden, saa man kan roligt sige om dette navnkundige Universitet: Sæd groer, hvor Troja stod. Da endeligen Ilden var slukket, begyndte Folk først at føle deres store Ulykker, og tunge Tab; thi de, der nylig havde været grundrige Folk, og nu vare bragte til Bettelstaven, fordømte alt for silde deres gamle Overdaad og Overflod de Rigdomme vare nu forsvundne, hvis forgængelige Billed svævede for Sindet, og hvoraf de blot havde Erindringen tilbage, som de vare vaagnede af en Drøm. Man kunde see dem traske i Skarnet, der nys havde kjørt i deres prægtige Vogne, og dem bede om Almisse, der nys gav.*"

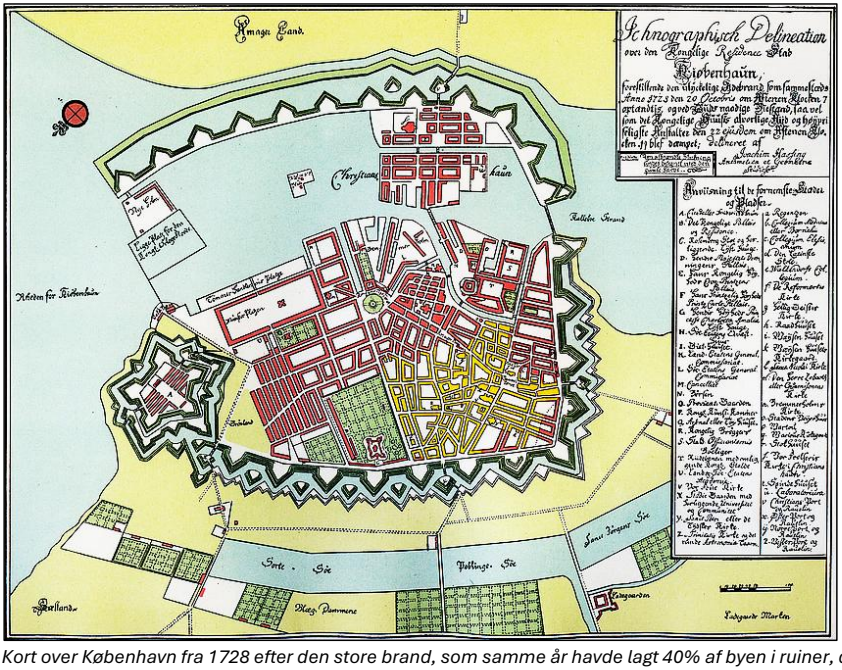
Amager Land
Christianshavn
Nyboder
Rosenborg Have
Gothersgade
Sortedam Sø
Peblinge Sø
Langelinie
Ørlogsværftet
Marmorkirken
Frederiksstaden
Amalienborg
Slotsholmen
Christiansborg Slot
Børsen
Rundetårn
Nikolaj Kirke
Vor Frue Kirke
Helligåndskirken
Holmens Kirke
Gammel Strand
Kongens Nytorv
Det Kongelige Teater
Det Kongelige Bibliotek
Det Kongelige Operahus
Det Kongelige Ridehus
Det Kongelige Stutteri
Det Kongelige Kunstakademi
Det Kongelige Kunstmuseum
Det Kongelige Kunstakademis Bibliotek
Det Kongelige Kunstakademis Kunstmuseum
Det Kongelige Kunstakademis Kunstmuseum
Det Kongelige Kunstakademis Kunstmuseum

disse lån skulle tilbagebetales over en årrække. Kunne man ikke betale, mistede man huset. For de huse, der var opført for lånte penge inden branden, kunne udlåneren endda forlange at få hele beløbet udbetalt, men da de fleste også havde mistet deres levebrød i branden, kunne de oftest ikke betale. Også mange handlende havde ligeledes mistet deres varelagre og råmaterialer. Branden var derfor også den direkte grund til oprettelsen af Kjøbenhavns Brandforsikring i 1731. Før den tid var brandforsikring simpelthen et ukendt begreb, selv om en berettiget frygt for netop brande var udbredt både i byerne og på landet. Efter branden blev der opført en række typehuse, de såkaldte ´ildebrandshuse´, hvis enkle og traditionelle, men ensartede præg i høj grad skyldtes den tidligere omtalte overlandbygmester J. C. Krieger (se side 158), som også havde haft stor andel i opførelsen af rytterskolerne. Krieger fremlagde således i 1729 tegninger til de enkle og formålstjenlige borgerlige typehuse, som enhver bygherre i øvrigt frit kunne gøre brug af, og disse huse blev da også opført i forskellige variationer. Flere af ildebrandshusene, der bl.a. er kendetegnet ved de brede kvistpartier, eksisterer stadig i København, som det også fremgår af fotoet med ildebrandshusene på Gråbrødre Torv, som er gengivet på side 195.

Statspietismen under Christian VI

Alle høje gejstlige embeder blev besat med pietister. Gennem nogle årtier havde den tidlige pietisme haft en væsentlig social betydning og dermed også været afgørende for opførelsen af både Frederik IVs rytterskoler og Vajsenhuset i 1720´erne, men med Christian VIs tronbestigelse i 1730 udviklede pietismen sig hurtigt til en dominerende statskirke, som i høj grad var præget af betydelig fanatisme og intolerance.

Ved Frederik IVs død i 1730 var Slotsholmen en broget blanding af nyt og gammelt. Det gamle Københavns Slot med Blåtårn (herover til venstre), hvor Christian IVs datter, Leonora Christina, sad fængslet i godt 20 år, havde fået en barok ansigtsløftning (herover til højre). Hovedindgangen til slottet var nu flyttet til en portal foran Blåtårn. Bag Børsens gavl og til venstre for ´Den røde Bygning´, - hovedsædet for administrationen, der blev opført i 1721 (se side 36), og som ses i baggrunden til venstre for slottet, - her lå også ´Det gule Palæ´, hvor Anna Sophie Reventlow flyttede ind i 1712.

Yderst til venstre anes selve trappen op til gavlen på Børsen, som på dette tidspunkt rummede kontorer for de forskellige handelshuse. Fotografiet til højre, hvor de små handelsskuder ligger klar med fødevarer, halm og andre daglige fornødenheder foran børsbygningen er udateret, men fra sidste del af 1800-tallet eller begyndelsen af 1900-tallet. Traditionen fortsatte i et par århundreder. Mindre skibe og skuder ligeledes med fødevarer og andet fra provinsen lagde også til i bl.a. i Nyhavn.

Allerede som kronprins forelskede den senere Christian VI (1730-1746) sig hovedkulds i den fattige og voldsomt religiøse Sophie Magdalene af Brandenburg-Kulmbach, der som han selv var stærkt påvirket af tidens pietistiske strømninger. Efter brylluppet i 1721 fulgte Sophie Magdalenes mor med til Danmark. Hun var endnu mere religiøs end datteren, som hun også snart fik til at indse, at dans, spil og teater var ´syndig Tant´. Christian VIs hof blev med tiden præget af streng pietistisk fanatisme og uendelig kedsomhed. Kongen fjernede også en del af de love og bestemmelser, hans forgængere havde gennemført fx ´ikke-adelige dvs. også almindelige borgere havde fået mulighed for af gøre karriere inden for centraladministrationen ved at ophæve muligheden for, at alle og ikke kun de, som var født ind i adelskredse, længere havde mulighed for at gøre karriere indenfor den tidligere omtalte ´rangadel´ (se side 64). Christian VI døde i 1746 kun 47 år gammel, uden at det gjorde noget større indtryk på befolkningen, som næppe har haft meget andet end ligegyldige skuldertræk til overs ved meddelelsen om kongens død. Til højre ses et ungdoms-portræt af kronprinsen, den senere Frederik V (1746-1766), der allerede som ung førte et så udsvævende liv med letlevende damer, hyppige bordelbesøg og en stadig strøm af spirituøse drikke, at den strengt religiøse fader, Christian VI, alvorligt overvejede at umyndiggøre sønnen. Skønt ganske velbegavet var kronprinsen meget overfladisk, og heller ikke som konge kom han nogensinde for alvor til at interessere sig for rigets styre. Det lod han indsigtsfulde mænd som Adam Gottlob Moltke (1710-1792) og J. H. E. Bernstorff (1712-1770) tage sig af. Den stærkt alkoholiserede konge døde kun 42 år gammel - efter en samtidig kildes udsagn uden at have været blot nogenlunde ædru i årevis. I sin regeringstid som enevældig konge fik Frederik V ophævet en stor del af faderens mest restriktive love bl.a. det upopulære teaterforbud og andre forhadte ´pietistiske forbud´, så trods sin åbenlyse uduelighed som enevældig monark, var Frederik V alligevel ganske populær hos befolkningen. Det er også Frederik V, som ses til hest på Sallys berømte rytterstatue foran Amalienborg Slot, som i øvrigt kostede mere end opførelsen af Amalienborgs samtlige fire palæer. Frederik V blev efterfulgt af sønnen, Christian VII, som indiskutabelt var alvorligt sindslidende, så gennem adskillige år blev monarkiet reelt regeret af andre end de ellers enevældige konger, fordi næsten alle de danske konger under enevælden mellem 1660 og 1849 var aldeles uegnede til at varetage denne gerning. Frederik IV var dog en af undtagelserne. At det på trods af uduelige konger alligevel lykkedes at få regeret landet under enevælden, skyldes derfor dygtige folk som fx som førnævnte Adam Gottlob Moltke (se bind 2, side 4) og Johan Friedrich Struensee (se side 217).

Forordningen af 1735 om kirketugt

Udeblev man fra en gudstjeneste, risikerer man ligefrem at blive straffet enten med bøde eller med en tur i gabestokken, som ofte befandt sig ved indgangen til kirken. Også hø- og kornhøst måtte således kun i undtagelsestilfælde finde sted på søndage, men derudover var enhver form for arbejde, køb og salg forbudt. En forordning om kirketugt fra 1735, medførte også bøder eller ophold i gabestokken for udeblivelse fra gudstjenesten, og også offentlige teaterforestillinger og private fester på søn- og helligdage blev straffet hårdt. Københavns teater blev ligeledes lukket.

”*I kong Christian IVs tid var det bysvendene pålagt, at de skulle sætte folk i gabestok, hvis de bandede og sværgede, tappede øl under højmesse eller arbejdede under prædiken. Bortset fra det sidste var det anset for bagateller, men da bysvendene blev betalt fire skilling for hver, de satte på pælen, var den bestandig optaget.*”

Gabestokken var et strafferedskab, der blev anvendt både i Danmark og internationalt fra 1400-tallet til midten af 1800-tallet. Det var en fysisk afstraffelse, som indebar offentlig ydmygelse og hæmning af bevægelsesfriheden. Gabestokken var ikke beregnet til tvangsforanstaltning eller til pinligt forhør. Stedet for soningen var i almindelighed et befærdet sted som byens torv eller foran kirken, men også herregårde kunne have en gabestok. Antallet af gabestokke voksede med Christian VIs helligdagsordning, der befalede bønder og deres husstand at møde til gudstjeneste hver helligdag.

"Forseelserne, der afsonedes således, var mangeartede (...) Tyve udstilledes sammen med deres tyvekoster, men der kom også vægtere og skarnagere (skraldemænd) på den, ´onde kvinder´, ruffersker og prostituerede, folk, der ´krængede hunde´ og solgte dem for råbukke. Værre blev det i Danmark efter Christian VI's helligdagsanordninger, der befalede bønder og deres husstand at søge kirken hver helligdag. Indfandt de sig ikke, var de pligtige at bøde tre lod sølv. Men hvis pengene udeblev, blev de sat i gabestokken. På samme måde gik det bønderne efter reskript af 24. oktober 1739, hvis de havde budt mere end fem par faddere til barnedåb, samt piger, der fødte uden for ægteskab." (Citeret fra Wikipedia.)

En af Christian VIs første handlinger som ny konge var i 1730 at ophæve landmilitsen (se side 128), som var en beslutning, der bestemt ikke var populær hos godsejerne. Ophævelsen af landmilitsen og frigørelsen fra vornedskabet, som også betød, at både hæren og godsejerne mistede kontrollen over bondebefolkningen og ført til en øget bondeflugt, mens afsætningskrisen i landbruget og de faldende kornpriser skabte store økonomiske problemer for godsejerne. Disse udfordringer prægede Danmark gennem hele årtiet og skabte en periode med stor usikkerhed og forandring.

Allerede i samtiden fik Christian VI og især dronningen ry for at være umådelig ødsle. Kongen lod det efterhånden fuldstændig nedslidte, men også nyistandsatte Københavns Slot rive ned i 1731 og lod det erstatte af et særdeles pompøst barokslot med kirke og ridebaneanlæg, som - opkaldt efter ham selv - fik navnet Christiansborg. Slottet stod færdigt i 1745 efter 13 års byggeri. Over portalen var følgende indskrift: "Obsque subditorum onere" (´Opført´ uden udgift for undersåtterne). Det var mildt sagt ikke tilfældet, så derfor forlangte Christian VI også, at byggesummen blev holdt hemmelig. Opførelsen af slottet havde nemlig kostet intet mindre end 1½ millioner rigsdaler - dvs. en enorm sum, der omtrent svarede til halvdelen af den årlige indtægt for hele riget eller nogenlunde til værdien af den samlede landbrugsjord på hele Sjælland! Det eksorbitante pragtslot kom endda kun til at bestå i et halvt hundrede år og var endnu ikke ganske færdigt, da det nedbrændte i 1794. Kun få bygningsdele overlever branden, bl.a.: Hofteatret, staldene og ridehuset.

Christian VI var personligt dybt grebet af pietismen, og i sin regeringstid indførte han en ræk-ke love og forordninger, der indskærpede forbud mod offentlige forlystelser på helligdage bl.a. med en helligdagsforordning fra 1735, som gjorde det lovbefalet, at alle indbyggere i landet skulle gå i kirke på samtlige helligdage. For at sikre at Helligdagsforordningen blev overholdt, blev en ´helligdagspatrulje´ i form af politi og vægter sat på gaden for at påse, at der ikke foregik støjende adfærd eller andre anstødelige ting på en sådan højhellig dag. På disse dage blev det også forbudt at arbejde eller at deltage i andre aktiviteter end gudstjenester, og kirken sikrede sig, at ingen personer i menigheden kunne snyde sig fra at deltage i den katekisation, som foregik i kirken. Af en fynsk kilde fra 1735 fremgår det endda, at "*Hver Søn- og Helligdag, naar Præsten har sluttet Prædikenen og førend Velsignelsen fra Prædikestolen var lyst, skal Degnen tillukke alle Kirkedørene, for at ingen, før Katekisationen er tilende, maa gaa ud af Kirken, uden hvem Præsten og Degnen saadant tillader*."

Grønnegade Teatret i København var et vigtigt kultursted under Christian VIs regeringstid. Teatret var nogen grad drevet af Ludvig Holberg, som også skrev mange af sine komedier til netop dette teater. De satiriske og humoristiske skuespil, der ofte kritiserede samfundets normer og adfærd, var på dansk og blev hurtigt meget populære både hos adel og borgerskab. Teatret, der blev oprettet i 1722, overlevede ganske vist Københavns Brand i 1728 (se side 193), men lukkede alligevel samme år. Teatret var bestemt ikke populært i pietistiske kredse og i kongehuset, så teatret blev derfor ikke videreført under den statspietistiske periode, hvor lystighed var særdeles ilde set.
(Se yderligere oplysninger om teatret på side 193).

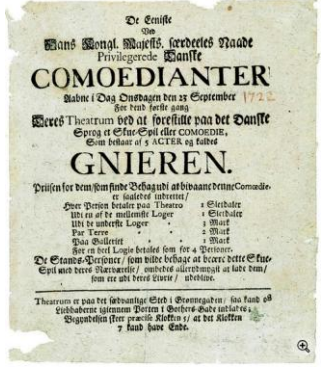
De Eeniste
Paa
Hans Kongl. Majests. forordnede Naade
Privilegerede Danske
COMOEDIANTER
Aabne i Dag Onsdagen den 23 September
Første gang
Deres Theatrum ved at forestille paa det Danske
Sprog et Chur-Spil eller COMOEDIE,
Som bestaar af 5 ACTER og kaldes
GNIEREN.
Prisen for dem som finde Behagelig at bivaane denne Comoedie, er saaledes indrettet/
Hver Person betaler paa Theatro 1 Sletdaler
Uden af de meenigste Loger 1 Sletdaler
Udi de underste Loger 3 Mark
Paa Terre 2 Mark
Paa Gallerist 1 Mark
For en heel Logie betales som for 4 Personer.
De Stands-Personer/ som ville behage at bruge dette Skue-Spil uden deres Nærværelse/ ombedes allerydmygst at lade dem/ som ere ude deres Lyster/ ubetiene.
Theatrum er paa det sædvanlige Sted i Grønnegaden/ saa kand alle Liebhaberne igiennem Porten i Berghers-Gade indlades.
Begyndelsen skeer præcise Klokken 5/ at det Klokken 7 kand være Ende.

De populære julestuer med afholdelse af en række fester gennem hele juleperioden, hvor mad, leg og druk var i centrum var en urgammel tradition, som egentlig var ældre end kristendommen, men kirkens forsøg på at gøre '*jólen*' (julen) til en udelukkende kirkelig højtidelighed, var tydeligvis ikke lykkedes. Traditionerne med julestuer blev forbudt allerede under Frederik IV i 1726, men det var dog specielt under Christian VI, hvor pietismen i Danmark havde udviklet sig til en direkte fanatisk og intolerant ´statspietisme´, at man med alle midler søgte at bekæmpe julestuerne. Med sin helligdagslov fra 1730 og en forordning fra 1735 lykkedes det således Christian VI at forbyde julestuerne i resten af sin regeringstid, men næppe var kongen død i 1747, før både traditionen med julestuerne og adskillige andre af Christian VIs forbud meget hurtigt blev genindført.

Christian VI

Et par illustrationer, der giver et udmærket indtryk af 1700-tallets populære julestuer, som bl.a. kendes fra Holbergs komedie Jule-Stue fra 1724. "Julestuen med dens julelege var højeste mode i by og på land mellem 1650 og 1800. Man spiste og drak tæt. Bagefter legede man julelege, der kunne være både fornøjelige og ret frække. Kirken var modstander af julestuer, da de efter kirkens mening medførte både drukkenskab og løsagtighed, hor og ufortræd, og at de forførte deltagerne til drik, spil, sværmen, banden og letfærdig dans - og så på højtidsdage!" (Citat og illustrationer er kopieret fra hhv. www.dengamleby.dk og https://lillekleo.wordpress.com).

Holbergs komedie `Jule-Stue' handler om en sur husbond, som Holberg - vanen tro - har givet navnet Jeronimus. Jeronimus vil naturligvis ikke tillade, at der holdes julestue i hans hus, fordi han finder skikken usmagelig og uanstændig, og hans søster, Magdalone, hævder da også, at *"Naboerne vil tænke, at Familien er kommen af Troen og se den an som Tyrker og Hedninger."* Det er først, *"da Holberg indfører den herlige Skolemester. Denne kan Holbergs Natur- og Folkeret, hvor der staar: Grundvolden af den naturlige Lov er, at et hvert Menneske saa vidt det staaer til ham, maa holde ved lige Samqvem og Foreening, hvoraf følger -«, ja læs selv Bind I, S. 80.* I Skolemesterens Tale forbindes denne Grundlov ved komisk Logik med et afskrækkende Eksempel fra Dyreverdenen*: »ligesom den Fugl Phoenix, som findes udi Arabien, lever tusinde Aar udi Énsomhed, og opbrænder sig selv saa snart hun udlegger en Unge, paa det hun ikke skal leve udi Societet og Samqvem med andre af sin Art, saa bør vi Mennesker derimod, for at lade see at vi ikke slægte paa saadan umælende Creatur, holde Samqvem og Lystigheder*. Og saa giver Jeronimus tabt: *Den Lignelse om den Fugl Phoenix slog mig særdeles* - og Pernille jubler: *Ach den dejlige Fugl Phoenix! Andre Fugle er kun Carnalier at regne mod den.* Det hele ender naturligvis med, at Jeronimus - dog med nogen betænkelighed - til sidst må give tabt og sige ja til at holde julestue.

Følgende scene fra den korte komedie, der udspiller sig i blot én akt, beskriver en del af legene under selve julestuen: JERONIMUS: *"Faae jeg Skam om der er saadan Kone til i den heele Bye. Nu sidder den stakkels Kone lige som i Harnisk og tvinger sig for min skyld, haa, haa."* Derpaa begyndes Jule-Leeg med Pant. Skolemesteren faaer en Dom at han skal synge en Viise; Arv faaer en Dom at han skal bevise Jeronimus en Høflighed og en Uhøflighed, hvorpaa han giør ham først

"Andre Fugle er kun Carnalier at regne mod den." Fotografiet herover, som viser netop den omtalte scene i teksten, stammer fra den TV-udgave, som DR sendte i

en Compliment med Ansigtet, siden en bagvendt med Rumpen; Pernille faaer en

1967. Hele forestillingen kan ses på: https://www.dr.dk/drtv/program/julestue_492918).

Dom at hun skal gaae ud med et Mandfolk hvem hun lyster for at tælle Stjernerne. Hun tar sin Galant, hvilken leder hende fremmest paa Theatrum og siger: *"Min søde Pernille! lad os gaae op paa Høe-Loftet sammen, thi jo høyere vi ere, jo bedre kand vi see Stjernerne"* Pernille siger: *"Det er naturligt; de gaaer ud tilsammen",* imidlertid continueres. Arv kommer indridende kullet i Ansigtet, med en Pind i Munden, hvorpaa staaer to Lys, ridende paa to Karle som vende Rumpene til en anden; Børnene blive bange og begynde at skrige. Jeronimus siger, at de skal give sig tilfreds, og at det er Arv.
Efter at dette Spectacul er til ende, kommer Pernille med sin Galant ind igien.
JERONIMUS: "I got Folk var noget længe ude at tælle Stjernerne."
PERNILLE, strygende sig om Munden: "Ja, Fatter! der er min Troe en hob Stjerner paa Himmelen."
(Holbergs regibemærkninger til opførelsen af forestillingen.)
Citeret fra Det kgl. Biblioteks gengivelse af Holbergs komedie på https://tekster.kb.dk/text/adl-texts-holb04val-root).

I Holbergs første såkaldte ´Levnedsbrev´ fortæller han selv om førsteopførelsen af komedien i 1724, at det ikke alene var tilskuerne, som morede sig godt, men også, *"at selv Skuespillerne kunde ikke bare sig for Latter; man kunde knap høre hvad der blev sagt, og det var nærved at Forestillingen helt maatte afbrydes."*
Den statspietistiske periode under Christian VIs regeringsperiode præget af stor glædesløshed, både på grund af den nævnte landbrugskrise, som i 1733 førte til indførelsen af stavnsbåndet i et forsøg på at hindre bønderkarlenes flugt fra det kriseramte landbrug.
Konsekvenserne af Christian VI's tidlige beslutninger skabte en række økonomiske og sociale udfordringer i 1730'ernes Danmark. Christian VI var ganske vist en både flittig og tilsyneladende også ganske velbegavet mand, men hans religiøse fanatisme og hans forskruede opfattelse af sin egen persons ophøjede storhed førte undertiden til besynderlige bestemmelser; fx fik almindelige borgere forbud mod at færdes på en vej så længe, kongen selv benyttede den. Byportene rundt om København måtte kun åbnes for folk, som var nødt til at rejse; alle andre måtte blive hjemme. Den efterhånden trøstesløse og fanatiske pietistiske holdning ved hof – fet førte også til lukning af teatre og mange andre tilsvarende fornøjelser.
Når man også afviste fænomener som kortspil, dans og teater, var det sådan set ikke, fordi man fandt disse sysler for syndige, men fordi man mente, at de var uvæsentlige og samtidig fjernede opmærksomheden fra det , som man opfattede som det absolut væsentligste, nemlig ´det fromme liv´.

Tvungen konfirmation 1736
Med en forordning af 13. januar 1736 gennemførte Christian VI indførelsen af tvungen konfirmation som en almindelig foranstaltning i hele landet. Det pietistiske mål var jo oprindeligt at forny kirken gennem det enkelte menneskes fromhed og overensstemmelse mellem tro og gerning i det daglige liv, men i løbet af få årtier havde den pietistiske strømning udviklet sig til et fanatisk trosdiktatur. Allerede før reformationen skulle ungdommen - som en slags konfirmation - overhøres i den kristne børnelærdom, inden man kunne deltage i den første altergang, som man på dette tidspunkt tillagde stor betydning.

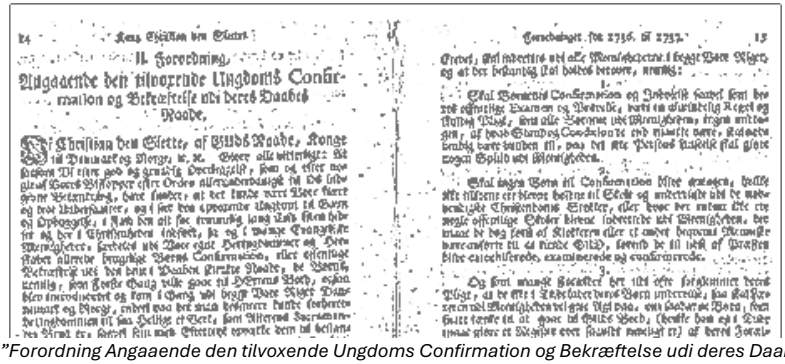

II. Forordning,
Angaaende den tilvoxende Ungdoms Confir-
mation og Bekræftelse udi deres Daabs
Naade,

Christian den Siettes, af Guds Naade, Konge
til Dannemark og Norge, m. m. Giøre alle vitterligt: At
skiønt Vi ellers god og grundig Efterretning, saavel og efter mange
giorte Visitatser efter Ordets allernaadigste Befalning, saa
gerne Bekymring, have fundet, at det Landet vores Riger
og Troe Undersaatter, og i saa Maade ogsaa Os selv
og Vores Embedsmænd, i Land den alt for fremmede Ungdom til Vores
og Opdragelse, i Land den alt for fremmede Ungdom til Vores
for os, der i Christendommen indskrevet, paa og i mange Evangeliske
Menigheder, forbeedes ude Vores egne Herredømmer og Hen-
Naaden allerede brugelige Vores Confirmation, eller offentlige
Bekræftelse ved den deres Daabs strekte Naade, de Voxne,
uemlig, som Forste Gang ville gaae til HErrens Bord, ogsaa
blev indviedendt og kom i Gang ved brugt Vore Riger Dane-
mark og Norge, endnu saa det saa respective dannte forbeerdes
den Ungdommen til sin Salige Ere, som Vi ved Sacramen-
ten Brud, er Kirken Kiin maae Efterlyse vorsatte dem til heilsom

Forordningen, 1736. d. 2753. 13

Ordet, skal indrettes ved alle Menighedsmøder, i begge Vore Riger,
og at den heilsomlig skal holdes herover, nemlig:

1.

Skal Examen og Confirmation og Bekræftelse saaledes skee, at
den ordentlige Examen og Prøven, som en aarlig Regel og
Skikk Brug, skal alle Børnene udi Menighederne, ligesom anbefa-
let, af Præst, Stands og Confessions Ret ved Visitatser, Kirkestæv-
nemøde, være betroet til, paa det alle Personer saaledes skal gjøre
mogen Spilde udi Menighederne.

2.

Skal ingen Børn til Confirmation blive antagen, førend
alle nødsomme ere blevne heilsome til Sæle og underviste udi de nød-
vendigste Christendoms Stykker, eller lærer det nemme Lille og
meste offentlige Skrifter blevne indskrevne udi Menighederne, der
maatte de saa kaldt af Klokkeren eller et andet beqvemt Mennesske
hver-anderne til at prøve Tiid, saavelsom de til heldt af Præsten
blive catechiserede, examinerede og exakt-prøvede.

3.

Og som mange Steder her udi vore Herskabsriiger bruge
Pligt, at de ikke i Kiøbstæderne lade Børn undervinde, saa skal for-
rette udi Menighederne ved gode Tiid paa, om Søndagene Børn, som
skulle forrette til at gaae til Guds Bord, skriftlig kan og i Tide
maae gjøre et Mandtal over samtlige udi af dertil Forstan-

"Forordning Angaaende den tilvoxende Ungdoms Confirmation og Bekræftelse udi deres Daabes Naade som herover ses gengivet i "Kong Christian den Siettes Allernaadigste Forordninger og Aabne Breve for Aar 1736", gjorde konfirmation obligatorisk for alle børn i kongerigerne Danmark og Norge. Et vigtigt element i loven var, at børnene skulle gennemgå et undervisningsforløb i ´Kristendommens rette Lære´, der også blev betegnet som ´Børnelærdommen´, inden de kunne indstilles til konfirmation, som var en nødvendig forudsætning for at indgå i voksenlivet."

"I anledning af 200 året for Reformationens indførelse, altså i 1736, fik alle unge en ´nytårsgave´. Det var en bestemmelse om, at konfirmationen blev tvungen, hvilket i virkeligheden betød, at alle unge skulle bestå en krævende eksamination i Luthers catechismus og Pontoppidans forklaringer (se side 152). *Oh ve, de tungnemme, thi de, der ikke ´var hjemme i troens sandheder´ udelukkedes fra at deltage i altergang, og det havde alvorlige følger. Det paradoksale var, at altergang var tvungen, og uden bevis for altergang kunne man ikke erholde pas og skudsmål, og uden disse papirer kunne man ikke ´drage til andet sogn eller by, ej heller blive gift´. En degn skrev herom: ´Det vil forstås, at en sådan udenadslæren af den kristelige religions grundsandheder ikke kunne annammes af enfoldige almuebørn uden sved, tårer og et ganske overordentligt lag tærsk.´ Og stiftsprovst Beenberg skrev: ´Pietismen er at sammenligne med bierne, der kommer med honning i munden og brod i rumpen.´ Der kom da også ret snart en væsentlig lempelse af Sabbathsordningen: ´Børnene skulle ej alene anføres til at opfatte den bogstavelige mening af den fornødne troens artikler, men endog opmuntres til den levende kundskab deraf og bringes til en sand hjertets og sinds forandring.´ Denne fortolkning er nok blevet vel modtaget og flittigt udnyttet af degne og præster, for hvem menighedens delvis frivillige offer ved de tre kirkelige højtider og ved dåb og vielse betød en væsentlig del af deres indtægter. Med børnenes oplysning og oplæren var der også problemer. Det kneb med at skaffe bare nogenlunde duelige skoleholdere, hvilket tydeligt fremgår af en udtalelse fra biskop Christian Worm* (se side 146) *i 1749: ´Kun få studenter vil antage den tunge lejlighed at sidde i et bondehus, selv hugge deres brænde, selv holde hus. Husholderske at holde, ville ej sømme sig, tjenere at holde, forbyde sig selv. Overalt udfordres til dette værk ingen latin, ingen stor lærdom, men at personen skal være en god kristen, forstå sin catechismus, være tålmodig og vant til at behandle grove bønderbørn og at skikke sig udi fattigdom. Ja, det forstås, når mange skoleholdere fik 7,5 skilling om dagen, medens en 'daglejer fik 12-16 skilling.*" (Citeret fra Knud Schwaner: "*Bolbro og Bolbrofolk, Bolbrobørn og Skolegang 1720-1885*", udgivet uden årsangivelse.)

Konfirmationsforordningen kom således netop i 200-året for reformationen i Danmark i 1536.

Først med forordningen af 1736 blev både dåben, som blev opfattet som er en nødvendig forudsætning for at blive konfirmeret, og selve konfirmationen, gjort obligatorisk for alle. Konfirmationen betegnede således overgangen fra barn til voksen. Var man ikke konfirmeret, mistede man udover flere forskellige andre rettigheder også retten til at fæste gård eller indgå ægteskab og dermed at etablere sig med familie og egen bopæl. Desuden var der ifølge loven risiko for at blive straffet med fængsel, hvis man ikke var blevet konfirmeret, inden man var 19 år gammel. I praksis blev mange imidlertid ikke konfirmeret, før de aldersmæssigt var i tyverne, og i de tilfælde, hvor det slet ikke lykkedes for de unge, men reelt også fuldt ud voksne mennesker at lært deres katekismus, har præsterne i virkeligheden nok været tvungne til at se lidt gennem fingre med det, hvis det ikke på nogen måde var muligt at finde en anden pragmatisk løsning. Konfirmationen var derfor absolut ikke ´bare´ en formalitet, for selv om alle børn skulle konfirmeres, krævede man som betingelse for at blive konfirmeret, at det unge menneske skulle aflægge eller ´bestå´ en tilfredsstillende kundskabsprøve og dermed bevise, at det havde lært sin børnelærdom og forstået den grundlæggende kristendom. Det var ganske enkelt en forudsætning for, at den unge kunne deltage i konfirmationen og dermed kunne opnå at få del i de borgerlige rettigheder, der var nødvendige for at kunne træde ´ind i de voksnes rækker´.

Kravet med den tvungne konfirmation var derfor, at alle skulle kunne læse og havde lært Luthers lille Katekismus og de forklaringer til katekismen, som i Danmark først var udarbejdet af Peder Palladius (se side 15) og senere af den pietistiske biskop Erik Pontoppidan, der stod for udgivelsen af en ny katekismus med forklaringer, *´Sandhed til Gudfrygtighed´*, som derefter blev den officielle udgave af katekismus og derfor også blev indført i skolerne.

Tvungen kirkegang 1736
I forbindelse med indførelsen af konfirmationen i 1736, som jo nu var en betingelse for at fæste en gård eller blive gift, måtte også de børn, som tidligere var blevet unddraget undervisning af deres forældre, gå i skole. Den 23. januar 1739 at udstede Christian VI derfor en forordning om skolerne på landet, der blev læst op fra prædikestolene over i alle landets kirker. Med forordningen kongen gjorde "*alle vitterligt, at som Forfarenheden viser, hvilken usigelig Skade Kirken og Landet derved tilvokser, at Ungdommen, helst af den gemene Almue, hidtil ej overalt har haft lejlighed nok, saaledes som ske burde, at oplæres i Kristendoms Grund, samt i Læsen, Skriven og Regnen, og derover til dels i saadan ynkelig Uvidenhed er opvoksen, at de hverken i det Aandelige eller Legemlige véd rettelig at søge og befordre deres eget bedste: Saa have Vi anset det for en af de største Velgerninger for Vor kære og tro Undersaatter og for en uforbigængelig Nødvendighed for Landet"* at indfø-re almindelig undervisningspligt. Udgifterne til skoler, lærerlønninger og bøger skulle betales af alle i lokalsamfundet, men da dette krav faldt sammen med en alvorlig økonomisk krise, medførte det en så voldsom storm af protester, at kongen med en plakat den 29. april 1740 måtte ophæve sin forordning. I stedet bekendtgjorde Christian VI, at "*Vi allernaadigst formode, at Vores gudelige Øjemærke til den opvoksende Ungdoms nøjagtige Undervisning i deres saligheds Kundskab, kan erholdes, uden saadan alt for stor Byrde og besværing for Jordegodsets Ejere og Besiddere*". Samtidig gjorde kongen også godsejerne opmærksomme på, at "*som de nyde det Legemlige af deres Tienere, de igen vil sørge for deres Aandelige*" og, at de "*derved have at vente den største Velsignelse af Gud*".

Sandhed
Til
Gudfrygtighed,
eller
En eenfoldig og efter Muelighed kort,
dog tilstrekkelig
Forklaring
Over
Sal. Doct. Mort. Luthers
Liden Catechismo,
Indeholdende alt det, som den, der vil blive
salig, har behov, at vide og giøre.
Paa
Kongel. allernaadigste Befalning.
Til almindelig Brug.
imprimatur.
C. L. LETH.

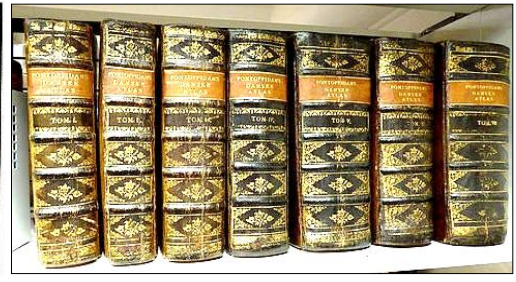

Erik Ludvigsen Pontoppidan (1698-1764) var professor i teolog og biskop i Bergen i Norge, som indtil 1814 var i personalunion med Danmark. Desuden var han historiker, ornitolog og forfatter af både skønlitterære bøger samt historiske og topografiske værker. 1763 påbegyndte han også udgivelsen af en stor danmarksbeskrivelse ´Den Danske Atlas forestillet ved en udførlig Lands-Beskrivelse, saa og oplyst med dertil forfærdigede Land-Kort over enhver Provintz samt ziret med Stædernes Prospekter, Grund-Ridser, og andre merkværdige Kaaber= Stykker´, som han dog ikke nåede at færdiggøre inden sin død, idet Pontoppidan selv kun nåede at få udgivet de tre første bind, hvorefter arbejdet på grundlag af Pontoppidans forarbejder blev videreført af andre. Det omfattende værk, som giver værdifuld information om topografi og arkitektur i Danmark i anden halvdel af 1700-tallet, indeholder mangfoldige - og i adskillige tilfælde endda de tidligste - prospekter af danske byer og forskellige lokaliteter samt 15 kort over danske områder. Det imponerende værk, som nu også kan læses på internettet, var den første store samlede beskrivelse af alle egne i Danmark. Om Frederik IVs rytterskoler bemærkede Pontoppidan således i Den Danske Atlas, at "Et par Uger derefter, nemlig den 28. Marts lod Hans Kongelige Majestæt publicere sit gudelige Forsæt om en Stiftelse, hvilken i alle Tider og alle Lande, kand agtes ligesaa rar og stor, som for Efterkommerne gavnlig i Høyeste Grad, Mange Skolers Stiftelse - nemlig 240 Lands-Bye-Skolers Opbyggelse af Grund-Muur, med tillagte Skolemæstres aarlige Løn, alt i de nyeligen indrettede 12 Rytter-Districter, af hvilke et hvært fik 20 saadanne Skoler. Over Indgangen paa hvært Skole-Huus, læses følgende Ord paa en indmuret Qvaderstreens Tavle "Halvtredsindstyve Aar, GUD har DU mig opholdet. / At Sygdom Kriig og Pest mig intet Ondt har voldet (...)."

Pontoppidans forklaringer til katekismen

Biskop Erik Pontoppidans udgave af Luthers lille katekismus, som udkom 1737, blev kendt som ´Sandhed til Gudfrygtighed´, men bogens fulde titel var dog i tidens stil noget længere: "*Sandhed til Gudfrygtighed, udi en eenfoldig og efter Muelighed kort, dog tilstrekkelig Forklaring over sal. Doct. Mort. Luthers liden Catechismo, indeholdende alt det, som den, der vil blive salig, har behov, at vide og giøre paa Kongl. Allernaadigste Befaling til almindelig Brug*".
Pontoppidans katekismus, som afløste den efterhånden 200 år gamle katekismus af Peder Palladius (se side 15), fik stor udbredelse i forbindelse med indførelsen af den tidligere omtalte ´tvungne konfirmation´ året før.
Pontoppidans nye forklaringer til katekismen fra 1737 er klart pietistiske. De mange forklaringer, som børnene også skulle lære udenad, var bygget op med en lang række nummererede spørgsmål med efterfølgende svar. Indholdsmæssigt er det nærmest en direkte bearbejdelse af den gamle, tyske katekismus fra pietismens ´fader´, den allerede omtalte Philipp Jacob Spener (se side 84). Pontoppidan lagde stor vægt på den lutherske og protestantiske trestandslære: Regeringsstanden, lærerstanden og husstanden.

I Pontoppidans forklaring af katekismen blev disse stænder nøjere defineret:

* ´Regeringsstanden´, i hvilken konger, fyrster og andre øvrighedspersoner er forældre, men undersåtterne er deres børn.

* ´Lærerstanden´, i hvilken præster og skolemestre er forældre, men deres disciple og tilhørere er børn.
* ´Husstanden´, i hvilken fader og moder, husbonder, hustruer, formyndere, velædere og ærlige gamle folk bør agtes som forældre af børn, børnebørn, tjenestefolk, myndlinge og andre unge.
De unge mennesker, der skulle lære disse forklaringer, behøvede ikke at vide mere, mente Pontoppidan. "Stænderne var Guds gode Gerninger, skabt for at de syndige Mennesker kan bistaa Gud i Bekæmpelsen af Djævelen og al Ondskab paa trods af sin Synd".

Pontoppidans udgave af katekismen blev lovbefalet til brug for undervisningen i kristendom for både skole og kirke helt frem til 1794, hvor den blev afløst af biskop Balles Lærebog (se side 229). Hvis børnene ikke havde en vis læsefærdighed eller havde forstået kristendommens grundsætninger og derfor ikke ´bestod´ kundskabsprøven, kunne de derfor - som allerede oplyst - normalt heller ikke blive konfirmeret. Derfor var det ganske enkelt en katastrofe for de pågældende børn, som også især gjorde det vanskeligt for de fagligt ikke tilstrækkelig læsekyndige elever at få afsluttet deres skolegang. Fra indberetningen efter en visitats i 1756 på skolerne under Vemmetofte Gods ved Faxe fremgår det således, at ikke færre end en fjerdedel af eleverne var mellem 16 og 25 år på et tidspunkt, hvor skolegangen begyndte som 6-årig og normalt blev afsluttet, når barnet var omkring 12 eller 13 år gammelt. Ved en konfirmation i 1745 i den nærliggende Kongsted Kirke, hvor 16 unge mennesker blev konfirmeret, var de fire af dem 24 år gamle og fem endda fyldt 25 år. En enkelt af dem, Anders Jensen fra Kongsted, var hele 27 år gammel, men alligevel gik han stadig i skole sammen med de yngre børn. Om Anders er der på et tidspunkt indberettet, at han "*hafde gaaet til Læsning 5 Aar, men hand kan intet nemme noget*".

Hvis den unge ikke gennemførte overhøringen af børnelærdommen enten på grund af manglende evner måske på grund af enten dysleksi dvs. ordblindhed, som man ikke kendte til i 1700-tallet, eller fordi ´eleven´ var vrangvillig eller doven og ikke bare var for tungnem, kunne han eller hun ligefrem risikere at blive sat i fængsel (!), men om det reelt har fundet sted I Danmark, ved vi ikke.

Skoleforordningen af 1739
Indførelsen af den obligatoriske konfirmation i 1736 skulle ske ved en styrkelse af børnenes kristendomsundervisning. Kongen nedsatte derfor en skolekommission, som skulle forberede den kommende skoleforordning. Kongen og statens interesse for oprettelsen af skoler havde en klar pietistisk forankring. De drivende kræfter var biskop Christian Worm og hofpræst J. B. Blume. Den nedsatte skolekommission havde imidlertid kun tre medlemmer, hvoraf ingen af medlemmerne havde nogen som helst erfaring med skolevæsenet indenfor kongeriget, men udelukkende fra hertugdømmerne, hvor der var en fast tradition for skolevæsen: Schrøder fra Holsten og Hojer og Bluhme fra Slesvig. Hojer var uddannet ved det pietistiske universitet i Halle.
Forordningen blev imidlertid forberedt og de forskellige indberetninger og overvejelser giver et vist indblik i skoleforholdene og de forestillinger, myndighederne gjorde sig i den forbindelse. Først den 23. januar 1739 udstede kongen den nye forordning, "*Om Skolerne paa landet og hvad Degnene og Skoleholderne derfor maa nyde",* der indledes med en længere begrundelse

for lovens nødvendighed: "*Da Ungdommen, helst af gemeene Almue, hidtil ei overalt har haft Leilighed nok til vedbørlig at oplæres i sin Christendoms Grund samt i Læsen, Skriven og Regnen, og derover tildeeis i saadan ynkelig Uvidenhed er opvoxet, at de hverken i det Aandelige eller Legemlige vide at befordre deres Bedste, så vil Kongen lade danske Skoler overalt paa en bestandig Fod saaledes indrette, at alle, endog de fattigste Børn overalt paa Landet kan tilstrækkelig undervises om Troens Grund samt Saligheds Ve i, Orden og Midler efter Guds ord (...)*". Lovens indhold blev læst op fra prædikestolene over hele landet, hvori Christian VI *gjorde "alle vitterligt, at som Forfarenheden viser, hvilken usigelig Skade Kirken og Landet derved tilvokser, at Ungdommen, helst af den gemene Almue, hidtil ej overalt har haft Lejlighed nok, saaledes som ske burde, at oplæres i Kristendoms Grund, samt i Læsen, Skriven og Regnen, og derover til dels i saadan ynkelig Uvidenhed er op-voksen, at de hverken i det Aandelige eller Legemlige véd rettelig at søge og befordre deres eget bedste: Saa have Vi anset det for en af de største Velgerninger for Vor kære og tro Undersaatter og for en uforgængelig Nødvendighed for Landet at indføre almindelig Undervisningspligt*".

Udgifterne til skoleundervisningen dvs. især aflønning af skoleholderen og de nødvendige bøger, som især udgjorde et passende antal katekismer, skulle efter Christian VIs bestemmelse afholdes af de enkelte lokalsamfund. Det udløste imidlertid en voldsom storm af protester især fra de adelige godsejere, som medførte, at kongen var nødt til revidere denne del af forordningen og i stedet med en plakat den 29. april 1740 bekendtgjorde, at "*Vi allernaadigst formode, at Vores Gudelige Øjemærke til den opvoksende Ungdoms Nøjagtige Undervisning i deres salige Kundskab, kan erholdes, uden saadan alt for stor Byrde og Besværing for Jordegodsets Ejere og Besiddere, at som de nyde det Legemlige af deres Tjenere, de igen vil sørge for deres Aandelige*" og at de "*derved have at vente den største Velsignelse af Gud*". Resultatet blev, at det i praksis blev meget forskelligt fra gods til gods, hvad der blev investeret i undervisningen.

Med forordningens § 2 indførte man samtidig tvungen skolegang for alle: "*Ingen Børn maa til Confirmation antages, med mindre de tilforn ere holdte til Skole og underviste i de nødvendigste Christendoms Stykker; eller hvor endnu ikke ere offentlige Skoler, maae de dog først af Klokkeren eller et andet beqvemt Menneske være anførte til at kiende Gud, førend de til sidst af Præsten blive catechiserede, examinerede og confirmerede*." Derfor skulle der nu og-så oprettes det nødvendige antal skoler, så børnenes mangelfulde ´børnelærdom´, kunne blive forbedret. Tilpasset lidt nyere sprogbrug indeholder forordningen følgende om de planlagte skolehusene, at de "*skal være 8 á 10 Fag af god Bondebygning med Egestolper og Fodstykker, hvor det er gørligt, Fyrretømmer, klinede Vægge og Halmtag, inddelt som Skolerne paa Ryttergodset, med Loftrum, Stald for 2de Køer og nogle Faar, Lejlighed til Foder og Brænde, og for Børnenes Helbreds Skyld noget højere til Loftet end i de ordinere Bønderhuse. Skolestuen skal være saa stor, at alle til Skolen hørende Børn deri bekvemmelig kun rummes, og ved et lavt Skillerum eller Tralværk deles i 2de Parter, saa at Pigerne sidde adskilte fra Drengene. Til hvert Skolehus skal og lægges en tilstrækkelig Kaalhave og hvor det er gørligt en med Træ eller Gærde indhegnet Brønde*".

Også skolealderen blev nøje beskrevet i forordningen: "*Alle Børn over 5 eller 6 Aar skal søge Skolen undtagen i Pløje- og Høste-Tiden. Børnene bør saa længe undervises, indtil de i det mindste kan læse færdig i Bog og veed deres Kristendom, saaledes at Præsten skønner, de fra ordentlig Skolegang kan befries. Siden skal de store Børn, som ej tjene, gaa hver Vinter mellem Rug- og Vaarsæden i Skole, indtil de antages til Konfirmation. Men de, som ej længe-*

re gaa i Skole, bør dog siden saa længe de er ugifte og præsten eragter det fornødent, møde ved de offentlige Katekisationer i Kirken."

Om skoletiden: "*Fra Paaske til Mikkelsdag holder han Skole fra 7 til 11 Formiddag og fra 2 til 6 Eftermiddag. Men fra Mikkelsdag til Paaske fra Kl. 9 til 12 Formiddag og fra 1 til 4 Eftermiddag for Børnene af samme By. Men børn fra fraliggende Steder bør dimitteres fra Mortensdag til Kyndel-misse kl. 3, at de kan komme hjem i lys Aften. Og kan de Børn, som have langt at gaa, tage Middagsmad med sig at spise i Skolen*."

Om skoledagen: "*Hver Morgen skal han* (skoleholderen) *begynde med en Morgen-Psalme og Bøn samt et Kapitel af den hellige Skrift og tilsidst synge en Pønitentse- eller anden aandelig Psalme. Imedens Bønnen læses, skal Børnene ligge paa Knæ, og tilsees, at de med Andagt synge Psalmerne, bede Bønnen og høre Guds Ord læse. Når den er holdet, skal han straks begynde at læse for Børnene. Og skal Drengene sidde ved Borde for dem selv og Pigerne for dem selv, adskilte ved et Skillerum eller Tralværk. Han skal lære Børnene Dr. Luthers liden Catechismum, saa at de først ret forstaa hvert Stykkes Mening og siden lære den Ord for Ord udenad; og derpaa den almindelige Catechismi Forklaring (dvs. Pontoppidans forklaringer til katekismen), hvilket han ej skal vænne dem til at lære saaledes, at de binde sig til Ordene, men han bør forandre Spørgsmaalene, saa al de kan gøre Rede for Meningen og ej læse Ordene op uden at forstaa dem. Saa skal han og vise de Børn, som i Catechismi Kundskab er vel grundede, hvorledes de kan bedst læse Bibelen til Opbyggelse og Nytte. Alle Børn i Skolen skal han først lære at læse reeligt og rent i Bøger og, naar Forældrene det begære, informere dem i at skrive og regne. Ligesom Læsningen om Morgenen begyndes, saa skal den og om Aftenenen des med Sang, Bøn, Læsning i Bibelen og en Aften-Psalme; dog om Vinteren, naar det er ondt Vejr, da synges kun et Par Vers af en Psalme, paa det Børnene ved lys Aften kan hjemkomme, og ej ved Snefog og i Mørke skal komme til Skade.*"
Det er tydeligt, at beskrivelserne stort set stadig er uforandrede og ordene næsten identiske med bestemmelserne i skoleordinantsen, dvs. den første danske skolefundats, som blev udarbejdet i 1644 i forbindelse med opførelsen af Rasmus Svendsens Skole i Faxe (se side 49).
Da kravet om konfirmation fik civilretlig betydning, blev det gennemført med større interesse også fra bøndernes side. Til gengæld var der stort set ingen interesse for skrivning og regning i skolesammenhæng, fordi man mente, at disse færdigheder var uden betydning for konfirmationen. Det skelsættende nye med Christian VIs skoleforordningen lå i, at statsmagten nu påtog sig at løse en opgave, som hidtil havde været overladt til kirken.

Som det vil fremgå af der følgende, blev der imidlertid ikke afsat de nødvendige midler til oprettelsen af de planlagte skoler og til aflønning af det nødvendige antal skoleholdere. Tvungen skolegang blev derimod et egentligt lovkrav for de børn, der tidligere ellers i større eller mindre grad, var blevet ´holdt hjemme´ af deres forældre f.eks. på fæstegårdene, hvor man i høj grad havde brug for børnenes arbejdskraft i det daglige arbejde på bl.a. netop fæstegårdene.
Trods den manglende succes med udbredelsen af skolereformens hensigt førte den dog til en styrkelse af læseindsatsen i skolerne, hvor børnene udmærket forstod, hvor vigtigt det var for deres fremtid, at de bestod læsekravene for at blive konfirmeret. Der findes ganske vist endnu ingen undersøgelser, som kan vise den reelle betydning af skolereformen i 1739, men bevarede bondedagbøger tyder dog på, at i det mindste en del bønder trods alt fik lært at læse og i

nogen grad også at skrive. Desuden bidrog skoleloven også til at vænne bondebefolkningen til skolens eksistens og efterhånden få dem til at indse, at de fremover måtte dele børnenes tid med læreren i den nye institution, men det forløb ikke uden modvilje fra bøndernes side.
Det største problem for datidens skolevæsen var dog nok især kombinationen af lave lærerlønninger og lærernes mangel på uddannelse, som bestemt ikke gjorde lærergerningen tiltrækkende og derfor havde den konsekvens, at det ofte var svært at få besat skoleembederne med blot nogenlunde kvalificerede lærerkræfter. Netop i den forbindelse havde udbredelsen af skoleloven af 1739 sin største begrænsning. Der var simpelthen ikke afsat de nødvendige midler til, at hensigten med skoleloven kunne gennemføres i praksis.
Med de store landboreformer i slutningen af 1700-tallet stod det imidlertid lysende klart for lovgiverne, at et bedre kundskabsniveau hos bønderne var en absolut nødvendighed for, at de mange nye krav, reformerne stillede til bøndernes selvstændighed, ville kunne gennemføres.
De omfattende ændringer i samfundet, som i sidste del af 1700-tallet i virkeligheden blev en brydningstid mellem den konservative enevælde og de nye borgerrettigheder, som i høj grad blev repræsenteret af ´de moderne´ forestillinger om en styreform, som tog mere hensyn til de folkelige rørelser, som især blev repræsenteret af den såkaldte ´oplysningstid´, fik naturligvis også stor betydning for undervisningen både i rytterskolerne og i de øvrige almueskoler, som efterhånden opstod på godserne hos gruppen af reformivrige godsejere, som dog langt fra udgjorde et flertal.

Kirkens autoritet vakler

Det fundamentalistiske samfund ikke blot i Danmark, men hvor også den religiøse tankegang i 1700-tallets Europa var baseret på den enkle forestilling om, at det onde skyldes djævelens værk eller Guds retfærdige straf over menneskenes syndige levevis. Det onde kom til udtryk i menneskers synder og lidelse, og man skelnede ikke mellem lidelse og synd. Lidelse var derfor selvforskyldt, som det kom til udtryk fx i hekseri, djævlebesættelser eller selvvalgt skørlevned. En voldsom naturkatastrofe i 1755, hvor et voldsomt jordskælv i Lissabon, hvor man skønner, at ca. 35.000 mennesker mistede livet, satte imidlertid spørgsmålstegn for mange ved, om Gud virkelig kunne stå bag en så altødelæggende begivenhed. Jordskælvet i Lissabon blev derfor et afgørende vendepunkt i forståelsen af ondskab. Naturen kunne jo ikke være ond i sig selv. Det var alene mennesker, som kunne være onde. Kirken fastholdt stadig, at den frygtelige katastrofe var Guds straf. I Danmark fortolkede salmedigteren Hans Adolf Brorson (se side 138), som var biskop over Ribe stift, således jordskælvet i Lissabon som Guds ubegribelige, men retfærdige straf over de syndigere indbyggere. Men tvivlen om, hvorvidt denne teori virkelig kunne være rigtig, var dog udbredt, og kirken havde svært ved at overbevise den hastigt voksende gruppe af skeptikere.

´Var det store jordskælv i Lissabon i virkeligheden Guds straf over menneskeheden?´, blev et af tidens vigtigste spørgsmål.

Jordskælvet i Lissabon den 1. november 1755 var et af historiens mest katastrofale naturkatastrofer. Et sted mellem 30.000 og 40.000 mennesker mistede livet som følge af dette jordskælv og dets eftervirkninger, som både medførte store brande og en tsunami med bølgehøjde på op mod 20 meter. Katastrofens forfærdende omfang kom til at sætte spørgsmålstegn ved opfattelsen af en ellers guddommelige og harmoniske orden, som den klassiske oplysning havde frembragt, og bestyrkede bl.a. deisterne i opfattelsen af, at Gud ikke styrede verden, som derfor var overladt til sin egen skæbne. (Samtidig illustration.)

Det alvorlige jordskælv i Lissabon i 1755 fik også stor betydning for udbredelsen af deismen og andre opfattelser af ´fornuftstiden´, - som den senere blev kaldt, - hvis tilhængere ikke kunne forstå, hvorfor Gud ikke havde forhindret denne urimelige naturkatastrofe, der endda også havde lagt kirker og klostre i ruiner. For Voltaire og andre, som tænkte i samme retning, blev jordskælvet i Lissabon derfor den hændelse, som endeligt overbeviste dem om, at Gud ikke blandede sig i menneskenes liv, og at mennesket derfor ikke skulle affinde sig med sine vilkår og `laden stå til`, men selv måtte tage ansvar for sin egen skæbne. Det voldsomme opgør mod kirken skyldtes ikke blot dens modstand mod fornuftens brug og kirkens monopol på ´sandheden´, men også Kirkens magt og rigdom, der stod i vejen for det voksende borgerskab, der boede både i hovedstaden og i de større købstæder, og som i takt med den mere og mere udbredte mistro til, at verdensordenen var et gudsværk, som ikke kunne ændres, ønskede at få større magt og indflydelse. Den ændrede gudsopfattelse blev i stigende grad en trussel mod den enevældige kongemagt og den herskende adelsklasses nedarvede privilegier. Denne udvikling fik også stor betydning for Danmark.

Borgerskabet, som især omfattede embedsmænd, akademikere og storkøbmænd, var efterhånden vokset betydeligt i antal, men alligevel var det stadig alene godsejerne, som besad privilegierne. Ifølge den nye fremskridtstanke udgjorde ´folket´ først og fremmest de oplyste og dannede borgere, og når man talte om lighed, var det borgerskabets ligestilling med adel og godsejere, man mente. Efter borgernes opfattelse burde de derfor selv have langt større indflydelse på landets styre. Hensynet til de lavere stænder fx bønderne, men især den store gruppe af landarbejdere, som ikke ´havde fod under eget bord´ spillede en langt mindre rolle. I fremskridtstanken lå der derfor et direkte opgør med ´forsynstanken´, dvs. forestillingen om, at den bestående verdens- og samfundsorden og historiens gang var styret af Gud. Frigørelsen fra Kirken var i vid udstrækning også et udslag af de nye videnskabelige opdagelser, opfindelser og udvikling af nye metoder indenfor bl.a. landbruget.

Udsnit af en samtidig illustration, der viser, at også det selvtilfredse borgerskab nu havde let adgang til at nyde det sociale samvær, som de nye kaffehuse gav mulighed for.

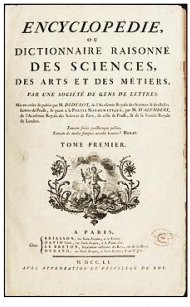

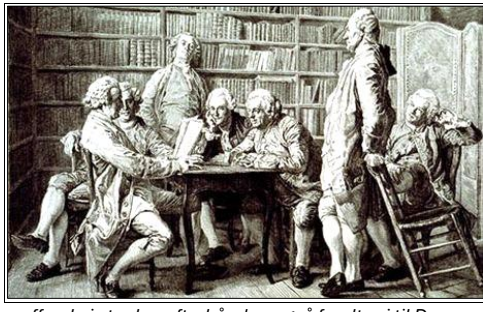
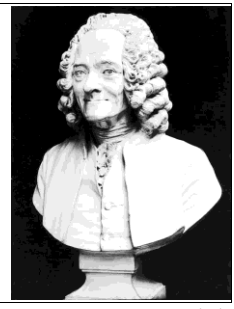

De fransk oplysningsfilosoffer, hvis tanker efterhånden også fandt vej til Danmark, omfattede en række vigtige filosofiske tænkere. Blandt disse var især François-Marie Arouet, som er bedst kendt under sit pseudonym Voltaire, (1694-1778), hvis buste ses herover. Voltaire var en særdeles ivrig forkæmper for ytringsfrihed og lovbestemte menneskerettigheder. En anden af disse oplysningsfilosoffer var schweizeren Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), hvis opdragelsesroman `Emile eller Om opdragelsen` fra 1762 kom til at danne sko-le inden for pædagogikken, fordi den gik ind for en fri opdragelse af barnet (se side 233). Dermed blev Rous-seau måske den vigtigste af den moderne pædagogiks grundlæggere. Også hans `Den sociale kontrakt`, der gjorde folkeviljen til den højeste lov, og som indvarslede Den franske Revolution mellem 1789-1793 var vigtig. Rousseau bliver stadig opfattet som grundlægger af ´den frie børneopdragelse´, hvor børn blev opfattet som mennesker med rettigheder og ikke blot som ufærdige voksne. Det gjaldt imidlertid kun for drenge. I ´Èmile´ beskrev Rousseau også, at det var naturen, der havde bestemt, at kvinden var manden underlegen: "Heraf udspringer den første påviselige forskel mellem de to parters åndsform. Den ene bør være aktiv og stærk, den anden passiv og svag (...)

Rousseaus tanker kvindens rolle i samfundet var ikke i tråd med oplysningstidens fornyende tanker om fornuft, frihed og lighed: *"Altså bør kvindernes hele opdragelse indrettes med henblik på mændene. At behage dem, være dem nyttige, blive elsket og æret af dem, at opdrage dem i ungdommen, passe dem som voksne, trøste dem, gøre dem livet behageligt og hyg-geligt, det er kvindernes pligter til enhver tid, og det er det, man burde lære dem fra barndommen."*
Oplysningstidens nye idéer indgik i høj grad i det bane-brydende bogværk, - det videnskabsbaserede leksikon `Le Grande Encyclopedie´ -, som også snart blev over-sat til dansk (se side 215).

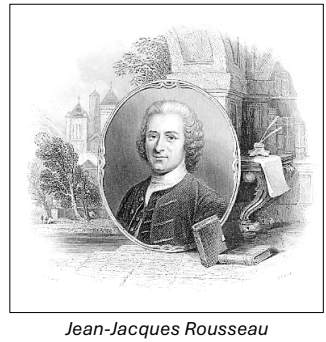

Jean-Jacques Rousseau

Jean-Jacques Rousseaus tanker fik stor betydning for udviklingen af undervisning og pæ-dagogik. Han mente, at børn skulle have lov til at udvikle sig frit og naturligt, uden for me-get voksenstyring. Rousseau lagde vægt på, at undervisningen skulle tage udgangspunkt i barnets egne interesser og erfaringer, hvilket var et opgør med den tidens autoritære og boglige undervisningsformer. Her blev der lagt større vægt på leg, kreativitet og differen-tieret undervisning, hvor det enkelte barns behov og potentialer blev sat i centrum. Rousseaus tanker har også - især i 1800- og 1900-tallet - også bidraget til at forme en mere menneskeorienteret og demokratisk skoletradition i Danmark.

Kirkens traditionelle magtposition blev derfor efterhånden voldsomt udfordret bl.a., at den enevældige kongemagt var bestemt af Gud, og at kongemagten derfor var hævet over ´alle menneskelige love´. Denne opfattelse, som også var støttet af kirken, blev af rationalismens tilhængere opfattet som en direkte forældet samfundsorden. Verdensordenen og samfundsordenen var i stedet styret af naturlovene, som videnskaberne var i færd med at klarlægge ved, at man studerede den menneskelige natur og de eksisterende samfund lige så indgående, som naturfilosofien studerede naturen. Oplysningstidens tænkere søgte derfor efter en naturlig, rationel religion, og resultatet blev ´*deismen*´ til forskel fra den egentlige ateisme, som endnu var sjælden sidst i 1700-tallet.

(Maleriet til højre er af William Blake (1757-1827) og dateres til kort før kunstnerens død. Blake mente, at mennesket kun kunne blive frit ved at bryde med konventioner og tænke selv).

Det bedste samfund og de klogeste mennesker lå ikke tilbage i historien fx med den klassiske filosofi i oldtiden, som man hidtil havde troet. Tværtimod havde de nulevende mennesker med deres moderne videnskab, teknik, militær, arkitektur og kunst nået et højere stade end de fortidige, selv grækerne og romerne, og ville derfor være i stand til at skabe endnu bedre samfund i fremtiden. Man satte derfor spørgsmålstegn ved århundreders gamle forestillinger, så samfundets traditionelle politiske og religiøse fordeling af magt nu for alvor kom til debat. Rationalismens måde at tænke på var kritisk og fordomsfri og rummede en klippefast tro på menneskets evne til gennem viden og erfaringer at gennemskue verdens sammenhæng.

Kodeordene i oplysningstiden var: `*det fornuftige, det naturlige og det nyttige*`. Oplysningsfilosofferne kritiserede og udfordrede derfor autoriteterne - herunder også kirkens dogmatisme - og tilstræbte i stedet at dyrke fornuften og den frie tanke. I Danmark ønskede man at reformere enevælden, men havde bestemt endnu ingen hensigter om at afskaffe den, og der var derfor stort set ingen, der talte for en voldelig revolution, som det skete med den borgerlige revolution i Frankrig i 1789-1793, der i dag ofte regnes for at være indledningen til den moderne historiske tidsperiode, som man ofte betegner som `vor tid`. Oplysningstiden omfatter i Danmark stort set den sidste halvdel af 1700-tallet, indrammet af henholdsvis pietismens tid, og oplysningstidens filosoffers idéer og tanker, som også i høj grad fik indflydelse på de betydelige samfundsændringer, der kom til at præge tiden efter 1750´erne.

Deismen

Oplysningstiden i sidste halvdel af 1700-tallet betød også en konfrontation med den traditionelle og ellers urokkelige magtposition, som havde været gælden i flere århundreder. En af disse udfordringer var ´deismen´, som var betegnelse for troen på, at der ganske vist fandtes en gud, som havde skabt verden som et perfekt funktionelt system, der kan køre af sig selv, men at Gud derfor heller ikke aktivt behøvede at gribe ind i verden.

Som deist afviste Voltaire forestillingen om, at en aktiv, handlende Gud kunne gribe ind i verden via mirakler eller lignende, Deisterne mente, at man i kraft af fornuften kunne komme frem til de samme indsigter som i de religiøse dogmer. Deisterne medvirkede derfor til at løsrive en kristen etik fra det specifikke tilhørsforhold til en religiøs trosretning, og dette bidrog til udviklingen af religiøs tolerance, der voksede frem i 1700-tallet. Tilhængere af deismen blev af kirkens folk betragtet som fritænkere og Gudsbenægtere.

(Delvist citeret efter en desværre foreløbig ´forlagt´ kilde).

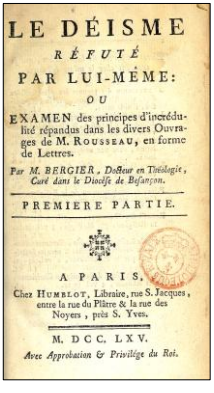
LE DÉISME
RÉFUTÉ
PAR LUI-MÊME:
OU
EXAMEN des principes d'incrédulité répandus dans les divers Ouvrages de M. ROUSSEAU, en forme de Lettres.
Par M. BERGIER, Docteur en Théologie, Curé dans le Diocèse de Besançon.
PREMIERE PARTIE.
A PARIS,
Chez HUMBLOT, Libraire, rue S. Jacques, entre la rue du Plâtre & la rue des Noyers, près S. Yves.
M. DCC. LXV.
Avec Approbation & Privilège du Roi.

"*Hvis Gud ikke eksisterede, ville det være nødvendigt at opfinde ham*", udtalte den franske oplysningsfilosof Voltaire og udtrykte dermed oplysningstidens forestilling om, at en forklaring på, hvordan verden og livet var opstået ganske vist var nødvendig, men hvis der fandtes en gud, - hvad de fleste deister fortsat troede, - var Gud alene den, der engang havde skabt den fornuftige verdenssorden, men som derefter fungerede af sig selv uden guddommelig indgriben. Gud kunne derfor sammenlignes med en urmager, der havde skabt et perfekt ur, men derefter ikke længere blandede sig i ´tidens gang`.

Denne opfattelse var derfor en regulær udfordring af kirken, hvis berettigelse og magtposition netop var baseret på den ellers urokkelige forestilling om, at kirken ´forvaltede´ Guds indgriben i det enkelte menneskes liv. Deisternes opfattelse var derfor også, at det ikke kunne være Gud, der havde indsat den enevældige konge, og kongens love som konsekvens heraf derfor heller ikke var baseret på `Guds lov` dvs. ´De ti Bud´. som jo netop var det egentlige grundlag for børnelærdommen. Staten blev derfor opfattet som en verdslig sammenslutning af frie og lige borgere, som den også tidligere havde været det i antikken.

Samfund kunne være indrettet på forskellig måde fx som et monarki, hvor fyrsten eller kongen i så fald blot var den fornuftige stats første tjener, *'primus inter pares´* dvs. den første blandt ligemænd, - som det blev udtrykt under den såkaldte *´oplyste enevælde´*. Et nyt begreb, *`den offentlige mening´*, hvor kongemagtens forvaltning af staten nu åbent kunne vurderes, havde dermed også for første gang set dagens lys. Det samme var tilfældet med bl.a. oplysningsfilosoffen Thomas Hobbes *´ ´Samfundspagt´*, som forudsatte, at kongen tjente folkets vel, og når dette ikke tilfældet, havde folket i virkeligheden ret og måske endda også ligefrem pligt til at afsætte ham. Oplysende bøger skulle uddeles til skolebørnene: *"De uddeelte Bøger ere af det Indhold, at Forældrene selv kunde have Nytte af deres Læsning. Barnets Navn skrives foran i Bogen. Præsten haver Indseende med, at baade Barnet vedbliver i Flittighed, og Forældrene tage til Eftertanke, hvad deraf kan læres. I manglende Fald fratages Bogen igien og gives til et andet Barn, som imidlertid haver beviist større Flid og Agtsomhed."*

"Oliemaleri med titlen "Voltaires Triumf" af Alexandre Duplessis fra 1774. Maleriet hænger på François de Voltaires slot Ferney. I midten ser vi Voltaire blive hyldet som komedieforfatter. Komediens muse fremstiller Voltaire for lyset og sangens gud, Apollon, der vil tildele Voltaire udødelighedskronen. I højre side af billedet ses historiens muse, Klio, i gang med at få placeret en buste af Voltaire i erindringens tempel. Øverst i billedet ankommer Apollons vogn. I venstre side af billedet ses en personificering af Frankrig, der viser Voltaire frem for Rusland og Preussen. Helt ude i forgrunden i venstre hjørne ses den hvidklædte kvinde, der repræsenterer tolerancen. Hun holder en stav, der symboliserer fred, mens hun beskytter børnene. Bag hende er en djævlelignende skikkelse, der ligger med sin maske, sin kniv og sin bog. Skikkelsen symboliserer fanatismen, hykleriet, intolerancen og forfølgelsen. Filosofiens ånd holder den djævlelignende skikkelse nede med den ene hånd, mens han med en fakkel jager uvidenheden og dumheden ud af det højre hjørne. Mange dele i billedet passer på Holberg. Dramatikeren og historikeren, der kæmper for tolerancen, og som trækker på antikken for

at forklare nutiden." Bemærk, at Gud ikke ´ses´ på maleriet, kun den tomme tronstol. Deisterne, som Voltaire tilsluttede sig, var af den opfattelse, at Gud nok havde skabt verden, men at han efter skabelsen af verden ikke længere blandede sig i verdens gang. Det var menneskets eget ansvar. Denne tankegang, som reelt udfordrede kirkens autoritet, blev naturligvis imødegået på det kraftigste af kirken, og det gør den som bekendt stadig. (Billedet er gengivet efter den franske udgave af leksikon Larousse. Billedteksten er delvist kopieret og lettere redigeret fra https://rundtomholberg.dk/temaer/oplysningen.

Den store encyklopædi

Blandt flere betydningsfulde oplysningsfilosoffer var også franskmændene Denis Diderot (1713- 1784) og Jean le Rond d'Alembert (1717-1783), som begge bl.a. var medforfattere og redaktører af verdens første moderne leksikon eller encyklopædi, som på dansk fik titlen:` *Encyklopedie eller fornuftsmæssig Ordbog om Videnskab, Kunst og Haandværk af en Gruppe af belæste Mennesker.*` Det imponerende bogværk, som var en særdeles grundig beskrivelse af stort set hele datidens videnskabelige, kunstneriske og praktiske viden, udkom mellem 1751 og 1772. Encyklopædien var samtidigt et for sin tid ret provokerende værk. Diderots filosofiske tanker prægede hele værket og kunne sammenfattes til: *"gennem Viden vil vore Børn være bedre forberedte, og vil derfor kunne blive mere dygtige og lykkelige."*

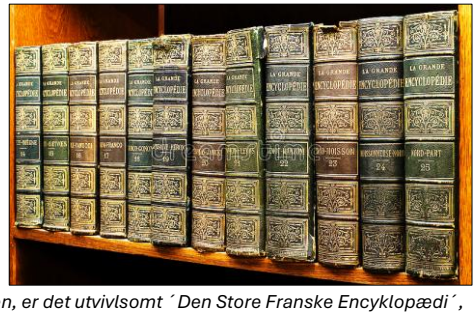

Hvis et enkelt bogværk kendetegner oplysningstiden, er det utvivlsomt ´Den Store Franske Encyklopædi´, der udkom i perioden mellem 1751 og 1772. De 28 bind omfattede 17 bind med 18.000 sider tekst - 75.000 opslagsord til værkets i alt ca. 44.000 store og 28.000 mindre artikler - og ikke mindst de 11 bind, som indeholdt et betydeligt antal oftest særdeles informative illustrationer om forskellige håndværk, redskaber og meget, meget andet. Et tilfældigt eksempel på et af de viste håndværkerværksteder er gengivet herunder.

I artiklen om autoritet i værkets første bind skrev Diderot også, at *" Intet Menneske har af Naturen modtaget Ret til at befale over andre. Friheden er en Himlens Gave, og hvert Individ af samme Art har Ret til at nyde den, saa snart han nyder Fornuftens Brug."* Det var udgivernes hensigt, at encyklopædien ikke blot skulle dække områder som videnskab og kunst, som der også tidligere var skrevet en del om, men encyklopædien skulle i virkeligheden dække alle områder af menneskelig kundskab indenfor håndværk, landbrug, musik og skibsbygning og anden viden, man kendte til på udgivelsestidspunktet. Med denne omfattende beskrivelse af hele den kendte verden, ville folk efter udgivernes mening nu også få mulighed for at overveje og ændre deres tankegang.

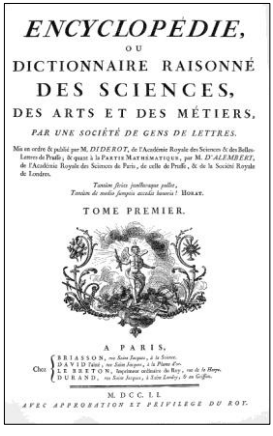
ENCYCLOPÉDIE,
OU
DICTIONNAIRE RAISONNÉ
DES SCIENCES,
DES ARTS ET DES MÉTIERS,
PAR UNE SOCIÉTÉ DE GENS DE LETTRES.
TOME PREMIER.
A PARIS,
M. DCC. LI.
AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DU ROY.

Kirken afskyede forståeligt nok encyklopædien, fordi værkets forfattere ikke alene gik ind for religiøs tolerance og den frie, tankemæssige værdi bl.a. af industri og håndværk, men også gav udtryk for, at det væsentligste for en regering var at sørge for landets almindelige borgere. Mange af oplysningstidens store tænkere havde været bidragsydere til værket, der fik stor betydning for udbredelsen af de ændringer af samfundet, som prægede resten af århundredet, og som i Danmark også medvirkede til at skabe nyere grundlag både for skolerne, som det fremgik af grundlaget for skolelovene i 1814, men ikke mindst også i forbindelse med vedtagelsen af den nye og delvis demokratiske grundlov i 1849.

Oplysningstiden i Danmark

I ´Ordbog over det danske sprog´ forklares ordet 'oplyst' med "*at være i besiddelse af viden og (deraf betinget) evne til selvstændig og fordomsfri tænkning og opfattelse*."
I `Den danske ordbog´ anføres det om de filosoffer, der var toneangivende i Oplysningstiden, at de "*ser Fornuften som den kritiske og oplysende Kraft i Mennesket*."
Oplysningstiden eller rationalismen, der var kendetegnet ved den såkaldte oplysningsfilosofi, er navnet på en periode i den europæiske kulturhistorie, som fik sin udformning i Frankrig, hvorfra den bredte sig til resten af Europa fra cirka 1690 og frem til udbruddet af Den franske Revolution i 1789. Forestillingen om et historisk fremskridt båret af fornuften blev en central tanke.

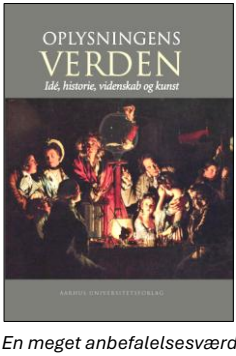

En meget anbefalelsesværdig bog om Oplysningstidens idéer mm. er " Oplysningens verden - Idé, historie, videnskab, kunst", skrevet af en lang række forfattere og redigeret af Ole Høiris og Thomas Ledet. Ca. 600 sider, udg. 2007.

I løbet af 1700-tallet havde opfattelsen af enevælden i Danmark også gradvist ændret sig, og det var som nævnt især Ludvig Holberg (se side 46), som havde været den væsentligste forløber for oplysningstiden i Danmark. Med tydelig inspiration fra oplysningsfilosofien havde Holberg i århundredets første halvdel beskrevet det ideelle forhold mellem fyrste og folk, hvor det for den lærde elite blev idealet, at *´den oplyste fyrste´* eller *´primus inter pares´*, dvs. den første blandt ligemænd, skulle lytte til sit folk og dermed være garant for retfærdigheden i statens styre under *´den oplyste enevælde´*.

I Danmark var modsætningerne dog mindre skarpe end tilfældet var i flere andre europæiske stater fx i Frankrig, hvor de voldsomme modsætninger var med til at skabe grundlaget for udbruddet af den borgerlige franske revolution i 1789, som eftertiden ofte har set som begyndelsen på ´vor tid´.

" Fra den store verden kom der nye idéer. I Danmark var der dog stort set ingen, der talte for en voldelig revolution. Man ville reformere enevælden - ikke afskaffe den.
I løbet af 1700-tallet havde opfattelsen af enevælden gradvist ændret sig. Forfatteren Ludvig Holberg havde i århundredets første halvdel med inspiration fra oplysningsfilosofien skrevet om det ideelle forhold mellem fyrste og folk. Blandt den lærde elite blev idealet den oplyste fyrste, som lyttede til sit folk og var garant for retfærdigheden i statens styre.
Ifølge denne tankegang var folket først og fremmest de oplyste og dannede borgere.
Når man talte om lighed, var det borgerskabets ligestilling med adel og godsejere, man mente. Efter borgernes egen opfattelse burde de selv have mere indflydelse på landets styre."

(Citeret fra Nationalmuseets artikel om oplysningstiden på https://natmus.dk/historisk-viden/danmark/enevaelde-1660-1849/samfundet-under-enevaelden/oplysningstiden/).

Den oplyste enevælde
Under påvirkning af bl.a. oplysningstidens idéer forsøgte en række enevældige herskere i sidste halvdel af 1700-tallet både i Danmark og i flere andre europæiske stater at bruge deres magt til at indføre forskellige reformer, der bl.a. skulle fremme de lavere samfundsklassers velfærd. I dansk historieskrivning anses Struenseetiden og landboreformperioden i 1770´erne og 1780´erne ofte som *´den oplyste enevældes periode´*. Vigtigst var dog nok især de store landboreformer, som i 1788 ganske vist førte til afskaffelsen af stavnsbåndet for bønderne, mens forholdene for den langt større gruppe af landarbejdere i virkeligheden blev væsentlig ringere end før landboreformerne (se side 60). I Danmark fik den ændrede samfundsopfattelse også stor indflydelse på fx de efterfølgende skolelove i 1814.

Da universitetet i virkeligheden først og fremmes især fungerede som præsteskole, blev det derfor heller ikke centrum for udbredelsen af oplysningsfilosofien i Danmark, så lidt som universiteterne havde været det i fx både Frankrig og England. Oplysningsfilosofien fik derfor andre institutionelle rammer, og i Danmark blev det især Sorø Akademi, som var en gammel adelig uddannelsesanstalt, der blev genoprettet i 1747 og delvist finansieret af Holberg, der også testamenterede sit gods og hele sin formue til akademiet og bl.a. af den grund også blev udnævnt til baron.

I Danmark var oplysningstiden derfor kendetegnet ved en optimistisk tro på det enkelte menneskes evne til at begribe sin omverden ved brug af sin fornuft. I denne tid begyndte flere at udfordre etablerede dogmer og traditioner om samfundets struktur og magtfordeling. Adskillige af oplysningstidens ledende skikkelser i Danmark formåede endda at forene oplysningsfilosofiens forestillinger med en ellers pietistisk præget religiøsitet.
Det var tilfældet både med intellektuelle personer som fx biskop Erik Pontoppidan (se side 204) og flere af de ledende kræfter i regeringen som fx Adam Gottlob Moltke (se bind 2, side 4) og Christian Ditlev Reventlow (se side 237), men oplysningstidens idéer træder måske tydeligst frem især i Johan Friedrich Struensees mere end 2000 ofte vigtige og nødvendige samfundsreformer.
Christian VII blev nemlig hurtigt stærkt knyttet til sin nye livlæge. Struensee, der afgjort havde en betydelig politisk sans, tiltog sig imidlertid mere og mere magt. Struensee var allerede tidligt inspireret af oplysningsfilosofien, og det prægede også i høj grad de mange reformer, han fik gennemført i løbet af de kun 16 måneder i perioden 1770-1772 besad han reelt den egentlige politiske magt i Danmark.

Reformarbejdet under Struensees ´regeringsperiode´ i årene 1770-1772
Johan Friedrich Struensee (1737-1772) var søn af en pietistisk teologiprofessor i den tyske by Halle, hvor han også selv tog den medicinske doktorgrad i 1757. Christian VII var psykisk syg, men Struensee havde en beroligende indflydelse på den sindslidende konge, og snart efter blev han ansat som Christian VIIs livlæge. Fra 1768 fulgte Struensee som læge derfor den danske konge på dennes store rejse til London og Paris.

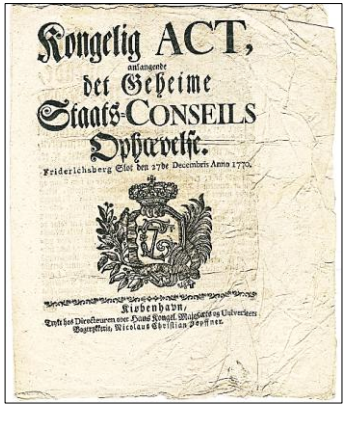
Kongelig ACT,
angaaende
det Geheime
Staats-CONSEILS
Ophævelse.
Friderichsberg Slot den 27de Decembris Anno 1770.
Kiøbenhavn,
Trykt hos Directeuren over Hans Kongl. Majestets og Universitets
Bogtrykkerie, Nicolai Christian Møller.

(Til højre ses forsiden af den "Kongelige Act" fra december 1770 hvormed Struensee afskaffede Gehejmekonseillet, og derved officielt blev statsleder i Danmark.)

Struensee nedlagde også gehejmerådet og erstattede det med et ´kabinetstyre´, som havde ham selv som leder med titel af gehejmekabinetsminister. Han udstedte derpå en ny hoveriforordning af 20. februar 1771, hvor godsejernes hoverikrav ikke længere skulle tage udgangspunkt i godsejerens behov for arbejdskraft på hovedgården, men i størrelsen af bondens fæstegård og dens beliggenhed i forhold til hovedgårdsmarkerne.

Omtrent hundrede år efter Struensees virke malede Kristian Zahrtmann denne ´Scene fra Christian VII's Hof´ med Christian VII, Caroline Mathilde og Struensee som motiv.

Modstanden mod Struensees reformer voksede hastigt i de magtfulde konservative kredse i Danmark. At Struensee også var den unge og stærkt forsømte dronning Caroline Mathildes elsker og endda - meget uforsigtigt - også fik et barn med hende, gjorde bestemt ikke sagen bedre.
Lettelsen i godsejerkredse var derfor ganske stor, da Struensee i januar 1772 blev væltet af sine politiske modstandere ved en paladsrevolution, dødsdømt for majestætsfornærmelse og derpå offentligt halshugget på Fælleden i København.
Struensees hoverilov blev også straks ophævet og allerede året efter erstattet af en ny lov, som i langt højere grad var tilpasset godsejernes interesser.

Udstillingen af Struensees legemsdele efter henrettelsen blev et stort tilløbsstykke for det københavnske borgerskab, som med deres ´Seglas´ kunne tage de enkelte afhuggede legemsdele i nøjere øjesyn.

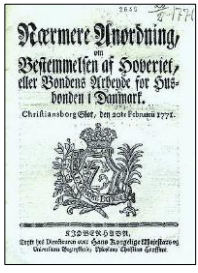

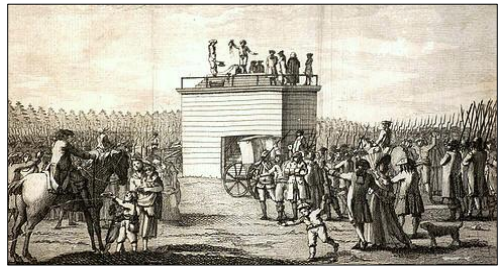

"Nærmere Anordning om Bestemmelsen af Hoveriet, eller Bondens Arbeyde for Husbonden i Danmark" var titlen på Struensees hoveriforordning af 20. februar 1771. Johan Friedrich Struensee blev efterfølgende henrettet og parteret på Østerfælled i april 1772, som det er skildret på et samtidigt stik herover. Dermed blev der sat en stopper for det store reformarbejde, som blev gennemført af Christian VIIs magtfulde livlæge, der efterhånden regerede landet i stedet for den enevældige, men sindslidende konge. Struensees reformer bl.a. om ændringer af fæstebøndernes hoveripligt på herregårdene skabte ham mange fjender blandt godsejerne, men også det politiske magtspil med den konservative kreds omkring Ove Høeg-Guldberg (se side 230) og enkedronning Juliane-Marie, gjorde livet farligt for den begavede, men også uforsigtige Struensee, og da Struensee i 1771 fik et barn med Christian VIIs unge dronning, Caroline Mathilde, klappede fælden. Han blev dømt for ´Crimen laesae Majestatis´- dvs. majestætsfornærmelse efter Danske Lovs 6. bog, 4. kapitel, 1. artikel, hvor det fremgår, at: "Hvo som laster Kongen eller Dronningen til Beskæmmelse, eller deres og deres Børns Liv eftertragter, have forbrudt Ære, Liv og Gods, den høire Haand af hannem levende afhugges, Kroppen parteres og lægges paa Steile og Hiul, og Hovedet med Haanden sættes paa en Stage." Sammen med vennen Enevold Brandt fik Struensee derfor først hugget den ene hånd af, inden han derpå blev halshugget. Liget blev parteret og sat på ´hjul og stejle´. Henrettelsen blev endda et stort tilløbsstykke for byens borgere og deres fine fruer, som med de nyopfundne ´seglas´ dvs. kikkerter i de følgende dage nøje kunne studere de blodige, jordiske rester af den tidligere så magtfulde mand, som det også fremgår af samtidige farvelagte illustrationer. Struensees reformarbejde omkring begrænsning af fæstebøndernes hoveripligt ophørte selvfølgelig øjeblikkelig til godsejernes udelte tilfredshed. Struense er af nogle historikere vurderet som "den bedste danske konge, Danmark aldrig fik" til trods for, at han kun ´regerede´ i en meget begrænset periode.

Adskillige historikere har vurderet, at Struensee nok pressede sit reformprogram for hastigt igennem med gennemførelsen af flere end 2000 reformer på de kun 16 måneder (!), hvor Struensee reelt styrede landet. Mange af reformerne var ganske vist i betydelig grad nødvendige, men den store politiske aktivitet skaffede ham derfor også en de betydelige politiske fjender. Dertil kom, at Struensee var meget selvrådende og bestemt ikke altid udviste situationsfornemmelse både med hensyn til sit politiske virke, men også i forbindelse med hans indiskutable affære med Christiaan VIIs unge, forsømte dronning Caroline Mathilde, med hvem han udviklede et nært venskab, og som han også fik en datter med. At Struensee derfor i juridisk forstand var skyldig var evident, da han blev dømt til døden for ´Crimen laesae majestatis´ efter bestemmelserne i Christian Vs ´Danske Lov´ fra 1683 (se side 37). Alligevel betegner flere historikere - som allerede oplyst - Struensee som ´den bedste konge, Danmark aldrig fik´.

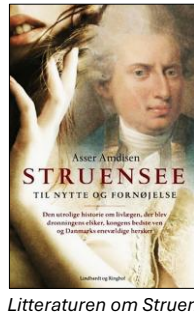

Litteraturen om Struensee er ganske omfattende. En nyere biografi er historikeren Asser Amdisen: "Struensee – Til nytte og fornøjelse", som udkom i en nyrevideret udgave i 2020.

Mange af Struensees reformer var inspireret af de radikale dele af oplysningsbevægelsen. Han forsøgte bl.a. at begrænse udviklingen inden for hoveriområdet, som mange efterhånden mente var blevet så gunstig for godsejerne, at den reelt kunne ruinere de hoveriplagede fæstebønder. Også statsapparatet blev moderniserede. Struensee indførte bl.a. også en trykkefrihedslov. At en enevældig stat indførte trykkefrihed uden den sædvanlige censur, var derfor ganske enkelt både uhørt og enestående og noget, der ikke tidligere var set. Den allerede nævnte franske oplysningsfilosof Voltaire skrev derfor et offentligt brev til Christian VII, hvori han hyldede det danske monarki som Europas mest frisindede monark måske uden i virkeligheden at kende nok til kongens sygdom og den reelle magtfordeling i Danmark mellem kongen og livlægen.

Fra pietisme til folkeoplysning
Man kan på den ene side give pietismen æren for at stå bag Christian VIs skolelov i 1739 (se side 206), men på den anden side indtraf virkeliggørelsen af lovens tanker dog først under Frederik VI næsten 75 år senere, hvor gennemførelsen af forskellige sociale reformer fra slutningen af 1700-tallet - bl.a. flere af Struensees talrige reformer - efterhånden skabte de nødvendige økonomiske og materielle forudsætninger for en bredere folkeoplysning, som tydeligvis også blev en af grundpillerne i skolelovene af 1814. Man kan derfor med nogen ret hævde, at oplysningstiden på den måde færdiggjorde det skole- og undervisningsprojekt, som pietismen tidligere havde påbegyndt især med opførelsen af rytterskolerne.

Det vil vi se lidt nøjere på og springer derfor kort tilbage til degneundervisningen på landet.

Degneskoler og løbeskoler
Ud over rytterskolerne og ganske få andre landsbyskoler, blev der stadig ikke opført skoler i landdistrikterne, men med skoleforordningen af 1739 blev det et krav, at godsejerne skulle oprette skoler i hvert sogn på deres godser, hvor børnene så skulle gå fra seksårsalderen eller også på anden vis kunne lære at læse og forstå kristendommens grundsætninger i den lille katekismus. Det blev degnene i de enkelte sogne, som hermed fik pligt til at holde skole mod et tillæg til lønnen. Degneboligen skulle udvides med to til fire fag, så den kunne fungere som ´degneskole´, de steder, hvor der ikke allerede var bygget skoler for almuens børn. I de ret få egne, hvor degnene var studerede og modtog en rimelig aflønning, indtog han en ret anset stilling i sognet og dets nabolag, men studerede degne var der ikke mange af i det meste af 1700-tallet.
Langt den overvejende del af degnene på den tid var derfor ustuderede, som bestemt ikke altid nød større respekt hos bønderne, især da embedet ofte blev varetaget af en forarmet husmand, der fik kost på omgang hos bønderne. På afsides steder, hvor der var for få børn, så der slet ikke kunne opføres skoler, måtte læreren gå fra by til by, så børnene fik mindst tre måneders undervisning om året. Disse ´skoler´ blev kaldt ´løbeskoler´.

Et springbræt til degnekaldet
Lønnen som skoleholder var gennemgående også meget ringe, og i perioder var der derfor en hastig udskiftning af skoleholdere, som ofte søgte stilling andetsteds, når muligheden bød sig. Embedet som skoleholder var for mange et springbræt til at blive degn, - en mulighed, som allerede var stillet skoleholderne i udsigt i ´*Instructionen*´ for rytterskolerne´ fra

1721, hvor det fremgik, at "*hvilken Skolemester (...) lader se nogen særdeles Fliid med de Unges Underviisning, hannem vil Vi, naar hand er Student, til ledigvordende Degne-Kald ja vel også til Præste-Kald, om hand skal have været fiire Aar eller i det mindste tree Aar Skolemester før hand noget sligt Embede maa søge*." Mange skoleholdere valgte derfor netop denne mulighed for at få et degnekald, og det ses derfor ofte, at der var en betydelig udskiftning af skoleholdere især i de første årtier, efter at rytterskolerne blev opført. Degnens påklædning skulle være i overensstemmelse med reglerne, hvilket vil sige, at han skulle have både lang køretrøje og kappe i mørk farve og sko samt hat. På den måde skulle degnen adskille sig fra almuen og bønderne. Af økonomiske grunde kunne mange degne dog ikke efterkomme disse krav. Degnens børn havde også mulighed for at blive studenter fra latinskolen, hvis de var drenge og evnerne ellers rakte til det.

Ægteskaber baseret på gensidig kærlighed mellem parterne har bestemt ikke været afgørende gennem det meste af historien, hvor sikringen af slægten lige siden middelalderen altid havde stået over individet, og hvor fornuftsægteskaber blev indgået mellem slægter - herunder også i meget høj grad både i kongehuset og i de fornemste adelskredse - som resultatet af rent pragmatiske aftaler, der tjente begge de involverede slægter bedst muligt både politisk og økonomisk. Præsteenker kunne også blive gift med degne. At man som nyansat degn giftede sig med forgængerens enke - eller eventuelt præsteenken -, var en meget almindelig ordning, som både sikrede enken økonomisk, men ofte også var til fordel for degnen, som var ny i embedet. Der var derfor også en klar forventning om, at den unge og derfor ugifte degn, præst eller skoleholder indgik ægteskab med forgængerens enke, og er sikkert også i langt de fleste tilfælde blevet opfattet som den bedste løsning for begge parter. På mange måder var det også en fornuftig ordning, som begge parter kunne have nytte af. Kærlighedsbaserede ægteskaber kunne undertiden finde sted især blandt den fattigske del af befolkningen, men hører ellers til i en meget senere tid. At denne tradition dog også kunne skabe problemer i forbindelse med besættelsen af embedet som skoleholder kendes fx fra rytterskolen i Korup i Fyns Rytterdistrikt (se bind 2, side 183).

Hensigt og virkelighed

Udgifterne til skolerne, lærerlønninger og bøger skulle betales både af bønderne og af godsejerne. Indførelsen af den nye skoleforordning faldt imidlertid sammen med en alvorlig økonomisk landbrugskrise, så reaktionen på lovens krav om oprettelse af skoler blev derfor mødt med en storm af protester, som gjorde det nødvendigt for kongen at foretage en ændring af den oprindelige forordning, så de økonomiske krav til bønderne og godsejerne reelt blev mindsket betydeligt.

Ændringen blev bekendtgjorde med en såkaldt *´Plakat´* (dvs. en mindre forordning) af 29. april 1740 med bemærkninger om, at "*Vi allernaadigst formode, at Vores Gudelige Øjemærke til den opvoksende Ungdoms nøjagtige Undervisning i deres saligheds Kundskab, kan erholdes, uden saadan alt for stor Byrde og besværing for Jordegodsets ejere og Besiddere*", hvor kongen også gjorde godsejerne opmærksomme på, "*at som de nyde det Legemlige af deres Tjenere, de igen vil sørge for deres Aandelige*" og at de "*derved have at vente den største Velsignelse af Gud*".

Konsekvensen af de nye bestemmelser var imidlertid, at det endte med at blive meget forskelligt fra gods til gods hvilken grad af undervisning, der blev gennemført, og på trods af den ellers voksende interesse for en bred undervisning i den basale viden om kristendom-

men og den nødvendige lovgivning om oprettelse også af almueskoler, blev de store hensigter og skoleplaner derfor også kun gennemført i et begrænset omfang, - først og fremmest på grund af den manglende nødvendige finansiering af projektet. Lovteksten modificerede nemlig de økonomiske rammer, der var fastlagt i skoleloven med hensyn til finansieringen af det nødvendige skolebyggeri og fritog i stedet godsejerne fra at udgøre skolernes økonomiske sikkerhedsnet.
Hvor det i skoleloven fra 1739 oprindeligt var fastsat, at præsterne og stiftsøvrigheden skulle afgøre behovet for nye skolehuse og deres placering, blev denne afgørelse ifølge plakaten overladt til godsejeren selv. Det samme kom herefter også til at omfatte for størrelsen af skoleholdernes løn. Danmark havde ganske vist officielt fået sin første egentlige skolelov, men både den allerede nævnte manglende finansiering af hensigten og degnenes og skoleholdernes utilstrækkelige uddannelsesniveau gjorde, at resultaterne slet ikke stod mål med anstrengelserne. Dertil kom, at den ringe aflønning af skoleholderne også havde gjort det meget vanskeligt i det hele taget at finde egnede lærerkræfter i landområderne. Alligevel ser det dog ud til, at antallet af landsbyskoler i perioden 1739 og frem til vedtagelsen af den store skolereform for landdistrikterne i 1814 blev næsten tredoblet, idet antallet i den nævnte periode steg fra ca. 600 til over 1700 almueskoler i landsognene.

Præsternes tilsynspligt med skolerne
Som et eksempel på sognepræsternes ansvar for, at undervisningen blev gennemført på tilfredsstillende måde i sognenes skoler kan nævnes amtsprovst Gjerlev Chr. Krog, der virkede på Møn i perioden 1815-1838 og i øvrigt blev karakteriseret som *´en ivrig Skolemand´*. Som provst visiterede han naturligvis både sognekirkerne og skolerne i provstiet, men udarbejdede desuden også en grundig vejledning for sognepræsterne, hvor han bl.a. også præciserede sognepræsternes pligter for tilsynet med undervisningen i skolerne. Om skolebesøgene skrev Krog - her citeret fra L. Frederiksen: *"Steges Præstehistorie"*, side 22-27 i årbogen for 1931, udgivet af Historisk Samfund for Præstø Amt - med L. Frederiksens indflettede kommentarer undervejs -, at ´Skolebesøgene *"næst den offentlige Gudsdyrkelse* (er) *en af Præstens vigtigste Pligter (...)* Skolevæsenet er i Almindelighed paa Landet maadeligt, *fordi "Skolelærere hidtil er blevet valgt blandt Skræddere, Skomagere, Tjenere, Underofficerer, Haandværkere og mislykkede Studenter. Den største Del af dem kan næppe læse i Bog, skriver jammerlig og kan ikke regne eller synge". Men man kan ikke vente at faa ´duelige Subjekter´ som Lærere, saa længe deres Løn er saa ussel, at Præstens Avlskarl ofte har mere i Løn"*.
Efter en drastisk beskrivelse af en Landsbyskole beskrives visitationen af præsten, hvis opgave er *"med Sagtmodighed at omgaas Skolelæreren, ved en blid, fornuftig og alvorlig Forestilling overbevise ham om det manglende og urigtige i hans Læremetode, vise ham en bedre, kortere og bekvemmere Læremaade, ikke blot ved idelig Samtale, men ved selv personlig at tage Del i Undervisningen, tidlig og sildig være i Skolen, indfinde sig der til ubestemte Tider"*. Det er ikke nok, at Børnene lærer *´til Nød at læse*,' maadeligt at skrive eller regne eller mekanisk lærer noget udenad *"og for Resten er usædelige, urenlige og vilde Uhyrer",* - men Skolens Formaal er at gøre Børnene til gode Mennesker og retskafne Kristne, der engang kan *"forestaa deres Kalds Forretninger paa den nyttigste Maade*. En Mængde Anvisninger gives for dette som for alt andet, en Præst faar med at gøre."

Bispernes visitatsindberetninger
Under enevælden i 1700-tallet blev alt kontrolleret og indberettet. Det gjaldt naturligvis også skolerne. Sognepræsterne havde det daglige ansvar for, at undervisningen i sognets skoler fungerede, som den skulle, så de visiterede derfor jævnligt skolerne og sikrede sig, at skoleholderne passede deres embeder. Mere sjældent, men dog nogenlunde regelmæssigt var det provsten, som visiterede både sognekirkerne og skolerne, så han kunne kontrollere, om både sognepræsterne og skoleholderne varetog deres ansvar på tilfredsstillende måde. Med nogle års mellemrum kom så biskoppen på visitats for ved selvsyn at kontrollere, om alt var i orden både med hensyn til kirkerne og med skolerne. Biskoppen indberettede derpå jævnligt resultaterne af sine visitatsbesøg til Danske Kancelli i København. Mange notater og indberetninger fra bispernes visitatser over hele landet er bevaret fx fra biskop Brorson i Ribe Stift (se bind 2, side 306). Der er meget stor forskel på, hvad der blev indberettet i forbindelse med bispevisitatserne, og det var bestemt ikke alle biskopper, der var lige så omhyggelige som den allerede flere gange nævnte Nicolai Edinger Balle, som var biskop over Sjælland Stift fra 1783 til 1808. Således fik Tønne Block, der var biskop over Fyns Stift i 1787, en direkte påtale fra kirkekollegiet, som klagede over, at bispens indberetninger var rene navnetabeller uden reelt indhold om skolevæsenets tilstand. Biskop Block svarede imidlertid, at han i det store og hele var udmærket tilfreds med undervisningen i både latinskolen og almueskolerne. På det tidspunkt var der efterhånden ikke meget tilbage af den pietistiske bevægelse, som havde fyldt så meget tidligere i århundredet, og det prægede naturligvis også visitatsindberetningerne mod slutningen af 1700-tallet. Undtagelsen var den flittige, men undertiden også noget emsige biskop Balle, som vi vil se lidt nærmere på, da han med sine visitatser og efterfølgende indberetninger til kancelliet i København har efterladt et både ret omfattende og særdeles interessant kildemateriale til vores viden om skolevæsenet i 1700-tallet.

Biskop Nicolai Edinger Balle (1744-1816)
Den største og absolut mest interessante samling af indberetninger stammer som nævnt fra den måske mest omhyggelige, men også noget nidkære biskop Nicolai Balle, som ses på portrætterne på bøgerne nederst på denne side. Der var ikke meget, som undgik Balles opmærksomhed, når han besøgte kirker og skoler på hele Sjælland. Han noterede flittigt i sin visitatsbog både om kirkegangen, om børnenes læsefærdigheder i alle sognets skoler og om selve undervisningen. Desuden uddelte han bøger som flidspræmier til de dygtigste elever, som han i øvrigt selv bekostede. Balle vurderede desuden omhyggeligt hver enkelt skoleholder, som ofte blev belært eller i mere alvorlige tilfælde ligefrem formanet om fejl og mangler ved deres undervisning og i forhold til deres evner fx til at katekisere. Balle lagde i øvrigt stor vægt på, at børnene ikke blot kunne læse og besvare spørgsmål, men at de også forstod, hvad de læste og sagde. På det område var Balle forud for sin tid. Ellers var fremsyn og åbenhed for nye tanker og idéer nu ikke noget, man kunne beskylde ham for.

Nicolai Edinger Balle var født i Vesterskov ved Nakskov i 1744 som søn af en degn, Søren Pedersen Balle, som var velanset og regnet for en hæderlig og velstuderet mand. Moderen var tungsindig og tog sig selv af dage, da sønnen var 18 år gammel. Efter faderens død i 1758 blev Balle elev på latinskolen i Slagelse. Derefter flyttede han til København, hvor han i 1765 bestod embedseksamen på Københavns Universitet i teologi. Et stipendium

satte Balle i stand til det følgende år at foretage en flerårig udenlandsrejse bl.a. til Leipzig, hvor han især fulgte forelæsningerne hos Johann August Ernesti, der dengang var den mest ansete teolog i Europa, og som - i parentes bemærket - også er kendt for sin disput med komponisten Johan Sebastian Bach allerede i 1736. Trods uenighederne var Ernesti dog alligevel også gudfader til flere af Bachs børn.

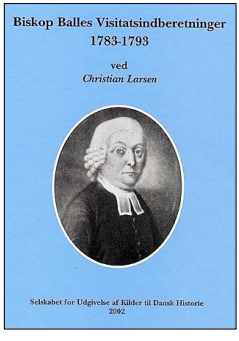

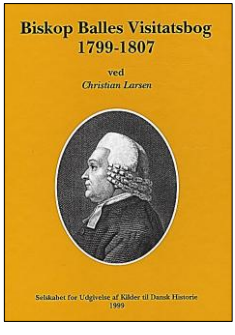

De herskende klassers bedømmelse af bondestanden var præget af både fordomme og åbenlys nedladenhed. Trods sin konservative livsholdning imødegik Balle kraftigt påstanden om, at landbobefolkningen i hans stift levede i "en barbarisk Vankundighed". Tværtimod fremhævede Balle, at bonden ikke var en tåbe, "fordi han klæder sig i Vadmel", og pointerede samtidig, at "paa Landet hørtes der ofte nøjere efter Præstens Prædiken end i Købstaden".

"Fem gange besøgte Sjællands biskop Nicolai Edinger Balle hvert eneste sogn i sit stift, gæstede kirke og skole, lyttede til præstens prædiken og lærerens undervisning, og overhørte sognets menighed og skolebørn. Med sig førte han sin visitatsbog, hvor den flittige mand dag for dag noterede, hvad han havde set og hørt. Denne bog (herover til højre) *er en udgivelse af Balles visitatsbog fra de to sidste rejser, den fjerde runde fra 1799 til 1804 og den femte - ikke fuldendte - fra 1805 til 1807. Derpå nedlagde han sit tyngende embede. Biskop Balle er blevet et begreb i dansk historie takket være hans berømte lærebog, som for generationer var vejen til den kristne børnelærdom. Det er ikke tilfældigt, for skolernes vel var en af hans hjertesager. Det ses også i dette værk, som ikke mindst er en fremragende kilde til den danske skoles historie i tiden umiddelbart før den store nyordning i 1814. Men visitatsbogen fortæller bredt om stort og småt i kirke og skole, om præster og lærere som mennesker, om bygningers tilstand, om prædikentekster og salmesang". Kun disse af Balles visitatsindberetninger er endnu udgivet. Visitatsbøgerne, som hver fylder ca. 500 sider, er udgivet af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. (se litteraturhenvisningerne i slutningen af bind 2 / Citatet er kopieret fra www.williamdam.dk.)*

I 1770 fik Balle tildelt en magistergrad fra Københavns Universitet. Det følgende år blev han udnævnt til sognepræst for Kjettrup og Gjøttrup menigheder i Aalborg Stift. Balle var imidlertid ikke tilfreds med kaldet som landsbypræst, så det var med glæde og tilfredshed, at han i 1772 modtog en kaldelse som teologiske professor ved universitetet i København.

I 1783 beskrev Balle sine indtryk af de mange visitatser til kongen: *"I Meenighederne fandtes almindelige større Kundskab hos de Unge og Ugifte, end jeg forud havde giort mig Haab om. Blandt et Antal af 4000 unge Folk af begge Kiøn fra 6 Aar og opad indtil 30 å 40 Aar kand jeg med inderlig Tak til Gud og for Deres Majestet med god Samvittighed allerunderdanigst bevidne, da jeg ikke haver forbiegaaet een eeneste iblandt dem, at jeg ikke haver fundet over tredive, som vare gandske uvidende. En stoer Deel, særdeeles i Landsbye-Meenighederne og fornemmelig af Qvinde-Kiønnet, udmærkede sig ved fuldstændige, gode og færdige Svar. Mange havde taalelig god Kundskab. En Hob vidste ikkun lidet. Men det lidet, de havde lært, fik jeg dog lokket ud af dem og mærkede tillige med stoer Fornøy-*

else, hvor kiært det var dem at kunde svare noget, saa at de godvilligen gave mig Løfte om at anvende større Fliid herefter, da jeg nok skulde faae Anledning til at være bedre fornøyet, naar jeg kom igien. Især var det mig en uskatterlig Glæde at høre dem oplæ-se, snart allevegne, mange gudelige Psalmer og Bønner, ikke uden Andagt, og at see Bevægelser hos de Gamle i Stoelene, som viiste, at deres Hierte var rørt. Guds Ord beviiser sin Kraft i mange Maader, endog paa de enfoldigste Siæle; og Deres Majestet haver ikke faa Christelige, gode, ret vel oplyste, ret gudeligen sindede Undersaatter iblandt den ringeste Almue."

Balle var en overmåde flittig professor, der ikke blot holdt mange forelæsninger, men også optrådte som en flittig skribent i stort set alle teologiske discipliner. Da Balles første hustru døde i 1781, giftede han sig med en datter af Sjællands biskop, Ludvig Harboe, som imidlertid døde allerede året efter. Balle efterfulgte sin svigerfar i bispeembedet bl.a. i håbet om at kunne modsætte sig den vantro og irreligiøsitet, som han og mange andre kirkefolk frygtede var ved at trænge ind i folket. Balle var imidlertid heller ikke blind for, at der også var et stort behov for reformer.

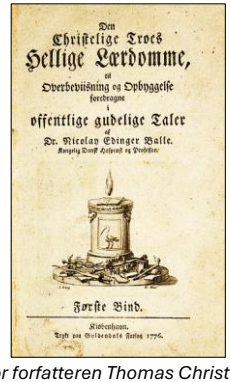
Den
Christelige Troes
Hellige Lærdomme,
til
Overbeviisning og Opbyggelse
foredragne
i
offentlige gudelige Taler
af
Dr. Nicolay Edinger Balle.
Første Bind.

"Sædernes forbedring"; satirisk stik fra omkring 1784, hvor forfatteren Thomas Christopher Bruun modtager kristendomsundervisning af Nicolai Edinger Balle efter at være dømt til denne straf for sin bog "Mine Fritimer eller Fortællinger efter Boccaccio og Lafontaine", som var en samling usømmelige vers af beskeden kunstnerisk kvalitet, som forfatteren havde udgivet året før. Balle var af den opfattelse, at sagen bedst kunne løses ved, at restoplaget af bogen blev beslaglagt, men Ove Høegh-Guldberg (se side 232) anså imidlertid sagen for at være meget mere alvorligt og signerede en kabinetsordre til Københavns politimester, hvori han fik pålæg om at konfiskere samtlige eksemplarer samt "affordre Forfatteren en Bøde paa 100 Rigsdaler eller i mangel af Betaling hensætte ham paa Vand og Brød; men enten han betaler eller ikke da, saasom man maa slutte, at det er et ondt, fordærvet og forargeligt Menneske, ganske ukyndigt i Religion og Kristendom, saa har du at paase, at han møder hos Vores Biskop Balle, hvor han undervises deri i tvende Præsters Nærværelse; og skulde han, som det er at formode, befindes uvidende og ukyndig i samme, da, i Fald ingen af Præsterne vil paatage sig at give ham behørig Undervisning, skal der antages en Skolemester, til hvem han saa længe skal gaa, til han faar den fornødne Kundskab. Skulde han herimod findes uvillig eller stridig, da ville Vi underrettes derom." Affæren vakte stor forargelse med både hån og spot mod regeringen, men vakte til gengæld sympati for den forfatter, som den var rettet imod, og det afstedkom blandt andet også ovenstående, satiriske tegning af hændelsen. Til højre ses titelbladet på et af Balles talrige teologiske skrifter, ´Den Christelige Troes hellige Lærdomme til Overbeviisning og Opbyggelse foredragne i offentlige gudelige Taler´, som udkom i 1776. Da Balle døde i 1816, blev han først bisat i Sankt Petri Kirke ved Bispegården og Universitetet i København, men siden begravet på Assistents Kirkegård, hvor det mindesmærke, som Sjællands præster rejste over ham, endnu findes.

Balles tilværelse blev i høj grad ændret, da pressefriheden blev indført efter den dramatiske regeringsforandring den 14. april 1784, hvor den reformivrige kronprins (den senere noget mere konservative Frederik VI) ved et regulært statskup reelt tog magten fra det stærkt konservative Guldbergstyre og sin far, den sindsforstyrrede Christian VII. Pressefriheden medførte naturligvis, at alle emner nu kunne sættes under debat, og afstedkom dermed også, at talrige tidsskrifter og pjecer nu kunne strømme over med samfundskritik, der også rettede kritiske spørgsmål til troen, kirken og præsterne. De fleste af tidsskrifterne holdt op med vedtagelsen af Trykkefrihedsforordningen af 1799, der genindførte censuren i Danmark, og dermed satte en foreløbig stopper for den samfundsdebat, der i høj grad var præget af oplysningstidens idealer. Debatten forstummede imidlertid ikke helt, og den kom i høj grad til at sætte sit betydelige præg ikke blot i forbindelse med gennemførelsen af skolelovene i 1814, men bestemt ikke mindst med vedtagelsen af den nye grundlov, der i 1849 satte en endelig stopper for enevælden og dermed også ændrede den monopolagtige stilling og indflydelse fx på undervisningen på skolerne, som kirken havde været sikret under den reelt set fundamentalistiske enevælde, hvor religionen havde stået over lovgivningen. "*Den konservative Balle fandt nu sin plads, både som den ubøjelige modstander af ´Vantroens koaliserte Magter´ fra regeringskredsene til smudsbladene, men også som den, der følte sig forpligtet til at arbejde for de forandringer, tidsånden krævede, for så vidt de ikke rokkede ved det, som Balle syntes var det uforanderlige i kristendommen*." (Citat fra Wikipedia).

Biskop Balle var også formand for den kommission, som i 1798 udgav en ny salmebog. Ud over dette sad han også i den skolekommission, som skulle gennemføre en reform af almueskolerne. Oplysningstidens nye idéer, som efterhånden også fik voksende indflydel-se i Danmark, førte imidlertid også til, at Balle angiveligt i perioder blev grebet af en så voldsom frygt for fremtiden, at han alvorligt overvejede at nedlægge sit embede.
I sin tid som biskop nåede Balle at visitere alle kirker og skoler i hvert eneste sogn på Sjælland; mange af dem endda ikke færre end fem gange med nogle års mellemrum. Med sig førte han sin dagbog og ikke mindst visitatsbogen, hvor han omhyggeligt nedfældede sine iagttagelser ved de mange, mange hundrede visitationer gennem de 25 år, han virkede som Sjællands Biskop. Balles notater dannede grundlag for de mange indberetninger om forholdene i sognekirkerne og i både skolerne i byerne og skolerne i landsognene, som bispen jævnligt skulle sende til Danske Kancelli i København. De flere tusinde indberetninger fortæller derfor bredt om stort og småt i kirkernes og skolernes dagligdag og er dermed også en enestående kilde til at få en forståelse af, hvordan dagligdagen i skolerne i slutningen af 1700-tallet fungerede i praksis. I gennemgangen af de enkelte rytterskoler i denne bog, citeres Balle derfor ret ofte.

I forbindelse med sine årlige indberetninger til Danske Kancelli sammenfattede biskop Balle almindeligvis i en afsluttende anmærkning en generel konklusion af observationerne ved visitatserne i de år, hvor han var på visitationsrejser. Et repræsentativt eksempel herpå er Balles anmærkning til indberetningen om visitationerne i året 1789:

1)
"*I de fleeste Skoler findes gierne nogle faa Drenge, som have begyndt at skrive lidet. Med*

pigerne er det ikke saa almindeligt. Ey heller legges meget Vind paa at lære Regning. Jeg haver ikke undladt allevegne at opmuntre Forældrene til at lade deres Børn undervise i Skrivning og Regning, som efterhaanden bliver meere vigtig for Landmanden."

3)
"*Hvor Paamindelse behøvedes til Lærerne, er den ikke blevet tilbageholdt. Men beskiæmmende Dadel stifter kun Skade istedet for Gavn. Mine Paamindelser ere derfor stedse indklædte i kiærlige Raad og Opmuntringer. Helst søger jeg baade i Kirke og Skole at foregaa med eget Eksempel, hvor da Skoleholderne i Særdeleshed faae Anviisning til at udvikle Meening og Indhold af det, der læses, paa det at Børnene maae fatte Begreb derom.*"

4)
"*Omendskiøndt jeg haver aarlig erindret vedkommende Kirke-Patroner overalt i Stiftet om Kirkernes forefundne Brøstfældighed, og mange Kirker, som før vare forfaldne, i Anledning deraf ere blevne indsatte, saa virker dog min Erindring ikke alle Steder det fornødne til Kirkernes Vedligeholdelse, da nogle Patroner, maaskee til Trods, lade dem staae urørte. I Følge heraf er jeg beredt paa, naar alle Beretninger for sidste Aar ere indløbne, i en nærmere allerunderdanigst Forestilling at fremlæægge min uforgribelige Meening om den beste Orden og Maade til at sørge for Kirkernes og Skolernes bestandige Vedligeholdelse.*"

5)
"Efter foregaaende nøjagtige Forklaring over den fremgang til Christelig Kundskab, som haver viist sig i de Kirker og Skoler, hvor jeg i sidst forløbne Aar visiterede, vil det befindes, at Den voxne Ungdom er meget vel oplyst i 20 Menigheder / Haver god og antagelig Kundskab i 21 Menigheder / Behøver Opvækkelse til videre Fremgang i 13 Menigheder / Tilsammen 54 Menigheder. Ligesaa vil det befindes, at Skole-Ungdommen er meget vel underviist i 18 Skoler / Haver giort antagelig Fremgang i 30 Skoler / Staar for meget tilbage i 30 Skoler / Ligger i dyb Vankundighed i 21 Skoler / Tilsammen 105 Skoler.
Allerunderdanigst overleveret af Nic. Edinger Balle, Kiøbenhavn d. 1. Jan. 1790."

Et udmærket indtryk af, hvordan visitatserne i skolerne foregik, findes eksempelvis i en indberetning til Danske Kancelli, hvor biskop Balle beretter om sin "*Anden Omreise*", i perioden mellem den 29. april 1787 og til 29. juni 1792. Her findes bl.a. en beskrivelse af en ´typisk visitation´ på en skole: "*I Skolen begyndes og endes Forretningen med en Psalme eller med et Vers, hvori Børnene tage Deel. Nu giøre de rede for Catechismus, og hvad Vers, hvori Børnene tage Deel, og hvad de ellers have lært udenad, men saaledes at de atter, naar Stykket er udlæst, maae besvare hvert enkelt Spørgsmaal, hvilket jeg deraf udvikler, med de dertil fornødne Ord uden at ramse; og da hvem, som vil og kan, maae svare, opdager jeg strax hos hvilke Børn, den meste Tænksomhed yttrer sig. Hvor jeg da nu ved slig Overhørelse i en Timestid har bemærket mest Eftertanke og størst Færdighed, spørger jeg om Navn, betegner det i Mandtallet med et Kors og skrider derpaa til Indenads Læsning med Barn for Barn. De Børn, som læse godt i Bog og tillige have lært Psalmer, naar ellers Skole-Journalen viser, at de ikke har været aldeles forsømmelige, faae da en Bog til Foræring, hvor jeg selv indtegner deres Navn. Hvo, som skriver og regner, faar de bedste Bøger, ikke sjælden af 3 til 6 Mks Værdie og stundum derover. Men hvo, som ikke læser godt, i det mindste antageligen, i hvilken Bog, jeg*

forelægger, faar ingen Belønning, om saa havde været, at samme Barn ved den foregaaende Overhørelse var blevet udmærket. Jeg udsletter Korset, som dette Barns Navn i Mandtallet var beregnet med, og indskierper til Advarsel baade for Børn og Forældre samt Skoleholderen med, at Udenadslæren er unyttig og frugtesløs, saafremt man ikke er fast i rigtig Boglæsning. I hver Skole maa da ogsaa Skoleholderen nu catechisere med Børnene. Ved første Nærværelse maatte jeg lade dem alle tage Bogen i Haand og lære dem at spørge fra Linie til Linie, indgyde dem Mod og hielpe dem frem ved mangefold Opmuntring. Men nu ere de fleste saavel øvede, at jeg sielden behøver at komme dem til Hielp. Tilsidst indtegner jeg i Skolejournalen, hvad Kundskab jeg har fundet hos Børnene, og hvad Mangel der maae afhielpes. I kortere Tid end til tre til fire Timer bliver jeg ikke færdig i nogen Skole - Saa skeer det endnu indtil denne Dag."

1791 udgav biskop Nicolai Edinger Balle sin ´Lærebog i den Evangelisk Christelige Religion indrettet til Brug i de danske Skoler´. Bogen afløste ´Pontoppidans Forklaring´ fra 1737, som indtil da havde været den påbudte lærebog om Luthers Katekismus i skolerne (se side 178). Pontoppidans ´Forklaringer´ var bygget op omkring 759 pædagogiske spørgsmål og svar, som børnene så skulle lære udenad. Det var ikke usædvanligt, at pædagogiske bøger både i 1700- og begyndelsen af 1800-tallet var bygget op på den måde. Balle fandt imidlertid, at en sådan opbygning ikke var pædagogisk, og at det i virkeligheden var for vanskeligt for børnene at forstå svarene, så han valgte derfor at skrive en hel ny lærebog til brug for undervisningen i skolerne. Balles Lærebog blev approberet som den officielle lærebog allerede 3 år efter udgivelsen i 1791, og den blev i adskillige årtier derefter den absolut dominerende lærebog både på seminarierne og i almueskolen. Biskop Friederich Christian Carl Hinrich Münter afløste Balle som biskop over Sjælland Stift i 1808 (se side 398). Lidt kuriøst kan oplyses, at Münter i øvrigt var Balles svigersøn. Balle var i øvrigt selv svigersøn til biskop Ludvig Harboe, som han afløste i embedet i 1783, og Harboe var svigersøn til biskop Peder Hersleb (se side 154), som han efterfulgte som biskop i 1757, så embedet som Sjælland Biskop blev sådan set ´lidt i familien´ mellem 1737 og 1854. Peder Herslev havde i øvrigt efterfulgt biskop Worm, som begge havde spillet afgørende roller i forbindelse med oprettelsen af rytterskolerne-

Som biskop Balle meddelte i ovenstående indberetning, belønnede han som nævnt de flittigste elever med bøger som flidspræmier. Et indtryk af, hvilke bøger, der blev uddelt, fremgår f.eks. af en liste, som blev optegnet i forbindelse med Balles visitationer af skolerne i Herfølge og Sædders Sogne, som fandt sted i oktober 1791. Listen, som var udarbejdet af en ellers ukendt lokal person ved navn Jens Christian Madsen, indeholder ikke blot navnene på hvert af de belønnede børn, men også, hvem der var barnets forældre eller husbonde, hvis barnet var ude at tjene på en gård, men også titlerne på den bog, det enkelte barn fik udleveret. Det var titler som:

C. C. Sturms "*Morgen- og Aften-Andag-ter paa hver Dagen i Ugen*" (1779), "*Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion indrettet til Brug i de danske Skoler*" (1791), C. Frimans "*Andagts-Øvelser og gudelige Tanker til Brug for Almuen" (1785), Balles egen "Luthers lille Catechismus, paa nye udgivet og forsynet med Anmærkninger*" (1786), J. F. Hosters "*Kort Udtog af den Bibelske Historie*" (1733), H. J. Birchs "*Kort Udtog af den Bibelske Historie for Børn, især paa Landet, som have ringe Evner og liden Skolegang*" (1788), "*En liden Kommunionsbog eller Haandbog for Kommunikantere af den Augsborgske Bekjendelse*" (1791), H. C. Bunkeflods "*Forsøg til Viser for Spindeskolerne i Sielland*" (1783), T. Rothes "*Sange for den hæderlige Bondestand*" (1785), von Rochows "*Børneven, en Læsebog for Landsbyeskolerne*" (1777), H.J. Birchs "*Dydelære for Børn i Tankevers og bibelske Sprog*" (1788) m. fl. At udgiften til alle disse ´flidspræmiebøger´, som Balle finansierede af egen lomme, ikke var helt ubetydelig, fremgik således den 4. januar 1789 i et længere brev til geheimeråd Schack-Rathlou, hvor Balle bemærkede, at "*Min Skole-Visitatz kostede mig i Fior 130 rd:, og i Aar 160 rd: formedelst Bøgers Uddeeling*".

Af regnskaberne fremgår det, at Balle for egen regning har bestilt adskillige tusinde bøger, som han udleverede som flidspræmier i forbindelse med de mange visitatser, som naturligvis også gav Balle en klar forståelse af de problemer, som herskede for børnenes skolegang i landsbyskolerne:
"*Med Skolegangen seer det ellers maadeligt ud saavel paa Landet som i Kiøbstæderne. Præsterne have desaarsag en virkelig Trældoms Møye med de Unges Beredelse til Confirmation, da de ofte maae lære voxne Mennesker først at læse i Bog, førend de kunde gaae videre. Men Skolegang forsømmes paa Landet deels formedelst strængt Hoverie, hvorfra Børn ikke undtages; deels formedelst Byernes og Gaardenes Fraliggenhed fra Skolehuuset. Naar et Barn haver imod en Fierding Vey at gaae til Skolen, synes det allerede at være for langt, og Forældrene holde det heller Hiemme, da Moderen gierne, om hun ellers er et skikkeligt Menneske, underviiser det.*"

Balle havde tydeligvis ikke havde meget tilovers for hovedstadens lærde debattører og andre, der efter hans mening kom med negative udsagn om den sjællandske almues kundskabsniveau, som han også opfattede som et indirekte angreb kirken). Også kronprinsesse Marie Sofie Frederikke gjorde en "*Siællandsk Bonde til Exempel paa Dovenskab og Dumhed*". Udsagn som dette kunne Balle imidlertid imødekomme med sine egne erfaringer fra visitatserne og vise, at bønderne gennemgående havde et sundt begreb om deres kristendom: "*Vore kloge Kiøbenhavnere skulde dog engang høre de saakaldte dumme Bønder giøre Rede for praktisk Christendom*". I forbindelse med en visitats i 1786 af rytterskolen i Strøby (se bind 2, side 34), som lå i Tryggevælde Rytterdistrikt, noterede Balle således, at *"især havde tvende Personer, en Karl, Lars Pedersen, og den Pige, Ellen Jensdatter, ved flittig Kirkegang og Bibellæsning bragt det saa vidt, at de kunne besvare mig Spørgsmaal, som ellers ikke forefalder paa Kirkegulvet. Sproget fraregnet, var det stort set en hel Attestats. Sandeligen er Bonden ikke Taabe, fordi han klæder sig i Vadmel. Og paa Landet høres der ofte meget nøje efter en Prædiken end i Staden selv."*

Når man læser de mange, mange hundrede ofte ganske omhyggelige og undertiden også ret omfattende notater og indberetninger om de enkelte sognekirker og skoler efter Balles utal-

lige visitatser, fornemmer man tydeligt, at han kunne være meget direkte, både når han roste præsterne og skoleholderne, men sandelig også temmelig nådesløs, når han var utilfreds med forholdene i sognekirkerne eller i skolerne. For en skoleholder i landsbyen Gyrstinge ved Sorø var udsigten til endnu et besøg af biskop Balle i 1792 så frygtindgydende, at den stakkels skoleholder valgte at låse skolen af, smide nøglen i gadekæret og tage flugten til fods mod Sorø og dermed også ud af historien.

Meget tyder således på, at Balle ganske vist både kunne være meget venlig og ganske imødekommende overfor de mennesker, han mødte i forbindelse med de mange visitater, men Balle var bestemt ikke uden temperament, så han kunne afgjort også virke skræmmende på mange. Om sig selv og sine visitatsbesøg skrev Balle: "*Den ganske Opmærksomhed er spændt. Derfor nyder jeg den Lykke, at ingen er bange for mig, og at man ønsker ved Slutningen, at jeg snart maa komme igen. Det er ikke haarde Bebrejdelser, larmende Klager, støjende Raab om Forbedring, men ved skaanende Mindelser og kærlig Opmuntring og mild Tilfredshed med den Flid, som allerede er brugt, at Mennesker, gode Mennesker, skulde bevæges og opflammes til at fordoble deres Iver og Nidkærhed*."
Undertiden afslører Balles notater også, at han bestemt havde forståelse for almuens livsvilkår. Det indtraf ret ofte, når han omtalte især ældre og svagelige skoleholderes kamp for en tilværelse med undertiden umenneskelige arbejdsvilkår, eller når han blev positivt overrasket fx over usædvanlig ivrige og flittige elever, - eller skoleholdere for den sags skyld.

Herunder følger et eksempel fra Balles bog med en anvisning på, hvordan læreren skulle ´katekisere´ (se side 28), så børnene bedst muligt fik lært deres katekismus udenad:

- "*Ser nu alle sammen paa Stykket i Eders Bog og hører nøje til, hvordan jeg spørger fra Linie til Linie. Svar saa, hvo der kan, paa mit Spørgsmaal. Af Bogen skal der svares; men ikke andet maa svares end just de Ord, som hører til Spørgsmaalet.*
- *Hvori bestaar fornemmeligen den almindelige Fordærvelse hos Mennesker?*
(Der er straks en eller anden, der svarer):
  - Den almindelige fordærvelse bestaar deri –
- *Hvori bestaar den da?*
  - Deri at de ikke bruge deres Forstand til sund Eftertanke –
- *Hvad bruger de ikke?*
  - Deres Forstand.
- *Hvortil bruger de ikke deres Forstand?*
  - Til sund Eftertanke.
- *Hvoraf kommer det sig, at de ikke bruger deres Forstand til sund Eftertanke?*
  - Fordi en uordentlig Begærlighed efter de jordiske Ting er blevet saa mægtig i deres Sjæl.
- *Hvad er det som er blevet mægtig i deres Sjæl?*
  - Uordentlig Begærlighed.
- *Hvad have de uordentlig Begærlighed efter?*
  - Efter jordiske Ting.
- *Hvilke jordiske Ting?*
  - De, som behager Sanserne.
- *Hvor er denne Begærlighed blevet mægtig? (...)*"

Når biskop Balle nærmest er blevet et begreb i dansk skolehistorie, skyldes det derfor ikke alene hans visitatsindberetninger, men også hans berømte bog med titlen: ´*Lærebog i den Evangelisk-Christlige Religion indrettet til brug i de danske Skoler*´, som i tiden derefter lagde grunden til den kristne børnelærdom for tusindvis af skolebørn gennem flere generationer.

Oprettelse af private almueskoler

Et voksende antal godsejere blev inspireret af det store skolebyggeri, som Frederik IV og hans søskendes havde sat i gang, så i de følgende årtier blev der oprettet stadig flere landsbyskoler af private godsejere, så der efterhånden tilsyneladende ligefrem opstod en følelse af, at skole-byggeri ligefrem udgjorde en samfundspligt, som godsejerne måtte sø-ge at leve op til. Også andre kongelige lod opføre skoler eller andre pietistisk inspirerede institutioner på deres godsbesiddelser, - fx. oprettede dronning Anne Sofie Reventlow et hospital dvs. et fattighus for 20 fattiglemmer og 10 forældreløse børn i Herfølge og lod i 1729 desuden opføre en skolestue for børnene, som det også var tilfældet i Dronninglund Sogn (se side 200). I 1731 oprettede Christian VIs dronning, Sofie Magdalene, en skole i Valløby, og Christian VI oprettede som allerede nævnt også selv en snes skoler på krongodset i Odsherred og på Sorø Skoles gods (se side 190). Selv om behovet for endnu flere almueskoler stadig var betydeligt, anslår man, at der alene i denne periode blev oprettet flere hundrede nye skoler, som ikke sjældent var mere eller mindre kopier af rytterskolerne. I langt de fleste tilfælde var disse skolebygninger dog betydelig ringere end rytterskolerne, og da lønnen heller ikke var bedre, var der fortsat store problemer dels med besættelse af lærerstillingerne og dels med børnenes fremmøde; så hvis den ansatte skoleholder - trods eventuelle klager - ikke ligefrem førte et åbenlyst forargeligt liv, forblev han derfor oftest i embedet. Enkelte steder blev lønnen endda også sat ned, når der til et skoledistrikt var mindre hartkorn end forudsat, hvilken selvfølgelig gjorde det endnu vanskeligere at finde egnede lærerkræfter til disse embeder, og mange steder rakte undervisningen i disse skoler da heller ikke ud over den mest basale læsning. Også den ofte meget lange skolevej, som børnene måtte tilbagelægge for at nå frem til disse skoler, var en anden alvorlig ulempe, fordi der ved inddelingen af skoledistrikterne blev lagt vægt på, at hvert skoledistrikt helst skulle omfatte 280 td. hartkorn. Nogle steder var skolevejen derfor undertiden 1½ mil dvs. ca. en halv snes kilometer, som børnene skulle tilbagelægge til fods i begge retninger og i al slags vejrlig, så i praksis medførte det naturligvis, at børnene ofte slet ikke mødte op i skolen. Det virker også, som om regeringsmagten fuldstændigt savnede forståelse for manglerne ved skoleordningen; ellers velunderbyggede forslag til forbedringer blev afvist og den manglende fremgang tillagt de lokale ansvarlige i de enkelte skoledistrikter.

Godsejerne indstilling til landsbyskoler efter opførelsen af rytterskolerne

Det kongelige eksempel med opførelsen af de mange rytterskoler på krongodset i 1720´erne blev modtaget meget forskelligt af landets godsejere, og flertallet af dem var direkte nervøse for, at skolebyggeriet på landet kunne føre til, at fremtidens bønder dermed også ville blive for selvstændige og således kunne udgøre en direkte trussel mod det eksisterende ´godsejerstyre´.

Mange godsejeres frygt for de nye skolebyggerier holdt sig i lang tid og rummes nok temmelig præcist i den holdning, som den senere statsmand og lærer for kronprinsen (den kommende

Frederik VI), Ove Høegh-Guldberg (1731-1808), - der i virkeligheden var regeringens leder efter Struensees fald i 1772 (se side 217), og som ellers stod bag reformen af latinskolerne i 1775, - gav udtryk for, nemlig at *"Bønderbørnene skal lære deres Kristendom og deres Pligter godt, og de skal lære at læse vel og blive bekendt med Bibelen. Ligesaa skal de kunne regne lidt. Anden Videnskab behøver de ikke, og er ikke tjent med. Jeg gyser her for alt det videre, som vore vindige Tider har tænkt, som kun fordærver alt. Mere Kundskab gør Bonden og hans Stand ufordragelig og udbringer kun Lede og Kedsomhed for det haarde og ensdannede Arbejde, hvortil hans Dage maa bruges, og Staten maa og skal bruge hans Dage. Det hele menneskelige Køn taaler kun et vist Maal af Kundskab, og enhver Stand maa derfor have sin egen visse Andel. Mere gør drukken."*
(Citatet er tilpasset nutidigt sprogbrug).

Ove Høegh-Guldberg

Ove Høegh-Guldberg (1731-1808) var medlem af den kommission, der i 1772 dømte J.F. Struensee til døden, og som i tiden efter blev styrets ledende mand. Høegh-Guldberg havde et anseeligt historisk, teologisk og æstetisk forfatterskab bag sig, da han i 1772 kom til magten. Hans stærke danske sindelag kom bl.a. til udtryk i en latinskolereform i 1775, hvorved modersmålsundervisningen blev styrket. Siden 1764 havde han været lærer for Frederik Vs og Juliane Maries søn, arveprins Frederik, trods dennes begrænsede evner. Efter årene som lærer forblev han i arveprinsens tjeneste. Ove Høegh-Guldbergs forhold til landbopolitikken er det vanskeligere at udrede trådene. Nogen større interesse herfor synes han ikke at have haft, og hans grundopfattelse af bønderne var den, at de var til for at gøre "det haarde og ensdannende Arbejde", som måtte udføres af hensyn til statens vel. (Delvist citeret og redigeret fra Wikipedia).

"Som nævnt havde Høegh-Guldberg allerede før sin tid som stiftamtmand været meget interesseret i skolerne og uddannelse af børn. I den forbindelse havde han fået rapporter ind fra alle købstæder om, hvordan det gik med skolerne i hele landet. I Aarhus var skoleforholdene dårlige, så han satte sig for at forbedre disse, da han blev stiftamtmand.
I slutningen af 1780'erne fik han oprettet Frue Kirkes Skole i samarbejder med Vor Frue Kirke. I 1791 sørgede han for, at nye og forbedrede undervisningsplaner for fem af byens andre skoler blev godkendte af regeringen, og at der var et stabilt økonomisk grundlag for skolernes eksistens. Desværre havde skolerne alligevel svært ved at overleve, og i 1814 var der kun to af de seks skoler tilbage." (Citat fra Wikipedias artikel om Ove Høegh Guldberg).

Opførelsen af rytterskolerne gav dog inspiration til, at også mere fremsynede godsejere gik i gang med at opføre almueskoler i landsbyerne på deres godser. En voksende forståelse af, at behovet for skoler i landsbyerne i virkeligheden måtte ses som en samfundspligt, førte derfor efterhånden til opførelsen af en række landsbyskoler i ´kølvandet´ på de kongelige rytterskoler. Der var dog tale om private initiativer især hos idealistiske og fremsynede grever, så det var langtfra alle landsbyer, som kunne nyde godt af denne udvikling.

Ulrik Adolf Holstein

Ulrik Adolf Holstein (1664-1737), hvis far, Adam Christoffer von Holstein, stammede fra Mecklenburg og dermed hørte til de tyske adelsslægter, som indvandrede til Danmark efter indførelsen af enevælden i 1660 (se side 64). Faderen trådte i dansk tjeneste som rytterofficer. Allerede som dreng blev Ulrik Adolf page ved Christian Vs hof, hvor han udviklede et nært venskab med kronprinsen, den senere Frederik IV, som i 1700 udnævnte ham til lensbaron og i 1708 til greve af Holsteinborg. Ulrik Adolf Holstein, der senere også blev storkansler, var gift med en halvsøster til Anne Sophie Reventlow (se side 83). Da hun blev dronning, blev Ulrik Adolf Holsten dermed også svoger til Frederik IV. Nogen større politisk indflydelse har han dog ikke haft, men hans oprettelse af en række landsbyskoler på sit gods Holsteinborg har til gengæld givet ham en plads i dansk skolehistorie.

Også grev Ulrik Adolph von Holstein på godset Holsteinborg lod opføre landsbyskoler i landsbyerne Spjellerup, Tårnemark, Skafterup, Kvislemark, Ørslev, Vensløv og Hårløv. Flere og flere godsejere lod sig efterhånden inspirere til yderlige skolebyggerier. Blandt disse ´nye´ greveskoler kan f.eks. nævnes de fem skoler på Samsø, som den unge grev Christian Danneskiold-Samsøe (1702-1728) lod opføre i landsbyerne Koldby, Brundby, Onsbjerg, Besser og Nordby.

De nævnte landsbyskoler og mange af de øvrige landsbyskoler, som fulgte efter forskellige steder i landet, var som allerede oplyst i større eller mindre grad opført som ´kopier´ af rytterskolerne, og fundatserne var ligeledes i betydelig grad baseret på fundatsen til rytterskolerne, som det også kan læses på den oprindelige tavle, som nu er indmuret på den stadig bevarede greveskole, som den da 23-årige greve Christian Danneskiold-Samsøe, som ses på portrættet, i 1725 lod opføre i Brundby, og som i dag anvendes til privat beboelse.

Christian Danneskiold-Samsøe *"var ikke blot greve af Samsø, men tillige friherre til Baroniet Lindenborg og Høgholm. I en meget ung alder viste han stor interesse for lærde studier, og han samlede sig i kort tid et betydeligt bibliotek, dels ved køb i udlandet, dels ved anskaffelser på danske auktioner, f.eks. den Rostgaardske; Hans Gram var ham en stadig rådgiver ved studeringer og bogindkøb. ´Hvad gjorde han med alt det?´, sagde Frederik IV efter grevens død karakteristisk nok, ´han vilde dog ikke være Præst.´ 1725 stadfæstedes faderens testamente, hvorved Gisselfeld Adelige Jomfruklooster i Sjælland oprettedes, ved en overenskomst mellem de 3 søskende Danneskiold-Samsøe, i det grev Christian blev overdirektør. Stiftelsen trådte dog egentlig først 1754 i virksomhed. Allerede 17. februar 1728 døde den fornemme unge bogven af kopper i København; hans lig brændte i byens ildebrand samme år."* (Citeret fra en artikel på Wikipedia).

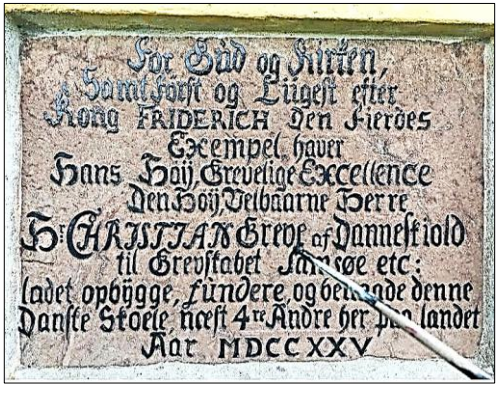

Teksten på de tavler, som var opsat på alle de fem ´greveskoler´ på Samsø, lyder således: "*For Gud og Kirken samt først og liigest efter Kong Frederich Den Fierdes Exempel, haver Hans Höij Grevelige Excellence Den Höij Velbaarne Herre, Hr. Christian Greve af Danneskiold til Grevskabet Samsøe etc: ladet opbygge, fundere og benaade denne Danske Skoele, næst 4re Andre her paa Landet. Aar MDCCXXV*."

Opførelsen af Frederiks IVs ´Kongelige Skoler´ i 1720´erne gav hurtigt inspiration til, at der også blev opført en række private og derfor ´ikke-kongelige´ landsbyskoler både i samtiden dvs. allerede i løbet af 1720´erne, men især i de følgende årtier. Herover ses til venstre den stadig bevarede, men i tidens løb stærkt ombyggede og udvidede ´greveskole´ fra 1728 i landsbyen Besser på Samsø, der er en af de fem landsbyskoler, som grev Christian Danneskiold-Samsøe lod opføre på øen. Mindetavlen på disse greveskoler, som dels er tydeligt inspireret af rytterskolernes sandstenstavler, men også fortæller, at skolerne på Samsø var opført efter ´Kong Frederich den Fierdes Eksempel´. Se yderligere information om disse skoler på side 152). (Foto: Christoffer Solling og Ole Albert Nielsen).

Statskuppet i 1784

1784 blev et skelsættende år i dansk skolehistorie. Ved det allerede nævnte statskup dette år, hvor den unge kronprins (den senere Frederik VI) reelt overtog magten fra sin sindsforstyrrede far, Christian VII *og forhindre, at kongen blev efterfulgt af arveprins Frederik*, som var enkedronning Juliane Marie og Høegh-Guldbergs kandidat. Statskuppet førte hurtigt til, at der nu kom en regering til magten med reformivrige medlemmer, der søgte at virkeliggøre oplysningstidens tanker om skolebevægelsens betydning for almenvældet under den ´oplyste enevælde´, men samtidig fik bevægelsen også to ivrige fortalere; dels med den allerede omtalte biskop Balle, der ønskede at forbedre skolevæsenet på det bestående grundlag, og dels med især greve Johan Ludvig Reventlow, der allerede samme år oprettede den første af sine ´reformerede skoler´ på sit gods.

De reventlowske Skoler

´*De Reventlowske Skoler*´ blev først oprettet af godsejer, grev Johan Ludvig Reventlow (1751-1801), som et af de vigtigste elementer i hans store planer for udvikling og modernisering af sit nyerhvervede baroni, Brahetrolleborg. I sin iver efter at forbedre skolevæsenet kunne Johan Ludvig Reventlow ikke, som sin broder, udvise den nødvendige tålmodighed, indtil han havde tilvejebragt de nødvendige midler til at udføre dem. Han opførte 3 nye skoler på godset og ansatte slesvigske seminarister, der var uddannede af hans ven Cramer i Kiel, til at forestå selve undervisningen.

Johan Ludvig Reventlows godsreformer byggede på den overbevisning, at skole, fattigvæsen og landboreformer måtte gå hånd i hånd. Alle tre områder stillede krav til bøndernes vilje til selvudvikling. Første skridt blev et nyt skolereglement for Brahetrolleborg gods, som blev indført i slutningen af 1783, og andet skridt blev gennemførelsen af et moderniseret fattigvæsen i 1787. Reventlow forfattede i 1798 også selv en ´lokal katekismus´ for godsets skoler. Reventlow blev desuden ´korresponderende medlem´ af Den Store Skolekommission, der forberedte de senere skolelove af 1814, da han ikke ville forlade sit gods for personligt selv at deltage i de egentlige forhandlinger i København.

Christian Ditlev Frederik lensgreve Reventlow (1748-1827) (til venstre) var en af hovedmændene bag ophævelsen af stavnsbåndet i 1788 (se side 56). Fra 1789 var C.D.F. Reventlow desuden det ledende medlem af den skolekommission, der forberedte 1814-skolelovene, og medvirkede aktivt i oprettelsen af lærerseminarier. På sine egne godser praktiserede Reventlow sine politiske ideer længe før, de blev til love. Senere oprettede han også skoler, og han overværede jævnligt undervisningen i almueskolerne på sit eget grevskab, hvor han også afløste hoveripligten og indførte moderne driftsmetoder. I 1797 blev han udnævnt til gehejmeminister. Også broderen, Johan Ludvig Reventlow (til højre), var stærkt optaget af landboforholdene, og begyndte allerede kort efter overtagelsen af baroniet Brahetrolleborg, som herover ses på en samtidig tegning, at indføre reformer; han afskaffede således straffemidlerne overfor fæstebøndene og lempede senere også hoveriet (se side 120), men tilbød i stedet bønderne arvefæste og begyndte dermed også en udstykning af gårdene. Også på skoleområdet udførte Johan Ludvig Reventlow en pionerindsats med betydelige forbedringer af de skoler, som hørte under baroniet, hvor han endda i 1794 ligefrem oprettede et lærerseminarium på godset. Seminariet blev dog kun en betinget succes.

Et sidste skridt blev gennemførelsen af en række landboreformer i 1788, som ud over ophævelsen af stavnsbåndet også indbefattede udskiftning, udflytning og indførelse af arvefæste, så bønderne takket være kreditter fra staten og godsejerne ved køb efterhånden selv kom til at eje deres gårde. Der var nu ikke kun tale om filantropi, for situationen var også en konsekvens af betydelige ændringer i samfundet, som bl.a. også indebar, at godsejerne nu fik brug for kapital for at kunne investere i den blomstrende internationale mer-

kantilisme, - ´*Den florissante Handelsperiode*´, som den blev kaldt (se side 140) -, og dermed ikke længere først og fremmest var jordbesiddere og derfor også ønskede at realisere de tidligere fæstegårde.

Det idemæssige grundlag for et nyt skolevæsen hentede J. L Reventlow især fra den tyske pædagog Johan Bernhard Basedows rationalistiske pædagogik, der i høj grad var baseret på oplysningstidens tanker (se side 181). J. R. Reventlow havde selv mødt Basedow på Sorø Akademi, hvor Basedow (1724-1790) var professor ved akademiet mellem 1751 og 1761. En anden inspirationskilde - også for Basedow - var Jean-Jacques Rousseaus ideer om barndommens egenværdi, som det var udtrykt i hans filosofiske klassiker ´ Emile'. Bogen anviste, hvordan man enten kunne ødelægge eller befordre det ellers videbegærlige barns frodige udfoldelse. Da ´Emile' udkom i 1763 (se Side 210), blev den en betydelig fornyelse af synet på, hvad børneopdragelse og kultur var, men i praksis blev det dog nogle tyske pædagogiske tænkeres idéer og erfaringer fra en skole i Thüringen, der viste vej for en skole, som specielt var indrettet for bondestandens børn bl.a. med gymnastik og idræt, som nu også begyndte at blive betragtet som en vigtig del af undervisningen. Reventlows skolereformer gav efterfølgende betydelig inspiration til landets øvrige skolereformvenlige godsejere.

Johan Bernhard Basedow

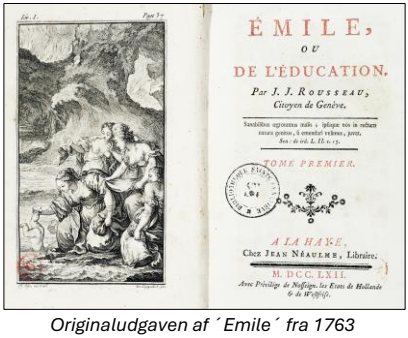
ÉMILE,
OU
DE L'ÉDUCATION.
Par J. J. ROUSSEAU,
Citoyen de Genève.
TOME PREMIER.
A LA HAYE,
Chez JEAN NEAULME, Libraire.
M. DCC. LXII.
Originaludgaven af ´Emile´ fra 1763

Denne ældre, men udaterede tegning viser angiveligt Gærup Skole, der blev opført i 1783 som den første af ´De Reventlowske Skoler´. Bygningen, der naturligvis er blevet ombygget en del i tidens løb, fungerede som folkeskole indtil 1955 og har siden 1975 dannet ramme om Gærup Skolemuseum på Sybillesvej i Faaborg.

Med et ´Skole-Reglement´ af 17. december 1783 for Brahetrolleborg Gods, som blev konfirmeret af kongen den 25. februar 1785, blev rammerne lagt fast for et moderniseret skolevæsen på godset med oprettelse af 3 skoler: Skolerne i Gærup og Grønnerup, som var

nyopførte, og skolen i Haagerup, som blev indrettet i et allerede eksisterende bondehus. *"Børnenes Opdragelse er ustridig det vigtigste, som skal give et grundet Haab til en mere op-lyst Almue, og derved fremme deres egen sande Lyksalighed og Fremtiden; siden deres Tænkemaade og Forstandens Dannelse beroer næsten alene paa den Opdragelse, det Indtryk og den Anviisning, de faa i de første Aar (...) Da det ikke er Stokken, som skal danne Mennesket, men en god Opdragelse og Underviisning, saa at hvad som foretages, skeer ikke af Frygt eller Tvang, men af Lyst og Overbeviisning, fordi det er godt og Ens Pligt (...) Alle børn skal gå i skole fra det 6te til 14.-16 år, således at de mindre flinke fik en længere skolegang end de flinkere*."
Greven ville dermed tage særlig hensyn til de flinke, dvs. flittige elever, og man stillede dem i udsigt, at de engang kunne blive gårdmænd. De mindre flinke kunne blive husmænd; men ´sinkerne´ måtte nøjes med at blive indsiddere eller daglejere. Præsten skulle føre tilsyn med skolerne og hver ottende dag overhøre undervisningen og nøje vurdere børnenes fremgang.
De unge skulle tilbydes undervisning i regning og skrivning efter konfirmationen.
"*Ingen husbonde må forhindre sine tjenestefolk i at søge samme*".
Hver gårdmand skulle svare *"4 mk, 1 skp rug, 1 skp byg, 1lp hø og 1 l halm af hver Tønde Hartkorn"* (om disse mål og pengesystemet, se hhv. side 55 og side 99). En husmand skulle svare *"1 mk, en Karl 4 sk og en Dreng og Pige 2 sk*.". To søndage om året blev kirkens indsamlingsbøsse båret rundt blandt menigheden til fordel for skolekassen. Den blev også båret rund ved alle bryllupper. En del af disse bøder tilfaldt desuden også skolekassen.

Af instruktionen fremgik det også, at undervisningsfagene skulle være religion, geografi, fædrelandshistorie, naturlære, agerdyrkningslære, regning, skrivning og læsning. Hver lærers ´lønning´ udgjorde *"80 rdl, 5 tdr Rug, 5 tdr Byg, fri Bolig og Ildebrændsel samt foder til 2 Køer og 6 Faar"*. Reventlow sluttede således*: "Dette, tror jeg, er det største Bevis, jeg har kunnet give Eder og Eders Børn paa min Kærlighed, det vigtigste Eftermæle, jeg kan efterlade, stræber derfor med mig, lader os arbejde med fælles Kræfter, saa vil Hensigten af alt dette opfyldes. Gud velsigne vor Iver og Nidkærhed, at vi med glæde kunne forlade vore Børn og dette timelige, naar vi saaledes med Rolighed kunne give os selv det Vidnesbyrd, ikke at have forsømt noget, som kunne tjene til deres sande Nytte, naar vi alle, Unge og Gamle, ere hinanden tro. Det give Gud!*". Reventlow og hans hustru besøgte ofte skolerne, hvor de både overhørte undervisningen og undertiden også ´katekiserede´ lidt med børnene. Greven forhørte sig ved sådanne lejligheder angiveligt også nøje om børnenes fremgang og flid.

"*I de sidste to årtier af 1700-tallet kom så godt som alle tanker om en reformering af skolevæsenet i landdistrikterne til på en eller anden måde at gå gennem en eller begge brødre Reventlow. De fungerede både som inspiratorer for andres pædagogiske tænkning og skoleplanlægning, og de fungerede som si for de ideer, der kunne samles op og bruges i et dansk lovgivningsarbejde. Skolens hverdag blev dog mere præget af biskop Balle, der tiltrådt som biskop over Sjællands stift allerede i 1783. Fuld af energi gennemførte han visitatser i sit stift, og få har som han kendt skolernes forhold. Balle gik med kraft ind for at forbedre børnenes skolegang, men hans udgangspunkt var et helt andet end brødrene Reventlows. Balle have ikke brødrene Reventlows forståelse for de nødvendige reformer*

på det landbrugsmæssige område; han var snarere skeptisk over for rækkevidden af landboreformerne i 1790´erne.
Derfor kunne Balle heller ikke følge brødrene Reventlow hele vejen i deres ønske om en faglig kvalificering af bønderbørnene. I hvert tilfælde ønskede han ikke at børnene skulle bruge deres skoletid på det. For Balle var det vigtigste derfor kirkens funktion som åndelig vejleder af børnene fra deres første skoledag til konfirmationen. Reventlows og andres opfattelse af statens forpligtelse til at understøtte en undervisning og intervenere i barnets opdragelse betød ikke, at alle børn skulle have adgang til den samme uddannelse. Som udgangspunkt mente Reventlow, at skolen skulle være standsdelt:

1. Den lærde stand, der ud over skolegang krævede en teoretisk videreuddannelse,
2. Den borgerlige stand og
3. De lavere stænder, dvs. bønder, soldater og matroser og håndværkere.

Dette passer med Reventlows religiøse grundholdning: Det guddommelige forsyn havde placeret mennesket på dets rette plads, og bønderne skulle efter denne opfattelse være taknemmelige over at være født ind i den ´agtværdige bondestand´.
Reventlow mente, at alle borgere skulle have den samme elementære grunduddannelse. I sine skolereglementer på Brahetrolleborg betonede Reventlow, at alle børn skulle lære at skrive og regne uanset om de var gårdmandsbørn eller husmandsbørn. De jordløses børn blev der stillet mindre krav til for at de kunne få arbejde på godset, men de skulle alle være flittige i skolen. Gårdmandsbørnene skulle også lære om agerdyrkning og maksimal regnefærdighed".
(Citeret fra Hannibal Nielsen: "Dansk skolehistorie før 1814", se litteraturhenvisninger og links sidst i bind 2.)

Litteraturhenvisning og links
https://reventlow.dk/tng/histories/skolereform_trolleborg.php
https://www.danskeherregaarde.dk/udvalgte-artikler/brahetrolleborg/johan-ludvig-og-reventlows-store-reformplan

De reventlowske skoler havde på den ene side tydeligvis sine arv fra rytterskolerne, men på den anden side var de også præget af oplysningstidens tanker, som både kunne mærkes dels i formålet med undervisningen og dels også i kravene til indholdet af de fag, der skulle undervises i. Dermed var De reventlowske skoler med til at danne det skolesystem, som i 1814 førte til gennemførelsen af de nye skolelove endda kun året efter statsbankerotten, hvor landet ellers reelt var gået fallit.
"*Fordi vi er blevet fattigere, behøver vi jo ikke også at blive dummere*", skulle Frederik VI, - som ses på portrættet til højre, - angiveligt have udtrykt sig.

Skolereformen i 1814 blev dog et kompromis mellem de stærke reformønsker, som brødrene Reventlow og andre repræsenterede, og skolereformer i en mere konservativ retning, som især biskop Balle repræsenterede. Balles betydning lå i, at skolerne fastholdt deres

kristne karakter, men det blev brødrene Reventlows fortjeneste at sætte den i nødvendig forbindelse med tidens sociale reformer.

Det havde i høj grad været bøndernes fattigdom og undertrykkelse, der hidtil havde hæmmet udviklingen, så derfor blev de bedre kår og den større frihed, som især bondestanden trods alt opnåede i tiden efter landboreformerne i 1788, der også fik stor betydning for indholdet af skolereformerne. Erkendelsen af den nøje forbindelse mellem sociale og pædagogiske fremskridt, der for en del blev glemt i 1800-tallet, var netop en bærende grundlag for oplysningstidens reformvenner.
Omkring år 1800 havde befolkningstallet nået én million, og det betød derfor også, at antallet af skolebørn var vokset tilsvarende. For både rytterskolerne og andre små almueskoler var det derfor også ensbetydende med stadigt voksende pladsproblemer.

Et morsomt billede af en ung lærers brug af Balles Lærebog får vi i en tale, som Christen Kold holdt ved et møde i København den 11. september 1866. Her fortalte han bl.a., at "*Jeg var lidt over tretten Aar, da min Moder formaaede gamle Amtsprovst Karstensen til, at han skulle skaffe mig en Plads som Lærer. I mit elevte Aar var jeg bestemt til at være Skomager ligesom mine Fædre, men min Fader fandt, at mine Fingre sad saa daarligt på mig, og at jeg havde saa daarligt Anlæg, at han blev helt vred og fortrædelig derover. Han sagde: ´Da jeg var elleve Aar, kunne jeg sy Tobaksdaaser og Tegnebøger ligesaa smukt som nu. Han kun-ne ikke huske, hvorledes han selv var, da han var Barn, men det vil jeg bede Dem om at huske paa, thi ellers kommer De til at gøre baade Dem selv og Deres Børn megen Uret. Jeg havde som Barn den Skik, at naar jeg skulle knappe min Vest op, saa tog jeg og rev den rask op, men derover blev min Fader vred og fortrædelig og sagde: ´Du bliver til ingenting i Ver-den; naar jeg gaar forbi et Gadehjørne, hvor det blæser, saa nænner jeg ikke engang at knappe min Frakke, for ikke at spolere knaphullerne.´ Jeg tænker ofte paa, at dersom han havde vidst, at naar jeg blev ligesaa gammel som han var, dengang han ikke knappede sin Frakke for at skaane Knaphullerne, ville jeg gøre akkurat det selvsamme, saa kunne han havde sparet sin fortrædelighed. Det var forskrækkeligt for mig bestandig at høre, at jeg skulle blive saadan et sølle Skrog. Jeg gik til min Moder og sagde: ´Er det dog sandt, at jeg bliver saa sølle, jeg syntes dog, at jeg er den dygtigste i Skolen´; hun svarede mig: ´Du er god nok, min Dreng´, men det var en daarlig Trøst. Da jeg havde været i Skomagerlære i 1½ Dag, kom min Moder om Eftermiddagen kl. 3, tog mig stiltiende ved Haanden og trak mig op af Bænken, som jeg sad paa, og sagde blot disse Ord: ´Kom du, min Dreng, du skal ikke være Skomager´. Fra den Tid af var der ikke tale om andet, end at jeg skulle være Skolemester, skønt Degnene var de foragteligste Folk, min Moder vidste af at sige. Jeg maatte bestandig høre: ´Du duer ikke til andet, derfor skal du være det. Det er det bedste, uduelige Mennesker kan komme til, thi naar Degnene bliver gamle, så bliver der slaaet Melgrød op paa Væggene med Søm, ´saa at de kan gaa og slikke den af´. Derpaa talte min Moder med Provst Karstensen, om han ville lede mig ind paa denne Løbebane, og han førte mig da ud til en Skole en halv Mil fra min Fødeby. Jeg skulle Katekisere over det af Balles Lærebog, der lyder: ´Erfaringen viser, at Menneskene er ikke saa gode, som de burde være´; og hvorledes jeg fik det forklaret eller fordunklet, skal jeg ikke kunne sige, men saa meget er vist, at den gamle Amtsprovst fandt det overordentlig godt, og dermed var Hensigten opnaaet. Bønderne saa paa mig og sagde: ´Ja, det er jo en Købstadsdreng´;*

der var allerede dengang en smule Misnøje mellem Købstad og Land. De troede, at jeg ville sige: ´Det er nogle Bønder fra Landet´, og derfor var de allerede vrede på mig, skønt der var ingen Mennesker, som min Moder syntes bedre om, næst efter Agerbek, end den Del af vore Kunder, der var Bønder fra Landet, og det var ogsaa tilfældet med mig, men det kunne ikke hjælpe. Hvad der endnu var værre, det var, at en del af Børnene var meget større end jeg; jeg har altid været lille af Vækst og er det endnu. Det gøs i mig ved at tænke paa, at jeg skulle være deres Lærer, men saa faldt det mig ind, at jeg skulle holde en Tale, og det var den første jeg holdt. Jeg sagde da baade til Børnene og Forældrene og alle de tilstedeværende: ´I er me-get større end jeg, og skal det komme an paa at slaas, saa kan I banke mig, men jeg har ikke til hensigt at ville slaa Eder, og derfor haaber jeg ogsaa, at I ikke vil slaa mig, men snart vil I erfare, at jeg er klogere end I´ - og det var også sandt - ´men hvis I er kloge, saa søger I at lære noget af mig´. Dette fandt bønderne var et Ord i rette Tid, og baade deres og Børnenes Ansigter opklaredes."

Det var næppe heller alle elever, som var lige så ivrige og pligtopfyldende som Søren Kierkegaard, der i "*Enten Eller*" fra 1843 har fortalt om sin barndom som 5-årig: "*Jeg mødte i Skolen, blev fremstillet for Læreren, og fik nu min Lectie for til den følgende Dag, de første 10 Linier i Balles Lærebog, som jeg skulde kunne udenad (...) Jeg vaagnede klokken 5 om Morgenen, jeg klædte mig paa, fik fat i min Lærebog og læste igjen (...) Det var mig, som maatte Himmel og Jord falde sammen, hvis jeg ikke lærte min Lectie (...) Jeg havde kun én Pligt, den, at lære min Lectie.*" ´Balles Lærebog´, som både Kold og Kierkegaard refererer til, er naturligvis den udgave af Luthers lille Katekismus, som biskop Balle havde udgivet i 1791 (se side 277), og som gennem adskillige generationer udgjorde ´grundbogen´ i kristendomsundervisningen for alle danske skoleelever.

Christen Kold (1816-1870), som herover til venstre ses på et udsnit at er større maleri, var lærer og er i dag nok bedst husket som en vigtig pioner inden for højskole- og friskolebevægelsen. For Kold var det vigtigt, at der skulle være frihed i skole- og trosspørgsmål, og som lærer nægtede han derfor, at hans elever skulle lære Balles Lærebog udenad, men lagde i stedet stor vægt på, at den mundtlige fortælling blev den vigtigste metode i undervisningen, og den holdning bragte ham hurtigt i konflikt med den offentlige skole og forhindrede ham i en årrække i at få ansættelse som lærer. Den flittigt læsende herre til højre er Søren Aabye Kierkegaard (1813-1855), som også kendte til Balles lærebog. (Udsnit af større maleri fra 1902 af Luplau Janssen. Frederiksborgmuseet.)

Læsefærdigheden i 1700-tallet

Undersøgelser af læsefærdigheden i 1700-tallet blev i 1960´erne et historisk forskningsfelt, men en klar generel sammenhæng mellem skole, læsning, viden og udvikling er van-

skelig at afgøre, og læsefærdighedens historie har da også vist sig at være et temmelig vanskeligt forskningsområde. I sin disputats "*Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*" fra 2001 har historikeren dr. phil. Charlotte Appel gennemgået 1600-tallets forskellige undervisningstiltag både på landet og i byerne og konkluderet, at den almindelige befolkning i hvert fald har haft gode muligheder for at kunne lære at læse - vel at mærke, når det handlede om at læse en trykt og ikke håndskreven tekst. Der er således god grund til at antage, at læsefærdigheden i Danmark på den ene side også voksede i perioden med rytterskolerne fra 1720´erne og frem gennem århundredet, og at denne læsefærdighed derfor var nogenlunde udbredt også før skoleforordningen af 1814. På den anden side er det imidlertod heller ikke muligt at bruge kildematerialet til at skabe en fuldstændig sikker vurdering af, hvor mange mennesker i Danmark - børn såvel som voksne -, der reelt kunne læse nogenlunde rimeligt i de ca. 200 år fra begyndelsen af 1600-tallet og frem til gennemførelsen af skolelovene i 1814, hvor der blev indført undervisningspligt for alle børn i hele landet og dermed ret hurtigt ændrede udbredelsen af børnenes læsefærdighed, hvor der i modsætning til tidligere skolereformer som fx Christian VIs skoleforordning af 1739 (se side 206) og - endda på trods af statsbankerotten i 1813 - denne gang alligevel stort set også var afsat de nødvendige midler til at få det omfattende skoleprojekt gennemført.

De ´falske´ rytterskoler'

En del landsbyskoler bliver fejlagtigt stadig omtalt og sikkert også i mange tilfælde opfattet som rytterskoler enten på grund af misforståelse eller af lokal tradition. Som eksempler kan nævnes rytterskolerne i hhv. Magleby (se bind 2, side 8) og i Borup (se bind 2, side 210), som begge nedbrændte meget tidligt, men hurtigt blev erstattet af nyopførte skoler, der fortsat blev betragtet og fungerede som rytterskoler.

Af de 241 rytterskoler er ca. 135 bevaret til vore dage, men på grund af forståelige ombygninger og andre

´moderniseringer´ i løbet af de forgangne 300 år har kun ganske få af disse rytterskoler bevaret noget som helst præg af det oprindelige udtryk. Flere af de rytterskoler, som ellers havde bevaret netop dette præg af den ´originale bygning´ er desværre revet ned endda så sent som indenfor det sidste århundrede, men heldigvis er en del fotografier af disse skoler bevaret for eftertiden, Det gælder således også rytterskolen i Stilling i Skanderborg Rytterdistrikt. Ovenstående fotografi af skolen stammer fra 1953. Rytterskolen i Stilling ophørte som skole i 1910, og bygningen blev derpå anvendt til privat beboelse, indtil den blev revet ned i 1973. I dag ville den nok - forhåbentlig - blive bevaret.

Også senere opførte landsbyskoler blev undertiden opfattet som rytterskoler, som tilfældet var med Christian VIs i alt 9 ´Kongeskoler´ i Odsherred, der alle blev opført i 1735 (se side 190) og derfor heller ikke tæller med blandt de ´rigtige´ oprindelige rytterskoler, som man blot kopierede både med hensyn til udseende, indretning og gennemførslen af selve undervisningen. Selv ved meget senere nedlæggelser af de oprindelige rytterskoler, overgik betegnelsen ´rytterskole´ undertiden til de nyopførte skoler, som erstattede de oprindelige rytterskoler, men efterhånden også førte til, at begrebet ´rytterskole´ i mange tilfælde blot blev ensbetydende med ´landsbyskole´ - også i områder, hvor der aldrig har været opført en ´ægte´ rytterskole.

Christian VI (1730-1745)

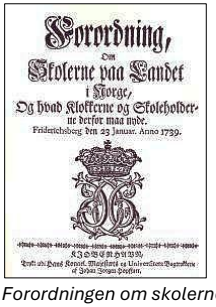

Forordning,
om
Skolerne paa Landet
i Norge,
Og hvad Klokkerne og Skoleholderne derfor maa nyde.
Friderichsborg den 29 Januar. Anno 1739.

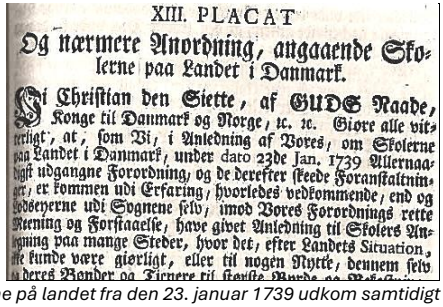

XIII. PLACAT
Og nærmere Anordning, angaaende Skolerne paa Landet i Danmark.
Vi Christian den Siette, af GUDS Naade, Konge til Danmark og Norge, ꝛc. ꝛc. Giøre alle vitterligt, at, som Vi, i Anledning af Vores, om Skolerne paa Landet i Danmark, under dato 23de Jan. 1739 Allernaadigst udgangne Forordning, og de derefter skeede Foranstaltninger, er kommen udi Erfaring, hvorledes vedkommende, end og Øvrigheden udi Sognene selv, imod Vores Forordnings rette Meening og Forstaaelse, have givet Anledning til Skolers Anlegning paa mange Steder, hvor det, efter Landets Situation, ikke kunde være giørligt, eller til nogen Nytte, dennem selv

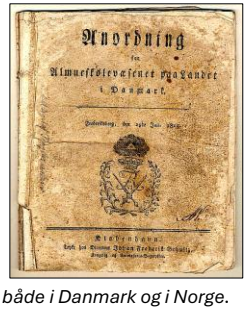

Anordning
om
Almueskolevæsenet paa Landet
i Danmark.

Forordningen om skolerne på landet fra den 23. januar 1739 udkom samtidigt både i Danmark og i Norge. Den 29. april 1740 udsendte Christian VI en ´Placat og nærmere Anordning ang. Skolerne paa Landet i Danmark´, som modificerede skoleloven fra 23. januar 1739. Den pietistisk inspirerede og ambitiøse skolelov indebar en oprettelse af almueskoler over hele landet samt almindelig undervisningspligt for alle børn fra 5-6 år. Med forordningen var skolehold blevet fastslået som et statsligt projekt, og undervisningen blev indlejret i landets kirkeorganisation. Da projektet grundlæggende ikke var finansieret, fik loven reelt kun beskeden betydning for udviklingen af landsbyskolerne. Placaten fra 1740 kom sammen med skoleloven fra 1739 og et reskript fra 1742 om ansættelsen af lærere til at udgøre den lovgivningsmæssige ramme for undervisningen på landet frem til den nye skolelov fra 1814. Med Skoleloven af 1814 kunne Danmark - midt i en ellers meget alvorlig økonomisk, politisk krise og statsbankerotten året før - som det første land i verden indføre almindelig skolegang, og omkring år 1850 var analfabetismen udryddet i Danmark.

Rytterskolerne ´ophørte´ med skolelovene af 1814

Med vedtagelsen af skolelovene i 1814 ophørte rytterskolernes særstilling og de blev i praksis almindelige landsbyskoler, men mange af dem fortsatte som sådan i en årrække,

enkelte endda i flere end 200 år, inden de typisk blev afløst af nye landsbyskoler. Mange af disse kommunale skoler er siden sparet væk eller overtaget af landsbyboerne, som har omdannet dem til privatskoler. Landsbyer uden lokale skoler er alvorligt truet af affolkning. Det ved alle landsbyboer.
Debatten om landsbyskolerne og landsbyernes fortsatte eksistens er derfor stadig højaktuel:

Kronik: Danmark har brug for landsbyskoler

Hvis landsbyerne i Danmark skal bevares, må man stoppe med at lukke landsbyskolerne, skriver fotograf og designer Pernille West i en kronik i Politiken. Når skolerne lukker, bliver landsbyen mindre attraktiv for børnefamilier, som skal have tid og økonomi til at hænge sammen. Landsbyerne risikerer at blive til spøgelsesbyer, når børnefamilierne flytter ud, og nye ikke kommer til.

Med oprettelsen af de store centralskoler i 1960´erne var det dog slut med de små landsbyskoler, som kommunerne i mange tilfælde også valgte at spare væk. En betydelig del af disse kommunale ´bortsparede´ landsbyskoler blev derpå overtaget af lokale forældregrupper til en ofte meget fordelagtig pris, da kommunerne sjældent havde andre planer med de tomme skolebygninger. Denne overtagelse skete ofte på initiativ af driftige forældre, som udmærket forstod, hvilken fremtid, der truer mindre landsbyer uden lokale skoler, og derfor i rigtig mange tilfælde overtog de tidligere kommunale, men nu tomme skolebygninger. På den måde kunne de ´bortsparede´ kommunale landsbyskoler således fortsatte som privatskoler med betydelige kommunale tilskud, som reducerede og i mange tilfælde helt fjernede besparelsen og undertiden endda blev mere omkostningskrævende for kommunerne, - men det er en ganske anden historie!

Ny analyse: Overklassebørn går i stigende grad i friskoler
Stadig flere familier fra 'overklassen' og 'den højere middelklasse' sender deres børn i friskoler. Det er især familier i landdistrikterne, som i stigende grad fravælger folkeskolen. Ifølge Arbejderbevægelsens Erhvervsråd skal årsagen blandt andet findes i, at mange folkeskoler på landet er lukket. Efterfølgende er skolerne blevet omdannet til friskoler. Antallet af elever på fri- og privatskoler har været stigende siden 2007, skriver Altinget.
(Citater fra lærernes fagblad "Folkeskolen").

Andelen af elever, der går i privat- og friskoler i Danmark, er steget fra 14 til 18 procent de seneste 10 år. (DR 2022).

Et eksempel på, at en tidligere kommunal folkeskole blev ´sparet væk´ og derpå fortsatte som friskole med betydelig offentligt tilskud er ´Spjellerup Friskole og Fribørnehave´ i landsbyen Spjellerup ved Karise, som selv oplyser, at "I 2009 havde kommunalpolitikerne i Faxe Kommune af flere omgange nævnt, at det kunne blive en nødvendighed at lukke Spjellerup-Smerup skole; en folkeskole etableret tilbage i 1939 og et centralt omdrejningspunkt for borgerne i lokalområdet". Kommunen nedlagde skolen, og en gruppe forældre overtog den.

Forældregruppen fik endda bygningerne overdraget meget billigt, da kommunen ikke havde noget at bruge dem til (!). Sådan er det gået mange steder. Friskolerne blomstrer med kommunale tilskud på ca. 80 % af driftsomkostningerne, - og det er dem velundt, for alternativet ville være, at de enkelte lokaliteter uden skoler (og Brugsforeningen, som lukker, fordi kundegrundlaget hurtigt forsvinder) vil blive affolket. Det er en udvikling, man tydeligt har set de steder, hvor der ikke opstod private friskoler. Problemet ligger bl.a. i, at friskolerne kan afvise de elever, som er særligt omkostningstunge. De forbliver derfor i folkeskolen, som mere og mere tydeligt - i det mindste efter denne bogs forfatters mening – nok synger sin uundgåelige svanesang.

Orla Clausens mesterlige tegning, som ses herover, kunne næsten vise en undervisningssituation i en af rytterskolerne i engang i 1700-tallet, men den er dog nok mere rammende for undervisningen i en af de stråtækte bindingsværksskoler som fx prins Carls og prinsesse Sophie Hedevigs skoler (se siderne 95 og 99). Alligevel rammer tegningen også undervis-

ningen i rytterskolerne ganske præcist, når man blot er opmærksom på et par forskelle på de to skoletyper fx, at de primitive borde og bænke af grove brædder hér står nedrammet i det lerstampede gulv, - i rytterskolerne var gulvene oprindeligt belagt med gode Flensborgsten -, og på skoleholderens bord, som ikke hørte med i fundatsens beskrivelse af inventaret. Her ligger ferlen, - et grydeskelignende afstraffelsesinstrument til ´fremme af indlæringen´, som også blev anvendt i rytterskolerne (se side 25). Bilæggerovnen i baggrunden, som man fyrede i fra ildstedet udenfor skolestuen, forhindrede røgen i at fylde lokalet og sikrede bedre mod ildebrand, - en situation, som alligevel blev skæbnesvangre ikke kun for skoler, som var opført med bindingsværk og stråtag, men også for flere af de grundmurede rytterskoler, som gik til netop ved ildebrand. Der burde måske have været flere børn ved bordene i skolestuen, vil nogen sikkert mene, men også her har tegneren ramt en absolut realistisk situation.

Fraværet blandt børnene var nemlig stort, og indberetningerne efter provste- eller bispevisitationerne påtaler temmelig ofte det almindeligvis betydelige frafald af børn, som ellers burde have været i skolen. Det kunne der være flere grunde til; behovet for børnenes arbejdskraft for at skaffe til livets opretholdelse i dagligdagen og børnenes ofte lange skolevej, som skulle tilbagelægges til fods i al slags vejr, er bare et par af dem. Som det også ses på tegningen, måtte drenge og piger ikke sidde ved de samme borde i skolerne. Det fremgår også tydeligt af instruksen fra 1721 for rytterskolerne (se bind 2, side 332).

Rytterskolen i Lille Heddinge er landets bedst bevarede ´oprindelige rytterskole´. Ikke overraskende er den nabo til sognekirken. (Foto: Finn Thorshøj).

"Paa Baggrund af Landsbyens lave og skrøbelige straatækte, lerklinede Huse og Gaarde laa Skolen ejendommelig smukt med sit særegne Præg. Oftest laa den ved Kirken. Det monumentale Kirkehus med sit opadstræbende Taarn og dets kongelige lille Nabo vidnede ved selve deres Ydre om, at her var en Samhørighed paatænkt, hvor Barnet hentede sin Lærdom, og den voksne sin videre Forfremmelse i kristelig Visdom og Forstaaelse.

Her stiledes mod højere Maal end under Hverdagslivets Stræb i Mark og Hjem og krævedes værdige Rammer som Symboler for den Opgave, der varetages af Skole og Kirke! (...) Skolestuen er kun sparsomt udstyret: To lange Borde med Korsfødder, Bordpladen af lange Brædder, nogle lange Bænke, hvis Pælefødder er nedrammede i Gulvet. Skoleholderen har sit Sæde mellem Drengenes og Pigernes Borde. Der ligger en Bibel, nogle ABC'er, Katekismer, en Salmebog og en Forklaring til Luthers Katekismus, den saakaldte Lærebog. Paa en Væg hænger Instruktionen for Skolemesteren."

Citatet stammer fra "*Præstø Amts Skolehistorie indtil 1830*" af Johs. C. Jessen, som blev udgivet af Historisk Samfund for Præstø Amt i 1950. Johs. C. Jessen skrev en række lokalhistoriske bøger om en række danske skoler, som også denne bog har nydt godt af. De enkelte titler er anført i den afsluttende kilde- og litteraturoversigt sidst i bind 2.
Fotografiet af rytterskolen i Lille Heddinge på Stevns (Tryggevælde Rytterdistrikt) med kirken i baggrunden, som er gengivet øverst siden, og som på næsten symbolsk vis understreger den nære sammenhæng mellem sognekirkens autoritære funktion som ansvarshavende og dermed også kontrollerende myndighed overfor rytterskolerne, er fra februar 2022. Lampen, husnummeret på væggen og trappen er naturligvis senere tilføjelser, men ellers viser fotografiet temmelig præcist, hvordan de 241 rytterskoler så ud, da de blev opført mellem 1722 og 1727. Bemærk også rytterskoletavlen, som korrekt er opsat over det let buede indgangsparti ved hoveddøren. Desværre mangler de oprindelige, gråmalede træskodder ved vinduerne, som ikke er bevaret på en eneste rytterskole. Læg også mærke til den tidstypiske gesims med det ´løbende bånd´, der rundt om hele bygningen adskiller selve murværket fra tagkonstruktionen.

Lille Heddinge Kirke, som blev opført i årene 1150-1200 af kalksten fra Stevns Klint, og rytterskolen fra 1722.(Se evt. fotoet af tilsvarende maleri i beskrivelsen af denne rytterskole i bind 2, side 56. (Foto: Finn Thorshøj).

Rytterskolerne blev oftest opført så tæt på sognekirken som muligt. Det er også tilfældet med rytterskolen i Lille Heddinge. Oprindeligt har der været en åben plads mellem skolen og kirken, men i dag adskilles de to bygninger af den ofte ret trafikeret landevej mellem Store Heddinge og Rødvig. Omgivet af lave, stråtækte bindingsværkshuse har den kongelige skole til fulde udstrålet det ´signal´, som også var en vigtig grund til oprettelsen af skolerne, nemlig på overbevisende måde at understrege den enevældige kongemagt. Skolerne var gedigne, grundmurede bygninger af en kvalitet, som gør, at ca. 135 af disse skoler stadig er bevaret i brug oftest til privatbeboelse, selvom bygningerne altid er bygget om og udvidet i en grad, som i lang de fleste tilfælde gør det meget vanskeligt at ´genken-

de ´ den oprindelige skolebygning. Derfor er også kun fem af rytterskolerne fredet i dag. Den første, som blev fredet, var netop rytterskolen i Lille Heddinge, som også uden sammenligning er den mest ´oprindelige´ af de bevarede rytterskoler, når det gælder til- og ombygning.

Fra lederen af den nye Stavreby Skole på Falster, førstelærer Ancher-Jensen, er bevaret følgende betragtninger om rytterskolen i Stavreby (se bind 2, side 75) og den ´nye skole´ på den anden side af vejen, som i 1925 afløste den gamle rytterskole:

"I mere end to et kvart Aarhundrede har den gamle Rytterskole ligger der på Bakken - værdig og anselig - og Slægt efter Slægt har sendt deres Børn til Skole der. Tusinder af Børn er gaaet ind og ud af det gamle Skolehus gennem de mange Aar. Gode Tider og strenge Tider har den set passere (de Første dog heldigvis i Overtal). Og hvilken Udvikling i Teknik og Samfundsforhold har den ikke været Vidne til! Mangen en Falsterstorm har rusket i dens høje Tagkonstruktion, men endnu staar den støt og urokket paa sin gamle Plads. Jeg vil tænke mig, at den mangen en god Gang skæver over Gaden til den ny Skole og siger: Lad os nu se, om du kan holde lige saa mange Aar som jeg, du kommunale Nybygning; nu har jeg staaet i 240 Aar. Det var solidt Kram, vi blev bygget af, og vi gjorde et godt og samfundsnyttigt Arbejde, men vi var ogsaa af kongelig Rod!"

Det har været mig magtpåliggende, at denne fortælling om 1700-tallet og rytterskolerne ikke alene skulle omhandle de enkelt bygningers historie, men især i det omfang, hvor det har været muligt, også gerne fik fortalt lidt om de skoleholdere og andre mennesker, som boede og virkede i rytterskolerne. Det er ikke gennemført med systematiske undersøgelser af fx kirkebøger og folketællinger for de enkelte skoler. Det ville også have været en meget tidskrævende arbejdsopggave, som dog er løst af andre i enkelte lokalhistoriske tilfælde. I stedet har jeg valgt at omtale nogle af de beretninger om især skoleholderne, som jeg er stødt på i mit arbejde med kilderne, og som kan belyse de forskellige skæbner og hændelser, der på hver sin måde fra de enkelte skoler forhåbentlig kan bidrage til et samlet indtryk af dagliglivets vilkår for både skolebørnene og lærerne i 1700-tallets danske landsbyskoler.

Af de 241 rytterskoler er ca. 135 bevaret til vore dage med mere eller mindre genkendelige elementer fra de oprindelige rytterskoler og i dag næsten altid med så mange tilbygninger og andre ændringer, at det i de fleste tilfælde kan være svært at afgøre, hvor meget eller oftere hvor lidt, der reelt er tilbage af de oprindelige rytterskoler. I det følgende vil vi se lidt nærmere på de enkelte rytterskoler i alle rytterdistrikterne, men en grundigere individuel beskrivelse af dem alle - 241 skoler i alt - ville sprænge rammerne for denne bog. Den mulighed har man til gengæld på forfatterens noget fyldigere webside om dansk skolehistorie i 1700-tallet på www.thorshoj.dk, der normalt løbende ajourføres med nyt materiale og ajourførte oplysninger, og som blandt meget andet også indeholder beskrivelser af samtlige 241 rytterskoler samt flere af de andre samtidige landsbyskoler ´, der enten tjente til inspiration for rytterskolerne, eller de skoler, der opstod i ´kølvandet´ af rytterskolerne, samt i langt de fleste tilfælde også med korte eller lidt længere omtaler af de landsbyer, hvor skolerne blev opført. Det er ikke alle skoler, der har efterladt sig spor i kildematerialet.

Oversigt over landsbyskolens udvikling (til venstre for vejen) og udviklingen af købstædernes skoler (til højre). Den viste tegning er tidligere udgivet af den daværende ´Amtscentralen for undervisningsmidler i Næstved´ i forbindelse med en daværende bogudgivelse, men er - med venlig tilladelse - hermed også gengivet i denne bog.

´Løbende´ og afsluttende litteraturhenvisninger

Af de i alt 241 rytterskoler er 185 af skolerne gennemgået eller i det mindste præsenteret me-re eller mindre omfattende i denne bog. Kildematerialets omfang og tilgængelighed samt det faktum, at nogle skolers historie naturligvis er mere interessante end andres, har været en væsentlig grund til udvælgelsen af de lidt grundigere gennemgåede skoler. Alle 241 skoler er dog kort omtalt i indledningerne til beskrivelserne af rytterskolerne i de enkelte rytterdistrik-ter.

I forbindelse med beskrivelserne af de enkelte udvalgte rytterskoler er der i en mange tilfæl-de tilføjet henvisninger til ´lokale´ udgivelser og links til yderligere information om den på-gældende skole. Der må naturligvis tages hensyn til, at websider har det med at ´komme og gå´, så det er desværre umuligt at sikre, at samtlige links henviser til websider, som stadig eksisterer, men nu linker til en webadresse, som eventuelt er slettet eller flyttet til en ny pla-cering på internettet. Gennemgangen af rytterskolerne i de enkelte rytterdistrikter afsluttes ligeledes med udvalgte litteraturhenvisninger og links til informationer af særlig relevans for rytterskolerne i de pågældende rytterdistrikter. (Den generelle litteraturoversigt findes sidst i bind 2).

Af de 241 originale rytterskoler er ca. 135 mere eller mindre bevaret til vore dage. Alle de bevarede skoler er imidlertid ombygget i en eller anden grad, og for langt de fleste er ændringerne så betydelige, at det ofte er umuligt at se, at bygningerne oprindeligt har været rytterskoler. Heldigvis har en del af rytterskolerne alligevel bevaret så meget af deres særpræg, at de også kan være til glæde for fremtidige generationer. Det gælder så-ledes også for rytterskolen på torvet i Brønshøj, som ses herover (se yderligere information på side 263),

Bemærk: I den følgende gennemgang af rytterskolerne i hvert af de 12 rytterdistrikter angiver en stjerne ved de enkelte skolens navne i oversigterne, at de pågældende rytterskoler er nøjere beskrevet i de efterfølgende artikler for hvert enkelt rytterdistrikt, som også afsluttes med henvisninger til både ´lokal litteratur´ og relevante links.

København Rytterdistrikt
I København Rytterdistrikt blev der opført 5 skoler i 1722, 5 skoler i 1723, 5 skoler i 1724 og 4 skoler i 1725. Alle rytterskolerne i København Rytterdistrikt blev opført af bygmester Laurits Eriksen for 550 rigsdaler pr. skole. De 19 rytterskoler blev opført i følgende sogne:

Sogn	Opført	Bemærkninger
Hvidovre (*)	1722	Opført på nuv. adr. Hvidovre Kirkeplads 1. Både skolestuen og lærerboligen blev udvidet med ét fag i begge ender i midten af 1800-tallet. Rytterskolen blev nedlagt i 1901 og erstattet af en nyopført skole. Bygningen, der siden nedlæggelsen var solgt og dermed overgik i privateje og derpå anvendt til privat beboelse i en årrække, blev fredet i 1950. Bygningen, der siden er overtaget af Hvidovre Kommune, blev grundigt istandsat i 1989 og er siden anvendt som kulturhus for lokalhistoriske aktiviteter.
Valby (*)	1722	Opført på nuv. adr. Annexstræde 2. Bygningen, der i 1852 blev udvidet med tilbygninger i begge ender og bl.a. forsynet med kamtakkede gavle, blev nedlagt som skole i 1904-1905. Siden blev bygningen i en årrække anvendt både som brandstation og teknisk skole endda på samme tid. Perioden som brandstation ophørte dog i 1929, hvorefter biblioteket, som havde overtaget pladsen efter flytningen af Teknisk Skole i 1917, overtog hele bygningen. Senere er bygningen yderligere ombygget, og den anvendes i dag - angiveligt indtil videre - fortsat som folkebibliotek.
Brønshøj (*)	1722/ 1723	Opført på nuv. adr. Brønshøjvej 1 og taget i brug i 1724. Sidst i 1700-tallet gennemgik bygningen en ombygning, og i 1820´erne blev skolestuen udvidet med to fag. Senere i 1800-tallet blev bygningen flere gange udvidet med yderligere tilbygninger. Rytterskolen blev nedlagt i 1932. Efter omfattende istandsættelse dannede bygningen

		rammen om Brønshøj Museum, der åbnede i 1988 som en afdeling af Københavns Bymuseum, men ophørte som museum efter en alvorlig brand i 2010. Året efter blev den nyistandsatte bygning overgivet til en kulturinstitution. Siden blev bygningen, som er bevaret, anvendt til kulturarrangementer og udstillinger.
Gladsaxe (*)	1722	Opført på nuv. adr. Gladsaxe Skolevej ? Bygningen blev udvidet i 1819 i forbindelse med en ombygning. I 1862 ble både skolestuen og lærerboligen udvidet med 2 fag i begge ender. Rytterskolen husede Dansk Skolemuseum i perioden fra 1. marts 1887 til 27. juni 1887. Skolen blev nedlagt i 1921. Bygningen blev delvist ødelagt i 1939 ved en brand og endeligt nedbrudt i 1954 på grund af en omlægning af vejnettet.
Gentofte (*)	1721/ 1722	Opført på nuv. adr. Søgårdsvej/Banegårdsvej? som prototype på de kommende ´ Kongelige Skoler`. Bygningen blev betydeligt ombygget omkring 1810-1814, hvor lærerboligen blev udvidet med 2 fag. Ladebygningen blev senere ombygget til gymnastikhus. Rytterskolen blev afløst af en nyopført skole i 1907, og bygningen er siden nedbrudt.
Hvidøre (*)	1724/ 1725	Opført på nuv. adr. Emiliekildevej 1 ved Strandvejen, hvor nu Hvidøre Slot ligger. Der er ikke bevaret nogen original gengivelse af rytterskolen, men det oplyses, at skolen i 1853 blev udvidet med en tilbygget skolestue. Rytterskolen blev erstattet af en nyopført skole i 1872 og nedbrudt samme år efter den blev solgt til en ny ejer, som lod den store villa opføre, der siden er kendt som Hvidøre Slot.
Lyngby (*)	172?	Opført på nuv. adr. Høstvej 1 A. Skolen, der blev udbygget i 1882 med en tilbygning, blev afløst af en større skole i 1904.

		Bygningen blev nedbrudt på et tidspunkt efter 1909.
Farum (*)	1726	Opført på nuv. adr. Kålundsvej 21. Skolen blev i 1778 og igen i 1803 udbygget med udhuse bl.a. med lo, lade, stald og tørve-hus. En ekstra skolestue blev tilbygget i 1874. Rytterskolen blev afløst af en nyopført skole i 1924. Bygningen, som er bevaret, har siden været anvendt til privat beboelse.
Lille Værløse (*)	1723	Opført på ukendt adresse midt i byen. Bygningen ophørte som skole i 1867 og derpå erstattet af en nyopført skole. Bygningen blev nedbrudt i 1867.
Slagslunde	172?	Opført på nuv. adr. Ved Gadekæret 1. Skolen blev nedlagt i 1955 og frasolgt til førstelæreren. Bygningen, som er ombygget en del i tidens løb, men stadig er bevaret, har siden været anvendt til privat beboelse.
Ganløse (Gandløse) (*)	1724?	Opført på nuv. adr. Østergade 1. På et ukendt tidspunkt, men før 1916, er bygningen udvidet ét fag i lærerboligen og to fag i den modsatte ende i skolestuen. De ældste elever blev overført til ny skole allerede i 1924. Bygningen ophørte endeligt som skole i 1943 og blev derpå overtaget af sognerådet, som anvendte den til teknisk forvaltning og senere til skattekontor. Som nødløsning blev bygningen atter benyttet som skole i en kortere periode. Senere blev den benyttet som mødelokale, inden bygningen i 1992 blev overtaget af en historisk forening. Bygningen, som er grundigt renoveret og yderligere tilbygget, har siden været anvendt til kirkelig administration og til mødelokaler.
Måløv (Maaløv) (*)	1722 eller 1724.	Opført på nuv. adr. Kratvej 5. Rytterskolen blev taget i brug i 1724, men er måske opført allerede i 1722. Bygningen blev taget

		ud af brug i 1810, da den efterhånden var i meget ringe stand. Bygningen blev efterfølgende nedbrudt og i 1813 erstattet af en nyopført skole *"paa et bequemmere Sted*".
Ballerup	1723	Opført på nuv. adr. Bydammen 16. Rytterskolen blev nedlagt i 1902 og erstattet af en nyopført skole. Bygningen blev derpå anvendt som købmandshandel og fra engang i 1970´erne som slagterforretning. Bygningen er siden nedbrudt.
Ledøje (*)	1725?	Opført på nuv. adr. Ledøje Bygade 10. Rytterskolen var stadig i brug i 1921, hvor den blev beskrevet som udvidet med *"Tilbygning til 3 Sider, benyttes baade som Skole og Bolig"*. Rytterskolen blev nedlagt i 1927 og afløst af en nyopført skole. Bygningen, der blev frasolgt af kommunen samme år, er bevaret og har siden været anvendt til privat beboelse.
Herstedøster (*)	1722?	Opført på en ukendt adresse ved kirkegårdsmuren. Rytterskolen, som blev ombygget i 1820´erne og senere udvidet, blev i 1914 erstattet af en nyopført skole, men er siden nedbrudt.
Herstedvester (*)	1722?	Opført på nuv. adr. Storstræde 22. Bygningen blev på et ukendt tidspunkt forlænget med tre fag til skolestue i den ene ende og en udvidelse af lærerboligen på ét fag. Rytterskolen blev nedlagt i 1912 og afløst af en nyopført skole. Bygningen blev derpå først anvendt som brugsforening indtil 1968, inden den blev i 1984 blev overtaget af kirken, der istandsatte bygningen. Bygningen er bevaret og anvendes i dag til menighedshus med mødelokaler, øvelokale for bl.a. månedlige sangaftener og til koncerter m.m.
Hvissinge (Glostrup) (*)	1722	Opført på nuv. adr. Sofienlundsvej 120. Skolen var i brug indtil 1912, hvor den ned-

		brændte. En ny skole blev derpå opført på den samme grund.
Brøndbyøster (*)	172?	Opført på nuv. adr. Brøndbyøstervej 104. Rytterskolen var i brug indtil 1869, hvor den nedbrændte. En ny skole blev derpå opført på den samme grund.
Brøndbyvester (*)	1722	Opført på nuv. adr. Bygaden 70. Bygningen blev udvidet med en staldbygning i 1825. På grund af pladsmangel blev der i 1859 tilbygget en sidefløj, der blev anvendt til skolestue og muliggjorde, at hele den oprindelige rytterskolen blev indrettet til lærerbolig. Skolen var i brug indtil 1915, hvorefter bygningen overgik i privateje. I 1931 nedbrændte en stor del af bygningen som følge af en påsat brand. Med anvendelse af de delvist bevarede ydermure blev ny skolebygning derpå genopført i ´rytterskolestil´.

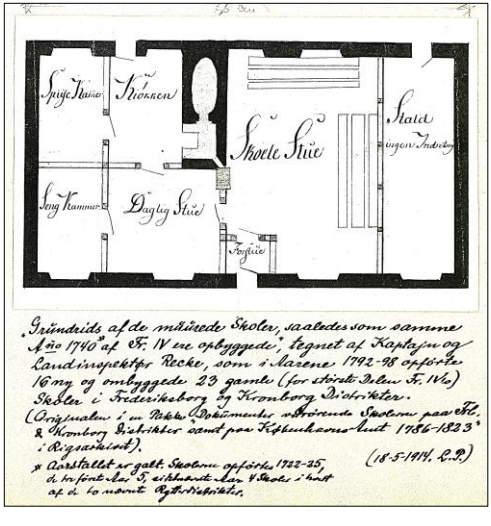

Frederik IV skoletype. Kopi af tegning af kaptajn Landinspektør Recke: *"Grundrids af de muurede Skoler, saaledes som samme Ano 1740 af Fr. IV ere opbyggede" tegnet af Kaptajn og Landsinspektør Recke, som i Aarene 1792-98 opførte 16 ny og ombyggede 23 gamle (for største Delen Fr. IV`s) Skoler i Frederiksborg og Kronborg Distrikter. (Originalen i en pakke Dokumenter vedrørende Skolerne på Frb. og Kronborg Districter samt paa Københavns Amt 1796-1823 ´i Rigsarkivet).*" Som det er er tilføjet, er dateringen af skolernes opførelsesår (næsten) korrekt ændret til 1722-25. De sidste ´ægte´ rytterskoler blev faktisk først opført i 1727,- og så er der endda et par undtagelser, men derom senere.

Rytterskolerne var landsbyskoler, så naturligvis blev der ikke opført rytterskoler i selve hovedstaden, men udelukkende i en del af de landsbyer, som lå omkring København fx Valby, Brønshøj, Gladsaxe m.fl., men disse oprindelige landsbyer blev efterhånden opslugt af den stadig voksende hovedstad. Det samme er også tilfældet med flere af rytterskolerne i de oprindelige landsbyer i Fyns Rytterdistrikt, som i dag på samme måde udgør en del af Odense. Kun fem af de bevarede rytterskoler er fredet. De øvrige rytterskoler, som stadig er bevaret, er - naturligvis - ombygget og udvidet så meget i tidens løb, at der oftest ikke er meget tilbage af den oprindelige skolebygning. En af de fredede rytterskoler ligger i **Hvidovre**. Bygningen har naturligvis gennemgået en del ombygninger i tidens løb, men der er stadig meget tilbage af den oprindelige rytterskole.

Bortset fra Hvidovre Kirke, som er opført omkring år 1150, er rytterskolen i Hvidovre den ældste bygning i byen, hvor rytterskolen, kirken og et par huse i nærheden i dag udgør resterne af den gamle landsby. Med kun få undtagelser var rytterskolerne altid opført i umiddelbar nærhed af sognekirkerne. Det er også tilfældet med rytterskolen i Hvidovre.

Rytterskolen i Hvidovre blev opført som en af de første rytterskoler i landet og taget i brug i februar 1722.

Sjællands biskop, Nicolai Edinger Balle (se side 159), visiterede rytterskolen adskillige gange. Efter en visitats i 1799 noterede han, at "*Meget faa Børn havde indfundet sig. Nogle havde læst Lærebogen og svarede vel deraf med god Forstand. Der blev og svaret godt af Catechismus. Man læste ret godt i Bog. 9 Bøger bleeve uddeelte. Skoleholder Cappeln, Seminarist, catechiserer grundigt, men for vidtløftigt*".

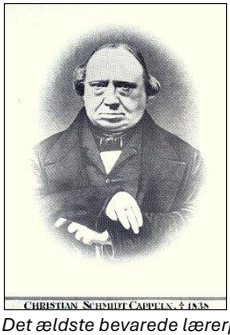

Skoleholdere (førstelærere)	
Erik Jensen Bruun	1722-1758
Mouritz Aalborg	1758-1765
Jacob Wibe	1765-1775
Jens Bisted	1775-1778?
? Frigast	1778? -?
Peter Høvring	1787?-1796
Christian Schmidt Cappeln	1796-1838
Jørgen Frederik Holm	1838-1874
Christian Larsen	1874-1892
Jens Christian Nielsen	1892-1902

Det ældste bevarede lærerportræt i Hvidovre er af skoleholder Christian Smidt Cappeln. Efter en visitats sørgede Biskop Balle for, at den flittige og pligtopfyldende skoleholder modtog bogen ´Anviisning for Skolemestre i de Lavere Skoler´, så han kunne tilpasse sin udlægning af Luthers lille Katekismus til et niveau, som børnene bedre ville kunne forstå. Chr. Cappelerns søn, Jens Andreas Cappelern var skoleholder ved rytterskolen i Freerslev i Tryggevælde Rytterdistrikt (se bind 2, side 20) *mellem 1819 og 1831. Sønnen må have slægtet faderen på, for efter sin visitats i Freerslev i 1837 noterede Bagges efterfølger, biskop Mynster, at "Jens Andreas Cappelern er en særdeles duelig Mand og katechiserer saa godt, som jeg sielden har hørt det i nogen Skole*."

Christian Schmidt Cappeln blev den første lærer, der i 1800-tallet fik den nye titel *´førstelærer´*, som de tidligere skolemestre eller skoleholdere, der af gode grunde ikke havde nogen pædagogisk uddannelse, men som nu blev uddannet på de nye seminarier, fremover skulle tituleres med. Det stadigt voksende børnetal i skolerne gjorde det ofte nødvendigt at ansætte endnu en ekstra lærerkraft, som derfor fik titel af *´andenlærer´*. Ser man lidt nærmere på Cappelns historie, får man et rigtig godt indtryk af den pligtopfyldende, men usselt lønnede lærertype, som alligevel med flid og gode evner kæmpede for sin eksistens som underviser i landsbyskolen ofte til langt op i årene og betydelig over vores nuværende pensionsalder, hvis de ellers blev så gamle. Pensionsalder var naturligvis et ukendt begreb; hvis økonomien gjorde det nødvendigt, blev mange lærere ved med at undervise indtil det sidste.
Naturligvis var der både gode og mindre gode lærere, men for Cappelns vedkommende har vi tydeligvis at gøre med en lærer af de bedre. Cappeln var født i Mesinge præstegård på Fyn i 1775 og dimitterede som 19-årig i 1795 fra Blågårds Seminarium. Han blev ansat som skoleholder i Hvidovre i 1796. Cappeln giftede sig med Ane Dorthea Nordenberg i 1799 og blev endelig beskikket til skolelærer og kirkesanger i 1808. Pastor Liebenberg, som var sognepræst i Hvidovre, roste ham og bemærkede: "*Med Sindsjævnhed bærer han sine trange Kaar.*"I februar 1800 modtog Cappeln en skrivelse fra pastor Liebenberg, som bl.a. skrev: "*Hans Højværværdighed Hr. Stiftsprovst Bast har under 17de hujus tilmeldt mig, at hans Højærværdighed Biscopen* (biskop Balle) *har i Skrivelse til ham af 14de hujus nævnt Dem iblandt de flere Skoleholdere med hvilke han erklærer sig vel fornøjet under Visitatzen. Hans Højærværdighed har tilsendt (...) et eksemplar af Rist´s Anvisning for Skoleholdere. (...) Jeg skulde i Anledning her anmode Dem, at De vilde afhente Deres Exemplar hos Hans*

Højærværdighed Hr. Stiftsprovsten." I 1740 blev stalden i rytterskolen sløjfet og bygget sammen med skolestuen, så der blev lidt mere plads til det stadig voksende antal elever. Den 25. maj 1805 var tiden inde til biskop Balles fjerde visitation på rytterskolen i Hvidovre. Skoleholder Cappelern havde tydeligvis fået studeret den bog, som Balle havde sendt ham efter visitationen 6 år tidligere. Denne gang noterede Balle, at "*Skole Lærer og Seminarist Cappeln giør sig Umage for at opvække Begreb hos Børnene og holder dem til at lære udenad. Han catechiserer ordentlig, men langsom uden Liv efter ældre Seminaristers Maneer. Ikke faa Børn svarede med god Forstand og temmeligt Liv saavel efter Lærebog som Catechismus. Man vidste noget af den Bibelske Historie og havde lært mange Psalmer. Sangen var antage-lig. I Boglæsning havde en Deel øvet sig til Fornøyelse, men adskillige viiste Skiødesløshed. Her skrives og regnes godt. Man har begyndt med Geographie paa Landkort, læser Skrift, og Skolegang gaaer an. Gud velsigne den gode og troe Lærer Cappeln i sit rigtige Arbeyde til megen Opmuntring og Glæde!* "

Ikke overraskende er rytterskolen nabo til Hvidovre Kirke, som er en romansk landsbykirke, der er bygget af kridtsten omkring 1150-1200 og dermed Hvidovres ældste bygning. Under krigene i 1658-59 blev kirken plyndret af svenske soldater, der også anvendte kirken som hestestald. Taget blev også fjernet for at blive brugt på befæstningsanlæg. Kirkens lysestager, som svenskerne også stjal, skulle nu angiveligt være udstillet på Nordiska Museet i Stockholm.

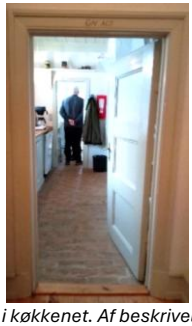

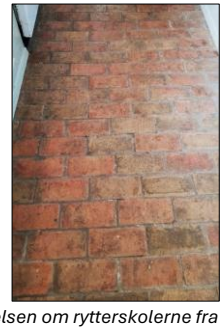

Rytterskoletavlen i Hvidovre samt et par fotografier af gulvet i køkkenet. Af beskrivelsen om rytterskolerne fra 1721 fremgår det klart, at alle gulvene i skolerne skulle være belagt med sten. Det fremgår også af det "Overslaug over et Skoelehus" fra marts 1772, som blev udarbejdet af J. P. Planitz, at der til opførelsen af en rytterskole skulle anskaffes "3000 brente Mursten til alle Gulve á 100de 3 Mk. 8 Sk." (se side 163). Flere samtidige kilder beretter dog, at disse gulve med tiden gav anledning til problemer, fordi børnenes træsko sled voldsomt på stenene.

Derfor blev gulvene almindeligvis efterhånden udskiftet med gulvbrædder, der således erstattede de stenbelagte gulve. Rytterskolen i Hvidovre rummer imidlertid et fint eksempel på den oprindelige gulvbelægning. Der er dog næppe tale om et originalt gulv; det må være en yngre kopi, men virkningen af det smukke stenbelagte gulv er helt perfekt. (Fotos: Finn Thorshøj).

Allerede i 1740 blev stalden i rytterskolen sløjfet og bygget sammen med skolestuen, så der blev lidt mere plads til det stadig voksende antal elever. Samme år opførte man i stedet et udhus til skolen. 1847 havde skolen 95 elever, og bygningen måtte derfor gøres større. Skolestuen blev udvidet med 2,20 meter mod vest, og i 1856 blev den yderligere tilbygget med 3,45 meter mod øst.
Indtil begyndelsen af 1900-tallet blev børnene i sognet undervist på rytterskolen, hvorefter den blev afløst af en større skole i Hvidovregade. Hvidovre Rytterskole blev nedlagt i 1902, da en nyopført skole stod færdig allerede i 1901. Rytterskolen blev derpå solgt på auktion til en snedkermester i København for 6100 Kr. Derefter var bygningen i privat eje i mange år. En af beboerne i denne periode var billedhuggeren Hans Peder Pedersen-Dal, som bl.a. er kendt som skaberen af ´Den lille hornblæser´ fra 1899, købte bygningen i 1911, men i1935 solgte kunstneren den gamle skolebygning for 15.500 Kr. til Hvidovre Kommune.

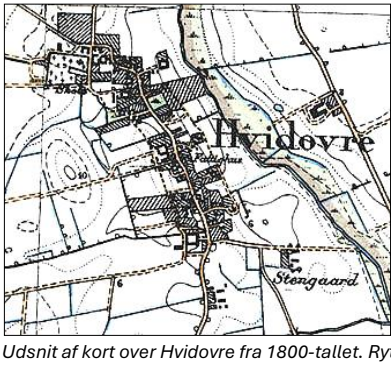

Udsnit af kort over Hvidovre fra 1800-tallet. Rytterskolen er anført ved kirkegården mod syd og et udateret postkort med Hvidovre Rytterskole. Herunder er for- og bagsiden af rytterskolen fotograferet i marts 2023. (Foto herunder: Finn Thorshøj).

Den velbevarede rytterskole i Hvidovre blev fredet i 1950, men bygningen blev fortsat anvendt til privat beboelse i en årrække, og fra 1955 til 1960 var den endda indrettet som blomsterbutik med navnet `Blomsterkrogen`. Bygningen gennemgik en grundig istandsættelse i 1989, som det ses på fotografiet (let beskåret) fra Forstadsmuseet Historiens Huse, Hvidovre Lokalarkiv. Bygningen anvendes i dag som kulturhus for lokalhistoriske aktiviteter.

Motiv fra Hvidovre Rytterskole), som er en af de 5 bevarede rytterskoler, som er fredet. Foran rytterskolen, står en bronzestøbning af billedhuggeren Hans Peder Pedersen-Dan, som har kaldt skulpturen ´En moder´. Hans Peder Pedersen-Dan boede med sin hustru, Johanne, der også var billedhugger, i rytterskolen i næsten 25 år. "Københavns rytterdistrikt bestod af 20 sogne. Hvert sogn var et stort ryttergods, og i hvert af dem skulle der oprettes en skole. Hvert rytterdistrikt skulle årligt forsyne et regiment på 700 ryttere med indkvartering og forplejning. I Hvidovre skulle bønderne årligt indkvartere 22 ryttere, hvilket svarer til, at hver Hvidovrebonde skulle sørge for én rytters forplejning (...) Hvidovres rytterskole er, efter Hvidovre Kirke (ca. 1150), den ældste bygning i byen. Skolen, kirken og et par huse i nærheden udgør i dag resterne af den gamle landsby. Rytterskolen i Hvidovre har fået sit nuværende udseende i 1989, hvor huset blev renoveret og atter kom i offentligt brug. Rytterskolen fungerer i dag som kulturhus for aktiviteter med lokal- og kulturhistorisk sigte." (Citat og foto stammer fra websitet forstadsmuseet.dk).

Litteraturhenvisninger og links (Hvidovre Rytterskole):

H. O. Nordlund: "*Rytterskolen i Hvidovre*", Lokalhistorisk arkiv (Hvidovre) Nr. 1, 1978.
Bent Østergaard: "*Rytterskolen - historien om en skole*".

”*En bog om Rytterskolen*” og ”*Rytterskolen - vores kulturhistoriske hus*”, side 18-20 i ”*Hvidovre Lokalhistorie*” ,7. årgang nr. 2 juni 1989, udgivet af Hvidovre Lokalhistoriske Selskab.
”*Rytterskolen*”, redigeret af Sandro Castrone, Lokalhistorisk Afdeling, Hvidovre 1989. Pædagogisk Central i Hvidovre, 1991. (Bogen er baseret på Nordlunds bog om rytterskolen - se ovenfor -, men indeholder især en del oplysninger om de senere forskellige lejere og private ejere af den nedlagte rytterskole.
http://www.kulturarv.dk/1001fortaellinger/da_DK/hvidovrerytterskolehttp://forstadsmuseet.dk/historien-om/rytterskolen2/
http://www.hvidovrelokalhistoriskeselskab.dk/rytterskolen/http://forstadsmuseet.dk/historien-om/hvidovre-torv/

Rytterskolen i **Valby** blev flere gange visiteret af biskop Balle, som efter visitatsen i 1787 med nogen sarkasme bemærkede, at ”*I Waldbye Skole havde jeg nok at gjøre for at tæmme de vilde Børn. Deres Boglæsning er taalelig. Men i Christendoms Kundskab have de fleste giort liden Fremgang. Dog kunde jeg med nogle faa være fornøyet. Skoleholder Frigast, en gammel Attestatus, skal være lærd. Men i saa Fald holder han sin Lærdom meget hemmelig. Af hans Catechisation kunde den ikke bemærkes*.”

Da biskop Balle igen visiterede skolen i Valby i 1792, var det stadig den nu tydeligvis yderligere ældede skoleholder Frigast, som alene stod for at varetage undervisningen. Balle noterede denne gang i visitatsbogen, at ”*I Waldbye Skole havde nogle Børn læst den nye Lærebog og gjort nogenledes Rede derfor. Andre havde læst Forklaring, men vidste ikke meget af Meningen. Med Boglæsningen var det i Almindelighed slet bestilt. 11 Bøger bleve uddeelte. Skoleholder Frigast er for gammel og kan ey udrette noget meere til Gavn, hvorfor ham blev paalagt at tage sig en Medhjelper.*” ´Den nye Lærebog´, som Balle nævner, er naturligvis den, han selv havde skrevet (se side 226), og den ´Forklaring´, som nogle elever havde læst, er Balles udgave af Luthers lille Katekismus. De bøger, der blev foræret til enkelte børn, var flidspræmier, som Balle oftest selv bekostede.

Et ældre fotografi fra et ukendt år af rytterskolen i Valby. ´Det er ikke til at se det, hvis man ikke lige ved det´, kunne man godt mene om rytterskolen, som i årenes løb endda er blevet forsynet med noget så særpræget som middelalderlige kamtakker. Langt størstedelen af de rytterskoler, som er bevaret til vor dage, er i løbet af de mellemliggende 300 år ombygget til ukendelighed, som det også er tilfældet med rytterskolen i Valby, men i mange tilfælde kan man ofte finde den originale rytterskoletavle indmuret et eller andet sted typisk på facaden eller i en af gavlene på de ombyggede bygninger. Rytterskoletavlen ses da også tydeligt midt i facaden på ovenstående fotografi af den ændrede bygning og på det ældre fotografi af rytterskolen, som ses herunder. (Foto: Valby Lokalhistoriske Selskab & Arkiv).

Fotografiet herover af rytterskolen i Valby, som er fra 1925, findes på Valby Lokalhistoriske Selskab og Arkiv.

Den gamle skolebygning i Valby blev i en årrække anvendt både som brandstation og som teknisk skole endda på samme tid. Brandfolkene holdt til i den nordlige del af bygningen og teknisk skole i den sydlige. Tiden som brandstation sluttede i 1929, da biblioteket, som havde overtaget pladsen efter flytningen af teknisk skole i 1917, inddrog hele bygningen, der derpå i de følgende år blev yderligere ombygget. I løbet af denne proces blev gavlene på den gamle skolebygning forsynet med noget så usædvanligt som middelalderlige kamtakker (!). Det har ikke været muligt at finde en konkret begrundelse for denne pudsige, men sandelig også noget besynderlige udsmykning, men kan være et udslag af den periode indenfor bygningshistorien, man kalder ´historicisme´, der lagde vægt på brugen af stilarter og elementer fra tidligere tider, og som især var populært indenfor arkitekturen i sidste halvdel af 1800-tallet. Som et kuriosum kan i øvrigt oplyses, at bygningen på et tidspunkt også blev anvendt som bolig for kommunens rottemand, hvor den gamle rytterskole i en periode også var indleveringssted for dræbte rotter.

Postkortet fra 1910 af rytterskolen i Valby med brandstationen i baggrunden. Gaden og trafikken har ændret sig på de over hundrede år, men i det ydre er bygningen fuldstændig uændret, som det tydeligt fremgår af fotografiet til højre.

Fotografi fra begyndelsen af 1900-tallet, hvor den nedlagte rytterskole blev anvendt som brandstation i godt en snes år. Brandmændene holder øvelse med de hestetrukne sprøjter i gården bag rytterskolen, hvor man også opførte dels en ny bygning til sprøjteremise og dels et højt slangetårn ud mod Annexstræde. Rytterskolen blev også anvendt som motiv på en receptkuvert fra Valby Apotek fra 1950´erne, hvor receptkuverten blev indført af daværende apoteker Kaj Petersen Bjerggaard.

Valby Bibliotek kan næppe fortsat have til huse i den gamle rytterskole pga. pladsmangel, så det er allerede på et tidspunkt varslet, at biblioteket ad åre ventes at blive flyttet til en større lokalitet. Da man muligvis forudså, at beslutningen ville afstedkomme modstand, vedtog Valbys borgerrepræsentationen i efteråret 2020 i hemmelighed, at rytterskolen fremover skulle huse Københavns Alkoholambulatorium, når Valby Bibliotek efter planen blev flyttes til Toftegårds Plads i 2026. Beslutningen lå i et fortroligstemplet budgetnotat, og da planerne sidst i 2021 kom frem i offentlighedens lys, udeblev den forventede modstand mod de kommunale planer om rytterskolens fremtid da heller ikke. Episoden er blot et enkelt blandt flere eksempel på, at mange mennesker interesserer sig for de bevarede rytterskoler, - måske endda flere, end man almindeligvis forventer.

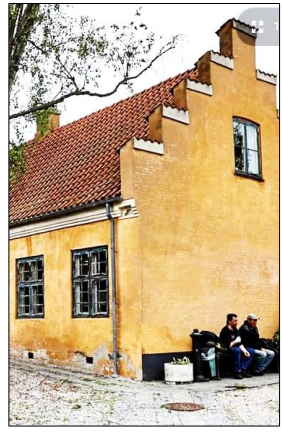

Morten Melchiors ved den historiske bygning Rytterskolen. Foto: Byrd/Nikolai Linares

Flere har drømt om, at Rytterskolen skulle rumme kulturelle tilbud til børn, når biblioteket flytter. Nu viser det sig, at det længe har været planen, at der skal være alkohol- og stofambulatorium i den historiske bygning.

Under overskriften "*Hemmelig aftale ser dagens lys: Ikonisk bygning skal være misbrugscenter*" bragte webavisen valbyliv.dk den 12. november 2021 en artikel i anledning af, at borgerrepræsentationen i Valby havde indgået en hemmelig aftale om rytterskolens fremtid. Afsløringen af kommunens planer med den gamle rytterskole afstedkom en del debat.

(Foto med begyndelsen af artikler af Hanne Bjørton, på hanne@valbyliv.dk og Jens på Mouvielle jens@valbyliv.dk).

Også Valby Lokaludvalg tog sagen op, hvilket afstedkom en del reaktioner hos borgere i Valby: "*Jeg er dybt chokeret og meget bekymret over at leve i et demokrati, hvor overborgmesteren kan indgå en hemmelig aftale om vores gamle Rytterskole (...) Har læst om Rytterskolens 'fremtid'! Det lugter af, at man forventer modstand, når man holder noget hemmeligt. Og det er der så sandelig også! MODSTAND MOD IDÉEN! Tænk, at placere et alkoholambulatorium så centralt et sted i Valbys hjerte! (...) Rytterskolen er jo en fredet bygning. Det ville da være mere relevant at indrette det med Valby Lokalhistorie, som jo ligger lidt gemt. Dette ville være til glæde for alle*."
(Sammenklippet af flere indlæg på Valby Lokaludvalgs website (se litteraturhenvisningerne herunder).

Protesterne må tydeligvis have virket, for den seneste udmelding (aug. 2024) fra Københavns Kommune, som ejer bygningen, er dog, at Valby Bibliotek flyttes fra rytterskolen til Toftegårds Plads, men at planerne om et misbrugscenter er droppet. Det er endnu ikke afgjort, hvad rytterskolen så skal anvendes til - kun, at man fra kommunens side ønsker, at det på en eller anden måde sikres, at offentligheden fortsat bevarer muligheden for fri adgang til den gamle rytterskole.

Litteraturhenvisninger og links (Valby Rytterskole):
http://clausib.blogspot.dk/2012/02/rytterskolen-i-valby.html
http://valbyonline.dk/valby-rytterskole-en-kulturarv/
https://www.valbylokaludvalg.kk.dk/rytterskolen-udset-fremtidigt-alkoholambulatorium/

Rytterskolen i **Brønshøj** blev opført ved det nuværende Brønshøj Torv i løbet af 1722 og 1723 og taget i brug i 1724. I en beskrivelse fra 1737 angående problemet med børnenes lange skolevej meddelte sognepræsten i Brønshøj, Hieronimus Larsen Aaschou, til provsten, at "*Hvad Børnene angaar, da er Vejen mellem Skolen og de tilliggende Byer saa lang og om Vinteren saa dyb og besværlig, at det er umuligt for de smaa Børn at komme igennem, de Fattige maa da af Fornødenhed lade deres blive hjemme, og de Formuende træffes ved 2 gange om Da-*

gen at følge dem frem og tilbage. Endelig foraarsager Børnenes forsømmelse om sommeren meget til at Frugten af den kongelige Skole ikke er saa stor, som den kunne og burde være, da holdes de tilbage af Forældrene under Paaskud, at de behøve deres Tjeneste og glemmer, hvad de har lært. Det var derfor meget godt, der blev sat en vis tid, hvor længe de måtte udeblive." I slutningen af 1700-tallet blev rytterskolen forsynet med et lille udhus sydvest for bygningen, og på et tidspunkt blev også det oprindelige tegltag udskiftet med et stråtag.

Siden rytterskolen i Brønshøj blev nedlagt i 1932, har bygningen i tidens løb tjent både som bibliotek, mandskabs-lokaler for Københavns Sporveje, depot for Beredskabsstyrelsen, lokalhistorisk museum m.m. Bygningen er ændret bl.a. i 1808, 1842, 1875 og 1894. Derudover har der været yderligere ændringer inden den nuværende skikkelse fra midten af 1980´erne. Der er intet tilbage af den oprindelige inddeling af rytterskolen.

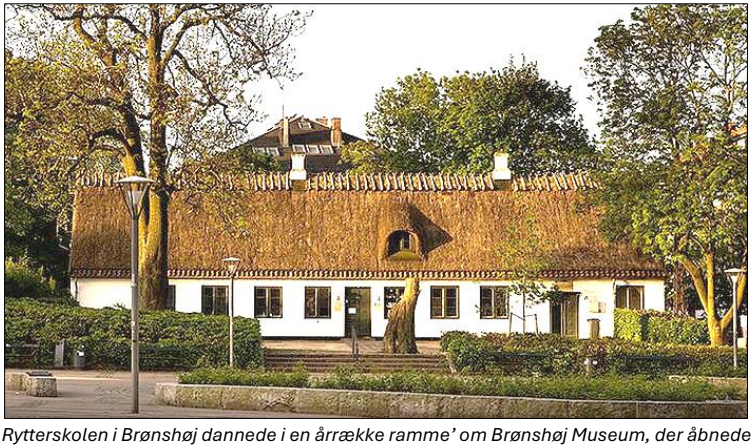

Rytterskolen i Brønshøj dannede i en årrække ramme' om Brønshøj Museum, der åbnede i 1988 som en afdeling af Københavns Bymuseum. Ombygning og istandsættelse af rytterskolen indbragte allerede i 1986 en pris fra ´Foreningen Hovedstadens Forskønnelse´. (Foto: Københavns Stadsarkiv).

Rytterskolen i Brønshøj er her fotograferet i 1932, hvor den gamle rytterskole fungerede som distriktsbibliotek indtil 1939 og siden blev anvendt til beboelse. Den vinkelrette tilbygning fra 1894 blev revet ned på et tidspunkt mellem 1980 og 1985. Fotografiet til højre, hvor sporvognen skramler forbi rytterskolen, er fra 1961.

Den 24. maj 1805 visiterede biskop Balle skolen og noterede denne gang, at "*Brønshøy Skoles Lærer Piilegaard er en duelig, troefast og opbyggelig Mand, som underviser og catechiserer meget godt. Mange Børn udmærkede sig ved deres gode Begreb og megen Færdighed i deres Svar efter Lærebog og Catechismus. Adskillige havde tillige giort sielden Fremgang i den Bibelske Historie. Alle flittige Skolegiængere læste fermt i Bog og havde lært en Deel Psalmer. Ligeledes er Skrivning i god Gang. Gud velsigne den værdige Lærer Pilegaard og belønne ham af sin Miskundheds Fylde til megen Vederqvægelse!*"

Mon ikke rytterskolen i Brønshøj er den eneste af rytterskolerne, som også findes gengivet ´på platte´? Platten er fremstillet af Bing og Grøndal. Gennem en årrække husede rytterskolen Brønshøj Museum. Blandt museets publikationer er også en bog om rytterskolen, bl.a. med en gennemgang af de enkelte skoleholdere. Bogen, som udkom i 1996 med titlen "Den kongelige skolebygning i Brønshøj", er forfattet af Erik Cramer og Lars Cramer Petersen.

Niels Pilegaard var skoleholder ved rytterskolen mellem 1740 og 1808. Rytterskolen i Brønshøj var i brug som skole helt frem til 1932, selvom der allerede i 1899 var blevet opført en ny skolebygning. Siden blev den gamle bygning anvendt til distriktsbibliotek, beboelse og hjemmeværnsgård. Imidlertid var bygningen efterhånden så forfalden, at man overvejede at rive den ned. Det skete heldigvis ikke. Bygningen blev imidlertid sat i stand, og den gamle rytterskole blev i stedet rammen om Brønshøj Museum, der åbnede i 1988 som en afdeling af Københavns Bymuseum. Efter en alvorlig brand i 2010 ophørte museet imidlertid, og året ef-

ter blev den nyistandsatte bygning overgivet til en kulturinstitution, som i dag især anvender den til forskellige kulturarrangementer.

Efter en istandsættelse dannede den gamle rytterskole rammen om Brønshøj Museum. På grund af en alvorlig brand i 2010 ophørte museet, men allerede året efter blev den nyistandsatte bygning anvendt til kulturarrangementer og udstillinger. (Fotografiet af branden er muligvis et pressefoto, som det dog endnu ikke er lykkedes at lokalisere).

Litteraturhenvisninger og links (Brønshøj Rytterskole):
Erik Cramer og Lars Cramer Petersen: "*Den kongelige skolebygning i Brønshøj*", udgivet 1996.
https://trap.lex.dk/Rytterskolen,_Brønshøj
http://www.kbharkiv.dk/nyheder/for-arkivbrugere/stadsarkitekten-og-istandsaettelsen-af-rytterskolen-i-bronshoj (webstedet har også links til yderligere tegninger og information især om bygningens bevaringshistorie.)
http://www.arkitekturbilleder.dk/bygning/rytterskolen-i-broenshoej/ (Tegninger og beskrivelse af rytterskolen)
https://da.wikipedia.org/wiki/Udstillingshuset_Rytterskolen
http://rytterskolen.kk.dk/indhold/om-rytterskolen.
www.dengang.dk/artikler/5408
www.facebook.com/Rytterskolen-på-Brønshøj-Torv-143296895854174/
http://bha.dk/2015/08/rytterskolen-skal-vaere-spejderhytte/ (Artikel i ´Brønshøj - Husum Avis´, 24. august 2015)

Gladsaxe Rytterskole blev oprettet i 1722 som byens første skole, men man ved, at der har været degne i Gladsaxe i hvert fald siden 1683, så selvom der ikke var en egentlig skole, foregik der en vis form for undervisning. Skolen blev opført på den nuværende Gladsaxe Skolevej, der løb mellem Gladsaxe Møllevej og Stengårds Allé ved kirken og gadekæret i Gladsaxe landsby. Sammen med `prinsesseskolen´ ved Bagsværd, som blev opført af Frederik IVs tidligere omtalte søster, prinsesse Sophie Hedevig på Vemmetofte' (se side 91), og en skole i Buddinge udgjorde de tre skoler i mange år hele kommunens skolevæsen. I alt opførte Sophie Hedevig fem almueskoler på godset Frederiksdal, som hun var ejer af. Af ukendte grunde fik skoleholderen ved skolen i Buddinge udbetalt noget mindre om året end hans kolleger ved skolerne i Gladsaxe og Bagsværd.

Efter en visitats på rytterskolen i Gladsaxe i 1799 noterede biskop Balle, bl.a. at *"Et stort Antal af Børn var forsamlet. Mange svarede af Lærebog med god Forstand og Færdighed. De gjorde behændigt rede for Chatechismus. Boglæsning var meget god. Man vidste noget af den Bibelske Historie. Psalmer havde man lært. 19 Bøger blev uddelte."*

I skolestuen var der et langbord til læreren og syv bænke til børnene. Bestanden af skolebøger bestod af 40 ABC´er, 12 nye testamenter, 24 katekismer, to bibler og to eksemplar af Brochmands huspostil, der var en prædikensamling. I skoleholderens lejlighed - ´våningen´ - var der et lille bord, et sengested dvs. sikkert en såkaldt alkove samt et bord og tre stole. Fotoet viser et udsnit af en senere tegning af skolen.

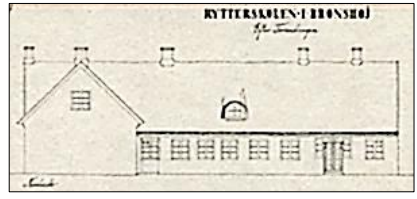

Et ældre, men desværre udateret fotografi er ovenstående skolebillede, hvor både skoleholderen og børnene er opstillet til fotografering foran rytterskolen. Over døren ses rytterskoletavlen, der også er gengivet herover til højre. Da rytterskolen blev revet ned i 1954, blev rytterskoletavlen ikke anbragt på den nye Gladsaxe Skole, som man kunne forvente, men blev i stedet opsat over døren til Egegård Skoles inspektørkontor.

"I Gladsaxe Skole hersker meere Orden og Lærelyst. Børnene svarede med Forstand og læste vel i Bog. Bibelhistorien var dem ikke ubekiendt. Skoleholder Satler er en duelig og flittig Mand i sit Kald, hvilket han med Lyst forretter", bemærkede biskop Balle i visitatsboigen, da han i 1787 aflagde besøg i alle sognets kirker og skoler. Skoleholderen var den samme, da Balle atter sisiterede skolen i 1792: *"Skoleholder Satler er en smuk, gammel Mand, som underviser meget godt og catechiserer tydeligt og ordentligt."*

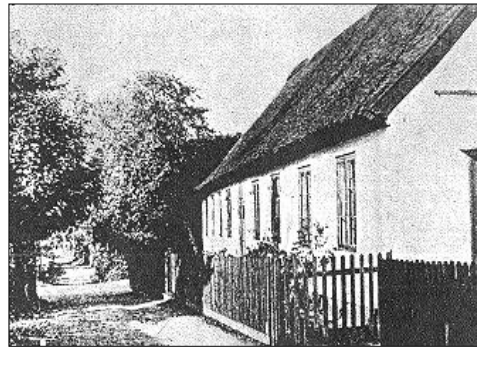

Emil Sauter (1832-1901), som var skoleholder ved rytterskolen i Gladsaxe mellem 1883 og 1898, var i 1874 medstifter af Danmarks Lærerforening. Sauter, der oprindelig var udlært som sadelmager, virkede efter lærereksamen bl.a. som enelærer i det fattige hedesogn Vindum ved Bjerringbro. Senere beklædte han formandsposten i Danmarks Lærerforening gennem 16 år. Sauters skole i Gladsaxe husede Dansk Skolemuseum, som åbnede den 1. marts 1887. Året inden havde Sauter sendt et brev til kultusministeriet og bl.a. forslået, at *"det maa vistnok anses som et Hovedformaal for vore Bestræbelser at have en større Samling af Skole-*

materiel på ét Sted, hvor den kan være tilgængelig for enhver, der interesserer sig for sagen. Det maa vistnok anses for heldigst, at et saadant Skolemuseum i sin tid oprettes i København".

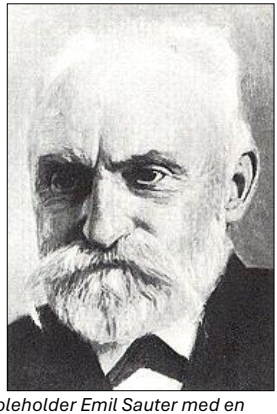

Postkort fra omkring 1890 af Rytterskolen i Gladsaxe. På fotografiet ses skoleholder Emil Sauter med en håndfuld elever, som i anledning af fotograferingen er i fint tøj og omhyggeligt opstillet foran rytterskolen, hvor tavlen fra rytterskolen korrekt var indmuret over døren. Emil Sauter, som ses på fotografiet til højre, varetog embedet som skoleholder i 15 år.

Sauter fik udvirket, at ministeriet bevilgede 200 kr. til indretning af et lokale på rytterskolen i Gladsaxe. Placeringen af museet uden for hovedstaden var dog ikke nogen god idé i dette tilfælde, og allerede samme år fik Sauter derfor ministeriet til at bevilge 4000 kr. til leje af egnede lokaler og indretning af museet i København. Dermed åbnede Dansk Skolemuseum på Gl. Kongevej nr. 15 den 27. juni 1887. Senere blev museet flyttet til Rådhusstræde i København. Dansk Skolemuseum blev imidlertid offer for sparekniven efter godt 120 år, og museet eksisterer ikke længere. Den 1. august 2008 lukkede museet nemlig for publikum, og i 2016 blev den skolehistoriske samling fordelt mellem forskellige museer. `Spredt for alle vinde´, kunne måske også være betegnelsen!

Fotografiet af rytterskolen i Gladsaxe er fra 1929. Bygningen blev alvorligt skadet ved en brand en halv snes år senere. Til højre ses et udateret skolebillede, hvor både skoleholderen og børnene er opstillet til fotografering

foran rytterskolen. Rytterskoletavlen er rigtigt placeret over døren, men bygningen er dog ændret meget, siden den blev opført i 1722.

Rytterskolen i Gladsaxe gennemgik en større reparation i 1819, og i 1862 blev bygningen udvidet, så både skolestuen og lærerboligen blev større. I begyndelsen af 1900-tallet var rytterskolen imidlertid blevet for lille til at kunne rumme alle elever, og både et udhus i præstegården og et værelse hos den lokale cykelsmed måtte derfor også inddrages til undervisningsbrug. Selve bygningen var også tilbygget både mod øst (skolen) og mod vest (lærerboligen). Rytterskolen blev afløst af en nyopført skole på det nuværende Tobaksvej ved vejen mellem Buddinge og Gladsaxe i 1921. Rytterskolen havde da fungeret som skole i næsten 200 år. Bygningen eksisterede endnu en tid, men efter en brand i 1939 blev den delvist ødelagt, og i 1954 blev den gamle rytterskole revet ned i forbindelse med en omlægning og udvidelse af Gladsaxe Møllevej.

Litteraturhenvisninger og links (Gladsaxe Rytterskole):
Ingrid Markussen: *"Gudfrygtighed først og resten så ...måske - Om kongens og prinsessens skoler for almuen - Undervisning i Gladsaxe på landboreformernes tid"*, Årbog 1985-86, udg. af Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune, side 57-77.
I artiklen *"Erindringer om Mørkhøj og om den gamle Rytterskole i Gladsaxe"* beretter Alva Odderskov om sine år som elev i den gamle rytterskole. Årsskrift / Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune, udgivet 1974, s. 19-33.
www.gladsaxe.dk/gladsaxebyarkiv/undervisning/glimt_af_gladsaxe_bys_historie/gladsaxe_rytterskole.
www.skolemuseum.dk/

Rytterskolen i **Gentofte** blev opført som den første af de i alt 241 ens rytterskoler. Opførelsen af rytterskolerne kaldes med rette for ´Danmarks første typehusbyggeri´. Skolen i Gentofte lå på en lille trekantet ´ø´ med gader på tre sider for enden af bygaden syd for kirken i det vejkryds, hvor nu Søgårdsvej og Baunegårdsvej løber sammen.
Byggekontrakten med murermester Lauritz Eriksen er dateret den 23. januar 1722, og den første skoleholder, Niels Olsen, kunne tage fat på undervisningen den 11. oktober samme år, men uden den jordlod, som ellers udgjorde en del af skoleholderens løn. 1765-66 fik skolen derfor tillagt en mindre jordlod, som herefter blev anvendt af skoleholderne helt frem til 1880´erne.

Rekonstruktionstegning af rytterskolen. På Københavns Bymuseum kan man se en nøjagtig model af en rytterskole i størrelsesforholdet 1:10, som den så ud, da rytterskolerne blev opført i 1720´erne. Den viste model, som

blev fremstillet for nogle år siden og angiveligt med rytterskolen i Gentofte som forbillede, er bygget af miniaturesten, og skolestuen og lærerboligen er indrettet med små modeller af almuemøbler fra 1700-tallet.

Den 12. maj 1805 visiterede biskop Balle både skolerne og kirken, hvor han i den forbindelse noterede: "*Her er et Orgel, som spilles af Kirkesanger og Skole Lærer Ersløw meget smukt, medens adskillige Drenge og Piger under de 3 andre Kirkesangeres Anførsel i Choret styre Sangen, saa at Gudstienesten her gaaer meget opbyggeligt og skiønt. Kirkesanger og Skole Lærer Jensen, Seminarist, synger godt og catechiserer meget vel uden at være vidtløftig. Kirkesanger og Skole Lærer Petersen, Seminarist, synger godt og catechiserer med Forstand, men lidet for vidtløftig. Kirkesanger og Skole Lærer Marcussen synger godt og catechiserer meget vel i god Orden, holdende sig mere til Bogen, men forstandigen og oplysende. Kirkesanger og Skolelærer Ersløw synger meget godt og catechiserer meget fermt, men noget for vidtløftigt og omsvævende.*" Lærer Frederik Jensen, som omtales af Balle, var skoleholder ved rytterskolen i Gentofte mellem 1798 og 1850 (dvs. i ikke færre end 52 år!).

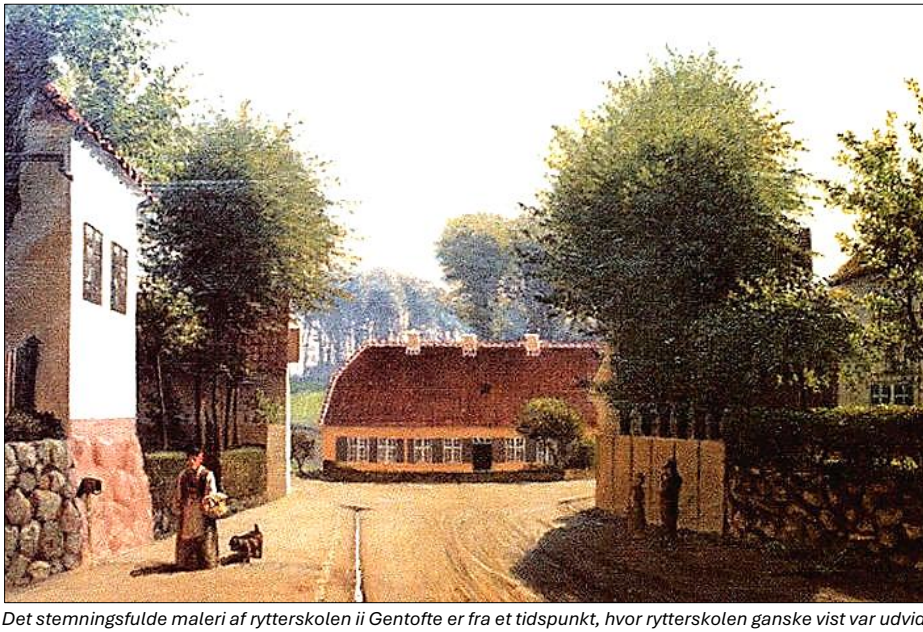

Det stemningsfulde maleri af rytterskolen ii Gentofte er fra et tidspunkt, hvor rytterskolen ganske vist var udvidet -med et nogle få meter i begge ender og havde fået et nyt halvvalmet tag med et par ekstra skorstene, men hvor den ´oprindelige´ skolebygning fra begyndelsen af 1720´erne alligevel er forholdsvis let at genkende. Hvem kunstneren er, og hvor gammelt maleriet er, mangler endnu at blive opklaret. Skolen blev igen ombygget i 1857 i forbindelse med, at man opførte endnu en skolebygning i to etager med skolestuer og bolig for hjælpelæreren. (Gentofte Lokalarkiv)

På dette udaterede fotografi ses den oprindelige rytterskole på det lille trekantede jordstykke, hvor selve skolen lå, men hvor der ikke var plads til den ´skolelod´, som ellers var tillagt rytterskolerne.

Ældre fotografier af den oprindelige, men i tidens løb også en del udvidede rytterskolebygning i Gentofte (bygningen i baggrunden med halvvalmet tag), som blev revet ned i 1907. Den lille bygning i forgrunden på fotografiet til venstre er den tilbygning med en ekstra skolestue, som blev opført i 1857. Bag skolebygningen lå desuden en lade, et mindre udhus og en skolegård eller legeplads, der var skærmet af mod vejene af en stor mur, som det ses på fotografiet til højre, hvor gavlen af rytterskolen også ses i baggrunden. Alle tre fotografier, som findes på Gentofte Lokalarkiv, er dateret til omkring år 1900).

Omkring 1810 blev skolen ombygget i betydelig grad, bl.a. blev bygningen forlænget, så lærerlejligheden blev mere rummelig, og stalden blev ombygget til skolelokale. Ved samme lejlighed blev der opført en ny stald- og ladebygning. Sidstnævnte blev senere ombygget til gymnastikhus.

Ved provst Eiler Hammonds visitation af skolen i 1813 bemærkede han, at eleverne havde været flittige. Provsten fremhævede også, at skoleholder Frederik Jensens hustru også hjalp til, idet hun lærte pigerne både strikning, linnedsyning, skræddersyning og brodering, og provsten havde været meget begejstret for de fine arbejder, som pigerne fremviste.

Omkring 1900 stod det klart, at rytterskolens tid var omme. Bygningen var dels blevet for primitiv efter tidens krav, og dels måtte skolen, der lå i den sydlige ende af bytorvet, give plads, da Gentoftegade blev forlænget i sydlig retning. Øst for byen opførte man i 1905 derfor en ny større skolebygning som afløsning for rytterskolen på det nuværende Tobaksvej ved vejen mellem Buddinge og Gladsaxe. Rytterskolen havde da fungeret som skole i 184 år. I 1907 blev bygningen revet ned.

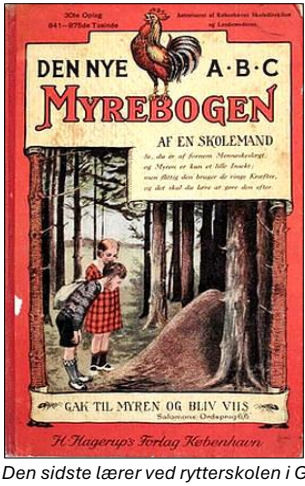

Den sidste lærer ved rytterskolen i Gentofte var Chr. A. Vestergaard, som havde sit virke som førstelærer fra 1887 og indtil skolen blev nedlagt i 1905. Vestergaard fortsatte som lærer i yderligere fem år ved den nye skole i Gentofte, som afløste rytterskolen, indtil sin død i 1910. Ud over lærergerningen var Chr. A. Vestergaard også forfatter til en række børnehistorier, og sammen med en kollega, Ingvar Bondesen, skrev og redigerede han nogle særdeles populære læsebøger for folkeskolen, Myrebøgene, som blev anvendt på 1. til - 8. klassetrin med følgende opfordring til børnene: "Se, du er af fornem menneskeslægt, og myren er kun et lille insekt, så flittigt den bruger sine kræfter, og det skal du lære at gøre den efter". Myrebogen ´ udkom derfor - under mottoet ´Gak til Myren og bliv viis´ - gennem årene i mange oplag på H. Hagerups Forlag. Fotografiet herover til højre, som skyldes fotograf A. Th. Collin i Kongens Lyngby, er uden angivelse af år, men fotografiet er formentlig fra omkring år 1900. En af Chr. A. Vestergaards senere slægtninge, Jørgen Vestergaard fra Sennels ved Thisted, har venligt stillet fotografiet til rådighed med omhyggelig information om de øvrige familiemedlemmer på fotografiet: "Familien Vestergaard foran den gamle rytterskole i Gentofte er min oldefar, førstelærer Chr. A. Vestergaard stående i døren og ved siden af hans kone (siddende til venstre) Karen Jeanette Elisabeth (...)". Bemærk også rytterskoletavlen i højre side.

Rytterskolen bliver stadig mindet i logoet for den nuværende Gentofte Skole (herover beskåret foto fra Geo Maps).

Litteraturhenvisninger og links (Gentofte Rytterskole):
Både rytterskolerne i Gentofte og Hvidøre er beskrevet i et jubilæumsskrift "*Gjentofte og Hvidøre kongelige Skoler 1721-1921*" ved Chr. A. Jensen og Carl Pedersen. Bogen, som udkom i 1921, giver både en udmærket beskrivelse af rytterskolernes historie og en gennemgang af skolevæsenets historie gennem 200 år bl.a. med omtaler af de enkelte skoleholderne. Bogen findes også digitalt på https://slaegtsbibliotek.dk.
S. Lindvald: "*Fra Rytterskole til Folkeskole*", som også indeholder mere generelle oplysninger om undervisningen i rytterskolerne. Bogen udkom i 1971.
http://www.gentofte.gentofteskoler.dk
https://dit-gentofte.dk/i-gentofte-fra-300-aar-siden-danmarks-foerste-rytterskole/

Den første skoleholder ved rytterskolen i **Hvidøre** var *´den Dannemand Rasmus Thorborg´*, som provst Reenberg benævner ham. Lærer Thorborg blev ansat ved skolen i Skovshoved i 1723, men flyttede til Hvidøre, da rytterskolen hér stod færdig omkring år 1725.

Skoleinspektøren og nogle lærere fejrer Skovshoved Skoles 200-års jubilæum den 3. november 1921 ved en model af ´forgængeren´, rytterskolen i Hvidøre. Udsnit af det fotografi, som er gengivet i fuld størrelse på side 276.

Ved sin fjerde visitation af rytterskolen i Hvidøre, som fandt sted 1805, noterede biskop Balle, at: "*Jeg overhørte de forsamlede Børn I Lærebog og Catechismus samt Bibelsk Historie, og fandt, at Læreren havde ordentligen og vel udviklet Begreberne for dem, men at faa havde bevaret levende Kundskab derom i deres Forestilling af Mangel paa Udenadslæsning, som bliver omhyggeligen at overholde. Man havde lært mange Psalmer, ogsaa nogle andre Sange, og synger meget godt. Boglæsning var for det meste ordentlig og god. En stor Mængde skriver, og deriblandt adskillige ganske fermt. Ogsaa blev nogle ret gode Prøver af egen Udarbejdelse forevist. Ikke faa regne gandske vel af Hovedet. Adskillige have gjort antagelig Fremgang i at tegne. Man er vel bevandret i Henseende til Geografi paa Globus, samt paa Kortet over Europa og over Danmark i Særdeleshed. I Naturlære er skeet god Begyndelse. Men Skolegangs Forsømmelse er alt for idelig, saa at den indsigtsfulde og duelige Skolelærer Petersen, Seminarist, ey endnu har kundet udbrede sin gavnlige Virksomhed efter Ønske, skønt allerede meget er udrettet. Imidlertid bliver hans Flid taknemmeligen paaskønnet.*"

Embedsbøgerne for både Gentofte og Hvidøre skoler viser også, at kommissionerne fik indskærpet at føre en meget indgående kontrol med undervisningen i skolerne, hvor ikke alle skoleholdere var lige store pædagoger. 1831 bemærker Provst Schach efter en visitats i

Hvidøre skole, at "*endnu maa jeg ved denne Skole indskærpe Læreren at tilholde Børnene bedre at lære deres Religions-Bøger og især Lærebøger udenad. Kun et lidet Pensum for sidste Skoleaar blev opgivet, og det samme Lidet kunde Børnene ikke gjøre Rede for. Indbyrdes Undervisning, især i Læseskolens Stavelse-Tabeller, var ikke normal, hvilket udfordres som befalet, og som een af Methodens bedste Sider. Over hele Skolen udfordres og ønskes en bedre, d. e. en livligere og mere oplivende Aand, uden hvilken Undervisningen ei kan trives og ei bære Frugter.*"

Den Bell-Lancasterske undervisningsmetode
Efter statsbankerotten i 1813 blev de økonomiske vilkår stramme. Samtidig blev det nødvendigt at aflaste en bekymrende lærermangel, så ved en forordning af 3. sept. I 1822 indførte man derfor den såkaldte *´Bell- Lancasterske undervisningsmetode´*, der også blev kendt som *´Indbyrdes Undervisning´*.

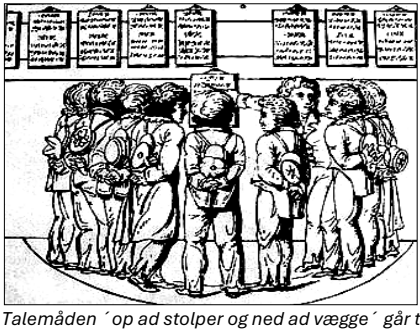

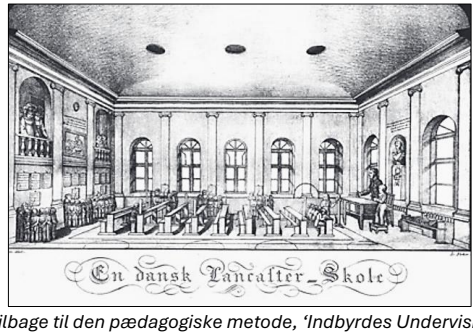

Talemåden ´op ad stolper og ned ad vægge´ går tilbage til den pædagogiske metode, 'Indbyrdes Undervisning´, som blev den danske betegnelse på den ´Bell-Lancasterske undervisningsmetode´, der var ret udbredt i første halvdel af 1800-tallet. I Danmark blev undervisningsmetoden dig ofte omtalt som ´Indbyrdes Undervisning´.

Udsnit af en samtidig engelsk illustration, som viser princippet med den ´Indbyrdes undervisning´ dog nok under større fysiske forhold, end tilfældet var i Danmark. Bemærk de mange tavler på alle lokalets vægge og de små grupper med de læsende elever.

Metoden, som blev den dominerende metode i skolernes undervisning indtil midten af 1800-tallet, gjorde det muligt, at et næsten ubegrænset antal børn kunne undervises af blot en enkelt lærer ved, at eleverne blev opdelt i små hold, som under vejledning af udvalgte elever - såkaldte ´bihjælpere´- skulle lære, hvad der nu engang skulle læres i skolen, ved hjælp af en omfattende tabellæsning. De små elevgrupper, der hver havde en ´bihjælper´ i spidsen, tog

plads foran de respektive tavler, som var opsat på stolper og vægge, og ved højtlæsning blev der så øvet i stavning, læsning, regning og geografi; undertiden også i historie og religion. Læreren blæste i en fløjte, når det var tid til at skifte til nye tabeller. Talemåden *´op ad stolper og ned ad vægge´* refererer i virkeligheden til denne form for undervisning. I fællesskab ´messede´ eleverne sig efterhånden gennem de mange ophængte vægtavler, så læreren - eller en af de ældre elever - på den måde kunne undervise et stort antal elever på samme tid. De danske skoler, som anvendte denne metode, blev også kendt som *´Lancaster-skoler´*.

Satirisk akvarel af Peter Christian Klæstrup (1820-1882), som viser brugen af den ´Indbyrdes Undervisning´ efter Forordningen af 8. Marts 1819´. Den ene lærer står tankefuld med hænderne på ryggen, mens eleverne læser de ophængte plancher højt enkeltvis efter bihjælperens direktiver, og den anden lærer på den måde også får bedre tid til at afstraffe de elever, som ikke har fået tilpasset sig ´læsegrupperne´, men i stedet måske har anvendt situationen til ´andre aktiviteter´, som det ses i tegningens venstre side. De siddende drenge skyldes enten, at nogle af børnene allerede kunne læse selvstændigt, eller måske afventer, at læreren eller bihjælperen kontrollerer deres tavler. Lærerens tanker er udtrykt i verset nederst på planchen: "Jeg dagligen studerer paa/ Den Unge saa at lede/ At han i moden Alder maa/ erindre mig med Glæde".

Den Bell-Lancasterske metode, der stammede fra England, og som oprindeligt skulle medvirke til løsning af stor lærermangel i de fattige engelske skoler, blev i begyndelsen højt værdsat og bredte sig efterhånden fra England ud over en stor del af Europa og Nordamerika. Mange af de politikere, som stor bag det nye undervisningsprincip, mente endda, at lærerne frem-

over ville få så lidt at bestille, at de sagtens ville kunne påtage sig et privat arbejde sideløbende med lærergerningen! Efter at have været anvendt i nogle årtier indså man dog, at metoden kunne virke mekaniserende og i værste fald endda direkte vænne eleverne fra enhver selvstændig tænkning. I Danmark blev den mere end tvivlsomme metode ofte kritiseret, men alligevel anvendt af mange skoler - blandt disse også af rytterskolen i Hvidøre og flere andre rytterskoler gennem adskillige årtier. I forbindelse med beskrivelsen af rytterskolen i Borsholm (se side 307) er medtaget en selvoplevet erindring om brugen af netop denne noget specielle undervisningsmetode, som den vurderes i dag. Metoden begyndte da også at dø ud allerede hen mod midten af 1800-tallet, men den blev alligevel først officielt afskaffet i 1865. En udmærket artikel om emnet er "*Indførelsen af den indbyrdes undervisningsmetode i Danmark, dens konkrete udformning som disciplinær teknik i klasselokaletog dens internationale variationer*", der er skrevet af Claus Munch Drejer, Jesper Eckhardt Larsen og Niels Reeh. Artiklen kan læses på websitet uddannelseshistorie.dk.

Fotografiet viser fejringen af Skovshoved Skoles 200-års fødselsdag i 1921. Det var faktisk ikke skolen selv, der var så gammel, men dens umiddelbare forgænger, Hvidøre Skole, der i virkeligheden var den gamle rytterskole. Rytterskolen var imidlertid ikke var fra 1721, - hvis sandheden endelig skal frem -, men først opført i 1724 eller 1725. Fundatsen til rytterskolerne var imidlertid fra 1721, og normalt regner man da også 1721, som de oprindelige rytterskolers ´fødselsår, men skolerne blev først opført i perioden mellem 1722 og 1727. På væggen i baggrunden ses et maleri af rytterskolen, der som allerede nævnt er malet med den bevarede rytterskole i Lille Heddinge i Tryggevælde rytterdistrikt som ´model´, og i forgrunden står en fin model af rytterskolen i Hvidøre. (Gentofte Lokalarkiv).

Skoleholdere (førstelærere)

Rasmus Thorborg	1723-1756
Martin Sallingboe	1756? -1764
Rasmus Hansen	1764-1803
Peter Petersen	1803-1824
Poul Chr. Petersen	1824-1846
Hans Peter Petersen	1846-1869
Pouli Viggo Gjørling	1869-1900

Den sidste fungerende skoleholder ved skolen i Hvidøre, P. V. Gjørling, blev overflyttet til den nye skole i Skovshoved, da rytterskolen i Hvidøre blev nedlagt i 1871.

En ildsjæl ved Hvidøre Skole var Peter Petersen, som var skoleholder mellem 1803 og 1824. Biskop Balles visitats i 1805 tegner et udmærket billede af det store pædagogiske arbejde, ´seminarist Petersen´ havde igangsat. Lærer Petersen kæmpede bravt imod den forstokkede og dårlige skolegang, og det lykkedes ham endda også at nedbringe det enorme antal forsømmelser med ikke mindre end 72 %. Petersens sønner fortsatte lærergerningen frem til 1869, men desværre uden at have faderens rige pædagogiske evner.

"Skolegangs Forsømmelse er alt for idelig, saa at den duelige og indsigtsfulde Skole Lærer Petersen ikke kan udbrede sin gavnrige Virksomhed efter Ønske", noterede biskop Balle efter visitatsen i 1805. Ved en visitats i 1850, da rytterskolen i Hvidøre havde ca. 150 børn, roste Provst Boisen skole-holder Hans Peter Petersen og noterer samtidig "*Gud styrke ham fremdeles, at han maa hode ud, til Hjælpen kan komme*". 1853 fik den overfyldte skole endelig hjælp, idet der blev ansat en ´andenlærer´, Jørgen Jørgensen, som herefter overtog undervisningen af de yngste årgange. I Hvidøre fastholdt man længe den gamle ordning uden klassedeling. Ved biskop Boisens visitats i 1842 bemærkes om skoleholderen, at man "*forventer, at han stræber at hæve Skolen, og haaber Alt af hans redelige Villie og umiskiendelige Flid*".

Skoleholder Hans Peter Petersen blev efterfulgt af Pouli Viggo Gjørling, hvis datter har givet følgende beskrivelse af sit barndomshjem: "*Skolestuerne var store, ligesom beboelsen var meget rummelig, og hele den lange bygning med sine mange vinduer, havedør og efeubeklædte mure lignede en præstegård. Beliggenheden var overordentlig smuk, idet hele komplekset lå på den øverste af de tre terrasser, hvoraf haven bestod, og hvorfra der var en henrivende udsigt over Øresund*." Lærer Gørlev blev overflyttet til den nyopførte skole i Skovshoved, da rytterskolen i Hvidøre blev nedlagt i 1871.

Rytterskolen blev revet ned samme år, og på den ledige grund opførte man så Hvidøre Slot, der i 1906 blev erhvervet af Christian IXs døtre dronning Alexandra af England og kejserinde Dagmar af Rusland (foto), som efter flugten fra 1917-revolutionen i Rusland kom til Danmark og boede fast på lystslottet sammen med nogle af sine tidligere livkosakker fra 1928 og indtil sin død 8 år senere. Det er afgjort det eneste eksempel på, at en rytterskole endte med at blive erstattet af et lystslot!

Senere, men udateret maleri af rytterskolen i Hvidøre. Angiveligt skal motivet dog være meget inspireret af den bevarede rytterskole i Lille Heddinge (se bind 2, side 49). Maleriet, som også ses på fotografiet fra 1921 herover, findes på Gentofte Lokalarkiv. Nu ligger der et lystslot på den grund, hvor rytterskolen tidligere var opført.

Rytterskolen i **Lyngby** lå i ´Bondebyen´, som er den ældste del af Kongens Lyngby på skråningen nordøst for Lyngby Kirke. Rytterskolen blev opført ved det oprindelige gadekær, hvor landsbyens gårde og huse lå indtil udskiftningen. Rytterskolen blev forlænget med en tilbygning i 1882. Skolen blev imidlertid revet ned i 1904 for at give plads for en inspektørbolig til Lyngby Skole, som stadig ligger i trekanten mellem Høstvej og Gl. Lundtoftevej. Både Lyngby Skole og den ´gotiske´ inspektørbolig er dog for længst nedlagt. Bygningerne blev i første omgang solgt til firmaet ´Dansk Posebyggeri´, men anvendes i dag til privat beboelse.
I 1904 blev den originale rytterskoletavle opsat på facaden af inspektørboligen til Lyngby Skole, men da Engelsborgskolen erstattede Lyngby Skole i 1909, blev rytterskoletavlen overført til denne skole og opsat ved indgangsportalen sammen med en ny tavle med et andet indhold, som blev opsat på inspektørboligen. Tavlen er på et tidspunkt blevet repareret med cement efter et brud. Også kronetoppen er gjort mindre, og det kan tænkes, at kronen i virkeligheden er hugget om. Teksten på tavlen er lidt usædvanlig, dels fordi verslinjerne er lidt anderledes end på andre rytterskoletavler, og dels på grund af nogle ekstra forsiringer og andre uregelmæssigheder. Som helhed er tavlen dog ganske velbevaret.

Rytterskolen i **Farum** blev opført i 1726, men senest i 1722 havde ejerinden af Farumgaard imidlertid allerede ladet indrette et skolehus i den gamle kirkelade. Det var dog først med opførelsen af rytterskolen, at skolegangen blev mere regelmæssig.
I perioden mellem 1778 og 1803 blev der opført flere udhuse på bygningen bl.a. en lo, en lade, en stald og et tørvehus. Senest 1804 blev bygningens vestlige ende forlænget med 4 fag. Ved en visitation i 1805 skrev biskop Balle bl.a., at "*Man svarede med godt Begreb af Catechismus, og adskillige udviiste god Kundskab i den Bibelske Historie (...) Nogle viste Beskeed paa Landkortet over Fædrelandet. Børnene havde lært mange Psalmer og sang gandske smukt. Den værdige og duelige Skolelærer Msr. Leth fortjener al Opmuntring og Høyagtelse. Gud velsigne ham!*" Skoleholder Peder Leth tiltrådte embedet som skoleholder i Farum i 1803 og fortsatte sin gerning til 1849 efter have varetaget lærergerningen i ikke færre end 46 år. 1884 fik skolen tilbygget en ekstra skolestue mod vest, og bygningen blev fortsat anvendt både til undervisning.

Udateret fotografi at rytterskolen i Farum. Rytterskoletavlen ses over døren i bygningens venstre side.

Rytterskolen i Farum var i brug som skole fra 1726 til 1924 - i alt 198 år, - inden den blev afløst af en nyopført centralskole på Bregnerødvej, den nu nedlagt ´Paltholmskolen´, som senere husede Farum Bibliotek og anvendt som kulturhus. Sognerådet i Farum valgte dog at afhændede rytterskolen i 1925, som derpå kom i privat eje og siden anvendes til privat beboelse. Omkring 1920 var rytterskoletavlen anbragt over lærerens lejlighed i rytterskolen, men da skolen blev nedlagt og solgt i 1925, overgik tavlen til privat eje.

Lettere koloreret postkort uden angivelse af år. Fotografiet viser elever foran rytterskolen i Farum. Bemærk rytterskoletavlen, der korrekt er anbragt som skråtstillet skilt over døren.

Rytterskolen blev opført i **Lille Værløse** by, som brændte den 12. februar 1794, hvor ilden næsten lagde hele byen i ruiner. Det var stort set kun rytterskolen, som modstod flammerne. Rytterskolerne var som bekendt opført med grundmurede vægge og tegltag, så det blev måske bygningens redning. Skolen, der lå på forten midt i landsbyen, led trods flere udvidelser af pladsmangel, så bygningen blev derfor i 1867 revet ned og erstattet af en nyopført skole, som først i 1950 blev afløst af den nuværende Lille Værløse Skole, hvor den rytterskoletavle angiveligt stadig er opsat.

Udateret postkort med Lille Værløse Skole, der afløste rytterskolen i 1867. Skolen var i brug til 1950, og en halv snes år senere blev den revet ned. Bemærk rytterskoletavlen, som er indmuret på facaden.

Rytterskoletavlen flyttede med, når en skole blev afløst af en ny skole. Omkring 1950 (?) blev tavlen overført til den dengang nyopførte Lille Værløse Skole, hvor den blev indmuret ved indgangen fra parkeringspladsen, og hvor den angiveligt stadig findes. I logoet for Lille Værløse Skole indgår årstallet 1721, hvor Frederik IV vedtog opførelsen af De kongelige Skoler dvs. rytterskolerne, så den nuværende skole i Lille Værløse vedkender sig tydeligvis med stolthed sit slægtskab med stedets gamle rytterskole. Rytterskolen blev dog først opført i 1723.

Litteraturhenvisninger og links (Værløse Rytterskole)
http://www.vaerloesehistorie.dk/kend-din-egn/vaerlosehistorie.html

Rytterskolen i **Ganløse,** som formentlig blev opført i 1724, var langt fra den første undervisningsmulighedhed i Ganløse. I sin bog *´Ganløse i 1700-tallet´* (se litteraturhenvisningerne side 279) skriver bogens forfatter, Poul Hesbjerg, at *"i middelalderen var det at kunne læse og skrive, som bekendt forbeholdt de få. Men med klosteret i Knardrup som nabo og ejer af en stor del af byen, må vi vel gætte på, at de bedst begavede af ganløsedrengene fra midten af 1300-tallet har fået muligheden for at lære at læse - og måske også skrive - hos cisterciensermunkene i Knardrup, ikke mindst fordi klosteret efterhånden blev ejer af næsten halvdelen af gårdene i Ganløse, mens den anden halvdel formodentlig ejedes af Slangerup Kloster."*
Hesbjerg beretter også om en storbonde på Jagtgården, som havde ansat *" en skolelærer til børnene i første halvdel af 1600-tallet. Da kansleren Chr. Friis omkring 1620 besøget Ganlø-*

se og ´kom udi Jagtgården, så han i herrestuen, at skolemesteren havde en snes og mere af Ganløses sognebørn at læse for´. Friis forlangte at sognemændene skulle udvælge en plads i byen, som han kunne godkende og der bygge et skolehus, som samtlige gårdmænd og husmænd skulle bekoste (...) Det ser ud som, det skolehus, som Friis forlangte, virkelig er blevet bygget. Senere nævnes nemlig en fem fags skole, som er opført på gadejord op ad kirkemuren. I matriklen fra 1719 ses, at der på det tidspunkt eksisterede et skolehus ´Af bymændene selv opbygget´ - som der står i matriklen Skolehuset var ti fag langt (14,64 meter)".

Den smukke og velbevarede rytterskole i Ganløse er opført i umiddelbar nærhed af Ganløse Kirke og anvendes i dag som kirkekontor. Bygningen gennemgik en grundig renovering i 1992. Skolen ligger med facaden ud mod et lille torv direkte over for Ganløse Kirke. (Foto: Finn Thorshøj).

Igen kan førnævnte Poul Hesbjerg fortælle en interessant historie om den måske første skoleholder ved rytterskolen: *"Kort efter rytterskolens oprettelse opstod en strid mellem skoleholderen i Ganløse og knardrupperne. Skoleholderen, Michel Hansen, var tillige klokker og af to gamle skrivelser fra 1735 og 1736 om sagen ses at han tillige har været klokker i 15 år, så vi har sikkert at gøre med den første rytterskole-lærer. Klokkeren havde påtaget sig at ringe solen op og ned og ringe til gudstjenesterne (eller som det hedder: Ringe, bede- og fredsklokke). Det fremgår også, at dette egentlig var bymændenes forpligtigelse på skift, men at skoleholderen havde overtaget hvervet for en betaling i form af nogle brød årligt fra hver gård. Det ser ud som om, han efterhånden havde forbedret sin indtjening ved også at gøre tolvringningen obligatorisk. Jeg forestiller mig at dette har været en praktisk foranstaltning, som kaldte folk hjem til middagsmaden, hvad enten de var i marken eller rundt om i bygningerne. Ure var jo ikke dengang hvermands eje. Imidlertid nægtede knardrupperne at betale for tolvringningen. Man kunne tænke sig, at deres argument har været, at de ikke kunne høre kirkeklokken i Knardrup. Da klager skoleholderen til stiftsbefalingsmanden over den udeblevne betaling fra knardrupperne, og han vedlægger en kopi, af en kontrakt, han givetvis selv har forfattet og fået godkendt af Ganløses bymænd til lejligheden. Her får den ikke for lidt m.h.t. henvisninger til gamle aftaler. Her lyder det f.eks: Vi underskrefne Boemænd udi Gandløse By og hermed vitterligt gjør, at have indgaaet. Såsom vi og hermed indgaa og vedtager denne Contract som af vores 30*

Forfædre for Rum Tid siden er indgaaet og vedtagen. Nemlig at betale een Mand for at ringe Bede og Fredsklokken samt Tolvklokken om Middagen. Dasom vores nuværende Klokker Michel Hansen haver udi en Tyveaars tid ringet Klokkerne for os. Saavel som for Knardrup Bymænd som forsvarligt kand være (...) for at ringe tolv om Middagen Skal Michel Hansen Aarligen Nyde efter gammel Skik af hver Heelgaard tolv pund Brod og af een Halvgaard Sex pund Brød og det til hver Michaelsdag. Kontrakten er underskrevet af 22 bymænd. I klageskrivelsen til stiftbefalingsmanden gør klokkeren sagen til en slags personlig forfølgelse og skriver, at han ikke fatter hvad knardrupperne har imod ham: Saasom jeg formoder at Knardrups Mænd ingen billig Aarsag har imod mig fattige undertrykte Mand hvor med de kan fragaa mig mit Klokkerbrød. Mens Sagen beror allenesten på, at den Hoye Gunstige Øvrighed vil i Naade behage at komme mig fattige Mand til Bistand. Stiftsbefalingsmandens svar er dateret samme dag som klageskrivelsen, så det er muligt at skoleholderen har faet foretræde med sin skrivelse i København. Men kort fortalt gav myndighederne Knardrupperne besked på at betale hvad de skylder. I modsat fald måtte de selv vandre til Ganløse for at tage deres tørn med at ringe tolvklokke, når det var deres tur. Dette var en lille beretning som måske fortæller en smule om degnens forhold i 1700-tallet."

Rytterskolen i Ganløse fotograferet i 1916. ´En hilsen fra Ganløse´ står der på det oprindelige postkort, som her vises i en let beskåret udgave. Det var ikke hver dag, fotografen kom forbi, så eleverne er i dagens anledning stillet op foran bygningen iklædt det fine tøj. Påklædningen var tilsyneladende den samme for alle hhv. piger og drenge, og fodtøjet for alle elever uanset køn var træsko. Rytterskoletavlen anes lige til venstre ´ for døren. Fotografiet findes på Stenløse Lokalarkiv. Til højre ses den nedlagte rytterskole med rytterskoletavlen indmuret på facaden, som bygningen så ud for måske 30 år siden.

Den 12. juni 1805 visiterede biskop Balle rytterskolen og bemærkede i den forbindelse, at "*Nogle Børn havde giort skikkelig god Fremgang i Lærebogen og svarede rigtig og fuldstændig, ikke uden Begreb. Ogsaa vidste man at giøre temmelig vel Rede for Catechismus. Nogle havde begyndt paa den Bibelske Historie og svarede deraf ret vel. Iligemaade var Boglæsning hos Adskillige antagelig, men hos en Deel skiødesløs af Mangel paa tilstrækkelig Øvelse i Stavning. Man havde lært Psalmer, men ingen skrev eller regnede. Skole Lærer Msr. Beenfeldt har god Beqvemhed.*"Som det også var tilfældet med de øvrige rytterskoler, medførte det voksende antal elever til en efterhånden betydelig pladsmangel. Allerede 1922 blev de ældre elever derfor overflyttet til ´Ganløse ny Skole´, som i øvrigt siden er nedlagt. Rytterskolen i Ganløse fungerede som skole indtil 1942, hvorefter også de yngste elever blev flyttet til den nyopførte Ganløse Centralskole. Bygningen blev derefter overtaget af sognerådet og derpå først anvendt

af kommunens tekniske forvaltning og senere som skattekontor. Lærerboligen blev tjenestebolig fik kommunens kæmner. Efter en grundig og meget vellykket renovering i 1991-92 blev den nedlagte rytterskole overtaget af menighedsrådet og anvendt som kirkekontor. I tidens løb er bygningen naturligvis blevet ombygget flere gange; bl.a. er den forlænget i begge ender, men med lidt god vilje er det dog stadigvæk forholdsvis let at genkende den oprindelige rytterskole i den nuværende bygning. Bygningen blev atter renoveret i 2012.

Til højre for rytterskolen er opført en større sidebygning, som ligger vinkelret på skolen få meter fra gadekæret. På forbilledlig vis har man også opstillet en informationstavle ved facaden med oplysning om skolens historie. (Fotos: Finn Thorshøj).

Rytterskoletavlen er stadig indmuret på facaden af bygningen, men den er dog flyttet fra pladsen over døren til en placering på muren til venstre for døren. Tavlen er af en meget grov struktur med tydelig okkerfarvning. Kronen over kongens spejlmonogram er dog usædvanlig lille. Teksten, som er hugget meget skarpt med tydelige og letlæselige bogstaver, har tidligere været trukket op med sort farve, og flere steder er der stadigvæk tydelige rester af den denne farve. Selve teksten er velplaceret med fuldstændige verslinjer. Overordnet må rytterskolestavlen fra denne rytterskole karakteriseres som ganske velbevaret.

Efter kommunesammenlægningen i 1970 flyttede administrationen til Stenløse, men indtil det nye rådhus i Stenløse stod færdigt i 1973, var en del af kommunens administration fortsat henlagt til rytterskolen.
Som følge af en brand på Ganløse skole i 1974 blev rytterskolen i en kort periode atter benyttet til undervisning for siden at danne ramme om en historisk forening, mødelokale for pensionisterne og for menighedsrådet, som i 1992 besluttede sig for at erhverve bygningen fra kommunen. I dag anvendes den renoverede bygning til sogneadministration og mødelokaler.

Rytterskolen i Ganløse ses hér, før den blev kalket hvid, som faktisk er den oprindelige og derfor mere ´korrekte´ farve, som den smukt istandsatte bygning har i dag. (Foto: Jørgen Ringholm).

Litteraturhenvisninger og links (Ganløse Rytterskole):
Nils Erik Andersen: "*Om lokal skolegang 1720-1920. Glimt fra 200 års læring - Ganløse, Knardrup, Ledøje, Slaglunde, Smørum, Stenløse, Søsum, Veksø, Ølstykke*." Eget forlag 2010. Bogen, som er en meget anbefalelsesværdig og velillustreret skildring af den lokale skolehistorie, forhandles af Stenløse Lokalarkiv (stenlose.arkiv@mail.dk).
Poul Hesbjerg: "*Ganløse i 1700-tallet*", udg. uden anført år, men bogen er tilgængelig på webstedet: Stenløse Lokalarkiv på http://stenganarkiv.dk. Lokalarkivet rummer også mange informationer og fotos bl.a. om rytterskolerne i Stenløse, Ganløse, Søsum m.fl.
https://slaegtsbibliotek.dk. En interessant beskrivelse om rytterskolerne generelt og denne skole findes på side 21- 31.
http://egedalleksikon.dk/index.php/Rytterskolen_i_Ganløse
www.ganloseby.dk/index.php/ganlosebymenu/kirke/374-rytterskolen-renoveres.html

Rytterskolen i **Måløv** blev angiveligt opført i 1722, men først taget i brug i september 1724. Gamle regnskaber fra Måløv Kirke viser, at der allerede i årene mellem 1610 og 1633 er blevet udbetalt løn til degnen for at undervise børnene i landsbyen. En ældre kilde oplyser nemlig, at man har "*givet Degnen for at undervise Børnene 3 Mark*", og i en indberetning fra 1675 står der desuden, at "*Opad Kirkemuren paa Gadejord er 3 Vægrum Hus, som i fordum Tid er opbygt til en Skole, og nu bor Klokkeren derudi*", så der er ingen tvivl om, at der har været en eller anden form for undervisning i Måløv allerede inden, rytterskolen blev opført. Hvordan denne undervisning har været og i hvilket omfang, undervisningen har fundet sted, er dog ikke til at sige.

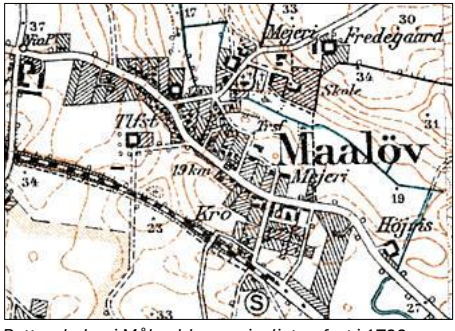

Rytterskolen i Måløv blev angiveligt opført i 1722, men først taget i brug i september 1724 på nuværende adresse Kratvej 5, der ligger sydvest for kirken, som det også tydeligt fremgår af det nutidige kort herover til højre.

Rytterskolen var opført på et område, som var ret fugtigt, så det gik meget hårdt ud over selve bygningen. Den var derfor i meget dårlig stand, da skolekommissionen overtog ansvaret for den i 1806. Skoleholder Niemann, som havde været skoleholder ved rytterskolen siden ca. 1788, var bestemt heller ikke tilfreds med forholdene, og da han var en meget aktiv, men tilsyneladende også en noget stridbar herre, som desuden blandede sig i mangt og meget, førte det undertiden til egentlige stridigheder.

Efter en visitats skrev biskop Balle, at Niemann "*ikke var uskikket til at undervise, men i Sindet skulle han være noget blidere*". Niemann lagde sig også ud med skolekommissionen og søgte flere gange væk fra kaldet i Måløv, som han kaldte "*det sletteste i Landet*". I en skrivelse til amtmanden noterede en klager således om skoleholder Niemann, at det ville være ønskeligt, "*om han blev paalagt at tage sig mindre af at skrive Breve for bønderne eller dyrke Skolejorden, og i stedet tage sig mere af Børnenes Undervisning*."
Et ønske fra Niemann om forflyttelse til et andet embede blev ikke bevilget, og han fortsatte derfor sin gerning ved rytterskolen i Måløv til sin død i 1809. Niemanns efterfølger, skoleholder Gehl, var heller ikke tilfreds med den efterhånden fuldstændig nedslidte rytterskole og indså sammen med skolekommissionen, at det derfor var nødvendigt at undervise børnene "*omkring i Bøndernes Stuer*", indtil der blev opført en ny skole. Inden da faldt den faldefærdige rytterskole simpelthen sammen. En mundtlig tradition, som dog nok er noget tvivlsom, blev senere i 1800-tallet viderebragt af lokalhistorikeren J. P. Jørgensen på denne måde: "*Gehl forefandt Maaløv Skole i yderst slet Tilstand og faldefærdig, med revnede Mure, utæt paa Tag og Fag og ubeboelig. Han klagede gentagende Gange herover, men forgæves, og en Nat ramlede da også Bygningen ned over Hovedet på ham og (hans) Hustru. Onde Tunger paastod, at den kæmpestore Mand havde fremkaldt Katastrofen ved at sætte sin Ryg lidt haardt mod de møre Mure*."
Efter Gehls klager over rytterskolens slette tilstand i begyndelsen af 1800-tallet, besluttede man som allerede nævnt omsider at gøre noget ved de dårlige skoleforhold, nemlig at opføre en helt ny skolebygning og på en andet og bedre sted. I juni 1810 modtog amtets skoledirektion derfor en skrivelse med "*Grunde til at faae Maaløv Skole fra Grunden opbygget paa et bequemmere Sted.*"
Der gik imidlertid et par år med at finde et "*bequemmere Sted*" til den ny skole, og i denne periode blev børnene derfor undervist rundt omkring på gårdene. Først i 1812 kom der for

alvor gang i byggesagen, og den 15. januar 1813 kunne man omsider indvie den nye skole, som blev opført på Annexgårdens jorde. I den forbindelse gennemførte man et jordbytte med ejeren af Annexgården, så han overtog den jord, hvor den oprindelige rytterskole havde ligget mod at afstå jord til den nye skole.
Vilhelm Johansen Gehl forsatte i øvrigt sit virke som skoleholder ved den nye skole indtil 1840, hvor han blev efterfulgt af sine to sønner; først af Vilhelm Johansen Gehl, som havde samme navn som faderen, og siden af den yngre søn, Jens Riddermann Gehl, der efterfulgte broderen som skoleholder i 1848 og forblev i dette embede i de efterfølgende 10 år.

1813-skolen, som herover ses på et udateret postkort, fungerede som kombineret skole og lærerbolig indtil 1920, hvor den blev erstattet af en nyopført skole, der dog allerede fra begyndelsen var for lille til de to klasser, som skolen havde; henholdsvis for de yngste og for de ældste elever. Skolen i Måløv havde på det tidspunkt mellem 60 og 70 elever. Denne skole nedbrændte i 1958, hvorefter også den blev erstattet af en nyopført skole. Fotografiet af rytterskoletavlen fra Måløv stammer fra Sigv. Ellkier-Pedersens arkiv. Denne tavle blev opsat på gavlen af den nye skole sammen med en ny pendanttavle med følgende tekst: "Stiftet Aar MDCCXXI af Frederik den Fjerde. Igen opbygget Aar MDCCCXII af Frederik den Siette".

Den nyopførte skole fra 1813, som nu hed Måløv Skole, fungerede som kombineret skole og lærerbolig indtil 1920, hvor den blev afløst af en ´ny´ Måløv Skole, som nu blev opført med tegltag, men denne gang uden lærerbolig. Man brugte nemlig bygningen fra 1813 som lærerbolig, indtil den blev revet ned i 1954.
Under udarbejdelsen af denne bog har det flere gange vist sig, at nuværende skoler, som er ´efterkommere´ af oprindelige rytterskoler, ofte er stolte af slægtskabet. Det er bestemt også tilfældet på Måløvhøj Skole, som den 13.oktober 2021 fejrede 300-års dagen for oprettelsen af den gamle rytterskole. På skolens hjemmeside kunne man således læse følgende om fødselsdagsarrangementet: "*Skolejubilæet på Måløvhøj Skole blev markeret med en dag i rytterskolernes tegn. Her mødte elever i indskolingen og på mellemtrinet selveste Frederik den 4. og en præst fra 1720'erne i Måløv Kirke. Undervejs på deres tur blev eleverne klogere på forbindelsen mellem kirke og skole, samt på hvad børn lærte i skolen dengang. Borgmester Jesper Würtzen indtog rollen som kong Frederik den 4. Efter at have overhørt eleverne i blandt andet deres kendskab til historien om Moses, uddelte han boggaver til eleverne. Skikken med boggaver var udbredt i 1700-tallet, hvor en myndighedsperson fra kirken overhørte eleverne og gav de flittigste elever en bog som opmuntring til at fortsætte det gode arbejde. Udskolingen på Måløvhøj Skoles to matrikler Måløv og Østerhøj fik fint besøg i klassen, da en provst og en degn var forbi klasselokalerne for at overhøre dem i de 10 bud og Christian den 5.'s Danske Lov.*" *(Citatet er kopieret fra https://maaloevhoejskole.dk)*

Litteraturhenvisninger og links (Måløv Rytterskole):
https://maaloevhoejskole.dk)
I forbindelse med Måløvs 800-års jubilæum i 1993 udgav man i 1997 *bogen "Måløv en by på landet."*. Bogen, som var redigeret af Bente Dahl Hansen, blev til i samarbejde med Ballerup Stadsarkiv og omhandler Måløvs historie og udvikling gennem de sidste 200 år. Gennemgangen af rytterskolens historie findes især på s. 56-68. *(Tak til Anita Kargaard, Roskilde, for nyttig hjælp i forbindelse med beskrivelsen af denne rytterskole.)*

Rytterskolen i **Ledøje** blev opført omkring 1725 umiddelbart nord for sognekirken, og som alle andre rytterskoler blev den i tidens løb ændret ved om- og tilbygninger. Omkring 1920 oplyses det således, at skolen, som på det tidspunktet stadig blev anvendt som skole og lærerbolig, var tilbygget til hele tre sider.

Rytterskoletavlen fra Ledøje rytterskole, som efter nedlæggelsen af rytterskolen i 1924 blev flyttet til Ovre Centralskole og i 1959 blev overført til Søagerskolen, hvor den var indmuret i nærheden af hovedindgangen (foto til venstre fra ca. 1970). Tavlen, som er ganske velbevaret med ubetydelig afstødning i nederste højre hjørne, kan nu ses på Smørum Gl. Skole i Historisk Forenings samling, hvor den indtil videre er opsat på en mur i en af udstillingens lokaler (foto til højre).

Fotografi fra 1903 med førstelærer Brønnum og elever opstillet til fotografering foran rytterskolen. J.N.C. Brønnum var skoleholder i perioden mellem 1891 og 1913 Rytterskoletavlen er indmuret ovre døren. (Ledøje-Smørum Lokalarkiv)

Rytterskolen blev i 1924 afløst af en nyopført skole, der blev kaldt ´Ledøje gamle skole´, som imidlertid for længst er nedlagt. I 1927 solgte Ledøje-Smørum Kommune rytterskolen, som siden har været anvendt til privat beboelse. Bygningen eksisterer således endnu, men i årenes løb har den naturligvis gennemgået en del ombygninger. Enkelte hanebjælker har dog stadig de gamle tømmermærker, og de genbrugte bjælker bærer stadig tydelige spor efter den karakteristiske byggemetode, som blev anvendt ved opførelsen af alle rytterskolerne.

Litteraturhenvisninger og links (Ledøje Rytterskole):
Nils Erik Andersen: "*Om lokal skolegang 1720-1920. Glimt fra 200 års læring - Ganløse, Knardrup, Ledøje, Slaglunde, Smørum, Stenløse, Søsum, Veksø, Ølstykke*." Eget forlag 2010.
Poul Clemmensen: "*Rytterskolen i Ledøje*", i Ledøje-Smørum Historisk Forenings Årsskrift 2000, s. 31-34.
http://egedalleksikon.dk/index.php/Rytterskolen_i_Ledøje
https://www.lshist.dk/2020/11/27/ryttertavle-fra-ledoje/

Forordningen om rytterskoler kom i 1721, men der gik dog nogen tid med at få opført rytterskolerne, så selvom skolen i **Herstedøster** var blandt landets første rytterskoler, stod den næppe færdig før tidligst i 1722. Den første skoleholder ved rytterskolen i Herstedøster var Johannes Castanus Weisser, som blev ansat allerede i 1721. Det formodes, at han lejede et brugbart undervisningslokale og en bolig, indtil skolen stod færdig. Lærer Weisser blev i øvrigt ikke længe i embedet. Allerede i 1722 eller 1723 forlod han rytterskolen for at blive degn på Frederiksberg. Flere af de efterfølgende skole-holdere forblev ligeledes kun i embedet i ganske få år og benyttede ofte stillingen som skoleholder til at opnå mulighed for at opnå ansættelse som degne.
En af de øvrige tidligere skoleholderne i Herstedøster var Joseph Pedersen Beck, som overtog embedet allerede i 1724. Han var skrædder, men blev alligevel ansat, selvom provsten skønnede, at skrædderens kundskaber i børnelærdommen var begrænsede, og at han desuden hverken kunne læse eller skrive særlig godt. Det var en udbredt tendens i mange landsbyskolerne på denne tid, og de mange lærerskift må nødvendigvis have medvirket til det ofte meget beskedne faglige niveau, som fremgår af indberetningerne efter bispevisitatserne.

Rytterskolen i Herstedøster lå tæt ved Herstedøster Kirke og er hér fotograferet i 1875. Da fotografiet har raster, er det muligvis kopieret fra en avisartikel. Skolefotoet til højre er udateret, men før 1914. Lærerne er førstelærer Hans Peder Petersen Haahr og Frøken Kristensen, som underviste de yngste børn. Hans Peder Petersen Haar blev den sidste førstelærer ved rytterskolen. Han tiltrådte embedet i 1910 og fortsatte sit virke, indtil skolen blev nedlagt i 1914.

Fra 1751 hed skoleholderen Niels Harder. Ved sin ansættelse blev han betegnet som dygtig, og Pastor Schaltz gav ham følgende skudsmål, da Harder nogle år senere søgte og fik embede som degn i Brønd-byerne: *"Studiosus Niels Harder, der nu i 4 Aar har tjent i Herstedøster Sogn og By, har begæret min Attest om sine Forhold i den Tid, jeg har kendt ham. Da kan jeg med al Samvittighed give ham det Vidnesbyrd, at han har ført et stille kristeligt og uforargeligt Levned. Især kan jeg som hans foresatte Sognepræst vidne om, at han med vindskibelig Troskab og Flittighed har undervist de ham anbetroedes Skolegang, og hans arbejde har baaret kendelige Frugter. Han har og ladet sig høre fra Prædikestolen til Opbyggelse, så han baade til Kirken og til Skolen har gode naturlige Gaver. Derfor kan jeg med Sandhed ikke sige noget daarligt om hans almene Lærdom, som kunne hindre ham i hans Tjeneste. Jeg ville derfor og glæde mig, siden han har været tro, at Guds Forsyn højgunsteligt ville sætte ham over mere, og at dertil disse mine underdanige ringe Linier maatte nytte og tjene ham så vist, at jeg haaber, at han på ingen måde skal være uværdig til en sådan Naade og Bevægelighed."*

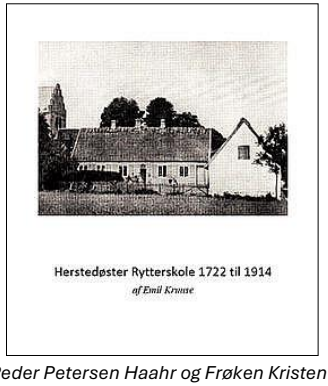

Skolefoto fra rytterskolen i Herstedøster. Lærerne er førstelærer Hans Peder Petersen Haahr og Frøken Kristensen, som rejste til Sønderjylland et par år efter første verdenskrig. Fotografiet er fra et ukendt år, men før 1914.

Et tilbagevendende problem for landsbyskolerne var det ofte betydelige fravær, som havde flere årsager, ikke kun den ofte ringe undervisning i skolen, men børnenes arbejdskraft var også ofte nødvendig for forældrene, og for mange børn var den lange skolevej på ikke sjældent flere kilometer i al slags vejr også en væsentlig årsag til fraværet.
I 1780 var børnenes forsømmelser i Herstedøster imidlertid så alvorlige, at pastor Schaltz indberettede dem til amtmanden med følgende forbøn: *"Hverken Ord eller Formaninger kan formaa noget hos mange uvillige Forældre i Forhold til at lade deres Børn gaa i Skole. Heraf følger stor Vankundighed og andre Laster, naar de Unge vokser op og intet kan læse i Bog. Altsaa nødes jeg til at bede Deres Excellence om at tvinge de uvillige Gamle til at lade deres Børn søge betimeligt Skole."*
Bekymringen var reel, men fraværet var på den anden side også forståeligt. Rytterskolen blev tilbygget i 1820´erne, og i slutningen af 1800-tallet var skolebygningen således blevet forlænget mod øst og vest. Der blev oprettet kamre på loftet, og der blev lavet et ekstra værelse. Skolen blev nedlagt i 1914 og erstattet af en ny skole ved Harre-strupvej. Rytterskolen blev derpå revet ned. Rytterskoletavlen er bevaret og i dag opsat på kirkegårdsmuren nær det sted, hvor rytterskolen oprindeligt lå.

Litteraturhenvisninger og links (Herstedøster Rytterskole):
Emil Kruse: *"Herstedøster Rytterskole 1722 til 1914"* er på 52 sider og indeholder både en grundig og veldokumenteret gennemgang af rytterskolens historie og en beskrivelse af alle skoleholderne, men indeholder desuden også en samling kilder og en fyldig litteraturliste. Bogen kan frit downloades som pdf-fil på adressen;
http://herstedosterkirke.dk/sites/herstedosterkirke.kw01.net/files/herstedoester_rytterskole_1721_til_1914.pdf
http://herstedosterkirke.dk/sites/herstedosterkirke.kw01.net/files/herstedoester_rytterskole_1721_til_1914.pdf

Som langt de fleste rytterskoler blev også skolen i **Herstedvester** opført i nærheden af kirken. Landsbyen blev udskiftet i 1783. Indtil da bestod Herstedvester af 14 gårde, hvoraf kun 3 endnu eksisterer i selve landsbyen. Før udskiftningen havde man 3-vangsbrug i landsbyen (se side 105).

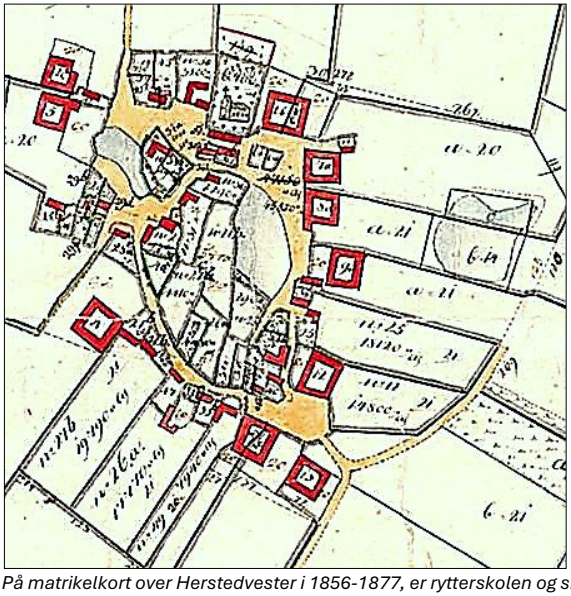

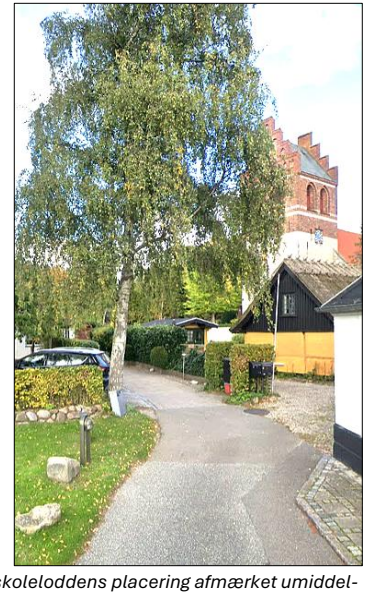

På matrikelkort over Herstedvester i 1856-1877, er rytterskolen og skoleloddens placering afmærket umiddelbart til venstre for kirken øverst på kortet. Landsbyens forte, der oprindeligt har fungeret som fælles græsningsareal, er blevet bebygget i forskellige perioder, men tidligst med rytterskolen i 1720´erne. Bygningen er særdeles velbevaret.

Herstedvester Landsbys oprindelige vejforløb er intakt, ligesom flere af landsbyens oprindelige huse stadig eksisterer. Landsbyen har haft 3 gadekær, hvoraf kun det ene stadig eksisterer. Forten, der oprindeligt har fungeret som fælles græsningsareal, er blevet bebygget i forskellige perioder med rytterskolen som den første af disse bebyggelser.
Der havde allerede været betydelige problemer med pladsen i den lille skolestue i den tid, hvor Jens Thorstensen virkede som skoleholder i midten af 1800-tallet. 1837 var der således indskrevet ikke færre end 123 børn i skolen. Alle børnene blev dog ikke undervist på samme tid, men det var svært at gennemføre den allerede omtalte *´Indbyrdes Undervisning´*, som gik ud på, at de ældre børn til en vis grad underviste de yngre (se side 274).

Pladsen i skolen blev endnu mere trang, da Forbedringshuset på Vridsløselille Mark, - det senere statsfængsel - åbnede i 1859, fordi børnene fra en del fængslets funktionærer, som var bosat ved Roskildevej, også hørte til rytterskolen i Herstedvester.

Rytterskolen fungerede som skole indtil 1912, hvor en ny skole blev opført nord for landsbyen. Siden har den gamle skolebygning været anvendt til flere forskellige formål. Mellem 1912 og 1968 var den således indrettet som brugsforening. I 1984 blev bygningen overtaget af kirken, der tilbageførte bygningen til det nogenlunde oprindelige udseende. Bygningen er bevaret og anvendes i dag til menighedshus med mødelokaler, øvelokale for bl.a. månedlige sangaftener og til koncerter m.m.

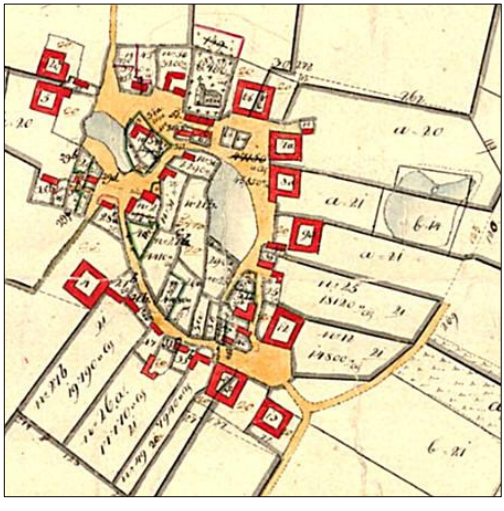

Matrikelkort fra over landsbyen Herstedvester. 1856-1877. Rytterskolen og skoleloddens placering er afmærket umiddelbart til venstre for kirken øverst på kortet. Landsbyen nævnes første gang i 1248 i de skriftlige kilder. Det er uvist hvor meget ældre Herstedvester er, men kirken er fra slutningen af 1100-tallet og landsbyens navn med endelsen "–sted" indikerer at Herstedvester kan være grundlagt helt tilbage i jernalderen. Landsbyen blev udskiftet i 1783. Indtil da bestod Herstedvester af 14 gårde, hvoraf kun 3 endnu eksisterer i selve landsbyen. Før udskiftningen havde man 3-vangsbrug i landsbyen. Vangene var inddelt i 55 åse. Herstedvester Landsbys oprindelige vejforløb er intakt, ligesom flere af landsbyens oprindelige huse stadig eksisterer. Landsbyen har haft 3 gadekær, hvoraf kun det ene stadig eksisterer. Landsbyens forte, der oprindeligt har fungeret som fælles græsningsareal, er blevet bebygget i forskellige perioder, tidligst med rytterskolen.

Udateret fotografi af rytterskolen i Herstedvester fra mellem ca. 1940 og 1950, hvor den nedlagte skolebygning blev anvendt som brugsforening, som det også tydeligt fremgår af fotografiet.

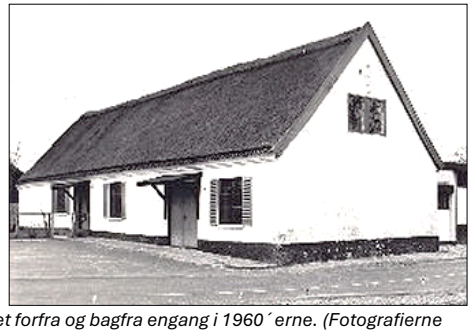

Rytterskolen i tiden som brugsforening er hér fotograferet forfra og bagfra engang i 1960´erne. (Fotografierne findes på Lokalhistorisk Samling i Albertslund).

I forbindelse med flytningen af rytter-skoletavlen til Egelundsskolen fremkom en arbejdsgruppe i 1975 med et begrundet forslag til tavlens fremtidige placering på skolen. Selve begrundelsen er dog ikke medtaget hér. (Sigv. Elkjer-Pedersens Arkiv).

Rytterskoletavlen er i dag indmuret på facaden på den bevarede og smukt istandsatte bygning.

Skolelærerlitteraturen - Zakarias Nielsen om rytterskolen i Herstedvester.

En særlig litterære genre, der udviklede sig i slutningen af 1800-tallet og fortsatte i begyndelsen af 1900-tallet, er kendt som ´Skolelærerlitteratur´. Denne genre betegnede en gruppe af skrivende skolelærere på landet, hvoraf mange også var foregangsmænd i forbindelse med oprettelser af sognebiblioteker, forsamlingshuse, brugsforeninger, skytteforeninger, idrætsforeninger, politiske foreninger, sygekasser, udbredelsen af selvforsynende havebrug og nyttig husflid og meget andet. Flere af disse foregangsmænd bl.a. Zakarias Nielsen havde i øvrigt også været skoleholdere ved forskellige rytterskoler. På den måde kan man hævde, at de ´skrivende landsbyskolelærere´ i høj grad bidrog til at skabe en større forståelse hos landbefolkningen af egne livsvilkår, især fordi forfatterne skrev for den brede landbefolkning, som de oftest selv kom fra, og de skildrede livsvilkårene på landet i lyset af den undervisning, de selv havde modtaget på lærerseminarierne.

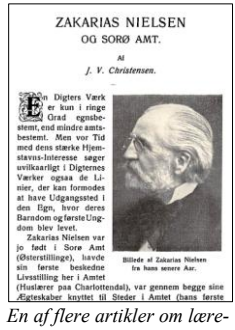

ZAKARIAS NIELSEN
OG SORØ AMT.
Af
J. V. Christensen.

En Digters Værk er kun i ringe Grad egnsbestemt, end mindre amtsbestemt. Men vor Tid med dens stærke Hjemstavns-Interesse søger uvilkaarligt i Digternes Værker ogsaa de Linier, der kan formodes at have Udgangssted i den Egn, hvor deres Barndom og første Ungdom blev levet.

Zakarias Nielsen var jo født i Sorø Amt (Ibstrup Tillinge), havde sin første beskedne Livsstilling her i Amtet (Huslærer paa Charlottendal), var gennem begge sine Ægteskaber knyttet til Steder i Amtet (hans første

Billede af Zakarias Nielsen fra hans senere Aar.

En af flere artikler om læreren og forfatteren Zackarias Nielsen findes bl.a. i Årbog 1923 for Historisk Samfund for Sorø Amt, side 21-31.

De skrivende skolelærere bidrog dermed til at fremme læselysten hos almuen på landet, som på en måde fik ´deres egen litteratur´, der beskrev dem selv og en hverdag, som landbefolkningen kunne genkende. Denne litterære genre blev kendt som ´Skolelærerlitteratur´. De kendteste repræsentanter for genren var især C. A. Thyregod, Anton Nielsen og Zakarias Nielsen, der som allerede nævnt var skoleholder ved rytterskolen i Herstedvester i en årrække. Også skoleholderen ved rytterskolen i Sjelle (Skanderborg Rytterdistrikt), Jacob Nielsen, hørte til denne gruppe, hvor han skrev under pseudonymet Knud Skytte (se bind 2, side 205).

Zakarias Nielsen (1844-1922) var en dansk forfatter, der til daglig arbejdede som skolelærer. I perioden mellem 1868 og 1884 varetog han embedet som skoleholder ved rytterskolen i Herstedvester. Zakarias Nielsen, som hørte til gruppen af skrivende skolelærere, der sidst i 1800-tallet grundlagde den litterære genre, som siden er kendt som ´skolelærerlitteratur´, var især kendt for sine mange fortællinger og romaner. Blandt disse kan især fremhæves ´Nye Tider´ fra 1881 og ´Mågen´ fra 1889. Zakarias Nielsens fortællinger foregår ofte i konservative landsbymiljøer med religiøse og ideologiske brydninger. Udover sin lærergerning og sit forfatterskab var Zakarias Nielsen også en aktiv deltager inden for folkeoplysningen. Hans første bog udkom i 1871 under titlen ´Sange og

Smaadigte´. Som 40-årig søgte han sin afsked på grund af en hørenedsættelse og koncentrerede sig derpå om sin forfattervirksomhed. Zakarias Nielsen romaner og fortællinger udkom i meget store oplag, og omkring 1900 var han Danmarks mest læste forfatter. Han fik opført skuespil på flere teatre i København, og en af hans romaner blev endda filmatiseret. Fotografiet af Zakarias Nielsen, som er uden tidsangivelse og tilmed af en ukendt fotograf, findes i Det Kgl. Biblioteks Portrætsamling. På fotografiet af Herstedvester, som er fotograferet før 1956 fra kirkens tårn mod syd, kan man bl.a. se smeden og rytterskolen.

I sine erindringer, "*Minder*", som udkom i 1905, beskrev Zakarias Nielsen også sine første indtryk fra 1868 som skoleholder ved rytterskolen i Herstedvester således:
"*Jeg var kommen hertil med Hovedet fuldt af uklare Arbejdsplaner, med en umaadelig Trang til at gøre Gavn ´paa allerbedste Maade´ (...) Skolen - en af Frederik d. Fjerdes - ligger omtrent midt i Byen. Saare lidt tiltrækkende tog den sig ud med sine snavsede, røde Mure, sine store, mørke Skodder og lille bitte buede Klosterdør. Forfaldent og snavset var der inde og ude. Min første Gerning i mit ny Hjem var at gribe en Økse og med en ung Nybyggers Paagaaenhed hugge mig igennem en tæt Vildskov af Blommeskud, Tjørn og Ugræs, som havde lukket sig om Gavlens Vindue. Saa tog vi fat indvendig. Kvindelige Arbejdere og Haandværkere, min egen nævenyttige Person ikke at forglemme, kappedes i den første tid om at udbrede og rense Hytten. De skumle Vinduesskoder blev fjernede, en ny Dobbeltdør indsat, Murene kalkede pænt hvide, Værelserne tapeserede og malede, ja virkelig fik vi Skik paa Huset. Men fugtig og usund var boligen, saa fugtig, at vi om Efteraaret kunde stryge Vandet af Væggene med vore Hænder (...) Skolen var vrimlende fuld af Børn (110). Ældste Klasse fik mig til at stejle, da den mødte frem med Balles Lærebog. Balle -! Naa ja, det ene maatte jo ligne det andet. Men Børnene selv - hvordan mon de var? Ak, deres Adspredthed i Læsetimerne, og deres Hujen og Adræthed med Knoer og Træskonæser i Fritiden, sagde mig straks, at jeg stod over for en hel anden Race af Smaamennesker end de rare, lydige og stilfærdige Børn, som jeg nylig havde sagt Farvel til. I mit Kateder fandt jeg en gammel Rebtamp, som ved sine flossede Ender vidnede om, at den havde været med i mangen haard Dyst; nu saa den imidlertid saa slap og livstræt ud, at jeg ikke nænnede at forstyrre dens Hvile. Saa begyndte jeg da også her med Kærlighed - Kærlighed og Formaninger, Kærlighed og Trusler; men min Kærlighed maa ikke have været af den rette Art, i hvert Fald mærkede jeg ikke, at den havde nogen som helst smeltende Virkning paa de unge Hjerter. Af Underrvisningsmidler var der saa at sige intet andet i Skolen end nogle Tavlestumper og en Bunke fedtede ´Visdomsbøger´ fra sytten Hundrede og jeg ved ikke hvad. Til en begyndelse tegnede jeg selv med Farvestifter et Par store Vægkort, skrev Regneopgaver og Forskrifter op paa den sorte Tavle og lod Børnene synge efter forskellige Sangbøger, som jeg selv ejede. Men Balle -! Du milde, at man endnu i Aaret 1868 brugte Balle i en Skole nær Danmarks Hovedstad! At jeg fyrede denne gamle Bastholmer og i stedet indførte Balslevs Bibelhistorie (...) vakte Uvilje i mange Hjem. Forældrene følte sig saarede, ja nogle oprørte over, at Børnene ikke mere skulde ´lære´ de kære gamle Bøger, som de selv havde grædt saa mange modige Taarer over, og hvis gode Lærdomme var blevne dem saa grundig indprændte baade forfra og bagfra. Rent galt blev det dog, da man opdagede, at Børnene ikke fik andet for end de Par Skriftsteder, jeg havde gennemgaaet med dem i Skolen og slet ikke skulde lære Bibelhistorien paa Ramse, men bare gengive, hvad jeg havde fortalt dem i Timerne. Det var, som jeg hørte en Susen af Misfornøjelse og Klager gaa hen over Sognet: Nu skulde Børnene ikke mere ´lære Reljon´, bare høre Pirabler og synge, Og Tugten! - aah bevares, sikke Hyl og Hurraer Ungerne kunde sende til Vejrs, naar de gik hjem fra Skole! Jeg søgte at lukke Ørerne og holde Nakken rank; men i Virkeligheden led jeg under Klagerne, min Selv-*

følelse som Lærer blev krænket, mit Mod undergravet, jeg følte, at jeg umulig kunde holde Skole med Tamp og Ramseri, og jeg mærkede mere og mere min Brist paa Evne til at tumle min uhyre Flok."

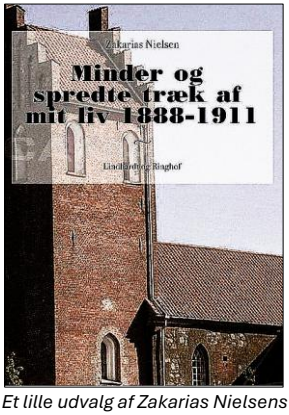

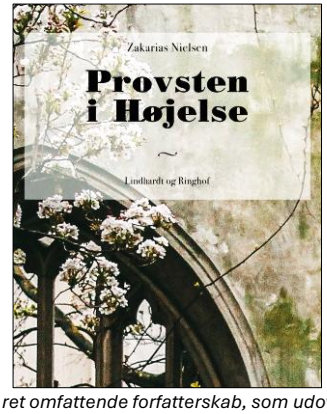

Et lille udvalg af Zakarias Nielsens ret omfattende forfatterskab, som udover egne erindringer indbefatter både romaner, fortællinger og digte, sange og skuespil-

Rytterskolen i Herstedvester blev nedlagt i 1912, hvorefter bygningen i en årrække blev anvendt til brugsforening. Den gamle skolebygning eksisterer endnu og anvendes i dag af Herstedvester Kirke til møder m.m. Efter at have været lagt i depot på materielgård blev rytterskoletavlen i 1977 flyttet til Egelundsskolen. Det er dog planen, at tavlen på et tidspunkt bliver tilbageført til den oprindelige bygning.

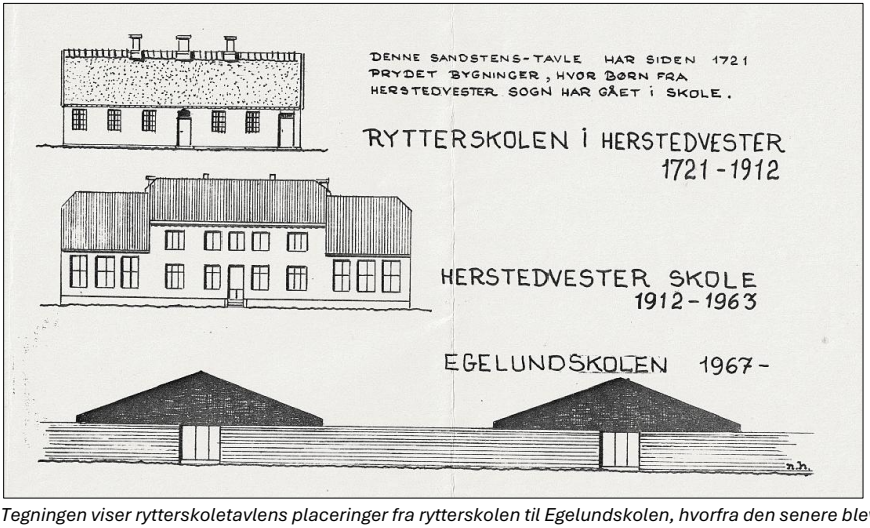

Tegningen viser rytterskoletavlens placeringer fra rytterskolen til Egelundskolen, hvorfra den senere blev ført tilbage til rytterskolen (Sigv. Ellkjer-Pedersens Arkiv). Fotografierne af rytterskolen og Egelundskolen på den efterfølgende side fra 2022 er begge kopieret fra Geo Maps.

Herstedvester Rytterskole blev nedlagt i 1912. Den nedlagte rytterskole fik en tilbygning og husede i perioden 1912-68 Brugsen. På fotoet til højre, som er let beskåret, ses brugsuddeler Thindal Nielsen ca. 1950. Siden har bygningen bl.a. været lagerbygning og musikhus. Menighedsrådet købte bygningen i 1984, og førte den tilbage til sit oprindelige udseende. (Lokalhistorisk Samling Albertslund).

Litteraturhenvisninger og links (Herstedvester Rytterskole).
https://trap.lex.dk/Herstedvester_Rytterskole
https://sn.dk/Albertslund-Posten/Faa-historien-om-den-smukke-roede-rytterskole-i-Herstedvester/artikel/1440513
https://kalliope.org/da/bio/nielsenz
Jørgen Nielsen: "*Den gode historie – En bog om Zakarias Nielsen",* udg. af Albertslund Lokalhistoriske Forening, 2016. Bogen omhandler især Zakarias Nielsens tid som lærer ved rytterskolen i Herstedvester 1868-84.
https://www.sn.dk/albertslund-kommune/rytterskolen-fylder-300-aar-fra-landsbyskole-til-moderne-sognegaard/

Rytterskolen i **Hvissinge** var den første egentlige skole i Glostrup sogn. Hvissinge havde tidligere betydelig flere indbyggere end Glostrup, så det var derfor naturligt, at rytterskolen blev opført netop hér som skole for børnene fra både Hvissinge, Glostrup og Ejby.
Den første skoleholder i Hvissinge blev ikke længe i embedet. Om ham berettes følgende: "*Johan Berntsøn i Glostrup, tidligere Korporal ved de ungarske Dragoner, gik sin Vej 1. April 1722 efter at have faaet sit Kvartal og kom ikke igen, da Skoleholderiet ikke var ham anstændig*." Hvad der var den reelle årsag bag denne reaktion, fortæller kilderne ikke noget om.
Biskop Balle visiterede skolen i 1800 og indberettede derpå, at "*En stor Mængde Børn var forsamlet. De, som havde læst Lærebogen, udmærkede sig med Forstand, klar Indsigt og Færdighed. Der blev ligeledes svaret med god Forstand af Catechismus. Mange kendte den bibelske Historie. Nogle læste meget godt i Bog og andre vel langsomt men kjedeligen. En stor Del skriver og regner. 26 Bøger uddeltes. Skoleholder Giøl, Studiosus, underviser meget godt og katekiserer med Forstand*." Jens Gjøl var skoleholder i perioden 1795-1797.
I 1806 visiterede Balle igen skolen i Hvissinge, og denne gang gav besøget anledning til følgende bemærkning: "*Skolelærer Jespersen er en meget duelig, flittig og rettænkende Mand, som med sin tro og forstandige Undervisning stifter megen Nytte. Af de paa Listen antegnede*

Børn savnedes 18, og foruden disse havde 29 Børn vist Ustadighed eller Forsømmelse ved Skolegang. For det meste havde de hjemme i det fraliggende Eibye, hvor altså beboerne kunne behøve Sognepræstens Samtykke og Provstens Bifald at holde sig en skikkelig Mand eller Kone, som maatte lære deres Børn at læse i Bog og lede dem til første simple Kundskab om Gud og Hans Vilje, ligesom andetsteds sker, indtil Omstændighederne i Tiden tillade an-den Indretning. I øvrigt befandtes alle de Børn, som havde flittigt søgt Skolen at være undervist på bedste Maade til ønskeligste Fremgang. De gjorde Rede for Lærebog og Catechismus samt bibelske Historie med klart Begreb, viste sammenhængende Kundskab og udmærkede sig med megen Færdighed. I Skrivning havde de gjort god Fremgang efter deres Alder, er vel øvede i Regning af Hovedet og vide smukt Besked om Geografi, især Fædrelandets. Ogsaa var en Del blevet anført til at lære Salmer. Ved Indenadslæsning i fremmede Bøger lagde Børnene al Nøjagtighed for Dagen til megen Fornøjelse. Skolens fortrinlig gode Lærer, Seminarist Jespersen, er en meget agtværdig Mand, som ved forstandig og passende Undervisning stifter sand og varig Nytte til frugtbar Oplysnings Udbredelse. Guds naaderige Velsignelse være over ham!"

Skoleholder Hans Jespersen havde efterfulgt Gjøl i 1797, som fortsatte sit virke til 1801, hvor han derpå blev efterfulgt af Ole Petersen, der varetog embedet som skoleholder indtil 1808. I begyndelsen af 1800-tallet må kvaliteten af undervisningen have været meget bekymrende, så i 1809 satte provsten sin lid til den nyansatte skoleholder, Ole Petersen: "*Den duelige, flittige og nidkære Lærer Petersen vil sikkert snart bringe Skolen, der endnu hører blandt Amtets middelmaadige, i en bedre Tilstand*". Først i 1876 fik landsbyen Glostrup sin egen skole. Den 12. oktober 1912 brændte den gamle rytterskole i Hvissinge, og der måtte i hast opføres en ny skole til afløsning.

På sine visitationsrejser besøgte Biskop Balle, som var Sjællands biskop i perioden 1783 til 1807 både alle sognekirker, byskoler og de næsten 500 landsbyskoler på Sjælland. Med nogle års mellemrum visiterede biskoppen naturligvis også rytterskolen i **Brøndbyøster.** I forbindelse med Balles første visitats i 1788 noterede han, at "*I Brøndbye-Øster Skole kunde det vel gaae an med nogle af de tilstedeværende Børn. De viste Forstand og nogenledes Færdighed. Men Hoben syntes dog saavel i Boglæsning som i Henseende til Begrebet at være svag. Alligevel bleve 9 Bøger uddeelte til Opmuntring. Skoleholder og Kirke-Sanger Bech er uden Tvivl noget selvklog. Han tog dog endelig imod Anviisning til en bedre Læremaade*."

Rytterskolen i Brøndbyøster. Fotografiet til venstre er udateret, mens det til højre er dateret 1848. (Forstadsmuseet Historiens Huse, Brøndby Lokalarkiv). (Midlertidige fotos)

Den 20. september 1800 var det igen tid til visitats, og denne gang havde skoleholder Bech tydeligvis taget ved lære af bispens tidligere anvisninger: "*En stor Deel Børn var samlet. Megen Orden og Stilhed herskede i Skolen. Børnene svarede med Forstand og Eftertanke saavel af Lærebog som Catechismus. De kiendte den Bibelske Historie. De læste tydeligt i Bog og kunne forklare, hvad det var, som blev læst. Her blev skrevet af alle og regnet. Af den nye Psalmebog vare Psalmer lærte. 27 Bøger blev deelte ud. Skoleholder og Kirkesanger Bech underviser meget vel og catechiserer godt.*" De bøger, som Balle delte ud, var flidspræmier til flittige og dygtige elever; boggaver, som han i øvrigt normalt selv havde bekostet.
Biskop Balles tredje og sidste visitats i Brøndbyøster fandt sted den 14. september 1806. Balle kunne være barsk over for de skoleholdere, han ikke var tilfreds med, og med god grund var hans besøg derfor ofte frygtet af mange skoleholdere. Balles notater efter denne visitats viser dog, at han stadig var udmærket tilfreds med skoleholder Bech: "*Brøndbye-Øster Skole. Kirkesanger og Skole Lærer Stud. Bech er flittig og vel oplagt og giver især god Veyledelse til Skrivning. Af de paa Listen antegnede vare 3 borte og 1 var syg. Ved at overhøre Børnene i Lærebog og Catechismus samt i Bibelsk Historie fandt jeg forstandig Eftertanke og sundt Begreb i deres Svar, god Sammenhæng og skikkelig Færdighed, hvorsomhelst Skolegang havde været antagelig. Alle lære at skrive, og den største Deel skriver meget godt. Man var ogsaa øvet i Regning af Hovedet. Ligeledes havde Børnene for det meste lært Psalmer. Ved Boglæsning i flere Bøger, som Børnene ikke tilforn havde seet, opledte jeg 14, som tillige med Hensyn til deres øvrige Kundskab og Fliid kunde fortiene at modtage hver sin bog til Belønning af forskellig Værdie. Skole Lærer og Kirkesanger Msr. Bech anvender roesværdig Fliid, udviser Duelighed og Lyst og er en agtværdig Lærer. Gud styrke og velsigne ham!*"

Rytterskolen i Brøndbyøster nedbrændte i 1869, og en ny skole blev snart efter opført på den samme plads.

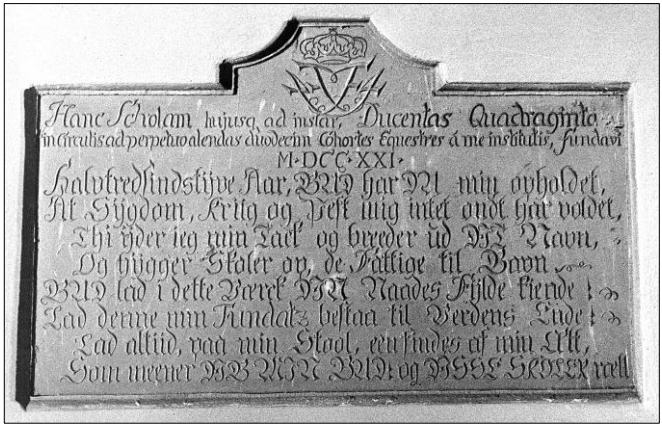

Ved rytterskolens brand i 1863 blev tavlen overført til den nyopførte skole på den samme plads, hvor den blev indmuret i gavlen. I 1942 blev den overført til Brøndbyøster Skole, hvor den er indmuret på en klasse-gang i den ældre del af skolen. Tavlen er særdeles velbevaret, da den på et tidspunkt er blevet istandsat efter brandspor og vejrslid. Teksten er ikke trukket op, men er alligevel tydelig og let læselig. (Sigv. Ellkjer-Pedersens Arkiv).

Litteraturhenvisninger og links (rytterskolerne i Brøndbyvester og Brøndbyøster).
A. Benz og K. Kjær: "*Brøndbyernes skolehistorie*", udg. 1971.
http://forstadsmuseet.dk/historien-om/broendbyoesters-historie/#rytterskolen

Rytterskolen i **Brøndbyvester** blev opført midt i byen, hvor der nu er en lille åben plads. Rytterskolen var den eneste murstensbygning i landsbyen, bortset fra kirken. Den lille rækkehusvej ´Skolelodden´ minder om stedet i dag. I 1825 blev der opført en staldbygning lige bag ved skolen. Den første skoleholder i Brøndbyvester hed Lyder Frichmann, men han forsvandt dog allerede i 1723 blot et år efter, at skolen var taget i brug. En senere efterfølger, Hans Chr. Winde, som blev skoleholder i 1742, forblev til gengæld i embedet de følgende 46 år. Som det også var tilfældet på de øvrige landsbyskoler i hele landet, var det i starten også vanskeligt at få egnede lærere til skolen i Brøndbyvester. Man prøvede at få studenter til byen og lovede dem endda et degneembede, hvis de blot forblev i embedet i 3-4 år og ellers viste sig duelige i embedet.

Delvist udateret fotografi eller måske et postkort med Brøndbyvester Skole i baggrunden. Få bagsiden af fotografieter noteret: "Lærer Hansen - Lærer O. A. Hansen underviste her iflg. Skolest. 1897 og Folkesk. 1924. mens han iflg. Skolest. 1887 underviste på Frederikssundsvejen skole, f. 1863" (fotografi fra Thøger-Jensens Samling). På et tidspunkt har man tydekigvis forsøgt at gøre fotografiet ´skarpere´ ved at tegne konturer op med en pen.

I 1785 blev både kirken og skolen i Brøndbyvester visiteret af den navnkundige biskop Balle, som noterede, at "*Baade Store og Smaa svarede med Forstand og Skiønsomhed. Man læste got i Bog, havde lært Psalmer og vidste noget af den Bibelske Historie. Sogne-Præsten Provst Becher holdt en grundig, ordentlig og god Prædiken. Skoleholder Gyrsting er især duelig og flittig.*" Ved den følgende visitats i 1788 bemærkede biskop Balle, at i "*I Brøndbye-Wester Skole svarede den største Deel af de tilstedværende meget godt, viste Forstand og kunne læse got i Bog - 13 Bøger bleve uddeelte. Skoleholder og Kirke-Sanger Gyrsting læser got for Børn og catechiserer skikkeligen.*"

Den 20. september år 1800 var der igen besøg af biskop Balle, som denne gang noterede ivisitatsbogen om ´*Brøndbye-Wester Skole*´, at " *Saamange Børn vare ikke her tilstede, ey heller*

viiste sig den Orden og Roe. Ikkun faa havde giort nogen Fremgang i Lærebogen, men de vidste dog at svare med Forstand saavelsom af Catechismus. Ogsaa vidste man noget af den Bibelske Historie. Men i Boglæsning fandtes hos adskillige nogen Mangel. Her blev skrevet af nogle og regnet af flere. Man havde ogsaa lært Psalmer af den nyeste Psalmebog. 19 Bøger uddeeltes. Skoleholder Gyrsting kan godt nok undervise, men han er doven, stridig og fuld af Fordomme." Den 14. september 1806 visiterede den nu aldrende biskop Balle for sidste gang atter skolen i Brøndbyvester, hvor han efter visitatsen noterede, at "*Hidtilværende Skole Lærer og Kirkesanger Stud. Gyrsting var afgaaet ved døden. Seminarist Andersen, i hans Sted beskikket, skal nu først begynde. Ved Examen paa Seminariet havde han aflagt Prøver af udmærket Duelighed. Af de paa Listen antegnede 80 Børn, som burde søge Skolen, savnedes 32, for en Deel smaae, der ikke endnu havde begyndt paa ordentlig Skolegang eller sædvanligen udviiste Forsømmelse. 13 Børn vare underviiste på Seminariets Skole, som for det meste udmærkede sig. Ved at giennemgaae Lærebog og Catechismus samt Bibelsk Historie fandt jeg hos alle dem, der havde beviist Flid, godt Begreb, sammenhængende Kundskab og livlig Færdighed, i Særdeleshed hos Seminariets Børn. Skrivning er almindelig. Men ogsaa herved havde Seminariets Børn vundet megen Fortrinlighed. I Regning af Hovedet saavelsom paa Tavle ere disse ligeledes vel øvede. Man havde lært Psalmer. Ved Boglæsning i fremmede Bøger opledte jeg 10 af Skolens Børn, hvis Antal er saa stort, og 9 af Seminariets Børn, hvis Antal er saa lidet, som med Hensyn til Færdighed, Nøyagtighed og god Tone fortiente Belønning ved Bøger, tildeels af megen Værdie. Den nye Lærer, Seminarist Andersen, finder Leylighed her til at giøre Brug af sin udmærkede Duelighed med Held og Velsignelse, hvortil Gud vilde forlene ham sin hulde Naade!*"

Udaterede fotografier af ´Seminariehuset´ i Brøndbyvester, som stadig eksisterer. Bygningen var oprindeligt et såkaldt præstegårdsseminarium.

Præstegårdseminarierne opstod flere steder i landet i begyndelsen af 1800-tallet i erkendelse af, at mange af de skoleholdere, som virkede ved landsbyskolerne, og som ikke havde nogen form for relevant uddannelse til at varetog lærergerningen, i vid udstrækning var uduelige. Præstegårdsseminarier må ikke forveksles med de egentlige lærerseminarier, som blev opført fra 1791 med Blågårds Seminarium som det første. Præstegårdsseminarierne, der blev oprettet landet over i begyndelsen af 1800-tallet i forbindelse med tidens store skolereformer, havde fået dette navn, som skyldes, at oprettelsen af disse små, lokale seminarier oftest fandt sted på initiativ af lokale sognepræster. Det var jo stadigvæk netop sognepræsterne, der på dette tidspunkt stadig havde tilsynet og dermed også ansvaret for, at undervisningen i de

mange landsbyskoler forløb tilfredsstillende, så undervisningen af børnene foregik i overensstemmelse både med lovgivningen og ikke mindst også efter kirkens forventninger. ´Seminariehuset´ i Brøndbyvester, som biskop Balle omtalte i forbindelse med sin sidste visitats i 1806, blev oprettet i 1802 af sognepræsten E. Hammond. Seminariet, som blev opført lige ved kirken, var et såkaldt præstegårdsseminarium, hvor man uddannede landsbydegne.

"*Brøndbyvester skolelærerseminarium blev grundlagt i 1802 af sognepræst Ejler Hammond, som et af de første seminarier i Danmark. Rammerne omkring seminariet var Brøndbyvester Præstegård, hvor der blev indrettet 3 værelser til undervisning. Der var optag af 5 seminarister om året, og uddannelsen var 3-årig. Eleverne blev undervist i bibelsk kristendom og bibelsk historie, læsning, skrivning, regning, geometri, naturlære, naturhistorie, fædrelandshistorie, geografi, astronomi sang, musik, ager- og havedyrkning samt biavl. Seminaristerne fik billigt kost og logi hos lokale bønder. Der blev i alt indskrevet 97 elever, mens seminariet eksisterede. Det blev nedlagt i 1820, da Pastor Hammond blev udnævnt til Stiftprovst i Roskilde Domkirke*." (Citat fra forstadsmuseet.dk, som også rummer en længere og glimrende artikel om Brønsbyvester Seminarium).

Det sidste præstegårdsseminarium i Danmark blev i øvrigt nedlagt så sent som i 2010. Det var Skårup Seminarium på Sydfyn, som siden 1806 havde uddannet mange landsby-skolelærere, men hvor bestyrelsen nu fandt, at man ikke længere ville give de studerende "*en amputeret uddannelse*", men i stedet overlod uddannelsen af alle lærere til de etablerede ´store´ lærerseminarier.

Fotografi fra et ukendt år, men før 1912 af rytterskolen i Brøndbyvester. (Forstadsmuseet Historiens Huse, Brøndby Lokalarkiv). Den velholdte rytterskoletavle er i dag opsat på den bygning, hvor skolen havde ligget.

Den oprindelige rytterskole i Brøndbyvester nedbrændte i 1915, og en ny skole, der havde mere plads til de 49 børn, som på dette tidspunkt var indskrevet, blev i stedet opført på den samme grund. Den nye skole var ganske vist klar året efter, men kunne dog først tages i brug som skole i 1917, fordi soldater, som var indkaldt til sikringsstyrken under første verdenskrig, havde lagt beslag på skolebygningen.

Postkort med teksten ´Brøndbyvester Skole´ hvor Historisk Selskab for Glostrup er på besøg ved rytter skolen i Brøndbyvester omkring 1942. Fotografiet findes på Forstadsmuseet Historiens Huse, Brøndby Lokalarkiv. Herunder ses samme motiv, som det præsenterer sig i dag med den nye bygning i tillempet ´rytterskolestil´, der blev opført på den samme grund, hvor den tidligere Brøndbyvester Skole, der afløste rytterskolen efter branden i 1914, havde ligget, inden en pyroman i 1931 også satte sat ild til den.

Litteraturhenvisninger og links (Brøndbyvester Rytterskole):
https://forstadsmuseet.dk/historien-om/broendbyvesters-skoler/

Udsnit af kort fra krak.dk

Kronborg Rytterdistrikt
I Kronborg Rytterdistrikt blev der opført 5 skoler i 1722, 5 skoler i 1723, 5 skoler i 1724 og 4 skoler i 1725. Alle skolerne blev opført af bygmester Laurits Eriksen for 550 rigsdaler pr. skole. De 19 rytterskoler blev opført i følgende sogne:

Sogn	*Opført*	*Bemærkninger*
Borsholm (*)	1722	Opført på en ukendt adresse. Bygningen, som efterhånden var udbygget til 14 fag samt desuden udhuse på 13 fag. Rytterskolen nedbrændte i 1903.
Melby	172?	Opført på nuv. adr. Melbyvej 140. Bygningen nedbrændte i 1881 og blev samme år erstattet af en nyopført skole.
Ravnsnæs (*)	172?	Opført på nuv. adr. Ravnsnæsvej 225. Bygningen blev i tidens løb om- og tilbygget, inden rytterskolen i 1864 blev afløst af en nyopført skole i Høsterkøb. Siden har den smukt bevarede bygning været anvendt til privat beboelse, men er desværre delvist ´gemt´ bag et højt plankeværk muligvis for at dæmpe støjen fra den ret trafikerede vej, som befinder sig kun få meter fra bygningen.
Tikøb (*)	1722	Opført på nuv. adr. ?. Bygningen er ændret meget i tidens løb. Rytterskolen blev erstattet af en nyopført skole i 1912. Bygningen, som er bevaret, har siden været i privateje og anvendes til beboelse.
Torpmagle (tidl. Torupmagle) (*)	172?	Opført på nuv. adr. ? Bygningen er i tidens løb ændret en del, bl.a. med tilbygninger i begge ender. Rytterskolen blev nedlagt i 1906 og afløst af en nyopført skole. Bygningen, der er bevarer, har siden været anvendt til privat beboelse.
Græsted (*)	1722	Opført på en ukendt adresse i den nordlige del af byen tæt ved kirken. Bygningen blev med tiden udvidet med tilbygninger og flere ombygninger, inden den blev nedlagt som skole i 1922 og erstattet af en nyopført skole. Angiveligt blev bygningen i nogle år anvendt

		sammen med den nye skole, inden den blev nedbrudt.
Esbønderup	172?	Opført på en ukendt adresse. Bygningen blev erstattet af en nyopført skole i 1914 og derpå nedbrudt.
Avderød (*)	1723	Opført på nuv. adr. Avderødvej 19. Bygningen blev ombygget 1845-1846 og igen i 1866. Bygningen blev afløst af en nyopført skole i 1926, men blev fortsat anvendt som lærerbolig og derefter som bolig for kommunens administraionschef indtil 1969. Derpå blev der indrettet to lejligheder i bygningen. Meget specielt er det, at den gamle skillevæg mellem skolestuen og den oprindelige, men senere nedlagte staldbygning er bevaret. Bygningen har siden 1977 været anvendt som lokalhistorisk arkiv og museum. Den tidligere rytterskole er således bevaret og fremstår i dag som en smuk og velholdt bygning på i alt syv fag.
Mårum (Maarum) (*)	1723	Opført på nuv. adr. Skovvej 8. Bygningen, som på et ikke angivet tidspunkt er tilbygget i den ene ende, blev afløst af nyopført skole i 1914. Den nyopførte skole var dog opført allerede i 1907. Siden anvendt til privat beboelse. Bygningen er bevaret og indgår nu i et landbrug.
Søborg	172?	Opført på en ukendt adresse. Bygningen blev erstattet af en nyopført skole i 1912 og derpå nedbrudt.
Dageløkke (tidl. Daugløkke) (*)	1725	Opført på nuv. adr. Dageløkkevej 51 / Ole Kielbergs Vej 2. Bygningen blev om- og tilbygget i 1792 og igen i 1843. Rytterskolen blev nedlagt i 1937-1938 og bygningen overgik derpå i privateje og blev siden anvendt til privat beboelse. I 1944 brændte det meste af bygningen, men den blev atter genopført omend med et noget ændret udse-

		ende end tidligere. Bygningen blev nedbrudt i 1999.
Ammindrup	172?	Opført på nuv. adr. ? Rytterskolen nedbrændte i 1871 og blev erstattet af en nyopført skole i Højberg.
Valby	172?	Opført på nuv. adr. Salekildevej 16. Bygningen, der på et tidspunkt er blevet tilbygget i den ene ende, inden den i 1912 blev nedlagt som skole og afløst af nyopført skole. Bygningen, der er bevaret, har siden været anvendt til privat beboelse.
Veksebo (*)	1724	Opført på nuv. adr. Veksebovej 6 A-B. Bygningen blev til- og ombygget i 1878 og forsynet med nyt tegltag i 1914. Rytterskolen blev nedlagt som skole i 1934 og den nu 12 fag lange bygning har siden været anvendt til privat beboelse.
Blistrup (Blidstrup)	172?	Opført på en ukendt adresse syd for kirken. Bygningen, der på et tidspunkt er blevet tilbygget med flere skolestuer, inden den i 1905 blev nedlagt som skole og nedbrudt for at give plads til en nyopført skole på det samme sted.
Ramløse	172?	Opført på nuv. adr. Frederiksværkvej 116. blev Bygningen blev tilbygget i 1856. Skolen ophørte i 1936, hvor den blev afløst af en nyopført skole. Bygningen overgik derpå i privateje og har siden været anvendt til privat beboelse. Den bevarede bygning kaldes i dag `Den gamle Skole´.
Grønholt (*)	1722	Opført på nuv. adr. Grønholtvej 50. Rytterskolen blev nedlagt i 1913. Bygningen, som er bevaret, men dog ændret med flere tilbygninger i årenes løb, har siden været anvendt til privat beboelse.
Vejby	172?	Opført på nuv. adr. Gammel Skolevej 1. Bygningen blev tilbygget i begge ender, inden den i 1912 blev nedlagt som skole. Bygnin-

gen er bevaret, men er siden blevet ombygget til ukendelighed bl.a. med en gavlformet, trekantet kvist af klassisk antik art - en såkaldt frontispice - midt på bygningens facade.

Sjælsmark (*)	1724	Opført på nuv. adr. landsbyen 9 A. Rytterskolen, som blev restaureret i 1826 og igen i 1847, blev afløst af en nyopført skole Grønnegade i 1852. Bygningen blev derpå solgt for 2250 rdl. til en landmand, der anvendte bygningen som stuehus i sit landbrug, der siden er nedlagt. Bygningen, som er ændret en del i tidens løb, har siden været anvendt til privat beboelse.

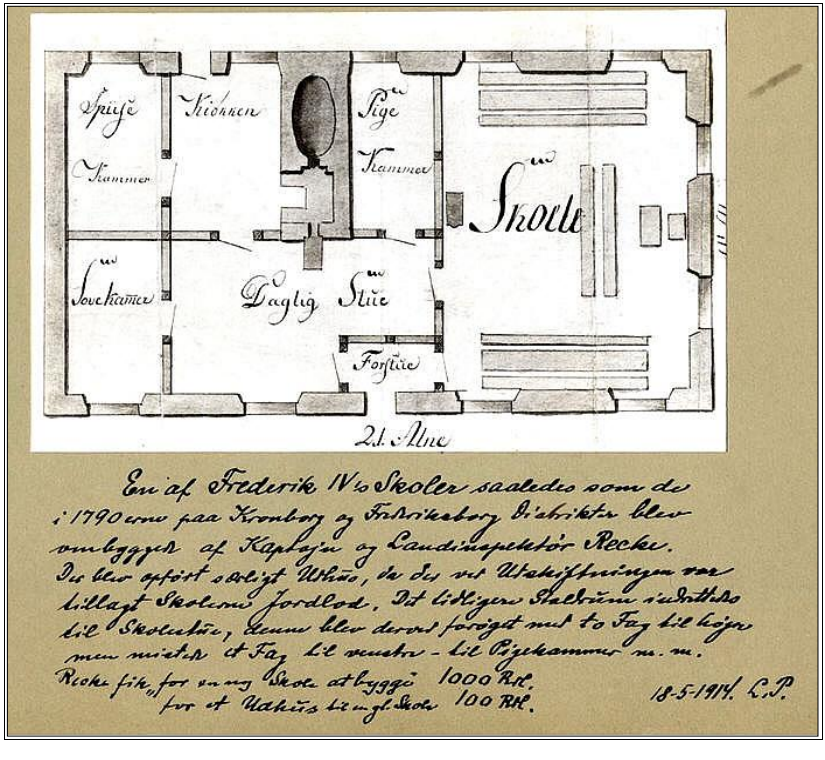

I årenes løb ændrede alle rytterskolerne sig typisk i form af tilbygninger i begge ender. Herover er gengivet en plan over en typisk ombygning af en af rytterskolerne i Kronborg eller Frederiks-

borg Rytterdistrikter, men eksemplet kunne for så vidt have været fra et hvilket som helst af de 12 rytterdistrikter. Den generelle ombygningsplan for rytterskolerne fra 1792 er beskrevet på side 113. Den håndskrevne tekst på ovenstående tegning lyder: *"En af Frederik IV´s Skoler saaledes som de i 1790 erne paa Kronborg og Frederiksborg Distrikter blev ombygget af Kaptajn og Landinspektør Recke. Der blev opført særligt Udhus, da der ved Udskiftningen var tillagt Skolerne Jordlod. Det tidligere Staldrum indrettedes til Skolestue, denne blev derved forøget med to Fag til højre, men mistede et Fag til venstre - til Pigekammer m.m. "Recke fik for en ny Skole 1000 Rdl. / for et Udhus til en gl. Skole 100 Rdl. 18-5-1914 L.P."*
(L.P. står for historikeren Laurits Pedersen, Helsingør Sundtolden).

Rytterskolen i **Borsholm** blev opført 1722, og tidspunkt opdelt i to klasser, hvoraf den ældste klasse havde 35 elever og den yngste klasse 30. Skolen bestod da af et skolehus i nord-sydlig retning på 14 fag, samt udhuse på i alt 13 fag. Skolen nedbrændte den 3. juni 1903, og intet fra den gamle skole blev reddet. Den totale forsikringssum på 8.600 kr. blev af Tikøb Sogneråd anvendt til at bygge en ny skole, på den tidligere skolejord på Skibstrupvej 1, som lå øst for Borsholm By. Byggeriet stod på i foråret 1904, og cirka et år efter branden kunne den ny skole tages i brug. I mellemtiden lejede man et skolelokale i et andet hus i Strædet.

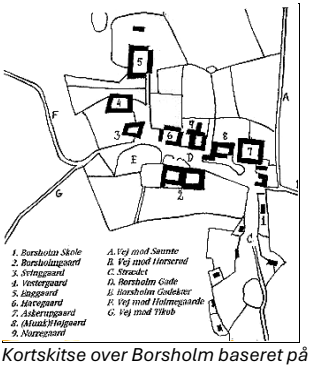

Kortskitse over Borsholm baseret på udskiftningskortet fra 1779, som var et forarbejde til selve udskiftningen af landsbyen, som fandt sted nogle år senere i 1783. Rytterskolen og skolelodden har nr. 1 på kortet. Det er ikke lykkedes af finde et fotografi af rytterskolen i Borsholm, som nedbrændte allerede i 1903. Om der overhovedet findes et sådant foto eller en tegning af skolen er derfor usikkert. En kilometer øst for Borsholm ligger den skole, som i 1904 afløste den nedbrændte rytterskole. Bygningen ophørte som skole i 1939 trods lokalbefolkningens utrættelige kamp for at bevare den. På maleriet af skolen fra 1904, der herover er gengivet i sort/hvid, og som angiveligt også har været anvendt som postkort, kan man ret tydeligt se, at rytterskoletavlen fra den nedbrændte rytterskole er indmuret over hoveddøren.

Den *´Indbyrdes Undervisning´ på Borsholm Skole*
En interessant beskrivelse af de sidste lærere ved rytterskolen inden skolen blev ødelagt ved branden, er nedskrevet omkring 1920 af Otto Mathiasen, Munkhøjgaard. Det fremgår af hans erindringer om skolegangen i rytterskolen, at man på det tidspunkt anvendte den såkaldte *´Indbyrdes Undervisning´*, som er nøjere beskrevet på side 274.
Otto Mathiasen skrev således, at *"Borsholm Skole var en af de gamle, som kongen havde ladet opføre. Den første lærer, som kendes her, var Top - en militær underofficer. Derefter*

kom Møller, som min bedstemoder havde lært hos. Dengang lærte de kun at læse - ikke at regne eller skrive. Lærer Møller havde en datter, Lene, som fik et uægte barn. Hun blev derfor tilsagt at møde i Hornbæk Kirke, for at stå til skamme inden for kirkedøren under gudstjenesten. Dem som ville spytte på hende, havde lov dertil. Derpå kom Jakobsen som lærer ved Borsholm skole. Da blev der undervist i forskellige fag. Jeg har selv gået i skole hos Jakobsen, men der var mange flere børn at undervise end nu. Vi var med mindste klasse, i alt 76 børn på en gang i skolen, men undervisningen foregik på en anden måde. Læreren gik mest med en rebtamp op om nakken og prygl faldt glat-værk over det hele. 10-12 af de dygtigste børn måtte lære de øvrige, og de kaldtes for ´bihjælpere´. På væggene hang store tabeller, og der stod en bihjælper med 5-6 børn for at læse med dem. Hjælperen havde en lang pegestok til at vise på tabellen med, og sommetider faldt stokken over armene på de små. Det blev ikke taget så nøje - dengang lærte børn at lyde medens de var små. Efter Jakobsen kom Jørgensen. Da blev undervisningen ledet på en anden måde, og da var der blevet bygget flere skoler så børneantallet var betydeligt mindre. Jørgensen var her i mange år,
og efter ham kom en tidligere højskolelærer og jyde, Hansen. Han var en meget dygtig lærer, som børnene så højt op til, men efter nogle få års forløb fik han gigtfeber og døde fra hustru og fem børn. Efter Hansen kom Skjoldager og var her i nogle år, i hvilket skolen brændte. Den blev derpå flyttet hen, hvor den ligger i dag. Der var mange ubehageligheder med denne lærer, og han måtte herefter forlade skolen. Herefter kom den nuværende lærer Petersen, som havde været friskolelærere i Hellebæk, og som er en meget dygtig lærer."
(Citeret fra Kjeld Damsgaards artikel, se litteraturhenvisninger og links).

Rytterskoletavlen fra den nedbrændte rytterskole blev 1903 overført til den nyopførte skole, da den stod færdig året efter. Her var den var indtil 1939, hvorefter den igen blev flyttet, denne gang til Nygaard Skole, som var opført samme år. Her blev den indmuret i en forhal. Tavlen, som har en tæt struktur, er ikke særlig vejrslidt og har tidligere haft en forgyldning med et kobberpræparat, som nu er afskallet.

Kobberpræparatet har imidlertid givet en irret grønfarvning. Siden er teksten trukket bredt op med hvid farve. Fra spejlmonogrammet øverst på stenen har der på et tidspunkt løbet grønne striber ned på tekstfladen. Denne misfarvning stammer antagelig fra den omtalte behandling med et eller andet kobberpræparat i forbindelse med forgyldningen.

Litteraturhenvisninger og links (Borsholm Rytterskole):
Vagn Mathiasen: *"Borsholm og Munkhøjgaard gennem tiderne"*, s. 35-60. Udgivet af Helsingør Kommunes Museer, 1997.
Lars Bjørn Madsen: *"En beskrivelse af Tikøb Sogn i året 1681"*, s. 76-82. Udgivet af Helsingør Kommunes Museer, 1997.
"Rytterskolerne i Kronborg Rytterdistrikt" på www.tikobkommune.dk/borsholm-skole-1722-1939.html (kortfattet, men udmærket artikel af Kjeld Damsgaard).

Ravnsnæs Skolesti blev oprettet, så børnene fra byerne Høsterkøb og Sandbjerg kunne komme til rytterskolen i **Ravnsnæs**, da den blev opført i begyndelsen af 1720´erne. Skolestien findes endnu, og forløbet af stien fremgår af nedenstående kort, som udgør en del af den information om stien og rytterskolen i Ravnsnæs, der fremgår af de nydelige informationstavler, som Høsterkøb Kommune har opstillet i hver ende af den gamle skolesti.
Rytterskolen blev visiteret af biskop Balle i 1787, og han var bestemt ikke tilfreds med, hvad han overværede. I visitatsbogen noterede han nemlig, at *"I Rafnæs Skole saae det ikke vel ud. Faa Børn havde indfundet sig, og disse var meget dorske. Skoleholder Reis er en skikkelig Mand. Mere kan ikke siges til hans Berømmelse."*

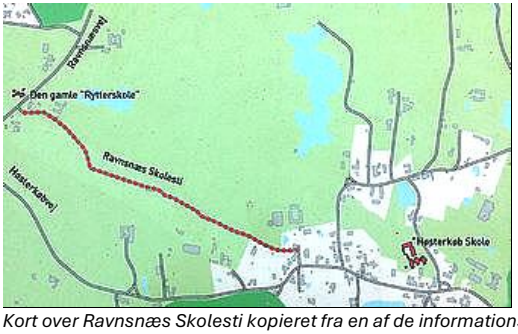

Kort over Ravnsnæs Skolesti kopieret fra en af de informationstavler, som er opstillet flere steder langs stien med oplysninger om den gamle skolestis forløb fra Sandbjerg gennem Høsterkøb til skolen på Ravnsnæsvej,

Siden rytterskolen i Ravnsnæs blev nedlagt i 1864, har bygningen været anvendt til privat beboelse. Bygningen, som ligger direkte ud til en stærkt trafikeret vej, er ´gemt´ bag et stort, men sikkert også støjreducerende plankeværk. (Foto: Finn Thorshøj).

Den 29. april 1800 blev rytterskolen igen visiteret af biskop Balle, og selv om biskoppen uddelte nogle bøger til dygtige elever, var han heller ikke denne gang helt tilfreds med forholdene. Han noterede i alt fald i visitatsbogen, at *"Ikke mange Børn var til stede og faa havde søgt Skolen. Fremgangen var liden eller ingen. Nogle vidste lidet af Lærebog og Catehismus samt læste skikkelige skikkelig i Bog. Men ellers regierer stor Vandkundighed. Skolegangs Forsømmelse er her et -gl. Onde. Præsten tager sig ikke af Skolen. 10 Bøger bleve uddeelte. Reiss kan vel undervise, men catechiserer ikke med Lethed."*

Da biskop Balle visiterede skolen for tredje og sidste gang den 12. juni 1806, var forholdene imidlertid blevet meget bedre, og den aldrende biskop kunne nu med tilfredshed notere, at *"Kirkesanger og Skole-Lærer Ranlef er en flittig, troe og vel oplagt Skole-Lærer, som leder Børnene til rigtig Begreb og lærer dem at læse godt i Bog. Han har siden sin Ankomst i November Maaned bragt denne aldeles forfaldne Skole i god Gang. Blandt de Skolepligtige paa Fortegnelsen anførte Børn savnedes 16. Ved at overhøre de Tilstedeværende deels i Lærebogens første Kapitler og deels i Catechismus forefandt jeg 25, som ved deres rigtige og gode Svar i Overensstemmelse med sundt Begreb og klar Bevidsthed om Ordenes Mening og Indhold, efter deres forskellige Alder, tilvandte sig min fortrinlige Opmærksomhed. Men ved at prøve dem i Boglæsning efter adskillige dem forelagte Bøger befandt jeg, at ikkun de 17 kunde fortiene at opmuntres ved Foræring til hver 1 Bog i Forhold til deres Fremgang. Fem til sex lagde Vind paa Skrivning. Regning var ikke begyndt endnu, ey heller Bibelsk Historie. Enkelte havde lært 1 Psalme. Den flittige og velskikkede Skole Lærer Stud. Ranlef, som først tiltraadte Skolen i November, har allerede reyst den op af sit forhen værende store Forfald og udrettet alt, hvad der i saa kort Tid var muligt. Herren styrke og velsigne ham i sit Troefaste Arbeyde."*

På dette ældre maleri ses den stråtækte skole i Høsterkøb, som lå helt ned til Nedenomsvej. Kunstmaler og år er ikke oplyst, men maleriet menes at være fra omkring midten af 1900-tallet eller måske lidt senere. Maleren er tydeligvis inspireret af det ældre fotografi af skolen (se side 243), som heller ikke kan dateres præcist. Skolen i Høsterkøb fungerede kun i 52 år, inden den i 1916 blev afløst af en nyopført skole i Høsterkøb og nedbrudt året efter. Som allerede oplyst eksisterer den gamle, men naturligvis nedlagte rytterskole i Ravnsnæs stadig, men bygningen er i dag gemt lidt af vejen bag et halvhøjt stakit, som forhåbentligt også reducerer støjen fra den ret trafikerede vej, som ligger ganske få meter fra bygningen. (Tak til arkitekt Joakim Kofod, Høsterkøb, for billedmateriale, information m.m.).

Da rytterskolen i Ravnsnæs blev nedlagt i 1864, måtte skolebørnene fortsatte skolegangen i den da nyopførte, stråtækte skole i Høsterkøb. Efter nedlæggelsen af rytterskolen blev den originale rytterskoletavle derpå flyttet til skolen i Høsterkøb, som erstattede rytterskolen i Ravnsnæs, og da denne skole blev nedlagt i 1914, blev tavlen atter flyttet og i 1916 opsat på den da nyopførte Høsterkøb Skole, hvor den er er indmuret i facaden. I selve teksten mangler bogstavet ´i ´ i ordet ´fundavi´ i den latinske tekst og et ´t ´i ordet ´rætt´ i selve verset.

Kun ganske få rytterskoletavler er gået til eller forsvundet, siden de blev sat op på rytterskolerne for omtrent 300 år siden. Normalt er tavlerne flyttet til de skoler, der afløste rytterskolerne, efterhånden som de blev nedlagt. Siden er tavlerne ofte flyttet én eller flere gange, efterhånden som også disse skoler blev nedlagt. Den originale tavle fra rytterskolen i Ravnsnæs er indmuret i facaden på Høsterkøb Skole, men i forbindelse med istandsættelsen af rytterskolen blev der opsat en smukt udført kopi af en rytterskoletavle, - dog ikke af den originale tavle, men af tavlen fra rytterskolen i Brønshøj (se side 265) i Københavns Rytterdistrikt -, som nu er opsat på rytterskolens facade. Monteringen af tavlen med de fire kroge er korrekt udført. Mange rytterskoletavler har stadig synlige mærker efter sådanne kroge, også selvom en del af tavlerne senere er blevet indmuret. Det gælder stort set alle bevarede rytterskoletavler. Oprindeligt var tavlerne desuden opsat over hoveddørene til rytterskolerne og ikke på muren ved siden af døren, som det oftest ses i dag.

Den nuværende og næsten ´palæagtige´ Høsterkøb Skole, som blev opført i 1916 og erstattede den ældre, stråtækte skole (til venstre), som siden 1864 også havde været skole for børnene i Ravnsnæs. Rytterskoletavlen fra Ravnsnæs ´flyttede med´ til Høsterkøb Skole, hvor den nu er indmuret mellem vinduerne lidt under midten på facaden.

I en kortfattet beskrivelse af rytterskolen fra 1921 oplyses, at bygningen på det tidspunkt stadig havde sin oprindelige længde. Mod nord havde skolen bevaret det halvvalmede tag (knækgavl), men mod syd var der nu *´lige Gavl´*. Den nedlagte rytterskole i Ravnsnæs eksisterer endnu, og den smukt restaurerede bygning er stadig i privateje og anvendes fortsat til beboelse.

Rytterskolen i **Tikøb** blev opført i 1722. I Tikøb Sogn oprettedes to sådanne skoler - den anden var rytterskolen i Borsholm (se side 218). Denne skole dækkede således halvdelen af sognet som skole, og det betød - forventeligt -, at mange børn ikke besøgte skolen eller i det mindste kun kom der ganske sjældent.
Lønnen som skoleholder ved en af rytterskolerne udgjorde som oplyst 24 rigsdaler om året samt nogle naturalier fx brænde m.m., men det var i virkeligheden ikke meget, så fattigdom hos disse skoleholderne var ganske normalt. Alligevel skriver præsten, magister Garboe om rytterskolen i Tikøb, at *"Skoleholderen haver et gåt Brød og een af de beste Skoler i Landet"*. Om den første sko-leholder ved rytterskolen skrev han i 1742, at *"Skoleholderens Navn er Christian Gødesen; han er ustuderet, men i tiuve Aar har upaaklagelig forreettet Tienesten"*. Et par år senere sammenlignede Garboe lærer Gødesens og degnens evner som sangere i kirken med denne vurdering: *"Skoleholderen catcheriserer kun maadelig som Illitiratus* (ustuderet)*, synger som en Stær-Unge i sin Rede og kan knap giøre noget ved sin Skole. Min Degn, Seigneur Klog, som icke er skaaren til det Embede, synger som en Oldenbor* (oldenborre) *i een Flaske."*

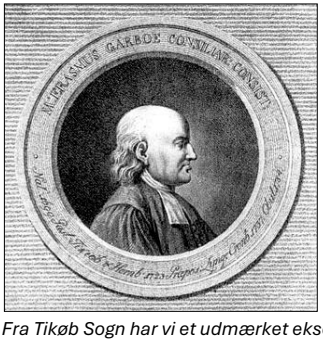

Fra Tikøb Sogn har vi et udmærket eksempel på en sognepræst, som virkede på det tidspunkt, hvor rytterskolen blev opført, og som desuden har leveret interessante beskrivelser af de vilkår, bønderne levede under. Det var pastor Rasmus Henriksen Garboe (1699-1784), som endda kun var 24 år, da han i 1723 blev sognepræst i Tikøb. Rasmus Garboe var ikke alene veluddannet i både teologi, hvor han havde en kandidatgrad, men også i filosofi, hvor han havde en magistergrad. Garboe blev senere provst og kom i høj grad til at præge udviklingen både i Tikøb, hvor han forblev i præsteembedet i en årrække og i Hornbæk, hvor han senere også var præst. Garboe var desuden forfatter til den første samlede topografiske og historiske skildring af Tikøb sogn fra 1743, hvor han bl.a. skrev - hér dog gengivet med moderne sprogbrug -, at "Luften er sund, landet ligger højt, vejene er overalt velindrettede, brolagte og gode. Men ulempen ved Tikøb Sogn er, at jorden for det meste er skarp og ufrugtbar; mængden af bøg og andre træer, lyng, tjørn og enebær tager al kraft fra jorden. Bønderne må købe både sæd til at æde og sæd til at så, så intet sted i landet er dyrere med alle ting end i denne egn. De grønne skove har man, men ikke guldet, sulet (fra svinene) *kan bønderne have, men ikke altid brødet." Til højre ses et siden malerisk motiv fra den gamle præstegård i Ramløse, som her er fotograferet i 1906. Samtiden har dog nok haft lidt vanskeligere ved at se ´det maleriske´. Tidligere hørte der undertiden jord med til præsteembedet, idet sogne-*

præsten fik overdraget den gård, som lå nærmest kirken. Det var sædvanligvis også landsbyens største gård, men sådan var det altså ikke i Ramløse. Når der hørte jord med til præsteembedet, udgjorde den en del af præstens løn. Pastoren kunne så tage stilling til, om han selv ville drive jorden som et lille landbrug eller foretrak at bortforpagte den.

Som tidligere omtalt var ingen pensionsmuligheder for skoleholderne på dette tidspunkt, og da den beskedne aflønning næppe har givet mulighed for opsparing til alderdommen, var mange skoleholdere derfor tvungen til at forblive i embedet længe efter, de i virkeligheden var uskikkede til at undervise. Sådan gik det også skoleholder Gødesen. Den 16. marts 1766 sendte en gruppe bønder fra Tikøb derfor dette bønskrift til Sjællands biskop, Peder Hersleb (se side 154):
"Da Deres Høyærværdighed næsten for 3 Aar siden var her i Tikiøbs Præste Gaard, understoed fire af os undertegnede Mænd at fremkomme for at udbede os Deres Høyærværdigheds Høye Gunst og Bevaagenhed i at see os forhjulpen til en anden Skoleholder i Tikiøbs Skoele, som kunne have Kræfter og Munterhed til til at lære og underviise vores opvoxende Ungdom i deres Læsning Catechismo og Børne-Lærdom, hvilket de dog fornemmelig i de yngre Aaringer imedens de ey andet kand forrette, bør at lære; thi saa snart de blive lidet voxne, ere der kun faa eller ingen i vor Stand, som kand unde dem Tiid til at gaa i Skoele, saasom vi høylig behøve dem til Arbeide. Den nuværende gamle Skoeleholder, saa længe hand var yngre, har han underviist vore Børn, ja, en stoer Deel af os self i vores Opvext med god Frugt of Nytte; nu kand hand det ikke længer; for hans Alderdom Skyld haver vi biet dertil i nogle Aar i det Haab, at Gud self skulde gøre en god Forandring herpaa. - Høyædle og Høyærværdige og Høylærde Hr. Biskop Herslev. Deres underdanigste og allerydmygste Tienere: Peder Larsen, Jens Pedersen, Niels Andersen, Hans Pedersen og Jørgen Pedersen af Tikiøb Sogns Søndre Part."

Ni måneder senere - den 11. december 1766 - døde den gamle skoleholder imidlertid, og et par uger senere kunne præsten notere i kirkebogen, at *"Her var Skifte efter Christian Gødesen, Skolehoelder i Tikoeb; det gaar lige op* (aktiver og passiver*). Den gamle Mand, 81 Aar gammel, skrev paa sin Dør i god Sundhed og Helbred i sin Skoele: Denne Dag - 11. september* (terminsdagen) *er en mærkelig og besværlig Dag for mange. Samme Dag imod Klokken fem om Aftenen gaar hand ud frisk og munter i sin Have, kommer ind igen upasselig og døde inden en halv Time. - Der er ellers ingen Sygdom her iblandt Menniskene, og, Gud skee Lov, heller ikke iblant Creatur."*

Fotografi af rytterskolen (til venstre) er fra omkring 1910, - året før skolens nedlæggelse. Rytterskolen ligger lidt til højre for midten af billedet. Bygningen på den anden side af vejen og træerne er lærerboligen, der blev opført i 1872, da lærerboligen i rytterskolen blev inddraget af mangel på plads til det stadig stigende antal eleverne og

omdannet til et yderligere klasseværelse. Til højre er gengivet er koloreret postkort - desværre uden angivelse af år - med Tikøb Skole (rytterskolen) set fra den modsatte side.

To ældre fotografier af rytterskolen i Tikøb; facaden til venstre og bagsiden til højre. Fotografierne er desværre uden datering.

I maj 1794 visiterede biskop Balle for tredje gang både kirken og skolen i Tikøb, og i den anledning noterede han i visitatsbogen, at *"Ungdommen, baade den voxne og den uconfirmerede over alt giorde Rede til megen Fornøyelse Der blev svaret med god Forstand og Færdighed. Man kiendte den bibelske Historie og smukke Psalmer alt til Opbyggelse for Menigheden som til Glæde og Opmuntring for de brave Lærere, hvis Exempel og Fliid Gud fremdeles vilde velsigne."*
I 1842 overtog Tikøb Kommune ansvaret for skolevæsenet, og på det tidspunkt var der kommet flere skoler i området. Derfor kunne Tikøb Skole fortsætte i de samme lokaler helt frem til 1872. Først da blev der opført en ny bolig for førstelæreren på den anden side af gaden, hvorefter den gamle bygnings stueetage herefter udelukkende blev anvendt til skoleformål. Mellem 1912 og 1913 blev rytterskolen revet ned og erstattet af den nyopførte Tikøb Skole. Rytterskoletavlen blev derpå flyttet til den nye skole, hvor den blev indmuret i en gang på skolen.

Litteraturhenvisninger og links (Tikøb Rytterskole):
Niels Stenfeldt: *"Om Tikøb Sogn i gamle Dage"*, udgivet i 1960. (Hele bogen kan imidlertid downloades kvit og frit som pdf-fil på www.bodilogniels.dk/tikoeb-i_gamledage/tikob_sogn_i_gamle_dage.pdf, - i alt 202 sider. Ønskes en grundigere information om rytterskolen og den første skoleholder, Chr. Gødesen, er især siderne 144-148, 168-169 samt 191-95 af særlig interesse. Hovedvægten af indholdet omhandler dog sognets tidlige historie samt en omfattende beskrivelse af sognepræsten Rasmus Henriksen Garboe.
http://www.tikobkommune.dk/tikob-skole-1722-.html
http://www.tikobkommune.dk/den-eldste-undervisning.htm

Rytterskolen i **Torpmagle**, som tidligere hed Thorpmagle, er nok mest kendt som Viggo Hørups barndomshjem. Viggo Hørups far, Frederik Bendtsen Hørup (1811-1905), var en rationa-listisk indstillet landsbylærer, som stammede fra en sjællandsk lærerslægt på Halsnæs. Senere blev han skoleholder ved rytterskolen i Torpmagle.

Fotografiet af rytterskolen i Torpmagle findes også som uden oplysningen om Viggo Hørup, men muligvis i forbindelse med hans død i 1902 blev fotografiet derefter udgivet som postkort.

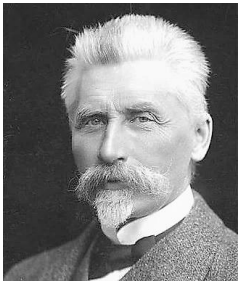

Viggo Lauritz Bentheim Hørup, der var jurist, politiker, redaktør og minister, og dertil også var en ledende skikkelse i oppositionen til ministeriet Estrup i sidste halvdel af 1800-tallet, blev født i denne rytterskole i 1841. Sammen med sin fætter, Edvard Brandes, grundlagde Viggo Hørup i 1884 bl.a. dagbladet Politiken, der snart blev et af de mest udbredte dagblade i hele landet. Allerede da partiet Venstre blev delt i foråret 1878, havde Hørup uden betænkning tilsluttet sig den radikale gruppe, og han var med til at danne Ministeriet Deuntzer, der kom til magten med systemskiftet i dansk politik i 1901. Viggo Hørup regnes sammen med brødrene Edvard og Georg Brandes, - der som nævnt var fætre til Hørup -, for en af kulturradikalismens grundlæggere.

Viggo Hørup, der blev født i rytterskolen 22. maj 1841, døde som 60-årig af knoglekræft i 1902, kun få år inden oprettelsen af Det radikale Venstre, hvis politiske ideologi i betydelig grad netop var baseret på Hørups politiske forestillinger.

Rytterskolen i Torpmagle blev nedlagt i 1906 og erstattet af den da nyopførte Torup Skole. Den nedlagte rytterskole, som på dette tidspunkt var tilbygget i begge ender, overgik derefter til privateje. Da rytterskolen blev nedlagt, blev rytterskoletavlen flyttet til Torup Skole, der senere blev til kursusstedet ´Toruplund´, og da også denne skole i 1970 blev afløst af Lerbjegskolen i Hundested, fulgte rytterskoletavlen med, hvor den blev indmuret i skolens aula.

Tavlen er velholdt med enkelte jernudtrækninger i vandrette smårevner samt mindre afsprængninger, måske på grund af frost. Teksten er trukket op med sort, men med enkelte fejl: ´Varek´ skulle have været ´Værk´ og ´rat´ skulle have været ´rætt´. Desu-den mangler bogstavet ´s´ i ordet ´Cohorte´.

(Foto fra Sigv. Ellkier-Pedersens arkiv).

Sankt Hansdag 1695 skrev sognepræsten i **Græsted**, pastor Giersing, at *"Her er ingen Skole, men inhvor en Skole burde være er en Kro, som nok holdes vedlige, men til en Skole at lade opbygge for den store Mængde af ungdom, som højlig gøres fornøden at undervises udi Gudsfrygt og deres Børnelærdom, finder ingen Assistance, hvilket er mit højeste Klagemaal."* Der skulle dog gå endnu et nogle årtier, inden Græsted fik en skole, men i 1722 blev rytterskolen opført tæt ved kirken. Da landsbyen blev udskiftet i 1789, fik rytterskolen tillagt 5½ tdr. land som skolens jordlod omkring skolebygningen. At samarbejdet mellem sognepræsten og skoleholderen ikke altid forløb uden problemer, var også tilfældet i Gærsted. I perioden mellem 1799 og 1816 var pastor Peder Schiwe sognepræst i Græsted Sogn, og han var tydeligvis en temmelig stridbar person, som også endte med at blive afskediget fra embedet ved en domstolsafgørelse i 1816, men da var familien også *´ved Mandens Processer i Bund og Grund ruineret.´* Striden mellem pastor Schiwe og skoleholderne Schrøder i Græsted og Hornemand i Mårum begyndte, da sognepræsten forlangte, at skoleholdernes *´bylæsning´* med den voksne ungdom, som ellers havde fundet sted om eftermiddagen, fremover kun skulle finde sted om aftenen. På den måde skulle bønderne ikke undvære deres tjenestefolk om eftermiddagen. De to skoleholdere klagede derpå forgæves til biskop Balle, fordi de fandt, at det var *´forbundet med Livsfare i ondt Vejr at vandre til Læsning i byerne om Aftenen´*. Balle bestemte dog, at bylæsningerne for fremtiden skulle finde sted to aftener om ugen. Forholdet mellem sognepræsten og skoleholderne blev imidlertid stadig værre, og da pastor Schiwe på et tidspunkt ikke blot omtalte de 2 skoleholdere som både *´vankundige og unyttige´* og på grund af skoleholder Hornemanns navn ikke alene kaldte dem *´hornede Amfibier´*, men også forbød menigheden at orientere skoleholderne, når nogen skulle døbes eller ægtevies. Desuden forhindrede pastoren menigheden i at ønske sang ved vielser og begravelser, som skoleholderne ellers stod for, fordi de også var kirkesangere. I stedet mente han, at skoleholderne skulle hente brød og vin til kirken. Sådan fortsatte det, og situationen blev ganske hurtigt værre og værre. I sin årlige indberetning til Danske Kancelli klagede pastor Schiwe også over, at skoleholderne ikke gik til alters så ofte, som de var forpligtede til i henhold til loven og efter hans mening også stadig forsømte læsningerne med den voksne ungdom. Skoleholderne forsvarede sig med, at *"hverken Foragt eller Letsindighed, men ængstelig Frygt holdt dem tilbage fra Sakramentets Nydelse"* og frygten for, at skriftestolen skulle blive dem *´en Pinebænk´*. Efter et kongeligt reskript af 10. februar 1792 fik de to skoleholdere herefter tilladelse til gå til alters hos sognepræsten i Søborg. Denne afgørelse tog pastor Schiwe i Græsted forventeligt meget ilde op, og striden mellem præs- ten og skoleholderne

udviklede sig i de følgende år ikke alene mod de to skoleholdere, men også mod deres efterfølgere med stadig grovere udfald, som til sidst endte med den allerede omtalte afskedigelse af pastor Schiwe i december 1816 med virkning fra 1817. Hele striden kan følges i en længere artikel i Nordsjællands Venstreblad, som var skrevet af pastor B. C. Garde i 1913.

Den efterhånden noget ombyggede rytterskole i Græsted ses i venstre side på fotografiet, som er fra et ukendt år. Den gamle rytterskole var i tidens løb sammenbygget med en nyere tilbygning kaldet ´Lærerindeskolen´, som blev opført vinkelret på den nyeste del af skolen og indrettet som forskole, der blev taget i brug den 6. januar 1902.

I årenes løb blev den gamle rytterskole ombygget flere gange, så da skolen blev nedlagt i 1922, og bygningen efterfølgende blev revet ned (1928?), var der næppe meget tilbage af den oprindelige rytterskole, som dog muligvis inden da blev anvendt sammen med den nyopførte skole i en kortere periode, inden også den blev revet ned.

Lærer Olsen

Lærer Hansen

Lærer Hedemand

Skoleholdere (førstelærere)	
?	?
Johannes Frederik Høeg	? 1748 ?
?	?
Isac Bendtsen	? 1770-erne ?
Nikolaj Nyholm	? - 1778?
Johannes Schrøder	1778? -1801
Christian Liebst	1801-1852
Otto Christian Olsen	1852-1870
Emil Theodor Hansen	1870-1896
Christian Christensen Hedemand	1896-1928

Kort efter ansættelsen af Otto Christian Olsen som skoleholder i Græsted i 1852, blev der oprettet endnu et embede som ´andenlærer´ på grund af det voksende antal skolebørn. Det var en udvikling, som kom til at omfatte stort set alle skoler på et eller andet tidspunkt. Ved enkelte skoler, hvor antallet af skolesøgende børn var steget endnu mere, blev der endda undertiden også ansat en ´tredjelærer´ Skoleholder Olsen blev i 1870 efterfulgt af Emil Theodor Hansen, som varetog embedet indtil 1896, hvor han så blev efterfulgt af førstelærer Chr. Hedeman, der var dimitteret fra ´Kjøbenhavns Skolelærerseminarium´ i 1882 med karakteren ´Meget duelig´. Hedemand, som også var organist, havde været lærer ved flere skoler, inden han blev den sidste førstelærer ved rytterskolen i Græsted, hvor han var særdeles respekteret ikke blot af elever og kollegaer, men også af lokalbefolkningen.

Litteraturhenvisninger og links (Græsted Rytterskole):
"Den kongelige skole i Græsted. Rytterskolen 1722-1922", udgivet af Gribskov Stads- & Lokalarkiv. Restoplaget af hæftet, som er på 39 A4-sider, blev overtaget og solgt af Lokalhistorisk Arkiv for Græsted og Omegn, men er siden udsolgt.

Avderød ligger i Karlebo Sogn i Fredensborg Kommune. Ved sin tronbestigelse i 1730 forærede Christian VI Hirschholm Slot og gods til sin dronning, Sophie Magdalene (se side 188). Efter kongens død i 1746 tilbragte Sophie Magdalene vintermånederne på Christiansborg Slot og somrene på Hirschholm Slot. I 1761 gav dronningen bønderne i Hørsholm og Karlebo Sogne skøder på deres fæstegårde, så de dermed blev selvejere.

Skolefotografiet med lærer og børn opstillet foran rytterskolen i Avderød er udateret, men før 1922. Luftfotografiet af Rytterskolen har Fredensborg Lokalhistoriske Museum dateret til være fra et tidspunkt mellem 1942 og 1965.

Den første maj 1800 blev rytterskolen i Avderød visiteret af biskop Balle, der tydeligvis var bekymret over det ringe fremmøde af børn, men også mente at vide, hvori problemet lå: "*Her er Skolegang meget forsømt, da Veyen for de fleste er for lang. Imidlertid kunde dog en Deel Børn giøre skikkelig Rede for Lærebog og Catechismus, ikke uden Forstand. De læste og vel i Bog og havde lært Psalmer. Nogle vidste den Bibelske Historie. 17 Bøger uddeeltes. Interims-Skoleholder Peder Hinderup læser godt for Børnene og catechiserer ikke ilde. Bønder mødte mig i Præstegaarden og bad om en nye Skole paa den anden Kant af Sognet - som skal andrages for Rentekammeret.*"

Den 6. juni 1806 var det atter tid til endnu et besøg af den aldrende biskop Balle, der i forbindelse med visitatsen denne gang bemærkede, at "*Af de paa Fortegnelsen anførte Børn savnedes 79. En Deel var mødt, som aldrig før havde været i Skole, og som altsaa ikke kunde her tages i Betragtning. Blandt dem, der nogenledes flittig havde søgt Skolen, opledte jeg ved min anstillede Overhørelse, deels efter Lærebog og Catechismus, deels efter Catechismus allene, i alt 30, som med Hensyn til deres rigtige Svar, efter deres forskellige Alder, kunde tildrage sig nogen Opmærksomhed. Men ved Læsning med dem i forskellige Bøger maatte 2 igien tilsidesættes formedelst slet Boglæsning. Nogle havde begyndt paa Bibelsk Historie. 12 lagde Vind paa at skrive, leg uddeelte til 28 Børn hver sin Bog i Foræring af større eller mindre Vig-*

tighed i Forhold til deres Fremgang. Færdighed i Stavning var ellers det største Savn, som bliver ved afvexlende Læsning i flere Bøger efterhaanden at oprette. Flittigere og stadigere Skolegang er vel mere for Tiden at ønske end at haabe. Men efter Muelighed maae dertil virkes paa alle Maader. Skolelærer Hinderup er flittig og har giort alt, hvad han kunde, for at bringe sund og klar Oplysning tilveye. Imidlertid anbefales ham Nøyagtighed ved Boglæsning og grundig Udvikling af Ordenes Mening for Børnene, paa det at fast Grundvold maae vorde lagt til voxende Fremgang i Guds og Christi Erkiendelse. Guds Naade tilønskes ham af gandske Hierte."

Lærer Andersen

L-in.Johnsen

P. Ørum Andersen tiltrådte embedet som førstelærer ved rytterskolen i Avderød i 1883 og bestred embedet i flere årtier. Lærerinde Helene Johnsen blev ansat i 1901. Begge er med på det skolefoto fra ca. 1920, som ses herunder. Til højre er rytterskolen fotograferet omkring 1972 dvs. få år, før bygningen blev indrettet som museum og arkiv.

Skolefotografiet med overlærer P. Ørum Andersen og børn opstillet foran rytterskolen i Avderød er fra ca. 1920. Bemærk rytterskoletavlen til højre for hoveddøren, som også er gengivet på side 315.

Auderød gl. rytterskole ville sikkert være en velegnet ramme om en egnsmindesamling samtidig med, at selve bygningen og dens mindetavle kunne sikres en "værdig" fremtid.

Mindetavlen er jo i sig selv velbevaret.
Det er sikkert af bevaringshensyn, man har forsænket den i muren, hvorved desværre dens karakteristiske knatgrat og hulkehl er næsten dækket. Den er jo "født" til at springe 2 - 3 cm frem fra muren.

Uden nogen som helst officiel kompetence og udelukkende i sagens interesse tillader jeg mig herved venligst at bede Dem meddele mig (Centralkartoteket), hvad der evt. videre måtte ske i sagen vedr. Auderød gl. rytterskole.

Karlebo Kommunale arbejdede i 1970´erne med planer om, at den gamle rytterskolebygning blev indrettet til historisk depot og et muligt museum. Et centralkartotek over de mange bevarede rytterskoletavler befandt sig dels på Danmarks pædagogiske Bibliotek, det siden er nedlagt, og hos skoleinspektør Sigv. Ellkier-Pedersen, som var forfatter til bogen "*Bogen om rytterskoletavlerne*" (se bind 2, side 353). Sigvald Ellkier-Pedersens store arbejde med registrering og beskrivelser af samtlige rytterskoletavler udgør stadig den grundlæggende viden om dis-se tavler, og hans privatarkiv, som venligt er stillet til rådighed for denne bogs forfatter, indeholder en del forskellige materialer. Arkivet rummer blandt meget andet materiale også en del breve. I det afsnit i et af Ellkier-Pedersens breve, som er gengivet herover, omtales rytterskoletavlen i Avderød, der - som en del andre ´flyttede´ tavler – desværre er monteret forkert. Tavlen skal nemlig ikke anbringes i en fordybning i væggen, som det ses i Avderød, eller i plan med muren, som det ses mange andre steder, men med et fremspring på nogle få centimeter. Oprindeligt var tavlen dog anbragt over hoveddøren.

Rytterskolen i Avderød

Ideen bag skolerne
Pietismen havde medført en stor interesse for oplysning. Fattigforordningen af 1708 indeholdt en bestemmelse om, at hvor der ikke fandtes en skole i sognet skulle det tilstræbes at en sådan blev oprettet. Så lysten til oplysning lå i tiden.
Desuden har Frederik den IV nok været inspireret af både sin mor og søster, der begge oprettede skoler på Deres ejendomme.

Rytterdistrikter
I 1670 gennemførte Christian V. en omfattende ændring af hæren. I 1671 blev der oprettet fire nationale rytteregimenter. For at dække udgifterne til disse blev krongodset opdelt i rytterlægder af 8 tdr. hartkorn. Afkastet fra hver rytterlægd skulle dække udgifterne til en ryttер. I 1716 iværksatte Christian V's søn, Frederik den IV en reorganisering af Krongodset. Krongodsets 67200 Td. Hartkorn blev inddelt i 12 distrikter. Hvert distrikt var således på 5600 tdr. hartkorn. Et rytterdistrikt skulle dække udgifterne til indkvartering og forplejning af 700 ryttere. Et af distrikterne var Kronborg Rytterdistrikt, hvor Rytterskolen i Avderød ligger. Skolerne benævnes Rytterskoler, fordi de blev bygget i Rytterdistrikterne.

Den 1. januar 2007 blev kommunerne Fredensborg-Humlebæk og Karlebo lagt sammen til Fredensborg Kommune. Det er Fredensborg Museums opgave at belyse de to nu nedlagte kommuners politiske, økonomiske, sociale og kulturelle historie. Den lille folder på fire sider med titlen "Rytterskolen i Avderød", som ses herover, bliver udgivet af Karlebo Lokalhistoriske Forening. (Foto: Fredensborg Lokalhistoriske Museum.)

KARLEBO - NIVÅ

Fredericksborg Amts Avis 16/10-75

Redaktion: Milnersvej 44-46, Hillerød, tlf. (03) 26 31 00.

Auderød Rytterskole fra 1721 kan ende som Karlebo Museum

Der er nu god mulighed for at Karlebo Kommune får et museum — og endda i historisk set værdifulde bygninger: Auderød Rytterskole fra 1721.

Karlebo Kommune ejer ejendommen, hvor der i dag er indrettet en stor og en lille lejlighed. Den store lejlighed bliver ledig fra 1. november — og der er nu tanker om at bruge denne del af den gamle rytterskole som opbevaringssted for de mange sager fra fortiden, som ligger rundt omkring.

Ideen til at bruge lejligheden foreløbigt som opbevaringssted for gamle ting, er kommet fra borgmester Jørgen Jensen, som har spurgt byrådets udvalg som berøres af forslaget.

— Jeg har foreslået at vi forberedte et senere historisk museum ved nu at flytte vore forskellige genstande op i Rytterskolen, siger Jørgen Jensen. Så får vi også lige som skabt et samlingspunkt for den historiske interesse. Jeg håber så at interesserede vil gå i gang med arbejdet — det er ikke noget vi terskolen til Karlebo Museum. Det vil være alle tiders at få e valg — og efter svarene fra disse kan sagen så tilbage til behand-

Auderød Rytterskole fra 1721 er velholdt. Den ejes af kommunen, og der er nu tanker fremme om at lave først historisk depot og siden museum i bygningen. Den mørke sten ved døren er Frederik IVs begrundelse på latin for at bygge rytterskolerne.

Bibliotek ligger inde med en liste over den ældste mandtalstælling i Karlebo og således videre.

Auderød Rytterskole blev bygget i 1721 som en af ialt 240 rytterskoler af Frederik d. IV. Den er ombygget i 1845 og 1866. Den fungerede som skole i 221 år til 1942.

Rytterskolen kostede 2700 rigsdaler at bygge. Det svarer til en udgift på 12 kroner om året i den tid, den fungerede som skole. Det kan vist ikke eftergøres af de skoler, som bygges i dag.

Ved indgangsdøren til skolen findes stadig den sandsten, hvor Frederik IV begrunder byggerie på latin:

I Aaret 1721 har jeg grund denne Skole og i Lighed med denne 240 i de Distrikter, som er oprettede af mig til stadig at underholde 12 Rytteskadroner.

Derefter følger verset:

Halvtredsindtyve Aar, Gud, Har Du mig opholdt,
At Sygdom, Krig og Pest mig intet ondt har voldet.
Thi yder jeg min Tack og bræder

Frederiksborg Amts Avis bragte den 16. oktober 1975 en længere artikel, hvoraf kun en del ses på ovenstående billede. Om oprettelsen af museet kan man bl.a. læse. at *"Ideen til at bruge lejligheden foreløbigt som opbevaringssted for gamle ting, er kommet fra borgmester Jørgen Jensen, som berøres af forslaget. - Jeg har foreslået, at vi forberedte et senere historisk museum ved nu at flytte vore forskellige genstande op i Rytterskolen, siger Jørgen Jensen. Så får vi også lige skabt et samlingspunkt for den historiske interesse. Jeg håber så, at interesserede vil gå i gang med arbejdet - det er ikke noget, vi kan betale for. I den slags ting er det lysten, der driver værket." (Sigv. Ellkier-Pedersens arkiv).*

Rytterskolen i Avderød blev ombygget i perioden mellem 1845 og 1846. Skolen blev nedlagt i 1924 (måske 1926?). Derefter blev bygningen først anvendt som bolig for førstelæreren (indtil 1942) og siden som bolig for Karlebo Kommunes administrationschef (indtil 1969). Senere blev der indrettet to lejligheder til kommunalt ansatte (indtil 1976), hvor Karlebo Lokalhistorisk Forening først oprettede Lokalhistorisk Arkiv, men siden arkivet blev flyttet, også oprettede det lokalhistoriske museum. Siden har den nedlagte rytterskole derfor været rammen om Fredensborg Museum og Karlebo Lokalhistoriske Arkiv, som også rummer en afdeling om skolehistorie og tilbyder børn i vore dage at opleve, hvordan det var at være barn for godt hundrede år siden.

Fotografierne herunder er fra museets skolestue. Planchen til venstre fortæller lidt om rytterskolens sidste førstelærer, Kristian Jakobsen (se side 287), som både var en af de første skoleradiolærere, men også ønskede, at skolen fik mulighed for at anvende lysbilleder. På planchen oplyser museet, at "Lysbilleder var noget nyt i skolerne på den tid. Men et lysbilledapparat var dyrt, pengene i Avderød var små. Alligevel så børnene lysbilleder. Lærer Jakobsen tegnede et apparat. Den lokale blikkenslager byggede det. Nu er det kommet på museum." I vindueskarmen står en projektor til fremvisning af 16 mm film fx fra ´Statens Filmcentral´, hvor skolerne havden mulighed for at leje en lang række især kortfilm til undervisningsbrug. Mange ældre, som stadig kan huske deres skolegang for et halvt århundrede siden, hvor ´fjernsynet´, som det hed dengang, ikke var almindelige i private hjem, vil nok kunne genkalde den spændte forventning, når undervisnings-filmen blev indledt med en usynlig hånd, der skrev `Statens Filmcentral viser..." At filmen, der naturligvis var uden farver og først efterhånden blev vist med lyd, så handlede om spyfluens dagligdag eller andre lignende interessante emner, var mindre afgørende. Særlig morsomt for eleverne var det især, hvis det også var muligt for læreren at vise noget af filmen baglæns. Retfærdigvis skal det dog bemærkes, at mange af de pædagogiske film fra Statens Filmcentral var et glimrende supplement til den almindelige undervisning. (Fotos: Finn Thorshøj).

I dag fungerer rytterskolen som museum, og en stor attraktion er skolestuen, som udover en fin udstilling af ældre undervisningsmaterialer ', anskuelsestavler og skolebøger også er udstyret med møbler og inventar fra kommunens skoler, og som noget specielt, bliver besøgende i dette værelse ligefrem opfordret til at "røre de udstillede genstande".

"Museet er oplagt at besøge for forældre eller bedsteforældre med børn. I skolestuen kan I se og prøve hvordan det var at gå i skole for 50-100 år siden. I kan kigge i gamle skolebøger og skrive på tavle eller med pen og blæk. En del af udstillingen handler om førstelærer Kristian Jakobsen, der underviste på Avderød Skole fra 1923 til 1942. Han boede med sin familie i Rytterskolen ved siden af Avderød Skole, som nu huser museet. Han var en iværksætter og ildsjæl, der satte sit præg på lokalområdet. Du kan høre et de foredrag, han holdt i Statsradiofoniens skoleradio i slutningen af 1920'erne. På museets 1. sal kan du få historien om det ualmindelige, almindelige liv, fire ugifte søskende levede på en gård i Karlebo Enge i begyndelsen af 1900-tallet. Gennem fotos, taget af søsteren Christine og digte om gården, dyrene og naturen, hun også skrev, får man et levende indtryk af mennesker, hvis liv var på vej til at blive glemt." (Citeret fra www.visitnordsjaelland.dk)

Skoleholdere (førstelærere)

?	172?-1750
Jesper Dauw	1750-1800
Peder Lassenius Hinderup	1800-1829
Hans Ludvig Hansen	1829-1866
Carl Valdemar Erslev	1866-1883
P. Ørum Andersen	1883-1923
Kristian Jakobsen	1923-1926

Førstelærerne ved rytterskolen i Avderød mellem 1829 og 1883.

Oversigten over lærerne ved rytterskolen i Avderød ses herover sammen med rytterskoletavlen, der nu er indmuret til højre for indgangsdøren.

Efterhånden som antallet af elever blev større, var det sidst i 1800-tallet ikke længere muligt for blot én lærer at varetage undervisningen. Skoleholderne blev derfor nu benævnt førstelærere, så der fremover blev mulighed for at ansætte en andenlærer og i enkelte tilfælde endda en tredjelærer, som det også ses herunder på et foto fra maj 2022. Herunder ses Kristian

Jakobsen, som blev den sidste førstelærer, inden skolen blev nedlagt. Lærer Jakobsen var en særdeles driftig person og et typisk eksempel på de ikke så få landsbylærere, som fik stor betydning for udviklingen i lokalsamfundene for både børn og voksne. Jakobsen var født i Skagen i 1896 og kom til Avderød med sin familie i 1923. Ud over lærergerningen tegnede han bl.a. anskuelsestavler (se bind 2, side 219) og holdt foredrag i Skoleradioen fra 1928. Som en af de første skoleradiolærere fortalte han hér om historie og geografi. Lærer Jakobsen lærte også børnene at anlægge skolehaver og fik derudover oprettet et lokalt bibliotek, som gav landsbyens beboere mulighed for at låne bøger, de ellers ikke havde haft adgang til.
(Fotos: Finn Thorshøj og Fredensborg Lokalhistoriske Museum).

Museet på Avderødvej 19 er åbent tirsdag - søndag kl. 13-16, men holder vinterlukket mellem 1/11 og 1/3. Der er gratis adgang.

"Skoleradio sendtes i Danmark første gang i 1926 under et ministerielt udvalg. Det var direkte udsendelser, og i klasseværelset samledes eleverne foran store højtalere. Forbilledet var BBCs skoleudsendelser. I 1944 indstilledes udsendelserne pga. den tyske censur. I 1947 begyndte Danmarks Radio igen at sende skoleradio, og nu tillod den nye optageteknik, at man kunne udnytte alle mediets muligheder fra montager til hørespil. Udsendelserne samledes i serier, og der blev udgivet skriftlige materialer i tilknytning til dem."
(Citeret fra denstoredanske.lex.dk).

Litteratur og links (Avderød Rytterskole):
https://fredensborgmuseum.fredensborg.dk (museets webside).
"*En stemme i Danmarks Skoleradio. Førstelærer Kristian Jakobsen, Avderød Skole*", udgivet af Karlebo Lokalhistoriske Forening, 2018.
A. H. Brandt: "*Træk af Karlebo Kommunes historie*", udgivet i 1970.

Rytterskolen i **Mårum** blev opført 1723.På et tidspunkt blev bygningen udvidet mod øst. Rytterskolen var i brug indtil 1914, hvor den blev afløst af den nyopførte Mårum Skole, som dengang lå lidt uden for byen. Rytterskolen blev derefter anvendt til privat beboelse og i første

omgang beboet af en landmand, som måske også har haft rådighed over skolelodden, som var det oprindelige jordstykke, der hørte til rytterskolen. Da skolebygningen i Mårum havde stået tom i 3 år, endte den med at danne ramme om en lokal naturbørnehave, så i hvert fald de mindre børn i Mårum kunne blive i byen lidt endnu, inden de skulle sendes videre til større byer for at påbegynde deres skolegang.

Rytterskolen i Mårup fotograferet mellem 1900 og 1910 (Gribskov Arkiv). (Midlertidigt billede)

Foruden rytterskolen og Mårum Skole har der også været en skole på Skovvej, Frue Skole, som siden er nedlagt, men også denne bygning eksisterer endnu og anvendes i dag til privat beboelse. Der har således været ikke færre end 3 skoler i Mårum gennem 300 år. I dag er der ingen tilbage!

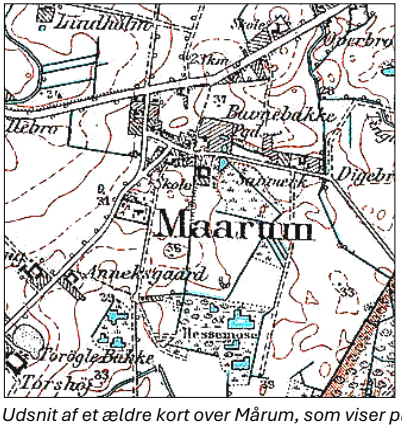

Udsnit af et ældre kort over Mårum, som viser placeringen af rytterskolen tæt ved kirken og den nyere skole lidt nord for landsbyen. Siden rytterskolen i Mårum ophørte som skole i 1914, har bygningen været i privat eje og anvendt til beboelse. Fotografiet, som er fra 1996, findes på Gribskov Arkiv.

Forskolen i Mårum blev opført i 1907. Forskolerne, der fra 1856, omfattede børn fra de første to eller tre årgange. At der mange steder efterhånden også blev oprettet mindre, men selvstændige skolebygninger (forskoler), der typisk også rummede en bolig til lærerinden, som beregnet for de yngste skolebørn, opstod efterhånden, som der manglede mere plads fx i de gamle rytterskoler, som med tiden blev et større og større problem. Forskolerne kunne derfor aflaste skolerne for de større børn og dermed give mere plads, indtil det voksende antal elever igen blev et stort problem.
Der var altid lærerinder, som det hed tidligere, der forestod undervisningen i forskolerne, og forskolen i Mårum blev da også kaldt ´Lærerindeskolen´. De første forskolelærerinder blev dimitteret i 1892. På grund af den lavere løn til lærerinderne end til de uddannede mandlige lærere var oprettelserne af forskolerne imidlertid en billigere og derfor også oftest kærkommen økonomisk ´løsning´ for landkommunerne. Uddannelsen som forskolelærerinde, som oprindelig var etårig, men senere blev forlænget til 2½ år, ophørte med læreruddannelsesloven af 1966.

Da rytterskolen blev nedlagt i 1913-1914, blev tavlen rytterskoletavlen flyttet til den dengang nyopførte Mårum Skole, hvor den blev indmuret i gavlen på højre side af døren. På venstre side blev indmuret en såkaldt ´flyttetavle´, som tydeligvis var inspireret af den gamle rytterskoletavle. På flyttetavlen, som ses på fotografiet herover til højre, er indhugget Christian Xs spejlmonogram og teksten "Opført ANNO 1914 af Græsted-Maarup Kommune" samt følgende bibelcitat: "Herrens Frygt er Visdoms Begyndelse. Dv. Ps. 111.10." Rytterskoletavlens struktur er tæt, og tavlen har kun små ´afflisninger´ i kanterne, som sikkert skyldes vejrslid og især frost. Farven på stenen er grå, og der er enkelte svage spor af de 4 jernkramper, som oprindeligt har holdt tavlen på plads. Teksten på tavlen, som herover ses til venstre, er tydelig, ganske skarpt hugget og usædvanlig fejlfri både med hensyn til opstilling og stavning. Teksten er ikke trukket op med farve, men er alligevel forholdsvis let læselig.

Mårum Skole, som den ser ud i dag, og et ældre postkort uden tidsangivelse af forskolen, som blev opført i 1907. Forskoler opstod på dette tidspunkter i adskillige byer , men også i landdistrikterne, hvor pladsmangelen fx i de

gamle rytterskoler efterhånden blev et større og større problem. Der var altid lærerinder, som det hed tidligere, der forestod undervisningen af de yngste børni forskolerne, og forskolen i Mårum blev da også kaldt ´Lærerindeskolen´.

'Litteraturhenvisninger og links (Mårum Rytterskole):
"Træk fra Maarum Skoles historie", udgivet 1983 og *"Træk fra Maarum Skoles historie bind 2"*, udgivet 1986.

Rytterskolen i **Dageløkke,** som tidligere hed Daugløkke, er ændret og ombygget i tidens løb, som det også fremgår af arkitekt Sven Julius Risoms glimrende rekonstruktionstegninger af den oprindelige rytterskole. Sven Risom (1880-1971) arbejdede bl.a. meget med rekonstruktioner. Den 3. maj 1800 blev rytterskolen i Dageløkke visiteret af biskop Balle, som var ganske tilfreds med det, han så: *"Børnene havde giort god Fremgang i Lærebog og Catechismus, svarede med Forstand, viiste Færdighed, læste vel i Bog, havde lært den Bibelske Historie, kiendte Geographie og Naturlære, skrev og regnede og sang godt. Naar Skolegang formeredes, blev her megen Oplysning. 23 Bøger bleve uddeelte. Kirkesanger og Skolelærer Holm underviser meget vel, catechiserer ypperlig og synger skikkelig. Han er Seminarist*".

På fotografiet fra 1928 ses kunstmaleren Ole Kielberg (1911-1985), som bosatte sig i den gamle rytterskole i 1938. Mange af hans malerier - bl.a. dette herover til højre af rytterskolen set fra havesiden - blev inspireret af hjemmet og naturen omkring Dageløkke. Ole Beck Kielberg blev uddannet på Kunstakademiet mellem 1929 og 1933 og var medlem af Corner- og Høstudstillingen fra 1936 til sin død.

Ole Kielberg fotograferet i juli 1984 med nysgerrige køer i baggrunden. (Foto: Stefan Kat Nielsen) samt et udateret luftfoto af rytterskolen i Dagelykke. (Fredensborg Arkiverne).
Frederiksborg- Humlebæk Lokalhistoriske Forening udgav i Årsskriftet 2012 en fin artikel med titlen "Ole Kielberg 1911-1985" på 81 sider, hvor der også er en forholdsvis fyldig beskrivelse af Kielberg og ´hans rytterskole´.

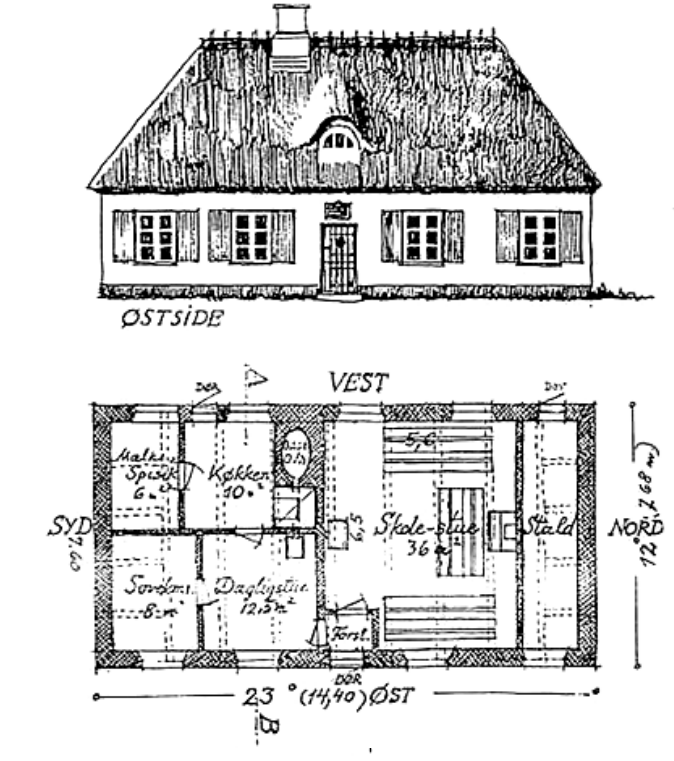

Arkitekt Sven Risoms rekonstruktionstegninger af den oprindelige rytterskole i Dageløkke fra 1725 og "af den i 1843 med et andet klasseværelse tilbyggede rytterskole efter ombygningen i 1792". Kvistvinduet er dog kommet til senere.

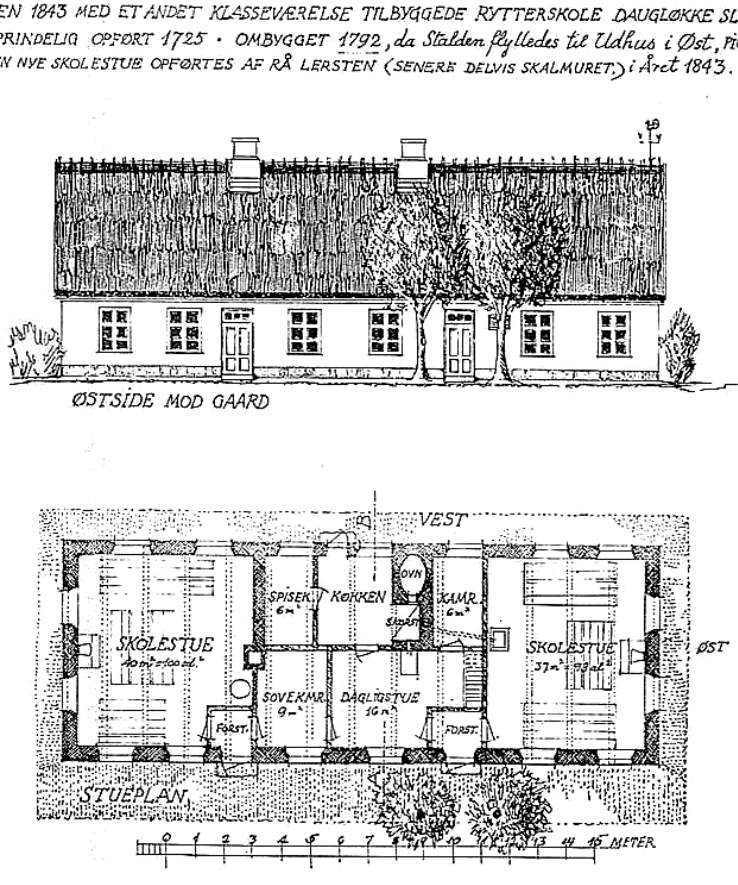

Risoms rekonstruktionstegning af den planlagte udvidelse af rytterskolen i 1843. En tilsvarende tegning af en planlagt udvidelse af skolen i 1843 med endnu et klasseværelse er gengivet i en anden udgave på side 189.

Den 9. juni 1806 visiterede biskop Balle rytterskolen i Dageløkke for sidste gang og noterede denne gang, at *"Kirkesanger og Skole Lærer Holm, Seminarist, udmærker sig ved Duelighed, Lyst og Nidkierhed, livlig Bliidhed og megen Færdighed i alt, hvad forbedret Skole Underviisning indbefatter, saavelsom ved yndig Sang, hvori hans Børn ere de fortrinligste. Af Skolepligtige Børn vare Syv udeblevne, og To afholdtes ved Sygdom. Der ere 21 Børn, som skrive, og 10 regne. 26 Børn ere øvede i Europas og fornemmeligen i Fædrenelandets Geographie. Adskilligt af Naturlære og Naturhistorie er dem ligeledes bekiendt. Men alle tilhobe udmærke sig ved deres yndige Sang, hvilken de udføre til megen Velbehag paa egen Haand saavel i Henseende til Psalmer som Viser og have lært mange af begge Slags uden Ad. Ved Overhørelse i Religion efter Lærebog og Catechismus samt i Bibelsk Historie befandt jeg, at deres Begreber*

vare klare og vel ordnede. De vidste tillige at svare med Færdighed. Ogsaa viiste de Prøver af deres Agtpaagivenhed paa deres Lærers Veyledelse til Bekiendtskab med Naturlære saavelsom med Geographie efter Landkort. Adskillige regnede til Prøve gandske vel. leg eftersaae deres Skrivt og fandt mig fornøyet. Deres Færdighed i Boglæsning satte jeg paa Prøve ved at forelegge flere dem ubekiendte Bøger, og saaledes opledte jeg 28 Børn, som med Ret forhvervede sig hver sin Bog til Belønning af større eller mindre Værdie, alt i Forhold til deres Alder og Fremgang. Den værdige, virksomme, meget duelige og for sit Fag ligesaa nidkiere som velskikkede Skole Lærer Seminarist Holm har giort sig paa beste Maade fortient af Forældre og Børn. Det er til Ære for de første, at de skiønne derpaa, og til mangefold Held for de sidste, at de benytte sig med Lyst af hans troefaste Aarvaagenhed og Omhue. Derfor blomstrer almennyttig Oplysning fortrinligen i hans Omkreds. Gud velsigne og glæde ham med rige Frugter af sin velanvendte Fliid".
Rytterskolen i Dageløkke ophørte som skole i 1973 og blev derpå anvendt til privat beboelse. Bygningen er siden nedbrændt.

Den første skoleholder ved rytterskolen i **Veksebo** hed Key Topp, som præsten beskrev som "*et godt stakkels Faar, ikkun af maadelig Capacitet, men af et ærligt Gemyt og lader sig vise til rette.*" Neskop Balle visiterede skolen i juni 1806 og bemærkede ved den anledning bl.a., at "*Kirkesanger og Skole Lærer Christensen, Seminarist, er flittig, har Indsigter og Evner, men savner Livlighed i sin Underviisning; dog paadriver han Udenadslæsning. Af 82 paa Listen antegnede Børn savnedes 8 foruden 2 Syge. Ved at overhøre de tilstedeværende efter Lærebog, Catech. og Bibelsk Historie samt i Boglæsning efter forskellige Bøger fandt jeg, at 14 deriblandt, som havde været flittige til Skolegang, ogsaa vidste at giøre Rede for deres Kundskab med Eftertanke og havde godt Begreb samt læste vel i Bog. Man vidste noget lidet af Geographie. 10 deriblandt øvedes i Skrivning, hvori de 6 havde giort god Fremgang. Ogsaa var Regning begyndt med en Deel, men ikkun een gik frem endnu med Iver og Færdighed. Man havde iligemaade lært Psalmer. Disse 14 Børn fik Bøger til Opmuntring af forskellig Beskaffenhed i Forhold til deres Alder. leg havde ved Overhørelsen antegnet 4 Børn endnu med Hensyn til deres udviste gode Kundskab, men ved Boglæsningen fandtes de ikke saa faste og vel øvede, at Belønning kunde meddeles. Den flittige og forstandige Skolelærer, Seminarist Christensen, giør alt, hvad mueligt er, for at fremme Oplysning. Men Skolegangs idelige Forsømmelse lægger for megen Hindring i Veyen. Gud styrke ham!*"

Rytterskolen i Veksebo (fotografi fra 1987). Den nedlagte rytterskole findes endnu og anvendes til privat beboelse.

Rytterskolen blev om- og udbygget flere gange og fik således en større tilbygning mod vest i 1878, og i 1914 blev det oprindelige stråtag udskiftet med et tegltag. Rytterskolen i Veksebo fungerede som almueskole frem til 1934, hvor den blev nedlagt. Siden har bygningen været anvendt til privat beboelse.

De to skolefotografier herover er begge fra tiden omkring 1890 og viser børnene og skoleholder Peder Pedersen Schack opstillet foran rytterskolen på Veksebovej. Bemærk den indmurede rytterskoletavle til højre på fotografi i midten. Begge fotografier findes på Fredensborg Arkiv. Førstelærer Peder Pedersen Schack, som forestod undervisningen ved rytterskolen i ikke færre end 28 år, er hér fotograferet omkring 1885. Inden han kom til rytterskolen i Veksebo, havde han i 1866 oprettet en realskole i Slotsgade. (midlertidige fotografier / skolefotografierne)

Litteraturhenvisninger og links (Veksebo Rytterskole):
En udmærket oversigt over det tidlige skolevæsen i Asminderød Sogn findes på web-adressen www.olischer.dk/Byskriv/skoler.html

Rytterskolen i **Grønholt** blev opført i 1722. "*I Grønholt Skole havde jeg mange maadelige og faa ret gode. Megen Forsømmelse havde havt Sted fra Børnenes Side. Skoleholder Biørn er ellers baade flittig og skikkelig. Han giør, hvad han kan.",* noterede biskop Balle, da han visiterede rytterskolen i 1787.

Rytterskolen i Grønholt findes stadig og ligger midt på hovedgaden, Grønholtvej.

I juni 1806 blev skolen atter visiteret af Biskop Balle, som efterfølgende indberettede, at *"Kirkesanger og Skole Lærer Biørn er en Flittig og velskikket Lærer, som leder sine Børn til Tænksomhed og varer paa, at deres Hukommelse tillige beholder, hvad der læres. Ikkun i Boglæsning havde mindre Nøyagtighed fundet Sted (...) Den velskikkede og meget flittige Skolelærer Biørn fortiener al Opmuntring. Gud velsigne ham!"*

Rytterskolen i Grønholt, for længst erstattet af en anden skole, men bygningen findes stadig lige over for kirken, hvor den også blev kaldt ´Graver Niels Nielsens Hus´. Rytterskoletavlen er nu tilbageført til rytterskolen, hvor den nu er ind-muret på facaden af den privatejede bygning, som nu anvendes til beboelse.

Da rytterskolen i Grønholt i 1912 blev erstattet af en nyopført skole, flyttede rytterskoletavlen i første omgang med, men da denne skole i 1940´erne blev afløst af en nyopført centralskole for Asminderød-Grønholt og i stedet blev indrettet som præstegård, holdt rytterskoletavlen atter flyttedag. På centralskolen blev tavlen opsat på en væg i hallen ved gymnastiksalen. Det havde imidlertid i mange år været et ønske hos borgerne i i Grønholt, at tavlen kunne tilbageføres til rytterskolen. I 1973 gik dette ønske omsider i opfyldelse. Rytterskoletavlen var på det tidspunkt opsat på Fredensborg Skole. Det lykkedes endda at finde det den oprindelige, men siden tilmurede niche på rytterskolen, hvorfra tavlen i sin tid var nedtaget. Da tavlen blev til bageført blev det den 29. november fejret med en festlig sammenkomst med taler etc. hos graveren, som var den daværende beboer af rytterskolen. (Kilde: Frederikborg Amts Avis, den 30. november 1973).

Den bevarede rytterskole i **Sjælsmark** ligger kun få hundrede meter fra nordbredden af Sjælsø. Da biskop Balle visiterede skolen første gang i 1787, noterede han i visitatsbogen, at *"I Selsmarke Skole svarede Børnene i Almindelighed med god Forstand. Adskillige, hvis Navne jeg haver optegnet, udmærkede sig til megen Roes. De havde tillige lært deres Bibelhistorie. Skoleholder Holstebroe, en duelig, flittig og skikkelig Mand, fortiener Opmuntring."*
Den 30. april 1800 fik skolen atter besøg af biskop Balle, som denne gang dog var noget mindre tilfreds med forholdene. Han bemærkede i hvert fald bl.a., at *"Børnene havde meget forsømt Skolen. Nogle havde gjort antagelig Fremgang i Lærebog og Catechismus samt læste vel i Bog, mest ved Forældrenes Hielp. Den største Deel var svag og vidste lidet. (...) Degnen holder en Vicarius for sig, Nørregaard, som ikke forstaar at catechisere."*
Nørregaard vikarierede stadig for degnen, da biskop Balle visiterede skolen for tredje gang den 4. juni 1806. Bispen var imidlertid stadig ikke imponeret over vikarens evner til i lære børnene indholdet af Katekismus: *"Skole-Assistent Nørregaard er flittig nok, men har ikke*

store Gaver til at catechisere; dog lærer han de flittige Børn nogenlunde at fatte Meningen af det, der læres, og holder dem temmelig vel til Boglæsning og Skrivning. Jeg maatte tøve meget længe, inden Børnene forsamlede sig. Omsider befandtes, at nogle af dem, der omsider kom til stede aldrig før havde været i Skole; og nogle hørte til Blaustrød og andre til Hirschholms Skole. Af Skolepligtige Børn, efter Fortegnelsen, savnedes ikke mindre end 57 (...) Skolegang blev alt for meget forsømt. Dersom gavnlig Oplysning skal vinde nogen Fremgang, maae deres Forsømmelse efter Muelighed afhielpes. Afdøde Degns Skole-Assi-stent. Nørregaard kan nok veylede Børnene til nogenlunde Begreb og lære dem godt at læse i Bog."

Da rytterskolen blev nedlagt i 1852, blev rytterskoletavlen flyttet til skolen i Grønnegade. Da også denne skole blev nedlagt i 1939, blev tavlen siden opbevaret på kommunekontoret indtil 1942, hvor den blev tilbageført til den gamle rytterskole, som på det tidspunkt var i privat eje. I første omgang blev rytterskoletavlen imidlertid ikke opsat på væggen, men i stedet anvendt som trædesten ved vandposten i gården. Stenen var enten nedgravet eller lå direkte på jorden med skriftsiden nedad, så forsiden af stenen trods alt blev bevaret. Tavlen har også en del vejrslid, og en del af kronetoppen har revner, men den ser ellers ikke ud til at være renoveret. Tavlen kan skimtes til højre for døren. Fotografiet herunder, som er fra 1999, findes på Museum Nordsjælland, Hørsholm Lokalarkiv.

Rytterskolen blev nedlagt i 1852 og erstattet af en nyopført skole i Grønnegade. Siden da har bygningen været i privat eje og været anvendt til privat beboelse.

Litteraturhenvisninger og links (Sjælsmark Rytterskole):
Karen Hansen: *"Grønnegades Skoledistrikt gennem Aarene"*, udgivet 1927.

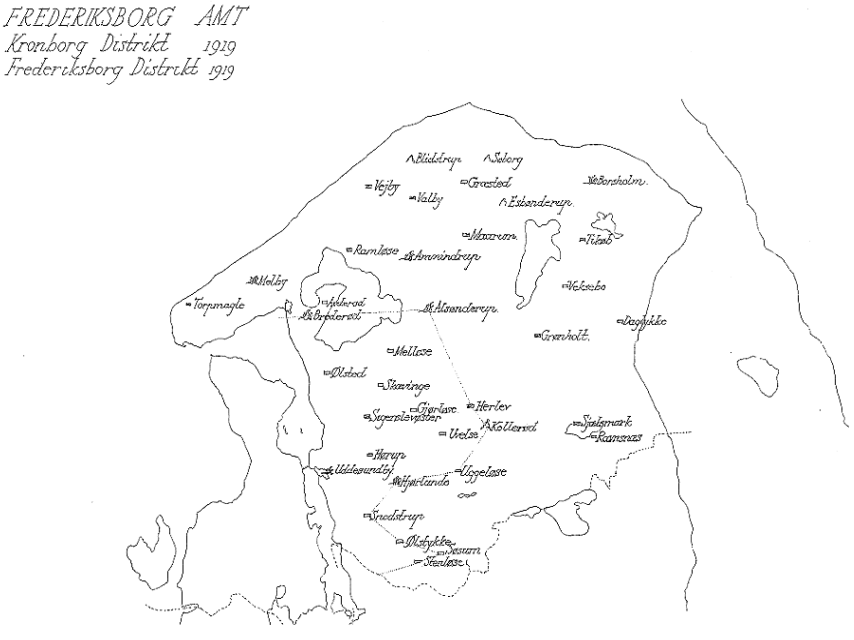

Vær opmærksom på, at Avderød er fejlplaceret på arkitekt Svenn Eske Kristensens håndtegnede kort over Frederiksborg Amt fra 1919, som er gengivet herover, hvor Avderød fejlagtigt er placeret i Auderød (som det staves nu) ved Frederiksværk og ikke ved Karlebo.

Udsnit af kort fra krak.dk

Frederiksborg Rytterdistrikt I Frederiksborg Rytterdistrikt blev der opført 5 skoler i 1722, 5 skoler i 1723, 5 skoler i 1724 og 3 skoler i 1725. Alle skolerne blev opført af bygmester Laurits Eriksen for 550 rigsdaler pr. skole. De 18 rytterskoler blev opført i følgende sogne:

Sogn	Opført	Bemærkninger
Nørre Herlev (tidl. Herlev) (*)	1722	Opført på nuv. adr. Kirkepladsen 2 (Nørre Herlev Bygade 26) som nabo til kirken. I tiden løb er bygningen tilbygget med `*4 Alen mod Nord´* jf. ældre kilde. Rytterskolen blev nedlagt i 1897 og afløst af en nyopført skole. Bygningen overgik samme år i privateje. I 1921 oplyses det, at den på dette tidspunkt `*beboes af 2 Familier´*. Mellem 1925 og 1945 blev bygningen anvendt som købmandsforretning. Siden har bygningen, som er smukt bevaret, udelukkende været anvendt til privat beboelse.
Kollerød (*)	172?	Opført på ukendt adresse i den sydlige del af byen. Rytterskolen blev nedlagt i 1877 og afløst af en nyopført skole. Angiveligt blev bygningen derefter anvendt som svinehus, inden den på et ikke oplyst tidspunkt blev revet ned.
Uggeløse	172?	Opført på nuv. adr. Uggeløse Bygade 79. I tidens løb blev bygningen tilbygget i begge ender. En beskrivelse af rytterskolen fra 1919 oplyser, at bygningen på dette tidspunkt stadig var i brug som skole, men det er usikkert, præcis hvornår skolen blev nedlagt og overgik til privateje. I en periode fungerede bygningen som præstegård. Bygningen er bevaret og anvendes fortsat til privatbeboelse.
Gørløse (*)	1723	Opført på nuv. adr. Hovedvejen 19. Bygningen blev i 1859 udvidet med tilbygninger i begge ender. Rytterskolen blev nedlagt i 1925 og afløst en af nyop-

		ført skole. Kommunen frasolgte bygningen i 2010, og siden har den været anvendt til privat beboelse.
Skævinge (*)	1723/ 1724?	Opført på nuv. adr. Ny Harløsevej 12. Bygningen er i 1875 og atter i 1892 tilbygget i begge ender. Rytterskolen blev nedlagt i 1954 og afløst af en nyopført skole. Bygningen, som er bevaret, har siden været anvendt til privat beboelse.
Tulstrup (tidl. Alsønderup)	1723	Opført på Hillerødvejen `*på Skovsrodgårds mark*`. Rytterskolen, som blev udbygget i 1798 og igen i 1840, nedbrændte i 1885 og derpå erstattet af en nyopført skole på samme sted.
Meløse (*)	172?	Opført på nuv. adr. Meløse Byvej 10 A. Bygningen blev i 1858 angiveligt tilbygget med ca. 7 fag og yderligere tilbygget i 1897. Rytterskolen blev nedlagt i 1961 og afløst af en nyopført skole. Bygningen, som er bevaret, kom dermed i privateje og har siden været anvendt til privat beboelse.
Brederød (*)	1724	Opført på en ikke oplyst adresse. Bygningen blev i løbet af 1800-tallet tilbygget i begge ender. Rytterskolen blev nedlagt i 1892 og afløst af nyopført skole uden for byen. Bygningen nedbrændte i 1907.
Ølsted	1723?	Opført på nuv. adr. Ølsted Hovedgade 2. Bygningen blev i løbet af 1800-tallet tilbygget i begge ender og et vinkelbygget udhus og en stald. Rytterskolen blev nedlagt i 1964 og erstattet af nyopført skole. Bygningen, som er bevaret, har på et tidspunkt været privateje og anvendt til privat beboelse. Senere blev bygningen overtaget af menighedsrådet og anvendes i dag til mødelokaler og som kirkekontor.

Sigerslevøster (Sigerslev-Øster)	1725	Opført på nuv. adr. Smedevej 29. Bygningen er i tidens løb udvidet og ombygget i betydelig grad. I 1921 blev den således beskrevet som *´meget forandret og beboet af en maler´*. Rytterskolen blev afløst af nyopført skole i 1913. Bygningen, som er bevaret, har siden været anvendt til privat beboelse.
Ude Sundby / Udesundby (tidl. Uddesundby) (*)	1724	Opført på nuv. adr. Skolestræde tæt ved kirken. Rytterskolen blev i årenes løb udbygget fra 5 til 12 fag. Bygningen nedbrændte i 1868.
Store Rørbæk (tidl. Snostrup) (*)	1723	Opført på nuv. adr. Skolelodden 1 A. Skolestuen blev udvidet med en tilbygning omkring 1838, og det samme skete med lærerboligen i 1862. Rytterskolen blev nedlagt i 1956 og afløst af en nyopført skole. Bygningen forblev i offentligt eje og i en periode anvendt både til beboelse og som folkebibliotek. I 1992 blev bygningen indrettet som kommunalt kultur- og fritidshus og gennemgik i 1999 en restaurering. En nedlæggelse begrundet i besparelser blev i 2016 overvejet af Frederikssund Kommune, men denne idé gav imidlertid anledning til så betydelige protester, at bygningen, der ejes af kommunen, stadig anvendes som kulturhus.
Jørlunde (tidl. Hjørlunde)	172?	Opført som nabo til kirken på en ikke oplyst adresse. Rytterskolen nedbrændte i 1862 og blev erstattet af en nyopført skole på samme grund. Denne skole var angiveligt opført som en kopi af den nedbrændte rytterskole med i alt 5 fag.
Ølstykke	1724	Opført på nuv. adr. Københavnsvej 27. Bygningen er på et ikke nøjere anført tidspunkt udvidet, så lærerboligen blev

		større. Efter en tilsyneladende mindre brand i 1968 blev bygningen istandsat. Rytterskolen var angiveligt nedlagt før 1971, hvor bygningen, som er bevaret, oplyses at være i privateje og anvendt til beboelse.
Stenløse (*)	172?	Opført på hjørnet af Byvej og nuv. Præstegårdsvej. I tidens løb var bygningen tilbygget i begge ender, inden rytterskolen blev nedlagt i 1938 for kort efter nedbrudt for at give plads til en udvidelse af kirkegården.
Hørup (*)	172?	Opført på nuv. adr. Hørupvej 9B. Bygningen blev i 1856 tilbygget i begge ender. Rytterskolen blev nedlagt som skole i 1958, og bygningen, som er bevaret, har siden været anvendt til privat beboelse.
Uvelse (*)	172?	Opført på nuv. adr. Byvej 5. Bygningen blev udvidet med 2 fag mod syd i 1856 og atter med 2 fag mod nord ca. 1880. Rytterskolen blev nedlagt i 1925, hvor den blev afløst af en nyopført skole. Bygningen, som er bevaret og i dag har intet mindre end 4 skorstene, har siden været anvendt til privat beboelse.
Søsum (*)	172?	Opført på nuv. adr. Søsum Bygade 2. I tidens løb blev bygningen udvidet med nogle få fag i begge ender. Rytterskolen blev afløst af en nyopført skole i 1938. Bygningen, som stadig er bevaret, overgik det følgende år til privateje og har siden været anvendt til privat beboelse.

Rytterskolen i **Nørre Herlev,** der undertiden også ses omtalt som blot Herlev, blev opført i 1722 tæt ved kirkegårdsmuren til Nørre Herlev Kirke. Skolen blev opført som en af de allerførste rytterskoler i landet. Grunden hertil var, at slotspræsten ved Frederiksborg Slot og samtidig sognepræst i Hillerød og Nørre Herlev, pastor og senere biskop Peder Hersleb (se side 145), var på særdeles god fod med Frederik IV.

De ældste bygninger i Nørre Herlev er naturligvis kirken, der stammer fra middelalderen, og rytterskolen, der blev opført i 1722 som en af de første af disse skoler. Rytterskolen, der ligger ganske tæt ved Nørre Herlev Kirke, ses til venstre på fotografiet herover.

Allerede i 1718 fik Herslev tilsagn om, at en af de påtænkte kongelige skoler, som skulle opføres i forbindelse med kongens 50-års fødselsdag i 1721, ville blive opført i Nørre Herlev. På det tidspunkt var det ellers endnu ikke bestemt, hvor skolerne skulle placeres, men ved at indgive sin ansøgning om oprettelsen af en skole i sit anneks i Nørre Herlev, blev Hersleb i virkeligheden ophavsmanden - eller i det mindste en af de vigtigste ophavsmænd - til realiseringen af Frederik IVs plan om oprettelsen af rytterskolerne, idet kongen pålagde Hersleb at udarbejde den samlede og oprindelige plan for oprettelsen af samtlige 240 skoler i de 12 rytterdistrikter; en opgave, som Hersleb sammen med andre personer, der også var vigtige i forbindelse med gennemførelsen af planen om rytterskolerne, løste på allerbedste måde og til kongens fulde tilfredshed.

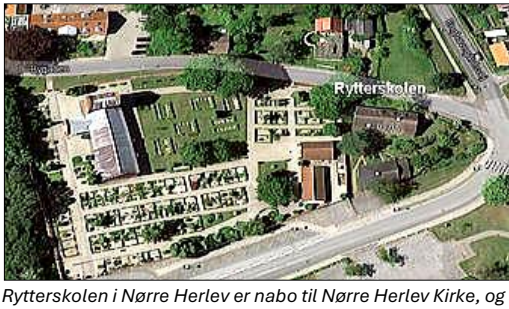

Rytterskolen i Nørre Herlev er nabo til Nørre Herlev Kirke, og som det ses påluftfotografiet, ligger bygningen kun

få meter fra kirkegårdsmuren. På fotografiet ses kirken til venstre og rytterskolen til højre, som det er markeret på fotografiet. Vær opmærksom på, at billedet ikke er retningskorrekt, men set fra øst. (Luftfotografiet stammer fra Google Maps, øvrige farvefotos: Eva Vester).

Allerede i januar 1722, inden beslutningen om den endelige beslutning om placeringen af rytterskolen i Nr. Herlev var taget, havde Hersleb ansat en skolemester og for egen regning lejet en midlertidig skolestue. Samtidig påtog han sig at skaffe 15 læs sten til byggeriet af den egentlige rytterskole, som han mente burde bygges "*strax ved Kirchegaarden paa dend ledige Platz tæt ved Degnen i Herløf*". (Citatet er fra Herslebs svar på en skrivelse fra amtmanden, som er gengivet i Jespersen og Thastum: "*Skolekalender eller Beskrivelse over Skoleembederne i Sjællands Stift 1842 og 1843*".)

Udsnit af kort fra 1775 med mulig (?) angivelse af rytterskolens placering som nabo til Herlev Kirke. Til venste ses et portræt af biskop Peder Hersleb (se side 222), og til højre er gengivet et ligeledes samtidigt portræt af biskop Balle (se side 159), som visiterede rytterskolen i Nørre Herlev flere gange i løbet af sin embedsperiode som biskop over Sjælland Stift, og hvis omfattende notater og indberetninger til kancelliet giver et grundigt og troværdigt indtryk af skoleundervisningen både i købstæderne og i landsognene.

Med den generelle ombygningsplan for rytterskolerne fra 1792 fik skolerne efterhånden opført et udhus med en mindre stald, fordi øgede pladskrav nødvendiggjorde, at de oprindelige stalde i selve skolebygningerne blev sløjfet, så især skolestuen kunne gøres større (se side 168). For Nr. Herlevs vedkommende skete dette i 1795.
Biskop Balle, som visiterede skolen i 1787, noterede i visitatsbogen, at *"I Herløv Skole befandtes de Børn at være de flittigste, som havde søgt Skolen, og derimod vare de bedre, som havde hiemme i Huset nydt Underviising af deres Forældre. Skoleholder Westergaard er Attestatus og savner ikke Duelighed. Men Flid haver han ikke beviist. Der klages meget over, at han tager andre Ting vare og agter ingen Paamindelse. Jeg kan imidlertid ikke røre ham, saalænge mig fattes lovformeligt Beviis. Han er en mægtig Tovtrækker"*.
Efter sin anden visitats i 1793 bemærkede Balle denne gang, at *"I Nørre-Herløw Skole svarede adskillige Børn med god Forstand af Lærebogen. De fleste havde skikkeligt Begreb om Catechismi Indhold og læste vel i Bog (...) Skoleholder Westergaard, som nu er blevet flittig, catechiserer meget godt."* Den lærebog, som biskop Balle hentyder til, er den bog, som han selv havde udgivet i 1791 (se side 227). Bogen var en ny udgave af Luthers lille Katekismus med forklaringer, som Balle havde givet titlen *´Lærebog i den evangelisk christelige Religion til brug for alle skoler i Danmark´*, men almindeligvis benævnes *´Balles Lærebog´*, blev den

autoriserede udgave af katekismus til skolebrug i adskillige årtier og er måske den mest udbredte skolebog i Danmarks historie. Den 25. maj 1800 fik Nørre-Herlev igen besøg af biskop Balle, som denne gang bl.a. indberettede, at der *"fandtes mange iblandt Landsbye-Ungdommen, som gjorde meget god Rede, dels efter Lærebog, deels efter Forklaring"*. Biskop Balle havde travlt under denne visitats, hvor han som altid på sine visitatser også besøgte både kirken og fattighuset, men det ser ud til, at han under denne visitats ikke fik aflagt skolen et besøg, men i stedet nøjedes med overhøringen af børnene i kirken, - en situation, som ellers kun indtraf uhyre sjældent, når den travle biskop ellers visiterede sognene.

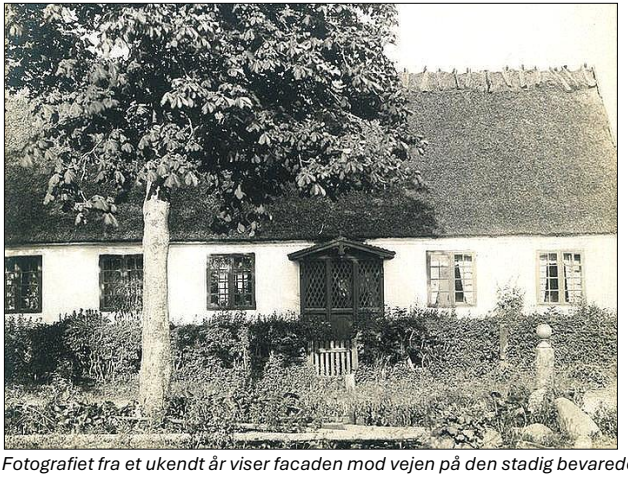

Fotografiet fra et ukendt år viser facaden mod vejen på den stadig bevarede rytterskole. Mellem vinduerne i højre side ses den indmurede rytterskoletavle (Brødeskov Lokalhistoriske Forening). På det nutidige fotografi af den bevarede bygning kan man stadig tydeligt se, hvor rytterskoletavlen var indmuret, men selve tavlen blev imidlertid fjernet, da skolen blev nedlagt i 1897 og flyttet til den nyopført skole, som afløste rytterskolen. (Foto: Eva Vester).

Den smukke og særdeles velholdte rytterskole i Nr. Herlev anvendes i dag til privat beboelse. (Foto: Eva Vester).

Den oprindelige rytterskoletavle fra N. Herlev kan i dag ses opsat i en mellmgang på skolemuseet i ´Kertemindeskolen´, som er genopført i ´Den gamle By` i Århus, men som købstadsskole naturligvis aldrig har haft en rytterskoletavle.

Biskop Balles sidste visitation af skolen i Nørre Herlev fandt sted den 20. maj 1805, og da var

den aldrende biskop noget bekymret over det betydelige fravær af eleverne på skolen. Han noterede nemlig efter visitatsen, at *"Skoleholder Westergaard har Duelighed, men synes ikke at have anvendt den omhyggeligste Fliid. Hans Ungdom har tabt sig. Af de paa Listen antegnede Børn savnedes 19, og 2 afholdtes ved Sygdom. Skolegangen havde i det heele været maadelig (...) De flestes Skolegang var indskrænket til 3 eller 2 eller 1 Maaned samt enkelte Uger og Dage. Nogle havde slet ikke været i Skole. Ved Overhørelse efter Lærebog og Catechismus samt ved at prøve Indenadslæsning i forskellige Bøger opledte jeg 14 Børn, som viiste i deres Svar, at de havde rigtigt Begreb om det, der var lært og ey havde glemt igien, hvad de før vidste, og derhos havde været mest flittige, saa jeg kunne være fornøyet med dem (...) Der ere 7, som skrive, tildeels ret godt. Men regning har ikke fundet sted, som dog herefter bør paadrives (...) Skolelærer Studiosus Westergaard har Duelighed og Kraft. Ieg tvivler ey paa, at han ved Skolegangs forhaabede Tilvext medvirker fremdeles med Iver og Lyst til Christelig Oplysnings forøgede Udbredelse. Beboelsesleiligheden er god; da den afgiver 4 gode værelser foruden Kjøkken og Spisekammer. Desuden er i Udhuset indrettet Bryggers, Bageovn og Pigekam-mer. Haugen er meget lille og slet indhegnet (...) Skolelodden, omtrent 5 Tdr. Land, er fortrinlig god, leerblandet Muldjord (...) Den er beliggende 1000 Skridt fra Skolen, kan ikke ses fra samme, men Veien dertil er god og indgrøfter. Der kan rigelig fodres og græsses 3 Køer og 2 Faar."* (Citeret fra Jespersens og Thastum: "*Skolekalender eller Beskrivelse over Skoleembederne i Sjællands Stift 1842 og 1843.*") .

I tidens løb blev rytterskolen i Nørre Herlev udbygget med "*4 Alen mod Nord*", som der står i kilden til denne oplysning. Rytterskolen ophørte som skole omkring 1895 og overgik derefter til privateje. En ny skole blev opført i 1903. Hvor børnene har gået i skole i de mellemliggende 8 år, er uklart.

Købmandshandel´ står der med store bogstaver på gavlen af rytterskolen i Nørre Herlev. I perioden omkring 1925-1945 (tidspunktet er ret usikkert) var der nemlig indrettet købmandsbutik i bygningen. Fotografiet menes at være fra omkring 1945, og er nu arkiveret i Brødeskov Lokalhistoriske Forening. Rytterskoletavlen fra Nr. Herlev, der i 1921-tallet blev fundet på loftet i den siden 1903 nedlagte skole, som afløste rytterskolen i 1897, blev derefter overdraget til "Den Pædagogiske Studiesamling", der senere har deponeret tavlen til skolemuseet på ´Kertemindeskolen´ i ´Den gamle By` i Århus, som ses til højre. Købstadsskoler og rytterskoler havde ellers ikke noget med hinanden at gøre.

I en kortfattet beskrivelse af den nedlagte rytterskole fra 1921 bemærkes det, at bygningen *´beboes af 2 Familier´*. Senere var bygningen i en periode indrettet som købmandsforretning med indgang i nord-gavlen, hvor der også blev plads til 2 mindre udstillingsvinduer. De sidste

mange årtier har den velholdte skolebygning dog udelukkende været anvendt til privat beboelse.
Efter opførelsen af den nye skole i Nørre Herlev i 1903 blev rytterskoletavlen overført til denne skole, hvor den blev henlagt på skolens loft. Her lå den stadig i 1921 - næsten 20 år senere! På et eller andet tidspunkt blev tavlen flyttet til købstadsmuseet ´Den gamle By´ i Århus, hvor den blev opsat ved en indvendig trappe i `Kertemindeskolen´, som er en ganske vist næsten samtidig købstadsskole, men den var naturligvis på ingen måde en rytterskole og har derfor heller ikke nogen naturlig forbindelse med rytterskoletavlen. 1739 udsendte Christian VI en forordning om skolevæsenet i købstæderne, og i 1741 opførte bystyret så denne skole, som lå på Strandgade i Kerteminde, men siden blev nedlagt og som allerede nævnt i 1935 blev flyttet til ´Den gamle By´. Rytterskoletavlen, som i øvrigt ejes af Danmarks Lærerforening, er velholdt med en tæt struktur på en grå sten. Teksten er velafbalanceret og let læselig (se det ældre arkivfoto på forrige side).

Nuværende ejere af rytterskolerne er oftest meget interesserede i disse skolers historie og viser undertiden gerne de gamle skolebygninger frem for historisk interesserede. Rytterskolerne var en ´folkegave´ til bønderne på krongodset, som Frederik IV ønskede at give på sin 50-års fødselsdag i 1721. I 2011 var det derfor 290 år siden, at den beslutning blev taget, og i Nørre Herlev valgte man at fejre fødselsdagen med en rundvisning i den velholdte rytterskole, som dengang havde været Birthe og Lars Feilbergs hjem gennem et halvt hundrede år, siden parret indtog den nyerhvervede, men på dette tidspunkt stærkt forfaldne rytterskole og gik i gang med det store arbejde at renovere den gamle bygning. Trods lidt småregn mødte 30 interesserede mennesker op til arrangementet på rytterskolen i 2011 både for at se den smukt istandsætte bygning indefra, men også for at høre Birthe og siden afdøde Lars Feilberg fortælle om skolens historie. (Kilde: SN.dk, okt. 2011 / fotos: Thomas Arnbro).

Litteraturhenvisninger og links (Nørre Herlev Rytterskole):
Bjørn Kornerup: "*Peder Herslebs Præsteaar i Hillerød-Herløv 1718-25*", og sammes forfatters artikel: "*Til Ryttergodsskolernes Forhistorie*", side 1-40. Begge artikler findes i årbogen for 1921, udg. af Frederiksborg Amts Historiske Samfund. Artiklerne kan også læses eller downloades som pdf-fil på www.slaegtsbibliotek.dk
Christian Larsen: *"Hoveriet og arbejdet skal gøres, kroppen skal bruges; sjælen kan have, hvem der vil... / Biskop Peder Herslebs visitatsindberetninger 1739-1745"*, udgivet af ´Kildeskriftselskabet´, Kbh. 2003. Bogen indeholder desuden en udmærket biografisk indledning om biskop Hersleb.

Rytterskolerne blev almindeligvis opført i umiddelbar nærhed af den lokale sognekirke, men i **Kollerød** var der imidlertid ikke nogen kirke, da rytterskolen blev opført, idet landsbyen hørte under Lynge Sogn, hvor også kirken ligger. Biskop Balle visiterede skolen første gang i 1787, hvor han kort noterede i visitatsbogen, at i *"Collerød Skole var en stor Forsamling af Børn,*

som forenede god Forstand og Indsigt med færdig Læsning. Skoleholder Halberg underviser dem tilbørlig og er vel oplagt til sit Embede. Han catechiserer ret godt." Ved visitatsen i 1793 var situationen nogenlunde den samme. Balle bemærkede denne gang, at *"De fleste Børn (...) gjorde Rede for en del af Lærebogen med god Forstand. Ogsaa havde de lært Catechismus med Eftertanke. Boglæsning var god. Psalmer havde man lært. 15 Bøger blev uddelte. Skoleholder Crener underviser, catechiserer og synger vel."*

Også ved Balles følgende visitats på skolen i Kollerød, som fandt sted den 24. maj 1800, var vurderingen af undervisningen og elevernes faglighed nogenlunde den samme som tidligere, og videre noterede han, at *"Skolehold er Gilberg er en gammel Mand, men underviser ret godt og catechiserer gandske skikkelig."*
Biskop Balle visiterede skolen i Kollerød for sidste gang i sin embedsperiode den 7. juli 1806, hvor han desuden havde visiteret kirken i Uggeløse samt skolerne i Uggeløse og Vassingrød. Visitatsen af Kollerød Skole førte til denne vurdering: *"Skole Lærer Studiosus Gilberg er i sit 72de Aar endnu virksom og giver forstandig og god Undervisning. Intet Barn savnedes af de paa Listen antegnede. Men over 40 Børn havde kun sielden og nogle deriblandt slet ikke søgt Skolen. Men de flittige Børn udmærkede sig for det meste ved den anstillede Overhørelse i Lærebog og Cathecismus samt for en Deel i Bibelsk Historie ikke mindre ved klart Begreb og sammenhængende Kundskab end ved Liv og Færdighed i deres Svar. Ikke faa deriblandt vidste dog saa meget af Geografien, at de kiendte Hovedstæderne i de Europæiske Riger. 5 have gjort god Fremgang i Regning, og 8 have begyndt derpaa. Der ere 9, som skrive. Man havde ligeledes lært Psalmer. Ved at prøve de flittige i Boglæsning efter adskillige dem forhen ubekiendte Bøger forefandt jeg 21, som kunne fortiene hver sin Bog i Forhold til deres Alder og Fremgang, da man dog vidste at hielpe sig ved rigtig Stavning, og ellers udviiste ikke faa deriblandt gandske god Færdighed. De fik da ogsaa hver sin Bog af større eller mindre Værdie. Skolelærer Studiosus Gilberg fortiener endnu i sin Alderdom som duelig og virksom Mand megen Agtelse."*

OLE PEDERSEN KOLLERØD · MIN HISTORIE

Min historie om den ulykkelig skæbning
som har forfulgt mig siden mit 6. aar og entil mit 38. aar som jeg nu er i
mens jeg skriver dette.
Til Her velbaaren Capitain Agerholm i Kiøbenhavn 1840.

FORENINGEN DANMARKS FOLKEMINDER

Den mest ´kendte elev´ fra rytterskolen i Kollerød, hvor han formentlig har gået - hvis han ellers har passet sin skole -, er nok Ole Pedersen, der blev født i Kollerød den 11. september 1802 og senere blev kendt under navnet Ole Pedersen Kollerød. Den 14. juni 1837 myrdede han og to andre forbrydere papirkusken Lars Petersen fra

Nymølle Papirværk ved Mølleåen. I perioden mellem domfældelsen og henrettelsen nedskrev Ole Kollerød sine erindringer. ´Min Historie´ er et interessant kultur- og socialhistorisk dokument på 218 tekstsider. Mordet i Nymølle har naturligvis en central placering i disse erindringer, der imidlertid også i høj grad bidrager til forståelsen af den fattige underklasses forhold i begyndelsen af 1800-tallet. Ole Kollerød blev halshugget med økse den 17. november 1840 på Amager Fælled. Portrættet, som er medtaget herover, blev tegnet i 1837, mens han sad i fængslet og afventede sin dom. Ole Petersen Kollerøds beskrivelse af sit liv som han skrev i fængslet, er senere udgivet (se litteratur og links efter artiklen.)

Rytterskolen i Kollerød blev erstattet af en nyopført skole i 1877 og derpå revet ned. Der er næppe bevaret nogen gengivelse af skolen. Rytterskoletavlen blev derpå overført til en nyopført skole i Kollerød, hvor den angiveligt blev indmuret på højre side af skolens hoveddør. På venstre side var en tilsvarende tavle fra en anden nedlagt rytterskole (hvilken?), som var indmuret på tilsvarende måde. Rytterskoletavlen fra Kollerød er siden flyttet til Lynge Skole, hvor den stadig findes.

Litteraturhenvisninger og links (Kollerød Rytterskole).
Ole Pedersen Kollerød: *"Min historie om den ulykkelig Skæbning som har forfulgt mig siden mit 6. Aar og entil mit 38. Aar som ieg nu er imens ieg skriver dette. Til Her velbaaren Capitain Agerholm i Kiøbenhavn 1840"*, udgivet af ´Foreningen Danmarks Folkeminder´, 1978. Bogen kan frit og kvit downloades som pdf-fil fra Slægtsforskernes Bibliotek på slaegtsbibliotek.dk.
Jørgen Dieckmann Rasmussen: *"Ole Kollerød - oprører eller social taber?"*, Fortid og nutid XXIX, 1981, side 284-94. Også denne bog findes på slaegtsbibliotek.dk.

I Hillerød Kommune blev der foruden rytterskolen i **Gørløse** oprettet rytterskoler i Sigerslevøster, i Skævinge og i Meløse. I det store vejkryds, hvor landevejen løber gennem Gørløse, ligger den stadig bevarede rytterskole i Gørløse, som menes at være opført i 1723. Skolen ligger i få hundrede meter fra Gørløse Kirke, men som alle andre bevarede rytterskoler har også denne bygning gennem årene gennemgået betydelige ændringer. Skolen ophørte i 1924 og har siden været i privat eje.

Rytterskolen i Gørløse ligger stadig midt i byen, men som alle andre bevarede rytterskoler har også denne bygning gennemgået betydelige ændringer i årenes løb. I 2011 blev sandstenstavlen ført tilbage til den gamle bygning. Samme år blev bygningen sat til salg. Fotoet til højre viser skolen i februar 2016. Bygningen er nu blevet malet lysegrå, men står tom og virker på dette tidspunkt noget forsømt. (Foto: Finn Thorshøj).

På dette foto af rytterskolen med børn og sikkert også med læreren (til højre) foran bygningen, kan man stadig tydeligt se rytterskolestavlen til højre for hoveddøren på facaden af den gamle rytterskole, som da var udvidet med en større tilbygning (foto fra et ukendt år, men før 1928).

"Rytterskoletavlen blev i 1925 flyttet til den nye Gørløse skole, men blev tilbageført i 2011 og opsat på den gamle rytterskole. Tavlen, der er meget lys, er velbevaret med tydelig tekst, som er trukket op. Teksten har lidt skråtstillede linjer, men er intakt og uden ændringer. Stenen må karakteriseres som ganske velbevaret, men skæmmes dog af nogle pletter og stænk af maling. Tavlen er indmuret til højre for hoveddøren i facaden." (Billedtekst og fotos: Eva Vester).

Rytterskolen blev nedlagt i 1924 og afløst af den nybyggede Gørløse Skole på Strøvej. Rytter skole- tavlen blev i 1925 flyttet til Gørløse Skole, men blev tilbageført i 2011 og opsat på den gamle rytterskole. Tavlen, der er meget lys, er velbevaret med tydelig tekst, som er trukket op. Teksten har lidt skråtstillede linjer, men er intakt og uden ændringer. Tavlen må karakteriseres som ganske velbevaret, men skæmmes dog af nogle pletter og stænk af maling.

Nyere, men udateret foto af rytterskolen i Gørløse.

Udateret foto af rytterskolen i Gørløse, som ligger nær kirken i en fordybning ganske tæt på en trafikeret vej.

Rytterskolen blev sat til salg (2010?) og overgik derefter til privateje og anvendes i dag til privat beboelse. Som alle eksisterende rytterskolebygninger har den i tidens løb gennemgået nogle ændringer, bl.a. er den tilbygget i begge ender, men det er dog stadig forholdsvis let at genkende den oprindelige rytterskole fra 1720´erne i den nuværende bygning. Rytterskolen i Gørløse, der ligger få hundrede meter fra Gørløse Kirke, fremstår stadig som en smuk bygning.

Litteraturhenvisninger og links (Gørløse Rytterskole):
Yderligere information om rytterskolerne og lærerne i Gørløse, Meløse, Skævinge og Sigerslevøster kan oplyses ved henvendelse til Inge Kristensen, Lokalhistorisk Forening for Skævinge og Omegn, som også takkes for stor hjælp i forbindelse med beskrivelserne af de nævnte rytterskoler. Også stor tak til Eva Vester for oplysninger og fotografier i forbindelse med beskrivelserne af rytterskolerne i Gørløse, Skævinge, Alsønderup (Tulstrup), Uvelse, Meløse og Nr. Herlev, som Eva Vester også har beskrevet på webstedet www.hillerodleksikon.dk/ (se side 377).

Rytterskolen i **Skævinge** blev opført lige overfor Skævinge Kirke formentlig i 1723 eller 1724. Bygningen blev udvidet med et tilbygget fag mod nordvest i 1875 og med tre fag mod sydøst i 1892. En kortfattet beskrivelse af bygningen fra 1921 oplyser, at rytterskolen på det tidspunkt stadig blev anvendt både til skole og som lærerbolig. Skolen blev nedlagt i 1954 og har siden været i privat eje.

Eleverne har taget opstilling foran rytterskolen engang først i 1920´erne. Herren i venstre halvdel af fotografiet er Christian Petersen, der blev førstelærer ved skolen i 1921. Fotoet findes på Lokalhistorisk Forening for Skævinge og Omegn.

En gruppe personer er her fotograferet foran rytterskolen i Skævinge (foto fra ukendt år, men før 1928). Til højre er frikvarteret foreviget på et fotografi fra først i 1930´erne. Det store træ til venstre for skolen, som ses på fotoet til venstre, er væk, så byen nu er blevet synlig fra skolen.

Rytterskolen, som den ser ud i dag, hvor den anvendes til privat beboelse. (Foto: Finn Thorshøj).

En beskrivelse af skolen fra 1921 oplyser, at tavlen på det tidspunkt, hvor skolen stadig var i brug, var placeret over døren. Da rytterskolen blev nedlagt i 1954, blev rytterskoletavlen overført til den dengang nyopførte Skævinge Skole, hvor den blev opsat i muren. Siden blev tavlen flyttet til andre skoler og findes i dag på Kornmarkskolen i Lille Lyngby. Hillerød Kommune står som ejer af tavlen. Rytterskolen i Skævinge eksisterer stadig, og bygningen anvendes i dag til privat beboelse.

Tre af de sidste skoleholdere og - fra sidst i 1800-tallet - førstelærere ved rytterskolen i Skævinge: Anders Viumsen var skoleholder fra 1828 til 1875, Julius Edvard Alexander Hessen fra 1875 til 1921(!) og Christian Petersen fra 1921 til 1926. Siden fulgte Georg Kjær, Kristian Hvid Simonsen og Karl Vilhelm Hansen, som blev den sidste førstelærer, inden skolen blev nedlagt i 1954. Rytterskolen er bevaret og ligger - ikke overraskende - lige over for Skævinge Kirke.

Rytterskolen i **Alsønderup** (**Tulstrup**) i Alsønderup Sogn blev opført i 1723på Hillerødvejen midt i Tulstrup, hvilket er en usædvanlig placering, idet rytterskolerne normalt blev opført i umiddelbar nærhed af sognets kirke. Skolen blev udbygget først i 1798 og siden i 1840. Bygningen blev udvidet i 1798, idet den oprindelige gavl blev flyttet 9 alen (ca. 3 meter), som det fremgår af tegningen herunder.

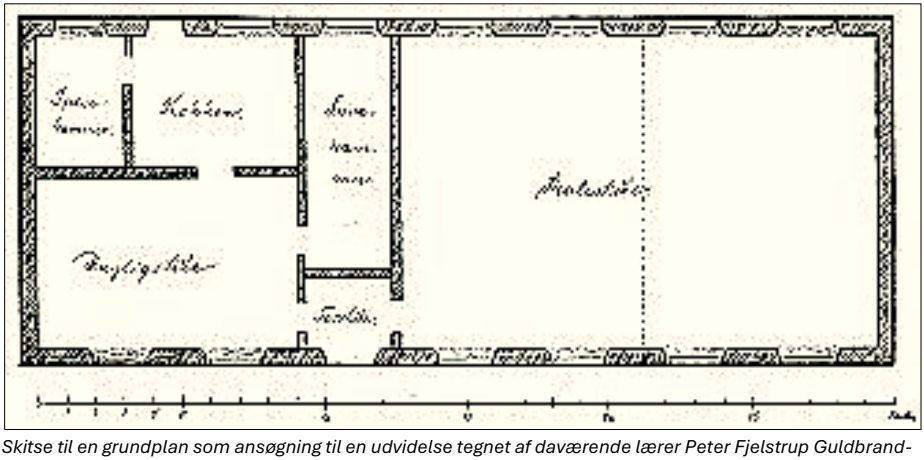

Skitse til en grundplan som ansøgning til en udvidelse tegnet af daværende lærer Peter Fjelstrup Guldbrandsen i 1840. (Bedre foto?)

Om der skulle findes en billedgengivelse af rytterskolen vides ikke. Grundplanen fra 1840, som ses herover, viser den udvidelse af bygningen, som fandt sted i 1798, da den højre gavl i skolestuen blev udvidet med 9 alen (den stiplede linje), og dermed omtrent førte til en fordobling af arealet af skolestuen. Udvidelsen var nødvendig på grund af det øgede elevantal (1 alen = 2 fod = ca. 62,77 cm.) Den samlede længde på rytterskolen i Tulstrup kom dermed op på 30 alen. Indgangsdøren til den 8 fag lange bygning er mellem tredje og fjerde fag. Her var der en lille forstue med en dør ind til skolestuen, som efter udvidelsen var længden godt 17 alen (til højre). Den anden dør i forstuen førte ind til lærerboligen (til venstre), som bestod af en lille dagligstue, der havde en længde på 9 alen, samt et spisekammer, et køkken og et soveværelse. Desuden var der i tidens løb indrettet et lille kvistkammer på loftet.
(Om længdemål, se side 74).

Skolen nedbrændte i 1885 og blev erstattet af en ny skolebygning, der fungerede som skole indtil 1962, hvor der blev opført en stor centralskole i Alsønderup. Rytterskoletavlen gik ikke tabt i branden, men blev flyttet til den nyopførte skole, hvor den var, indtil denne skole blev nedbrudt i 1962. Derefter blev tavlen flyttet til den nuværende Alsønderup Skole. Tavlen er forholdsvis velbevaret, dog med en del jævnt fordelt vejrslid og en enkelt mindre skramme på tekstfladen. Hillerød Kommune er i dag ejer af rytterskoletavlen.

Litteraturhenvisninger og links (Alsønderup (Tulstrup Rytterskole):
"*Lokalhistorisk Nyt Nr. 3. 2004*", Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv og Forening for Alsønderup & Tjæreby Sogne.

Det er usikkert, hvornår i 1720´erne rytterskolen i **Meløse** blev opført, men da en del af egnens øvrige rytterskoler er opført omkring 1723 og 1724, er det nok rimeligt at antage, at det også var tilfældet med denne rytterskole.

Udateret fotografi af rytterskolen i Meløse med tydelig rytterskoletavle (Thøger Jensens Samling).

Udateret fotografi af rytterskolen i Meløse (Lokalhistorisk Forening for Skævinge og Omegn).

Rytterskolen er udvidet, - måske i flere omgange -, men heller ikke hér kan anføres et

nøjagtigt tidspunkt. Det var ikke usædvanligt at det voksende antal skolebørn og den deraf opståede pladsmangel i rytterskolerne førte til opførelser af selvstændige forskoler, hvor kvindelige lærere varetog undervisningen af de yngste eleverer. Det blev også tilfældet i Meløse, hvor der på et tidspunkt også blev etableret en forskole, hvor undervisningen af børnene i de første tre klasser fandt sted.

1-LÆRER WILLADSEN

L-INDE PETERSEN

Med afslutningen af 1. verdenskrig var der rykket så meget rundt på landegrænserne, at skolen behøvede et nyt Europakort. Det medførte, at førstelærer Willadsen, som var leder af rytterskolen mellem 1921 og 1947, forfattede denne ansøgning til kommunen:

"Tillad mig, at jeg nu mit hjerte letter
og her min sag ærbødigst straks fremsætter.
Blandt mange andre skolesager,
som her ved skolen savnes hårdt,
og hvorom mange her nu klager,
er også et Europakort.
Det gamle kan, skønt pænt at skue,
ej mere til belæring due.
Thi denne gruelige krig,
som hele verden faldt udi,
har fælt omkring med grænser flyttet
at nogle helt er slettet ud,
og sådan om på lande byttet,
mens andre har sat nye skud.
Der også fremkom nye stater:
De ved det godt, jeg ikke prater.
Derfor velvise råd, min bøn De høre
lad af mit hjertesuk Dem smukt nu røre,
besvar det enstemmig med et ´Ja´,
så svarer skolen med et tak ´Hurra."

De europæiske landegrænser i 1914 og ændringerne kort efter afslutningen på første verdenskrig (1914-1918).

Sognerådsformanden imødekom ansøgningen - også på vers:

"Ærede lærer, som ydmygt begærer et nyere kort.
Kommunen meddeler, et nyt man tildeler,
det gamle skal bort."

(Kilde: Inge Kristensen / Hillerødposten, 9. september 2008).

Skolefoto fra Meløse, hvor elever og lærere har taget opstilling foran skolen. Fotografiet er uden angivelse af år, men læreren til venstre ligner førstelærer Willadsen så meget, at det næsten ikke kan være andre. I så fald er fotografiet senere end 1921, men før 1947. Fotografiet findes på Lokalhistorisk Forening for Skævinge og Omegn.

Rytterskolen i Meløse, som ses herover, fungerede som skole helt frem til 1961, hvor den blev erstattet af den nyopførte Lille Lyngby Sogneskole.

Førstelærer Erland Carlsen. som i 1947 havde efterfulgt førstelærer Villadsen i embedet, var en central person i kommunen, idet han ud over at være førstelærer i Meløse, bl.a. også var kirkesanger i Lille Lyngby Kirke og desuden sad i Lille Lyngby sogneråd som kommunekasserer. Lærer Carlsen var således selv med til at beslutte, at der skulle bygges en ny skole i Lille Lyngby kommune, og han flyttede da også med og blev skoleinspektør på den nye Lille Lyngby Sogneskole. Rytterskolen i Meløse var således en af de rytterskoler, der fungerede som skole i længst tid. Helt frem til nedlæggelsen modtog skolen i øvrigt gratis brænde fra statens skove, som det havde været skik og brug for alle rytterskolerne siden oprettelsen i 1720´erne.

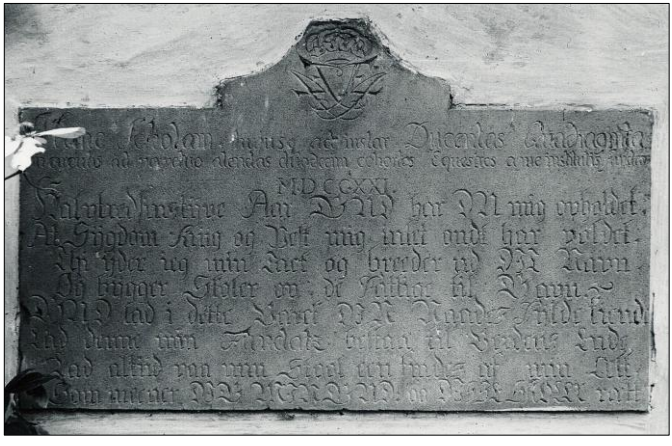

Rytterskoleavlen, som var indmuret på facaden ved siden af døren på den oprindelige bygning, er ganske velbevaret trods jævnt fordelt vejrslid. Teksten er let læselig og bærer spor af tidligere at have været optrukket med farve. Tavlen var i privat eje, efter skolen blev nedlagt, men belagt med en servitut. Tavlen formodes senere at være flyttet til Kornmark-skolen afd. Li. I Lyngby. (Sigv. Ellkier-Pedersens arkiv).

Den smukke og velholdte rytterskole i Meløse anvendes i dag til privat beboelse. (Foto: Eva Vester).

Rytterskolen fungerede som skole helt frem til 1961, hvor skolerne i Meløse og St. Lyngby blev samlet i Ll. Lyngby Sogneskole, der stadig eksisterer. Skolen fungerede ved nedlæggelsen i 1961 på den måde, at 1. klasse gik i skole fra kl. 11 til kl. 14, 6 dage om ugen. 2. og 3. klasse gik i skole fra kl. 8 til kl. 11 og blev undervist på samme tid af samme lærerinde, som det hed dengang, der ved skolens nedlæggelse hed frk. Emilie Petersen. I rytterskolen gik eleverne fra 4. til 6. klassetrin. Når børnene i Meløse skulle fortsætte i 7. klasse, måtte de derfor ´flyttes´ til skolen i Skævinge.

Den nedlagte rytterskole i Meløse er bevaret, og bygningen, som naturligvis er ombygget en del i tidens løb, anvendes i dag til privat beboelse og fremstår stadig som en smuk og velholdt bygning midt i landsbyen.

I Nordsjælland blev hovedparten af jorden lagt ind under Kronen som krongods i 1500-tallet. Det gælder også landsbyen i **Brederød**, som forblev under Kronen indtil General Classen i 1764 fik lagt alt bøndergodset i Torup, Melby, Vinderød og Kregme Sogne ind under værket i Frederiksværk. Brederød landsby kom på den måde til at høre under Frederiksværk Gods. Rytterskolen i Brederød ophørte i 1892, hvor den blev afløst af en nyopført skole uden for byen. Rytterskolen nedbrændte i 1907.

Skolebilledet herover med børn og lærere opstillet foran rytterskolen i Brederød menes at være fra 1886.

Førstelærer Søren Olsen, som var rytterskolens leder sidst i 1800´tallet, står midt i bagerste række. Ligeledes i bagerste række, men tre pladser til venstre for ham, står hans kone Augusta med tydelig midterskilning. Rytterskoletavlen sidder stadig indmuret på den oprindelige plads over døren og er ikke flyttet længere ned på facaden, som det oftest ses på de fleste fotografier af rytterskolerne og på de bevarede bygninger. Fotografiet findes på Industrimuseet Frederiks Værk, Arkivet.

Lærere på Brederød Skole i festligt lag. Herren bagerst med det hævede glas er førstelærer Søren Olsen, som også er med på fotografiet herover af rytterskolen fra 1886. Han ses også hér på et udsnit af et fotografi angiveligt fra 1880, som findes på Industrimuseet Frederiks Værk, Arkivet. Til højre ses Brederød Skole, som afløste rytterskolen i 1892 fotograferet senest i 1930. Skolen, som nu kaldes ´Brederød gamle Skole´, blev i 1977 omdannet til døgninstitution Trianglen.

Rytterskolen i **Ude Sundby** eller **Udesundby** blev opført i 1724 i Skolestræde tæt ved kirken. Skolen var beregnet til børn både fra Ude Sundby (Uddesundby), Oppe Sundby (Oppesundby) og Bonderup. Fremmødet af børn fra de to sidstnævnte udensogns landsbyer, som havde en lang skolevej at tilbagelægge til fods, var forventeligt meget lavt.

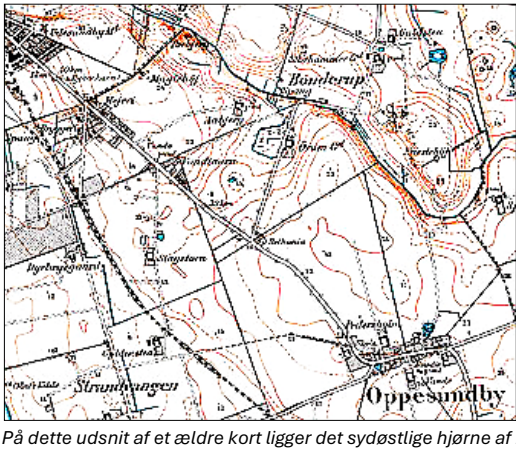

På dette udsnit af et ældre kort ligger det sydøstlige hjørne af Frederikssund med Ude Sundby i kortets øverste venstre hjørne. Rytterskolen skulle ikke kun modtage børn fra landsbyen selv, men også børnene fra landsbyerne Bonderup og Oppe Sundby. Børnene fra disse landsbyer havde derfor flere kilometers skolevej frem og tilbage, som skulle tilbagelægges hver anden dag til fods året rundt i al slags vejr. Samtidig var børnenes arbejdskraft en absolut nødvendighed for familiens overlevelse, så det kan være vanskeligt i vor tid helt at forestille sig, hvor hårdt, det i virkeligheden var at være et fattigt barn på landet fra dengang, rytterskolerne blev opført for 300 år hundrede siden og i øvrigt helt frem til langt ind i 1900-tallet.

Da degnen ved kirken i Ude Sundby (den nuværende Frederikssund Kirke) døde i 1746, overtog skoleholder Stauning fra rytterskolen det ledige degneembede. En falleret købmand i Frederikssund, Christian Larsen Schiønning, valgte derefter at søge embedet som skoleholder ved rytterskolen. Han begrundede blandt andet sin ansøgning med, at selv om stillingen kun ville give en ringe løn, så ville den dog sætte ham i stand til at ernære både ham og hans familie. Inden ansættelsen blev der, som reglerne foreskrev, foretaget en vurdering af hans evner som skoleholder, der blev fundet i orden, og Schiønning kunne derfor i 1747 påbegynde i sit nye kald som skoleholder ved rytterskolen.
Christian Schønning var født i 1704 temmelig sikkert i Assers Mølle i nærheden af Roskilde, hvor hans far var møller. Christian blev kommis hos en købmand i Roskilde i 1732, som også drev en forretning i Frederikssund, så Schønning flyttede til Frederikssund og havde nu også råd til af gifte sig med den fire år yngre kæreste, Pernille Christine Jacobsdatter Ring. Parret blev gift i 1732. Vielsen foregik i Roskilde Domkirke, og i kirkebogen blev det derfor indført, at i *"1732 den 8. februar efter Kongelig allernaadigste tilladelse er Monsr. Christian Larsen copulered med Madem: Pernelle Jacobsdatter Ring i hjemmet af Domprovsten hr. Magister Hans Buch"*.
Chr. Schønning arbejdede derefter som købmand i Frederikssund indtil 1739, hvor han var blevet 35 år gammel. Med tiden fik parret i alt 11 børn, nemlig 6 sønner og 5 døtre, men 4 af børnene døde dog, inden de var 1 år gamle. Det var ikke så usædvanligt på et tidspunkt, hvor kun ca. 50 % af alle børn blev ældre end en halv snes år gamle. Børnedødeligheden var uhyggelig stor. Desværre gik det ikke så godt med arbejdet som købmand, så Schønning valgte i 1739 at opgive at skaffe til livets ophold som købmand for i stedet at blive handelsbetjent, og det blev et arbejde, han varetog i 8 år, indtil han som allerede nævnt søgte og modtog kaldet som skoleholder ved rytterskolen i Ude Sundby.
Christian Schiønning må have befundet sig godt i sit nye embede. Han forblev i hvert fald i embedet i 35 år indtil sin død i 1782. Der er ikke bevaret noget konkret om Schiønnings undervisning, men til gengæld er der lidt i arkiverne om hans evner som sanger. Tilbage i 1761 fik degnen Peder Stauning nemlig problemer med vandladningen og bedst, som han stod og sang under gudstjenesten, kunne trangen pludselig og uden varsel komme over ham. Men da det jo var en del af hans arbejde at lede salmesangen i kirken, var det selvfølgelig ikke så heldigt, at han undertiden meget pludseligt måtte løbe udendørs. Stauning forhørte sig om muligheden for, at Schiønning måtte synge i hans sted, når han skulle træde af på naturens vegne. Skoleholderen sang ganske vist ikke særlig godt, men det gjorde menigheden heldigvis selv, og den kunne sagtens overdøve ham, så skoleholder Schønnings opgave ville derfor udelukkende bestå i at få hele menigheden til at synge med under salmesangen. Stauning ville også selv, - i det omfang hans lille problem tillod det, - gerne være til stede i kirken og synge med. Han fik sit ønske opfyldt uden problemer.
1876 døde Schønnings hustru kun 62 år gammel, og på det tidspunkt var det også begyndt at knibe for skoleholderen selv at klare alt sit arbejde, så han fik sønnen Laurits til at assistere sig med den daglige undervisning. Da Christian Schønning døde i 1782, fik Laurits Schiønning (1753-1803) mulighed for helt at overtage faderens embede. Han skrev i sin ansøgning om embedet, at han havde tjent i 26 år, så han havde altså hjulpet faderen siden 1773. En af de

anvendte kilder til denne beretning gav i 1801 følgende beskrivelse (tilpasset moderne sprogbrug) af Laurits Schønning et par år, inden han døde: *"Skoleholderen er den ´gamle´ Laurits Schiønning, der har været lærer her siden 1782. Skolelæreren er ikke så gammel endda, kun 48 år, men både i det ydre og i henseende til helbred gammel og fattig. I 28 år har han fungeret som lærer for en ganske lille løn. Gode folk i Frederikssund havde af og til hjulpet ham økonomisk."* Ganske vist var Schiønning respekteret af lokalbefolkningen, men alligevel var man lidt irriteret over hans uendelige beklagelser over, at fx påskeofferet ikke var så stort, som det burde være, og at flere af byens bønder ikke helt respekterede hans arbejde, som han fandt det rimeligt. Schiønning var dog umærket klar over, at ikke alt her i verden går efter fortjeneste. *"Min løn er hos Gud"*, havde han et par år tidligere skrevet i et brev til biskoppen, da han bad om lidt ekstra løn.
Da degnen døde nogle år senere, havde Schiønning søgt embedet. Det fik han ikke noget ud af, idet embedet blev nedlagt, og det arbejde, som degnen ellers havde udført, blev derpå overdraget til skolelæreren, - men uden ekstra løn! Selv om lønnen herfor naturligvis blev noteret *´i det højeste´*, som kirken formulerede det, så ville Schiønning alligevel gerne have lidt nu, mens han stadig var på jorden, hvor han havde det så skidt. For at skabe sig lidt ekstra indtægter havde Schiønning gennem flere år derfor taget børn til sig i sit hus. Det drejede sig om børn af velstillede forældre, der af den ene eller anden grund ikke selv kunne opdrage deres børn, og som mod en beskeden betaling derfor fik dem anbragt hos lærer Schiønning. I de sidste år var det blevet helt galt med gigten. Vinteren havde været streng, så Schiønning var klar over, at han måske ikke havde langt igen. Senere tilføjes i kirkebogen, at i *"1803 døde Laurits Schiønning (50 Aar gammel) og blev derved befriet for sine legemelige og økonomiske Trængsler og kom formentligt derhen, hvor han havde haabet at blive belønnet efter Fortjeneste."* (Delvist citeret fra Knud B. Christoffersens bog. Se litteraturhenvisning og links sidst i artiklen.)

I 1838 blev rytterskolen visiteret af biskop J. P. Mynster (se side 194), som i forbindelse med visitatsen bemærkede, at skolen i 1838 modtog 82 børn, som fik undervisning. Børnene gik i skole hver anden dag; 6 timer om sommeren og 5 timer om vinteren. Skolen var lukket i høsttiden, fordi børnenes arbejdskraft var nødvendig hjemme, så de derfor ikke havde tid til at passe skolen, før høsten var i hus. Børnene var delt i 2 klasser, én for de yngste og en anden for de ældste. Overgangen fra den yngste klasse til den ældre skete normalt omkring 10-års alderen, men den var baseret på en vurdering af modenhed, dygtighed og alder for den enkelte elev. Biskop Mynster noterede, at *"Lærer Just er meget duelig og ordentlig."* Daniel Andreas Carl Just bestred embedet som skoleholder mellem 1836 og 1869.
Da Mynster igen visiterede skolen i 1847, var elevtallet faldet til 74. Biskoppen var stadig tilfreds med skoleholder Just, men til gengæld var han ikke ganske tilfreds med børnenes faglige kunnen. I 1856 var der 37 børn i den yngste klasse og 38 i den ældste, og det var udelukkende børn af Jordløse husmænd og fattige indsiddere.
I årenes løb var rytterskolen blevet udbygget fra den oprindelige længde på 5 fag til 12 fag dvs. 28 3/4 alen og 16 alen dyb. De 4 fag var tækket med strå, resten af taget var belagt med tegl. Da ryt-terskolen nedbrændte i 1868, havde skolen et elevtal på 95 børn, hvoraf kun 8 var udensogns. Ved kommunesammenlægningen i 1868 blev Ude Sundby indlemmet i Frede-

rikssund Købstad, og derved fulgte rytterskolen i ´Skolestræde´ med. Ved den nævnte brand samme år nedbrændte rytterskolen fuldstændigt, og den 14. juni 1869 blev der afholdt licitation over den nye skole, som blev opført af murer C. Møller, Frederikssund, under tilsyn af arkitekt C. H. C. Granzow, der antageligt havde tegnet skolen. Prisen på den nye skole beløb sig til 5.259 rigsdaler, så byen måtte optage et lån på 5.000 rigsdaler for at kunne finansiere skolebyggeriet.
Den nyopførte skole fra 1869, som erstattede den nedbrændte rytterskole, kom til at indeholde to lærerboliger samt en undervisningsfløj. Ved skolens nyopførelse ansatte man skoleholder Daniel Just og andenlærer O. Andersen, som begge kom fra rytterskolen og som begge havde lidt store personlige tab ved branden.
Kun ganske få af rytterskoletavlerne er gået tabt, men en af disse gælder desværre tavlen fra rytterskolen i Ude Sundby. Siden rytterskolen nedbrændte i 1868, findes der angiveligt ingen oplysninger om, hvad der skete med tavlen. I dag er denne tavle derfor registreret som forsvunden.

Litteraturhenvisninger og links (Ude Sundby Rytterskole):
Knud B. Christoffersen: *"Fra Købstaden Frederikssunds historie 1801-1970"*, bind 1, udgivet 1986 (anbefales).
"Det glemte jubilæum", årgang 21, nr. 2, s. 13-23, udgivet i 1998 af Frederikssund Historiske Forening.

Rytterskolen i **Store Rørbæk** blev opført på hjørnet af de nuværende gader Store Rørbækvej og Skolelodden. Skolen kaldes undertiden også for ´rytterskolen i **Snostrup`** . Oprindelig var stavemåden Snodstrup, men det blev senere ændret til Snostrup.

"Undervisningen foregik i Rytterskolen hos lærer Valdemar Hansen. Man gik syv år i skole, først tre år i lille klasse, derefter fire år i store klasse. ´Store klasse´ gik i skole om formiddagen og ´Lille Klasse' gik i skole om eftermiddagen. Der var således flere årgange i hver klasse, så undervisningen foregik på flere klassetrin samtidig" (Delvist citeret fra Fin Dahl, som var født i 1936 og selv var elev på rytterskolen i 1940´erne (se litte-

raturhenvisningen sidst i artiklen.) Ovenstående postkort, som er postet i 1909, viser den gamle rytterskole i Store Rørbæk / Snostrup.

Den 26. oktober 1799 blev Snostrup Sogn visiteret af biskop Balle, der naturligvis besøgte både sognekirken og rytterskolen. Om visitatsen af kirken, hvor ´*Ungdommen*´ også blev nøje overhørt. bemærkede Balle, at "*Sogne Præsten Hr. Sepstrup prædikede over Matth. 16,26 ordentligt, grundigt, lærerigt og opbyggeligt. Han catechiserer vel og messer skikkelig. Degnen Sr. Holm synger nogenledes, men catechiserer slet. Ungdommen var i Almindelighed ret ferm. Mange svarede ypperligen af Lærebogen og viiste god Kundskab tillige i den Bibelske Historie. De ældre svarede ogsaa vel efter Forklaringen. Man læste godt i Bog og havde lært Psalmer. Der svaredes, at ey noget var at klage. Embedsbøger findes i behørig Orden. Kirken er i god Stand og Præstegaarden ligesaa*." Den efterfølgende visitats af rytterskolen gav anledning til følgende kommentar: " *Børn svarede ret vel af Lærebog og Catechismus. Boglæsning var forskellig. Adskillige behøve deri mere Øvelse. Psalmer havde man lært. 18 Bøger uddeeltes. Degnen Holm, som tillige er Skoleholder, bliver nu gammel og kan ey virke stort mere til Gavn*."

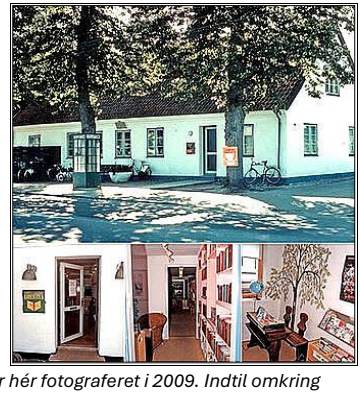

Rytterskolen i Store Rørbæk med rytterskoletavlen over hoveddøren er hér fotograferet i 2009. Indtil omkring 1990 var den nu nedlagte rytterskole rammen om ´Rørbæk-Snostrup Bibliotek´, men siden blev bygningen anvendt som kommunalt kultur- og fritidshus (Frederikssund lokalhistoriske Arkiver.)

Omkring 1838 blev bygningen forlænget i begge ender, men alligevel er det forholdsvis let at genkende den oprindelige rytterskole fra 1723 i den nuværende bygning, som også i dag fremstår smukt og velholdt. Rytterskolen var i brug som skole indtil 1956, hvor den blev afløst af en ny skole. I modsætning til mange andre nedlagte rytterskoler, som blev solgt til privat beboelse, forblev rytterskolen i Store Rørbæk (eller Snostrup) i offentlig ejendom. I en periode indtil omkring 1990 blev bygningen således anvendt som bibliotek, men siden 1992 har rytterskolen fungeret som kultur- og fritidshus og som sådan været et samlingssted for beboerne i Store Rørbæk, Lille Rørbæk og Snostrup. Trods bygningens beskedne størrelse havde især en halv snes hobby- og motionsbetonede foreninger med mennesker i alle aldersgrupper stor glæde af de muligheder, den gamle rytterskole gav dem, så den udviklede sig hurtigt til et vigtigt ele-

ment i lokalområdets sociale liv. Da kommunen i 2015 meldte ud, at man af sparehensyn det følgende år påtænkte at nedlæg-ge rytterskolen, gav det anledning til en stor reaktion fra mange mennesker, som frygtede, at *"En nedlæggelse af Rytterskolen vil få en stor negativ indflydelse på lokalområdets fritids- og kulturliv"*, som det blev argumenteret i det begrundede høringssvar til byrådet.

Som vejskiltet i højre side af billedet angiver, har vejen til højre for rytterskolen fået navnet ´Skolelodden´. Til højre for rytterskolen findes en lille sidevej, hvor gadenavnet klart fortæller, at vejen er lagt hen over den tidligere skolelod, der var det jordstykke, der hørte til rytterskolerne, og som udgjorde en del af skoleholderens aflønning. Rytterskoletavlen er indmuret over døren på facaden. Teksten, som er hugget i vekslende dybde og bredde, har rester af sort farve, men er ellers tydelig og let læselig.

Litteraturhenvisninger og links (Store Rørbæk / Snostrup Rytterskole):
Anne Meisner & Pia Hansen: *"Skole og undervisning i St. Rørbæk ca. 1850-1920."* årbog 7, nr. 1, udgivet af Frederikssund Historiske Forening i 1984.
Artikel på www.tikommuner.frederikssund.dk/Oppe-Sundby-Snostrup (skrevet af Fin Dahl, der selv var elev på rytterskolen i 1940´erne).

I den tidligere **Stenløse** Kommune blev der bygget fire rytterskole. Skolerne i Søsum og Stenløse var dengang underlagt Frederiksborg Rytterdistrikt, mens skolerne i Slagslunde og Ganløse hørte under Københavns Rytterdistrikt. Rytterskolen i Stenløse lå tæt ved kirken på hjørnet af Byvej og den nuværende Præstegårdsvej.

Når biskop Balle i sin 25-årige embedsperiode visiterede alle sognene i Sjællands Stift, undersøgte han ikke blot, om forholdene i skolerne var, som de burde være, men også om præsterne havde passet deres tilsyn med skolerne. Alle indtryk både af hvor ofte og hvornår, præsterne havde visiteret hver enkelt af sognets skoler blev omhyggeligt noteret. Balles notater indeholder derfor ikke alene hans vurdering af både præsternes og provsternes embedsførelser, men ofte også hans personlige opfattelse af deres karakteregenskaber. Det var også tilfældet, da Balle visiterede Stenløse Sogn.

Biskop Balle (se side 223.)

Et eksempel er fx Balles beskrivelse af præsten og degnen i forbindelse med en visition i juni 1805 af både rytterskolen og kirken i Stenløse, hvor han bl.a. skriver, at *" Sogne Præsten Hr.*

Provst Billeskou prædikede over Evangel, paa 2. Søndag efter Trinitatis ordentligt, bibelsk og opbyggeligt. Han catechiserer gandske godt og messer vel. Sognedegn Msr. Melchior, gl. Mand, synger skikkelig godt og catechiserer ret vel. En talrig Forsamling saavel af Menigheden som af Ungdommen var til stede. Hos de fleste viiste sig god og forstandig Oplysning efter Lærebog og Catechismus, som de med Eftertanke giorde Rede (for). *Mange havde tillige opnaaet megen Kundskab i den Bibelske Historie. Man vidste ogsaa at giøre Rede for en stoer Deel Psalmer og læste godt i Bog. Den troefaste og retsindige Kirkens Lærer Hr. Provst Billeskou, som udmærker sig ved den omhyggeligste Aarvaagenhed og Omhue, bør elskes og agtes høyt af mig og enhver, som kiender ham. Hans Menigheder ere ham hengivne. Herren styrke ham i sit Kald og velsigne ham til seneste Alderdom! Den gl. Degn Msr. Melchior, en hæderlig Olding, fortiener iligemaade Agtelse og Kierlighed. Gud opholde ham! Om Børnenes Forfatning findes Antegnelse i Skole-Journalen. Der svaredes, at ey noget var at klage*."

På dette postkort af ´Den gamle Skole´ i Stenløse fra ca. 1910 ses rytterskolen foran kirken. Skolen er den lyse bygning med de to skorstene, som også ses på det teknisk set desværre temmelig ringe fotografi til højre. (Stenløse Lokalarkiv)

Efter besøget i kirken kom turen til rytterskolen, hvor Balle som altid både overhørte børnene, kontrollerede deres læsefærdigheder og dertil også gav en vurdering af skoleholderen. Balle kunne være barsk, når tingene ikke var i orden. Det er der mange eksempler på i hans visitatsindberetninger, men ved dette besøg i skolen fandt han intet at beklage sig over, - snarere tværtimod: "*Steenløse Skole. Skolelærer Studiosus Peder Riis besidder fortrinlig Duelighed og udmærket Færdighed saavel i at undervise som i at catechisere. Han synger ogsaa meget godt. Mængden af de forsamlede Børn, som havde viist nogen Fliid, udmærkede sig ved deres gode Indsigt, sammenhængende Kundskab og livlig Færdighed i deres Svar efter Lærebog og Catechismus saavelsom for en Deel af den Bibelske Historie. En stor Deel skriver og deriblandt nogle ret godt. Men ikkun To legge Vind paa Regning. Man havde lært mange Psalmer. Men iblandt Drengene havde adskillige ved egen Skiødesløshed glemt det meste deraf. Ved Boglæsning i allehaande Bøger viiste sig strax, hvilke Børn der ved Lærvillighed og Fliid havde søgt Skolen. Disse, smaa og store, læste med bestemt Nøyagtighed, som vel øvede i Stavning, tydeligen og reent. Men de andre forraadte strax deres Forsømmelse ved Uagtsomhed, Feyl og Anstød. Det er sørgeligt, at mange Forældre selv legge Hindring i Veyen for stadigt Skolebesøg, og endnu sørgeligere, at de ville blot have drevet paa Udenadslæsning, man lade In-*

denadslæsning i hver Dansk Bog være anseet for ligegyldig, om ikke unyttig. Skolens brave og retskafne Lærer, den udmærket duelige, erfarne og øvede Studiosus Peder Riis, har imidlertid ved sin Standhaftighed seyret over deslige Fordomme og virker uden Afladelse til sand og frugtbar Oplysnings tiltagende Fremvext. Gud velsigne ham!"

Stenløse Rytterskole set mod sydøst ca. 1910. Fotografierne findes begge på Stenløse Lokalarkiv, som beskriver det med denne kommentar: "Bag børnene anes lærer Hans Peter Kofod. Skolen lå mellem Byvej og kirken, hvor der i dag er kirkegård. Skolen havde trøs på tag. Til højre ses børnenes indgang til skolestuen. Døren til venstre er til beboelsen. Bemærk brændestablen (til højre bag gruppen), som også udgjorde en del af skoleholderens løn.

Skolefotoet med ele-ver og førstelæreren opstillet foran rytter-skolen er dateret til ca. 1875. Førstelæreren med piben må i så fald være C. E. Hansen, der varetog embedet mellem 1866 og 1897. Over døren ses den indmurede rytterskoletavle. Fotografiet, som teknisk desværre er temmelig ringe bevaret – måske på grund af dårlig fixering under fremkaldelsen i sin tid, findes i dag på Stenløse Lokalarkiv.

Rytterskolen i Stenløse

Af Steen Johansen

På den nordlige del af Stenløse Kirkegård blev der i efteråret 2017med udgangspunkt i en sammenstrømningstrael stuttemur gennemført et større renoverings- og anlægsarbejde. Området er identisk med stedet, hvor Stenløse Rytterskole siden 1721 og frem til 1937 havde dannet rammen om undervisningen af børnene fra Stenløse og nærmeste omegn. Med opførelsen af Stenløse Centralskole blev den gamle rytterskole taget ud af brug i undervisningen, og den fungerede ved i kort tid fremdeles som lærerbolig, hvorefter skolebygningen i 1938/39 blev revet ned. Forinden var skolens grundareal af sognerådet blevet givet som gave til Stenløse Kirke, der udlagde arealet til en udvidelse af kirkegården. I den forbindelse gennemførtes en rydning af området for træer og buske, nivellering af det let kuperede terræn og en vejregulering af Byvej og Engholmvej til det forløb, som der kendes i dag.

Fra skolegård til kirkegård

I perioden 1921-1946 var Hans Blessing († 1949) sognepræst i Stenløse-Veksø Sogne. Han fik i 1946 udgivet en kort beskrivelse af Stenløse Kirke, hvor det bl. a. hedder: *"Stenløse Kirke ligger smuk paa den lille Kirkebakke, der indrammes af vore Stenmure. De*

Lærer Kofod

Rytterskoletavlerne fra Stenløse og Søsum var begge deponeret på Stenløse Centralskole, og i dag er det stadigt lidt usikkert, hvilke af de 2 rytterskoler, tavlerne kom fra. Steen Johansen har skrevet en udmærket artikel om rytterskolen til Stenløse Historiske Forenings blad nr. 109, side. 7-20. Bladet blev udgivet i februar 2020.Flere af lærerne på rytterskolen i Stenløse havde tidligere haft embeder ved rytterskolen i Søsum bl.a. førstelærer H. P. Kofod, som ses herover. Han virkede ved skolen i Søsum i perioden 1889-1897 og fortsatte som skoleholder ved rytterskolen i Stenløse fra 1897 og frem til 1920.

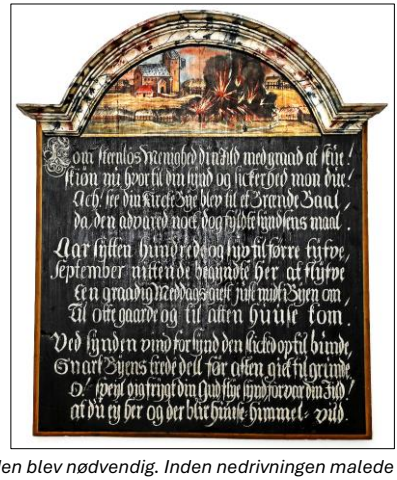

Rytterskolen blev revet ned i 1938, da en udvidelse af kirkegården blev nødvendig. Inden nedrivningen malede kunstneren Thorvald Larsen dette maleri af rytterskolen og kirken. Fotografiet herunder til højre fra februar 2016 er taget netop på det sted, hvor skolen lå og viser muren omkring den ´gamle´ kirkegård. Tættere på byens kirke kunne rytter-skolen næsten ikke ligge. En tavle med angivelse af den præcise placering af skolen er opstillet på grunden. Til højre er gengivet den såkaldte `Ildebrandstavle`, der på dramatisk, men alligevel nok på nogenlunde realistisk vis erindrer om den voldsomme brand den 19. september 1747, der førte til, at en tredjedel af landsbyen nedbrændte. Branden truede rytterskolen, som dog undgik at brænde ned. Den rødgule rytterskole med tegltaget ses tydeligt foran kirken. Branden var opstået ved ildstedet hos Laurs Pedersen, hvis kone, Karen Olsdatter, havde lagt noget vasketøj til tørre i bageovnen og ikke formåede at slukke ilden i det antændte tøj, inden branden bredte sig og endte med en katastrofe, hvor 8 gårde og 18 huse og andre bygninger var brændt ned til grunden. Det samme var hændt med hele høsten af rug, byg, havre og vinter-brændsel. Også mange dyr og redskaber samt en del indbo var blevet flammernes bytte. Efterfølgende fik brændofrene lidt bygningshjælp til genopførelse og hjælp til foder, men de fik ingen erstatning for det mistede bohave. Karen Olsdatter hævdede ganske vist sin uskyld i branden, men retten idømte hende dog et halvt år i Spindehuset (se side 19). Ildebrandstavlen med billedet af den brændende by havde også en længere formanende tekst af sognepræsten Jacob Nielsen Muus, som advarede om, hvor galt det kunne gå, når menneskerne "fyldte Syndens maal". Tavlen blev

udført af Hans Nielsen året efter branden, og han modtog to rigsdaler til materialer og arbejdsløn for sit arbejde, som blev ophængt i Stenløse Kirke, hvor tavlen stadig hænger. Tilsvarende voldsomme ildebrande fandt i årenes løb sted i adskillige landsbyer, hvor de brandfarlige, stråtækte bindingsværkshuse lå meget tæt sammen, og hvor adskillige af landets rytterskoler ikke var så ´heldige´ ved tilsvarende ildebrande som rytterskolen i Stenløse. Maleriet af rytterskolen på ´Ildebrandstavlen´ fra 1748, som herunder ses i ´nærbillede´, må derfor efter denne forfatters mening være den ubetinget ældste, kendte gengivelse af en rytterskole, når man ser bort fra relieffet på Frederik IVs sarkofag (se side 188).

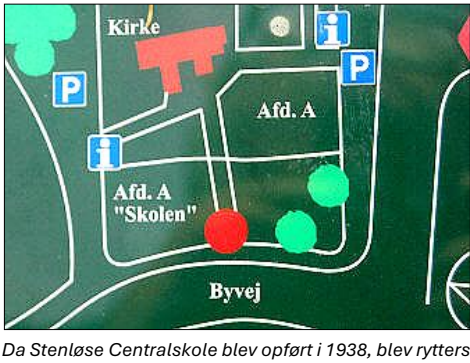

Da Stenløse Centralskole blev opført i 1938, blev rytterskolen i Stenløse overflødig. Børnene fra rytterskolerne i Stenløse og Søsum blev derfor overført til den nyopførte Stenløse Centralskole (senere Sandbjergskolen). Skolebygningen i Stenløse blev kort efter nedrevet for at give plads til en udvidelse af kirkegården, som ses herover, men mindet om rytterskolen har overlevet, da dette stykke af kirkegården ned mod Byvej stadig kaldes ´Skolen´.

Flere af lærerne på rytterskolen i Stenløse havde tidligere haft embeder ved rytterskolen i Søsum (se side 360). Det var f.eks. tilfældet med H. P. Kofod, som virkede ved skolen i Søsum i perioden 1889-1897 og fortsatte som skoleholder ved rytterskolen i Stenløse fra 1897 og frem til 1920. Både rytterskoletavlen fra Stenløse og tavlen fra rytterskolen i Søsum blev flyttet til Stenløse Centralskole, som nu hedder Sandbjergskolen. Tavlerne er meget ens, og det var - i hvert fald i en periode - ikke muligt med sikkerhed at afgøre præcis hvilken af de to rytterskoler, tavlerne hører til. Begge tavler er nogenlunde velholdte med rester af en noget upræcis optrækning af teksten. Den tavle, som nu menes at stamme fra Søsum, er siden ført tilbage til den nu restaurerede rytterskole i Søsum.

Litteraturhenvisninger og links (Stenløse Rytterskole):
Bent Stiesdal: *"Stenløse Kommune - før og nu"*, side 32-33. Udgivet 1998.
Nils Erik Andersen: *"Om lokal skolegang 1720-1920. Glimt fra 200 års læring - Ganløse, Knardrup, Ledøje, Slaglunde, Smørum, Stenløse, Søsum, Veksø, Ølstykke."* Eget forlag 2010. Bogen, som er en meget anbefalelsesværdig og velillustreret skildring af den lokale skolehistorie, kan købes hos Stenløse Lokalarkiv. (stenlose.arkiv@mail.dk).
Stenløse Lokalarkiv på http://stenganarkiv.dk .Omfattende arkiv med mange informationer og fotos bl.a. om rytterskolerne i Stenløse, Ganløse, Søsum m.fl.
http://egedalleksikon.dk/index.php/Rytterskolen_i_Stenløse.
Nils Erik Andersen: *"Storbrand i Stenløse"*, Stenløse Historiske Forening nr. 37, udgivet 2002, 4.
Nils Gustafsson: *"Branden i Stenløse 1747"*, Kultur og Folkeminder XVII, udgivet 1965, side 31-46.

Rytterskolen i **Hørup** blev opført 172? på nuværende adresse Hørupvej 9B. Bygningen er i tidens løb tilbygget i begge ender, først mod syd og senere også mod nord. Ifølge en kortfattet beskrivelse fra 1921 blev bygningen på det tidspunkt anvendt både som skole og til beboelse for førstelæreren.

Skolebillede fra rytterskolen i Hørup, som er dateret til omkring 1895.

Biskop Balle visiterede rytterskolen den 21. maj 1800, og det ser ud til, at han gennemgående var tilfreds med det, han så. Han skriver i alt fald, at *"Børnene svarede fermt af Lærebog og Catechis-mus med god Forstand. De læste meget vel i Bog, mange skrev og havde lært Psalmer. 27 Bøger uddeeltes. Skoleholder Christensen er en agtværdig Mand, som underviser*

godt og catechiserer vel. 1 Expl. af Rist leveret ved Provsten."
Seks år senere, - nærmere betegnet den 4. juli 1806 -, var tiden inde til endnu et besøg af biskop Balle, og atter var det skoleholder Christensen, som varetog lærergerningen. Denne gang var Balle imidlertid ikke helt så tilfreds med den aldrende lærer, og det gav anledning til følgende bemærkning: "*Den gl. Skole Lærer Christensen begynder at blive affældig. Dog virker han endnu med tilvant Iver, men kunde dog vel behøve Medhielp. Af de paa Listen antegnede 90 Børn savnedes 12, og 3 vare syge, 47 havde været forsømmelige og 43 derimod flittige. Ved at overhøre dem i Lærebog og Catechismus, efter deres forskellige Fremgang og Alder, havde jeg den Fornøyelse at erholde for det meste ret ferme Svar, som udviiste, at de havde smuk Indsigt i Lærdommenes Sammenhæng og Mening samt vidste at forklare sig bestemt og med Færdighed. Jeg antegnede 38 iblandt de flittige, som i Hensyn til deres gode Kundskab og megen Færdighed kunde holdes for værdige til at modtage hver sin Belønnings-Bog. Men ved at prøve deres Indenads- læsning i adskillige Bøger fandt jeg 5 af dem saa maadelige formedelst Mangel af tilbørlig Stavning, at det havde været Uret at tillegge dem Belønning, og iblandt de øvrige viiste den største Deel mindre Fasthed og Færdighed ved Læsningen, end jeg havde ventet. Det synes, at forhen beviist Nøyagtighed i Stavning og Reenlæsning har aftaget. Dog udmærkede sig ogsaa herved omtrent en halv Snes Børn. Imidlertid bleve ogsaa de øvrige ellers flittige og godt oplyste Børn tillagt hver sin Bog af forskellig Værdie til deres Opmuntring. Her ere 19 Børn, som skrive, tildeels gandske godt, og læse Skrift. De have alle lært Psalmer, flere eller færre. Men adskillige havde glemt dem igien. Læsningen var desforuden alt for skiødesløs. Den hæderlige Olding, Skole Lærer Christensen, som i mange Aar har virket med den utrættelige Lyst og Fliid til mangefold Nytte, vedbliver endnu i sin Alderdom at vare med mueligst Iver paa Børnenes forstandige Oplærelse, men kunde ved Boglæsningen være tient med at have Medhielp til at lette ham Besværligheden. Herren velsigne og styrke ham!*"

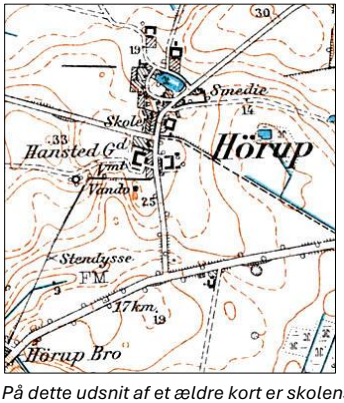

På dette udsnit af et ældre kort er skolens placering i Hørup tydelig angivet. Rytterskolen ligger på hjørnet af Hørupvej og Græsevej. (Fotografiet findes på Frederikssund lokalhistoriske Arkiver, Slangerup arkiv).

Balles indberetning viser tydeligt, at selv om han kunne være meget direkte overfor de skoleholdyre, som ikke passede deres embede med den flid og ildhu, som Balle forventede, var

han på den anden side ofte forstående overfor skoleholdere, som stadig kæmpede efter bedste evne trods alvorlig sygdom, stor fattigdom, høj alderdom eller andre omstændigheder, som gjorde tilværelsen hård. Der er flere eksempler på, at Balle fik udvirket, at skoleholdere som fx den omtalte lærer Christensen blev aflastet ved at få tildelt en nødvendig medhjælper.

Rytterskolen i Hørup blev nedlagt i 1958, men fremstår meget velpasset. Hér og på den følgende side er bygningen fotograferet i begyndelsen af maj 2022. (Fotos: Finn Thorshøj).

Rytterskolen blev ombygget i 1956 og fungerede som skole indtil 1958. Bygningen eksisterer endnu som en særdeles velholdt bygning, der i dag er i privat eje og anvendes til beboelse. Når man sammenligner det moderne foto med skolebilledet fra midt i 1930´erne herover, så er den gamle bygnings ydre stort set ikke ændret. Indvendig er bygningen ombygget og tilpasset moderne behov.

Rytterskoletavlen er indmuret til højre for hoveddøren på facaden af den oprindelige bygning. Den ´korrekte´ placering af stenen var over døren, men kun på ganske få af de bevarede rytterskoler er den placering bibeholdt. Tavlen i Hørup har en bueformet jernstribe, men er trods lidt jævnt fordelt vejrslid ganske velholdt. Teksten er skarpt hugget og velplaceret uden væsentlige fejl. Tavlen er i privateje, men underlagt en servitut angående fredningsbestemmelser.

Skolefoto fra ca. 1935, som findes på Frederikssund lokalhistoriske Arkiver, Slangerup Arkiv. Rytterskoletavlen kan lige anes til højre for døren.

Rytterskolen i **Uvelse**, der menes at være opført omkring 1723 og 1724, blev udvidet med 2 fag mod syd i 1856 og med 2 fag mod nord omkring 1880. Den 4. juli 1807 visiterede biskop Balle rytterskolen i Uvelse og indberettede derpå, at "*Skole Lærer og Degn Msr. Kaalund fattes ikke Duelighed eller Fliid, men behøver mere Øvelse. Af de paa Listen antegnede Børn savnedes 18, og 1 var syg, 10 havde nys begyndt paa Skolegang og ellers en Deel været forsømmelige. Blandt de oversblevne, som havde været flittige, udtegnede jeg, ved deres Overhørelse*

i Lærebog og Catechismus, 25 Børn, som i Hensyn til deres rigtige og med sundt Be-greb samt med nogenlunde Færdighed afgivne Svar, i Forhold til deres forskellige Alder og Fremgang, kunde fortiene at legges Mærke til. Men ved at prøve deres Indenadslæsning i adskillige dem hidtil fremmede Bøger befandtes 8 at være saa maadelige, at ingen Belønning kunde dem medde-les. De øvrige 17 fik derimod enhver sin Bog af forskellig Værdie i Overensstemmelse med deres større eller mindre Kundskab til Opmuntring. Der ere 5 til 6, som skrive. Men Regning er ikke be-gyndt. Adskillige havde lært Psalmer. Degnen Msr. Kaalund, som tillige er Skole Lærer, besidder Duelighed og anvender Fliid. leg tilønsker ham heldig Velsignelse af Gud til at bevirke formeret Lærelyst."

Balle udleverede almindeligvis bøger som flidspræmier i forbindelse med sine visitater. Bøgerne betalte han i øvrigt af egen lomme. En nøjere beskrivelse af disse bøger findes på side 155. Bygningen havde i 1920´erne en meget kraftig, vild vin på facaden og på taget, som det fremgår af de følgende fotografier.

Lærer H. C. Hansen var født 28/5-1852, og havde været lærer i Skenkelsø fra 17/11-1886, inden han blev

førstelærer I Uvelse fra 5/3-1895 til 1/1-1923, hvor han blev efterfulgt af lærer Thomsen. Lærer Hansen var gift med Anna Chatharina Hansen, som havde ungpigenavnet Black, da hun blev født i 1844. Hun døde i 1927. Lærer Hansen døde selv 20/5-1933. Der er bevaret flere skolebilleder med lærer Hansen fra forskellige år på Frederikssund lokalhistoriske arkiver, Slangerup arkiv- Herunder ses Både placeringen af rytterskolen og af Uvelse Kirke er tydeligt afmærket på dette udsnit af et ældre kort. Udateret postkort af skolen.

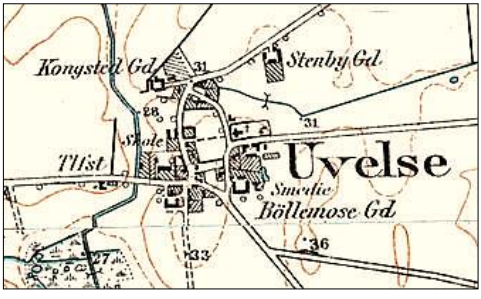

Rytterskoletavlen blev derfor også i første omgang flyttet til Skolen i Uvelse og indsat i muren på en mellemgang. På et tidspunkt er tavlen imidlertid tilbageført til den oprindelige placering over døren i facaden på den gamle rytterskole. Tavlen er særdeles velbevaret, men har muligvis været restaureret på et tidspunkt, men det er usikkert. Tavlen er grålig med skarpt hugget tekst og har været trukket op med sort farve. På et tidspunkt har man igen påbegyndt at trække teksten op med sort, men er kun nået til lidt over midten i den første linje. Teksten er i øvrigt

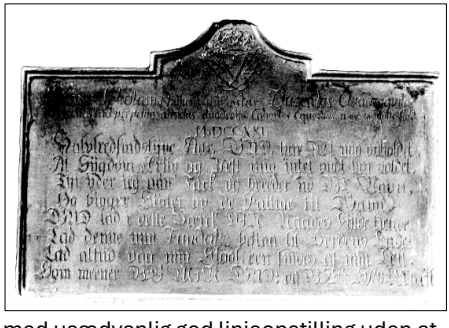

med usædvanlig god linjeopstilling uden at være ´klemt´, som det undertiden ellers ses på disse tavler. (Sigvald Ellkier-Pedersens Arkiv).

Kort over Uvelse Sogn fra ca. 1950 med følgende oplysninger fra Trap Danmark, 5. udgave, som udkom i perioden mellem 1953 og 1972: "Areal i alt 1950: 1188 ha. Befolkning 7/11 1950: 474 indb. fordelt på 134 husstande. (1801: 444, 1850: 528, 1901: 429, 1930: 491). – Efter erhverv fordelte befolkningen sig 1940 i flg. grupper: 237 levede af landbrug, 121 af industri og håndværk, 23 af handel og omsætning, 11 af transporterhverv, 12 af administration og liberale erhverv og 41 af aldersrente, formue, pension olgn., medens 22 ikke havde givet oplysning om erhverv. I sognet byerne: Uvelse (o. 1370 Ughløsæ, Vløsæ; u. 1779) med kirke, skole (opf. 1925 og udv. 1942) med kommunekontor, missionshus, idrætsplads, maskinværksted og støberi (...)"

Postkort af rytterskolen i Uvelse fra ca. 1900-1920 med en noget kraftig vildvin på facaden. Fotografiet, som viser elever med førstelærer Hans Christian Hansen i baggrunden foran rytterskolen, findes på Frederiks-sund lokalhistoriske arkiver, Slangerup arkiv.

Rytterskolen blev nedlagt som skole 1925 og erstattet af en nyopført skole, Uvelse Skole, der ligger ret tæt bagved rytterskolen, som er bevaret.

Bygningens facade efter istandsættelsen, som den så ud i 1970 (til venstre) og i 2016 (foto: Finn Thorshøj).

Rytterskolen i Uvelse er velholdt, og trods udvidelser i begge ender, er det stadig forholdsvis let at ´genkende´ den oprindelige rytterskole. Til højre for rytterskolen findes en lille sidevej, hvor vejnavnet ´Skolelodden´ klart fortæller, at vejen også hér er lagt hen over den tidligere skolelod. Siden 1924 har den nedlagte rytterskole været anvendt til privat beboelse.

Bygningen fik pålagt et nyt, smukt stråtag i sommeren 2016. (Foto: Se litteraturhenvisninger og links.). En mindre vej lige til højre for rytterskolen bærer navnet "Skolelodden". Vejens afgrænsning passer nogenlunde i længde med den jordlod, som hørte til rytterskolen og udgjorde en væsentlig del af skoleholderens aflønning.

Litteraturhenvisninger og links (Uvelse Rytterskole):
Hans Andersen: *"Uvelse Sogn Gennem 100 år"*, udgivet 1988. Bogen er en omfattende topografisk beskrivelse af Uvelse sogn.
http://hilleroedleksikon.dk - Omtale af rytterskolerne i Nr. Herlev, Alsønderup, Meløse, Uvelse og Skævinge m.m. (Se yderligere information om dette websted på side 371).
Stenløse Lokalarkiv på http://stenganarkiv.dk. Omfattende arkiv med mange informationer og fotos bl.a. om rytterskolerne i Stenløse, Ganløse, Søsum m.fl.
www.taekkemandbang.dk/stratag-pa-uvelse-rytterskole-af-taekkemand-bang.html (fotografier fra pålægningen af det nye stråtag på rytterskolen.)

Rytterskolen i **Søsum** blev opført 172? på den nuværende adresse på Søsum Bygade. Normalt blev rytterskolerne opført i umiddelbar nærhed af landsbyens kirke, men i Søsum var der ikke nogen kirke. Det var nu en situation, som Søsum delte med en del andre landsbyer. Der er kun lidt over 2 km. fra Skolen i Søsum til kirken i Stenløse, som må være den kirke, der har haft tilsyn og ansvar for rytterskolen i Søsum.

Biskop Balle visiterede skolen i oktober 1799, noterede i den anledning, at " *Skole Lærer Msr. Christen Engel Riis synger godt, underviser med Fliid og catechiserer ret vel. Mange Børn vidste at svare ret fermt efter Lærebog og Catechismus med temmelig godt Begreb, og adskillige vidste tillige god Kundskab i den Bibelske Historie. En Deel skriver. Der er heller ikke faa, som regne. Man havde tillige lært mange Psalmer. Men ved Boglæsningen røbede Alt for mange deres forsømmelige og ustadige Skolegang. Skiødesløsheden i deres Læsning havde og derfor Grund i Mangel af færdig Stavning, og at man for hastig kommer til at lære udenad, førend afvexlende i Læsning i flere Bøger er blevet tilstrækkeligen øvet. Imidlertid viiste dog heller ikke faa af de flittige og lærevillige Børn, at dem ikke fattedes vel grundet Færdighed i Dansk Boglæsning, hvor det skulde være. leg tilønsker den flittige og vel oplagte Skole Lærer Msr. Riis al guddommelig Velsignelse i sit vigtige Kald! 29 Bøger uddeelte*."

Det er i øvrigt lidt bemærkelsesværdigt, at den ellers meget konservative biskop Balle i denne indberetning så tydeligt kritiserer den enerådende brug af terperi og udenadslæren.

Rytterskolen i Søsum fotograferet omkring 1925. Fotografiet findes på Stenløse Lokalhistoriske Arkiv.

I årenes løb er rytterskolen blevet tilbygget i begge ender, men bygningen har ellers stort set bevaret sit oprindelige udseende, så det stadig er forholdsvis let at ´se´ den gamle rytterskole fra 1720´erne for sig.

Rytterskolen i Søsum blev nedlagt i 1938 og erstattet af en nyopført skole centralskole, som blev indviet samme år. Eleverne blev overført til den nyopførte Stenløse Centralskole, som senere skiftede navn til Sandbjergskolen. Efter nedlæggelsen af rytterskolen overgik bygningen året efter til privateje og anvendes nu til privat beboelse.

Fotografi af rytterskolen fra et ukendt år, men sikkert lidt tidligere end 1925, hvor bygningen til højre for skolen er væk (Stenløse Lokalhistoriske Arkiv). Til højre ses bygningen, som den fremstår i dag (2016 / foto: Finn Thorshøj).

Rytterskolen i Søsum, som den ser ud i dag. Fotografierne herover er fra februar 2016. Bemærk sandstenstavlen til højre for hoveddøren, som nu er tilbageført til rytterskolen.

Da rytterskolen skolen blev nedlagt, blev rytterskoletavlen fra Søsum og den tilsvarende tavle fra rytterskolen i Stenløse (se side 365), som allerede beskrevet flyttet til den nuværende Sandbjergskole. Tavlerne er meget ens, og det var - i hvert fald i en periode ikke muligt med sikkerhed at sige, til hvilken lokalitet, hver af dem skulle henføres. Tavlerne er begge nogenlunde velholdte med rester af en lidt upræcis optrækning af teksten. Den tavle, som menes at være fra Søsum, er nu ført tilbage til den restaurerede rytterskole i Søsum.

	RYTTERDISTRIKT: Frederiksborg **RYTTERSKOLE:** STENLØSE og SØSUM
Oprindelige skolebygning	
Sandstenstavlens nuv. placering	Tavlerne fra begge skoler deponeret på Stenløse Centralskole (til senere opsætning). Øvrigt, hvilken der stammer fra Søsum, resp. Stenløse. *Se også 4 første indtryk 1939*
Tidligere flytninger	begge til nuv. plads 1937
Stentype, farve m.m.	Begge tavler af det struktur. 1. nærkgrå med lysere flamning, 2. lysgrå med ujevn gråbrun flamning.
Opsætning	Begge med udsavet bagside (forsk. afhugningsmåde) og brydehuggede kanter (delv. m. nærtil). Begge plader 11 - 11½ cm tykke m. indskt hulkehl og grat.
Evt. beskadigelser og restaureringer	uvæsentlige kantafstødninger(begge)
Inskriptionens placering	sædvanlige indrykninger(begge) et par klemninger ved linjeudgang (begge)
Monogramtype	1. stærkt lavbrød med radmalet krobe 2. alm. lavbrød " " "
Afvigelser i latinsk tekst	1. "fundo(vi)" 2. "fundo(vi)"

Det store arbejde med af opspore og registrere rytterskoletavlerne blev udført af Sigvald Ellkier-Pedersen i forbindelse med udgivelsen i 1971 af ´Bogen om rytterskoletavlerne´, som stadig er hovedværket (se bind 2, side 353. Bogen kan i øvrigt frit downloades. Se yderligere oplysning i den samlede litteraturoversigt sidst i bind 2). I Sigvald Ellkier-Pedersens arkiv findes bl.a. også de mange registreringskort over de enkelte tavler.

Der er i øvrigt flere eksempler på, at enten nyere skoler, som har fået opsat flere tavler fra nedlagte rytterskoler, - og endda museer for den sags skyld -, undertiden har fået forvekslet tavler med hinanden, og der er en heldigvis mindre, men alligevel reel risiko for, at man ikke altid har truffet det rigtige valg, når nogle af disse tavler er tilbageført til de rytterskoler, hvor de oprindeligt kom fra.

Litteraturhenvisninger og links (Søsum Rytterskole):
Nils Erik Andersen: "*Om lokal skolegang 1720-1920. Glimt fra 200 års læring - Ganløse, Knardrup, Ledøje,*

Slaglunde, Smørum, Stenløse, Søsum, Veksø, Ølstykke." Eget forlag 2010.
Stenløse Lokalarkiv på http://stenganarkiv.dk. Ret omfattende arkiv med mange informationer og fotos bl.a. om rytterskolerne i Stenløse, Ganløse, Søsum m.fl.
http://hilleroedleksikon.dk - Omtale af rytterskolerne i Søsum, Nr. Herlev, Alsønderup, Meløse, Uvelse og Skævinge m.fl. (Se eksempler på dette meget informative og grafisk brugervenlige websted herunder).

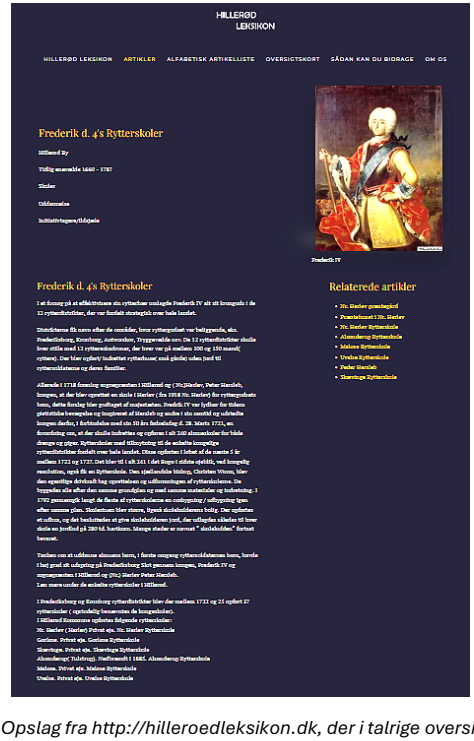

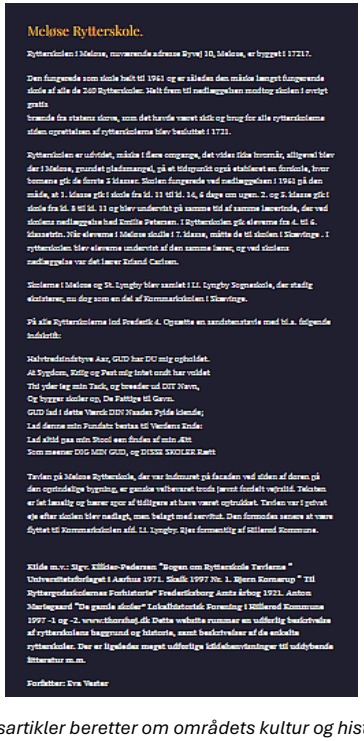

Opslag fra http://hilleroedleksikon.dk, der i talrige oversigtsartikler beretter om områdets kultur og historie herunder naturligvis også rytterskolerne bl.a. rytterskolen i Meløse, som - i overblik - ses herover.

Udsnit af kort fra krak.dk

Antvorskov Rytterdistrikt

I Antvorskov Rytterdistrikt blev der opført 5 skoler i 1722, 5 skoler i 1723, 5 skoler i 1724 og 5 skoler i 1725. Alle skolerne blev opført af bygmester Laurits Eriksen for 550 rigsdaler pr. skole. De 20 rytterskoler blev opført i følgende sogne:

Sogn	Opført	Bemærkninger
Vedbysønder (*)	1723	Opført på nuv. adr. Vedbysøndervej 1. Rytterskolen blev nedlagt i 1855 eller 1856 og ombygget til fattighus ca. 1870, som indebar, at hele det indvendige af bygningen blev lavet om. Udvidet mod vest. I privateje i 1927 og siden anvendt til beboelse, dog ubeboet i en periode. I 1877 blev bygningen købt af en lokal maskinfabrik. Den forfaldne bygning blev istandsat på privat initiativ og derpå fredet i 1982. Bevaret og anvendes nu til privat beboelse
Sorterup (*)	1724	Opført på nuv. adr. Sorterup Kirkevej 2A. Bygningen gennemgik en omfattende ombygning i 1900, og det er noget usikkert, hvor meget af den oprindelige rytterskole, der reelt er tilbage. Rytterskolen blev i 1915 afløst af nyopført skole, hvorefter bygningen overgik til privat eje og har siden været benyttet til privat beboelse.
Nordrup (*)	1722	Opført på en uoplyst adresse øst for kirken. Rytterskolen blev afløst af en nyopført skole i 1862. Bygningen, som derefter i en periode blev anvendt som staldbygning, er siden nedbrudt på et ukendt tidspunkt.
Sønderup (Sønderupnørre) (*)	1722	Opført på en ukendt adresse. Bygningen er i tidens løb tilbygget med tre fag til endnu en skolestue og blev senere udbygget med en tværbygning. En tilhørende staldbygning med nødtørftshus for børnene blev opført 1785, men er siden revet ned. Rytterskolen blev i nedlagt i 1870 og afløst af nyopført skole. Bygningen blev derefter anvendt som lærer-bolig indtil 1955, indtil den i 1964 blev afhændet af kommunen.

		Bygningen, der er bevaret, men meget forandret, har siden været anvendt til privat beboelse.
Lille Valby (tidl. Store Valby) (*)	172?	Opført på ´*på gadejorden midt i landsbyen*´. Nedlagt år ?, da landsbyen efterhånden blev revet ned. Nedbrudt i 1780 som sidste hus, der var tilbage.
Kirke Stillinge (*)	1725	Opført på nuv. adr. Stilling Kirkevej ?. Nedlagt 1910; nedbrudt eller nedbrændt 1973.
Næsby (*)	172?	Opført på nuv. adr. Smedevej 2. Nedlagt 1856?. Angiveligt nedbrudt år ?, men en bevaret bygning på grunden fra 1753 kunne måske være den ombyggede rytterskole - (usikkert). Bygningen forfaldt med tiden, og Slagelse Kommune, der var ejer af bygningen, var indstillet på en nedrivning. Bygningen blev i stedet solgt til en privat køber og blev på dennes initiativ istandsat i 1970´erne.
Holmstrup (*)	1724	Opført på nuv. adr. ? Afløst af nyopført skole 1897 og derefter anvendt til privat beboelse. Nedbrændt i 1968.
Slots Bjergby (*)	1723?	Opført på nuv. adr. Lundbæksvej 1. Nedlagt 1905? Siden anvendt til privat beboelse. Bevaret.
Vemmelev (*)	1723	Opført på nuv. adr. ? Udvidet 1822. Nedlagt som skole i 1908 og erstattet af nyopført skole. (Nedrevet eller bevaret. Undersøges).
Lundforlund (*)	172?	Opført på nuv. adr. Skælskør Landevej ? Nedlagt 1937 (?); siden sparekasse i en periode. Bevaret.
Fårdrup (Faardrup) (*)	1724	Opført på nuv. adr. ? Tibygget mod vest 1847 og mod øst 1896. Nedlagt år ?: nedbrudt år ? (efter 1921).
Skørpinge (*)	1724	Opført på nuv. adr. Skoletoften ? Udvidet 1849. Nedbrændt 1870.

Flakkebjerg (*)		172?	Opført på nuv. adr. ? *´ved den østre spids af den nuværende kirkegård´*. Nedbrændt 1825.
Gimlinge (*)		1724	Opført på nuv. adr. Præstebakken 1. Tilbygget 1817. Senere meget ombygget. Nedlagt år ?; siden i privateje. Bevaret og anvendes i dag af vinimportsfirma.
Hyllested (*)		172?	Opført på nuv. adr. Hyllestedvej ? Udvidet bl.a. med udhus 1809; tilbygget mod vest 1846 og mod øst 1894. Yderligee tilbygget 1919. Oplyst 1921, at bygn. på daværende tidspunkt alene blev anvendt som lærerbolig. Afløst af nyopført skole 1925. Siden i privateje. Bevaret.
Sørbymagle (*)		172?	Opført på nuv. adr. ? Nedlagt 1960? Bevaret.
Haldagermagle		1723	Opført på nuv. adr. ? Afløst af nyopført skole 1882; siden nedbrudt.
Tystrup (Tjustrup) (*)		1724?	Opført på nuv. adr. ? I tidens løb udvidet i begge ender. Nedlagt 1961. Bevaret.
Haldagerlille	(*)	172?	Opført på nuv. adr. ? Tilbygget mod øst sidst i 1800-tallet. Nedlagt 1961 og købt af den sidste skoleholder til privat beboelse. Bevaret.

Heldigvis er der bevaret en forholdsvis stor del af de gamle rytterskoler til vore dage, men alle disse skoler har gennemgået omfattende ændringer og ombygninger, som undertiden har forvandlet dem til ukendelighed. Kun ganske få af bygningerne har bevaret så meget af det oprindelige udseende, men studerer man de ældste fotografier af bygningerne typisk fra 1880´erne, som er bevaret på museer og i arkiver, fremgår det ikke overraskende, at de store ombygninger især er sket gennem de sidste 50-100 år. Det er naturligvis ikke overraskende. Det er sjældent at finde et fotografi af en rytterskole, som står næsten som den var, da den blev bygget for 300 år siden, men fra Antvorskov Rytterdistrikt har vi et godt eksempel - nemlig rytterskolen i Næsby (se side 195). Efter en visitation af rytterskolen i **Vedbysønder** 1789 fik skoleholder Christian Henrik Luja Winther følgende skudsmål af biskop Balle: *"Børnene havde lært at ramse og vidste for resten intet. Imidlertid kunde de tage mod Vejledelse til Eftertanke, naar samme blev dem givet. Med Boglæsning gik alt vel nok an. Winther er et hidsigt og uroligt Hoved, som ellers ikke mangler Evne til at katachisere, naar han vil bruge den."* Chr. Winther var skoleholder mellem 1773 og 1797.

Bygningen blev fredet 1996 (Kort- og Matrikelstyrelsen). Fotoet til højre viser bygningen, som den så ud i 1972.

Udateret fotografi af rytterskolen i Vedbysønder med sandstenstavlen indmuret - noget utraditionelt- i højre side af bygningen. Bemærk også den meget brede skorsten. Slagelse Stads- og Lokalarkiv har dateret fotografiet til at være fra mellem 1990 og 2004, hvor bygningen i en periode var ubeboet.

Rytterskolen ophørte som skole i 1855, hvorefter den blev ombygget til fattighus omkring 1870 bl.a. med en udvidelse mod vest og en ny stor dobbeltskorsten. Bygningen anvendes i dag til beboelse, men i en længere periode stod bygningen dog ubeboet. Senere er det oprindelige tegltag blevet erstattet af et stråtag, som det også kendes fra mange andre rytterskoler. Bygningen forfaldt med tiden, og Slagelse Kommune, der var ejer af bygningen, var indstillet på en nedrivning. Bygningen blev i stedet solgt til en privat køber og blev på dennes initiativ istandsat i 1970´erne.
Rytterskolen i Vedbysønder blev fredet i 1982. Kun 5 af de rytterskoler, som stadig findes, har bevaret så meget af de oprindelige bygninger, at de er fredede i dag; de øvrige er i årenes løb

ændret ganske meget og oftest til ukendelighed ved ombygninger og andet. Foruden rytterskolen i Vedbysønder er følgende rytterskoler fredede: Hvidovre (Københavns Rytterdistrikt), Lille Heddinge (Tryggevælde Rytterdistrikt), Snesere (Vordingborg Rytterdistrikt) og Overby (Skanderborg Rytterdistrikt).

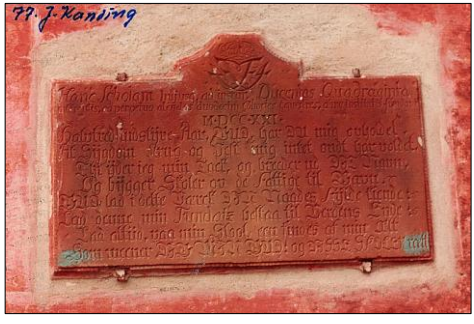

Rytterskoletavlen fra Vedbysønder er opsat i gavlen på den gamle rytterskole, som stadig eksisterer. Tavlen er velbevaret og har kun ringe vejrslid; til gengæld er stenen noget misfarvet på grund af indsuget nedløbende rød kalk (fotos: Jørgen Kanding, 1977; fra Sigv. Ellkjer-Pedersens Arkiv).

Den gamle rytterskole i Næsby ved Stranden ligner mest af alt en ruin, men en restaurering er igang - og muligvis fredes også denne skole.

Sådan ser den gamle rytterskole i Vedbysønder ud. Den er netop blevet fredet.

Gammel rytterskole i Vedbysønder fredet

Rytterskole i Næsby ved Stranden restaureres

Den gamle rytterskole på Vedbysøndervej 1 i Vedbysønder er blevet fredet. Det skete i april måned. Bag fredningen står Fredningsstyrelsens 10. kontor, der planlægger fredning af ialt tre af de

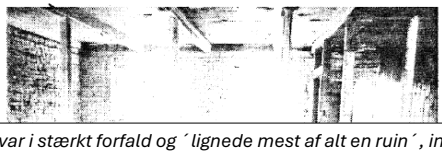

København. I forbindelse med denne handel var der adskillige tovtrækkerier, men betingelsen for, at Simmelhag kunne købe den gamle rytterskole, var, at han satte den i stand.

Restaurering er påbegyndt

- Jeg er allerede startet på restaureringen og ombygningen af rytterskolen, fortæller arkitekt Jan Simmelhag. Rent faktisk startede jeg allerede sidste sommer, men jeg vil da indrømme, at skolen i øjeblikket ligner en ruin mest af alt. Imidlertid kan jeg love, at jeg

Rytterskolen i Vedbysønder var i stærkt forfald og ´lignede mest af alt en ruin´, inden istandsættelsen af bygningen blev gennemført, så den kunne blive fredet, hvilket skete i april 1982. På fredningstidspunktet var

rytterskolen malet rød og forsynet med stråtag (Udsnit af artikel i Sjællands Tidende den 6. maj 1982). (Sigv. Ellkjer-Pedersens Arkiv).

Litteraturhenvisninger og links (Vedbysønder Rytterskole):
www.kulturarv.dk/fbb/sagvis.pub?sag=8826600 (Beskrivelse i forbindelse med fredningen. Kan også downloades som pdf-fil.)
https://trap.lex.dk/Rytterskolen_i_Vedbysønder

Den 5. juli 1739 fik landsbyen **Sorterup** besøg af Sjællands biskop, Peder Hersleb (se side 154), som ikke blot visiterede kirken, men også havde til opgave at kontrollere, om skoleholderne i Sorterup og i Ottestrup passede deres kald og fik lært børnene det, de skulle kunne.

Landsbyen Sorterup ligger i Slagelse Kommune. Byen omtales i 1146 som Svertetorpi, 1171-1178 som Swarthetatorp og i 1198 som Svartatorp. Betydning af navnet er ` Swartis udflytterbebyggelse ´. Sorterup eksisterer ikke længere som en samlet landsby, idet man tidligere har foretaget udflytning af alle gårde og huse. Sorterup Kirke, som er opført allerede omkring. år 1100, ligger derfor lidt for sig selv i forhold til anden bebyggelse, men netop på det sted, hvor landsbyen tidligere lå. Et par hundrede meter syd for kirken blev rytterskolen opført i 1724. Kun kirken, den ombyggede rytterskole samt ganske få øvrige huse som eksempelvis det restaurerede fattighus, ´Lygten´, er stadig tilbage i den siden nedlagte landsby. Man kan næsten betegne kirken i Sorterup som ´landsbykirken uden landsby´, men smuk er den, - en prototype på den klassiske, danske landsbykirke fra middelalderen.

I visitatsbogen noterede biskop Hersleb, at *"begge Scholeholderene, degnen og præsten catechiserede passabelt, lofligt* (lovligt, efter bestemmelserne) *og til Nytte. Ungdommen var ret kiøn* (fagligt tilfredsstillende), *baade smaa og store; i den bogstavelig Kundskab* (læsning) *syntes de at være temmelig øvede og have, efter den Leilighed, got Begreb. Der syntes at være Kierlighed og Tillid til Præsten, som er en stille Mand og gør eenfoldig* (rolig og tilfredsstillende) *sin*

*Gerening, hvorfor der var intet at klage, ikkun af mig skeete Opmuntring og Erindring, at det, de vidste, maatte nu ved Guds Naade blive levendes for dem etc. Kirken i meget god Stand, hvilket og blev forsikkret om Annexet. "*Ved et testamente efter sognepæsten Cort Vassmer blev der i 1805 hensat et beløb på 700 rigsdaler til *"2 Skolelærere i Stiftet, der har udmærket sig ved Flid og Duelighed, samt til 2 skolelærerenker i sletteste Forfatning og har de fleste uopdragne Børn."* Ved samme lejlighed arvede skoleholder Arngrimsen, som netop dét år skiftede til Vemmelev Skole, 50 rigdaler. Biblioteket i Sorterup blev ligeledes betænkt med 50 rigsdaler. Pastor Vasmer blev i øvrigt beskrevet som *´en dygtig og nid-kær Præst, ihvorvel han ikke slog Vrag paa verdslige Glæder, paa hvilke han havde faaet Smag i den Tid, han var Dragon."*

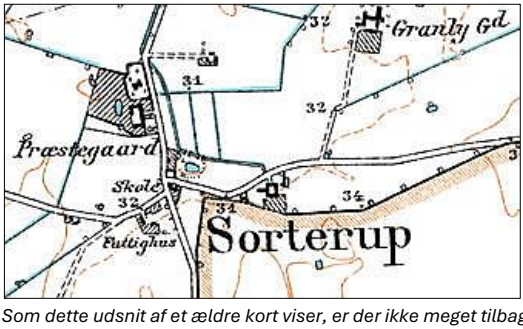

Som dette udsnit af et ældre kort viser, er der ikke meget tilbage af den oprindelige landsby. Rytterskolen er tydeligt angivet ved vejkrydset i landsbyen. Et af de få huse, der foruden rytterskolen er tilbage i Sorterup, er det gamle, oprindelige fattighus, som også er markeret på kortet. Bygningen ligger i umiddelbar nærhed af rytterskolen. Fattighuset i Sorterup er formentlig opført omkring 1851, og i kirkebogen for Sorterup Sogn er der den 2. april 1852 noteret en begravelse af en lille dreng, der kun blev én dag gammel. Drengen var født i Sorterup fattighus. Bygningen er opført i bindingsværk på en syld af marksten, fem fag langt og fire fag bredt med stråtækt tag og meden central skorsten. Trods den beskedne størrelse, har der alligevel boet mange mennesker i huset på samme tid. Det gamle fattighus blev solgt og reduceret til lager for vejvæsenets materiel. I dag findes det restaurerede fattighus i Sorterup, som kaldes `Lygten´ (oprindelig ´Løgten"), imidlertid i velrestaureret stand på den gamle gadejord i Sorterup ca. 200 meter syd for kirken. Fotografiet af fattighuset herover er fra 1913.

Rytterskolen i Sorterup blev afløst af en nyopført skole i 1915, og bygningen overgik til privat eje. Den eksisterer stadig, men er meget renoveret, og det er lidt tvivlsomt, hvor meget af den oprindelige rytterskole, som reelt er

tilbage i den nuværende bygning. Rytterskoletavlen blev ellers oprindelig flyttet fra rytterskolen til den ny skole i 1915, men blev tilbageført til den oprindelige bygning i 1953, hvor den i dag er indmuret i facaden til venstre for hoveddøren.

Omkring år 1900 og de følgende år gennemgik rytterskolen en meget omfattende ombygning, og det er usikkert, hvor meget eller hvor lidt, der reelt er tilbage af den oprindelige bygning. Mange af de gamle rytterskoler var efterhånden så nedslidte, at de ofte blev revet ned, når de blev afløst af en ny og almindeligvis meget tiltrængt landsbyskole. I Sorterup valgte man imidlertid - i det mindste i første omgang - at ´nøjes´ med en ombygning i skolen, - sikkert ikke af pietetsfølelse overfor den gamle rytterskole, men fordi det nok har været for dyrt at opføre en ny skole i Sorterup, som var i gang med at blive affolket og forsvinde helt, idet udflytningerne af gårdene efterhånden næsten havde ´tømt´ landsbyen for huse.

Da rytterskolen blev nedlagt i 1915 og erstattet af en nyopført skole fulgte rytterskoletavlen med, men da også denne skole blev nedlagt i 1953, blev tavlen tilbageflyttet til sin nuværende placering til højre for døren. Tavlen er forholdsvis velbevaret. (Fotos: Jørgen Kanding, 1977; fra Sigv. Ellkjer-Pedersens arkiv).

Rytterskolen fungerede alligevel indtil 1915, hvor den blev erstattet af en ny skole for skolebørnene i Sorterup, men hvor den skole har ligget - utvivlsomt udenfor Sorterup, - er (endnu) uklart.

Fotografi fra 1972 af rytterskolen på Sorterup Kirkevej, hvor den tilbageførte rytterskoletavle tydeligt ses på facaden.

Den nedlagte rytterskole overgik derefter til privat eje, og har siden været anvendt til privat beboelse. De oprindelige syldsten er bevaret, men da er meget usikkert, hvor meget - hvis overhovedet noget, der reelt er bevaret af den oprindelige bygning, betragtes den gamle skolebygning reelt derfor ofte som nedbrudt. 1953 blev den oprindelige rytterskoletavle ført tilbage til bygningen med en servitut. Tavlen blev nedtaget 1915, da rytterskolen blev nedlagt, og flyttet til en nyopførte skole, hvor den blev indmuret i gavlen.
I 1953 blev tavlen tilbageført til den oprindelige bygning og indmuret til venstre for hoveddøren på facaden. Om tilbageførslen af tavlen skyldes, at den (foreløbig ukendte) skole, som afløste rytterskolen i 1915, måske blev nedlagt, eller det skyldes helt andre grunde, vides (endnu) ikke. Indmuringen er god og korrekt, og tavlen har det fremspring på ca. 3 cm fra murfladen, som den havde oprindeligt. Mange senere flyttede rytterskoletavler er som allerede anført desværre ret ofte fejlagtigt indmuret i plan med muren, men det er altså heldigvis ikke sket i dette tilfælde. De fire krampehuller, som oprindelig har holdt tavlen på plads, er bevaret. Tavlen har på et tidspunkt været restaureret og afglattet, og teksten har på et tidspunkt - desværre noget bredt - været trukket op med sort farve, som stadig kan ses. Teksten har desuden undergået enkelte mindre rettelser.

Skolebilledet er dateret til omkring år 1900, som Slagelse Lokalarkiv mener må være fotograferet foran Sorterup Skole. På dette tidspunkt havde rytterskolen tydeligvis stråtag. (Midlertidigt foto)

Rytterskolen i **Nordrup** blev opført 1722 på en grund øst for kirken. Efter en visitats på skolen i 1789 noterede biskop Balle bl.a., at *"I Nordrup Skole læste Børnene noget bedre i Bog* (end i Sønderup) *og havde bedre lært udenad. Men heller ikke her var dem givet Vejledning til at øve*

deres Forstand. Ivarsen katekiserer taaleligt og skal nu vise, da han nylig er kommen, om han kan udrette noget mere end andetsteds." Niels Ivarsen forestod embedet som skoleholder mellem 1790 og 1807.

Der eksisterer tilsyneladende ikke noget originalt foto af rytterskolen, så disse fotografier viser angiveligt den nye skole i Nordrup, som erstattede rytterskolen. Begge fotografier, som er dateret til omkring 1910 findes på Præstø Lokalarkiv. Til højre står lærer Lars Peter Rasmussen i døren bag eleverne. Lærer Rasmussen virkede ved skolen i perioden mellem 1869 og1916. Læg mærke til tavlen fra den gamle rytterskole, som ses indmuret på facaden og anes yderst i venstre side af fotografiet.

Skolen fungerede indtil 1862, hvor den blev erstattet af en nyopført skole. På det tidspunkt var der ca. 100 elever på skolen, og der var simpelthen ikke plads til så mange børn i den lille skolestue, også selv om elevfraværet var stort, som det var tilfældet på skolerne overalt i landet. Efter 1862 blev den gamle skole bl.a. anvendt som stald.
Rytterskolen i Nordrup blev nedlagt i 1862 og erstattet af en ny skole. Bygningen er senere revet ned. I 1802 kommenterede biskop Balle også det betydelige fravær: *´Stor Forsømmelse var almindelig´*. Som allerede omtalt flere gange var det store fravær et tilbagevendende problem, som gang på gang bliver omtalt i bispernes indberetninger til kancelliet i København.

Litteraturhenvisninger og links (Nordrup Rytterskole):
Knud Bruun Rasmussen: *"Skoleliv mellem to åer."* Udgivet i 1981. Førstelærer L. P. Rasmussen er omtalt på s. 60.

Rytterskolen i **Sønderup** blev opført i 1722 mellem selve landsbyen og præstegården. Udover de skolesøgende børn i Sønderup Sogn søgte også børnene fra nabosognet Gudum denne skole, indtil der i 1855 blev opført en skole i Gudum. Ved udskiftningen i Sønderup i 1785 blev der opført en staldbygning, hvor der også blev indrettet et ´nødtørftshus´ til børnene i den ene ende af bygningen. I tidens løb blev rytterskolen også udbygget i takt med det stadigt voksende elevtal. Ved en visitats i 1802 bemærkede biskop Balle, at *"ikke mange Børn vidste noget af Lærebogen, men de svarede ganske vel deraf. De fleste havde lært Katekismus og fattede Indholdet. Boglæsning ganske god. Skrivning begyndt, men ikke Regning. Man havde dog lært Salmer. Helverschou er gam-mel, men kan dog undervise og katekiserer ikke slet."* Isaac Helverschou var skoleholder ved rytterskolen i perioden mellem 1794 og 1818.

Et eksempel på, at der ikke altid var en bestemt pensionsalder for skoleholderne i ´gamle dage´ kunne være lærer Johannes Barckmann. Ser man under folketællingen i 1787, finder man følgende oplysninger om ham: Han var født i Sønderup i 1711, 76 år gammel, gift og bosiddende i Sønderup som skoleholder. Da Johs. Barckmann tiltrådte embedet ved rytterskolen i 1738, var han derfor 27 år gammel. Han fortsatte sin gerning indtil 1794, hvor han sikkert er afgået ved døden (ikke undersøgt). Han var da 83 år gammel og havde undervist 56 år på rytterskolen i Sønderup! Det har været et meget hårdt liv som gammel mand, og utvivlsomt heller ikke den bedste situation for børnenes undervisning. Lærer Barckmanns situation var absolut ikke enestående, og grunden hertil skal utvivlsomt findes i det faktum, at der ikke var nogen pensionsordning, og havde man ikke en mulighed for aftægt eller børn, som kunne træde hjælpende til, kunne den økonomiske situationen for en aldrende lærer være ganske fortvivlende.

Rytterskolen i Sønderup blev som alle de andre skoler på land og i by udbygget i årenes løb. I 1870 opførte man en ny skolebygning (til højre), og den ´gamle skole´ blev derefter udelukkende anvendt som bolig. Begge fotografier er udaterede, men fotograferet før 1931.

Rytterskolen i Sønderup var efterhånden i *´yderst brøstfældig Tilstand´*. Et indblik i, hvor galt det stod til med det manglende vedligehold af bygningen, fremgår allerede af en beskrivelse, da Isaac Helverschou tiltrådte embedet som skoleholder i 1794: *"I Sønderup Skoles Have fandtes oprindelig et pynteligt Brøndværk med Egestolper, Egestøtte, Fyrrebeklædning og Fyr-rebalance. Da Helverschou tiltraadte, laa der kun et godt Vandsted. Også Stengærdet omkring Haven var for en meget stor Del nedbrudt, og i Skolestuen manglede alle de anordnede Bøger. Helverschou krævede straks det hele sat i orden."* Så let skulle det nu ikke gå. Udover klagen måtte også tålmodigheden sættes på hård prøve, for først i 1823, - 29 år efter lærer Helverschous velbegrundede klage over bygningens elendige forfatning, - blev rytterskolen omsider sat i stand.
Omkring 1860 var der således 70 elever i skolen, så en tiltrængt ny skolebygning blev opført i 1870, og den ældste del af bygningen, som i tidens løb var meget ændret på grund af ombygninger, blev derefter anvendt som bolig. Da den nye skolebygning blev opført i 1870, blev rytterskoletavlen flyttet fra den gamle skole og opsat i en gavlniche på den nye bygning, desværre med den ´klassiske fejl´, at man undlod at indmure tavlen med det oprindelige fremspring på ca. 3 cm., så tekstfladen er nu i plan med muren. Sådan er det gået med mange af de ´flyttede´ rytterskoletavler i tidens løb. Tavlen, som har en markant gullig farve, har enkelte af-

sprængninger, som muligvis kan skyldes frost. Tavlen har desuden nogle særprægede aftryk, som er beskrevet som ´kuglekæder´, på ca. 6 cm. Teksten er hugget meget klart, så den er let læselig, selvom selve teksten ikke er optrukket. Rytterskolen i Sønderup blev nedlagt i november 1955, hvor den blev afløst af en nyopført centralskole i Hallelev. Både rytterskolen og skolen fra 1870 blev solgt til privat beboelse i 1964.

Der findes tilsyneladende ikke nogen gengivelse af rytterskolen i den nuværende landsby **Lille Valby**, der ellers tidligere var benævnt Store Valby. Rytterskolen blev opført i den i begyndelsen af 1700-tallet ellers ganske store, men siden nedlagte landsby 4 km. nordvest for Slagelse. Ved auktionen over Antvorskov Rytterdistrikt i 1774 blev Store Valby købt af kammerherre J. H. V. Castenschiold og landsbyen kom dermed sammen med andre landsbyer under Valby-gaard Gods, som kammerherren havde ladet opføre efter auktionen på den bare mark. Castenschiold betalte 65.000 rigsdaler for de 7 landsbyer med over 7000 tønder land.

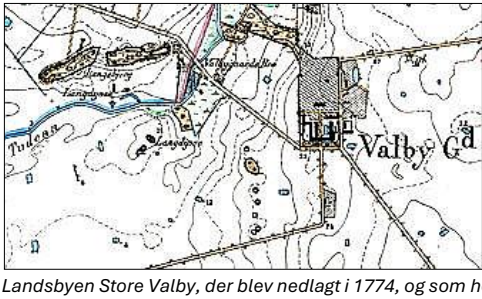

Landsbyen Store Valby, der blev nedlagt i 1774, og som her ses på et udsnit af et ældre kort fra 1800-tallet, lå på markerne vest for herresædet Valbygaard. Sammen med 6 andre landsbyer blev Store Valby købt af kammerherre Castenschiold i forbindelse med auktionen over rytterdistriktet i 1774. Billedet viser Valbygaard, som kammerherren lod opføre samme år.

I forbindelse med nedlæggelsen af rytterskolen i 1774 blev rytterskoletavlen flyttet i depot på Valbygård, indtil

1940 (dvs. i ikke færre end 166 år!) hvorefter den blev indmuret i en ydermur mod skolegården på Lille Valby ny skole, som dog siden er nedlagt, og nu anvendes til ´Bed and Brekfast´. Stenen, som stadig er indmuret på bygningen, skæmmes af nogle fremtrædende svovlgule skjolder, som formentlig skyldes uheldige forsøg på afrensning med syre. (Foto: Jørgen Kanding, 1977; fra Sigv. Ellkjer-Pedersens Arkiv).

Salget af området ved auktionen fik stor betydning for de skoler, som blev berørt af omlægningen. Det var således meget usikkert, hvad der skulle ske med rytterskolen i Store Valby, når landsbyen blev sløjfet. Skoleholder Spjellerup, som havde været skoleholder ved rytterskolen Store Valby siden 1748, måtte forlade hus og hjem, og året efter auktionen stod skolen endnu tom og blev genstand for en større diskussion, om hvorvidt skolen skulle flyttes eller bare rives ned. Castenschiold fandt det *´alt for besværligt og bekosteligt´* at flytte skolen til landsbyen Heininge og ønskede i stedet at indrette en gammelt, lerklinet hytte i byen som skole. Provsten i Sønderup, Hr. Vieth, var ganske vist enig med kammerherren i, at skolen skulle flyttet til Heininge, men mente dog, at *"Hr. Castenschiold, som formaar at bygge ny Herregaard, og hvortil han og skal skaffe Materialer lang Vejs fra, formaar vel ogsaa at bygge et nyt Skolehus af god Bindingsværk med Vægge af brændte Sten, og disse som flere andre Ting kan tages af den Skole, som nedbrydes."* Diskussionen om skoleflytningen fortsatte imidlertid, og i de følgende 8 år blev gård efter gård i St. Valby og andre landsbyer i samme situation revet ned og Store Valby endte med at blive ´slettet fra kortet´ i løbet af få år, og i 1780 blev rytterskolen i Store Valby også revet ned. På det tidspunkt var rytterskolen det sidste hus, som var tilbage i landsbyen. Inden da havde skoleholder Spjellerup, som tydeligvis har været en herre med et betydeligt temperament, klaget og krævet erstatning for sit mistede levebrød. Det var dog vanskeligt for den arbejdsløse skoleholder at skabe forståelse for hans fortvivlede situation. Provst Vieth beskyldte ham således for at være urolig, ængstelig og vranten; at være af et *´inqviet og moreux´* temperament, som den latinkyndige provst selv udtrykte det. Cort Spjellerup endte dog med at få embedet som skoleholder i Næsby i 1775 (se side 393).

Litteraturhenvisninger og links (Store Valby Rytterskole):
Ole G. Nielsen: *"Salget af Antvorskov ryttergods 1774"*, Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt 1974, S. 38-52.
"Store Valby. Historisk-arkæologisk undersøgelse af en nedlagt landsby på Sjælland". Udgivet af Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-Filosofiske Skrifter 8, Kbh 1974. / Gennemgået i Historisk Tidsskrift, 13. række, bind 6 (1979).
http://2sogne.dk/historie/valbygaard-gods/.

En inventarliste fra 1740 for både rytterskolen i **Kirke Stillinge** og den i Næsby oplyser, at hver af skolerne rådede over *"1 stor Jernkakkelovn i Skolestuen, Borde med tilhøren-de Bænke og Korsfødder under Bordene, 1 Stige til Opgang paa Loftet, for alle Dørene. Undta-gen den mellem Dagligstuen og Skolestuen samt i Køkkenet, hvor der er Klinkefald og Klinke - er 3 Laase med Nøgle til, Jernbolte med Splitter til, alle Vinduerne* (udvendige) *Skodder, I Stalden Spiltoug, Krybbe og Hække for 1 Hest og dito Spiltoug til 2 Køer samt mellem Stalden og Faarehuset et med Brædder afdelt Skjerværk* (skillerum). *I Skolen 2 Bibler, fornødne Katekismer og ABCeder."*

Rytterskolen i Kirke Stillinge med det oprindelige valmede tag med teglsten er her fotograferet fra Stilling Kirkevej i på et postkort fra 1932, men fotografiet må være betydelig ældre. Til højre ses rytterskolen, som er udvidet med en første sal på det oprindelige loft og nu også har fået halvvalmet stråtag (Slagelse Stads- og Lokalarkiv).

Rytterskolen Kirke Stillinge blev nedlagt 1910 efter at have været i brug som skole i næsten 200 år, og endeligt nedrevet i 1973. Rytterskoletavlen var nedtaget allerede i 1914 og opsat i en forhal på Stillinge Centralskole. 1989 blev tavlen overført til Stilling Skole på Gramvej, hvor den nu er indmu-ret i hallen ved biblioteket desværre i plan med væggen og uden den oprindelige fremhævning på nogle centimeter. Stenen er ganske velholdt, og teksten, der tidligere har været trukket op med brun farve, er forholdsvis let at læse.

Rytterskolen i **Næsby** blev opført på den nuværende Smedevej. Af en inventarliste fra 1740 for både skolen i Næsby og rytterskolen i Kirke Stillinge fremgår det, at hver af skolerne rådede over *"1 stor Jernkakkelovn i Skolestuen, Borde med tilhørende Bænke og Korsfødder under Bordene, 1 Stige til Opgang paa Loftet, for alle Dørene - undtagen den mellem Dagligstuen og Skolestuen samt i Køkkenet, hvor der er Klinkefald og Klinke - er 3 Laase med Nøgle til, Jernbolte med Splitter til, alle Vinduerne* (udvendige) *Skodder, I Stalden Spiltoug, Krybbe og Hække for 1 Hest og dito Spiltoug til 2 Køer samt mellem Stalden og Faarehuset et med Brædder afdelt Skjerværk* (Skillerum). *I Skolen 2 Bibler, fornødne Katekismer og ABCeder."*

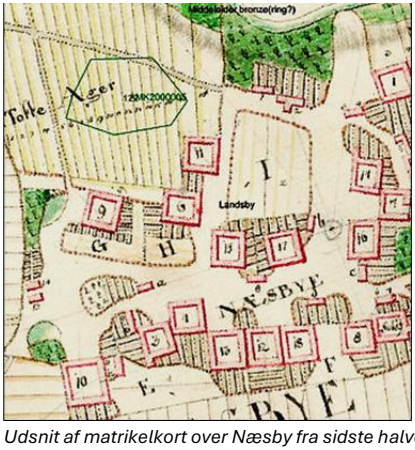

Udsnit af matrikelkort over Næsby fra sidste halvdel af 1700-tallet. Rytterskolen med den tilhørende skolelod

ses som ´en lille ø´ til venstre for ´a´ lige under matrikel ´H´. Landsbyen bestod på dette tidspunkt af 18 gårde og et antal huse.

Den 16. august 1775 kom biskop Harboe på visitatsbesøg i Stillinge Kirke, hvortil også skoleholder Hylde var tilsagt sammen med skolebørnene fra skolen i Næsby. Peder Hylle var skoleholder i perioden mellem 1771 og 1775. Biskop Harboe, som også havde været en af de vigtige personer i forbindelse med oprettelsen af rytterskolerne i 1720´erne (se side 94), mødte til visitatsen, men uden børnene. Det gav anledning til skandale, og Hylle blev beskyldt for embedsforsømmelse, og han vidste, at han stod til at miste embedet som skoleholder. Han begav sig derfor på fodtur til et møde med biskoppen i København og skrev i den anledning: *"Med en Flaske Vand og en liden Pose har jeg nu forladt Næsby og er i Tvivl, om jeg skal rejse tilbage."*
Det er uvist, hvornår rytterskolen i Næsby blev nedlagt. Bygningen eksisterer angiveligt ikke længere. På grunden ligger i dag et hus fra 1753, som dog i påfaldende grad ligner den oprindelige rytterskole. Måske er der i virkeligheden tale om en reel ombygning af den gamle rytterskole. Det er imidlertid lidt af et mysterium, som det (endnu) ikke er lykkedes at få opklaret.

Udateret fotografi fra før 1919 af rytterskolen i Næsby (Slagelse Stads- og Lokalarkiv).

Kammerherre J. H. V. Castenschiold, som efter auktionen over Antvorskov Rytterdistrikt i 1774 var den nye ejer af rytterskolen i Næsby, benyttede dog lejligheden til at afskedige Hylle og overdrog derefter embedet som skoleholder i Næsby til den allerede omtalte Cort Johan

Spjellerup, som havde været skoleholder ved rytterskole i Store Valby i perioden mellem 1748 og 1774, da landsbyen blev nedlagt, men resten af hans liv blev ikke lykkeligt .Hans temperamentsfulde klager over det mistede embede i Store Valby havde bragt ham i unåde hos kammerherre Castenschiold, som også var ejer af Næsby, og det kom i høj grad til at præge hans vilkår som skoleholder i Næsby de følgende 5 år, hvor hans løn i en periode ligefrem blev tilbageholdt. Spjellerup forblev i embedet til 1780, mens lønnen blev tilbageholdt. Det er (endnu) lidt usikkert, hvad der skete med ham sidenhen. I forbindelse med en visitats på sko-len i 1801 noterede biskop Balle, at, *"En stor Mængde Børn var forsamlet, mange deriblandt svarede vel af Lærebog baade med godt Begreb og skikkelig Færdighed. Ogsaa blev der svaret med temmelig Indsigt af Katekismus. (...) Crofas underviser med Troskab og Flid. Han katechiserer antagelig og synger godt."* Martin Crofas beklædte embedet som skoleholder mellem 1789 og 1830.

Tegning af "Den gamle rytterskole i Næsby ved Stranden, 27.12.76" udført af en ukendt kunstner. Rytterskoletavlen blev nedtaget fra skolen, da den ophørte i 1856, og derpå overført til Stillinge Centralskole, hvor den blev opsat i en forhal. Den svagt gullige sten, som har nogle okkerstriber i venstre side, er velholdt, og teksten er tydelig (foto: Jørgen Kan-ding, 1977; både tegning og foto stammer fra Sigv. Ellkjer-Pedersens Arkiv).

I øjeblikket ligner huset nærmest en ruin, men en mindre formue, masser af håndkraft og dygtige håndværkere skal allerede i år gøre den gamle rytterskole til en bygning misundt af mange.

Sådan kommer rytterskolen i Næsby ved Stranden til at se ud - så nogenlunde i det mindste - når arkitekt Jan Simmelhag til sommer er færdig med restaureringen. Tegningen her forestiller facaden ud mod Smedevej.

Fotografier fra en af de talrige avisskriverier i anledning af kommunens salg af rytterskolen i 1977 til arkitekt Jan Simmelhag, som ifølge en samtidig avisartikel "har rejst land og rige rundt og undersøgt langt over 100 rytterskoler". Simmelhag lovede imidlertid at bekoste en grundig istandsættelse at den faldefærdige bygning med egne midler ((fotos fra en længere artikel i en samtidig, men ikke anført avis, som måske kunne være Sjællands Tidende, der havde fulgt og dækket historien omhyggeligt (Sigv. Ellkjer-Pedersens Arkiv).

Det afstedkom en del debat med talrige læserbreve m.m., da Slagelse Kommune efter en del tovtrækning, der også indbefattede både Amtets tilsynsråd og Indenrigsministeriet, valgte at afhænde rytterskolen til en privat køber, arkitekt Jan Simmelhag. "*Og selv om Næsby er nogenlunde bevaret, skal der alligevel foretages en masse ting. Hvor meget klarlægges her i løbet af vinteren, hvor forholdene undersøges nærmere, siger Jan Simmelhag, der arbejder på en bog om de danske rytterskoler*", udtalte Simmelhag, "*der vel nok er den førende kapacitet på rytterskoleområdet i landet*" til Sjællandske Tiden den 19. februar 1977. Simmelhag bekostede en selv en grundig istandsættelse af den efterhånden temmelig forfaldne bygning. Vrede borgere skrev imidlertid flere læserbreve, som især bebrejdede kommunen, at den gamle skole nu overgik til privateje. Det var dog ingen hemmelighed, at Slagelse Kommune længe alvorligt havde overvejet at lade den gamle bygning rive ned.
"*Jan Simmelhag udfører selv al arbejdet, og huset føres tilbage til sin oprindelige skikkelse - stort set (...) Simmelhag har allerede nu ryddet hele ´indmaden´ ud af huset. Han har måttet grave sig ned gennem fem forskellige lag gulv og skal nu til at lægge nyt gulv i klinker. Hele taget skal skiftes ud. Stråtaget afløses af tegltag med håndstrøgne tegl. Der er ingen tvivl om, at huset ikke bliver til at kende igen, og et stykke kulturhistorie bevares. Jan Simmelhag har i øvrigt tænkt sig at flytte ind i huset."* skrev Sjællands Tidende begejstret i en artikel den 6. maj 1982. Den lidt selvmodsigende konklusion i artiklen afspejler imidlertid også det store dilemma, man altid befinder sig i, når der istandsættes meget gamle huse. På den ene side er det nødvendigt med reparationer og nødvendig udskiftning af de dele af bygningen, som ikke længere står til at redde; men jo mere, man udskifter og erstatter med nyt, jo mindre bliver der på den måde tilbage af den oprindelige bygning, man gerne vil bevare for eftertiden. Det er samtidig også årsagen til at kun 5 af de ca. 135 bevarede rytterskoler i dag er fredet.

En ganske usædvanlig begravelse fandt sted, da den unge skoleholder Christen Trælund, som havde beklædt embedet som skoleholder ved rytterskolen i **Holmstrup** siden 1762, døde under særdeles tragiske omstændigheder i 1764. Han *"jordedes under Ringen med alle Klokker og med Følge af Stadens 3 Præster. Den salig Mand havde en fatal og meget ynkelig Død, thi da han Tirsdag tilforn d. 3. Januar betimelig vilde gaa fra sin Svogers Hus i Landsgrav hjem til Holmstrup, er han af et usædligt Snefog under Vejs saaledes blev overilet og forvildet, at han i saaden Vildførelse har maat sætte Livet til paa Marken, og efter et kort Ægteskab eet Aar mindre otte Dage efterlade sin Hustru med et spædt Pigebarn i meget jammerlige Omstændigheder.*

Dette har bevæget velædle Herrer Kirkeinspektører, saa og Skolens Rektor, til ligemed Sognepræsten til at eftergive den fattige og bedrøvede Enke deres Rettighed. Den salig Mand var desforuden velyndt af de fleste, som

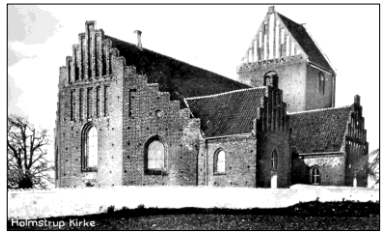

Holmstrup Kirke

kendte ham, blev derfor desmere beklaget af dem alle."

Skoleholdere (førstelærere)	
Adam Roy	1721-1762
Christen Trælund	1762-1764
Jørgen Musted	1764-1768
Niels Ivarsen Møller	1768-1788
Adam Ditlev Holberg	1788- 1802?
(*Embedet vakant*)	1802? -1808
Abraham Henrichsen Wium	1808-1811
? Sier (*eller* Sejr)	1811-1812
Søren Kysing	1812-1824
?	?

Rytterskoletavlen fra Holmstrup blev siddende på facaden i den gamle bygning, da skolen blev nedlagt i 1897. Det skete dog med den servitut, at tavlen ikke måtte flyttes. Da rytterskolen nedbrændte i 1968, blev tavlen reddet og skænket af rytterskolebygningens tidligere ejer til ´Marievangsskolen´ hvor den 1969 blev indmuret i aulaen. Selve tavlen, som har en mørk, grågul farve, har tydelige mærker efter de 4 oprindelige jernkramper, der tidligere har holdt tavlen på plads. Teksten er tydelig. Det er ukendt, om de to mørke streger på tavlen eventuelt skyldes skader i forbindelse med branden i 1968. (Foto: Slagelse Stads- og Lokalarkiv).

Biskop Balle visiterede rytterskolen i Holmstrup i 1789 og fandt, at *"Skolen var i skikkelig Stand"*, og at børnene *"kunde temmelig vel forstaae Catechismus og vare øvede i Boglæsning (...) Skoleholder Holberg catechiserer temmelig vel, og er ikke uskikket til at give Børn god Undervisning."*
Da biskop Balle atter visiterede skolen den 24. maj 1802, var skoleholder Holberg blevet en gammel mand, men da der ikke var nogen pensionsordning for skoleholderne, fortsatte mange af dem i embedet, indtil de i ordets bogstavelige forstand blev båret ud. Sådan var situationen også for Holberg, som trods sin fremskredne alder dog stadig havde kræfter til at undervise. Balle noterede da også i visitatsbogen, at der nu *"regierede megen Forsømmelse. Alligevel havde de, der søgte Skolen, gandske god Kundskab efter deres Alder. Ikkun faa havde begyndt paa Lærebogen* (Balles egen bog, se side 164)*, men gjorde Rede med Forstand for det, som var lært. Flere svarede vel efter Catechismus. Man vidste og lidet af den Bibelske Historie og havde lært Psalmer. Men Boglæsning er endnu for skiødesløs som atter blev erin-dret. Jeg uddeelte 22 Bøger. Skoleholder Holberg er gammel og afkræftet. Dog catechiserer han endnu ganske taalelig."*
Nogle af skoleholderne flyttede ofte, og en af dem, hvis navn man støder på ret ofte, er netop lærer Adam Ditlev Holberg, som bl.a. havde været skoleholder i Nordrup, Kirkestillinge, Næsby og endelig ved rytterskolen i Holmstrup, hvor han var skoleholder fra 1788 til sin død i begyndelsen af 1802. Da lærer Holberg døde, stod embedet som skoleholder i Holmstrup vakant indtil 1808 på grund af en omordning af skolevæsenet.

Friederich Christian Carl Hinrich Münter var født 1761 i Thüringen. Münter var kirkehistoriker, arkæolog og biskop over Sjælland Stift fra 1808, hvor han afløste sin svigerfader, biskop Balle,

til sin død i 1830. Som visitator havde biskop Münter det problem, at almuen havde svært ved at forstå ham, og han forstod på sin side heller ikke jævne mennesker, men hans godmodighed og redelighed gjorde ham alligevel yndet i præstegårdene, og han havde et varmt hjerte for sine præster, især for dem, der syslede med studier. På hans forslag blev der i 1815 nedsat en kommission til revision af Det nye Testamente, og resultatet blev den ´gennemsete udgave´ af testamentet, som kom i 1819. Det var også Münter, der tog initiativet til den nye oversættelse af Luthers lille Katekismus, som udkom i 1814 og dermed erstattede Balles udgave fra 1791.

Biskop Friederich Christian Carl Hinrich Münter afløste Balle som biskop over Sjælland Stift i 1808 (se side 228). I begyndelsen af 1800-tallet udstillede Münter dele af sin store antiksamling i Bispegården i København, hvor der var gratis adgang for alle interesserede. Münter skrev i kataloget til samlingen, at hans "Museum Münterianum", som han kaldte det, var det første offentlige museum i Norden. Da Münter døde i 1830, efterlod han en imponerende samling på over 15.000 bøger, 10.000 mønter og alt fra mumier og skulpturer til gravurer og hinduistiske figurer. (Yderligere info: natmus.dk).

Efter en visitats af rytterskolen i 1824 indberettede biskop Münter, at han *"kunde ikke være synderlig Tilfreds med Skolens Fremgang. Men jeg undskylder Kysing med det næsten uoverkommelige antal af 108 Børn og ved hans egen meget svagelige Helbred. Det var en Lykke for ham og Skolen, hvis der paa nogen Maade kunde sørges for ham. Paa god Vilje mangler det ham ikke. Jeg kan næppe give ham ´Bekvem´, men han er hektisk, yderlig svag, hypokondrisk, undertiden næsten vanvittig og kan da leve længe. 108 Børn. intet Under, det gaar saa maadeligt!"*. Søren Kysing beklædte embedet som skoleholder mellem 1812 og 1824.

Rytterskolen i Holmstrup blev nedlagt i 1897, hvor den blev erstattet af en nyopført skole. Den gamle skolebygning var meget forandret, da den samme år blev afhændet til privat beboelse, indtil den nedbrændte i 1968.

Litteraturhenvisninger og links (Holmstrup Rytterskole):
https://9pdf.org/article/holmstrup-skole-heininge-sogn-st-peders-landsogn.q5mrp8lg

Rytterskolen i **Slots Bjergby** blev opført på bakken, hvor også Slots Bjergby Kirke ligger.

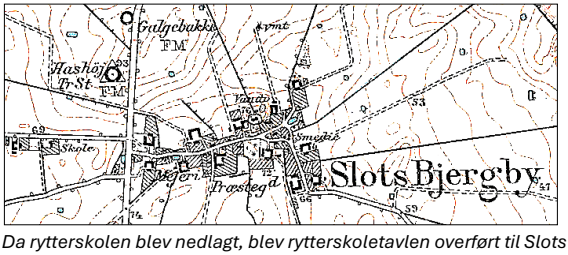

Da rytterskolen blev nedlagt, blev rytterskoletavlen overført til Slots Bjergby Skole, hvor den blev opsat i en entré. Den bevarede rytterskole i Slots Bjergby, som ses på fotografiet herunder, er også anført lige til højre for kirken på det udsnit af et ældre kort over Slots Bjergby, som er gengivet herover. Dn nye skole, som afløste rytterskolen, er markeret lidt øst for byen. Bogen om Slots Bjergby Kirke kan læses på www.almueboeger.dk/da/99-slots-bjergby-kirke.html

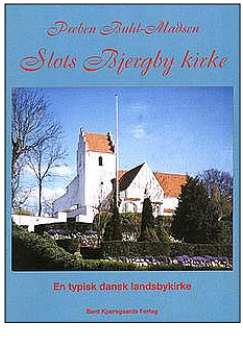

Efter nedlæggelsen af rytterskolen i 1905 blev rytterskoletavlen flyttet til en nyere skole, hvor den er indmuret på en gang. Bygningen eksisterer stadig og anvendes i dag til privat beboelse.

Rytterskolen i **Vemmelev** blev opført i 1723. Ved en visitats i 1789 bemærkede biskop Balle, at *"nogen større Færdighed befandtes ikke i Boglæsning. Ellers havde de flittige Børn gjort skikkelig Fremgang i deres Kristendoms Kundskab og kunne svare med nogenlunde Eftertanke. I den bibelske Historie skal nu først gøres Begyndelse. Jørgensen katekiserer ganske vel og underviser upåklageligt. "*Ved en følgende visitats 1802 bemærkede Balle, at *"Jørgensen er gammel, men kan dog give antagelig Undervisning og katekiserer ikke ilde."* Andreas Jørgensen var skoleholder fra 1772 (?) til 1805.
Da provst Plum, som havde en anden opfattelse af skoleholder Jørgensen , vurderede ham imidlertid som *´en af de forsømmeligste Lærere i Herredet*, og da provsten forlangte, at der blev undervist i skrivning og regning, - noget, som Jørgensen, der var væver og ikke uddannet lærer, på ingen måde følte, at han havde forudsætninger for at undervise i, beklagede Jørgensen sig i 1803 til bispen og anførte bl.a., at *´jeg skal lære Børnene at skrive og regne, hvilket sidste jeg ikke kan og er for gammel til nu først at lære. Da jeg blev antaget, krævedes det ikke af mig (...) Det er mig paalagt af Dr. Plum, at jeg ikke noget Øjeblik maa forlade Skolestuen, og uden noget Arbejde kan jeg ikke faa min Sæd høstet*. ' Hertil bemærkede provst Plum, at skoleholderen skulle passe sit arbejde, og at han ved uanmeldte besøg, hvor skoleholder Jørgensen ikke havde været til stede, havde fundet, at *´Børnene sidder da og skriger højt i Munden paa hinanden over Udenadslektier, hvormed Tiden uden Lærerens Mellemkomst paa en utilladelig Maade blev hendreven (...) Han har nogen Formue og kan godt ernære sig ved Skrædderhaandværket, saa at Medlidenhed her ikke kommer i Kollision med Pligtopfyldelse.´*
Episoden, som næppe er enestående, afslører tydeligt problemerne med de ofte mangelfulde faglige færdigheder hos de ikke uddannede skoleholderne på landet og det faktum, at mange skoleholdere ofte har være nødt til supplere den ringe løn, embedet kastede af sig, med andet arbejde ved siden af lærergerningen. Skolebygningen blev udvidet i 1822.
Rytterskolen blev nedlagt i 1908, hvorefter rytterskoletavlen blev nedtaget og siden - efter flere flytninger - opsat i aulaen på Vemmelev Skole.

Indstillingen af Daniel Johannes Hilarius til skoleholder ved rytterskolen i **Lundforlund** i 1729 var forfattet af præsten i tidens højstemte stil: *"I det velsignede Jesu Nafn, og i Kraft af Den Kongl. Aller Christeligst Stiftede Fundats understaar jeg mig, I afgangne Monsr. Peder Lovesens Stæd at foreslaae til Scole Mester, i den her i Lundforlund meget gudeligen Oprettede Kgl. Danske Schole, den Hæderlige Person Monsr. Daniel Johannes Hilarius, alt paa Højædle og Velbaarne Hr. Ambt-mand Hr. Rostgaards og Velærværdig og Høylærde Hr. Proustens Mag. Foch Withs efter foregaaende Examen, gunstigste Approbation: i Haab, at be*(melte) *Person det be*(melte) *Schole-Embede flitteligen og gudeligen skal forestaa: Saasom Han vel forstaaer noget mere: og ved Ungdommens Undervisning bære Gud Fruct. Hvor til jeg vil ynske Ham Naade og Velsignelse af Gud Vor Fader i Christo Jesu; Og her hos have til det Bædste recommendered, tillige med mig Selt. / Lundforlund Præstegd., 1729 d. 3. Nov./ Højædle og Velbaarne Hr. Ambtmands og Velærværdig og Høylærde Hr. Proustens tiensskyldigste Tiener samt ydmygste Client / Ivar Boeslund."*
Daniel Johannes Hilarius fik embedet som skoleholder i 1729, men det er mere usikkert, hvor længe han blev i embedet.

Rytterskolen blev nedlagt i 1937. Den gamle skolebygning blev derefter anvendt i forbindelse med den nyopførte skole, som erstattede den nedlagte rytterskole. Bygningen er bevaret og var i en periode omdannet til lokal sparekasse.

Rytterskoletavlen blev flyttet til den nu nedlagte Gerlev Centralskole, hvor den blev opsat i en forgang. Tavlen er særdeles velbevaret.

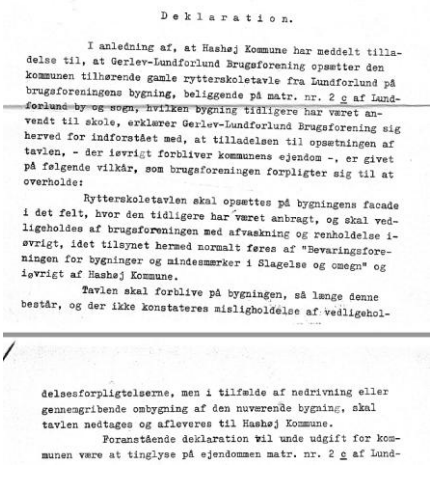

Deklaration.

I anledning af, at Hashøj Kommune har meddelt tilladelse til, at Gerlev-Lundforlund Brugsforening opsætter den kommunen tilhørende gamle rytterskoletavle fra Lundforlund på brugsforeningens bygning, beliggende på matr. nr. 2 g af Lundforlund by og sogn, hvilken bygning tidligere har været anvendt til skole, erklærer Gerlev-Lundforlund Brugsforening sig herved for indforstået med, at tilladelsen til opsætningen af tavlen, - der iøvrigt forbliver kommunens ejendom -, er givet på følgende vilkår, som brugsforeningen forpligter sig til at overholde:

Rytterskoletavlen skal opsættes på bygningens facade i det felt, hvor den tidligere har været anbragt, og skal vedligeholdes af brugsforeningen med afvaskning og renholdelse iøvrigt, idet tilsynet hermed normalt føres af "Bevaringsforeningen for bygninger og mindesmærker i Slagelse og omegn" og iøvrigt af Hashøj Kommune.

Tavlen skal forblive på bygningen, så længe denne består, og der ikke konstateres misligholdelse af vedligeholdelsesforpligtelserne, men i tilfælde af nedrivning eller gennemgribende ombygning af den nuværende bygning, skal tavlen nedtages og afleveres til Hashøj Kommune.

Foranstående deklaration vil unde udgift for kommunen være at tinglyse på ejendommen matr. nr. 2 g af Lund-

Rytterskole-tavlen er af mureren genopsat på præcis samme sted, som den sad tidligere. Her er gdr. Arne Nielsen i sving med malerpenslen for at pynte lidt op på tavlens omgivelser.

Rytterskole-tavlen er genopsat

På initiativ af Foreningen af bevarelse af gamle Bygninger og Mindesmærker i Slagelse og Omegn blev rytterskoletavlen efter 32 års fravær tilbageført til rytterskolen, som på dette tidspunkt fungerede som brugsforening (del en artikel i Sjællands Tidende, den 8. november 1980. Til venstre ses en del af Hashøj Kommunens deklaration om, at rytterskoletavlen fra Lundforlund kan opsættes på brugsforeningens bygning, men dog stadig forbliver kommunens ejendom. Af deklarationen fremgår det også, at "rytterskoletavlen skal opsættes på bygningens facade i det felt, hvor den tidligere har været anbragt, og skal vedligeholdes af brugsforeningen med afvaskning og i øvrigt renholdelse (...) Tavlen skal forblive på bygningen, så længe denne består, og der ikke konstateres misligholdelse af vedligeholdelsesbestemmelserne." (Både deklarationen og det viste fotografi fra avisartiklen stammer fra Sigv. Ellkjer-Pedersens Arkiv).

Skolen med stråtag og senere med fast tag. Bemærk sandstenstavlen i muren (begge fotografier er fra ukendte år).

Rytterskolen i Lundforlund var i brug indtil 1938, da den blev erstattet af den nyopførte Lundforlund-Gerlev Centralskole. Den nedlagte rytterskole blev derpå købt af brugsforeningens besty-relse, som byggede en fløj mod syd til bygningen, som derpå tjente som forretningslokale for Brugsen. Den oprindelige skolestue blev samlingssal for de lokale beboere.
Da centralskolen blev nedlagt i 1970, var det et ønske for beboerne i Lundforlund, at rytterskoletavlen blev tilbageført til rytterskolen, og det skete samme år efter et vist, men tydeligvis nødvendigt pres overfor kommunalbestyrelsen, men det endte ned, at Hashøj Kommune endda bekostede opsætningen af tavlen på rytterskolen den 7. november 1980. Ifølge en advokatdeklaration og tinglysning forbliver tavlen dog kommunens ejendom.

Rytterskolen i Lundforlund er stadig bevaret til vore dage. Bygningen ligger næsten overfor kirken på landevejen mod Skælskør. Bemærk sandstenstavlen mellem de to vinduer i højre side.

Rytterskole i **Fårdrup** blev opført 1724. Ved en visitats på rytterskolen i 1789, hvor antallet af skolesøgende børn var 46, blev der noteret i visitatsbogen, at *"Fremgangen var maadelig. De fleste Børn holdt sig ved Kath*(ekismus)*. alene uden engang at forstaa den ret. Boglæsn*(ing) *kunne passere. H*(aughthorn)*) er ikke uskikket til at undervise, naar han ville bruge Tid, og kath*(ekiserer) *ganske taaleligt."* Andreas Haugthorn var skoleholder ved rytterskolen mellem 1767 og 1806.

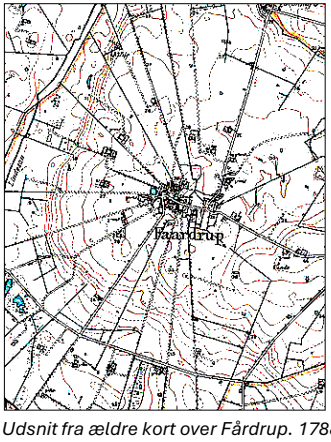

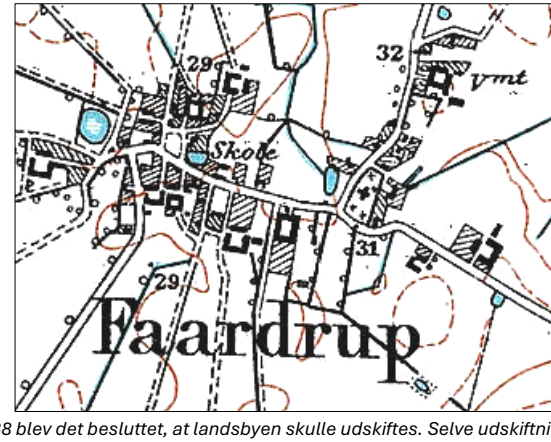

Udsnit fra ældre kort over Fårdrup. 1788 blev det besluttet, at landsbyen skulle udskiftes. Selve udskiftningen

fandt der på sted i løbet af 1790'erne med en såkaldt ´stjerneudskiftning´. Bemærk på udsnittet af kortet til venstre, hvordan de enkelte gårde efter udflytningen ligger i hver sit ´lagkagestykke´, men stadig med selve gården samlet i landsbyen. På ´nærbilledet´ af selve landsbyen til højre er placeringen af skolen og kirken tydeligt markeret.

Rytterskolen i Fårdrup fotograferet i 1888 (til venstre) og fra ukendt år (til højre), - men formentlig noget yngre.

Biskop Balle visiterede sognet flere gange. Efter hans sidste visitats, som fandt sted i Juni 1807, bemærkede Balle efterfølgende, at "*Siden May Maaned har Msr. Leth været ansat som Interims-Skolelærer. Børnene mødte Kl. 5 i Schiørpinge Skole. Listen anfører 10 udeblivende Børn, som forsømme Skolen, alle fra Snekkerup, og ligeledes 12 Børn fra Faardrup, som ogsaa ere udeblevne og have været forsømmelige. 22 Børn havde indfundet sig, blandt hvilke de fleste af første Klasse udmærkede sig ved deres forstandige og færdige Svar efter Lærebog og Catechismus. Ogsaa befandtes ved Indenadslæsning i fremmede Bøger 10 Børn især at have fortient hver sin gode Bog til Belønning, da ogsaa 2 Børn derunder fik Bog til Opmuntring. For den korte* (tid) *i hvilken Msr. Leth har forestaaet Skolen, er meget udrettet. Han underviser med Forstand og Troeskab*."

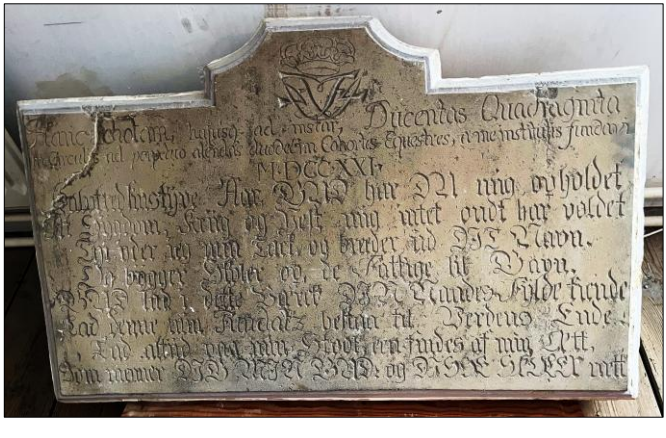

Rytterskoletavlen er af den ´lavbrede type´ med en bred top. Der er mærker efter de fire kramper, som oprindelig fastholdt tavlen på muren. Sandstenen er af en ret grov struktur med af grålig farve. Tavlens øverste, venstre hjørne er på et tidspunkt blevet repareret. Teksten er forholdsvis tydelig og har på et tidspunkt været trukket op med hvid farve, som der stadig er enkelte rester af.

Da rytterskolen blev nedlagt i 1847, blev rytterskoletavlen opsat på en nyopført skole, hvor den var, indtil den atter blev flyttet til endnu en nyopført skole i 1896. Da denne skole senere blev nedlagt og indrettet som kommunekontor, blev tavlen opsat på en mur over ekspeditionsskranken. Kommunekontoret blev nedlagt, da et nyt rådhus blev opført, og den gamle skole blev solgt. Rytterskoletavlen blev derfor overført til en ny placering. I dag findes tavlen på Flakkebjerg Skolemuseum, hvor den nu er udstillet (se side 405).

Efter nedlæggelsen som skole blev bygningen tilbygget mod vest i 1847 og atter mod øst i 1896. Bygningen eksisterer ikke længere, men er nedbrudt på et ikke oplyst tidspunkt efter 1921.

Litteraturhenvisninger og links (Fårdrup Rytterskole):
Johs. C. Jessen: *"V. og Ø. Flakkebjerg Herreders Skolehistorie",* udgivet 1938, s. 113-116.

Rytterskolen i **Skørpinge** blev opført 1724.Skolen blev udvidet i 1849 og var i brug indtil den 20. juli 1870, hvor både skolen og nabohuset nedbrændte. Rytterskolen blev derpå afløst af en nyopført skole. Skørpinge Kirke ligger på Skoletoften, som har navn efter den gamle rytterskole.
Rytterskolen nedbrændte 1849, og rytterskoletavlen blev formentlig flyttet til den nyopførte skole, hvor den kan have været indtil 1870, hvor den med sikkerhed blev flyttet til en dengang nyopført skole. Denne skole fungerede indtil 1964, hvor den blev nedlagt som skole og bygningen solgt til privateje. Angiveligt skulle tavlen stadig være indmuret i den nordlige gavl på den nu nedlagte skole. Strukturen i stenen er ret grov, og der er enkelte afsprængninger, som måske skyldes frost. Teksten er ikke trukket op, men alligevel tydelig. I forbindelse med biskop Balles visitats i 1807 blev også børnene fra rytterskolerne i Skørpinge og Fårdrup overhørt. Balles bemærkninger om denne overhøring er citeret på side 289.
Rytterskolen nedbrændte 1849, og rytterskoletavlen blev formentlig flyttet til den nyopførte skole, hvor den kan have været indtil 1870, hvor den med sikkerhed blev flyttet til en dengang nyopført skole. Denne skole fungerede indtil 1964, hvor den blev nedlagt og bygningen solgt til privateje.

Litteraturhenvisninger og links (Skørpinge Rytterskole):
Johs. C. Jessen: *"V. og Ø. Flakkebjerg Herreders Skolehistorie"*, udgivet 1938, s. 109-113.

Rytterskolen i **Flakkebjerg** blev opført ved den østre ´spids´ af den nuværende kirkegård. Efter en klage over skoleholder Flackebjerg i 1757 skønnede provsten, at *"ermeldte F*(lackebjerg) *i Henhold til Forordningen som en Person, der ej har levet skikkeligt, ej oplært Ungdommen flittigt og ej efterlevet sin Instruks, jo bør uden videre Proces afsættes. Vel er det saa, at man paa den ene Side nødig se vilde et fattigt Menneske fra Brødet, men igen, naar man konsidererer Menighedens Opbyggelse, som derunder lider, Ungdommens Forsømmelse og Vanvittighed, maa slig Person heller removeres, end Guds Ære skal lide."* Skoleholderen,

som hed Morten Sivertsen Flackebjerg, slap dog med en irettesættelse og måtte også skriftligt forpligte sig til *´Flid og Forbedring´* i fremtiden. Flakkebjerg beklædte embedet som skoleholder mellem 1729 og 1772. Ved en visitats i 1789 noterede biskop Balle, at *"I Flakkebjerg Skole saa det maadeligt ud. Børnene havde lært at ramse Catechismus, men uden at begribe noget af Meening eller Indhold. Med Boglæsningen var det heller ikke synderligen bevendt. Forsømmelser var almindelige. For at opmuntre, om mueligt til meere Flid bleve dog 4 Bøger uddeelte. Skoleholder Garf forstaar slet ikke at catechisere og synes ey heller at gøre sig megen umage."* Vilhelm Garf var skoleholder mellem 1781 og 1811.

Rytterskolen i Flakkebjerg brændte allerede 1825, så det gamle fotografi af skolen i Flakkebjerg er derfor ikke af den gamle rytterskole, men af den skole, som erstattede rytterskolen, og som blev taget i brug i 1826. Bemærk sandstenstavlen fra den oprindelige rytterskole, som er indmuret til højre for hoveddøren. (Foto fra et ukendt år).

Den 23. juni 1801 blev skolen atter visiteret af biskop Balle, som denne gang noterede om Flakkebjerg Skole, at *"Børnenes Antal var ikke stort. Et Par svarede ret vel af Lærebogen, ikke uden Forstand. De fleste giorde skikkelig rede for Catechismus. Boglæsning var god. Een havde begyndt at skrive. Man havde lært nogle Psalmer. Men Bibelhistorie og Regning var ikke begyndt. (...) Skoleholder Garf har forbedret sig og catechiserer nu ikke ilde."*
Balle var imidlertid slet ikke tilfreds med forholdene på skolen, da han atter visiterede Flakkebjerg den 29. juli 1807, og for ham var der nu ingen tvivl om, hvor ansvaret for børnenes ringe kund-skabsniveau skulle placeres: *"Kirkesanger og Skole Lærer Garf viiste sig her, da han skulde catechisere over Catechismus for Børnene, at være gandske uskikket til at udvikle Begreberne for dem paa fattelig Maade. I Kirken, hvor han allene havde Voxne for sig, gik det an med Lærerbog, i det han vant sig til visse, maaskee udenadslærte, Spørgsmaale. Men at han er en Stymper og næsten uduelig i hver Henseende, blev jeg nu forvisset om, da endog Indenadslæsning, som dog skulde være hans meste Fortieneste, nu synes at blive taget paa den lette Side. Jeg lod ham stave med nogle Børn og saae da, at han vel kunde lede dem her paa rigtig Vey. Men Dovenskab og Ligegyldighed maae være blevet ham i senere Tid til Fordærvelse. Af de paa Listen antegnede Børn savnedes 16. Man havde lært de 2 til 3 første Kapitler i Lærebogen (...) Men de fleste havde forglemt alt igien. Det værste var, at intet Begreb var blevet udviklet for dem, saa at de beste ramsede kun op uden al Eftertanke. Skolens Lærer, Kirkesanger Garf, har vant sig til visse Spørgsmaale, hvilke han anbringer baade i Kirke og Skole, og det kommer nu an paa, hvad Svar han faaer, thi selv kan han ikke lede eller styre noget Barn til skiønsom Eftertanke. Den allersimpleste Ord Forstand af Catechismus befandtes nu at være ham fremmed, da jeg søgte at veylede ham. Ved Indenadslæsning syntes han dog at have været nogenlunde paa sin Pligt. Ved at prøve hvert Barn for sig ved Læsning i fremmede Bøger opledte jeg 10, som deels læste skikkelig og deels kunde hielpe sig frem ved rigtig*

stavning. Man forsikrede, at disse havde lært at læse i denne Skole og ellers ingensteds. Men hos Mængden røbede sig derimod idel Forvirring baade ved Læsning og Bogstavning. Mangel af Tilsyn og og Nøyagtighed fra Lærerens Side kan saameget mere formodes, som denne Forvirring ogsaa viste sig hos mange af dem, der efter hans Forklaring skulle have været flittige, blandt hvilke der ogsaa var en, som allerede skrev Sammenskrift, men kunde dog ikke læse ret i Bog. At imidlertid Læreren selv kan stave med Børnene, bare han vil, viste sig ved aflagt Prøve. Her var kun 1 Dreng til stede, som vidste at svare med Forstand og læse færdig i Bog. Men han var blevet oplært i Gimlinge Skole. Flakkebjerg Skole er for Tiden saare maadelig."

Flakkebjerg Skolemuseum blev i 1981 indrettet i den oprindelige Flakkebjerg Forskole, som ses herover. Forskolen, som blev opført i 1904, er blandt de ældste i Danmark. På museet kan man se både en typisk skolestue med inventar, tavler, grifler, anskuelsesbilleder m.m. og en lærerindebolig med dagligstue, spisestue, køkken og soveværelse. Kommuneskolerne havde ofte pladsmangel på grund af det tiltagende antal børn, og efterhånden som de små landsbyskoler blev nedlagt til ´fordel´ for større centralskoler, blev skolevejen desuden ofte længere for mange af børnene. Man valgte derfor ofte enten at opføre nye forskoler i de mindre landsbyer eller at lade den gamle landsbyskole indrette til formålet, så de yngste børn dermed også undgik den lange skolevej. Børnene gik 3 år i de forskoler, der efterhånden skød op i mange landsbyer, og som altid blev ledet af en lærerinde. Efter en prøve blev børnene så overført til selve hovedskolen, hvor de gik i 4 år. Med skolelovene i 1814 blev der indført 7 års undervisningspligt for alle børn mellem 7 og 14 år, men allerede da Chr. VI indførte konfirmationen i 1736, var der i praksis allerede indført undervisningspligt i landet, idet konfirmation forudsatte, at børnene skulle kunne deres kristne børnelærdom, inden de forlod skolen. Dermed blev de anset for voksne, og kunne først da påtage sig et reelt arbejde, men der var intet krav om, hvor meget eller hvor længe børnene skulle undervises. Undervisningspligten i Danmark blev først ændret fra 7 til 9 år i 1972.

Skolestuen på skolemuseet i Flakkebjerg. På bagvæggen er ophængt flere anskuelsestavler, som fandtes i stort set alle klasseværelser i de danske skoler fra sidst i 1800-tallet og i mange tilfælde også langt op i 1900-tallet. (Foto: Flakkebjerg Skolemuseum). Anskuelsestavlerne er grundigere omtalt i bind 2, side 268).

Da rytterskolen i Flakkebjerg nedbrændte i 1826, blev rytterskoletavlen flyttet til en nyopført skole. Det er ikke oplyst, hvor tavlen siden kom hen, men fra 1962 var den indmuret i en teglstensvæg i Flakkebjerg Skoles aula, som det fremgår af fotografiet herunder. Angiveligt findes rytterskoletavlen i dag på Flakkebjerg Skolemuseum. (undersøges)

Rytterskoletavlen fra Flakkebjerg, som er grålig, har ingen synlige skader bortset fra lidt okkerstribning, som kan skyldes misfarvning i forbindelse med en tidligere placering. Teksten, som har enkelte mindre fejl, har tydeligvis tidligere været trukket op med farve. Stenen har mærker efter de originale ophængningskramper. Tavlen har kun ubetydeligt vejrslid og virker alt i alt temmelig ´nyistandsat´.

Rytterskolen i Flakkebjerg fungerede indtil 1825, hvor den nedbrændte. Skolen blev derfor erstattet af en nybygget skole på 11 fag, som stod færdig året efter. Den ny skole, som siden er

re-vet ned, blev opført i nærheden af kirken med front mod Slagelsevej. Der har også været en lille vej mellem skolen og kirkens jord. Efter branden blev der indsamlet brandhjælp til skoleholder Lange, men sognepræsten i Skælskør, der ikke var medlem af brandkassen, meddelte, at denne indsamling var ham ´ uvedkommende ´, men ønskede dog, at Gud ville hjælpe "*de stakkels Brandlidte*". Jens Lange havde varetaget embedet som skoleholder i 10 år, da rytterskolen nedbrændte. Han fortsatte sit virke som lærer ved den nyopførte skole, der erstattede den nedbrændte rytterskole.

Skoletjenesten ved Vestsjællands Museum i Sorø, som Skolemuseet i Flakkebjerg hører under, udgav i 2009 en fin, lille skolebog for de tre yngste klassetrin, *´Skole som i gamle dage´*, der også indeholder flere fotografier fra Flakkebjerg Skole. Hele bogen, som er på 28 sider med både tekst, kilder og mange billeder, *"fungerer som et supplement til et besøg på Flakkebjerg Forskole. Hæftet kan også anvendes særskilt som en introduktion til skoleliv og børneliv for 100 år siden. Der tages udgangspunkt i Flakkebjerg Forskole og gives eksempler på datidens undervisning, skoleliv og børns levevilkår i gamle dage. ´Skole som i gamle dage´ er et undervisningstilbud, der indgår som et forløb i Sydvestsjællands Museums undervisningskoncept. Til hæftet er der udarbejdet en lærer-vejledning og en række supplerende opgaver. Yderligere oplysninger om bl.a. lærervejledning og opgaver fås ved henvendelse til Skoletjenesten, Sydvestsjællands Museum, Dr. Kaarsbergsvej 5, 2. sal, 4180 Sorø."* (Citeret fra *´Skole som i gamle dage´*. Se nedenstående litteraturhenvisninger og links).

"På Flakkebjerg Skolemuseum kan I opleve en skoledag som for 100 år siden. Alle elever sad sammen i én skolestue på tværs af årgange og skulle lære udenad. Pigerne skulle lære at brodere flere eftermiddage om ugen, hvor drengene samtidigt havde fri. Både eksteriør og interiør er komplette fra forskolens ophør i 1962. Sæt jer i skolestuen med tavler, grifler og anskuelsesbilleder. Eller inspicer lærerindeboligen med dagligstue, spisestue, køkken og soveværelse, hvor lærerinden fru Ingeborg Nielsen boede og underviste i mere end 47 år." (Citeret fra skolemuseets webside, hvorfra man også gratis kan downloade hæftet "Skole som i gamle dag" som pdf-fil.

Litteraturhenvisninger og links (Flakkebjerg Rytterskole):
Johs. C. Jessen: "V. og Ø. Flakkebjerg Herreders Skolehistorie", udgivet 1938, s.105-109.
"Flakkebjerg Forskole - livet, lærdommen og lærerinderne", udgivet af Flakkebjerg Skolemuseum 2021
"Skole som i gamle dage", udgivet af Flakkebjerg Skolemuseum (kan frit downloades som pdf-fil).
https://vestmuseum.dk/flakkebjerg-skolemuseum/.

Rytterskolen i **Gimlinge** blev opført 1723 lidt syd for Gimlinge Kirke. I forbindelse med en visitats af skolen i 1801 blev der bemærket, at *"Børnene svarede meget fermt af Lærebog og med god Forstaaelse, de havde og sund og klart Begreb om Kath*(ekismen)*s Indhold. Boglæs*(ning)*fandtes ordentlig og ren. Ikke lidet var lært af den bib*(elske) *Hist*(orie)*. Her blev ogsaa skrevet og regnet. Mange Børn havde lært en stor Del af de nyeste Salmer. B*(orrebye) *er en meget duelig Mand, han underviser grundigt og kath*(ekiserer)*ganske ypperligt."*

Rytterskolen i Gimlinge er forængst nedlagt, men den gamle skolebygning eksisterer stadig. Fotografiet er fra et ukendt år, men før 1925.

En længe fra degneboligen blev nedbrudt i 1817 og derpå genopført som udhus for skolen. I 1852 havde rytterskolen 158 børn fordelt på fire klasser. En ny skole blev opført samme år, men rytterskolen fortsatte tilsyneladende med undervisning og har således i en periode været anvendt i forbindelse med den nyopførte skole.

Et noget hårdt beskåret skolefoto fra rytterskolen fra et ukendt år, men før 1925. Bemærk rytterskoletavlen, som er indmuret i facaden. Herunder er gengivet et ældre postkort med fotografi af rytterskolen fra et ukendt år, men sikkert efter 1925 på grund af taget, som har afløst stråtaet. Rytterskoletavlen ses mellem etagerne på den ombyggede og udvidede skolebygning (Slagelse Stads- og Lokalarkiv).

Rytterskolen er siden nedlagt som skole, men bygningen eksisterer stadig og huser i dag angiveligt en virksomhed med vinimport. Rytterskoletavlen sidder stadig i den oprindelige, men stærkt ombyggede bygning. Den er dog meget vejrslidt, og teksten er temmelig utydelig.

Litteraturhenvisninger og links (Gimlinge Rytterskole):
Johs. C. Jessen: *"V. og Ø. Flakkebjerg Herreders Skolehistorie",* udgivet 1938, s.121-125.

Efter en visitering i 1739 af både kirken og rytterskolen i **Hyllested** blev det indberettet, at *"Der var en talrig Ungdom, men kun ganske maadeligt øvet, kun ganske faa, der kunne forstaa, hvad der blev spurgt, endogsaa de enfoldigste Ord, naar det ej var det samme Ord, som stod i Bogen."*

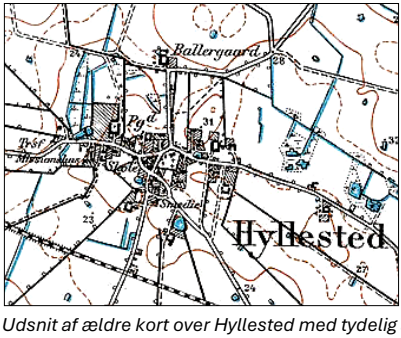

Udsnit af ældre kort over Hyllested med tydelig angivelse af rytterskolens placering lidt sydvest for Hyllested Kirke, som ses herover.

Rytterskolen i Hyllested blev udvidet flere gange bl.a. med et udhus i 1809.Ved visitatsen i 1844 var situationen ikke ret meget bedre end ved den tidliger visitation: *"70 B*(ørn). *Skolebygn*(ingen) *meget lille, men ellers god. F*(asmer) *er indstillet til Entledigelse* (afskedigelse)*, ikke*

just, fordi Skolen med Undtagelse af Regn(ing) *er daarligere end mange andre Skoler, men fordi Læreren, nedtrykt af Næringssorger, er af de Folk, som lever af Brændevin og Kaffe, vel aldrig ses fuld, men heller ikke ædru; en ubehagelig Person, ilde lidt af baade Forældre og Børn. Han kath* (katekiserer) *meget slet og bør næppe taales længer."* Peter Henrik Fasmer var skoleholder mellem 1822 og 1844.

Rytterskolen i Hyllested (fotografi fra et ukendt år, men tidligere end 1931). Den meget lyse rytterskoletavle har tidligere haft en blåmalet kant og har mindre skader skader på grund af vejrslid, som er forsøgt udbedret med kitninger. Teksten, som er trukket op med sort, er let læselig. Tavlen er i dag indmuret på den skole, som afløste rytterskolen.

1751 solgte rytterdistriktet Hyllested Sogn og Vemmeløse By til Morten Qvistgaard, Gerdrup, som i 1768 dermed overtog rytterskolen i Hyllested mod en udbetaling på 600 rigsdaler, så rytterdistriktet for fremtiden ikke længere skulle betale for skolens drift og vedligeholdelse.

Skoleholdere (førstelærere)	
Oluf Rasch	1720-1725
Rasmus Erik Switzer	1725-1726
Peter Mørch	1726-1737
Johan Jørgensen Rasch	1737-1757
? Breson	1957-1760
Christian Severin Lindenblad	1760-1770
Carl Christian Møller	1771-1772
Bondo Hyldorph	1772-1774
Andreas Dahl	1774-1781
Johannes Lerche	1781-1822
Peter Henrik Fasmer	1822-1844
Adolph Jacobsen	1844-1894
Peter Frederik Roland	1894-1926

Adolph Jacobsen, som varetog embedet som, skoleholder siden 1844, hvor han efterfulgte Peter Henrik Fasmer, blev beskrevet som "en særpræget, viljefast Mand med sans for Realiteter, kundskabsrig, flittig, hæderlig karakter, men kun nære Venner anede, at han havde et varmt Hjerte, og populær var han ikke". Lærer Jacobsen udgav en række bøger og afhandlinger bl.a. ´Om Landsbyskolens Reform´, ´Meddelelser om Hyllested Sogn´ og en række skolebøger om grammatik og emner indenfor fysik. FørstelærerJacobsen blev i 1894 efterfulgt at førstelærer Peter Frederik Roland, som dermed blev den sidste lærer ved rytterskolen, inden den blev nedlagt i 1926.

Morten Iversen Qvistgaard (1732-1798) var godsejer og havde i årenes løb opkøbt og forpagtet flere godser. Han var medlem af ´*Den store Landbokommission*´, hvor han ofte var meget uenig med en betydelig del af kommissionens medlemmer i de fleste spørgsmål, bl.a. var han en skarp modstander af kommissionens forslag til ophævelse af Stavnsbåndet, hvor hans standpunkter i spørgsmål om retsforhold mellem fæster og godsejer placerede ham i offentlighedens bevidsthed som det mest reaktionære medlem af landbokommissionen.
Qvistgaard kastede sig ud i offentlig polemik især med godsejer Christian Colbiørnsen om disse meget vigtige landboanliggender, som gav ham prædikat af patriarkalsk godsejer og modstander af enhver forandring. Efter købet i 1768 vedligeholdt Qvistgaard selv rytterskolen, indtil der i 1783 blev oprettet en såkaldt ´skolekasse´, som herefter stod for driften. 1816 blev bønderne selvejere og overtog derpå også skolen og driften af den. Skolen blev ombygget mod vest i 1846, mod øst i 1894 og yderligere tilbygget i 1919. Fra en kortfattet beskrivelse af skolen fra 1921 oplyses det, at den oprindelige bygning på dette tidspunkt blev anvendt til lærerboliger, og at der var opført en ny bygning med skolestuer. En ny skolebygning, som skulle erstatte rytterskolen, blev opført i 1925. Rytterskolen blev derpå nedlagt det følgende år, men den gamle rytterskolebygning eksisterer stadigvæk.

Litteraturhenvisninger og links (Hyllested Rytterskole):
Johs. C. Jessen: *"V. og Ø. Flakkebjerg Herreders Skolehistorie",* udgivet 1938, s.116-121.

I 1844 var der 134 børn i rytterskolen i **Sørbymagle**, men, behovet for en udvidelse af skolen blev imidlertid stadig større. Derfor krævede en gruppe gårdmænd fra Rosted, hvis børn gik på Sørbymagle Skole, at man opførte endnu en skole i deres by i stedet for at udvide skolen i Sørbymagle. Forslaget blev dog afvist af sognerådet. Antallet af elever blev imidlertid ved med at vokse, så i 1849 oprettede man derfor endnu et lærerembede ved skolen. Det var en udvikling, som blev almindelig i langt størstedelen af landsbyskolerne over hele landet. Den gamle stillingsbetegnelse ´skoleholder´ blev dermed afløst af den nye betegnelse ´førstelærer´, og den eller de efterfølgende nyansatte lærere blev derfor ´andenlærer´, ´tredjelærer´ osv. Ved skolen i Sørbymagle fortsatte ordningen med ´andenlærer´ indtil 1901, hvor der blev oprettet en forskole for de yngste elever. *(Om forskoler, se side 399).*
Rytterskolen var i brug som skole indtil 1922, hvor den blev afløst af en ny skole.

Sørbymagle Sogn ligger i Slagelse-Skælskør Provsti (Roskilde Stift). Siden 1574 var Kirkerup Sogn anneks til Sørbymagle Sogn. Begge sogne hørte til Vester Flakkebjerg Herred i Sorø Amt.

Rytterskolen i Sørbymagle fra et ukendt år og herunder fra ca. 1910 (Slagelse Stads- og Lokalarkiv).

Litteraturhenvisninger og links (Sørbymagle Rytterskole):
Johs. C. Jessen: *"V. og Ø. Flakkebjerg Herreders Skolehistorie",* udgivet 1938, s. 125-135.

I 1731 købte Carl Adolph von Plessen (se side 100) sognene Tjustrup (**Tystrup**) og Haldagerlille (se side 408). Plessen og de øvrige købere af de frasolgte jorde i rytterdistriktet var dog forplig-

tede til, at skolerne kunne fortsætte som hidindtil, at bygningerne blev vedligeholdt, og at skoleholdernes vilkår ikke blev forringet.

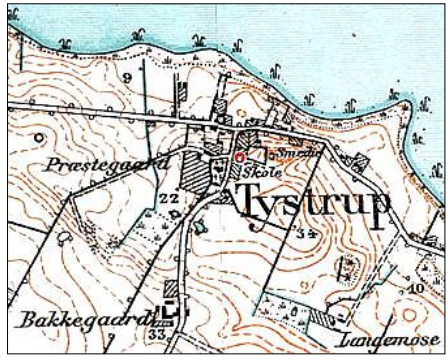

Overkammerherre og storgodsejer Carl Adolph von Plessen (se side 90), som i 1731 købte sognene Tjustrup og Haldagerlille med sognenes 2 rytterskoler, samt et udsnit af et ældre kort, hvor rytterskolens placering vest for kirkegården er afmærket med rødt.

Carl Adolph von Plessen (1678-1758) var overkammerherre hos Frederik IVs yngre broder, prins Carl, som han også havde en nært personligt venskab med fra de unge år (se side 91). Overdragelsen af rytterskolerne i Tystrup og Haldagerlille (se side 415) til von Plessen var en konsekvens af Kronens salg af krongodset godset i de to sogne i Antvorskov Rytterdistrikt. Med i købet var indbefattet sognenes to rytterskoler *"med bygninger og pertinentier* (tilbehør*), som de findes bebygte og indrettede, men derimod skal* (Plessen) *da være pligtig at lade samme huse være destinerede fremdeles til det brug, hvortil af en god og kristelig intention der er bygte og indrettede, så og holde dem under forsvarlig reparation."* Skoleholderne blev aflønnet efter de for rytterskolerne gældende regler indtil 1759, hvor von Plessens aflønningsform blev indført.

Rytterskolen i Tystrup. Fotografi fra et ukendt år, men før 1931. Til højre ses et udateret fotografi af rytterskolen, som skolen så ud omkring 1990. (Midlertidigt foto)

Niels Baad, som beklædte embedet som skoleholder ved rytterskolen mellem 1727 og 1730, klagede i 1730 til præsten over, at *"børnene ganske forsømte Skolen, idet der i 3 Uger ikke har været Børn i Skole."* Det viste sig dog, at en væsentlig grund til elevfraværet var, at den gode skoleholder i virkeligheden selv havde nægtet at undervise nogle af de fattige børn. Af præsten fik Baad derfor en længere, skriftlig formaning, hvor der bl.a. blev meddelt ham, at *"naar B*(aad) *efter mange af mig til ham gjorte Erindringer upaaklagelig og med lige Flid tager sig af saavel af den fattigste Indersters Børn som den rigeste Gaardmands, lader sig nøje med sin Sold og iøvrigt holder inde med Gloser og Gloser at give Børnene med videre, kan ham Skoleløn forundes."* Præsten skrev derpå til amtmanden den 12. juli samme år og meddelte, at *"Naar Børnene kommer om Morgenen, viser B*(aad) *dem af Skolen til deres Hjem med disse Ord: ´Jeg holder ikke Skole, jeg har intet at leve af, jeg faar ingen Løn´. Sådant Væsen har han øvet siden siden 3/7 og endnu bliver ved, Hvorover Børnene ikke alene intet lærer, men endnu løber hen i Ørkesløshed og i saa Maade stor Farlighed undergives."*

I 1730 blev Lars Hjort, som var født 1674 og senere døde som ridefoged og forpagter i 1754, kaldet til embedet som skoleholder med følgende anbefaling: *"Udi afgangne Baads Sted forestilles nærværende fattige Mand L*(ars) *H*(jort)*, der i lang Tid har maattet lede efter Brød og derfor ved bedst at skønne paa Brødet, om det ham ved denne faldne Lejlighed maatte forundes. Manden har jeg aldeles intet at laste paa, men saa meget mere at rose, efter han til Syne findes sagtmodig og stille, der er de Poster, som bedst beskriver den, der agter at ville være Skoleholder."*

Da Lars Hjort havde haft embedet i nogle år, var utilfredsheden med ham imidlertid blevet så omfattende, at en gruppe bønder i 1739 indgav en skriftlig klage over ham, da de fandt, at skoleholderen *"forsømte Skolen, ja, i nogle Maaneder om Sommeren var Døren tillukt"* og mere udnyttede børnenes arbejdskraft end at undervise dem. Også forholdet til præsten var blevet dårligt, som i en kritisk beskrivelse af skoleholderen bl.a. skrev: *"Siden har jeg ikke været i hans Skole, ihvor gerne jeg skulde, dog ej glemt at minde ham, skønt han siden har svaret mig med den Haanhed, at før jeg kunde binde mine Hoser, var han Mand. Jeg kommer ingen Vegne med ham, efterdi han jævnligt har gaaet Stedets Forvalter til Haande med at skrive for dem og foruden stedse søgt at gøre sig Venner med dem* (på herregårdene) *ved, hvad han har kunnet, nu og da at gøre Present med sine Fugle, dem han lærer at snakke i den Tid, han skulle lære Børnene at læse."*

Efter en visitats i 1806, noterede biskop Balle, at *"Skolelærer Baggesen ældes og lider af Hypokondri, men han er dog flittig og virker til Nytte efter Evne under Sognepræstens Vejledelse. Af de på Listen antegnede Børn savnedes 6, og 1 var syg. Skolegangen var hos en Del ustadig og ringe. Nogle havde forsømt i flere Aar. Man havde imidlertid lært de første Kapitler af lærebogen saavelsom Katekismus temmelig vel udenad og kunne modtage Vejledelse til skikkeligt Begreb. Der er 2 til 3 som skrive, og lige så mange læse Skrift og kende Tal. Ved Indenadslæsning i forskellige Bøger med samtlige Børn opledte jeg 27 - som agtedes værdige i hensyn på udvist Flittighed til at opmuntres hver for sig ved foræring af en Bog."*

Jørgen Fogh Baggesen var skoleholder i perioden mellem 1801 og 1820.1840´erne havde rytterskolen i nærheden af 60 elever. Skolen blev først nedlagt i 1960/1961 som en af de allersidste af de gamle rytterskoler, der stadig var i brug som skole. Bygningen, der i tidens løb bl.a. er

blevet udvidet i begge ender, eksisterer endnu og ligger lige over for Tystrup Kirke.

Luftfotografiet af kirken og rytterskolen er ikke retvendt, men set fra øst (foto: Google Maps.) Rytterskolen i Tystrup, som ses herover, har Næstved Museum daterer til omkring 1990. Rytterskoletavlen er indmuret på den bevarede bygnings facade. Teksten har været trukket op med sort, og den lysegrå sten har en del gule striber, men er ellers velholdt. (Midlertidigt foto).

Litteraturhenvisninger og links (Tystrup Rytterskole):
Johs. C. Jessen*: "V. og Ø. Flakkebjerg Herreders Skolehistorie",* udgivet 1938, s. 139-144.

Til alle rytterskolerne hørte der et jordstykke, en skolelod, som også udgjorde en del af skoleholderens aflønning. Til rytterskolen i **Halvagerlille** har der således oprindelig hørt 6¼ tdl. jord (ca. 3,5 ha). Desuden havde skoleholderne normalt græsningsret til 2-3 køer og en hest.

I 1731 købte overkammerherre Carl Adolph von Plessen sognene Tjustrup (Tystrup) *(se side 412)* og Haldagerlille, da en del af rytterdistriktet i Antvorskov blev afhændet som krongods. Med i købet fulgte de to rytterskoler med bygninger og tilbehør. Plessen og de andre købere af de frasolgte jorde i rytterdistriktet var forpligtet til, at skolerne kunne fortsætte som hidindtil, at bygningerne blev vedligeholdt, og at skoleholdernes vilkår ikke blev forringet. Plessen interesserede sig meget for, at almuens børn lærte at læse, så de fik tilegnet sig Luthers lille Katekismus og overvågede personligt, at undervisningen forløb tilfredsstillende på de i alt 16 almueskoler, der var oprettet på hans godser.

Efter en visitats på Haldangerlille Skole i 1806, indberettede biskop Balle bl.a., at *"Skolelærer Jensen er duelig og velskikket. Men han skal være noget stiv og streng. Af de på Listen antegnede børn savnedes 5. Ved Overhørelsen efter Lærebog og Katekismus erfaredes, at børnene i forhold til deres Alder havde godt Begreb om Mening og Sammenhæng, samt vidste at gøre rede for deres Kundskab med Færdighed, så vidt Skolegang ikke var blevet forsømt. Forsømmelse var hos en del alt for hyppig. Der er 5 som skrive, 1 regner og 8 læse Skrift og kende Tal. 12 have lært Salmer."*

Skoleholder Joachim Jensen bestred embedet mellem 1794 og 1817. Omkring 1840 var der 27 elever på skolen. Bygningen er forandret en del gennem tiden på grund af ombygning, bl.a. blev den tilbygget i begge ender i slutningen af 1800-tallet.

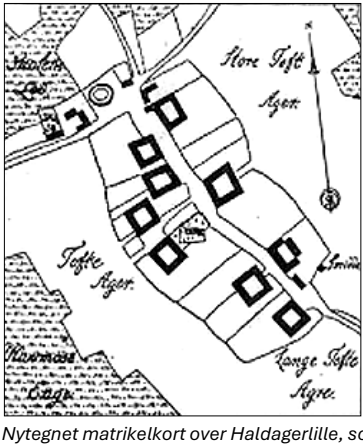

Nytegnet matrikelkort over Haldagerlille, som landsbyen så ud i 1799. Kirken ligger midt i byen, og her ville man normalt også finde rytterskolen, men i Haldagerlille blev rytterskolen - noget usædvanligt - opført ved gadekæret i den nordligste ende af byen, som det også tydeligt ses på kortet, hvor skolelodden ses i øverste venstre hjørne. Tegningen viser rytterskolen med gadekæret i forgrunden omkring 1980. Tegneren hedder Hugo Mølvig.

Skoleholdere (førstelærere)	
Simon Hendrik Pedersen	1725-1775
Matthias Drachardt	1775-1777
Søren Thornam	1777-1793
Povl Axelsen	1793-1794
Joachim Jensen	1794-1817
? Sørensen	1817-1819
Daniel Nielsen Lerche	1820-1850
Thomas Thomasen-Roe	1850-1889
Peder Hansen	1889-1902
L. P. Jensen	1902-1907
D. P. Dinesen Graugaard	1907-?
?	?
Herman Bjørnvad	1933-1960

Skoleholder Thomas Thomasen-Roe (1813-1902).

Thomas Thomasen-Roe, som var skoleholder i perioden mellem 1850 og 1889, fungerede således i embedet ved rytterskolen i Haldagerlille i næsten 40 år. Han var initiativtager til oprettelsen af Sparekassen ´Den lille Bikube´ i 1859 og blev også sparekassens første formand. Siden fungerede han både som bogholder og kasserer, indtil han opgav arbejdet i sparekassen mange år senere, faktisk først 5 år efter, han ellers var gået på pension. På de halvårlige lønningsdage gik han rundt blandt tjenestefolkene og opfordrede dem til at sætte

penge i sparekassen. I en periode sad han også i sognerådet, foretog sygebesøg hos gamle folk, stod for brandforsikringen, underviste bl.a. husmænd i, hvordan de fik mest udbytte af deres haver m.m. Alt i alt en meget driftig mand, der også var en fremragende lærer. Thomasen-Rye er et eksempel på en lærertype, som slet ikke var så sjælden blandt landsbylærerne; driftige og initiativrige mennesker, som fik sat gang i mange ting i de små landsbysamfund og dermed fik en stor betydning for udviklingen i landområderne. Alligevel er disse lærere ofte blevet undervurderet eller ligefrem overset og glemt af eftertiden.

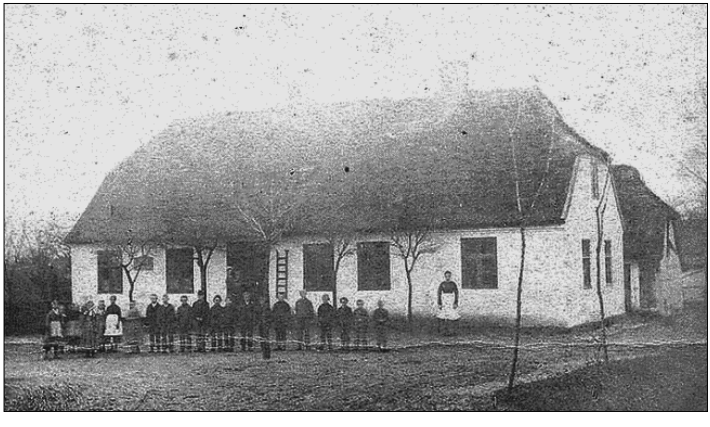

Rytterskolen i Haldagerlille på et skolefoto fra omkring 1880, hvor eleverne har taget opstillet foran skolen. Skolebygningen, der oprin-deligt havde stråtag, blev i slutningen af 1800-tallet forlænget mod øst og forsynet med fast tag. Rytterskole-tavlen er placeret mellem vinduerne i venstre side.

Skolebygningen, der oprindelig havde stråtag, blev i slutningen af 1800-tallet forlænget mod øst og forsynet med fast tag. Skolen fungerede indtil 1960/1961, hvorefter byens børn måtte fortsætte deres skolegang på centralskolen i Fuglebjerg. Den nedlagte skolebygning blev samme år erhvervet af rytterskolens sidste skoleholder, førstelærer Herman Bjørnvad, som indrettede bygningen til privat beboelse. Som sådan fungerer bygningen stadigvæk. Herman Bjørnvad tiltrådte embedet i 1933 og forblev i embedet til skolen blev nedlagt i 1960.

Skolebygningen, der oprindelig havde stråtag, blev i slutningen af 1800-tallet forlænget mod øst og forsynet med fast tag. Rytterskoletavlen er placeret mellem vinduerne i venstre side. Udateret fotografi af rytterskolen med fast tag. Herunder foto af den bevarede skolebygning, som den ser ud i dag. (Historisk Atlas / Næstved Museum).

Rytterskolen fotograferet omkring 1910. Bemærk pigernes fine forklæder, og at det tidligere halvvalmede stråtag på dette tidspunkt er udskiftet med et fast tag i hele bygningens længde. Rytterskoletavlen ses indmuret på facaden mellem den venstre dør og vinduerne

Rytterskolen i Halvagerlille var i brug som skole indtil 1882, hvor den blev erstattet af en ny skolebygning på samme plads. Som det var normal praksis, fulgte rytterskoletavlen med til den nye skole, hvor den var opsat over døren til skolens aula fra 1882 til 1956.

Litteraturhenvisninger og links (Haldagerlille Rytterskole):
Johs. C. Jessen: *"V. og Ø. Flakkebjerg Herreders Skolehistorie",* udgivet 1938, s.135-138.
Litteraturhenvisninger og links (Antvorskov Rytterdistrikt):
Den mest omfattende beskrivelse af de enkelte rytterskoler i Antvorskov Rytterdistrikt er den allerede flere gange nævnte Johs. C. Jessen *"V. og Ø. Flakkebjerg Herreders Skolehistorie - Blade af den danske Skoles Historie fra ca. 1690 til vore Dage"*. Udgivet i Slagelse 1938. Omtalen af rytterskolerne findes på siderne 100-144.
En oversigt over de personer, som er omtalt i bogen, findes på http://softgen.dk/flakkebjerg.htm
Enkelte af skolerne er beskrevet i Johs. C. Jessen *"Slagelse Herreds Skolehistorie 1721-1830"*. Udg. Sorø 1942.
Johs. C. Jessen: *"Tybjerg Herreds Skolehistorie indtil 1830"*. Årbog for Præstø Amt 1946 (findes angiveligt også som særtryk). Kan downloades fra www.slaegtsbibliotek.dk
Ole G. Nielsen: "*Salget af Antvorskov ryttergods 1774*", Årbogen for 1974, udgivet af Historisk Samfund for Sorø Amt, side 38-52.
P. Severinsen: "*Landsbyskolernes Tilblivelse i Sorø Amt*" og samme forfatters artikel: *"Mere om Amtets ældste Skole og om Peder Hersleb som Ophavsmand til Rytterskolerne*", begge artikler findes i årbogen for 1937, udgivet af Historisk Samfund for Sorø Amt. Kan downloades fra www.slaegtsbibliotek.dk
Enkelte af skolerne i dette rytterdistrikt fx rytterskolen i Tybjerg er også omtalt i Svend C. Dahls oversigt fra 2014: *"Skoler i nuværende Næstved Kommunes område 1814 59 landskoler og 2 eller flere byskoler - en oversigt"*, som findes på /www.nsv.dk/Infoweb/Indhold/Oversigt over gamle skoler/Oversigt over gamle skoler.htm
Et digitalt opslagsværk, `*Slagelse Leksikon*´ med mange historiske oplysninger findes på: www.slagelseleksikon.dk/ooizzCMS/DA/forside
En oversigt over landsbyerne i Sorø Amt med ældre billeder bl.a. af flere skoler findes på:http://library.au.dk/materialer/saersamlinger/sognekort/soroe-amt/

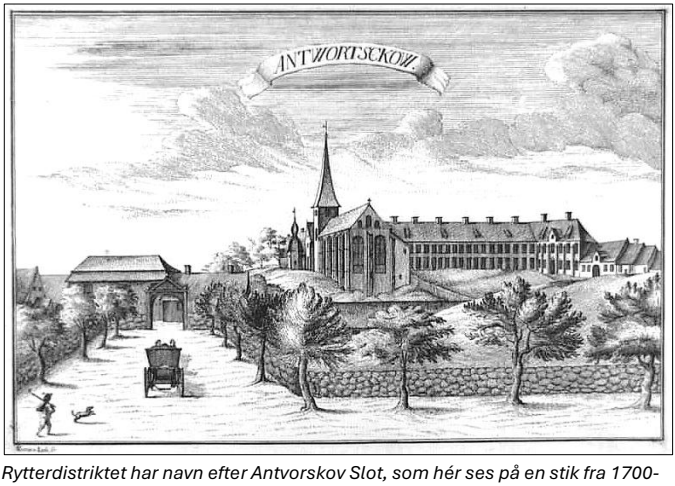

Rytterdistriktet har navn efter Antvorskov Slot, som hér ses på en stik fra 1700-tallet. Antvorskov klosters glansperiode som kongeligt slot var kun kort. Den var forbi med Frederik 2.s død, som indtraf på Antvorskov Kloster 4. april 1588. Efter kongens død blev Antvorskov lavet om til et kongeligt fadeburslen (...) I slutningen af Christian 4.s regering synes Antvorskov Kloster at være kommet stærkt i forfald; under Svenskekrigen 1657-60 blev det yderligere medtaget."

"Antvorskov Kloster blev grundlagt af Valdemar den Store, men selve året for grundlæggelsen er ikke kendt (...) Antvorskov ´kloster´ var et ordensslot og senere et kongeligt slot, som blev anlagt ca. 1170 af den katolske Johanniter-ordenen. Da Johanniter-brødrene ikke var munke, men korsriddere, nævnes deres bosættelser ikke som et kloster, men som ´gård´ eller ´slot´. Efter reformationen overgik ejendommen til Kronen.

SORØ AMT
Antvorskov Distrikt 1918.

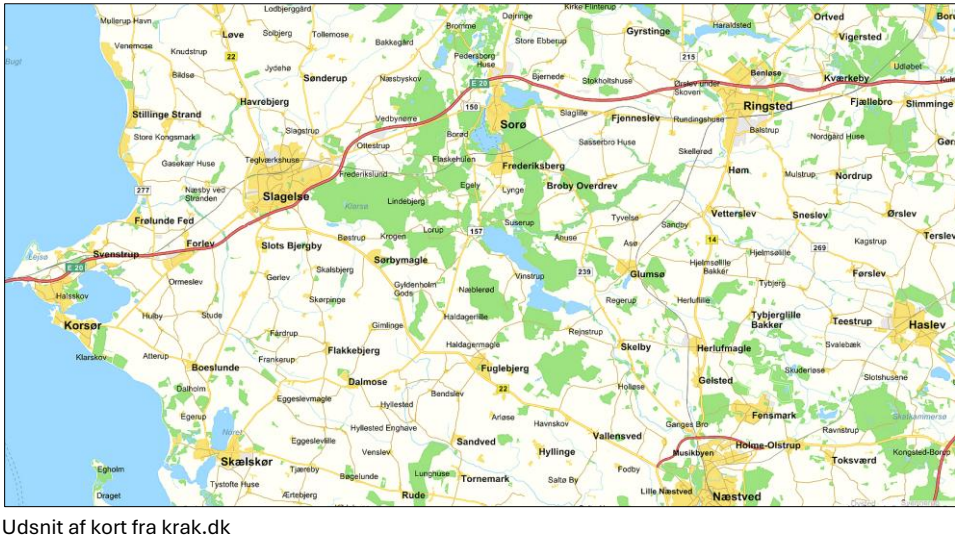

Udsnit af kort fra krak.dk

Vordingborg Rytterdistrikt

I Vordingborg Rytterdistrikt blev der opført 5 skoler i 1722, 5 skoler i 1723, 5 skoler i 1724 og 4 skoler i 1725. (Rytterskolen i Knudsby er ´udenfor nummer´. Det samme gælder for ´Kongens Skole´ i Vordingborg, som blev nedbrudt i 1742 og erstattet af rytterskolerne i Bakkebølle og Knudsby). Alle skolerne blev opført af bygmester Laurits Eriksen for 550 rigsdaler pr. skole.

De 19 (med skolen i Knudsby i alt 20) rytterskoler blev opført i følgende sogne:

Sogn	*Opført*	*Bemærkninger*
Hammer (*)	1722	Opført på nuv. adr. ´Byvej 17. Skolen blev udvidet med en ny skolestue i 1878, og den oprindelige skolestue blev derefter anvendt som lærerbolig. Efter nedlæggelsen som skole i 1971 blev bygningen anvendt til privat beboelse. Bygningen er bevaret, men meget forandret. Siden bygningen blev overtaget af Hammer Kirke i 2013, har den været anvendt som kirke- og sognehus.
Lundby (*)	1724	Opført på nuv. adr. Lundby Hovedgade 149 A. Rytterskolen blev nedlagt i 1882 og afløst af en nyopført skole. Derefter blev bygningen solgt på auktion, hvorved den kom i privateje og i en periode anvendt til beboelse. Bygningen blev imidlertid erhvervet af kirken i 1964 og derpå først benyttet til beboelse, men siden anvendt som sognegård for kirken. Bygningen er bevaret.
Bakkebølle (*)	1742	Opført på en nu ukendt adresse i den vestlige del af byen. Skolen blev - sammen med rytterskolen i Knudsby - opført som erstatningsskole for den ` Kongelige Skole´ i Vordingborg, der blev nedlagt i 1742. Rytterskolen i Bakkebølle blev nedbrudt i 1861 og derpå erstattet af en nyopført skole på samme sted.
Sværdborg (*)	1725	Opført på nuv. Hasbjergvej 91. Rytterskolen blev nedlagt omkring 1875 og erstattet af nyopført skole. Bygningen blev derpå anvendt til andet formål, og gennemgik en hel del ombygning i de følgende år.

		I 1921 oplyses det, at bygningen på dette tidspunkt var indrettet som købmandsforretning og baghuset indrettet som møbelhus. Bygningen er bevaret.
Køng (Kjøng) (*)	1724	Opført på nuv. adr. Øbjerggårds Allé 2 på hjørnegrunden ved Bygaden. Rytterskolen blev nedbrudt i 1906 og erstattet af en nyopført skole på den samme grund.
Vester Egesborg (*)	1725	Opført på nuv. adr. Gadevang 15. Rytterskolen blev afløst af en nyopført skole i 1849. Bygningen blev fortsat afvendt som lærerbolig og efter 1898 atter anvendt som skole, indtil den blev nedlagt i 1920, hvor rytterskoletavlen blev flyttet til en anden skole og bygningen blev restaureret. Bygningen var endnu i brug i 2010, men blev nedbrudt få år senere og erstattet af et nyopført bjælkehus.
Øster Egesborg (*)	172?	Opført på nuv. adr. Præstetoften 1. Bygningen blev udvidet i begge ender i tidens løb. Rytterskolen blev erstattet af en nyopført skole i 1890 og derpå anvendt som lager og garager for vejvæsenet. Bygningen er siden nedbrudt i 1983 eller i 1990 (?).
Viemose (*)	1724	Opført på nuv. adr. Viemosegade 27. Skolen, som blev Flyttet til en ny matrikel (Nr. 14c) i 1840, blev nedlagt i 1880 og erstattet af nyopført skole. Bygningen kom derpå i privateje og blev anvendt til beboelse i forbindelse med en landbrugsejendom. Bygningen er bevaret, men den er i tidens løb meget forandret ved om- og tilbygninger.
Stensby (*)	1723?	Opført på nuv. adr. Stensbyvej ? Rytterskolen blev nedbrudt i 1903 (eller i 1905) og enten erstattet af en nyopført skole.
Sønder Mern (*)	1725	Opført på nuv. adr. Kærmindevej 4. Rytterskolen blev nedlagt i 1906 og enten ombygget som ny eller erstattet af en nyopført skole.

Udby (*)	172?	Opført på nuv. adr. Pasmergårdsvej 8. Rytterskolen blev nedlagt i 1908 og erstattet af en nyopført skole. Bygningen blev i 1921 beskrevet som *"meget forandret"* og *"beboes af en Møller"*. Bygningen er bevaret og anvendes nu til beboelse i et gårdanlæg.
Ørslev (*)	172?	Opført på (en foreløbig) ukendt adresse. Rytterskolen blev afløst af en nyopført skole i 1897. Derpå blev bygningen anvendt som udhus for den nye skole, inden den blev nedbrudt engang i 1960´erne.
Bårse (Baarse) (*)	1722	Opført på nuv. adr. Præstegårdsvej 1. Allerede i 1813 blev bygningen betragtet som uegnet som skole bl.a. på grund af et utæt tag, men alligevel var den fortsat i brug som skole indtil 1898, hvor skolen blev nedlagt. Bygningen blev derpå nedbrudt og erstattet af en nyopført skole.
Dyrlev (*)	1724	Opført på nuv. adr. Dyrlevvej 12. Rytterskolen, som med tiden var blevet tilbygget med 2 fag (4½ alen), blev nedlagt i 1912 og afløst af en nyopført skole. Bygningen kom derpå i privateje og blev i en periode anvendt som købmandsforretning og senere som rugeri. Bygningen, som er bevaret og smukt istandsat, anvendes i dag til ´Bed and Breakfast´.
Snesere (*)	1724	Opført på nuv. adr. Bårsevej 4. Bygningen, som på et tidspunkt er tilbygget med 2 fag (4½ alen), blev nedlagt i 1857 og afløst af en nyopført skole. Derpå blev bygningen i en periode anvendt som ´alderdomshjem´ dvs. fattighus. Bygningen, der blev fredet i 1996, har siden 2004 været i privateje og anvendes nu til privat beboelse.
Skibinge (Skibbinge) (*)	172?	Opført på nuv. adr. Mønvej 6. Rytterskolen, som i årernes løb er blevet udvidet med et par fag mod sydøst og en større muret kvist midt på bygningen, blev nedlagt i 1930 og

		afløst af en nyopført skole. Bygningen, som er i privateje, har siden været anvendt til beboelse.
Allerslev (*)	1722	Opført på nuv. adr. Rekkendevej 3. Rytterskolen blev nedlagt i 1898 og afløst af en nyopført skole enten samme år eller i 1900. Derefter blev bygningen anvendt til privatbeboelse og i en periode også som skrædderværksted. Bygningen er bevaret, men den er til- og ombygget betragteligt i tidens løb.
Neder Vindinge (*)	172?	Opført på nuv. adr. Kærvej 7. Skolen blev nedlagt i 1900 og kom derpå i privateje, hvor den blev indrettet som smedje, hvad den stadig er. I tidens løb er bygningen dog ombygget til ukendelighed, og der er næppe bevaret noget som helst fra den oprindelige rytterskole.
Stenstrup (*)	172?	Opført på nuv. adr. Anebæk Mark 10. Rytterskolen blev afløst af en nyopført skole i 1923. Bygningen, som er bevaret og i privat eje, har siden 1956 været anvendt til privat beboelse.
Knudsby (*)	1743-1744	Opført på nuv. adr ? Skolen blev - sammen med rytterskolen i Bakkebølle - opført som erstatningsskole for den ` Kongelige Skole ´ i Vordingborg, der blev nedlagt i 1742. Bygningen er senere blevet revet ned. Rytterskolen i Knudsby regnes normalt ikke med blandt de 241 rytterskoler i modsætning til rytterskolen i Bakkebølle, skønt de begge er opført samme år og af samme grund.

Rytterskolen i **Hammer** blev opført ved siden af Hammer Kirke. Lærer Jon Torn, som blev skole-holder i 1734, skal have været en dygtig underviser, men han ønskede også at benytte muligheden af at få et degnekald efter at have været skoleholder i nogle få år. Skoleholder Torns ansøgning om degnekald fra 1748 giver også et udmærket indblik i tidens meget billedfyldte og noget ´krøllede´ sprogbrug, når det skulle være ´fint´. I sin ansøgning til bispen skrev han således bl.a. at *"Den naadige Hyrde og Biskop Jesus, som self siger: beeder og I skulle finde, bancker og Eder skal oplades. Hand bøye nu Deres Høyærværdig-heds Hjerte til, at jeg efter Befalingen med Bønnens Hammer bancker paa Naadens Kammer allene for at*

søge og beede om dette Brød ej endnu af min himmelske Gud og Fader kunde være mig beskiæret denne min Ansøgning og derud over ey i Unaade maate af Deres Høyærværdighed imodtages, mens jeg derimod om dette Brød nu skulde være bortgiven, da tages iblandt deres Tal, som især til videre Promotion er opskreven." Torns ansøgning fra 1748 førte imidlertid ikke til det ønskede degnekald, men i 1755 kunne Torn dog fortsætte sin gerning som degn i Jungshoved.

Udateret fotografi af rytterskolen i Hammer. (NæstvedArkiverne). Bemærk rytterskoletavlen til højre for døren.

Rytterskolen ligger som nærmeste nabo til Hammer Kirke, der i dag anvender bygningen til kirke- og sognehus.

Biskop Balle visiterede skolen i Hammer i 1805 og noterede efterfølgende, at *"Skolelærer Hammer kan i sit femoghalvfjersindstyvende Aar ikke virke stort mere (...) Dog lærer han Børnene at læse vel i Bog og catechiserer ikke slet. Fire til fem Børn svarede ret godt af Læ-re-bogen med klart Begreb og temmelig Færdighed. Men flere havde glemt, hvad de vidste. Nogle gjorde også god rede for Katekismus. Bibelsk Historie var ikke begyndt. Fire til fem lærte at skrive. Man havde lært Salmer."* Den omtalte skolelærer var Peder Larsen Hammer, der var skoleholder i perioden 1787-1806. I 1878 blev rytterskolen i Hammer udvidet med en fløj

mod nord, som blev indrettet til skolestue. Den ´gamle´ skolestue blev derefter en del af lærerboligen. I 1824 havde skolen 65 elever. Bygningen eksisterer endnu og anvendes i dag som kirke- og sognehus.

Rytterskoletavlen er indmuret på facaden ved døren på den oprindelige bygning. Tavlen, som er meget vejrslidt, er mørkegrå med tydelige misfarvning på grund af jern. Teksten er temmelig vanskelig at læse, og et forsøg på at trække den op med farve er afgjort faldet mindre heldigt ud.

Litteraturhenvisninger og links (Hammer Rytterskole):
Philipp Borries: "*Omkring Landsbykirken. Hammer og Lundby Sognes Historie*", side 65-70, udgivet 1934.
Philipp Borries: "*En opsætsig Skoleholder*", Historisk Samfund for Præstø Amt, Årbog. Ny Række, bind I, 1939-42, side 100-106. (beskriver en kontrovers fra 1784 mellem skoleholder Chr. Fr. Runchel og sognepræst, pastor Houmann.)
Svend C. Dahls oversigt fra 2014 over "*Skoler i nuværende Næstved Kommunes område 1814 59 landskoler og 2 eller flere byskoler - en oversigt*" findes på www.nsv.dk/Infoweb/Indhold/ Oversigt over gamle skoler.htm

Rytterskolen i **Lundby** blev opført i 1724 ved siden af kirken på den nuværende adresse Lundby Hovedgade 149A. Rytterskolen blev taget i brug det følgende år. Enkelte kilder anfører dog, at det først fandt sted i 1727. I 1729 blev rytterskolen forsynet med jernkakkelovn og fik desuden et vist antal bibler.
Hvordan forholdene var i de første årtier, får man et indtryk af i en Indberetning fra 1740, som Knud Christian Sevel, der blev sognepræst i Hammer i 1739, indsendte til Kirkeinspektionskollegiet på opfordring af Biskop Hersleb (se side 115): "*Udi Hammer og Lundbye Meenigheder skeer Catechisation hver hellig Dag om Sommeren i begge Kirkerne af mig og Degnen; men om Vinteren kand det ikke skee formedelst Kulden, Dagens Korthed, vanskelig Sognevei; efterat Tienesten er til ende, bliver det læst for Ungdommen; thi Meenigheden vil ikke blive tilstede; Degnen læser i Byerne om Vinteren, for dend confirmerede ungdom bliver der læst af mig 2 Gange om Ugen paa de Dage, Jeg veed, Jeg kand være frie for andre forretninger; Skolerne besøger Jeg* (for) *det meeste,* (når) *andre forretninger vil tillade mig det*."
Den 2. marts 1753 visiterede biskop L. Harboe de to sogne i Hammer og Lundby, om hvilken han gav følgende indberetning: "*Hr. Knud Chr. Sevels Prædiken over Col. 1,20 skikkelig. Her var Ungdommen bunden til visse Ord og Spørgsmaal, hvilket gjorde, at de snart intet kunde svare, eller og vare ganske uvisse. Bøgerne ikke alle i Rigtighed*." Biskop Harboe var tydeligvis ikke helt tilfreds med forholdene.

På denne tid blev begge sognene i øvrigt hjemsøgt af den forfærdelige Kvægpest, som anrettede store ulykker. Kvægpest, som er en yderst smitsom sygdom hos klovbærende dyr, ramte

store dele af den danske klovdyrsbestand i to omgange i 1700-tallet og førte til etablering af en dyrlægeuddannelse i Danmark i 1773. På Sjælland viste sygdommen sig først i Lundby Sogn; men selvom området hurtigt blev afspærret, lykkedes det ikke at hindre udbredelsen af landeplagen. I forbindelse med en barnedåb i påsken 1745 fremgår det af kirkebogen, at "*Dette Barn blev døbt i Hammer Kirke paa Grund af, at Lundby formedelst Kvægsygen, som først der udbrød, var af spærret*." I Danmark blev kvægpesten udryddet i 1782.

Rytterskolen i Lundby, som menes opført i 1724, eksisterer endnu og anvendes i dag som sognegård for Lundby Kirke. Fotografiet, der er tidsbestemt til at være fra før 1995, findes på Vordingborg Lokalhistoriske Arkiv. Rytterskoletavlen, som er indmuret i facaden, men på et tidspunkt er flyttet nogle meter til venstre i forhold til den oprindelige placering over døren, er ganske velbevaret.

Et indtryk af fattigdommen og de barske livsvilkår for en skoleholder i 1700-tallet får man et indtryk af i forbindelse med boopgørelsen efter Jacob Hansteen Funch, som var skoleholder fra 1753 til sin Død i 1772. Funch var formodentlig søn af Præsten Frederik Steen Funch i Øster Egesborg. Funchs hustru døde kun 40 år gammel. Hustruens død efterlod Funch alene med deres otte børn. Skifteforretningerne efter Funch, som døde allerede året efter, afslører et efter boets værdi betydeligt underskud, idet de få og fattige sager, som fandtes i boet kun indbragte 23 rigsdaler og 15 skilling ved auktionen over skoleholderens efterladenskaber Når de privilegerede gældsposter på i alt 20 rigsdaler og 1 mark var fratrukket, var der kun 2 rigsdaler, 5 mark og 15 skilling tilbage, og med dem skulde der endda betales forskellige øvrige gældsposter på tilsammen 17 rigsdaler og 1 mark. Det vides ikke, hvad der blev af de mange børn efter Funchs død.

(Kilde: Bispearkivet, om pengesystemet i 1700-tallet se side 130).

Skoleholdere (førstelærere)	
Jacob Petersen	1724-1736
Jacob Hansteen Funch	1736-1752
Anders Jørgensen Weis	1772-1801
Poul Roeder	1801-1803
Alexander Carstens	1803-1811
Jonas Houghs	1811-1825
Peter Magnus Poulsen	1825-18??
Laurits Jensen	18??-18??
Andreas Georg Poulsen	18??-1879
Niels Claudius Christiansen	1879-1882

I perioden 1801 og 1803 hed skoleholderen Poul Roeder. Han havde inden da været skriver ved generaltoldkammeret og samtidig skoleholder ved en af Holmens skoler. Roeder var ikke nogen dårlig skoleholder, men han fandt imidlertid, at forholdene for skoleholdere på landet var for dårlige, så han valgte at søge tilbage til toldvæsenet. Helt tilfreds med Poul Roeders virke som skoleholder har præsten dog næppe været. Ved Roeders fratræden udtalte han nemlig lidt kryptisk, at *"Vi har savnet den uforglemmelige Weis, af hvis Flid endnu ses de herligste Virkninger."*
Ved en tidligere visitatsudtalelse fra 1787 havde Weis fået dette skudsmål: *"I Almindelighed vel fornøjet. Weis er en flittig og skikkelig Mand, prøvet af allehaande Modgang. Hans Kateki-sationer gaar an."* Anders Jørensen Weis havde været skoleholder i Lundby mellem 1772 og 1801.

Efter en visitats i 1805 noterede biskop Balle, at *"Skolelærer Carstens er ikke uskikket, beviser Flid og chatechiserer nogenledes vel. Adskillige Børn havde gjort skikkelig god Fremgang i Lærebogen, og svarede deraf saavelsom Catechismus med Færdighed, ikke uden Begreb og Eftertanke (...) Jeg tilønsker den velskikkede Skolelærer Carstens al Kraft og Velsignelse fra Gud i sit vigtige Kald."* Alexander Carstens beklædte embedet som skoleholder i perioden 1803-1811.

De to sidste skoleholdere eller - fra sidst i 1800-tallet - førstelærere ved rytterskolen i Lundby var Andreas Georg Poulsen, som biskop Mynster, der var biskop over Sjællands stift fra 1834 til sin død i 1854, beskrev ved en visitats i 1841: *"Skolehus meget godt men lident. 69 Børn. Læreren Andreas Georg Poulsen, 29 Aar gl. Seminarist fra Joenstrup, er en meget duelig Mand, og catechiserer meget godt. Hans Popularitet falder undertiden lidt i det komiske. Alt meget godt. Ved Gymnastikken sang Børnene under Marschen en krigerisk Sang."* Førstelærer N. Christiansen, som var en dygtig og afholdt lærer, fortsatte sit virke som lærer ved den nye Lundby Skole i en årrække efter nedlæggelsen af rytterskolen i 1882. Han var desuden også leder af Lundby Sangkor.

Rytterskolen, som i tidens løb var blevet forlænget med ét enkelt fag i begge ender, ophørte som skole i 1882, hvor den blev afløst af den nye Lundby Skole. Den nedlagte rytterskole blev derpå sat på auktion den 14. februar 1882, som man kunne læse i den lokale avis under *´Bekjendtgjørelser´*:

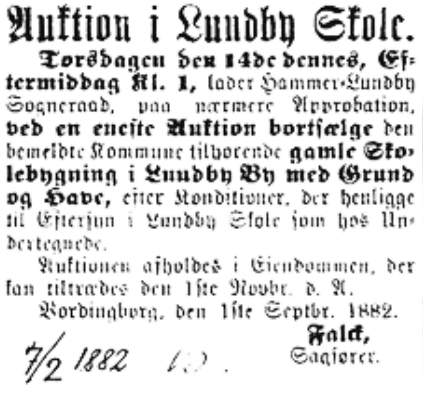

Auktion i Lundby Skole.

Torsdagen den 14de dennes, Eftermiddag Kl. 1, lader Hammer-Lundby Sogneraad, paa nærmere Approbation, **ved en eneste Auktion bortsælge** den bemeldte Kommune tilhørende **gamle Skolebygning i Lundby By med Grund og Have,** efter Konditioner, der henligge til Eftersyn i Lundby Skole som hos Undertegnede.

Auktionen afholdes i Ejendommen, der kan tiltrædes den 1ste Novbr. d. A.

Vordingborg, den 1ste Septbr. 1882.

Falck,
Sagfører.

7/2 1882

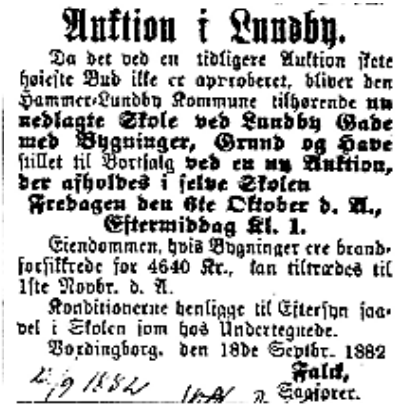

Auktion i Lundby.

Da det ved en tidligere Auktion sete høieste Bud ikke er approberet, bliver den Hammer-Lundby Kommune tilhørende **nu nedlagte Skole ved Lundby Gade med Bygninger, Grund og Have** stillet til Bortsalg **ved en ny Auktion, der afholdes i selve Skolen Torsdagen den 6te Oktober d. A., Eftermiddag Kl. 1.**

Ejendommen, hvis Bygninger ere brandforsikrede for 4640 Kr., kan tiltrædes til 1ste Novbr. d. A.

Konditionerne henligge til Eftersyn saavel i Skolen som hos Undertegnede.

Vordingborg, den 18de Septbr. 1882

Falck,
Sagfører.

Den 14. september samme år 1882 blev der holdt auktion over den gamle skole. Det fremgår af kilderne, at "*Dyrlæge K. Hansen bød 1180 Kr. og Murer Niels Jensen 1170; men begge Bud blev forkastede.*" I første omgang lykkedes det således ikke at få den gamle skolebygning solgt til den forventede pris, så en ny auktion blev berammet til den 6. oktober 1882, og samme dag blev bygningen solgt til Stenhugger Kristian Hansen i Lundby for en pris af 1570 kroner. Bygningen overgik dermed i privateje, og blev gennem en årrække anvendt til privat beboelse. Lundby Kirke erhvervede ejendommen i 1964, hvorefter bygningen endnu blev udlejet til beboelse i nogle få år, men efter en gennemgribende restaurering blev den oprindelige rytterskole siden anvendt til menighedshus og fungerer i dag som sognegård for Lundby Kirke.

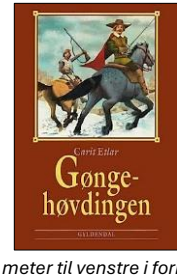

Rytterskoletavlen er indmuret i facaden på den oprindelige bygning, men flyttet nogle meter til venstre i forhold til den oprindelige placering over døren. Teksten er ikke trukket op, men alligevel meget tydelig. Tavlen, der er ganske velbevaret, er muligvis restaureret. Få meter fra rytterskolen i Lundby står mindestenen for Gøngehøvdingen, Svend Povelsen, som i 1661 modtog Lundbygård af Frederik III for sin store indsats under svenskekrigene i 1650´erne. Gården, som lå inde i selve Lundby, var imidlertid i stærkt forfald, og af flere tingbøger fra området, som i dag opbevares på landsarkivet for Sjælland, fremgår det tydeligt, at Svend Povelsen havde betydelige økonomiske problemer med driften af gården, inden han i 1672 endeligt gav op. Det er usikkert, hvornår han døde. Mindestenen over Svend Povelsen blev afsløret den 8. september 1963. Svend Gønge bliver stadig i høj grad mindet i Lundby, hvor flere gader dels har navn efter personerne i Carit Etlars romaner om "Gøngehøvdingen" og "Dronningens Vagtmester" fra 1850´erne, og den nuværende kommuneskole bærer da også navnet ´Svend Gønge-Skolen´.

Indvielsen af den ny Skole, som afløste rytterskolen, fandt Sted den 7. oktober 1882, - i øvrigt samme dag, som den nedlagte skolebygning blev solgt på den allerede omtalte auktion. Den velholdte bygning er bevaret og anvendes i dag af Lundby Kirke.

Rytterskolen i Lundby fungerer i dag som sognegård for kirken. Sandstenstavlen er indmuret i facaden ud mod hovedgaden og bagsiden af bygningen set gennem porten til kirken i Lundby. (Fotos: Finn Thorshøj).

Litteraturhenvisninger og links (Lundby Rytterskole):
Philipp Borries: "*Omkring Landsbykirken. Hammer og Lundby Sognes Historie*", side 70-76, udgivet 1934.
Karen Johansson: *"Rytterskolerne hed oprindeligt De kongelige Skoler"*, Årbog 2009 s. 5-20, udgivet af Historisk Samfund for Præstø Amt. Artiklen om rytterskolerne, der tager udgangspunkt i skolen i Lundby, kan også læses på http://bibliotek.dis-danmark.dk. Karen Johansson, som var leder af Sognearkivet i Lundby, beskriver både rytterskolen i Lundby, men indeholder bl.a. også korte biografiske omtaler af de enkelte skoleholdere fra og med side 15.

Allerede 1721 blev der afsat en grund i **Bakkebølle**, hvor det var planen at opføre en skole. Indtil skolen var opført, blev undervisningen varetaget af Christian Nicolaj Port i et hus, der var lejet til formålet. I 1725 opgav man i første omgang at opføre skolen, og lønnen faldt derfor bort. Lærer Port fortsatte dog undervisningen for egen regning, indtil han i 1727 blev skoleholder i Mern. I Bakkebølle blev der i første omgang alligevel ikke opført nogen rytterskole, selvom den var planlagt. I stedet byggede man en *´Kongelig Skole´* i Vordingborg, som også børnene i Bakkebølle skulle anvende, men i 1742 blev *´Kongens Skole´* nedlagt, og da provsten i Vordingborg derpå foreslog, at bygningen fremover blev anvendt til både undervisning af borgerbørnene og soldaternes børn, måtte man finde en anden løsning for landsbybørnene. Det blev derfor besluttet at opføre nye rytterskoler i henholdsvis Bakkebølle og Knudsby (se side 464) som erstatningsskoler for børnenes skolegang i Vordingborg. Skolen i Bakkebølle var omider klar til brug i 1744. Dermed blev landsbybørnenes ellers lange skolevej også meget mere rimelig.

Der findes tilsyneladende intet billedmateriale, som viser den oprindelige rytterskole i Bakkebølle. Indtil 1774 hørte Bakkebølle til Vordingborg Rytterdistrikt, men siden kom landsbyen

under godset Lilliendal ved Mern. I 1795 blev Bakkebølle frikøbt af 16 bøndergårde og overgik derefter til selveje. Rytterskolen i Bakkebølle indgik også i denne handel.

Af de 230 rytterskoletavler er 225 officielt bevaret til vore dage med sikkerhed om, hvilke skoler, de har tilhørt, men der er endnu 2 tavler, hvor man ikke rigtig ved, om der er tale om ´ekstratavler´ eller tidligere viden om tilhørsforholdet eventuelt siden er gået tabt. Rytterskoletavlen i Bakkebølle var måske anbragt på den omtalte '*Kongens Skole´* i Vordingborg, men da man besluttede at opføre erstatningsskolen i Bakkebølle, blev tavlen derfor overført til den nye skole. Det er usikkert, hvornår det fandt sted og der er i det hele taget nogen usikkerhed omkring denne rytterskoletavle.

Der findes tilsyneladende ingen gengivelse af den oprindelige rytterskole i Bakkebølle. Indtil salget af krongodset ved auktionen i 1774 hørte Bakkebølle til Vordingborg Rytterdistrikt, men siden kom landsbyen under godset Lilliendal ved Mern. Allerede i 1795 blev Bakkebølle imidlertid frikøbt af 16 bøndergårde og overgik derefter til selveje. Rytterskolen indgik i denne handel. I landsbyen er der siden rejst en sten til minde om denne hændelse. Godset Lilliendal opstod oprindeligt som Skuderupgaard i 1664, men skiftede navn til Lilliendal, da hovedbygningen blev opført i 1765.

Ifølge den mundtlige tradition blev tavlen imidlertid ødelagt i forbindelse med nedrivningen af rytterskolen i 1861. Der findes intet skriftligt bevis for ødelæggelsen, men en halv snes mundtlige vidnesbyrd fortæller, at stenen blev slået i stumper og stykker af en arbejdsmand, skønt læreren forsøgte at hindre det og i stedet ønskede at få tavlen overført til en anden skole. Museet i Vordingborg har imidlertid en ´usikker´ rytterskoletavle, som har været meget ødelagt, men nu er istandsat. Måske er det tavlen fra rytterskolen i Bakkebølle, som alligevel har overlevet.

Tavlen i Vordingborg museum. Restaureret

Den første skoleholder ved rytterskolen i **Sværdborg** var A. Lindstrup, som muligvis begyndte sit virke som lærer allerede i 1724, hvor den eventuelle undervisning i så fald må have fundet sted et andet sted, indtil rytterskolen stod færdig året efter.

Fotografiet viser rytterskolen i Sværdborg. På dette tidspunkt var bygningen forlænget i venstre side. Det teknisk set noget ringe fotografi, som hér er gengivet let beskåret, er fra et ukendt år, men før 1918. Den gamle rytterskole blev på det tidspunkt anvendt som købmandsforretning, og på fotografiet ses også et par reklameskilte i bygningens højre side. Herren med hatten kan sagtens være købmand A. L. Rasmussen, der i 1920 solgte rytterskoletavlen, som på fotografiet endnu er indmuret på facaden, til Den pædagogiske studiesamling i København for 100 kroner. Mon det så ikke er hustruen, som står i døren? (Sværdborg Sognearkiv).

I en kortere periode i 1785 anvendte kammerherre Calmette fra Møn angiveligt en `*liderlig afsat Vagtmester*`, der hed Nielsen, som midlertidig underviser ved rytterskolen i Sværdborg. Hvor mange måneder, der gik, inden den afsatte vagtmester blev afløst af lærer Strejt (eller Strøyert), som varetog embedet som skoleholder mellem 1785 og 1825, vides ikke. Da rytterskolen ophørte omkring 1875, blev den erstattet af en nyopført skole. Herefter kom bygningen i privat eje.

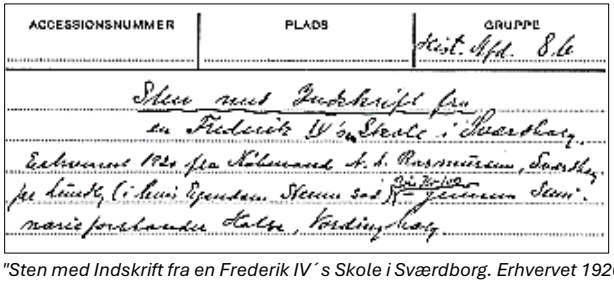
ACCESSIONSNUMMER | PLADS | GRUPPE Hist. Afd. 8.6

Sten med Indskrift fra
en Frederik IV's Skole i Sværdborg.
Erhvervet 1920 fra Købmand A. L. Rasmussen, Sværdborg,
for kontant Beløb. Sten sad i Facaden af Stuehuset,
nærmest forbanden Halle, Sværdborg

*"Sten med Indskrift fra en Frederik IV´s Skole i Sværdborg. Erhvervet 1920 fra K*øbmand A. L. Rasmussen, Sværdborg (...) *", kan man bl.a. læse i en fortegnelse på den Pædagogiske Studiesamling i København, som er gengivet herover.*

I en periode mente museet i Vordingborg - dog uden dokumentation -, at den ukendte tavle, som museet er i besiddelse af, måske kunne være rytterskoletavlen fra Sværdborg, der en overgang blev betragtet som forsvundet, men den Pædagogiske Studiesamling i København, som senere fik navnet Danmarks Pædagogiske Bibliotek, mente dog med bedre dokumentation at besidde netop denne tavle; *"Sten med Indskrift fra Frederik IV´s Skole i Sværdborg. Erhvervet 1920 fra Købmand A. L. Rasmussen, Sværdborg pr. Lundby (i hvis Ejendom Stenen sad) - Pris 100 Kr."* kan man læse i et katalog i den Pædagogiske Studiesamling i København. I dag er der vist almindelig enighed om, at tavlen i København må være den fra rytterskolen i Sværdborg. Thøger Jensen oplyser da også i `*Kong Frederik den Fjerdes Skoler*' fra 1921, at *"Stenen sidder endnu ved Siden af Døren (senere erhvervet af Skolemuseet)."*

Den gamle rytterskolebygning var på det tidspunkt indrettet som købmandsforretning, og ejeren må derfor være den ovenfor omtalte købmand A. L. Rasmussen. Samlingerne i den Pædagogiske Studiesamling blev i 1995 overført til det da nyoprettede Dansk Skolemuseum i København, som imidlertid lukkede for publikum i august 2008 og siden er nedlagt (se side 264). Skolemuseets omfattende samling blev nogen tid efter opdelt og videregivet til forskellige museer. Det var også tilfældet med rytterskoletavlen fra Sværdborg, så hvor tavlen befinder sig i dag, er foreløbig uklart.

Lærer Rasmussen

Skoleholdere (førstelærere)	
A. Lindstrup	1724-1728
Thomas Tøxen (Thygesen?)	1728-1752
Hans Piilsmed	1752-1755
Jørgen Holst	1755-1758
Peder Klemp	1758-1762
Claus Plum	1766-1771
Frederik Hoff	1771-1781
Michael Woldsgaard	1781-1785
(Nielsen?)	1785
Johan Peter Strejt (eller Strøyert)	1785-1823
Frederik Thye	1823-1844
Nielaus Rasmussen	1844-1871
Jacob Saxtorp Rasmussen (Gebaauer)	1872- 1875?

Den sidste skoleholder eller førstelærer, som det nu hed, ved rytterskolen i Sværdborg var Jacob Saxtorp Rasmussen (Gebaauer), der påbegyndte sit virke ved skolen i 1872. Da rytterskolen blev nedlagt ca. 1875, fortsatte førstelærer Saxtorp Rasmussen sit virke som lærer i en årrække ved en nyopført skole i Sværdborg. Ved kgl. bevilling 2/10 1901 antog han navnet Gebaauer. Ud over sin gerning som lærer, var han kendt for sin dygtighed som landmand og modtog i 1887 ´Det kongelige Haveselskabs hædersdiplom´ for ypperlig dyrkning af sin skolelod. Saxtorp Rasmussen er også kendt for sine opmålinger og kort over kirkegårde landet over. Det er lidt usikkert, om fotografiet herover viser Nielaus Rasmussen eller Jacob Saxtorp Rasmussen (Gebaauer), men mest taler for, at det gælder sidstnævnte.

Litteraturhenvisninger og links (Sværdborg Rytterskole):
Peter Jensen: *"Gavnø Kloster og Herregaard fra aar 1402-1902 - Et Jubilæumsskrift"*, udgivet 1902. Nyttige i denne forbindelse er især siderne 507-508, som handler om skoleholderne ved rytterskolen i Sværdborg. Hele bogen, som i alt er på 591 sider, kan frit ses som pdf-fil på ´Slægtsforskernes Bibliotek` på https://bibliotek.dis-danmark.dk/.

Rytterskolen i **Køng** blev opført i 1724 ved alléen til avlsgården Øbjerggård, som godsejer Niels Ryberg erhvervede i 1774. Spindeskolen fra 1778, som Niels Ryberg lod opføre over for rytterskolen på den anden side af alléen, eksisterer stadig. Rytterskolen er derimod nedrevet for længst. Der findes næppe heller noget bevaret billede af selve rytterskolen i Køng, som ikke er nogen ´almindelig´ landsby, men helt domineret af de virksomheder, som Niels Ryberg oprettede. Også landsbybørnenes undervisning lå Ryberg meget på sinde. Niels Ryberg var på den ene side en særdeles driftig forretningsmand, som selvfølgelig ønskede størst mulig profit af sine virksomheder og derfor også havde stor interesse i samfundsøkonomien, men på den anden side var han også besjælet af iver efter at modvirke fattigdommen og hjælpe fattige, syge, svage og hjælpeløse på bedst mulig måde. Ryberg kom selv fra meget beskedne kår; som søn af en jysk fæstebonde var han flygtet fra både stavnsbånd og militærtjeneste, så han kendte udmærket til fattigdommen på landet. Efter en tid i købmandslære i Aalborg rejste Ryberg til København, hvor han i 1750 etablerede sig som købmand og grosserer.

"Ryberg havde fortrinlige Evner for Handelen, hans Handelshus Voxede op til et af de allerførste i Danmark, og paa Storhandelens forskjelligste Omraader spillede han en ledende Rolle (,,,) Ogsaa som Godsejer fik R. Lejlighed til at virke for det almennyttige. Han kjøbte Øbjærggaard i Sjælland og Frederiksgave i Fyn. Begge Steder udskiftede han Jorderne og afløste Hoveriet og hjalp tilmed de ny Selvejere til at bygge ny Gaarde ellerforbedre de gamle ved dertil at give dem frit Tømmer fra Skoven og Sten fra de af ham selv anlagte Teglværker. Han lod bygge Møller og Skoler, smykkede Godsets Kirker, uddelte nyttige Bøger, lønnede Distriktslæge og Jordemoder, opførte Hospitaler og oprettede en stor Spindeskole i Kjøng, der blev et Forbillede for adskillige lignende (...) Hele Samfundets Økonomi laa Ryberg i høj Grad paa Hjærtet, og navnlig var han besjælet af Iver for at modvirke Fattigdommen og ophjælpe fattige, syge, svage og hjælpeløse paa den mest hensigtsmæssige Maade.
(Vitater fra Dansk Biografisk Lexikon, udgivet mellem 1887 og 1905).
Maleren Jens Juhls portræt af konferensråd og fabrikant Niels Ryberg (1725-1804), som havde stor indflydelse på udviklingen i Køng. Ryberg fik også stor betydning både for det lokale skolevæsen og for hans idé om oprettelse af spindeskoler i Danmark efter tysk forbillede. Med dem gik velgørenhed og økonomisk fortjeneste i ´symbiose´, men det gav også pigerne en mulighed for at tjene en smule penge, som kunne hjælpe de oftest meget fattige familier med et beskedent økonomisk supplement. Portrættet findes på Det Nationalhistoriske Museum på Fredensborg Slot.

Jens Juel malede det kendte familiebillede, af den aldrende Niels Ryberg med sønnen Johan Christian og svigerdatter Engelke i 1797. Maleriet er gengivet på den følgende side.
I baggrunden ses godset Frederiksgave på Fyn (det nuværende Hagenskov Gods), som Ryberg også havde købt og udbygget bl.a. med en stor park. På maleriet slår sønnen ud med hånden ikke kun for at vise familiens besiddelser frem, men nok også for at udtrykke en interesse for naturen, som netop voksede frem i slutningen af 1700-tallet i hele Europa.

Et af Guldaldertidens berømteste malerier blev udført i 1797 Jens Juel (1745-1802). Maleriet viser den Ryberske familie i 1779 . Det store oliemaleri, som måler 253 x 36,5 centimeter, hænger i dag på statens Museum for Kunst i København. På maleriet ses Niels Ryberg siddende på en bænk i parken til sin herregård Frederiksgave på Fyn. At gruppeportættet er flyttet ud i de landskabelig omgivelser, er et nybrud indenfor portrætkunsten og afspejler den nye interesse for naturen, som voksede frem under Romantikken sidst i 1700-tallet. I højre side af maleriet står sønnen, Johan Christian, med sin hustru Engelke Charlotte, som går tur i parken med hunden, der indenfor malerkunsten gennem flere århundreder symboliserede kærlighed og hengivenhed. Maleriet viser også, hvordan en samfundsgruppe af nyrige danske borgere ønskede at føre sig frem på lige fod med ´de gamle´ medlemmer af aristokratiet, som netop Jens Juhl ofte havde portrætteret. Det er derfor næppe helt tilfældigt, at Niels Ryberg henvendte sig netop til Jens Juhl, da han ønskede at få malet sit store familiebillede, som i dag regnes for et af hovedværkerne i dansk kunsthistorie.
Johan Christian, som var født i 1767, arvede Frederiksgave efter faderens død i 1804. Som sin far arbejdede Johan Christian Ryberg som grosserer og storkøbmand. Han havde imidlertid investeret det meste af familieformuen i statspapirer, så handelshuset blev hårdt ramt hårdt af statsbankerotten i 1813. Johan Christian Ryberg gik fallit i 1820, og i 1824 overtog staten Frederiksgave (det nuværende Hagensskov Gods). Johan Christian Ryberg døde i 1832.

Niels Ryberg engagerede sig både i handel med danske og norske varer og drev desuden også et skibsrederi, hvor han som mange andre velhavere på den tid deltog i handelen med slaver fra de ganske besiddelser på Guldkysten i Afrika og med sukkerhandelen fra Vestindien. På den tid gav slavehandelen ikke anledning til større moralske skrupler og blev vel nærmest sidestillet med almindelig kreaturhandel. Det tager vi naturligvis - og selvfølgelig med god grund - stor afstand fra vor tid, men trods kristendommens nærmest monopolagtige udbredelse i 1700-tallet var den tids menneskesyn ganske anderledes end vore dages. Nutidige moralske fordømmelse af tidligere tiders handlinger giver ingen mening, hvis man ikke sæt-

ter sig lidt ind i datidens idéer og værdisæt. Ryberg var også aktiv i ledelsen af Asiatisk Kompagni, og han var samtidig en af initiativtagerne til åbningen af handelen på Indien (se side 141).

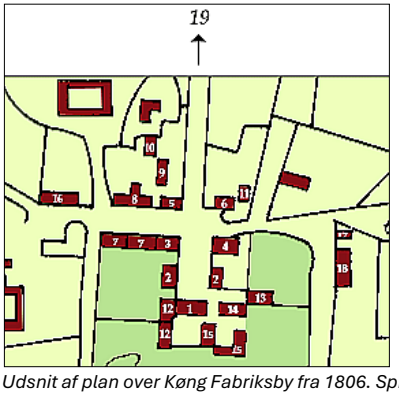

Udsnit af plan over Køng Fabriksby fra 1806. Spindeskolen har nr. 5, rytterskolen har nr. 6, og vejen mellem dem er alléen ned mod herregården Øbjerggård, (nr. 19). "Gammmel Øbjerggård," (nr.1) var den oprindelige administrations-bygning, men er nu museum. Flankeret af rytterskolen og spindeskolen (på Rybergs tid) førte en ca. 500 meter lang allé op til avlsgården Øbjerggård, som Niels Ryberg erhvervede i 1774. Både den imponerende allé og gården findes endnu, og er i dag en avlsgård under Rosenfeldt Gods. Den nuværende hovedbygning, hvor den erstattede den oprindelige hovedbygning. Den nuværende hovedbygning, som ses herover, er dog først opført i 1846 dvs. 42 år efter Rybergs død.

Rytterskolen i Køng eksisterer ikke længere, men spindeskolen, som Niels Ryberg tog initiativ til at opføre, eksisterer stadig. Oprettelsen af spindeskoler blev også anvendt andre steder i landet, hvor de ofte blev opført tæt på eller direkte sammen med læseskolerne. Spindeskolen i Køng ligger til venstre for alléen ned mod avlsgården Øbjerggård, som Niels Ryberg erhvervede i 1774. Både den imponerende allé og gården findes endnu, og er i dag avlsgård under Rosenfeldt Gods. Rytterskolen i Køng eksisterer derimod ikke længere, men er for længst erstattet af en noget yngre, men nu også nedlagt skole, som ses herover ´på rytterskolens plads´ til højre for alléen. (Foto: Finn Thorshøj).

Niels Ryberg og Køng

Rybergs klædefabrik til lærredsfremstilling i Køng blev oprindelig oprettet som afløser af den fabrik, som Struensee (se side 217) havde oprettet i København med Niels Ryberg som direktør i forsøget på at reorganisere af fattigvæsnet. Klædefabrikken i København lukkede få år efter

henrettelsen af Struensee i 1772 men ideen om en fabrik til fremstilling af lærred tog Niels Ryberg derfor med til Køng.
Ryberg var en særdeles succesrig grosserer og desuden også ejer af hovedgården Øbjerggård, som han havde erhvervet ved auktionen over Vordingborg rytterdistrikt i 1774. Samme år oprettede han en spinde- og vævefabrik i Køng, som efterhånden blev en af Danmarks største linnedfabrikker.
Kampen mod fattigdommen og en viljefast indstilling om at hjælpe fattige, syge, svage og hjælpeløse på den mest hensigtsmæssige måde lå i høj grad Ryberg på hjerte, og Ryberg var derfor også et virksomt medlem af direktionen for Opfostringshuset på Christianshavn, og da Struensee i 1771 havde besluttet at omordne hovedstadens fattigvæsen fra grunden, udgjorde Ryberg sammen med enkelte andre fremsynede foregangsmænd spidsen for denne bestræbelse på at bekæmpe den meget udbredte fattigdom.
Fra 1787 og frem til lukningen i begyndelsen af 1900-tallet var Køng Fabrik kongelig hofleverandør. Fabrikken i Køng udviklede sig efterhånden til en hel lille by omkring avlsgården Øbjerggård og omfattede efterhånden hele tre store væveværksteder, hegle- og skætteværksteder, tørrehuse, hørmølle m.m., der sammen med funktionær- og arbejderboliger, marketenderi, teglværk, spindeskolen og hospitalet ændrede landsbyen til en reguleret industriby med rette gader og ensartede huse med tegltage, som også blev kaldt ´Lille Christiansfeld´. Spindingen af garnene til produktionen blev i en længere periode udført af en snes spindeskoler i Syd- og Vestsjælland og på Møn og Lolland-Falster. Spindeskolerne var ofte etableret af patriotiske selskaber. Produktionen blev dog også udført af vævere, som arbejdede i deres egne hjem.

Niels Ryberg lod også opføre et hospital, der fungerede som ældreplejehjem for fabrikkens arbejdere. Ordet ´hospital´ var tidligere betegnelsen for et fattighus. I praksis fungerede Rybergs hospital dermed som et alderdomshjem eller asyl for en halv snes gamle, fattige folk fra godset. Gammel Øbjerggård, hvorfra Ryberg administrerede den omfattende klædefabrik, ligger direkte over for den lange allé, som fører op til avlsgården, senere hovedgården Øbjerggård. Bygningen udgør i dag Køng Museum og rummer tekstiler fra klædefabrikken. Foran indgangen til museet står et mindesmærke for Niels Ryberg, hvis store betydning for byens økonomiske fremgang og bøndernes levevilkår i slutningen af 1700-tallet næppe kan overvurderes. (Fotos: Finn Thorshøj).

Niels Ryberg bevarede livet igennem stor forståelse for bøndernes ofte hårde vilkår. Han afløste hoveriet og udskiftede jorderne, så bønderne ikke længere var fæstebønder, men selvejere. Det krævede ofte midler, som bønderne ikke havde, så Rydberg hjalp de nye selvejerbønder, der skulle bygge, med gratis tømmer fra skovene og med mursten fra hans teglværker. Ryberg startede det første jordmodervæsen i landet, og han interesserede sig for såvel skole som kirke og satte også på disse områder sit meget store præg på udviklingen i Køng i slutningen af 1700-tallet.

Rytterskole og spindeskole

En del af arbejderne på Rybergs virksomheder valgte efterhånden at sende deres børn til undervisning på rytterskolen i Køng. Skoleholder Johannes Møller forlangte imidlertid fire rigsdaler om året for hvert barn med den begrundelse, at rytterskolen var forbeholdt børn fra bondestanden. Det gav anledning til en betydelig strid, hvor provsten til sidst måtte lægge sig imellem. Provsten meddelte derpå skoleholder Møller, at han kun kunne gøre krav på to skilling for hvert barn efter den gældende forordning. Nogle af de økonomisk bedrestillede borgere i Køng valgte dog fortsat at betale de 4 rigsdaler til skoleholderen, så deres børn kunne lære både at skrive og regne. Johannes Møller var skoleholder i Køng i perioden 1788-1805.

Spindeskolen i Køng blev opført i 1778 som en ren kopi af rytterskolen og ikke med bindingsværk, som det ellers var normalt med spindeskolerne (se fx foto af spindeskolen i Haslev i bind 2, side 28). Spindeskolen i Køng (foto til venstre) forfaldt i årevis mere og mere, men i 2011 startede restaureringen af bygningen med midler fra ´Områdefornyelsen i Køng´ og fra forskellige private fonde. Nu er spindeskolen totalrestaureret og ført tilbage til sit oprindelige udseende, og den tilstræbte lighed med rytterskolerne, som ses på min ´rekonstruktion´ af en rytterskole fra 1720´erne (foto til højre), er mere end tydelig. Desværre mangler begge steder de karakteristiske grålamalede vinduesskodder. Foruden spindeskolen i Køng oprettede Niels Ryberg også en spindeskole i landsbyen Saltofte på Fyn, der hørte under godset Frederiksgave - det nuværende Hagenskov Gods -, som Niels Ryberg som nævnt også var ejer af. (Fotos: Finn Thorshøj).

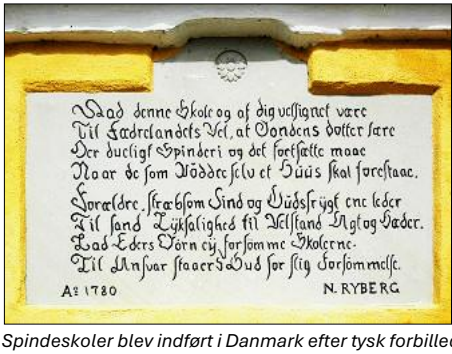

Spindeskoler blev indført i Danmark efter tysk forbillede især på initiativ af Niels Ryberg.

Spindeskolen fik også en tavle med et par strofer, som Ryberg selv havde forfattet:

Lad denne Skole og af dig velsignet være
Til Fædrelandets Vel, at Bondens Dotter lære
Her dueligt Spinderi og det fortsætte maae
Naar de som Møddre selv et Huus skal forestaae.

Forældre, stræbsom Sind og Gudsfrygt ene leder
Til sand Lyksalighed til Velstand Agt og Hæder.
Lad Eders Børn eÿ forsømme Skolerne.
Til Ansvar staaer de Gud for slig Forsømmelse.

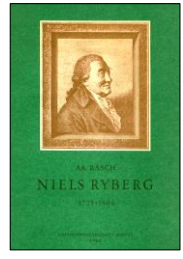

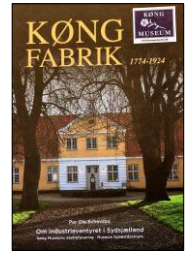

Niels Ryberg døde i 1804. Sønnen, Johan Christian, som er med på Juels maleri (se side 435), overtog begge godser og handelsimperiet, men med statsbankerotten i 1813 gik han fallit med det hele.

Af de bevarede protokoller fra møder i sognerådet i perioden mellem april og juni 1907 fremgår det, at der helt frem til midten af 1907 kun har været ét lærerembede i Køng, og det kan kun have været i den gamle rytterskole. I foråret 1907 drøftede man dog at oprette endnu et lærerembede samt et embede som forskolelærerinde i Køng. Konklusionen må derfor være, at rytterskolen i Køng fungerede som skole helt frem til sommeren 1907, hvor den blev revet ned og en ny og større skole blev opført på præcis den samme grund *(oplyst af Gunnar Stobbe)*. Denne ´nye´ skolebygning, som siden er nedlagt som skole, eksisterer stadig, og bygningen anvendes i dag bl.a. som forsamlingshus.

Bygningen anvendes i dag til ´Væve- og Spindeskole´, som tilbyder undervisning "i vævning og spinding for alle interesserede". Den nye, aktive spindeskole, blev oprettet i 2022 i tæt tilknytning til Køng Museum. Væve- og Spindeskolen har en ganske omfattende hjemmeside med oplysninger om aktiviteter og anden information på Facebook,

Litteraturhenvisninger og links (Køng Rytterskole):
Aage Rasch: "*Niels Ryberg: 1725-1804 Fra bondedreng til handelsfyrste*", Universitetsforlaget, 1964.
Bogen kan downloades fra ´Danskernes Historie´/ Danske Slægtsforskeres Bibliotek.
https://biografiskleksikon.lex.dk/Niels_Ryberg
Margit Baad Jensen: *"Køng Fabrik"*. Artiklen findes i årbog 1975 s. 7-41, udgivet af Historisk Samfund for Præstø Amt 1976. Hele årbogen kan læses eller downloades som pdf-fil.
Per Ole Schovsbo: *"Køng Fabrik 1774 - 1924 - om industrieventyret i Sydsjælland"*, udg.2020 (se foto).
Et par glimrende, men upublicerede artikler om hhv. rytterskolen og spindeskolen i Køng - begge skrevet af Gunnar Stobbe, - kan med den nævnte forfatterens tilladelse læses på websiden www.thorshoj.dk i forbindelse med beskrivelsen af rytterskolen i Køng.

Rytterskolen i **Vester Egesborg** blev opført 1725 på den nuværende adresse Gadevang 15. Den første skoleholder ved rytterskolen i perioden 1725-1745 var `*Højagtbare og velfornemme Mand*`, Mathias Thuresen, som også havde eller fik tilføjet Varde til efternavnet, fordi han menes at være født i Varde. Efter den første hustrus død og begravelse i 1731 blev han i 1733 trolovet med Birthe Hansdatter, som var datter af byens væver og klokker, Hans Hansen. Med

Birthe havde Thuresen mindst 2 børn. I sognepræstens indberetning fra 1738 til biskop Peter Herslev, som i øvrigt var en af de vigtigste personer i den gruppe, der stod bag den praktiske gennemførelse af Frederik IVs skoleplaner, omtales Mathias Thuresen Varde således: *"Han var en verdslig Mand, der gennem adskillige Fata og Forandringer kom til Skolen, dog i Sandhed har tjent vel, levet skikkelig, lært flittigt. Paa sin Maade med Katekismens Ord, at Ungdommen har reciteret redelig. Nu er Manden gammel, i nogle Aar tunghørig og er bleven mere, har i dette Aar hjulpet sig med Klokkeren i byen (hans sviger-fader), som han føder af sin fattige Formue til det samme. Endnu i sin Alderdom ved et nyt Ægteskab i 1733 har 2 Børn og lever under Guds Kors bekymret over sin tilstand og besværlig, dog gudfrygtig stedse i Skolen og ved Ungdommen en synderlig Lyst og Drift, han har til Gerningen."* Thuresen var tydeligvis en agtet mand, og da han blev begravet i 1745, skete det *"med Klokkeringning og Kirkens Ceremoni i Kirkens Gulv foran Prædikestolen ved siden af sin Ven, den Aaret forud i Marts afdøde Tredingsfoged og Kirkeværge Ole Hansen."*
Ved en visitats i 1805 noterede biskop Balle, at *"Lærer stud. Oberhausen er blevet uflittig, catechiserer nu helt mådeligen og fik derfor behørig påmindelse (...) Han er bleven lunken og ligegyldig. Adskillige Børn havde vel ikke glemt, hvad de vidste af Lærebog og Katekismus, men da de over Aar og Dag ikke have søgt Skolen, eller nogle af dem i det højeste kun få Dage, kunne jeg ikke belønne dem."* Conrad Heinric Obenhausen var skoleholder ved rytterskolen i perioden 1794-1811.
Den 28. november 1828 blev en dramatisk dag i skolens historie. Der var visitats med overhøring på skolen, og lærer Erik August Frederik Lützhøft, der var skoleholder i perioden 1811-1829, og som med tiden var blevet mere og mere drikfældig til trods for, at han i tidens løb havde modtaget flere advarsler om afskedigelse, mødte temmelig beruset op til visitationen, som også blev overværet af lensbaron Otto Reedtz-Thott (1785-1862). Skolemesteren udviste ved denne lejlighed an så uhørt opførsel, at det tilsyneladende kun var sognepræstens indgriben, som forhindrede, at Lützhøft blev direkte voldelig overfor baronen. Umiddelbar efter afslutningen af visitationen forsøgte skolekommissionen af få Lützhøft til at gå på pension, men baronen klagede over Lützhøft til Kancelliet og pålagde desuden skolekommissionen at suspendere ham fra embedet, indtil provsterettens dom var faldet. Under retsmødet forsøgte Lützhøft at forsvare sig med, at baronen tidligere på dagen havde drukket to snapse, mens han selv kun havde drukket et enkelt glas. Baron Reedtz Thott skulle også have sagt *´Hold kæft´* til ham, da han ville "*rette Børnene*".
Provsterettens dom faldt den 17. august 1829. Lützhøft blev afskediget med øjeblikkelig virkning og skulle desuden betale sagens omkostninger. Under retssagen blev skolen ledet af Frederik Georg Biermann, som efter Lützhøfts afskedigelse fortsatte i embedet som skoleholder indtil 1839.

Rytterskolen i Vester Egesborg blev nedlagt 1849 og erstattet af en ny skole på den samme grund. Den gamle rytterskole blev samme år omdannet til udhus for førstelæreren. Den er siden revet ned, og i dag er der absolut intet spor tilbage af den gamle skolebygning. I forbindelse med nedlæggelsen blev rytterskoletavlen gemt i et depot uden at blive overført til den nye skole. Der skulle endda gå næsten et halvt århundrede, inden tavlen i 1898 omsider blev overført til ´den nye skole´, hvor den dog ikke blev opsat, men bortgemt. Først i 1909 blev den fundet under en trappe. Omkring 1920 blev tavlen restaureret og opsat på skolen, og i 1962 blev den overført til Svenstrup-Verster Egesborg Centralskole.

Litteraturhenvisninger og links (Vester Egesborg Rytterskole):
Erik Hansen har skrevet en slægtshistorie om en af sine forfædre, skoleholder Mathias Thuresen Varde (1669-1744) og hans familie. Bogen har aldrig været udbudt i almindelig boghandel, men et eksemplar findes på Næstved Stadsarkiv. Bogen, som er ganske informativ, kan imidlertid også downloades som pdf-fil fra ´Slægtsforskernes Bibliotek` på https://bibliotek.dis-danmark.dk/.

Rytterskolen i **Øster Egesborg** blev opført i på den nuværende adresse Præstetoften 1. Rytterskolerne blev almindeligvis opført efter samme grundplan: 13,5 meter lange, 7,5 meter brede og 2,8 meter mellem gulv og loft. Rytterskolen i Øster Egesborg var imidlertid lidt større, nemlig 25,3 meter lang og 7,8 meter bred. Årsagen hertil var, at der i bygningens vestlige ende var tilbygget en hestestald for besøgende til kirken. Stalden rummede i alt en halv snes hestebåse. Det er dog noget usikkert, om rytterskolen blev opført af én eller to omgange, så måske har den oprindelige bygning alligevel holdt de sædvanlige bygningsmål. Den første skoleholder, Troels Jensen Karleby, var en ´ustuderet´ præstesøn fra Mern. Han blev i november 1747 grebet i krybskytteri på kongens jord, så samme år ophørte han derfor også som skoleholder ved rytterskolen, men blev i stedet arresteret og *"blev til den Ende sat i Vordingborg Taarn*." Jeramias Spleth havde været skoleholder i Stensby siden 1744 (se side 273), men han synes ikke at have været tilfreds med dette embede, så i 1759 sendte han en noget svulstig skrivelse til biskop Harbo, hvor han udtrykte ønske om forflyttelse til et andet embede, "*da jeg i 14 Aar har maattet døje meget for Livets Ophold i det ringe Embede*". Provsten støttede ham og bad bispen om, at Spleth efter "*de mange Aars Trællearbejde maatte forhjælpes til et bedre og roligere Brød, det han billigen kunde fortjene*." Biskoppen forbarmede sig over Spleth, så i 1761 blev han kaldet til embedet i Øster Egesborg, hvor han virkede til sin Død i 1794.

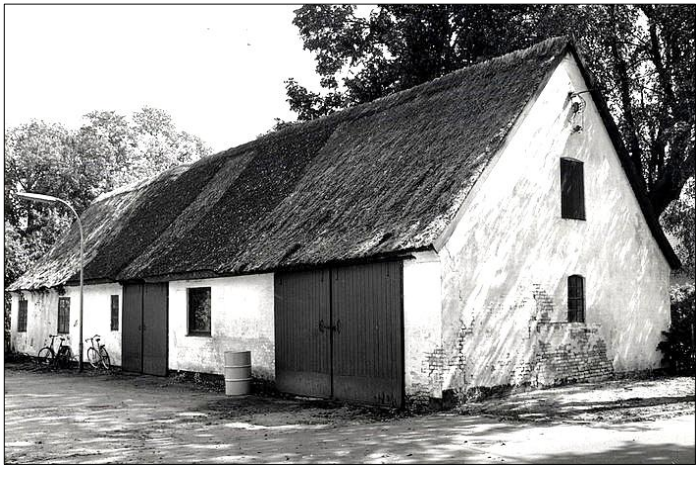

Rytterskolen i Øster Egesborg blev fotografemet i forbindelse med en renovering af taget i 1990. Fotografiet findes på Langebæk Lokalhistorisk Arkiv.

Da skoleholder Lars Jørgensens døde i 1799, opstod der uenighed om valget af ny skoleholder og hvem, der reelt havde kaldsretten til skoleholderembedet. Provsten ønskede, at embedet fortsat skulle varetages af en student. Biskoppen ønskede derimod en skoleleder, der var ud-

dannet på seminariet. Det første lærerseminarium i Danmark blev oprettet i 1790 (Blågårds Seminarium), så seminarieuddannede lærere var noget ganske nyt på dette tidspunkt. Der gik *´5 Fjerdingaar´*, inden man enedes om at ansætte en seminarieuddannet efterfølger i embedet. Provst Platous noterede: *"Unægtelig ønskede jeg en Student, men naar jeg faar et skikkeligt Menneske, faar jeg vel ogsaa være fornøjet (...) Rygtet fortæller saa meget om Seminaristerne, at baade Præsten og Menigheden er bange for dem, og sandelig, nogle stolte haves iblandt dem, og deres Handlinger mod Præsterne og Menighederne aarsager, at man er færdig at frabede sig dem. Kunde de lære lidt mere Humanité, forinden de indkom blandt Menigheden, vilde de og virke mere godt iblandt Menigheden, end de gør."*
I 1806 visiterede biskop Balle rytterskolen i Øster Egesborg og noterede: *"Serritzlev er en duelig Catechet og en meget god Sanger, men udretter kun lidet for den overdrevne slette Skolegang."* Lauritz Frederiksen Serritzlev havde da været skoleholder i Øster Egesborg siden år 1800. Over 70 børn var mødt op til visitatsen i 1806, men en stor del af dem havde aldrig besøgt skolen, og størstedelen af resten havde reelt kun gået i skole nogle få dage. Den store fraværsprocent blandt eleverne var ikke kun et problem for skolen i Øster Egesborg. Det samme var i større eller mindre grad også et stort problem for langt de fleste skoler i hele landet. Serritzlev forblev som skole-holder i Øster Egesborg i ikke færre end 40 år.

Rytterskolen, som i tidens løb var blevet forlænget i begge ender, ophørte som skole i 1890. Indtil 1958 var den vestlige ende af bygningen som allerede nævnt indrettet til hestestald med plads til en halv snes af kirkegængernes heste. Hele bygningen er senere revet ned, måske i 1961, da rytterskoletavlen blev nedtaget fra rytterskolen og overført til Øster Egesborg Sogneskole, hvor den blev opsat ved hovedindgangen.

Skoleholdere (førstelærere)	
Troels Jensen Karleby	172?-1747
Christian Gantzel	1747-1750
Niels Boltrup	1750-1751
Jørgen Holst	1751-1755
Ebbe Ebbesen	1755-1755
E. Schumacher	1755-1756
Lars Jørgensen	1756-1799
(*Embedet var vacant i ca. 15 måneder*)	1799-1800
Lauritz Frederiksen Serritzlev	1800-1840
?	?
A. Christensen	1854-1890

Førstelærer A. Christensen blev den sidste lærer ved rytterskolen i Øster Egesborg. Da skolen blev nedlagt i 1890, fortsatte han som lærer ved den nye skole i Øster Egesborg indtil 1906.

Litteraturhenvisninger og links (Øster Egesborg Rytterskole):
Chr. M. Christiansen: "*Træk af Øster Egesborg Skoles Historie i det 19. Aarhundrede*", Årbog 1917, udg. af Historisk Samfund for Præstø Amt, side 52-70. Artiklen rummer også kortere beskrivelser af skoleholderne m.m. i 1700-tallet.

Ved en visitats af rytterskolen i **Viemose** i 1806 erklærede biskop Balle, at han *´i lang Tid ikke havde antruffet slettere Skole´*. Bedre blev det ikke ved visitatsen i 1813, hvor den da 66-årige lærer, Janus Bech Ancker, som var skoleholder i perioden 1802-1821, fik følgende skudsmål: *" saa fattig, at han ikke kunne lade sig se, da han næppe kunde skjule sin Nøgenhed. Han holder Skole for enkelte Abc Børn, var forfalden, men han kan ikke længere købe Brændevin."*

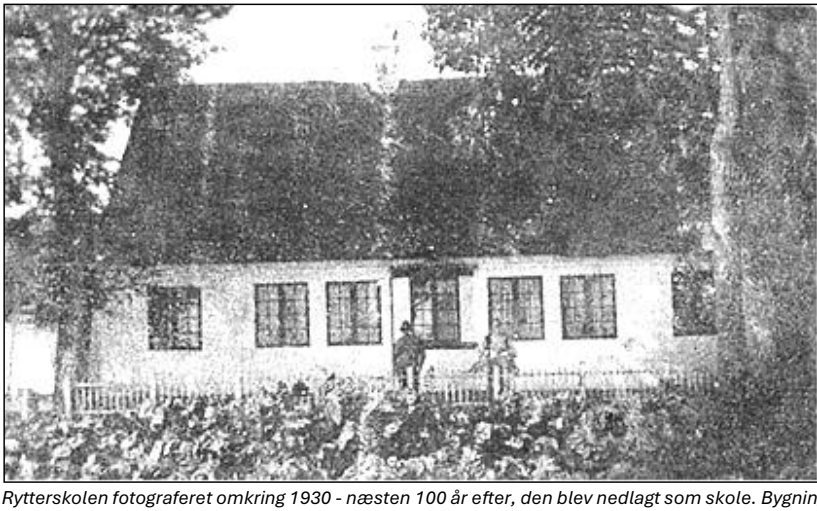

Rytterskolen fotograferet omkring 1930 - næsten 100 år efter, den blev nedlagt som skole. Bygningen er forlænget med to fag i begge sider og eksisterer stadig som en del af en landbrugsejendom. Foran huset står parcellist Laurits Jensen og hans kone Anna, som senere boede på Brovejen, hvor Anna døde kort tid efter flytningen. Laurits døde i Vordingborg. Fotografiet findes i dag på Langebæk Lokalhistoriske Arkiv.

Ved den oprindelige matrikulering fik skolen matrikel nr. 1. Det var meget almindeligt, at netop landsbyens skole fik det første matrikelnummer. Rytterskolen og skolens jordlod blev nedlagt i 1840 og flyttet til matr. nr. 14c i den nordlige udkant af Viemose, hvor kommunen købte parcellen. En ny skole, Viemose Skole, blev opført på grunden i 1880. Denne skole blev nedlagt i 1960, men bygningen eksisterer endnu og er i dag i privat eje. Rytterskolen eksisterer også stadig, men er stærkt ombygget. På et tidspunkt omkring 1920 var den ejet af en fabrikant, og i dag udgør den gamle rytterskole en del af en privat landbrugsejendom.
Der vides intet om, hvad der skete med rytterskoletavlen fra Viemose, da rytterskolen blev nedlagt i 1840. Da Viemose Centralskole blev opført i 1958, blev tavlen efterlyst, men desværre uden held. Den daværende ejer af rytterskolen havde oplyst, at der ikke var spor af den forsvundne tavle på ejendommen. Formentlig er tavlen derfor gået tabt og medregnes nu i gruppen af de 5 forsvundne rytterskoletavler. Forhåbentlig dukker den alligevel op en skønne dag.

Lærer Michel Sinding Langballe, der var skoleholder i ved rytterskolen i **Stensby**, og som provsten ellers havde *"befunden yderst enfoldig og slet oplyst i de mindste Ting i sin Kristendom"*, blev ansat på prøve i 1744. Selvom Langballe fik lov at påbegynde sit virke som skoleholder, gik det dog ikke, og det følgende år nægtede sognepræsten ham attest til udbetaling af lønnen og skrev om Langballe, at *"han har været en grov, udygtig, uværdig Skolehol-*

der, vankundig, doven, efterladen, modvillig og opsætsig imod mig." Samme år ophørte Langballes virke derfor som skoleholder i Stensby.

Skoleholdere (førstelærere)	
Niels Roedsted	1723-1729
Christian Thorup	1729-1731
Christen Jensen Graver	1731-1744
Michel Sinding Langballe	1744-1745
Jeremias Spleth	1745-1762
Hans Adolph Toftegaard	1762-1797
Janus Beck Ancker	1797-?
Bernth Hansen	?
Christian Hansen	? -1813
? (*skolen visiteret 1824*)	1824?
? Frederiksen	18??
J. C. S. Arentzen	1846-1893
?	1893-?

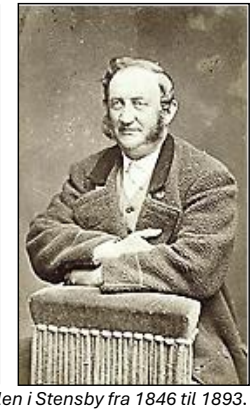

Lærer J. C. S. Arentzen virkede som førstelærer ved rytterskolen i Stensby fra 1846 til 1893. Fotografiet, som er dateret til ca. 1890, findes på Langebæk Lokalhistoriske Arkiv.

Som allerede nævnt blev Vordingborg og Antvorskov Rytterdistrikter i 1774 solgt til egnens proprietærer på auktion. Det gav anledning til *´stor Forvirring og Konfusion´* for skolerne, fordi det nu pludselig var usikkert, hvem der havde ansvar for lønudbetalinger, hartkornsydelser, kaldsrettigheder, skolebygningernes vedligeholdelse og inddelingen i skoledistrikter. Lærer Hans Adolph Toftegaard, der virkede som skoleholder ved rytterskolen i Stensby i perioden 1767-1797, stod i spidsen for sine kollegaer i bestræbelserne på at finde at finde en løsning på problemet og søge at undgå, at de i forvejen ringe aflønnede skoleholdere fik et endnu ringere udkomme. Biskop Balle beskrev ham som *"en drabelig Mand i Lov og Ret og som Frihedselsker mandig trodsende mod sine Foresatte, naar de ikke vilde føje ham i alt, besidder vist god Forstand og kan smukt lære Børn at forstaa deres Kristendom, naar han vil anvende sin Flid"*, da han visiterede skolen i 1787. Skoleholder Toftegaard oplevede dog ikke selv, at der blev fundet en endelig løsning på striden. I november 1797 blev han fundet død på marken ved skolen kun iført slåbrok og nathue. Opfattelsen var, at Toftegaard aftenen før ville skyde genvej over marken, men var faldet i et dybt mudderhul, som han tilsyneladende ikke selv havde haft kræfter til komme op af, og han frøs derfor ihjel i nattens løb

Om der findes et bevaret fotografi af rytterskolen i Stensby er tvivlsomt. Det nærmeste, vi foreløbig kan komme, er dette skolefoto fra mellem 1895 og 1905, hvor eleverne og skoleholderen er fotograferet foran rytterskolen. Skolen blev nedlagt i 1905, og i hvert fald stråtaget ser da også noget forfaldent ud. (Fotografiet findes på Langebæk Lokalhistoriske Arkiv).

.

Den efterhånden temmelig forfaldne rytterskole blev revet ned i 1905 og erstattet af en nyopført skole på det samme sted. Rytterskoletavlen blev flyttet til den nye skole. Her blev den indsat i en mur, men Vordingborg Kommune sikrede sig ved en klausul, at tavlen senere kunne flyttes til en nyere centralskole. Tavlen er i dag opsat på Stensby ny Centralskole. Den har en del spredte, men kraftige misfarvninger af jern, men teksten er ellers nogenlunde tydelig og læsbar.

Mern landsby bestod oprindelig af to dele, Nørre Mern, som lå nord for Mern Å og **Sønder Mern** syd for åen. Samhørigheden mellem de to dele af landsbyen understreges også af, at kirken lå i Sønder Mern, mens præstegården lå i Nørre Mern.
Rytterskolen i Sønder Mern blev opført i 1725 på den nuværende Kærmindevej. Ved en visitats i 1740 bemærkede provst Lars Terpager bl.a. at: *"Ungdommen befandtes ret slett. Meget uøvet, vidste intet, ikkun at læse op. Scholeholderen blev klaget over af en Smeed for Skældsord og Slagsmaal, som var en privat Sag. Men Menigheden gav til kiende, at han ikke var fri for Drukkenskab og Præsten sagde, han var tidt advaret, ja, og for Amtmanden indkaldet, derfor blev hand nu offentligen foretaget, alvorligen tiltalt og forkyndet, at hand med første Forseelse skulde bortviises fra Scholen."*

Foto fra slutningen af 1800-tallet af rytterskolen i Sønder Mern. Bemærk også rytterskoletavlen på facaden, som netop kan anes bag træet.

I 1740 hed skoleholderen Niels Roedsted. Han havde haft embedet siden 1729. Roedsted blev imidlertid ikke afskediget i 1740, men fortsatte i embedet indtil 1755. I en bemærkning fra sognepræst Peter Rørdam fra 1841 omtales rytterskolen således: *"Vi har en af Frederik den Fjerdes gamle Skoler, men bare vi havde nogle bedre Lærere. Den i Mern er en gammel forvalter, og den i Kindvig en gammel fordrukken Student, der skrev til mig i Søndags otte Dage, om jeg vilde undskylde hans Forsømmelse i Kirken, da hans Støvler var i stykker, og om jeg maaske vilde undskylde ham i Fremtiden."*
Da kronen afviklede rytterdistriktet og solgte de sydsjællandske godsområder ved auktionen i 1774, blev de to ´landsbydele´ i stedet fæstere under henholdsvis Høvdingsgård og Lilliendal Godser, der imidlertid fik samme ejer, Hans Gustav Lillienskiold, på Lilliendal, som derpå lod de udflyttede gårde fra Nørre Mern flytte tilbage i landsbyen.
Rytterskolen i Sønder Mern blev revet ned i 1906, og en ny skole, Mern Skole, blev opført på grunden, hvor rytterskolen havde ligget. Også denne skole er siden nedlagt, men bygningen eksisterer stadigvæk og er i dag indrettet med lejligheder.

Efter en visitats 1787 på rytterskolen i **Udby** noterede biskop Balle, at *"I Udby Skole havde nogle store Skolepiger for første Gang mødt og kunde da heller ikke udmærke sig ved andet end Vankundighed. Men de flittige Skolegængere læste fermt i Bog. I Almindelighed savnedes heller ikke Begreb om det, som var lært udenad, for hvilket de gjorde Rede med Færdighed. Skoleholder Feld er Attestatus og forstår ret vel at give Undervisning."* ´*Attestatus*´ var betegnelsen for en person, som havde bestået den teologiske embedseksamen.

Christen Feld var skoleholder i Udby fra 1774 til 1788, hvor han blev efterfulgt af Bertel Faurschow, der virkede som skoleholder indtil 1807. En af skoleholder Faurschows elever var den lille Nicolai Frederik Severin Grundtvig, som han underviste i latin. Provst Platou mente dog om Fauerschow, at *"han har ellers den Fejl at ville hjælpe Børnene med deres Svar, før de kan komme på Spørgsmaalet"*. Ved biskop Balles visitats i 1799 var dommen noget hårdere: *"Fauerschow er gammel og vrantende, skikker sig kun lidet til Bønderbørns Undervisning og catechiserer maade-ligt, idet han vil vise sig for klog". Det blev da også svært for ham at holde på eleverne, og indberetningen fortsætter da også med at konstatere, at "af 100 Børn mødte kun 18 om Vinteren, men oftest kun 6."*

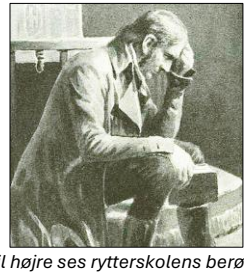

Udateret fotografi af rytterskolen i Udby. I midten og til højre ses rytterskolens berømteste elev, Nicolai Frederik Severin Grundtvig (1783 -1872), som hér er fotograferet i Udby Kirke nogle år senere (beskåret). Grundtvig havde bl.a. skoleholder Fauerschow som lærer i latin.

Rytterskolen, som var ombygget en del i tidens løb, var i brug som skole indtil 1908, hvor den blev erstattet af en ny skole. Rytterskoletavlen blev flyttet til den nye skole og igen i 1964 (eller i 1970?) overført til Svend Gønge Skolen i Lundby, hvor den sammen med tavlen fra rytterskolen i Køng først blev indmuret i ydervæggen ved hovedindgangen og siden nedtaget i forbindelse med en ombygning på skolen, hvor den var deponeret i skolens kælder indtil 2022, da tavlen atter blev indmuret i en væg på skolen. Tavlen er ganske velbevaret, men har dog mindre afstødninger, som muligvis er fremkommet på grund af frost.

Efter en visitats i 1806 af rytterskolen i **Ørslev** indberet- tede biskop Balle, at skolen havde 107 elever, men *"kun 34 havde søgt Skolen den foregaaende Vinter, og af disse savnedes 9. Under Visitatsen svarede 22 nogenledes, 4 var maadelige i Læsning."* Bedre var det ikke ved visitats-en i 1813, hvor Balle bl.a. noterede: *"Ørslev Skole forsømt dels ved Forældrenes Skyld, som ikke holder Børnene til Skole, dels ved Læreren Hr. Petersens Ligegyldighed og Uvidenhed."* Lærer Isach Petersen havde på det tidspunkt kun været skoleholder i nogle få måneder, så det var måske nok en lidt forhastet dom, men vi ved det ikke. At Balle tilsyneladende var en udmærket menneskekender, får man et klart indtryk af, når man læser hans indberetninger i forbindelse med de mange visitatser.

Rytterskoletavlen lå i en periode på loftet i den gamle rytterskole, men blev 1954 flyttet til Ørslev Skole, hvor den blev indsat i væggen på hovedgangen. Stenen er velholdt med beskedent vejrslid. Teksten er tydelig og let læselig.

Det er usikkert, om der eksisterer et fotografi af rytterskolen i Ørslev, men der findes et gammelt skolebillede, hvor børnene har taget opstilling foran rytterskolen. Fotografiet er uden angivelse af år, men læreren må være C. Blum, der var skoleholder ved rytterskolen i perioden mellem 1843 og 1888. Fotografiet må derfor være ældre end 1888. Bemærk rytterskoletavlen på væggen.

Rytterskolen fungerede indtil 1897, hvor den blev erstattet af en nyopført skole på samme grund. I første omgang blev rytterskolen dog ikke revet ned, men i en årrække i stedet anvendt som udhus til den nye skole. Rytterskoletavlen lå i en periode på loftet i den gamle rytterskole, indtil den i 1954 blev ´gravet frem´ efter at have ligget hengemt i 57 år på loftet og flyttet til Ørslev Skole, hvor den blev indsat i væggen på hovedgangen. Rytterskolen blev revet ned engang i 1960´erne.

Lærer Blum

Lærer Hansen

To af de sidste skoleholdere i perioden fra 1843 og måske frem til nedlæggelsen af rytterskolen i 1897.

Rytterskolen i **Bårse** blev opført i 1722 på den nuværende adresse Præstegårdsvej 1, hvor den skole, som afløste rytterskolen i 1898, ligger i dag. I 1722 ansatte man student Anders Nielsen Thorn, som havde undervist i byen siden 1720. Først to år senere kunne undervisningen foregå i den nyopførte rytterskole. Thorn fortsatte sit virke som skoleholder ved skolen indtil 1739.

Skolebillede af børn og skoleholder opstillet foran Rytterskolen i Bårse i 1870. Fotografiet, som forfatteren hér har forsøgt forbedret en anelse digitalt, er i meget dårlig stand, som det temmelig ofte er tilfældet. Originalfotografiet (til højre) findes på Præstø Lokalhistoriske Arkiv. Med en mere tidskrævende metode, ville resultatet kunne blive en del bedre.

I forbindelse med en visitats i 1813 blev det om bygningen bemærket, at *"Skolehuset nu var ubeboeligt, Utætheder alle steder, Taget utæt, ikke et tørt Sted for Skoleholderen at sidde paa, naar det regnede."*

I 1824 havde skolen 91 elever.
Rytterskolen blev revet ned i 1898 og erstattet af en ny skole på samme sted. Da skolen blev nedlagt, blev rytterskoletavlen flyttet til den nye skole i Bårse, hvor den blev indmuret i en niche i en gavl. Den mørkegrå tavle er ret vejrslidt, og teksten, som ikke er trukket op, er derfor noget nedslidt og af den grund forholdsvis vanskelig at læse.

Rytterskolen i **Dyrlev** menes opført i 1724, hvor den stadig ligger; enkelte kilder anfører dog 1722 som opførelsesåret.
Fra omkring år 1800 var lærer Søren Worm fuldstændig blind. Alligevel fortsatte han sit virke som skoleholder helt frem til 1813. Forgængeren, Skoleholder Andersens enke læste med børnene, men hun var drikfældig, så læsningen blev overtaget af Gustav Adolph Ferdinand Zeist, som biskop Balle roste ved en visitats i 1806: *"Duelig, tro, virksom, synger godt, skriver ypperligt, catechiserer meget godt, forstår fransk, tysk og latin og er eksemplarisk i opførsel."* Ved denne visitats havde skolen i alt 58 elever, men kun 15 af dem var mødt op i skolen den dag, visitatsen fandt sted. Flere år senere kom Zeist til at efterfølge den blinde lærer Worm som skoleholder, men det skete først i 1813. Ved en visitats i 1824 var Zeist stadig skoleholder, men det er usikkert, hvor længe han fortsatte i embedet og hvem, der afløste ham.

Ældre fotografier af skolen (let beskåret), mens den stadig havde stråtag (fotos fra ukendte år). Det var ikke hver dag, børnene i rytterskolen oplevede at blive fotograferet, så på de gamle skolebilleder er de ofte opstillet i fint tøj foran skolen. Til venstre er gengivet et fotografi af rytterskolen fra et ukendt år. Bemærk rytterskoletavlen på facaden på fotografiet til venstre. Den mangler på fotografiet til højre, som derfor må være fra efter skolens nedlæggelse i 1914.

Albrecht Cruusberg (1802-1881), som blev kaldt ´Hornuglen´, var lærer og kirkesanger i Dyrlev og Beldringe. Cruusberg, som var skoleholder i Dyrlev i perioden 1844-1876, var gift med en søster til maleren P. C. Skovgaard, som har skåret ovenstående portræt af svogeren omkring 1870. Datteren Anne var gift med Claus Frederik Asmussen, der også var lærer, og som i 1876 efterfulgte Cruusberg i embedet som skoleholder ved rytterskolen i 37 år indtil sin død i 1913. Førstelærer Asmussen var svigersøn til forgængeren i embedet, Albrecht Cruusberg. Førstelærer Dahl begyndte sit virke som lærer ved rytterskolen, men fortsatte på den nye skole i Dyrlev, da rytterskolen blev nedlagt i 1914.

Flere vidnesbyrd fortæller om lærer Asmussen, at han var en dygtig lærer, men samtidig en både farverig og undertiden også ret temperamentsfuld person. I en ældre avisartikel har hans efterfølger i embedet, lærer Dahl, udtalt om Asmussen, at *"han stod stejlt på egne og sit embedes rettigheder, og som sønderjyde nærede han et uforsonligt had til alt tysk og da navnlig Bismarck. En af hans gamle elever har således fortalt, at han en morgen efter den sædvanlige morgenandagt meddelte børnene, at nu var Bismarck død, hvorefter han opridsede alle Bismarcks onde gerninger og derved kom i så stor affekt, at han sluttede den absolut ikke venlige nekrolog med ordene: "Nu er han død, og nu er han i Helvede. - Skal vi så bede Fadervor!"*

"En dag i april måned 1865 var der stor højtid i Dyrlev Skole. Den gamle provst Nielsen fra Langebæk holdt visitats, og foruden ham var mødt sognepræsten Thayssen fra Baarse og godsforvalter Ringberg fra Beldringe, som var medlem af skolekommissionen. (Beldringe som anneks til Bårse). Børnene var i deres stiveste puds og stærkt påvirket af højtidelighe-

dens alvor, ja, selv den gamle lærer Cruusberg gik urolig omkring og gned den ene hånd i den anden, som også han havde eksamensfeber. Imidlertid gik visitatsen godt, gamle Cruusberg talte med børnene om patriarkerne, mens provsten undersøgte deres kendskab til de gamle profeter, og så blev læsefærdigheden og regnekunsten prøvet. Siden fortalte pastor Thayssen en historie, som børnene skulle skrive på deres tavler." Sådan indleder Hans Rasmussen en fortælling fra sin egen skoletid som barn i rytterskolen i Dyrlev. Hans Rasmussen blev senere selv lærer, og efter endt lærereksamen virkede han ved en skole i Sakskøbing. Hans fortælling om skolegangen i Dyrlev, som fylder omtrent 3 maskinskrevne sider, findes på Præstø Lokalhistoriske Arkiv.

Udateret, men tydeligvis ældre fotografi af rytterskolen i Dyrlev. Rytterskoletavlen kan lige anes på facaden.

Det var ikke hver dag, børnene i rytterskolen oplevede at blive fotograferet, så på de gamle skolebilleder er de ofte opstillet i fint tøj foran skolen. Det gælder også disse elever fra rytterskolen i Dyrlev, som har taget opstilling i vintervejret. Læreren er tilsyneladende ikke med på billedet, men er måske i dagens anledning erstattet af snemanden. Bemærk rytterskoletavlen, som er indmuret på væggen Fotografiet er hér gengivet noget beskåret. Fotografiet, som er fra 1914, findes på Præstø Lokalhistoriske Arkiv.

Rytterskolen, som i tidens løb var udvidet med en tilbygning på 4½ alen (ca. 3 meter), var i brug indtil 1914, hvor den blev afløst af en ny skole. Da rytterskolen blev nedlagt, blev rytterskoletavlen flyttet til en nyopført skole i Dyrlev på hjørnet af Dyrlevvej og landevejen A2. Her blev den først indmuret i bagvæggen i et klasselokale, men da denne skole blev nedlagt i 1956, kom tavlen tilbage til rytterskolen, hvor den siden har været indmuret i væggen til høj-

re for hoveddøren. Den nedlagte rytterskole blev købt af købmand N. P. Carlsen, som anvendte bygningen som købmandsforretning. Da forretningen senere blev flyttet til en ejendom på den anden side af vejen, blev skolestuen i en periode anvendt som rugeri.

Den gamle skolebygning er i dag i privat eje og anvendes nu til ´Bed and Breakfast´. De skiftende ejere har naturligvis foretaget ændringer på bygningen i tidens løb, som det er tilfældet med alle de bevarede rytterskoler, men disse ombygninger og istandsættelser af rytterskolen i Dyrlev er imidlertid altid sket med stor respekt for den oprindelige bygning.

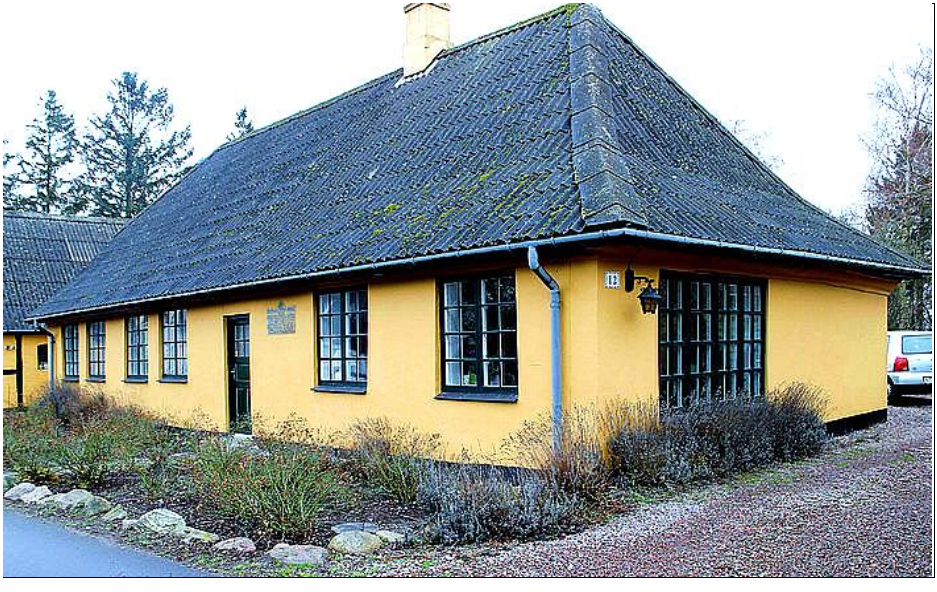

Den tidligere rytterskole, som nu er i privateje, er i dag en velholdt bygning, som anvendes til ´Bed and Breakfast´. (Fotos Finn Thorshøj).

Dyrlevs gamle rytterskole er blandt de bedst bevarede

Da rytterskolen blev nedlagt i 1912 blev tavlen flyttet til en nyopført skole i Dyrlev, men da denne skole blev nedlagt, kom tavlen tilbage til rytterskolen, hvor den blev indmuret i væggen til højre for hoveddøren. Teksten er trukket op med sort, og er dermed ganske let at læse meget tydelig. Rytterskoletavlen, som er ret velbevaret,

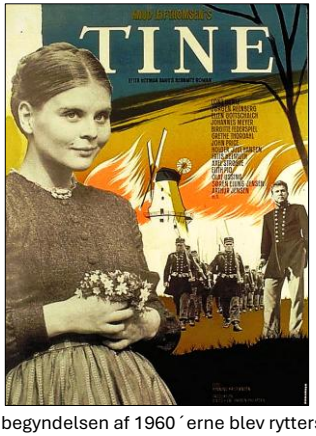

I begyndelsen af 1960´erne blev rytterskolen i Dyrlev anvendt i forbindelse med Knud Leif Thomsens filmatisering af Herman Bangs roman 'Tine'. Filmen, som beskriver en kvinde-skæbne under krigsnederlaget i 1864, havde Lone Hertz i hovedrollen.

Litteraturhenvisninger og links (Dyrlev Rytterskole):
www.praesto-arkiv.dk/dyrlev-skoler/

Rytterskolen i **Snesere** blev opført 1724. Den første skoleholder var ifølge en ældre kilde "*Søfren Pedersen, Skolemester herui Byen*". Han var dog næppe mere end midlertidig Skolemester. "*Monsør Pofvel Christophersen Bagger*", som var født i 1702, var student fra Næstved. I 1738 blev han kaldet til degn i Ørsløv Solbjerg i Løve Herred af Sjællands Biskop, Peder Hersleb (se side 154), som allerede tidligt havde udvist stor interesse for undervisningen af børnene i landsbyerne. Laurids Hochlandt ansøgte i 1760 kongen - i dette tilfælde Frederik V - om at blive skibs- eller feltpræst, *"da han ikke kunne udholde at sidde i Skolen"*, men da det ikke lykkedes, søgte og fik han degnekald i Øster Egesborg. (Kilde: Peter Jensen: "*Gavnø Kloster og Herregaard fra Aar 1402-1902 - Et Jubilæumsskrift*". Se litteratur og links sidst i artiklen.)
I forbindelse med sin visitats i 1788 noterede Balle, som på dette tidspunkt havde beklædt embedet som biskop over Sjællands Stift i 5 år, at *"I Snesere Skole læste de fleeste Børn godt i Bog og havde meget vel lært at forstaa Børnelærdommen, for hvilken de gjorde reede med*

Indsigt og Færdighed - Nogle faa forsømmelige havde deres egen Skiødesløshed at Takke. 15ten Bøger bleve uddelte. En dreng ved navn Peder Rasmussen havde i forrige Aar erhvervet sig en Bog til Belønning i Weiløe Skole og fortiente sig nu atter den beste og største til Belønning. Han haver i Sinde, sagde han til mig, tilsidst at samle sig et lidet Bibliothek. Skoleholder Jørgensen er vel oplagt til at catechisere og underviser med god forstand." Jens Peder Jørgensen var skoleholder i perioden 1782-1789.

Rytterskolen i Snesere, som stort set har bevaret det oprindelige ydre og af samtlige rytterskoler, som er bevaret, er kun 5 blevet fredet, da kun ganske få af skolerne ikke er væsentligt ombygget - oftest endda til ukendelighed - i løbet af deres 300-årige historie. Bemærk rytterskoletavlen over døren. (Foto: Finn Thorshøj).

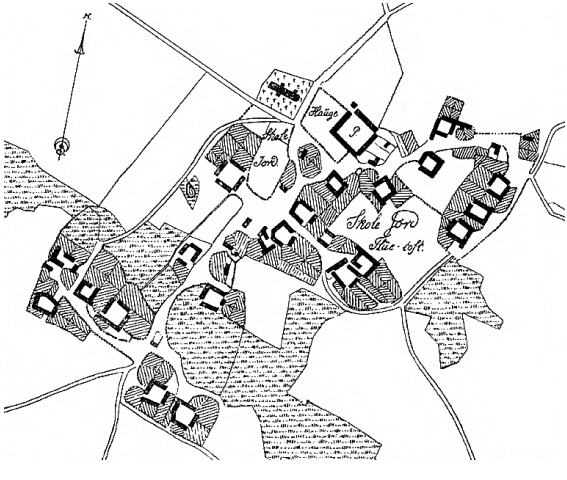

Rekonstruktionstegning af et bykort, som viser Snesere, som byen så ud i 1802. Rytterskolen og den tilhørende skolelod er tydeligt markeret lige syd for kirken. (Kortet er kopieret fra bogværket "Danmarks Kirker").

Førnævnte biskop Hersleb, som også havde været en vigtig person bag oprettelsen af rytterskolerne, visiterede Snesere den 3. juni 1739 og i den anledning noterede han, at *"Præsten Andreas Bonsach (...) er en lærd og stille Mand, men har ingen Gaver; gjør sig meget Flid, men kommer ingen Vej, har og intet Gehør. Der var stor Ungdom, stor Mængde i Scholen. Scholeholderen from og flittig, lærde dem flittigt at læse. Den voxne Ungdom, saa vidt jeg formaaede at prøve, var ret stupid, ligesom de aldrig havde lært noget uden nogle faae. Det blev og offentligen sagt og viist, hvordan det skulde fanges an paa alle Sider"*.

Rytterskolen i Snesere er næsten bevaret, som den så ud, da den blev bygget. Herover er gengivet et ældre fotografi af skolen fra et ukendt år, hvor indgangen på dette tidspunkt allerede var flyttet til bagsiden af huset, og bygningen havde fået hele 2 skorstene. Til højre ses et tilsvarende fotografi, men nu fra 2019. Bortset fra de senere fjernede skorstene er der er ikke stor forskel på fotografiener, selvom der må være en del år mellem de 2 optagelser. Bemærk rytterskoletavlen over døren på begge fotografier, som dog er sløjfet, idet indgangsdøren som allerede anført noget tidligere var flyttet til den oprindelige bagside af bygningen, hvor der nu er indgang.

1791 udgav biskop Balle som tidligere anført sin berømte lærebog, der var en udgave af Luthers lille Katekismus med forklaringer, som biskop Balle havde givet titlen *´Lærebog i den evangelisk christelige Religion til brug for alle skoler i Danmark´* (se side 176). Ved den følgende visitats i Snesere, som fandt sted i 1809, var Balle tydeligvis ganske tilfreds med, at hans lærebog nu havde vundet indpas på skolen. Han noterede nemlig, at *"I Snesere Skole udmærkede sig mange flittige Børn ved en god og sund Kundskab om deres Christendom. Nogle havde begyndt paa den nye Lærebog og svarede vel deraf (...) Skoleholder Damgaard er flittig og troe. Han catechiserer vel og er vel bevandret i den Bibelske Historie."* Jens (eller Johann) Damsgaard var skoleholder i Snesere i perioden mellem 1789 og 1798, hvor han blev afløst af Johannes Duun, der så i 1802 blev afløst af Michael Peter Aagaard, som forblev i embedet indtil 1831.

I forbindelse med en tidligere visitats i 1806 havde Balle bl.a. indberettet, at Lærer Aagaard var en *"duelig, virksom og forstandig Mand, som underviser på bedste Maade."* Ved samme lejlighed kommenterede biskop Balle også det betydelige fravær af elever, som blev holdt hjemme af forældrene, der behøvede børnenes arbejdskraft - et problem, som skolen i Snesere havde fælles med langt de fleste andre skoler.

"Adskillige, som ikke havde søgt Skolen, røbede sig selv ved deres maadelige Boglæsning i særdeleshed. Men de Flittige udmærkede sig til Hobe ved Færdighed og Forstand i deres Svar saavel efter Lærebog som Katekismus. Og mange af dem læste skønt i hvilken Bog, der blev dem forelagt. De havde ligeledes lært Salmer. 4 Drenge havde begyndt at skrive. Det var mig

til stor Fornøjelse, at jeg kunne uddele ikke mindre end 34 Bøger iblandt de flittige Børn." Rytterskolen blev med tiden udvidet til 10 fag. I 1840´erne havde skolen godt 80 elever. Skolen fungerede til 1857, hvor den blev afløst af en ny skole. Den gamle skolebygning blev derpå i en periode anvendt som fattighus eller ´alderdomshjem´. Bygningen blev opdelt og indrettet til 4 boliger, og der blev samtidig opført et udhus med 4 lokummer. Udhuset med de 4 døre findes stadig. Af et kommuneatlas for Fladså Kommune i 1991 fremgik det, at *"både Rytterskolen og Tromlehuset er markante landsbyelementer, samt at rytterskolen i Snesere er et meget velbevaret eksempel på en rytterskole, dog er det oprindelige tegltag erstattet af et stråtag. Rytterskolen har ved vurderingen af de enkelte bygninger fået høj bevaringsværdi."*

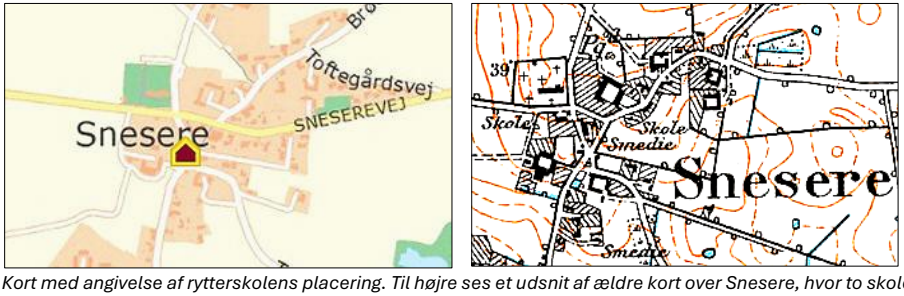

Kort med angivelse af rytterskolens placering. Til højre ses et udsnit af ældre kort over Snesere, hvor to skoler er markeret: Snesere Skole fra 1857 og ´forskolen´ fra 1905. Rytterskolen er ikke markeret som skole på kortet, da den på dette tidspunkt var nedlagt.

Bygningen blev fredet 18/11 1996. I den forbindelse skrev Skov - og Naturstyrelsen, at *"Snesere Rytterskole har de kulturhistoriske og arkitektoniske værdier, der kan begrunde dens bygningsfredning. Bygningen er således en forholdsvis velbevaret rytterskole: bl.a. sidder sandstenstavlen stadig på sin oprindelige plads, og det store helvalmede tag med det uudnyttede tagrum er bevaret."* Den oprindelige skorsten er fjernet, og bygningen har fået store moderne døre til haven på bagsiden. Rytterskoletavlen er stadig indmuret på den gamle rytterskoles facade. Stenen er noget vejrslidt og temmelig forvitret i højre halvdel.

Rytterskoletavlen er indmuret over den oprindelige hoveddør, som nu vender mod haven. Tavlen er noget vejrslidt og temmelig forvitret i højre halvdel. Teksten er ikke trukket op, men alligevel ret tydelig bortset fra det nederste højre hjørne, som er vanskelig at læse.

Udateret fotografi af rytterskolen i Snesere med den indmurede rytterskoletavle over dørenz, som på dette tidspunkt må være blændet. Fotografiet, som hér er lettere beskåret, stammer fra Sigv. Ellkjer-Pedersens Arkiv.

I 2024 var rytterskolen i Snesere sat til salg.

Annoncen herunder og fotografiet til højre stammer fra ´Historiske Huse´ på denne webadresse: (historiske-huse.dk). *(Se også linket i litteraturhenvisningerne til fredningssagen med grundig beskrivelse af bygningens tilstand).*

"Rytterskole i Snesere til salg i 1024.
Der er få huse tilbage i Danmark fra 1724, men der står et på Bårsevej i Snesere landsby midt mellem Næstved og Præstø. Den stråtækte rytterskole er på to værelser fordelt på 114 kvadratmeter og trænger til en kærlig hånd. Meget af det store er allerede gjort. Her er nyere, koblede sprossevinduer og en helt særlig hoveddør fra 2018, og der er støbt gulve med gulvvarmeslanger overalt. Pris: 775.000 kroner."

Kun 5 af de rytterskoler, som stadig findes, har bevaret så meget af de oprindelige bygninger, at de er fredede i dag; de øvrige er i årenes løb ændret ganske meget og oftest til ukendelighed ved ombygninger og andet. Foruden rytterskolen i Snesere er følgende rytterskoler i dag fredede: Hvidovre (Københavns Rytterdistrikt), Vedbysønder (Antvorskov Rytterdistrikt), Lille Heddinge (Tryggevælde Rytterdistrikt) og Overby (Skanderborg Rytterdistrikt).

Litteraturhenvisninger og links (Snesere Rytterskole):
Poul Søgaard Kristensen "*Rytterskolen i Snesere, Fladså kommune*" fra 1980. Bogen, som er illustreret og på i alt 57 sider, er udgivet af Arkitektskolen i Århus.
Vilhelm Ingerslev: "*Livet i to gamle skoler. Rytterskolen i Snesere og Herlufsholm lærde skole 1835-1852*", side 336-354 i årbogen for 1962-66, ny række, udgivet af Historisk Selskab for Præstø Amt.
Peter Jensen: "*Gavnø Kloster og Herregaard fra Aar 1402-1902 - Et Jubilæumsskrift*", udgivet 1902. Nyttige er især siderne 528-533, som omhandler skoleholderne ved Snesere Rytterskole. Hele bogen, som er på ikke færre end 591 sider, kan frit downloades som pdf-fil fra ´*Slægtsforskernes Bibliotek*´.
https://www.kulturarv.dk/fbb/sagvis.pub?sag=9368846 (*Fredningssagen med grundig beskrivelse af selve bygningen*).

Rytterskolen i **Skibinge** blev opført i 172? på hjørnet af Mønvej (hovedvejen) og Egestræde. Bygningen er velbevaret, men er på et tidspunkt udvidet med tilbygning mod syd. Ved den nordlige gavl står et meget stort egetræ, der kaldes `Skibinge-egen´, som skulle være af nogenlunde samme alder som rytterskolen, nemlig ca. 300 år. Træet står på det oprindelige tingsted i landsbyen, som det ses på fotografiet nederst på denne side.
Biskop Balle indberettede temmelig ofte om skoleholdere, som katekiserede rimeligt eller måske endda lidt bedre end som så. Imidlertid det var ikke ofte, at skoleholderne fik stor ros og mange lovord i indberetningerne fra visitatserne, men et eksempel på, at det trods alt skete, finder man i omtalen af skoleholder Christian Falster, hvor Balle efter en visitats på rytterskolen i Skibinge i 1787 noterede om Falster, at han var *"en dygtig, meget virksom Mand. Børnene læste herligt i Bog, og kunde selv opkaste, hvad man vilde have i Bibelen, og de forstod fermt Meningen af det læste. De havde lært Bibelhistorie, læste Skrift og skrev selv. Han catechiserer for Børnene på den fatteligste Maade og kan mesterligt tildrage sig deres hele Agtsomhed. De elsker ham. Han elsker dem og er i sit Kald utrættelig og virksom. Saadan en Mand burde have Belønning."*Ved den følgende visitats et par år senere skrev provsten: *" Falster er omni sine Dubio den dueligste Skoleholder og tillige en Olding; 15 Rd. ville blive ham en stor Opmuntring."*

På en regnfuld dag i maj 2015 kunne formanden for Kultur-, Idræts- og Fritidsudvalget i Vordingborg kommune, Eva Sommer-Madsen, og Steen Lund fra Allerslev-Skibinge Lokalråd afsløre den flotte og dengang nyopsatte informations-tavle i det ligeledes nyoprettede lille anlæg på tingstedet ved rytterskolen, hvor der nu også er anbragt en god og solid træbænk. På informationstavlen kan interesserede læse om rytterskolens historie bå-

de på dansk, engelsk og tysk. (Kilde: Sydsjællands Tidende, 12. maj 2015. (Foto: Tommy Christiansen.).

Brug denne ´kode´ fra infotavlen ved rytterskolen i Skibinge på mobiltelefonen til at få yderligere oplysninger om rytterskolerne (Wikipedia).

Christian Falster forsømte aldrig sin skole, men det var ikke det eneste. Allerede kort efter sin tiltræden som skoleholder i 1781 fik han nemlig også gjort bønderne i Snesere interesseret i at udnytte deres haver. De kunne nemlig se, hvad Falster havde fået ud af skolens jordlod, hvor en ´vildmark´ hurtigt var blevet omdannet både til nyttehave og til en frugthave med mange æbleog pæretræer. Falster lærte også bønderne at dyrke kartofler, som var en relativ ny spise på dette tidspunkt. På sine gamle dage havde Falster dog ikke længere overskud til at klare undervisningen alene. Fra 1807 blev Nicolai Gotfred Gjerlach Møller ansat som medhjælper, og efter lærer Falsters død i 1813 overtog Møller embedet som skoleholder.

I 1994 fik en række borgere i Skibinge - med god hjælp fra Tuborg-fonden, Præstø Bevaringsforening og en lokal murermester - udvirket, at rytterskoletavlen blev ført tilbage til sin oprindelige placering på den gamle rytterskole, hvor den nu er indmuret på facaden. Tavlen, som er gengivet på side 375, er velbevaret trods betydeligt vejrslid. Teksten er ikke trukket op, men er alligevel tydelig og let at læse. Rytterskoletavlen, som nu er blevet tinglyst på huset, skal i fremtiden vedligeholdes af Allerslev-Skibinge Lokalråd, som stod bag dette prisværdige initiativ. På fotografiet herunder ses fremmødet ved en afsløring og højtidelighed den 21. juli 1994 ved den gamle rytterskole på et lokalt initiativ, som havde udvirket, at rytterskoletavlen var blevet hentet fra den gamle Abildhøj Skole, hvor den havde været indmuret siden 1930, da rytterskolen i Skibinge blev nedlagt, og nu kom tilbage til den oprindelige bygning, selvom rytterskolen i mange år har været i privateje og anvendt til beboelse.

På fotografiet afventer man spændt på afsløringen af rytterskoletavlen, som gemmer sig bag tæppet. Nedlæggelserne af mange mindre landsbyskoler, som finder sted i vore dage, hvor undervisningen ofte koncentreres omkring de større centralskoler, har i flere tilfælde medført, at rytterskoletavler er kommet tilbage til de oprindelige, men nu nedlagte og ofte meget fint vedligeholdte rytterskoler, som trods ombygninger på den måde er sikret for eftertiden. Arrangementer i forbindelse med rytterskolerne trækker ikke sjældent en del mennesker af huse og vidner om den betydelige interesse, som mange mennesker har for disse gamle skolebygninger. (Fotografiet findes på Præstø Lokalhistoriske Arkiv.)

Skoleholdere (førstelærere)	
Andreas Hansen	1722-1757
Enoch Kreimann	1757-1781
Christian Falster	1781-1813
Nicolai Gotfred Gjerlach Møller	1813- 1824?
?	?
Martin Enevold Madsen	1890-1913
?	1913-1930

Biskop Balle visiterede igen Skibinge i maj 1808, men bemærkede denne gang, at "*Den ærværdige Degn og Skole Lærer Falster er nu en udlevet Olding, 82 Aar gammel, har tilforn været en duelig og ferm Mand, men er nu saa affældig, at han lidet eller intet kan udrette og har derfor en gl. Kone til Hielp i Skolen ved Navn Charlotte Gyrsting, som dog kan lære Børnene at læse godt i Bog og er heller uskikket til at udvikle den simple Mening for dem af Catechismi Ord og af Lærebogen. De forsamlede Børns Antal var ikke lidet. Men af disse befandtes 15 Børn ikke at have gaaet i Skole, 1 var borte, og 2 vare syge. leg undersøgte Børnenes Fremgang i Lærebogens første Kapitler, Catechis-mus og Boglæsning, saaledes som denne af mig anstilles ved at forelægge dem fremmede Bøger til Læsning, og fik da 14 opledte, som kunde opmuntres ved Foræring af en liden Bog i Forhold til deres Alder og Fremgang. Disse læste rigtig og vel i Bog, giorde god Rede for Lærebog og Catechismus, havde nogenlunde Begreb om Ordenes Mening og havde lært Psalmer. Men ikke faa, især af Drengene, havde forglemt, hvad de før vidste, og røbede deres Skiødesløshed ved urigtig Boglæsning*."

Martin Enevold Madsen fungerede som lærer ved rytterskolen i Skibinge i næsten 25 år; 1890-1913. Lærer Madsen, som var født i 1836 i Sprove, Damsholte, blev gift 1861 i Skibinge med Rasmine. Han døde i 1913, mens han stadig bestred embedet som skoleholder i Skibinge. Det noget medtagne fotografi af skolen med stråtag og uden den senere tilføjede karnap, som venligt er stillet til rådighed af bygningens nuværende ejer, er uden datering, men tydeligvis fra før rytterskoletavlen blev flyttet til en ny skole efter nedlæggelsen af rytterskolen i 1930.
Tak til den nuværende ejer af rytterskolen for tilladelse til at affotografere ovenstående gamle, men udaterede foto af skolen fra tiden før, bygningen blev ombygget til ukendelighed. Refleksionerne skyldes, at det ret store fotografi er indrammet og derfor er fotograferet gennem det beskyttende glas under mindre gunstige lysforhold.

Rytterskolen i Skibinge fungerede som skole indtil 1930, hvor den blev erstattet af en ny sko-

le på Abildhøjvej. Den nedlagte rytterskole fungerede i en periode som fritidshjem, men er nu i privat eje og anvendes til beboelse. Rytterskoletavlen blev overført til den siden også nedlagte Abildhøj Skole, hvor tavlen blev opsat i en mur.

Rytterskolen i **Allerslev** blev opført 1722 på den nuværende adresse Rekkendevej 3. Krongodset afstod Allerslev og størsteparten af Skibinge sogne til godset Nysø i 1764. I 1806 var der 82 skolesøgende børn, men kun 35 af dem kom regelmæssigt i skolen. Ved visitatsen dette år, var dog kun 22 elever mødt op. En beskrivelse af lærer Jacob Andreas Zimmer, som var skoleholder i perioden 1781-1804, er bevaret. Provst Faber noterede nemlig om ham, at *"Han drikker, men bliver aldrig fuld. Bare han dog vilde forbedre sig. Han sidder i yderste Armod med Kone og to Børn. Jeg har skrubhøvlet ham, saa og tordnet saa, at Haaret stod som Børster. Jeg har sagt ham alt, hvad siges kan af evangelisk Sandhed. Hans Hjerte er i Guds Haand. Hans Fader var min Ven, en Jesu Elsker, en nidkær Mand. Jeg har skaffet ham Brødet, nødig skiller jeg ham derved."* Biskop Balle var heller ikke tilfreds med Zimmer. Efter en visitats i 1799 noterede Balle, at *"Han gør sig ikke den Umage, han burde og kunne."*

Heldigvis er der bevaret en ganske god del ældre fotografier fra 1800-tallet af relativ mange rytterskoler, men kvaliteten af disse fotografier og mærkerne af tidens tand har undertiden medført, at en del af disse fotografier derfor kræver en ofte betydelig og dermed også ganske tidskrævende ´efterbehandling´, inden de kan anvendes. Det gælder også dette fotografi af rytterskolen i Allerslev fra 1898. Der er nok at tage fat på, men opgaven er ikke umulig.

Biskop Balle visiterede igen skolen i 1806. Der var situationen imidlertid ikke bedre. Efter visi-tatsen indberettede Balle nemlig, at ifølge skolejournalen *"skulde Districtet indbefatte 82 Børn, men hvoraf 74 vare antegnede. Men 35 iblandt disse anføres i Fortegnelsen selv ikke at gaa i Skole, - 13 vare borte, som nu skulde have mødt. Flere blandt dem, der mødte, havde i heelt Aar ikkun været 14 dage i skolen - og 4 Ugers Skolegang i (et) heelt Aar maatte ansees for noget stort. Netop 5 af de Skolesøgende havde læst det 1. Kap. af Lærebogen og kunde modtage Veyledelse til forstandigt Svar. Ibland dem, der havde lært Catechismus alene, fandtes kun 2, som vidste at giøre Rede med nogenlunde Forstand. Og for Indenadslæsning i mer end een Bog eller i fremmed Bog kunne jeg blandt dem, der havde søgt Skolen over 14 Dage, ikkun være fornøyet med 2. Diise 9 Børn fik hver sin Bog til Belønning i Overensstemmelse med deres Skolefliid og Fremgang. Her er lidet at rose eller at glædes ved, men destomer at bedrøves over. Dog havde de flittige ogsaa lært Psalmer."*

Ved en beklagelig brand den 7/7 - 1977 nedbrændte Allerslev skole i hvis forgang tavlen var indemuret. Tavlen led heldigvis kun ubetydelig skade af ilden, skum og vand. En del små skaller er sprængt bort i tavlens nederste højre hjørne, dog uden at ødelægge nogen del af inskriptionen.

Tavlen blev nedtaget forsigtigt og opbevares nu en udstillingsmontre på "Abildhøjskolen" i Præstø, hvor den forbliver indtil det ligger klart, om der igen opføres en skole i Allerslev. Der vil senere blive taget stilling til, hvor tavlen skal anbringes endeligt.

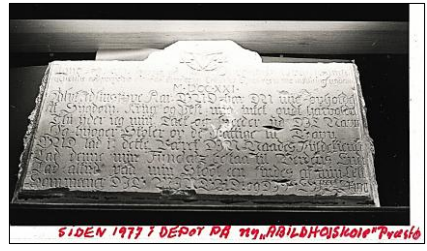

Rytterskoletavlen fra Allerslev blev flyttet til den nyopførte Allerslev Skole, da rytterskolen blev nedlagt i 1900. Ved en brand på denne skole i 1977 blev rytterskoletavlen lettere beskadiget, som det fremgår af ovenstående indberetning. Tavlen blev derpå taget i depot på Abildhøjskolen i Præstø. Begge fotografier stammer fra Sigv. Ellkier-Pedersens Arkiv.

Rytterskolen i Allerslev blev nedlagt i 1898, hvor den blev erstattet af en ny skole. Omkring 1900 blev rytterskoletavlen flyttet til en nyopført skole på Mønvej120 i Allerslev, hvor den blev indsat i en mur, desværre med en uheldig placering bag en dør. Tavlen har desuden fået en uskøn rødmalet ramme. Teksten er med vekslende tydelighed, men trods alt læselig. Stenen er meget vejrslidt og har desuden en del småskader. Den nedlagte rytterskole blev derpå anvendt til privat beboelse, men har også i en periode været anvendt som skrædderværksted. Som stort set alle bevarede rytterskoler, har også rytterskolen i Allerslev gennemgået både ombygninger og udvidelser i årenes løb, og det vil normalt være meget vanskeligt og ikke sjældent direkte umuligt at ´se´ den gamle rytterskole i de bevarede bygninger, som de ser ud i dag. I Allerslev, hvor rytterskolebygningen stadig er bevaret, er det dog ikke helt umuligt - med lidt god vilje.

Litteraturhenvisninger og links (Allerslev Rytterskole):
https://www.praesto-arkiv.dk/rytterskolen-paa-rekkendevej-3/

Rytterskolen i **Neder Vindinge** blev opført i 172? på den nuværende adresse Kærvej 7. Den gamle skolebygning eksisterer formelt stadig, hvor den har fungeret som smedje i mere end et århundrede, men reelt er bygningen i tidens løb ændret meget på grund af omfattende ombygninger. Ifølge bygningens nuværende ejer er der i virkeligheden kun ganske få sten tilbage fra den oprindelige rytterskole.

I forbindelse med et ejerskifte i begyndelsen af 1960´erne, hvor bygningen gennemgik endnu en omfattende ombygning, blev rytterskoletavlen på den nye ejers initiativ flyttet fra rytterskolen til Kastrup Centralskole, hvor den nu er indsat i en mur ved den gamle skolegård. Tavlen er velbevaret, og teksten er tydelig og relativ let læselig, selv om den ikke er trukket op. Stenen har dog en del misfarvning. *(Foto fra Sigv. Ellkier-Pedersens Arkiv.)*

Rytterskoletavlen fra Neder Vindinge er nu flyttet til den lokale centralskole. Den nedlagte rytterskole i Neder Vindinge, som har fungeret som smedje i mere end et århundrede, er ændret så meget i årenes løb, og i dag er der kun nogle få sten, hvis nogle overhovedet tilbage fra den gamle rytterskole. (Fotos: Finn Thorshøj).

Rytterskolen i **Stenstrup** blev opført 1722 på den nuværende adresse Ambæk Mark 10. Ved en visitats i Stenstrup 1787 noterede biskop Balle, at *"I Stenstrup Skole var en meget stor Forsamling af Børn, som holdt mig varm paa den fornøjeligste Maade. De vidste alle at gøre Rede for deres Kristendoms Kundskab med sund Forstand. De havde lært mange smukke Salmer. Drenge og Piger kappedes med hverandre om Fortrinet."*

I 1700-tallet var det ikke usædvanligt, at ansøgninger blev skrevet på vers. Et eksempel på denne skik er bevaret fra skolen i Stenstrup, hvor skoleholder Eschild Holm 1744 søgte stillingen som degn i Magleby på Møn. Skoleholder Holm fik dog ikke stillingen ved den lejlighed, og måtte fortsatte sit virke som skoleholder ved rytterskolen i Stenstrup indtil 1749.
Hans ansøgning fra 1744 til biskop Peder Hersleb (se side 154) lød således:

Du højærværdige Mand, en Skoleholder banker
Paa Bispens Naadedør og trøster sig i Tanker,
At han skal blive løst fra Skolens haarde Tvang,
om Bispen ser til hans Nødtørftighed og Trang.

Nu er der Lejlighed ved et af Møens Sogne,
Om Gud behager det min Lykke skal opvaagne.
Saa kan jeg age hjem med et fornyet Mod
For jeg til Kiøbenhafn gik paa min trætte Fod.
Da skal jeg og min Tak til Gud og Bispen giøre,
Som vilde lægge til min Bøn et naadigt Øre.
Vis højærværdig Mand mig dette Naadenstegn,
At jeg til Maglebye maa blive Sognedegn.

Jeg bliver i dybeste Underdanighed
Høye og Velbaarne Herres
ringeste Tiener
Eschild Holm.

Landsbyen Stenstrup ligger et par kilometer sydøst for Præstø. Stenstrup bestod i 1688 af 8 gårde, som hovedsageligt var placeret syd for Smidstrupvej mellem Smidstrup og Stenstrup. I forbindelse med udskiftningen i 1800 blev over halvdelen af gårdene liggende i landsbyen, som stadig præger strukturen i Stenstrup. Der er dog ikke kommet ny bebyggelse til byen, hvor gadekæret er bevaret i begrænset omfang. I landsbyen har der været et gårdmejeri og rytterskolen, som stadig findes. På ovenstående udsnit af et ældre kort er rytterskolens placering i Stenstrup tydeligt markeret.

I 1774 blev rytterdistriktet opløst og solgt på auktion, men allerede i 1761 var enkelte dele af krongodset bl.a. Stenstrup solgt fra krongodset til Jungshoved Hovedgård.

Den 26. juli 1799 visiterede biskop Balle både rytterskolen i Stenstrup og den noget yngre skole i Roneklint. Denne visitats giver et udmærket indtryk af Balles temperament og nidkærhed. Skoleholder Ditzel fra Roneklint Skole havde allerede dagen før irriteret den gode bisp, da Balle visiterede Jungshoved Kirke og hørte sognepræsten, pastor Faber, prædike over en tekst af Mathæus om fordum og overtro *"uden al Grund i Teksten. Men han taler vel. Skiønt skarp, og røber ellers, at Christendom ikke er hans Sag"*, som biskoppen med tydelig utilfredshed noterede i visitatsbogen. Måske er Balle allerede blevet lidt irritabel under denne prædiken, da turen kom til skoleholderne Ditzel fra skolen i Roneklint og Jacob Christian Bøgvad, som var skoleholder ved rytterskolen i Stenstrup i perioden 1786-1802. De to skoleholdere var begge ikke blot kirkesangere, men skulle også begge katekisere for ungdommen i kirken, hvilket førte til følgende skudsmål fra Balle: *"Kirkesanger og Skoleholder Bøgvad synger nogenledes og chatechiserer temmelig. Kirkesanger og Skoleholder Dizel synger bedre og chatechiserer vel nok, men indblander sine Nyheder, saasom at Børn ikke skulde døbes førend ved deres Confirmation. Jeg sagde ham ikke imod for ey at volde Opsigt, men tog strax fat paa Boglæsning og gennemgik derved nogle Psalmer om Daaben, hvorved hans Vildfarelse blev svækket og bortryddet."*

Balles erindring om episoden var imidlertid på ingen måde glemt. Ved visitationen på Roneklint Skole den følgende dag var den nemlig gal igen, og bispen noterede nu, at Dizel *"kan ikke vare sig for at indblande sine Nyeheder. Jeg advarede ham i Enerum og tog Løfte af ham med Haand og Mund, at han skulde holde sig til Lærebog og Chatechismus uden at forvirre de Enfoldige."* Balle var ikke en mand, som brød sig om ændringer og nye fortolkninger - *´Nyeheder´*, som han kaldte dem med slet skjult væmmelse. Balles humør blev bestemt ikke bedre, da visitatsen fortsatte på rytterskolen i Stenstrup. *"Meget var glemt af Lærebogen. Dog vidste nogle at svare ret vel og gjorde ligeledes god Rede for Chatechismus. I Boglæsning fandtes megen Mangel, som derfor blev alvorlig indskierpet, Psalmer havde man lært. 14 Bøger uddeltes (...) Begge Kirkesangere blev taget i Eed. Jeg talede med hver især og formanede især Ditzel til at bruge Forsigtighed, ogsaa formanede jeg Sogne Præsten og indskærpede ham*

sin Pligt som Sielesørger samt at styre al Forargelse og alt Vildskab. Jeg forholdt ham ikke at sætte Christus til side, men at prædike Ham og følge ham."

Fotografiet af rytterskolen fra et ukendt år, men før 1930 og et tilsvarende fra 2016, som bygningen ser ud i dag. Udvendigt er der ikke sket mange ændringer i løbet af de ca. hundrede år mellem de to fotografier. Rytterskolen i Stenstrup fungerede som skole i mere end 200 år. I dag anvendes den velholdte, men i årenes løb også noget ændrede bygning til privat beboelse. (Fotos: Præstø Lokalhistoriske Arkiv og til højre: Tage Klee).

Rytterskolen i Stenstrup var i brug som almueskole frem til 1923, hvor den blev afløst af den nye Jungshoved Skole. I årene inden da havde det knebet med at finde plads til det voksende antal skolesøgende børn, og siden 1918 var rytterskolen da også blevet aflastet af forskolen i Stenstrup, som lå på Smidstrupvej. I forskolen blev de yngste børn undervist af kvindelige forskolelærerinder. Rytterskolen, som i årenes løb er bygget en del om, eksisterer stadig og anvendes i dag til privat beboelse.

Jens Peder Rydahl var født på Møn i 1821. Som 26-årig tiltrådte han i 1847 embedet som skoleholder ved rytterskolen i Stenstrup, og han fortsatte sit virke ved skolen i 30 år. Rytterskoletavlen fra Stenstrup er i dag indmuret på en gang i den siden nedlagte Jungshoved Skole. (Foto: Tage Klee).

Rytterskoletavlen har en lidt usædvanlig farve, idet den er rødgrå med tværgående aflejringsbånd i forskellige grå nuancer. Tavlen er meget velbevaret med tydelig og forholdsvis letlæselig tekst, som dog er hugget lidt ´klemt´ mod slutningen. Teksten er siden trukket op med guld. Tavlen blev flyttet til Jungshoved Skole i 1956, hvor den stadig er indmuret på hoved-

gangen. Jungshoved Skole er siden nedlagt, men stadig meget velholdt og anvendes i dag som medborgerhus.

Udateret (og lettere beskåret) fotografi af rytterskolen set fra ´ bagsiden´ med senere tilbygninger. Fotografiet, som menes at være fra mellem 1900 og 1930, findes på Præstø Lokalhistoriske Arkiv.

Litteraturhenvisninger og links (Stenstrup Rytterskole):
Finn Thorshøj: *"Jungshoveds skolehistorie i 1700-årene med særlig vægt på landsbyskolerne"*, side 12-22 i bladet ´*Jungshoved*´, nr. 2, juni 2019.
Kirsten Thomsen: *"Skoler og skoleliv på Jungshoved (2)",* side 10-17 i ´*Jungshoved*´, nr. 3, september 2019.

Da provsten i Vordingborg i 1735 foreslog, at man fremover anvendte `Kongens Skole´ i Vordingborg både til borgerbørnene og soldaternes børn, måtte man finde en anden løsning for landsbybørnene. Det blev derfor besluttet at opføre nye rytterskoler både i **Knudsby** og i Bakkebølle (se side 429) som erstatningsskoler for skolen i Vordingborg. I modsætning til rytterskolen i Bakkebølle, som ganske vist også først blev opført senere, men alligevel stod opført i registreringerne af rytterskolerne fra 1730, selvom bygningen endnu ikke var opført, var det ikke tilfældet med rytterskolen i Knudsby, som derfor blev opfattet som en ´ekstra´ rytterskole, da den endelig var klar til brug i 1744. Alligevel regnes den af en eller anden grund undertiden med i gruppen af de oprindelige 241 oprindelige rytterskoler, men er dog oftest medregnet ´udenfor nummer´.

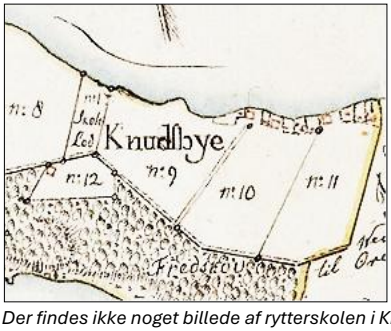

Der findes ikke noget billede af rytterskolen i Knudsby, men på et ældre matrikelkort fra et ukendt år kan man se skolens placering og den tilhørende skolelod. Den lille landsby bestod stort set kun af en række gårde og hu-

se på Knudshoved Odde vest for Vordingborg. Som det tydeligt fremgår af kortet, lå skolen og mange af gårdene næsten i strandkanten. Billedet herover viser kun et udsnit af hele matrikelkortet. Rytterskoletavlen er nu opsat i København.

Skoleholder Fastrup forblev i embedet som skoleholder i Knudsby i ikke færre end 52 år, men i de sidste år var han fuldstændig blind. Senest fra 1799 fik han en hjælpelærer, Thimotheus Riiber, som også efterfulgte ham som skoleholder, da Fastrup døde i 1807 og blev begravet i *´de fattiges Jord´*. Han var da 104 år gammel. Tilsyneladende har Fastrup ikke været nogen stor begavelse. Biskop Balle skrev i hvert fald om ham efter en visitats i 1787, at *"Boglæsningen var sløj, og at prøve Forstanden var til liden Nytte. Fastrup har aldrig anvendt sin Tænkekraft, nu er det for sildigt*." På det tidspunkt var Fastrup som nævnt fuldstændig blind. Balle fik ondt af ham og skænkede ham en gave på 10 rigsdaler. Fastrups efterfølger, Thimotheus Riiber, fortsatte i embedet som skoleholder indtil 1817.
Da rytterskolen i Knudsby blev revet ned, overførte man rytterskolestavlen til en nye skole i Trehøje, hvor tavlen var anbragt på en mur, indtil denne skole blev revet ned i 1961. Vordingborg Kommune skænkede derpå rytterskolestavlen, som er noget vejrslidt, men ellers fint konserveret, til Danmarks Lærerforening, der lod den indmure i en baggård i Lærerforeningens bygning på adressen Kompagnistræde 32 i København, hvor den stadig befinder sig.

Litteraturhenvisninger og links (Vordingborg Rytterdistrikt):
Den mest omfattende beskrivelse af de enkelte rytterskoler i Vordingborg Rytterdistrikt er:
Johs. C. Jessen: *"Præstø Amts Skolehistorie indtil 1830"*, udgivet af Historisk Samfund for Præstø Amt, 1950.
Johs. C. Jessen: *"Tybjerg Herreds Skolehistorie indtil 1830. "*, Historisk Samfund for Præstø Amt, Årbog. Ny Række, bind II, 1943-46, side 337-406.
Holger Munk: *"Rytterbonden. En landbrugs- og kulturhistorisk studie fra Vordingborg Rytterdistrikt 1718-1768"*, bind 1: "Gaard, jord og besætning", udgivet i 1955.
"Salget af Vordingborg Rytterdistrikt", udgivet af Historisk Samfund for Præstø Amt.
Karen Johansson: *"Rytterskolerne hed oprindeligt De kongelige Skoler"*, Historisk Samfund for Præstø Amt, Årbog 2009, side 5-20. (Forsiden af denne årbog med et foto af rytterskolen i Lundby er gengivet herunder).

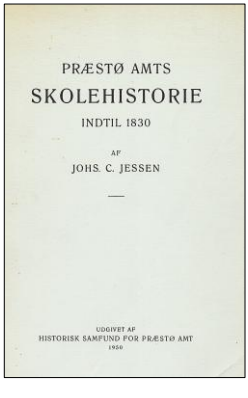

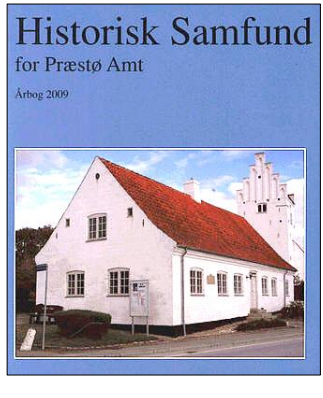

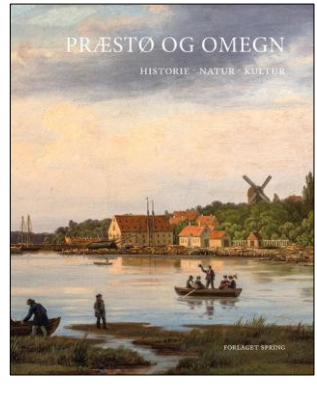

Niels Peter Stilling: *"Danmarks Herregårde - Sjælland, Møn og Lolland-Falster"*, udgivet 2014, s. 281-310.
Philipp Borries: *"Omkring Landsbykirken. Hammer og Lundby Sognes Historie*", side 62-76, udgivet 1934.
Niels Østergård: *"Fra fæste til fritid"* udgivet af Forlaget Museerne i 2012.
"Præstø og omegn", redigeret af Helge Rørtoft-Madsen. Den omfattende bog, som indeholder 23 fagfolks beskrivelser af byens historie, natur og kultur bl.a. også Præstøs skolehistorie fra 1814 og frem, udkom i 2024.

Et opfølgende bind, som bl.a. også omhandler Præstø og omegns skolehistorie fra reformationen i 1536 og frem til skolelovene i 1814, er under udarbejdelse og forventes at udkomme i 2028.
H. J. Heegaard: "*Plessens skoler og deres fundats åbner for en skoleverden, hvor bl.a. Suså-skolen er arvtager*", udgivet af Historisk Samfund for Præstø Amt, Årbog 1999, side 5-20.
Finn Thorshøj: "*Lad altid paa min Stool een findes af min Æt"* (Om rytterskolerne opført i 1720´erne i Vordingborg Rytterdistrikt), Historisk Samfund for Præstø Amt, Årbog 2021, side 17-52. Artiklen er stort set en tidligere og lidt kortere udgave af det tilsvarende afsnit i nærværende bog, hvor artiklen dog er delvist omskrevet. Årbogen kan downloades fra Slægtsforskernes Bibliotek på slaegtsbibliotek.dk
Finn Thorshøj: *"Intet er højere fornødent, end at en sand Gudfrygtighed må betimelig indplantes i Ungdommens Hjerter… - et bidrag til fortællingen om Carl Adolph von Plessen, hans venskab med et kongeligt søskendepar og lidt om de Plessenske skoler" i "Årbog 2024* ", s. 21-61, udgivet af Historisk Selskab for Præstø Amt,

En oversigt over landsbyerne i Præstø Amt med ældre billeder bl.a. af flere skoler findes på:
http://skolehistorie.au.dk/samlinger/sognekort/praestoe-amt/
Langebæk Lokalhistoriske Arkiv på www.laloar.dk/ har en del lokalhistoriske artikler.
Præstø Lokalhistoriske Arkiv på http://www.praesto-arkiv.dk
Stevns Lokalhistoriske Arkiv på http://www.stevnslokalarkiv.dk
Faxe Kommunes Arkiver på http://lokalarkiv.faxekommune.dk/
Vordingborg Lokalhistoriske Arkiv på http://vordingborglokalarkiv.dk/
Link til website med ældre postkort fra Vordingborg-området på http://olsen4760.dk
Link til lenet: http://www.roskildehistorie.dk/gods/adelsgods/Baarse/Vordingborg.htm
Link til lenet: http://www.roskildehistorie.dk/gods/adelsgods/Baarse/Jungshoved.htm

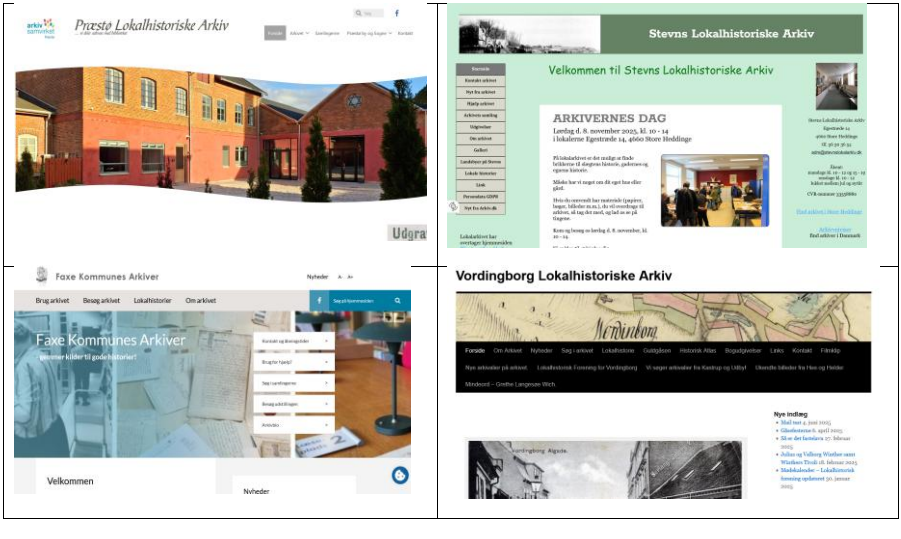

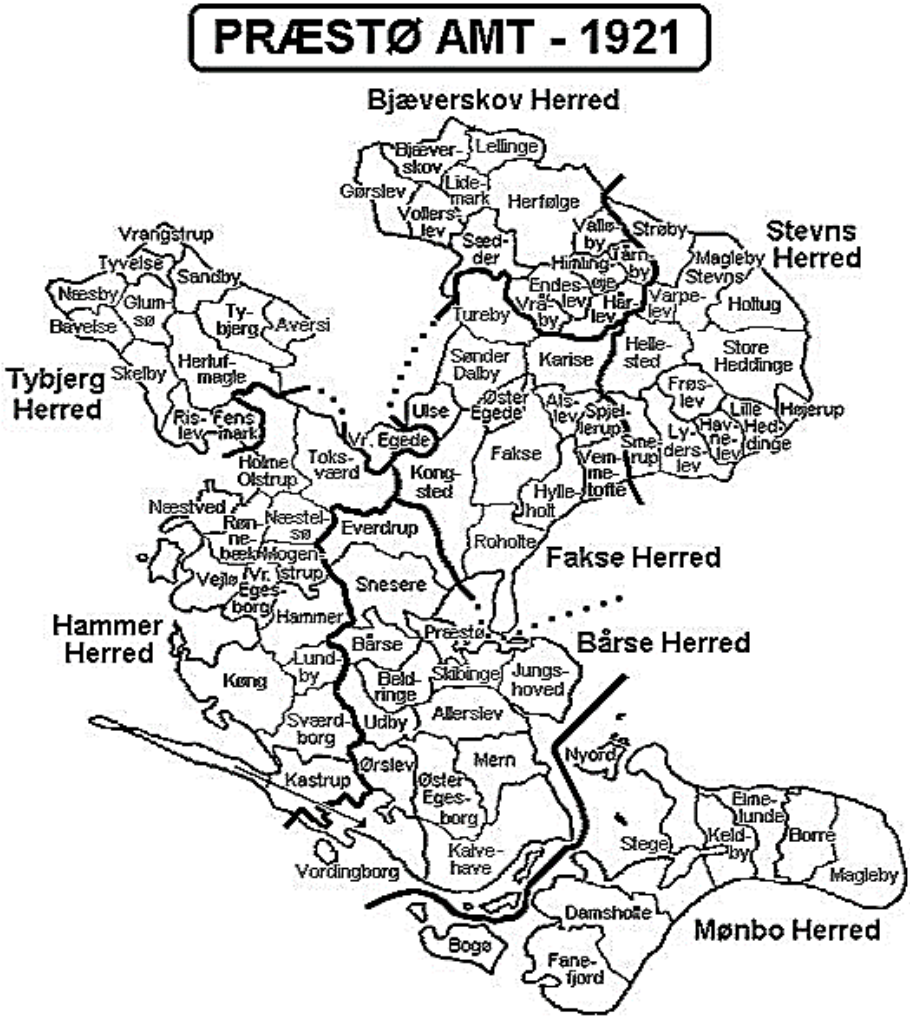

Ældre oversigtskort over sognene blandt andet i Vordingborg Rytterdistrikt, i Tryggevældde Rytterdistrikt og i Møns Rytterdistrikt.

Vær opmærksom på, at Stenstrup i Vordingborg Rytterdistrikt er fejlplaceret. Fejlen er forståelig, for der findes adskillige landsbyer i Danmark, som hedder Stenstrup. Landsbyen Stenstrup, hvor rytterskolen blev opført, ligger på halvøen Jungshoved sydøst for Præstø, som naturligvis også hørte til Vordingborg Rytterdistrikt og ikke det Stenstrup, der på kortet er angivet som liggende nogenlunde mellem Tryggevælde og Vordingborg Rytterdistrikter. Et udsnit af Kraks kort over det tidligere Tryggevælde Rytterdistrikt er gengivet i bind 2, side 64, og et tilsvarende kort over Møn findes i bind 2, side 150.

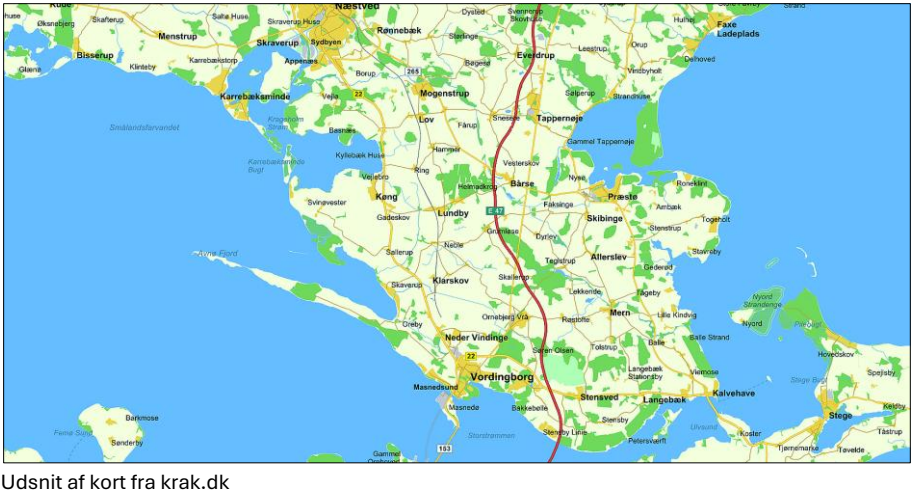

Udsnit af kort fra krak.dk